

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

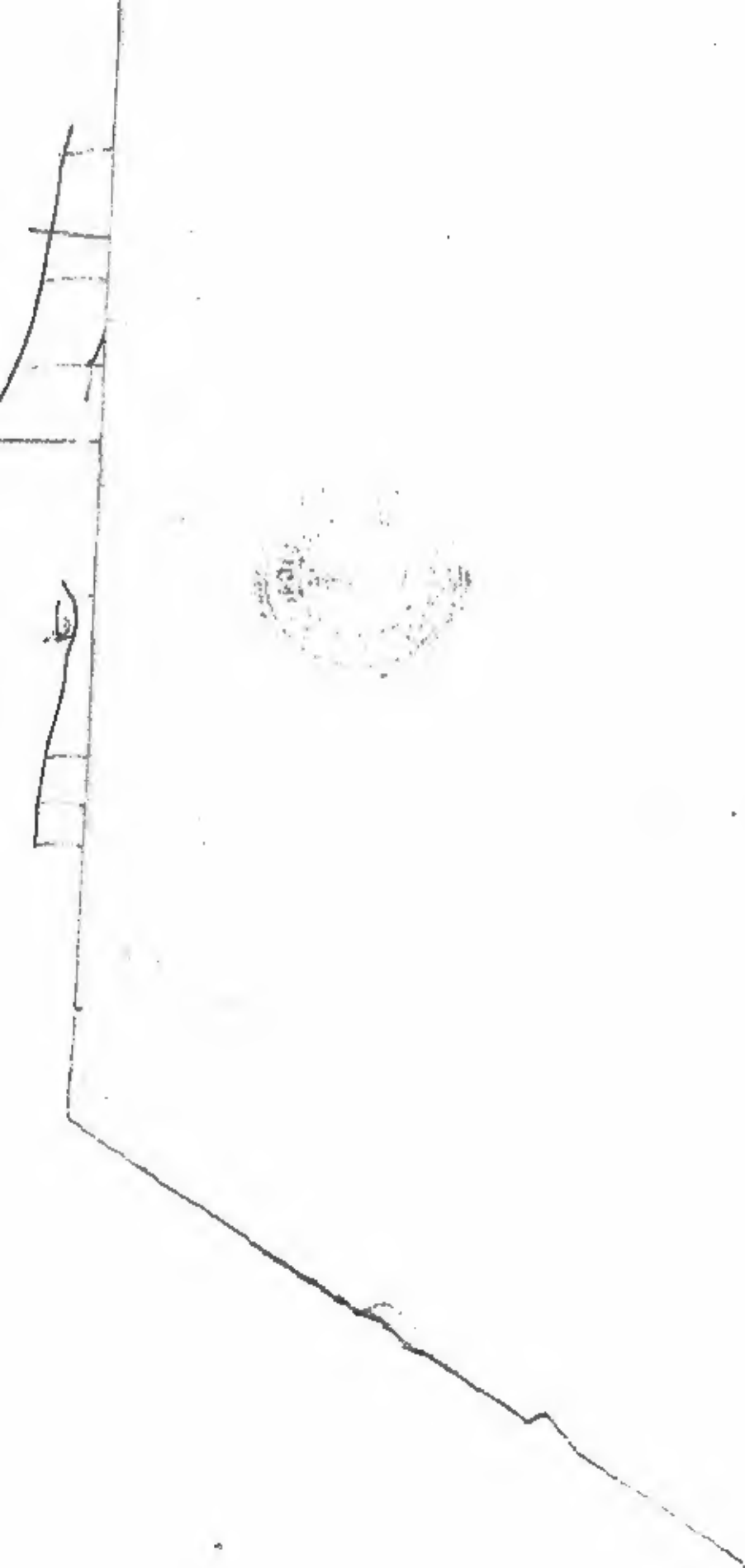
CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 9004

CALL No. Sa8Km/Vya/K.v.

D.G.A. 79

SRIMANMAHABHARATAM

A NEW EDITION

MAINLY BASED ON

THE SOUTH INDIAN TEXTS,

With footnotes and Readings.

VANAPARVA III.

Sa & Km
Vya / K.V.

EDITED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhya Vilas Book Depot, Kumbakonam.

PRINTED AT THE

Javaji Dadaji's "Nirnaya-sagar" Press,

BOMBAY.

1908.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 9004
Date..... 22.7.57
Call No. 8a 8 Km

Vya/K.V

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

Copy defective pp. 233-313
put wrongly.

1.10.56.

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।

वनपर्व ३.

D3206

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन दाक्षिणात्यबहुकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्यां

जावजी दादाजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३० कीलकनामसंवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखाकृतं
कलास्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्री स्वाधीना रक्षिताः ।

वनपर्व.

श्रीः ।

श्रीमन्महाभारतम् ।

वनपर्व ३ ।

(अथ किर्मीरवधपर्व ॥ १ ॥)

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

धृतजितामां पाण्डवानां द्रौपद्यासह धनंमति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ तदनु पौरैर्दुर्योधनगर्हणपूर्वकं पाण्डवैः सहारण्यवासे-
च्छया तदनुगमनम् ॥ २ ॥ युधिष्ठिरेण प्रार्थनया तेषां पुरंमति निवर्तनपूर्वकं सार्वं गङ्गातीरगन्तमेत्य तत्रानुगतब्राह्मणेः
सह सुजेन रात्रिवापनम् ॥ ३ ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

नन्तरायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥
प्रथमेजय उवाच ।
एवं धृतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्वा द्विजसत्तम ॥ १ ॥
श्राविताः परुषा वाचः सृजन्तीर्वैरमुत्तमम् ।
किमकुर्वत कौरव्या मम पूर्वपितामहाः । २ ॥
कथं चैश्वर्यभूयिष्ठाः सहसा दुःखमेयुषः ।
वने विजहिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ३ ॥
के चैतानन्ववर्तन्त प्राप्तान्व्यसनमुत्तमम् ।
किमाचाराः किमाहाराः क्वच वासो महात्मनाम् ४ ॥
कथं द्वादश वर्षाणि वने तेषां महात्मनाम् ।
व्यतीधुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ ५ ॥
कथं च राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोषिताम् ।
तिव्रता महाभागा सततं प्रियवादिनी ॥ ६ ॥

वनवासमदुःस्वार्हा दारुणं मलयपथत ।
एतदाचक्ष्व मे सर्वं विस्तरेण तपोधन ॥ ७ ॥
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं भूरिद्रविणतेजसाम् ।
कथ्यमानं त्वया निष पतं कीदृशं हि मे ॥ ८ ॥
वैशंपायन उवाच ।
एवं धृतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाहमात् ॥ ९ ॥
वर्धमानपुरद्वारादभिनिष्क्रम्य ते गताः ।
उदञ्चुस्त्राः शक्रमुतः प्रवयुः सह कृष्णया ॥ १० ॥
इन्द्रसेनादयश्चैवान्मृत्स्याः परितुर्दश ।
रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वदाः ॥ ११ ॥
'ततस्ते पुरुषन्वाग्रा स्थानास्ताव मारत ।
ददृशुर्जाह्नवीतीरे असाधारणं महावटम् ॥ १२ ॥
ब्रजतस्तान्विदित्वा तु पौराः कोकामिपीडिताः ।
गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणमौतमान् ।
ऊचुर्वै समयं कृत्वा कथाषम्य परस्परम् ॥ १३ ॥

पार्था इति षष्ठ्यन्त्यायेन माद्रीसुतयोरनुपलक्षणम् । दुरा-
त्मभिर्बुद्धचितैः । सहामात्यैः कर्णादिभिः । निकृत्वा छलेन
॥ १ ॥ सृजन्तीर्वैरमुत्तममिति ख. झ. झ. पाठः ॥ २ ॥
एयुषः प्राप्तवन्तः । कथं चैश्वर्यविश्रष्टा इति ख. झ. पाठः ॥ ३ ॥
उत्तमं सीमम् ॥ ४ ॥ द्रविणं पराक्रमस्तेजो देहकान्तिश्च ते

उभे पुष्कले येषां ते भूरिभित्तैश्च ॥ ८ ॥ भवसहसा
हासिपपुरात् ॥ ९ ॥ वर्षसावपुरंमानं ग्राममिष्टेयसहमित्युक्तं
क्षरं तस्मात् ॥ १० ॥ परितुर्दशः कश्चिन्मनुष्याः । पथपथ-
स्त्रयः । संख्यायाज्ज्यासमेति समस्तः । कथाषम्यन्तिवैर-
स्तात् दृष्टव्यस्यस्वभावाः ॥ ११ ॥ कनुर्विमतपेमायाः ॥

पौरा ऊचुः ।

नेदमस्ति कुलं सर्वं न वयं नच नो गृहाः ।

यत्र दुर्योधनः पापः सौबलेयेन पालितः ।

कर्णदुःशासनाद्यैश्च राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ १४

न तत्कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः कुतः सुखम् ।

यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यं चिकीर्षति ॥ १५

दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ।

अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्वृणः ॥ १६

नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्योधनो नृपः ।

साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १७

सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः ।

श्रीमन्तः कीर्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वाऽनुजगमुस्ते पाण्डवास्तान्समेत्य च ।

ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे तान्कुन्तीमाद्रिनन्दनान् ॥ १९

क गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वाऽस्मान्दुःखभागिनः ।

वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ २०

अधर्मेण जिताञ्श्रुत्वा युष्मास्त्यक्तघृणैः परैः ।

उद्विग्नाः सो भृशं सर्वे नास्मान्हातुमिहार्हथ ॥ २१

भक्तानुरक्तान्सुहृदः सदा प्रियहिते रतान् ।

कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ॥ २२

श्रूयतां चाभिधास्यामो गुणदोषाभिरर्षभाः ।

शुभाशुभाधिवासेन संसर्गः कुरुते यथा ॥ २३

वस्त्रमापस्तिलान्भूमिं गन्धो वासयते यथा ।

पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ २४

मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः ।

अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥ २५

तस्मात्प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुखभावैस्तपस्विभिः ।

सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥ २६

येषां त्रीण्यवदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।

ते सेव्यास्तैः समास्याहि शास्त्रेभ्योपि गरीयसी ॥ २७

निरारम्भा ह्यपि त्रयं पुण्यशीलेषु साधुषु ।

पुण्यमेवाभ्युपगमेह पापं पापोपसेचनात् ॥ २८

असतां दर्शनात्स्पर्शात्संजल्पाच्च सहासनात् ।

धर्माचाराः प्रहीयन्ते सिद्ध्यन्ति च न मानवाः ॥ २९

बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ।

मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठैः श्रेष्ठत्वमाप्नुयुः ॥ ३०

अनीचैर्नाप्यविषयैर्नाधर्मिभ्यैर्विशेषतः ।

ये गुणाः कीर्तिता लोके धर्मकामार्थसंभवाः ।

लोकाचारेषु संभूता वेदोक्ताः शिष्टसंमताः ॥ ३१

ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सद्गुणाः ।

इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोभिकाङ्क्षिणः ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्यवशिताः ।

असतोऽपि गुणानाहुर्नाङ्गणप्रमुखाः प्रजाः ॥ ३३

तदहं भ्रातृसहितः सर्वान्विज्ञापयामि वः ।

नान्यथा तद्धि कर्तव्यमसत्स्नेहानुकम्पया ॥ ३४

भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे ।

सुहृजश्च प्रायो मे नगरे नागसाहये ॥ ३५

ते त्वसद्भितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः ।

युष्माभिः सहिताः सर्वे शोकसंतापविह्वलाः ॥ ३६

निर्वर्ततामता दूरं ममागमनकाङ्क्षिणः ।

स्वजने न्यासभूते मे कार्या स्नेहान्विता मतिः ॥ ३७

एतद्धि मम कार्याणां परमं हृदि संस्थितम् ।

कृता तेन तु बुद्धिर्मे सत्कारश्च भविष्यति ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

तथानुमश्रितास्तेन धर्मेराजेन ताः प्रजाः ।

चक्रुरार्तस्वरं घोरं हा राजभिति दुःखिताः ॥ ३९

निरारम्भाः अग्निहोत्राद्यकुर्वन् अपि ॥ २८ ॥ न सिद्ध्यन्ति

सिद्धिश्चित्तशुद्धिस्तान् न प्राप्नुवन्ति धर्माचारहीनत्वात् ॥ २९ ॥

अविषयैः अगोचरैरपेक्षितैरित्यर्थः । धर्मकामार्थसंभवः

धर्मोदीनां संभव उत्पत्तिर्वैभ्यस्ते ॥ ३१ ॥ समस्ताः एकी

भूताः । व्यस्ताः पृथक्पृथग्भूताः ॥ ३२ ॥ केहो वात्सल्यं

तत्सहिता अनुकम्पा दया ॥ ३४ ॥

ख. झ. पाठः ॥ १३ ॥ प्रकृतिनिर्वृणः स्वभावनिर्दयः । लफा-

भारद्वज्जन इति झ. पाठः ॥ १६ ॥ सानुक्रोशाः सदयाः

॥ १८ ॥ भक्तान् आराधनापराधन् । अनुरक्तान् प्रीतिमतः ।

सुहृदः घेतनाशुपकारमनपेक्ष्य उपकारकान् । न विनश्येम

विनाशं न प्रार्थयामहे । प्रार्थनायां लिङ् ॥ २२ ॥ आपः अपः

॥ २४ ॥ अवदातानि श्रुद्धानि । समास्या संगतिः ॥ २७ ॥

गुणान्पार्थस्य संस्पृश्य दुःखार्ताः परमातुराः ।
 अकामाः संन्यवर्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ॥ ४० ॥
 निवृत्तेषु तु पौरेषु स्थानास्थाय पाण्डवाः ।
 राजग्भुर्जाह्वीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ॥ ४१ ॥
 तं दिवसशेषेण घटं गत्वा तु पाण्डवाः ।
 स्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचि ॥ ४२ ॥
 केनैव तां रात्रिमृषुस्ते दुःखकर्षिताः ।
 अनुजग्मुश्च तत्रैतान्स्नेहात्केचिद्विजातयः ॥ ४३ ॥

सामयोजनप्रयत्नैव सशिष्यगणबान्धवाः ।
 स तैः परितृतो राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ॥ ४४ ॥
 तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां मुहूर्ते रम्यदारुणे ।
 ब्रह्मघोषपुरस्कारः संजल्पः समजायत ॥ ४५ ॥
 राजानं तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः ।
 आश्वासयन्तो विमात्र्याः क्षपां सर्वां व्यनोदयन् ॥
 'राजा तु भ्रातृभिः सार्धं तथा सर्वैः सुहृद्गणैः ।
 अशेत तां निशां राजन्दुःखशोकसमाहितः ॥ ४७ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवचपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

युधिष्ठिरेण वने स्नानुपायिनो ब्राह्मणाभ्यति स्वस्य हृतसर्वस्वतया तत्परगस्य दुष्कृतत्वकथनपूर्वकं प्रतिनिवर्तनप्रार्थना
 ॥ ४४ ॥ ब्राह्मणैः स्वयमेवामभरणपूर्वकं स्वसहवासमाश्लेष्यिते युधिष्ठिरेण स्वस्य तत्परगप्राप्तिभिस्तनैव विषादाधिगमा
 ॥ ४५ ॥ शौनकेन युधिष्ठिरमिति ब्राह्मणभरणाय तपसा सिद्धिसंपादनचोदना ॥ ४६ ॥

प्रापयन् उवाच ।
 आतापां तु शर्वर्यां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
 यियासतां विमास्तस्थुर्भिक्षाद्भुजोऽग्रतः ।
 उवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
 यं हि हृतसर्वस्वा हृतराज्या हृतश्रियः ।
 फलमूलमिषाहारा वनं यास्याम दुःखिताः ॥ २ ॥
 वनं च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपम् ।
 परिक्षेशश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति ॥ ३ ॥
 ब्राह्मणानां परिक्षेशो दैवतान्यपि सादयेत् ।
 किंपुनर्मामितो विभ्रा निवर्तध्वं यथेष्टतः ॥ ४ ॥
 ब्राह्मणा ऊचुः ।
 गतिर्या भवतां राजंस्तां वयं गन्तुमुद्यताः ।
 नार्हथासान्परित्यक्तुं भक्तान्सद्धर्मदर्शिनः ॥ ५ ॥
 स्नेहकर्माणि भक्तेषु दैवतान्यपि कुर्वते ।
 विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलम्बिषु ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः ।
 सहायविपरिभ्रंशस्त्वयं सादयतीव माम् ॥ ७ ॥
 आहरेद्युर्हि ये सर्वे फलमूलमृगास्तथा ।
 त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमोहिताः ॥ ८ ॥
 द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च ।
 दुःखादितानिमान्क्लेशैर्नाहं योक्तुमिहोत्सहे ॥ ९ ॥
 ब्राह्मणा ऊचुः ।
 असत्पोषणजा चिन्ता मा भूते हृदि पार्थिव ।
 स्वयमाहृत्य वन्यानि त्वानुयास्यामहे वयम् ॥ १० ॥
 अनुध्यानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव ।
 कथाभिश्चानुकूलाभिः सह रस्यामहे वने ॥ ११ ॥
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एवमेतन्न संदेहो रमेयं ब्राह्मणैः सह ।
 न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ १२ ॥
 कथं द्रक्ष्यामि वः सर्वान्स्वयमाहृत्य भोजिनः ।

सामान्य संस्पृच्छय ॥ ४० ॥ ऊचुः वासं चक्रुः ॥ ४२ ॥
 ऊचुर्निन्युः ॥ ४३ ॥ सामयः वरिः सहिताः । अनमयस्तदन्ये
 आतकब्रह्मचार्यादयः ॥ ४४ ॥ प्रादुष्कृताः प्रकटीकृताः अभयो
 येस्ते । रम्यत्वं तापविरहार्थेप्यारागादिशोभातय । दारुणे

रक्षःविषादादिसंचारकालत्वात् ॥ ४५ ॥ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 प्रभातायामरण्येन उदीपितायाम् ॥ १ ॥ अनुध्यानेन
 इष्टचिन्तनेन । जप्येन स्वस्त्वयनेन तथा विधासकरणैः सह
 रस्यामहे इति व. पाठः ॥ ११ ॥ प्रत्यादेशं विचारम् ॥ १२ ॥

मज्जत्या क्लिश्यतोऽनर्हान्धिकापापान्धृतराष्ट्रजान् ॥
वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा नृपतिः शोचन्निषसाद् महीतले ॥ १४
तमध्यात्मरतो विद्वान्शौनको नाम वै द्विजः ।
योगे साङ्ख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५
शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।
दिवसेदिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १६
न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु ।
श्रेयोधातिषु सञ्जते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १७
अष्टाङ्गां बुद्धिमाहुर्था सर्वाश्रेयोभिधातिनीम् ।
श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां राजन्सा त्वय्यवस्थिता ॥ १८
'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
उद्वापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥' १९
अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनेष्वपि ।
शारीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः ॥ २०
श्रूयतां चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा ।
आत्मव्यवस्थानकरा गीताः श्लोका महात्मना ॥ २१
मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्दितं जगत् ।
तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु ॥ २२
व्याघेरनिष्ठसंस्पर्शच्छ्रमादिष्टविवर्जनात् ।
दुःखं चतुर्भिः शारीरं कारणैः संप्रवर्तते ॥ २३
तदा तत्प्रतिकाराच्च सत्ततं चाविचिन्तनात् ।
आधिब्याधिप्रशमनं क्रियायोगबलेन तु ॥ २४
मत्तिमन्तो व्यथोपेताः शमं प्रागेव कुर्वते ।
मानसस्य प्रियाख्यानैः संभोगोपनयैर्नृणाम् ॥ २५
मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते ।

अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवोदकम् ॥ २६
मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना ।
प्रशान्ते मानसे दुःखे शरीरमुपशाम्यति ॥ २७
मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।
स्नेहात्तु सञ्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च ॥ २८
स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।
शोकहर्षौ तथायासः सर्वे स्नेहात्प्रवर्तते ॥ २९
स्नेहात्कारुण्यरागौ च प्रजास्त्रीर्ष्यादयस्तथा ।
अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ ३०
कोटराग्निर्यथाऽग्नेः समूलं पादपं दहेत् ।
धर्मार्थिनं तथाऽल्पोपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ ३१
विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमे ।
विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निष्परिग्रहः ॥ ३२
तस्मात्स्नेहं स्वपक्षेभ्यो मित्रेभ्यो धनसंचयात् ।
स्वशरीरसमुत्थं च ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ३३
ज्ञानान्वितेषु युक्तेषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु ।
न तेषु सञ्जते स्नेहः पञ्चपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३४
रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते ।
इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा विवर्धते ॥ ३५
तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी नृणाम् ।
अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुबन्धिनी ॥ ३६
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥
अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम् ।
विनाशयति भूतानि अयोनिज इवानलः ॥ ३७
यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।

अध्यात्म आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं क्षात्रमध्यात्मं वेदान्त-
स्तत्र रतः । योगवित्तवृत्तिनिरोधः ॥ १५ ॥ शोकः स्वीयते-
ऽनेनेति व्युत्पत्त्या स्थानसन्दो हेतुवचनः । भयस्थानश-
तानि चेति स. पाठः ॥ १६ ॥ अर्थकृच्छ्रेषु धननाशेषु ।
दुर्गेषु दुस्तरेषु शारीरदुःखेषु । आपत्सु जीकर्षणादिषु ॥ २० ॥
आत्मव्यवस्थानकराः मनःस्वैर्यहेतवः ॥ २१ ॥ व्याससमा-
साभ्यां विस्तरसंक्षेपाभ्याम् ॥ २२ ॥ अग्निष्टं कण्टकादिः ।
श्रमो व्यायामः ॥ २३ ॥ प्रतिकारादीषधादिभिरुपशमनात् ।
आधिप्रशमनमविचिन्तनात् । इदमेव क्रियायोगबलम् ॥ २४ ॥
प्रागेव मानसस्य शमं कुर्वते । प्रियाख्यानैरनुकूलवचनैः ।

संभोगोपनयैः कथादिसमर्पणैः । मत्तिमन्तो श्रुतो वैद्या इति ख.
च. स. पाठः ॥ २५ ॥ स्नेहो रागः सञ्जते प्रवर्तते ॥ २८ ॥
आयासः क्लेशः ॥ २९ ॥ विप्रयोगे विषयेण सह विद्योगे त्यागी
न किंतु सत्यपि समागमे यो विषयदोषदर्शी स एव त्यागी ।
स एव च विरागं भजते ॥ ३२ ॥ युक्तेषु नित्यवस्तुप्राप्तये
जुक्तैषु । कृतात्मसु ध्यानेन संस्कृतचित्तेषु । तेषु प्रसिद्धेषु
स्नेहो रागो न सञ्जते न सङ्गं प्राप्नोति ॥ ३४ ॥ रागः रम्यव-
स्तुवर्शने चित्तस्रोत्फुल्लता । कामस्तस्मिन् । इच्छा लब्धे
तस्मिन् रुच्यतिशयात्पुनस्तदभिलाषः । पुनःपुनस्तत्ताभेद्यत्-
तिस्तृष्णा ॥ ३५ ॥ जीर्यतः जरासृत्पुनस्तत्तत् ॥ ३७ ॥ अयः

तथाऽकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ३९
राजतः सलिलादग्नेश्वरतः स्वजनादपि ।

‘अर्थिभ्यः कालतस्तस्माभित्स्मर्थवतां भयम् ।’

भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ४०

यथा क्षामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।

भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वेण वित्तवान् ॥ ४१

अर्थ एव हि केषांचिदनर्थं भजते नृणाम् ।

अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ।

तस्मादर्थगमाः सर्वे मनोमोहविबर्धनाः ॥ ४२

कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च ।

अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनाम् ॥

अर्थस्योपार्जने दुःखमार्जितानां च रक्षणे ।

नाशे दुःखं व्यये दुःखं मन्ति चैवार्थकारणात् ॥ ४४

अर्था दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चैव शत्रवः ।

दुःखेन चाधिगम्यन्ते तेषां नाशं न चिन्तयेत् ॥

असन्तोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।

अन्तो नास्ति पिपासायाः संतोषः परमं सुखम् ।

तस्मात्संतोषमेवेह परं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ४६

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं रत्नसंचयः ।

ऐश्वर्यं प्रियसंवासो गृह्येत्तत्र न पण्डितः ॥ ४७

त्यजेत स च यास्तस्मात्तज्जान्नेशान्सहेतु च ।

न हि संचयवान्कश्चिदुच्यते निरुपद्रवः ।

अतश्च धार्मिकैः पुम्भिरनीदृशार्थः मशस्यते ॥ ४८

धर्मार्थं यस्य विचेद्वा वरं तस्य निरीहता ।

मक्षालनाद्दि पङ्क्तस्य श्रेयो ह्यस्पर्शनं नृणाम् ॥ ४९

युधिष्ठिरैवमर्थेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि ।

धर्मेण यदि ते कार्यं विद्वक्तेजो भवार्थतः ॥ ५०

युधिष्ठिर उवाच ।

नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेषुता मम ।

भरणार्थं तु विप्राणां ब्रह्मन्काङ्क्षे न लोमतः ॥ ५१

कथं ह्यसद्विधो ब्रह्मन्वर्तमानो गृहाश्रमे ।

भरणं पालनं चापि न कुर्यादनुयायिनाम् ॥ ५२

संविभागो हि भूतानां सर्वेषामेव दृश्यते ।

तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ५३

तृणानि भूमिरुदकं वाक्कतुर्यां च सूनृता ।

सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ५४

देयमार्तस्य शयनं स्थितश्रान्तस्य चासनम् ।

तृपितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ५५

चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् ।

उत्थाय चासनं दद्यादेष धर्मः सनातनः ।

प्रत्युत्थायाभिगमनं कुर्याद्व्यायेन चार्चनाम् ॥ ५६

अग्निहोत्रमनङ्गांश्च ज्ञातयोऽतिथिमान्धवाः ।

पुत्रा दाराश्च मृत्याश्च निर्दहेयुरपूजिताः ॥ ५७

आत्मार्यं पाचयेन्नाशं न वृथा घातयेत्पशून् ।

न चैकः स्वयमश्रीयाद्विधिवर्जं न निर्वपेत् ॥ ५८

श्वभ्यश्च श्वपचैभ्यश्च वयोभ्यश्चाजपेद्भुवि ।

वैश्वदेवं हि नामैतत्सार्यं प्रातश्च दीयते ॥ ५९

विपसाशी भवेत्तस्माभित्यं चामृतभोजनः ।

विषसो अक्तशेषं तु यक्षशेषं तथाऽमृतम् ॥ ६०

चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् ।

अनुव्रजेदुपासीत स यक्षः पञ्चदक्षिणः ॥ ६१

यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।

श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ६२

एवं यो वर्तते वृत्तिं वर्तमानो गृहाश्रमे ।

तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ६३

शौनक उवाच ।

अहो वत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।

येनापन्नपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ६४

तस्यःपिण्डं अमलो बहिः ॥ ३८ ॥ अकृतात्मा अनिर्जित-
चेताः ॥ ३९ ॥ अर्थश्रेयसि अर्थसाग्रे श्रेयसि ज्योतिष्टोमादौ
॥ ४२ ॥ पिपासायाः तृष्णायाः ॥ ४६ ॥ संचयान् अर्थान् ।
तज्जान् अर्थत्यागजान् । अनीदृशैः यदच्छालन्मोऽर्थः ॥ ४८ ॥
अर्थतः धनम् ॥ ५० ॥ अर्थोपभोगः विषयोपभोगः । अर्थेषुता
धनेषुता ॥ ५१ ॥ दृश्यते पञ्चमहायज्ञेषु । अपचमानेभ्यः यस्या-

दिभ्यः ॥ ५३ ॥ तृणानि आसनार्थानि ॥ ५४ ॥ वृथा आह-
यज्ञादिनिमित्तंविना ॥ ५८ ॥ विश्वं सर्वजातीयं प्राणिजातं देवो
देवता यस्मिन्तद्विश्वदेवम् । स्वार्थं तद्धितः । वैश्वदेवं नाम
कर्म ॥ ५९ ॥ अपरिक्लिष्टं कार्पण्यं विना । अन्धनि वर्तते
मार्गस्माय ॥ ६२ ॥

शिभोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विषसं बहु ।
 मोहरागवशाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः ॥ ६५
 द्रियते बुध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ।
 विमूढसंज्ञो दुष्टाश्चैरुद्धान्तैरिव सारथिः ॥ ६६
 षडिन्द्रियाणि विषयं समागच्छन्ति वै यदा ।
 तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसंकल्पजं मनः ॥ ६७
 मनो यस्येन्द्रियस्येह विषयान्याति सेवितुम् ।
 तस्यौत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ॥ ६८
 ततः संकल्पवीर्येण कामेन विषयेषुभिः ।
 विद्वः पतति लोभाग्रौ ज्योतिर्लोभात्पतङ्गवत् ६९
 ततो दारैर्विहारैश्च मोहितश्च यथेप्सया ।
 महामोहमुखे मग्नो नात्मानमवबुध्यते ॥ ७०
 एवं पतति संसारे तामुतासिह योनिषु ।
 अविद्याकर्मवृष्णाभिर्भ्राम्यमाणोऽथ चक्रवत् ७१
 प्रह्लादिषु तृणान्तेषु भूतेषु परिवर्तते ।
 जले भुवि तथाऽऽकाशे जायमानः पुनः पुनः ७२
 अबुधानां गतिस्त्वेषां बुधानामपि मे शृणु ।
 ये धर्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः ॥ ७३
 तदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
 तस्माद्दर्मानिमान्सर्वाभाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७४

इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
 अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ७५
 अत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयाणपथे स्थितः ।
 कर्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत् ७६
 उत्तरो देवयानस्तु सन्निराचरितः सदा ।
 अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ७७
 सम्यक्संकल्पसंबन्धात्सम्यक्केन्द्रियनिग्रहात् ।
 सम्यग्व्रतविशेषाच्च सम्यक्क गुरुसेवनात् ॥ ७८
 सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक्काध्ययनागमात् ।
 सम्यकर्मोपसंन्यासात्सम्यक्चित्तनिरोधनात् ॥ ७९
 एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः ।
 रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यवशमागताः ॥ ८०
 रुद्राः साध्यास्तथाऽऽदित्या वसवोऽथ तथाश्चिनौ ।
 योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ८१
 तथा त्वमपि कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलम् ।
 तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ॥ ८२
 पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते ।
 तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ८३
 सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वते तदनुग्रहम् ।
 तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्व्वात्ममनोरथम् ॥ ८४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिरेण ब्राह्मणभरणाथ श्रीमन्महोदध्या सूर्यस्तुतिः ॥ १ ॥ स्तोत्रैः प्रसज्जेत सूर्येण युधिष्ठिरायाक्षयपात्रवृत्तम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 'प्रणम्य द्विजशार्दूलं पूज्यवाक्यं सुभाषितम् ।'
 पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ १
 प्रस्थिताननुयातारो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

न चास्मि पोषणे शक्तो बहुदुःखसमन्वितः ॥ २
 परित्यक्तुं न शक्नोमि दानशक्तिश्च नास्ति मे ।
 कथमत्र मया कार्यं तद्ब्रूहि भगवन्मम ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्वीक्ष्य तां गतिम् ।

विषसं देवतायुपयुक्तोऽयं कामुको बहुकरोति । इन्द्रियायाः
 शब्दादयः ॥ ६५ ॥ हारिभिः हरणशीलैः ॥ ६६ ॥
 इन्द्रियसेन्द्रियाणां विषयान् शब्दादीन् ॥ ६८ ॥ इति च
 वेदवचनमित्यन्वयः । फलेच्छां विनैव समाचरेदित्यर्थः
 ॥ ७४ ॥ कर्तव्यमवश्यानुष्ठेयं नित्यामिहोपसंभोपासनादि ।

अभिमानात्संज्ञात् ॥ ७६ ॥ अष्टाङ्गेन वक्ष्यमाणसंकल्पसंबन्धा-
 यष्टाङ्कवता तदाचरेदिति पूर्वोक्तं संबन्धः । विशुद्धात्मा शुद्धचित्तः
 ॥ ७७ ॥ संकल्पो मानसं कर्म तस्य संबन्धो निरोधः ॥ ७८ ॥
 कर्ममयी यज्ञयुद्धादिकर्मरूपसाधनप्रधाना सिद्धिः । पितृमातृ-
 मयी परलोकेऽल्लोकफलप्रधाना ॥ ८३ ॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

शुधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्मभृतां वरः ॥ ४
 पुरा सृष्टानि भूतानि पीड्यन्ते क्षुधया भृशम् ।
 ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता यथा ॥ ५
 भत्वोत्तरायणं तेजो रसानुद्धृत्य रश्मिभिः ।
 दक्षिणायनमावृत्तो महीं वर्षति वारिणा ॥ ६
 क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन्नोषधीरोषधीपतिः ।
 रवेस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥ ७
 निषिक्तश्चन्द्रतेजोभिः सूर्यते जगतो रविः ।
 ओषध्यः षड्रसा मेध्यास्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥ ८
 एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणम् ।
 नाथोऽयं सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं ब्रज ॥ ९
 राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः ।
 उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १०
 भौमेन कार्तवीर्येण वैन्येन नहुषेण च ।
 तपोयोगसमाधिस्यैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ॥ ११
 तथा त्वमपि धर्मात्मन्कर्मणा च विशोधितः ।
 तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन्भर भारत ॥ १२
 वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ।
 ततस्त्वध्यापयामास मन्त्रं सर्वार्थसाधकम् ।
 अष्टाक्षरं परं मन्त्रमार्तस्य सततं प्रियम् ॥ १३
 [विप्रत्यागसमाधिस्यः संयतात्मा दृढव्रतः ।
 धर्मराजो विशुद्धात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् ॥ १४
 पुष्पोपहारैर्बलिभिरर्चयित्वा दिवाकरम् ।
 सोऽवगाह्य जलं राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् ॥ १५
 योगमास्थाय धर्मात्मा बायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
 गात्रेभ्यं वार्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ।
 [शुचिः प्रयतवान्भूत्वा स्तोत्रमारब्धवांस्ततः ॥ १६

धर्मेण योगमयेन ॥ ४ ॥ तेजो रसान् जलानि । उद्धृत्य
 आदाय ॥ ५ ॥ ओषधीपतिश्चन्द्रः ॥ ७ ॥ तपोयोगः व्रतस्ती-
 कारः तत्पूर्वकः समाधिर्ध्यानं तत्संज्ञः ॥ ११ ॥ विप्रत्यागस-
 माधिस्यः विप्रेभ्यस्स्वागः ह्यज्यमानमन्नं तदर्थं समाधिस्यः
 नियमस्थः ॥ १४ ॥ सांख्यानं ज्ञाननिष्ठताम् । योगिनां विस-
 निरोधकानाम् । आश्रमोदीत्यादौ कथायम् । कर्तारिकः । अर्गला

शुधिष्ठिर उवाच ।

त्वं भानो जगत्त्र्यक्षस्त्वमात्मा सर्वदेहिनाम् ।
 त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावतां ॥ १७
 त्वं गतिः सर्वसाङ्गानां योगिनां त्वं परायणम् ।
 अनादृतार्गलद्वारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षताम् ॥ १८
 त्वया संघार्यते लोकस्त्वया लोकः प्रकाश्यते ।
 त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया ॥ १९
 त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 स्वशाखाविहितैर्मन्त्रैरर्चन्त्यृषिगणार्चित ॥ २०
 तत्र दिव्यं स्थं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः ।
 सिद्धचारणगन्धर्वा यक्षगुह्यकपलगाः ॥ २१
 त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः ।
 सोपेन्द्राः समहेन्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः ॥ २२
 उपयान्त्यर्चयित्वा तु त्वां वै प्राप्तमनोरथाः ।
 दिव्यमन्दारमालाभिस्तूर्णं विद्याधरोचमाः ॥ २३
 गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।
 ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ॥ २४
 वसवो मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः ।
 वालखिल्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः ॥ २५
 सन्नन्नकेषु लोकेषु सप्तस्वप्यखिलेषु च ।
 न तद्भूतमहं मन्ये यदर्कादतिरिच्यते ॥ २६
 सन्ति चान्यानि सत्त्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च ।
 न तु तेषां तथा दीप्तिः प्रभावो वा यथा तव ॥ २७
 ज्योतीषि त्वयि सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषां पतिः ।
 त्वयि सत्त्वं च सत्त्वं च सर्वे भावाश्च सात्त्विकाः ॥ २८
 त्वत्तेजसा कृतं चक्रं सुनामं विश्वकर्मणा ।
 देवारीणां मदो येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ॥ २९
 त्वमादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनाम् ।
 सर्वोपधिरसानां च पुनर्वर्षासु मुञ्चसि ॥ ३०

कपाटविष्टम्भकं तिर्यक्काष्ठं तदुभयरहितं सुकिङ्कारं त्वं मुमुक्षतां
 गतिः प्राप्यं पदम् ॥ १८ ॥ सत्त्वं सत्त्वं पृथिव्यस्तेजांसि । स्वत्
 धायाकाशौ तदात्मकं सत्त्वम् । सत्त्वं बुद्धिसत्त्वम् । सात्त्विका
 भावाः धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यमित्याद्याः ॥ २८ ॥ सुनामं
 सुदर्शनम् ॥ २९ ॥

तपन्त्यन्ये दहन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये तथा घनाः ।
 विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्रावृषि रश्मयः ॥ ३१
 न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः ।
 शीतवातादिर्दितं लोकं यथा तव मरीचयः ॥ ३२
 त्रयोदशद्वीपवर्ती गोभिर्भासयसे महीम् ।
 त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्तसे ॥ ३३
 तव यद्युदयो न स्वादन्यं जगदिदं भवेत् ।
 न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्तेरन्मनीषिणः ॥ ३४
 आधानपशुबन्धेष्टिमश्रयज्ञतपःक्रियाः ।
 स्वप्नसादादवाप्यन्ते ब्रह्मक्षत्रविशां गणैः ॥ ३५
 यदहर्ब्रह्मणः प्रोक्तं सहस्रयुगसंमितम् ।
 तस्य त्वमादिरन्तश्च कालज्ञैः परिकीर्तितः ॥ ३६
 मनूनां मनुपुत्राणां जगतोऽमानवस्य च ।
 मन्वन्तराणां सर्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः ॥ ३७
 संहारकाले संप्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः ।
 संवर्तकामिन्नैलोक्यं भस्मीकृत्यावतिष्ठते ॥ ३८
 त्वद्दीधितिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः ।
 सैरावताः साशनयः कुर्वन्त्याभूतसंभवम् ॥ ३९
 कृत्वा द्वादशधाऽऽत्मानं द्वादशादित्यतां गतः ।
 संहृत्यैकार्णवं सर्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ॥ ४०
 त्वामिन्द्रमाहुस्त्वं रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापतिः ।
 त्वमग्निस्त्वं मनः सूर्यं ग्रभुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतं ४१
 त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः ।
 विवस्वान्मिहिरः पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ॥ ४२
 सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः ।
 मार्तण्डोऽर्को रविः सूर्यः शरण्यो दिनकृतथा ४३
 दिवाकरः सप्तसप्तर्धामकेशी विरोचनः ।
 आशुगामी तमोभ्रश्च हरिताश्च कीर्त्यसे ॥ ४४

प्रावाराः वज्रविशेषाः ॥ ३१ ॥ गोभिः रश्मिभिः ॥ ३२ ॥
 सैरावताः मेघस्योपरि यो मेघः स ऐरावतस्तत्सहितः ।
 आभूतं यावच्चतुर्विधभूतप्राप्तं तस्य संहवः अलेनाभिज्ञावनम्
 ॥ ३९ ॥ हन्ति गच्छति विश्वं संहर्ततीति वा हंसः वृषाकपिः
 हरो इति वा ॥ ४२ ॥ गवां रश्मीनाम् ॥ ४३ ॥ सप्तसप्तः
 सप्ताधः । धामकेशी ज्योतिर्मयकिरणवान् ॥ ४४ ॥ अनि-
 र्विण्णः पूजने आसक्तः ॥ ४५ ॥ तद्भावभक्ताः सूर्यएव सर्व-

सप्तम्यामथवा षष्ठ्या भक्त्या पूजां करोति यः ।
 अनिर्विण्णोऽनहंकारी तं लक्ष्मीर्भजते नरम् ॥ ४५
 न तेषामापदः सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा ।
 ये त्वानन्यमनसा कुर्वन्त्यर्चनवन्दनम् ॥ ४६
 सर्वरोगैर्विरहिताः सर्वपापविजृम्भिताः ।
 त्वद्भावभक्ताः सुखिनो भवन्ति चिरजीविनः ४७
 त्वं ममापन्नकामस्य सर्वातिथ्यं चिकीर्षतः ।
 अन्नमन्नपते दातुमभितः श्रद्धयाऽर्हसि ॥ ४८
 ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
 माठारारुणदण्डाद्यास्तांस्तान्वन्देऽशनिक्षुभान् ४९
 क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः ।
 ताश्च सर्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम् ॥ ५०
 वैशंपायन उवाच ।
 कण्ठदग्ने जले स्थित्वा यत्रैः स्तोत्रैश्च तोषितः ।
 ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डवम् ।
 दीप्यमानः स्ववपुषा ज्वलन्निव हुताशनः ॥ ५१
 विवस्वानुवाच ।
 यत्तेऽभिलषितं किञ्चित्त्वं सर्वमवाप्स्यसि ।
 अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ ५२
 शुक्लीष्व पिठरं ताम्रं मया दत्तं नराधिप ।
 यावद्वर्त्यसि पाञ्चाली पात्रेणानेन सुव्रत ॥ ५३
 फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे ।
 चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ।
 इतश्चतुर्दशे वर्षे भूयो राज्यमवाप्स्यसि ॥ ५४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५५
 लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो जलादुत्तीयं धर्मवित् ।
 जग्राह पादौ धौम्यस्य द्वादश परिष्वजे ॥ ५६

त्राक्षीति भावो भावना तत्र भक्ता आहताः ॥ ४७ ॥ श्रद्धया
 आतिथ्यं चिकीर्षत इति संबन्धः ॥ ४८ ॥ अशनिक्षुभान्
 विबुधसैन्यादिप्रवर्तकान् ॥ ४९ ॥ क्षुभामैत्र्यौ निग्रहानुग्रह-
 कर्त्रौ देवते ॥ ५० ॥ पिठरं परिवेषणपात्रम् । ताम्रं ताम्रम-
 यम् । वर्त्यसि वृत्तिं जनजीविकारूपां करिष्यसि । पात्रेण
 पात्रप्रसूतेनावेन ॥ ५३ ॥

द्रौपद्या सह संगम्य पश्यमानोऽपयात्प्रभुः ।
 महानसे तदाम्रं तु साधयामास पाण्डवः ॥ ५७
 संस्कृतं प्रसवं याति स्वल्पमन्नं चतुर्विधम् ।
 अक्षय्यं वर्धते चान्नं तेनाभोजयत द्विजान् ॥ ५८
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वाऽनुजानपि ।
 शेषं विधससंज्ञं तु पश्चाद्भुक्ते युधिष्ठिरः ॥ ५९
 युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमभ्राति पार्षती ।
 [द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ॥] ६०
 एवं दिवाकरात्प्राप्य दिवाकरसमप्रभः ।
 कामान्मनोभिलषितान्ब्राह्मणेभ्योऽददात्प्रभुः ६१
 पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्वसु ।
 इज्यार्थं संभवर्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः ॥ ६२
 ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पाण्डवाः ।
 द्विजसङ्घैः परिबृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ॥ ६३
 'जनमेजय उवाच ।
 पुष्पोपहारबलिभिर्बहुशश्च यथाविधि ।
 सर्वात्मभूतं संपूज्य यतप्राणो जितेन्द्रियः ॥ ६४
 स्तवेन केन विमर्षं स तु राजा युधिष्ठिरः ।
 विप्रार्थमारोधितवान्मूर्ध्निमद्भुतचक्रमम् ॥ ६५
 मयि होहोऽस्ति चेद्ब्रह्मन्यद्यनुग्रहभागहम् ।
 भगवन्नास्ति चेद्बुधं तच्च मे ब्रूहि सांप्रतम् ॥ ६६
 वैशंपायन उवाच ।
 शृणुष्वबह्वितो राजञ्शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 क्षणं च कुरु राजेन्द्र गुह्यं वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६७
 धौम्येन तु यथाप्रोक्तं पार्थाय सुमहात्मने ।
 नास्त्रामष्टोत्तरं पुण्यं शतं तच्छृणु भूपते ॥ ६८
 सूर्योऽर्ज्यमा भगस्त्वष्टा पूषाऽर्कः सविता रविः ।
 गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥ ६९
 पृथिव्यापश्च तेजश्च स्वं वायुश्च परायणम् ।
 सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽङ्गारक एव च ७०
 हन्द्रो विवस्वान्दीर्घाशुः शुचिः शौरिः क्षनैश्वरः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः ७१
 वैद्युतो जाठरश्चाभिरैन्धनस्तेजसां पतिः ।
 धर्मध्वजो वेदकर्ता वेगाङ्गो वेदवाहनः ॥ ७२
 कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिः सर्वामराश्रयः ।
 कला काष्ठा मुहूर्ताश्च पक्षा मासा ऋतुस्तथा ७३
 संवत्सरकरोऽथत्यः कालचक्रो विभावसुः ।
 पुरुषः शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥
 लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो विश्वकर्मा तमोलुदः ।
 वरुणः सागरेशश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा ॥ ७५
 भूताश्रयो भूतपतिः सर्वभूतनिषेवितः ।
 'मणिः सुवर्णो भूतात्मा कामदः सर्वतोमुखः ।'
 [स्रष्टा संवर्तको बहिः सर्वस्यादिरलोलुपः ॥ ७६
 अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः]
 जयो विशालो वरदः सर्वधातुनिषेचिता ॥ ७७
 मनः सुपर्णो भूतादिः शीघ्रगः प्राणधारकः ।
 धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः ॥ ७८
 द्वादशात्माऽरविन्दाक्षः पिता माता पितामहः ।
 स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ ७९
 देवकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
 चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेण वपुषाऽन्वितः ८०
 एतद्वै कीर्तनीयस्य सूर्यस्यामिततेजसः ।
 नास्त्रामष्टशतं पुण्यं शक्रेणोक्तं महात्मना ॥ ८१
 शक्राच्च नारदः प्राप्नो धौम्यश्च तदन्तरम् ।
 धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कमानवाप्तवान् ८२
 सुरगणपितृयक्षसेवितं
 ह्यसुरनिशाचरसिद्धवन्दितम् ।
 वरकनकहुताशनप्रभं
 त्वमपि मनसमिषेहि भास्करम् ॥ ८३
 सूर्योदये यः सुसमाहितः पठे-
 त्स पुत्रदारान्धनरत्नसंचयान् ।

महानसे पाकशालायां । साधयामास कारयामास अन्नमिति
 शेषः ॥ ५७ ॥ संस्कृतं पक्कम् । वन्यमन्नं चतुर्विधमिति क.
 पाठः ॥ ५८ ॥ पार्षती पृषतः हृषपदपितुः गोत्रापत्यम् ॥ ६० ॥
 प्रवर्तन्ते निःसरन्ति । विधिमन्त्रप्रमाणतः । विधिर्वसन्ते

वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिरातातकापनकपः । मन्त्रः सन्तुष्टे-
 वार्थस्मारक इषेतेत्यादिः । तावेव प्रमाणे तान्यामित्यर्थः
 ॥ ६२ ॥ सर्वलोकमस्तु इति श्रु. पाठः ॥ ७६ ॥ मैत्रेयः
 कल्पान्वित इति श्रु. पाठः ॥ ८० ॥ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

लभेत जातिस्मरतां नरः सदा
 धृतिं च मेधां च स विन्दते पुमान् ॥८४॥
 [इमं स्तवं देववरस्य यो नरः
 प्रकीर्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः ।
 स मुच्यते शोकदवाप्तिसागरा-
 हृभेत कामान्मनसा यथेप्सितान् ॥ ८५॥
 [इमं स्तवं प्रयतमनाः समाधिना
 पठेदिहान्योऽपि वरं समर्थयन् ।

तत्तस्य दद्याच्च रविर्मनीषितं
 तदाऽऽमुषाद्यद्यपि तत्सुदुर्लभम् ॥ ८६॥
 यथेदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः ।
 पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ।
 विद्यार्थी लभते विद्यां पुरुषोऽप्यथवा स्त्रियः ॥ ८७॥
 उभे संध्ये पठेन्नित्यं नारी वा पुरुषो यदि ।
 आपदं प्राप्य मुच्येत वद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ ८८॥
 संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलं चामुषाद्वसु ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं स गच्छति ॥ ८९॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पाण्डवेषु वनं गतेषु सख्यु हितं पृष्टेन विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति पाण्डवानां पुनः राज्ये स्थापनविधानम् ॥ १ ॥ ततो
 धृतराष्ट्रचिह्नितेन विदुरेण पाण्डवान् प्रति प्रस्थानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु
 प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोऽम्बिकेयः ।
 धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं
 सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ १॥
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 प्रज्ञा च ते भार्गवसेन शुद्धा
 धर्मं च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मम् ।
 समश्च त्वं संमतः कौरवाणां
 पथ्यं चैषां मम चैव ब्रवीहि ॥ २॥
 एवं गते विदुर यदद्य कार्यं
 पौराश्वमे कथमस्मान्भजेरन् ।
 ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूला-
 ज्ञ कामये तांश्च विनश्यमानान् ॥ ३॥
 'सौवलेनैव पापेन दुर्योधनहितैषिणा ।
 क्रूरमाचरितं क्षर्त्तुं मे प्रियमनुष्ठितम् ॥ ४॥
 तथैवाङ्गीकृते तत्र तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
 उत्तरं प्राप्तकालं च किमन्यन्मन्यते क्षमम् ॥ ५॥

नास्ति धर्मे सहायत्वमिति मे दीर्यते मनः ।
 यत्र पाण्डुसुताः सर्वे क्लिश्यन्ति वनमागताः ॥' ६॥
 विदुर उवाच ।
 त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र
 राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति ।
 धर्मे राजन्वर्तमानः स्वशक्त्या
 पुत्रान्सर्वान्पाहि कुन्तीसुतांश्च ॥ ७॥
 स वै धर्मो विप्रलब्धः सभायां
 पापात्मभिः सौवलेयप्रधानैः ।
 आहूय कुन्तीसुतमक्षवत्यां
 पराजैषीत्सत्यसन्धं सुतस्ते ॥ ८॥
 एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राज-
 न्द्वेषस्याहं परिपश्याम्युपायम् ।
 यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापा-
 न्मुक्तो लोके प्रति तिष्ठेत् साधु ॥ ९॥
 तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां
 यत्तद्राजव्रतिसृष्टं त्वयाऽऽसीत् ।
 एष धर्मः परमो यत्स्वकेन
 राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृह्येत् ॥ १०॥

कौरवाणां पाण्डवधर्तराष्ट्राणां समः पक्षपातशून्यः ॥ २ ॥
 उद्धरेयुः उन्मूलयेयुः ॥ ३ ॥ अक्षवल्गुं शूतकीर्णायाम् ॥ ४ ॥

उपायं प्रशान्तिप्रकारम् । शेषस्याहं परिपश्यामीति अ. ट. पाठः
 ॥ ९ ॥ अतिरुष्टं दत्तम् । स्वकेन घनेनेति शेषः ॥ १० ॥

[यशो न नश्येज्ज्ञातिमेदश्च न स्या-
द्वर्मो न स्यान्नैव चैवं कृते त्वाम् ।]
एतत्कार्यं तव सर्वप्रधानं
तेषां तुष्टिः शकुनेश्वरमानः ॥ ११
एवं शेषं यदि पुत्रेषु ते स्या-
देतद्राजंस्त्वरमाणः कुरुष्व ।
अथैतदेवं न करोषि राजन्
ध्रुवं कुरुणां भविता विनाशः ॥ १२
नहि कुद्वो भीमसेनोऽर्जुनो वा
शेषं कुर्याच्छात्रवाणामनीके ।
येषां योद्धा सख्यसाची कृतास्त्रो
धनुर्येषां गाण्डिवं लोकसारम् ॥ १३
येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा
तेषां लोके किनु न प्राप्यमस्ति ।
उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते
मया यत्ने हितमासीत्तदानीम् ॥ १४
पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्य
हितं परं न च तत्त्वं चकर्थे ।
इदानीं ते हितमुक्तं न चेत्त्व-
मेवं कर्ता परितप्ताऽसि पश्चात् ॥ १५
यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते
संग्रियमाणः पाण्डवैरेकराज्यम् ।
तापो न ते भविता प्रीतियोगा-
त्त्वं चेन्न गृह्णासि सुतं सहायैः ॥ १६
दुर्योधनं त्वहितं वै निगृह्य
पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्वधिपत्ये ।
'ध्रुवं विनाशस्तव पुत्रेण धीमन्
सबन्धुवर्गेण सहैव राजभिः ॥ १७
चतुर्दशैश्चैव वर्षे नरेन्द्र
कुलक्षयं प्राप्स्यसि राजसिंह ।

तस्मात्कुरुष्वधिपत्ये नरेन्द्र
युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ १८
अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो
धर्मेणेमां पृथिवीं शास्तु राजन् ।
ततो राजन्यार्थिवाः सर्वे एव
वैश्या इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः ॥ १९
दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रः
प्रीत्या राजन्याम्बुपुत्रान्भजन्तु ।
दुःशासनो याचतु भीमसेनं
सभामध्ये दुपदस्यात्मजां च ॥ २०
युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व
राज्ये धैनं स्थापयस्वाभिपूज्य ।
त्वया पृष्टः किमहमन्यद्वदेय-
मेतत्कृत्वा कृतकृत्योसि राजन् ॥ २१
धृतराष्ट्र उवाच ।
एतद्वाक्यं विदुर यत्ने सभाया-
मिह प्रोक्तं पाण्डवान्प्राप्य मां च ।
हितं तेषामहितं मामकाना-
मेतत्सर्वं मम नावैति चेतः ॥ २२
इदं त्विदानीं गत एव निश्चितं
तेषामर्थे पाण्डवानां यदात्थ ।
तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति
कथं हि पुत्रं पाण्डवार्थे त्यजेयम् ॥ २३
असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा
दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रसृतः ।
त्वं वै देवं परहेतोस्त्यजेति
कोनु ब्रूयात्समतामन्ववेष्वन् ॥ २४
स मां जिह्मं विदुर सर्वं ब्रवीषि
मन्युं तेऽहमधिकं धारयामि ।
यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं
सुसान्त्वयमानाऽप्यसती स्त्री जहाति ॥ २५

एवं कृते सति स्वाग्रति धर्मो न स्यादिति नैव किंहु स्यादेव
॥ ११ ॥ चकर्थं कृतवान् । कर्ता करिष्यसि ॥ १५ ॥ एक-
राज्यं यदि अनुमन्ता तर्हि तापो न भविता । नचेत् यदि

नानुमन्ता तर्हि सुतं निगृह्णीष्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ नचेन्न गृह्णीष्य
सुतं सुखायेति श्रु. पाठः । तत्र पक्षान्तरमाह दुर्योधनमिति
॥ १७ ॥ नावैति नाश्रीकरोति ॥ २२ ॥ जिह्मं कुटिलम्

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्य-
दन्तर्वेष्म सहस्रोत्थाय राजन् ।

नेदमस्तीत्यथ विदुरो भाषमाणः
संप्राद्रवद्यत्र पार्थो बभूवुः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विदुरस्य काम्यकवणे पाण्डवसमागतमः ॥ १ ॥ तेन तेषु तत्र स्वायम्भवाकारणनिषेधम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डवास्तु वने वासयुद्दिष्य भरतर्षभाः ।
भययुर्जाह्नवीकूलात्कुरुक्षेत्रं सहानुगाः ॥ १
सरस्वतीद्वयद्वयौ यमुनां च निषेच्य ते ।
यधुर्वेनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम् ॥ २
ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु ।
काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजनप्रियम् ॥ ३
तत्र ते न्यवसन्वीरा वने बहुमृगद्विजे ।
अन्वास्यामाना मुनिभिः सान्त्व्यमानाश्च मारताः ॥ ४
विदुरस्त्वथ पाण्डूनां सदा दर्शनलालसः ।
जगामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ॥ ५
ततो गत्वा विदुरः काम्यकं त-
च्छीघ्रैरश्वैर्वाहितः स्यन्दनेन ।
ददर्शासीनं धर्मात्मानं विविक्ते
सार्धं द्रौपद्या भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्च ॥ ६
ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्णमारा-
दभ्यायान्तं सत्यसन्धः स राजा ।
अथान्नवीद्वातरं भीमसेनं
किंनु क्षत्वा वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७
कश्चिन्नायं वचनात्सौबलस्य
समाहातुं देवनायोपयाति ।
कश्चित्क्षुद्रः कुशली चाऽयुधानि
जेष्यत्यस्माकं पुनरेवाक्षवत्याम् ॥ ८

समाहृतः केनचिदाहवाय
नाहं शक्तो भीमसेनापयातुम् ।
गाण्डीवे च संशयिते कथं नु
राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः
प्रत्यगृह्णन्पते सर्व एव ।
तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो
यथोचितं पाण्डुपुत्रान्समेयात् ॥ १०
समाश्वस्तं विदुरं ते नरर्षभा-
स्ततोऽपृच्छन्नागमनाय हेतुम् ।
स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस
यथावृत्तं धृतराष्ट्रेऽम्बिकेये ॥ ११
विदुर उवाच ।
अवोचन्मां धृतराष्ट्रोऽभिगुप्त-
मजातशत्रो परिगृह्याभिपूज्य ।
एवं गते समतामभ्युपेत्य
पथ्यं तेषां मम चैव ब्रवीहि ॥ १२
मयाप्युक्तं यत्क्षमं कौरवाणां
हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्य चैव ।
तद्वै पथ्यं तन्मनो नाभ्युपैति
ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥ १३
परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं
न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः ।

॥ २५ ॥ इदं कुलम् ॥ २६ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

मरुधन्वसु मरुतु निर्जलदेशेषु । धन्वसु जात्रलदेशेषु ॥ ३ ॥

अपयातुं निर्वर्तिष्यम् । संशयिते पणीकृते सति । कथं नः

राज्यप्राप्तिर्भवतः संशयिता । गाण्डीवनाशादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अभिगुप्तं अभिरक्षितारम् । हितोपदेशेनेति शेषः । कर्तरि क्तः ।

ब्रवीहीत्यवोचदिति संबन्धः ॥ १२ ॥ अन्यत् सान्नोऽन्यत् वैरम्

यथाऽऽतुरस्येव हि पथ्यमौषधं
न रोचते सास्य तदुच्यमानम् ॥ १४
न श्रेयसे यततेऽजातशत्रो
स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ।
ध्रुवं न रोचेन्नरतर्पभस्य
पतिः कुमार्यो ह्यष्टिवर्षः ॥ १५
ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां
न वै श्रेयो धृतराष्ट्रः परैति ।
यथा च पर्णे पुष्करस्यावसितं
जलं न तिष्ठेत्पथ्यमुक्तं तथाऽस्मिन् ॥ १६
सतः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां
यस्मिन्भद्रा तव तत्र प्रयाहि ।
नाहं भूयः कामये त्वां सहायं
महीमिमां पालयितुं पुरं वा ॥ १७
सोहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा
प्रशसितुं त्वामुपयातो नरेन्द्र ।
तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां
तद्वार्यतां यत्प्रवक्ष्यामि भूयः ॥ १८

केनैस्तीत्रैर्युज्यमानः सपत्नैः
क्षमां कुर्वन्कालमुपासते यः ।
संवर्धयन्स्तोकमिवाग्निमात्मवान्
स वै शुक्रे पृथिवीमेक एव ॥ १९
यस्याविभक्तं वसु राजन्सहायै-
स्तस्य दुःखस्यांशभाजः सहायाः ।
सहायानामेष संग्रहणेऽभ्युपायः
सहायास्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ २०
सत्यं श्रेष्ठं पाण्डवा निष्प्रलापं
तुल्यं चात्मं सह भोज्यं सहायैः ।
आत्मा चैषामग्रतो नातिवर्ते-
देवं हृत्तिर्वर्धते भूमिपाल ॥ २१
युधिष्ठिर उवाच ।
एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि
परां बुद्धिमुपगम्याग्रमतः ।
यथाप्यन्यदेशकालोपपन्नं
तद्वै वाच्यं तत्करिष्यामि कृत्स्नम् ॥ २२

॥ इति श्रीममहाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

चक्रोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विदुरविप्रयोगक्षिप्त्वेन धृतराष्ट्रेण सदाज्ञानाय संजयप्रेषणम् ॥ १ ॥ संजयादृतेन विदुरेण पुनश्चैतराईमत्यागमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
गते तु विदुरे राजभाभ्रमं पाण्डवान्प्रति ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्यतप्यत दुर्मनाः ॥ १
[विदुरस्य प्रभावं च सन्धिविग्रहकारितम् ।
विदुर्द्धि च परां मत्वा पाण्डवानां भविष्यति] ॥
स सभाद्वारमागम्य विदुरस्सारमोहितः ।
समक्षं पार्थिवेन्द्राणां विसंज्ञः प्रापतद्भुवि ॥ २
स तु लब्ध्वा चिरात्संज्ञां समुत्थाय महीतलात् ।

॥ १३ ॥ परैति परामृशति । पुष्करस्य कमलस्य ॥ १६ ॥
भद्रा इष्टेयमिति धीः ॥ १७ ॥ धार्यतां न विस्मर्तव्यम् ॥ १८ ॥
उपासते उपास्ते प्रतीक्षते । तुणैः स्तोकं अग्निमिव आत्मानं
सहायसंपत्त्या संवर्धयन् । सहायार्जुनोपायमाह यस्तेति । अवि-

समीपोपस्थितं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४
आता मम सुहृद्वैव साक्षाद्धर्म इवापरः ।
तस्य स्मृत्याऽद्य सुभृशं हृदयं दीर्घतीव मे ॥ ५
तमानय स्वधर्मज्ञं मम भ्रातरमाशु वै ।
इति ब्रुवन्स नृपतिः कृपणं पर्यदेवयत् ॥ ६
पश्चात्तापाभिसंतप्तो विदुरस्सारमोहितः ।
आतुस्तेहादिदं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
गच्छ संजय जानीहि भ्रातरं विदुरं मम ।

मक्तं साधारणम् । वसु वित्तम् ॥ २० ॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
महाप्राज्ञः विदुरोपदेशे स्थितानां जयो भविष्यतीति जानन्
॥ १ ॥ संधिविग्रहकारितं संधिविग्रहादिनीतिहत्वकृतम् । भवि-
ष्यति आगामिनि काले ॥ २ ॥

यदि जीवति रोषेण मया पापेन निर्धुतः ॥ ८
 न हि तेन मम भ्रात्रा सुसूक्ष्ममपि किञ्चन ।
 व्यलीकं कृतपूर्वं वै प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ ९
 स व्यलीकं कथं प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान् ।
 न जह्याजीवितं प्राज्ञ तं गच्छानय संजय ॥ १०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च ।
 संजयो बाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत्काम्यकं प्रति ॥ ११
 सोऽचिरेण समासाद्य तद्वचनं यत्र पाण्डवाः ।
 रौरवाजिनसंवीतं ददृशेथ युधिष्ठिरम् ॥ १२
 विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
 आतृभिश्चाभिसंगुप्तं देवैरिव पुरंदरम् ॥ १३
 युधिष्ठिरमुपागम्य पूजयामास संजयः ।
 भीमार्जुनयमाश्चापि तद्युक्तं प्रतिपेदिरे ॥ १४
 राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च संजयः ।
 शंशंसागमने हेतुभिर्दं वैवाग्रवीद्वचः ॥ १५
 संजय उवाच ।
 राजा स्मरति ते क्षत्तधृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् ॥ १६
 सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान्पाण्डवान्कुरुनन्दनान् ।

नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि सत्तम ॥ १७
 एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवत्सलः ।
 युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्राजादयम् ॥ १८
 तमब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 दिष्ट्या प्राप्तोसि धर्मज्ञ दिष्ट्या स्मरसि मेऽनघ ॥ १९
 अद्य चाहं दिवारात्रौ त्वत्कृते भरतर्षभ ।
 प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 सोऽङ्गमानीय विदुरं मूर्धन्याघ्राय चैव ह ।
 क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोसि मयाऽनघ ॥ २१
 विदुर उवाच ।
 क्षान्तमेव मया राजन्युरुर्मे परमो भवान् ।
 तथाऽहमागतः शीघ्रं त्वद्दर्शनपरायणः ॥ २२
 भवन्ति हि नरन्याघ्र पुरुषा धर्मचेतनाः ।
 दीनानुकम्पिनो राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ २३
 पाण्डोः पुत्रा यादृशास्ते तादृशा मे सुतास्तव ।
 दीना इतीव मे बुद्धिरभिपन्नाऽद्य तान्प्रति ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 अन्योन्यमनुनीयैवं भ्रातरौ द्वौ महाद्युती ।
 विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेभाते परमां मृदम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विदुरस्य पुनरागमनेन क्षिद्यता दुर्योधनेन कर्णादिभिराक्रोधनम् ॥ १ ॥ कर्णादिषु समालोच्य पाण्डवजिषांसया
 मस्थितेषु तदा समागतेन श्रीन्यासेन तेषां प्रतिषेधनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परितान्त्वितम् ।
 धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्येतप्यत दुर्मतिः ॥ १
 ॥ सौबलेयमानाय्य कर्णदुःशासनौ तथा ।
 अब्रवीद्वचनं राजा प्रविश्याबुद्धिजं तमः ॥ २
 एष प्रत्यागतो मन्त्री धृतराष्ट्रस्य संमतः ।
 विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृदिद्वान्हिते रतः ॥ ३
 यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति ।

पाण्डवानयने तावन्मन्त्रयध्वं हितं मम ॥ ४
 अथ पश्याम्यहं पार्थान्प्राप्तानिह कथंचन ।
 पुनः शोषं गमिष्यामि निरसुनिष्परिग्रहः ॥ ५
 विषमुद्धन्धनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेशनम् ।
 करिष्ये न हि तानुद्धान्पुनर्द्रष्टुमिदोत्सहे ॥ ६
 शुक्रनिर्वाच ।
 किं बालिशमतिं राजन्नास्थितोसि विशांपते ।
 गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७

निर्धुतः निःसारितः ॥ ८ ॥ व्यलीकं अप्रियम् ॥ ९ ॥ स्थ-
 क्थामि जीवितमिति श. पाठः ॥ १० ॥ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

तमो रागद्वेषात्मकं मोहम् ॥ २ ॥ करिष्ये स्त्रीकरिष्ये ।
 ऋद्धान् ऋद्धिमतः ॥ ६ ॥

सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ।
 पितुस्ते वचनं तात न ग्रीहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ८
 अथवा ते ग्रीहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति वा पुरम् ।
 निरस्य समग्रं सर्वे पणोऽस्माकं भविष्यति ॥ ९
 सर्वे भवामो मध्यस्था राज्ञश्छन्दानुवर्तिनः ।
 छिद्रं बहु प्रपश्यन्तः पाण्डवानां सुसंहताः ॥ १०
 दुःशासन उवाच ।
 एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल ।
 नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्विरोचते ॥ ११
 कर्ण उवाच ।
 काममीक्षामहे सर्वे दुर्योधन तवेप्सितम् ।
 ऐकमत्यं हि नो राजन्सर्वेषामेव लक्ष्ये ॥ १२
 [नागमिष्यन्ति ते घीरा अकृत्वा कालसंविदम् ।
 आगमिष्यन्ति चेन्मोहात्पुनर्धृतेन ताञ्जय ॥] १३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत्स पराङ्मुखः ॥ १४
 उपलभ्य ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे ।
 रोषादुःशासनं चैव सौबलं च तमेव च ॥ १५

॥ इति श्रीमत्सह्याभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

तदा समागतेन स्वासेन धृतराष्ट्रमिति पाण्डवैः सह विरोधस्तानर्थहेतुत्वकथनपूर्वकं तैः सह शमविधानम् ॥ १ ॥

व्यास उवाच ।
 धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ।
 वक्ष्यामि त्वां कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् ॥ १
 न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनम् ।
 निकृष्या निकृताश्चैव दुर्योधनपुरोगमैः ॥ २
 ते स्मरन्तः परिक्लेशान्वर्षे पूर्णे त्रयोदशे ।
 विमोक्षयन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ॥ ३

पणः कार्याकार्यविवेकलक्षणो व्यवहारः ॥ १ ॥ छिद्रं समया-
 तिकमदोषम् ॥ १० ॥ उपलभ्य दुर्योधनाशयमिति शेषः
 ॥ १५ ॥ उद्यम्योत्तिष्ठ्य । आत्मानं देहम् ॥ १६ ॥ प्रियं
 चिकीर्षामो ननु शत्रुमः प्रिये स्थातुमिति संबन्धः । धृतराष्ट्रेण

उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना ।
 अथो मम मतं यत्तु तन्निबोधत भूमिपाः ॥ १६
 प्रियं सर्वे करिष्यामो राज्ञः किं करवामहे ।
 न चास्य शत्रुमः स्थातुं मिये सर्वे क्षतन्दिताः ॥ १७
 वयं तु शस्त्राभ्यादाय स्थानास्थाय दंशिताः ।
 गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान्वनगोचरान् ॥ १८
 तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदिता गतिम् ।
 निर्विवादा भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १९
 यावदेव परिभूना यावच्छोकपरायणाः ।
 यावन्मित्रविहीनाश्च तावद्गच्छाम माशिरम् ॥ २०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः ।
 प्रहृष्टमनसः सर्वे मत्पूजुः सूतजं तदा ॥ २१
 एवमुक्त्वा सुसंरब्धा रथैः सर्वे पृथक्पृथक् ।
 निर्ययुः पाण्डवान्हन्तुं सहिताः कृतनिधयाः ॥ २२
 तान्प्रस्थितान्परिक्षिप्य कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
 आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २३
 प्रतिपिधाय तान्सर्वान्मगबाँल्लोकपूजितः ।
 प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्तरम् ॥ २४

तदर्थं किन्तु पापात्मा तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
 पाण्डवाभित्यसंक्रुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ॥ ४
 वार्यतां साध्वर्यं मूढः शर्म गच्छतु ते सुतः ।
 वनस्थास्तानयं हन्तुमिच्छन्प्राणान्विमोक्षयति ॥ ५
 यथाऽऽह विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयम् ।
 यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधु विधीयताम् ॥ ६
 विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः ।

निवृद्धत्वात् ॥ १७ ॥ परिभूनाः क्षिप्ता वञ्चितविजिगीषा वा
 ॥ २० ॥ बाढमित्येव ते सर्वे इति श्रु. पाठः ॥ २१ ॥
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

निकृताः निर्जिताः ॥ २ ॥ विषमिव विषं शत्रुम् ॥ ३ ॥

अधर्म्यमयशस्यं च मा राजन्प्रतिपद्यथाः ॥ ७
समीक्षा यादृशी ह्यस्य पाण्डवान्प्रति भारत ।
उपेक्ष्यमाणा सा राजन्महान्तमनयं ब्रजेत् ॥ ८
अथवाऽयं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः ।
पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ॥ ९
ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः ।

यदि स्थातुकृतकृत्यस्त्वं भवेथाः पुरुषर्षभ ॥ १०
अथवा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते ।
श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति ॥ ११
कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणोऽथ विदुरोपि वा ।
भवान्वाऽत्र परं कार्यं पुरा चार्थो निवर्तते ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवचपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

ध्यासेन धृतराष्ट्रं प्रति पुत्रस्नेहस्य दुस्स्थलत्वे दृष्टान्तत्वेन सुरभ्युपाख्याताख्यानपूर्वकं कौरवाणां जीवितस्य पाण्डवैः सह शमाधीनत्वमिधानम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
भगवन्नाहमप्येतद्रोच्ये द्यूतसंभवम् ।
मन्ये तद्विधिनाऽऽकृष्य कारितोत्सीति वै मुने ॥ १
नैतद्रोच्यते भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च ।
गान्धार्या नेष्यते द्यूतं तत्र मोहात्प्रवर्तितम् ॥ २
परित्यक्तं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनम् ।
पुत्रस्नेहेन भगवज्ज्ञानमपि यतव्रत ॥ ३
व्यास उवाच ।
वैचित्रवीर्यं नृपते सत्यमाह यथा भवान् ।
दृढं विश्वः परं पुत्रं परं पुत्राश्च विद्यते ॥ ४
इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः ।
अन्यैः समृद्धैरप्यर्थैर्न सुतान्मन्यते परम् ॥ ५
अत्र ते वर्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशांपते ॥ ६
त्रिविष्टपगता राजन्सुरभी प्रारूढत्किल ।
गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ७
इन्द्र उवाच ।
किमिदं रोदिषि शुभे कच्चित्क्षेमं दिवौकसाम् ।
मनुष्येष्वथवा गोषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८

सुरभिरुवाच ।
विनिपातो न वः कश्चिदुच्यते त्रिदशाधिप ।
अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९
पश्यैनं कर्षकं क्षुद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् ।
प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन च पीडितम् ।
निपीदमानं सोत्कण्ठं बध्यमानं सुराधिप ॥ १०
'एनं दृष्ट्वा भृशं श्रान्तं बध्यमानं सुराधिप ।'
कृपाविष्टाऽसि देवेन्द्र मनश्चोद्रेपते मम ॥ ११
एकस्तत्र बलोपेतो धुरमुद्गहतेऽधिकाम् ।
अपरोप्यबलमाणः कृशो धमनिसंततः ।
कुच्छ्रादुद्गहते भारं तं वै शोचामि वासव ॥ १२
बध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ।
नैव शक्नोति तं भारमुद्गोहं पश्य वासव ॥ १३
ततोऽहं तस्य शोकार्ता विरौमि भृशदुःखिता ।
अश्रूण्यावर्तयन्ती च नेत्राभ्यां करुणायती ॥ १४
शक्र उवाच ।

तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने ।
किं कृपायितवत्यत्र पुत्र एको निपीड्यते ॥ १५

समीक्षा विचारपूर्विका बुद्धिः ॥ ८ ॥ एतदपि दुर्घटमित्याह
अथवेति ॥ ११ ॥ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सुरभ्या देवधेन्या ॥ ५ ॥ अन्वकृपायत अनुकम्पितवान्
॥ ७ ॥ कौशिक हे इन्द्र ॥ ९ ॥ प्रतोदेन तीक्ष्णामलोहवता

दण्डेन ॥ १० ॥ धुरं भारम् । धमनिसंततः शिरमिर्व्याप्तः ।
निर्मांस इत्यर्थः ॥ १२ ॥ बधो दण्डाघातेन । तोदः प्रतोदेन
॥ १३ ॥ कृपायितवती कृपाकृतवती । पुत्र एको निपीड्यते
बहुषु पुत्रेषु एकः कश्चित् निपीड्यते एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

सुरभिरुवाच ।

यदि पुत्रसहस्राणि सर्वत्र समतैव मे ।

दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥ १६

व्यास उवाच ।

तदिन्द्रः सुरभेर्वाक्यं निशम्य भृशविस्मितः ।

जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजम् ॥ १७

प्रवर्षे च तत्रैव सहसा तोयमुत्थणम् ।

कर्षकस्याचरन्विभ्रं भगवान्पाकशासनः ॥ १८

तद्यथा सुरभिः प्राह सममेवास्तु ते तथा ।

सुतेषु राजन्सर्वेषु हीनेष्वभ्यधिका कृपा ॥ १९

यादृशो मे सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक ।

विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ २०

चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च भारत ।

पाण्डोः पञ्चैव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ॥

कथं जीवेयुरत्यन्तं कथं वर्धेयुरित्यपि ।

इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे परितप्यते ॥ २२

यदि पार्थिव कौरव्याज्जीवमानानिहेच्छसि ।

दुर्योधनस्तव सुतः क्षमं गच्छतु पाण्डवैः ॥ २३

॥ इति भीष्मपुत्रमारुते अरण्यपर्वणि किम्विषयपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

धृतराष्ट्रेण दुर्योधनामुत्तासनं प्रार्थितेन व्यासेन तत्रागमिष्यन्तं मैत्रेयं प्रति तत्प्रादर्यथाविधानपूर्वकं स्वावाप्तं प्रति गमनम् ॥ १ ॥ तत्रागतेन मैत्रेयेण ऊर्ध्वैकाकलनपूर्वकं स्ववचनमगादतततो दुर्योधनस्य भीमसेनगदया तपोरुभेदो भूयादिति स्तापदानम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मां मुने ।

अहं चैव विजानामि सर्वे चेमे नराधिपाः ॥ १

मवांश्च मन्यते साधु यत्कुरुणां सुखोदयम् ।

तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां मुने ॥ २

यदि त्वहमनुप्राप्तः कौरव्येषु दया यदि ।

अन्वशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥ ३

व्यास उवाच ।

अयमायासि वै राजन्मैत्रेयो भगवानृषिः ।

अन्वीक्ष्य पाण्डवान्प्रादुर्निहैवाऽस्मदिदक्षया ॥ ४

एष दुर्योधनं पुत्रं तव राजन्महानृषिः ।

अनुशास्ता यथान्यायं शमायास्य कुलस्य च ॥ ५

भूयाद्यदेश कौरव्य तत्कार्यमविशङ्कया ।

अक्रियायां तु कार्यस्य पुत्रं ते शप्स्यते रुषा ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ न्यासो मैत्रेयः प्रत्यदक्षयत ।

उत्थणं उत्कटम् ॥ १८ ॥ मन्दाः स्तुतपुत्रकपदानभिज्ञाः

॥ २१ ॥ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वन० १

पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७

कुत्वाऽर्घ्याद्याः क्रियाः सर्वा विश्रान्तं मुनिसत्तमम्

प्रश्रयेणामवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ८

सुखेनागमनं कश्चिद्भगवन्कुरुजाङ्गले ।

कश्चित्कुशलिनो वीरा आतरः पञ्च पाण्डवाः ॥ ९

समये स्थातुमिच्छन्ति कश्चिद्भरतर्षभाः ।

कश्चित्कुरुणां सौभ्रात्रमव्युच्छिन्नं भविष्यति ॥ १०

मैत्रेय उवाच ।

तीर्थयात्रामनुक्रामन्प्राप्तोऽसि कुरुजाङ्गलान् ।

यदृच्छया धर्मेराजं हृष्टवान्काम्यके वने ॥ ११

तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनम् ।

समाजगमुर्महात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो ॥ १२

तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव विग्रहम् ।

अनयं द्यूतरूपेण महाभयमुपलितम् ॥ १३

ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया ।

सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ १४

अनुयास्ता अनुयासिष्वति ॥ ५ ॥ अक्रियायां अकरणे ।

कार्यस्य अवश्यकर्तव्यस्य ॥ ६ ॥ यदृच्छया देवात् ॥ ११ ॥

नैतदौपयिकं राजस्त्वयि भीष्मे च जीवति ।
 यदन्योन्येन ते पुत्रा विरुध्यन्ते कथंचन ॥ १५
 मेढीभूतः स्वयं राजनिग्रहे ग्रग्रे भवान् ।
 किमर्थमनयं घोरमुत्पतन्तमुपेक्षसे ॥ १६
 दस्यूनामिव यद्वृत्तं सभायां कुरुनन्दन ।
 तेन न आजसे राजस्तापसानां समागमे ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो व्यावृत्य राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ १८
 मैत्रेय उवाच ।
 दुर्योधन महाबाहो निबोध वदतां वर ।
 वचनं मे महाभाग ब्रुवतो यद्वितं तव ॥ १९
 मा द्रुहः पाण्डवान् राजन्कुरुष्व हितमात्मनः ।
 पाण्डवानां कुरूणां च लोकस्य च नरर्षभ ॥ २०
 पाण्डवान्प्राप्य तान्नात्रौ किर्मीरो नाम राक्षसः ।
 आवृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्यौ गिरिरिवाचलः २१
 तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनां वरः ।
 जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २२
 पश्य दिग्विजये राजन्यथा भीमेन पातितः ।
 जरासन्धो महेष्वासो नागायुतबलो युधि ॥ २३
 संबन्धी वासुदेवश्च श्यालाः सर्वे च पार्षताः ।
 ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥ २४
 सर्वे नागायुतमाणा वज्रसंहनना दृढाः ।
 सत्यव्रतधराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः ॥ २५
 हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणाम् ।
 हिडिम्बकमुख्यानां किर्मीरस्य च रक्षसः ।
 कस्तान्युधि समासीत जराभरणवान्नरः ॥ २६
 तस्य ते श्रम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
 कुरु मे वचनं राजन्मा मृत्युवशमन्वगाः ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।
 एवं तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशांपते ।
 ऊरुं करिकराकारं करेणाभिजघान सः ॥ २८
 दुर्योधनः स्मितं कृत्वा चरणेनोल्लिखन्महीम् ।
 न किञ्चिदुक्त्वा दुर्मधास्तस्यौ किञ्चिदवाच्युखः २९
 तमशुश्रूषमाणं तु विलिखन्तं वसुंधराम् ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनं राजन्मैत्रेयं कोप आविशत् ॥ ३०
 स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ।
 विधिना संप्रयुक्तश्च शापायास्य मनो दधे ॥ ३१
 ततः स वार्युपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः ।
 मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपदुष्टचेतसम् ॥ ३२
 यस्मात्त्वं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि ।
 तस्मादस्यातिमानस्य सद्यः फलमवाप्स्यसि ॥ ३३
 त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् ।
 यत्र भीमो गदाघातैस्तबोरुं भेत्स्यते बली ॥ ३४
 इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवेदिति ॥ ३५
 मैत्रेय उवाच ।
 शमं यास्यति चेत्पुत्रस्तव राजन्यदा तदा ।
 शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 सविलक्षस्तु राजेन्द्रो दुर्योधनपिता तदा ।
 मैत्रेयं ग्राह किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ३७
 मैत्रेय उवाच ।
 नाहं वक्ष्याम्यसूया ते न ते शुश्रूषते सुतः ।
 एष ते विदुरः सर्वमारुखास्यति गते मयि ॥ ३८
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतम् ।
 किर्मीरवधसंविष्टो भयं दुर्योधनो ययौ ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

औपयिकं योग्यम् ॥ १५ ॥ मेढीभूतः खलदामस्तम्भीभूतः ।
 ग्रग्रे अनुग्रहे ॥ १६ ॥ व्यावृत्य अभिमुखीभूयेत्यर्थः ॥ १८ ॥
 पशुमारेण पशुमारणप्रकारेण ॥ २२ ॥ विक्रान्तयोधिनः

विक्रान्ताश्च युद्धवीलाश्च ॥ २४ ॥ वज्रसंहननाः वज्रकायाः ॥ २५ ॥
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मैत्रेयचोदितेन विदुरेण धृतराष्ट्राय सीमकृतकिर्मीरवधप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

किर्मीरस्य वधं श्रुतः श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ।

रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत्समागमः ॥ १

विदुर उवाच ।

शृणु भीमस्य कर्मेदमतिमानुषकर्मणः ।

श्रुतपूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ २

इतः मयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः ।

जम्बुसिन्धिरहोरात्रैः काम्यकं नाम तदनम् ॥ ३

रात्रौ निशीथे त्वाभीले गतेऽर्धसमये नृप ।

प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां घोरकर्मणाम् ॥ ४

तदनं तापसा नित्यमशेषा वनचारिणः ।

दूरात्परिहरन्ति स पुरुषादभयात्किल ॥ ५

तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमाहृत्य भारत ।

दीप्ताक्षं भीषणं रक्षः सोलुमुकं प्रत्यपद्यत ॥ ६

बाहू महान्तौ कृत्वा च तथास्यं च भयानकम् ।

स्थितमाहृत्य पन्थानं येन यान्ति कुरुद्वहाः ॥ ७

ददोऽष्टदंष्ट्रे ताम्राक्षं प्रदीप्तोर्ध्वेशिरोरुहम् ।

सार्करश्मितडिम्बकं सचलाकमिवाम्बुदम् ॥ ८

सृजन्तं राक्षसीं मायां महानादनिनादितम् ।

सृजन्तं विपुलाभ्रादान्सतोयमिव तोयदम् ॥ ९

तस्य नादेन संप्रस्ताः पक्षिणः सर्वतोदिशम् ।

विमुक्तनादाः संपेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ १०

संप्रवृत्तमृगद्वीपिमहिषैश्चसमाकुलम् ।

तदनं तस्य नादेन संप्रस्थितमिवाभवत् ॥ ११

तस्योरुवाताभिहतास्ताम्रपल्लवबाहवः ।

विद्वजाताश्च लताः समाश्लिष्यन्ति पादपान् ॥ १२

तस्मिन्क्षणेऽथ प्रववौ मारुतो भृशदारुणः ।

रजसा संवृतं तेन नष्टर्धमभवन्नभः ॥ १३

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महारिपुः ।

पञ्चानामिन्द्रियाणां तु शोकावेश इवातुलः ॥ १४

स दृष्ट्वा पाण्डवान्दूरात्कृष्णाजिनसमावृतान् ।

आवृणोत्तद्वनद्वारं मैनाक इव पर्वतः ॥ १५

तं समासाद्य विव्रस्ता कृष्णा कमललोचना ।

अदृष्टपूर्वं संप्रासाक्यमीलयत लोचने ॥ १६

दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा ।

पञ्चपर्वतमध्यस्था नदीवाकुलतां गता ॥ १७

विमुह्यमानां तां तत्र जगृहुः पञ्च पाण्डवाः ।

इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिम् ॥ १८

अथ तां राक्षसीं मायाश्रुतितां घोरदर्शनाम् ।

रक्षोर्नैर्विविधैर्मन्त्रैर्यौग्यः सम्पक्प्रयोजितैः ॥ १९

पश्यतां पाण्डुपुत्राणां नाशयामास वीर्यवान् ।

स नष्टमार्गोऽतिबलः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ २०

काममूर्तिधरः क्रूरः कालकल्पो व्यदृश्यत ।

तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ॥ २१

को भवान्कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यताम् ।

प्रत्युवाचाय तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २२

अहं वक्ता नैव भ्राता किर्मीर इति विद्युतः ।

वनेऽस्मिन्काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ॥ २३

युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ।

के यूयमभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।

युधि निर्जित्य वः सर्वान्मध्वयिष्ये गतज्वरः ॥ २४

विदुर उवाच ।

युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।

आचचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥ २५

पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्रमागतः ।

सहितो ब्राह्मिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥ २६

हृतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः ।

वनमभ्यागतो घोरमिदं तव परिग्रहम् ॥ २७

‘विसायं परमं गत्वा राक्षसो घोरदर्शनः ।’

किर्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्वा देवैरिदं मम ।

आभीले भयंकरे । अर्धसमयेऽर्धज्ञाने गतेसति । लोके
तन्नावति सतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ महानादः कुजरे स्याद्वर्षिकाब्दे

भयानके इति विद्यः ॥ ५ ॥

उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोरथम् ॥ २८
 भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
 चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनं चासादयाम्यहम् ॥ २९
 सोयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
 अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः मियः ॥ ३०
 वैत्रकीयवने राजन्ब्राह्मणच्छत्ररूपिणा ।
 विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम् ॥ ३१
 हिडिम्बश्च सखा मयं दयितो वनगोचरः ।
 हतो दुरात्मनाऽनेन स्वसा चास्य हता पुरा ॥ ३२
 सोयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनम् ।
 प्रचारसमयेऽस्माकमर्द्धरात्रे स्थिते समे ॥ ३३
 अद्यास्य यातयिष्यामि तद्वैरं चिरसंभृतम् ।
 तर्पयिष्यामि च बकं रुधिरणास्य भूरिणा ॥ ३४
 अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्युत्तथैव च ।
 शान्तिं लब्ध्वासि परमां हत्वा राक्षसकण्ठकम् ॥ ३५
 यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो बकेन वै ।
 अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ॥ ३६
 एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ।
 संभक्ष्य जरयिष्यामि यथाऽगस्त्यो महासुरम् ॥ ३७
 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।
 नैतदस्तीति सक्त्रो धो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥ ३८
 ततो भीमो महाबाहुराख्य तरसा क्रुमम् ।
 दशन्याममथोद्विद्धं निष्पन्नमकरोत्तदा ॥ ३९
 चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवम् ।
 निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्जुनः ॥ ४०
 निवार्य भीमो जिष्णुं तं तद्रक्षो मेघनिःस्वनम् ।
 अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठतिष्ठेति भारत ॥ ४१
 इत्युक्त्वैनमतिकुद्धः कक्ष्यामुत्पीड्य पाण्डवः ।
 निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदद्यौष्ठपुटो बली ।

तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ॥ ४२
 यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्धनि ।
 पातयामास वेगेन कुलिशं मधवानिव ॥ ४३
 असंभ्रान्तं तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत ।
 चिक्षेप चोत्सुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव ॥ ४४
 तदुदस्तमलातं तु भीमः प्रहरतां वरः ।
 पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनराव्रजत् ॥ ४५
 किर्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाद्य पाण्डवम् ।
 दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत ॥ ४६
 तद्रक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
 बालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्गथा स्त्रीकाङ्क्षिणोः पुरा ॥ ४७
 वीर्ययोः पतिता वृक्षा विभिदुर्नैकधा तयोः ।
 यथैवोत्पलपत्राणि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥ ४८
 मूर्ध्नि जर्जरभूतास्तु बहवस्तत्र पादपाः ।
 चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥ ४९
 तद्रक्षयुद्धमभवन्महूर्तं भरतर्षभ ।
 राक्षसानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५०
 ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः ।
 प्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमसेनश्चाल ह ॥ ५१
 तं शिलाताडनजडं पर्यधावत राक्षसः ।
 बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ५२
 तावन्धोन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
 उभावपि चकाशेते प्रवृद्धौ वृषभावि ॥ ५३
 तयोरासीत्सुतमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
 नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दम्भयोः ॥ ५४
 दुर्योधननिकाराच्च बाहुवीर्याच्च दर्पितः ।
 कृष्णानयनदृष्टश्च व्यवर्धत वृकोदरः ॥ ५५
 अभिहृत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः ।
 मातङ्गमिव मातङ्गः प्रभिन्नकरटाग्रमुखम् ॥ ५६

वैत्रकीयवने एकचकायाम् ॥ ३१ ॥ मयं मम ॥ ३२ ॥
 लब्ध्वासि लप्स्यामि ॥ ३५ ॥ महासुरं वातापिम् ॥ ३७ ॥
 आख्य भक्ष्वा । दशन्यामं विस्तारितयोः करयोस्तिर्यगन्तरम् ।
 उद्विद्धं उत्पादितम् ॥ ३९ ॥ वज्रेण निष्पेषशूर्वाभावो यस्य
 पर्वतस्य तद्वत् गौरवं शुक्लं यस्य तत्तथा ॥ ४० ॥ कक्ष्या-
 मुत्पीड्य परिधानवर्जं हठीकृत्य ॥ ४२ ॥ उदस्तं उत्क्षिप्तम् ।

अलातं उत्सुकम् । रक्षः राक्षसम् ॥ ४५ ॥ चीराणि वृक्ष-
 लकलानि ॥ ४९ ॥ निकारात् परिभवात् । कृष्णाया आनयनं
 दृष्टं येन स तथा । श्रौपद्याकर्षणेन कुपित इत्यर्थः ॥ ५५ ॥
 प्रभिन्नकरटाग्रमुखं प्रभिन्ने व्यक्तीभूते करटवर्गेण्योर्मुखे मदन्ति-
 र्गममागौ यस्य तम् ॥ ५६ ॥

स चाप्येनं ततो रक्षः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
 तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनां वरः ॥ ५७
 तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
 शब्दः समभवद्भोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ५८
 अथैनमाक्षिप्य बलाद्ब्रह्म मध्ये वृकोदरः ।
 धूनयामास वेगेन बाधुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ५९
 स भीमेन परासृष्टो दुर्बलो बलिनां रणे ।
 व्यस्पन्दत यथाम्राणं विचर्कष्य च पाण्डवम् ॥ ६०
 तत एनं परिभ्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः ।
 योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रश्मनया यथा ॥ ६१
 विनदन्तं महानादं भिषमेरीखनं बली ।
 भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ६२
 तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुमन्दनः ।
 प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥ ६३
 आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम् ।
 पीडयामास पाणिभ्यां तस्य कण्ठं वृकोदरः ॥ ६४
 अथ जर्जरसर्वाङ्गं व्यावृत्तनयनोल्बणम् ।
 भूतले भ्रामयामास धाव्यं चेदमुवाच ह ॥ ६५
 हिडिम्बघकयोः पाप न त्वमथुममार्जनम् ।
 करिष्यसि गतधापि यमस्य सदनं प्रति ॥ ६६
 इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
 स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः ।

विस्सस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
 मुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ६७
 तस्मिन्हते तोयदत्तुल्यरूपे
 कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः ।
 भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकै-
 र्दृष्टास्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ॥ ६८
 विदुर उवाच ।
 एवं विनिहतः सङ्क्षेपे किर्मीरो मनुजाधिप ।
 भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ६९
 ततो निष्कण्टकं कृत्वा वनं तदपराजितः ।
 द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं ताम्बुवास ॥ ७०
 समाश्वास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः ।
 महृष्टमनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्वृकोदरम् ॥ ७१
 भीमबाहुबलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः ।
 विविशुस्ते वनं वीराः क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ७२
 स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः ।
 वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्भूतः ॥ ७३
 तत्राश्रयमहं चैतत्कर्म भीमस्य भारत ।
 ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन्समागताः ॥ ७४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं विनिहतं सङ्क्षेपे किर्मीरं रक्षसां वरम् ।
 श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निश्वासात्तर्कवचदा ॥ ७५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

समाप्तं च किर्मीरवधपर्व ॥ १ ॥

(अथार्जुनाभिगमनपर्व ॥ २ ॥)

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीकृष्णो न स्त्रीभिः सह वने पाण्डवसमीपगमनम् ॥ १ ॥ अर्जुनेन कृष्णसंवादनम् ॥ २ ॥ स्वदुःखनिवेदनपूर्वकं स्वमत्ता
 द्रौपद्याः कृष्णेन समावासानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भोजाः प्रव्रजिताञ्छ्रुत्वा वृष्णायश्चान्धकैः सह ।

व्यस्पन्दत किंचिच्चलनं कृतवान् ॥ ६० ॥ योक्त्रयामास
 वचनम् । रश्मनया पशुमिव ॥ ६१ ॥ पशुमारं पशुमिव

पाण्डवान्दुःखसंतप्तान्समाजग्मुर्महावने ॥ १

पाञ्चालस्य च दायादो धृष्टकेतुश्च चेदिषः ।

मारयित्वा ॥ ६३ ॥ एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

केकयाश्च महावीर्या आतरो लोकविश्रुताः ॥ २
 वने द्रष्टुं ययुः पार्थान्क्रोधाभर्षसमन्विताः ।
 गर्हयन्तो धार्तराष्ट्रान्किं कुर्म इति चाब्रुवन् ॥ ३
 वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः ।
 यस्मिन्वायोपविविशुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठं विषण्णः केशवोऽब्रवीत् ॥ ४
 वासुदेव उवाच ।
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
 दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पात्यति शोणितम् ॥ ५
 एतान्निहत्य समरे ये च तेषां पदाङ्गुलाः ।
 तांश्च सर्वान्विनिर्जित्य सहितान्स नराधिपान् ६
 ततः सर्वेऽभिपिञ्चामो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 निकृत्याऽभिचरन्वध्यै एष धर्मः सनातनः ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 पार्थानामभिषङ्गेण तथा क्रुद्धं जनार्दनम् ।
 अर्जुनः शमयामास दिवक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ८
 संक्रुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेवेषु फल्गुनः ।
 कीर्तयामास कर्माणि सत्यकीर्तमेहात्मनः ॥ ९
 पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः ।
 प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ १०
 अर्जुन उवाच ।
 दशवर्षसहस्राणि यत्रसायंगृहो मुनिः ।
 व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ ११
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
 पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन्पुरा ॥ १२
 ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां नदर्या मधुसूदन ।
 अतिष्ठ एकपादेन त्रायुमक्षः शतं समाः ॥ १३
 कृष्णाजिनोचरासङ्गः कृशो धमनिसंततः ।
 आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ १४
 प्रभासमप्यथासाध्य तीर्थं पुण्यजनार्चितम् ।
 तत्र कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षसहस्रकम् ॥ १५

आतिष्ठस्त्वमर्थकेन पादेन नियमस्थितः ।
 लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् ॥ १६
 क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ।
 निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वं च सनातनः ॥ १७
 'योगकर्ता हृषीकेशः सांख्यकर्ता सनातनः ।
 शीलस्त्वं सर्वयोगानां करणं नियमस्य च ॥' १८
 निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ।
 प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवासृजः ॥ १९
 कृत्वा तत्कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् ।
 अवधीस्त्वं रणे सर्वान्समेतान्दैत्यदानवान् ॥ २०
 ततः सर्वेश्वरत्वं च संग्रदाय शचीपतेः ।
 मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ २१
 स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परंतप ।
 ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च धर्मो धाता यमोऽनलः ॥ २२
 वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः ।
 अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २३
 तुरागणादिभिर्देव क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ २४
 शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ।
 एकैकस्मिन्तदा यज्ञे परिपूर्णानि दत्तवान् ॥ २५
 अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन ।
 त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो विश्वः ॥ २६
 शिशुर्भूत्वा दिवं खं च पृथिवीं च परंतप ।
 त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥ २७
 संग्राप्य दिवमाकाशमादित्यस्यन्दने स्थितः ।
 अत्यरोचश्च भूतात्मन्भास्करं स्वेन तेजसा ॥ २८
 प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषुतेषु त्वया विभो ।
 अधर्मरुचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ॥ २९
 सादिता मौरवाः पाशा निशुम्भनरकौ हतौ ।
 कृतः श्वेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्योतिषं प्रति ॥ ३०
 जारुथ्यामाहुतिः काथः शिशुपालो नृपैः सह ।

निकृत्या छलेन ॥ ७ ॥ अभिषङ्गेण दुःखेन पराभवेन वा
 ॥ ८ ॥ यत्र सायंकालस्तत्रैव गृहं यस्य स यत्रसायंगृहः
 ॥ ११ ॥ उत्तरासक्त उत्तरीयवस्त्रम् ॥ १४ ॥ क्षेत्रज्ञः अन्त-
 रालेख्यः ॥ १७ ॥ भौमं भूमिपुत्रम् । मेध्यं यज्ञियम् ॥ १९ ॥

तत्कर्म अश्वोत्सर्गाख्यम् ॥ २० ॥ संग्राप्य सम्यक्कृत्वाप्य ।
 आदित्यस्यन्दने सूर्यदेहे भास्करमण्डलाभिमानिनं जीवम्
 ॥ २८ ॥ सादिताः छिन्नाः मौरवाः आन्त्रतन्त्रिमयाः । सुर-
 नेष्टने अस्मादौणादिके उक्त्वाप्रत्यये तद्धितः ॥ ३० ॥ जारुथ्यां

जरासन्धश्च शैब्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥३१
 तथा पर्जन्ययोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
 अहार्षी रुक्मिणीं भैष्मीं रणे निर्जित्य रुक्मिणं ३२
 हन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ।
 हतः सौभगपतिः साल्वस्त्वया सौभं च पातितम् ३३
 एवमेते युधि हता भूयश्चान्याञ्छृणुष्व ह ।
 इरावत्यां हतो भोजः कार्तवीर्यसमो युधि ।
 गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहताजुभौ ॥ ३४
 तां च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्दन ।
 द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि ॥ ३५
 न क्रोधो न च मात्सर्यं नानृतं मधुसूदन ।
 त्वयि तिष्ठति दाशार्हं न नृशंसं कुतोऽनृज ॥ ३६
 आसीनं चैत्यमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा ।
 आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाचन्तामपमच्युत ॥ ३७
 युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन ।
 आत्मनैवात्मसात्कृत्वा जगदासीः परंतप ॥ ३८
 युगादौ तव वार्ष्णेय नाभिपद्मादजायत ।
 ब्रह्मा चराचरगुरुर्यस्येदं सकलं जगत् ।
 तं हन्तुमुद्यतौ घोरौ दानवौ मधुकैटभौ ॥ ३९
 तयोर्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः ।
 ललाटाज्जातवाञ्छंभुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ॥ ४०
 इत्थं तावपि देवेशौ त्वच्छरीरसमुद्भवौ ।
 त्वन्नियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् ॥ ४१
 तथा नारायण पुरा क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 इष्टवांस्त्वं महासत्रं कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ ४२
 नैवं परे नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि वा ।
 यानि कर्माणि देव त्वं बाल एव महाबलः ४३
 कृतवान्पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् ।
 वैराजभवने चापि ब्रह्मणा न्यवसः सह ॥ ४४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा महात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः ।
 तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥ ४५

ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते ।
 यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥
 नरस्त्वमसि दुर्धर्ष हरिर्नारायणो ब्रह्म ॥
 काले लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥ ४७
 अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वं त्वत्तश्चाहं तथैव च ।
 नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४८
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षः पाण्डवं सुमिर्य वचः ।
 गीयमाणो हृषीकेशस्तूष्णीं तत्र बभूव सः ॥ ४९
 एवमुक्ते तु वचने केशेवेन महात्मना ।
 तस्मिन्वीरसमावाये संरन्धेष्वथ राजसु ॥ ५०
 धृष्टद्युम्नमुखैर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारिता ।
 पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं यादवैः सह ।
 अभिगम्याब्रवीत्कृष्णा शरण्यं शरणैषिणी ॥ ५१
 द्रौपद्युवाच ।
 वासुदेव हृषीकेश वासवावरजाच्युत ।
 देवदेवोसि देवानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ५२
 पूर्वं प्रजाभिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
 स्वष्टारं सर्वलोकानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ५३
 विष्णुस्त्वमसि दुर्धर्ष त्वं यज्ञो मधुसूदन ।
 यथा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाऽब्रवीत् ५४
 क्रपयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यं च पुरुषोत्तम ।
 सत्याद्यज्ञोसि संभूतः कस्यपस्त्वां यथाऽब्रवीत् ॥
 साध्यानामपि देवानां शिवानामीश्वरेश्वर ।
 लोकभावन लोकेश यथा त्वां नारदोऽब्रवीत् ५६
 ब्रह्मशंकरश्चाद्यैर्देवबुन्दैः पुनः पुनः ।
 क्रीडसे त्वं नरन्याग्र बालः क्रीडनकैरिव ॥ ५७
 द्यौश्च ते शिरसा व्याप्ता पद्भ्यां च पृथिवी प्रभो ।
 जठरे खमिमे लोकाः पुरुषोसि सनातनः ॥ ५८
 विद्यातपोभित्तमानां तपसा भावितात्मनाम् ।
 आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणामसि सत्तमः ॥ ५९
 राजर्षीणां पुण्यकृतामाहवेष्वाभिवर्तिनाम् ।

नगर्भम् ॥ ३१ ॥ सौभं खेचरं पुरम् ॥ ३२ ॥ नृशंसं निर्द-
 यलम् ॥ ३६ ॥ चैत्यं आयतनं आत्मात्मिकं हृदयपुण्ड-

रीकं । बाह्यं देवाख्यादि ॥ ३५ ॥ आत्मनैव निमित्तान्तरं विना
 ॥ ३८ ॥ समावाये समूहे । संरन्ध्रेषु कुपितेषु ॥ ५० ॥

सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषर्षभ ।
 त्वं प्रभुस्त्वं विश्वश्च त्वं भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ॥ ६०
 लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश ।
 नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ६१
 मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवौकसाम् ।
 त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ६२
 सा तेऽहं दुःखमाखयासे प्रणयान्मधुसूदन ।
 ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ६३
 कथं नु भार्या पार्थोनां तव कृष्ण सखी विभो ।
 घृष्टयुग्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ॥ ६४
 स्त्रीधर्मिणी वेषमाना शोणितेन समृक्षिता ।
 एकवस्त्रा विकृष्टाऽसि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ६५
 राज्ञां मध्ये सभायां तु रजसाऽतिपरिभुता ।
 दृष्ट्वा च मां धार्तराष्ट्राः ग्राहसन्पापचेतसः ॥ ६६
 दासीभावेन मां भोक्तुमीषुस्ते मधुसूदन ।
 जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेषु च वृष्णिषु ॥ ६७
 नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
 सुषा भवामि धर्मेण साऽहं दासीकृता बलात् ॥ ६८
 गर्हये पाण्डवास्त्वेव युधि श्रेष्ठान्महाबलान् ।
 यत्किञ्चमानां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ६९
 धिक्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य च गाण्डिवम् ।
 यौ मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ॥ ७०
 शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्भिराचरितः सदा ।
 यद्भार्यां परिरक्षन्ति भर्तारोऽल्पबला अपि ॥ ७१
 भार्यायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षिता ।
 मजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ७२
 आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत ।
 भर्ता च भार्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ ७३
 नन्विमे क्षरणं प्राप्तं न त्यजन्ति कदाचन ।
 ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ७४

स्त्रीधर्मिणी रजस्वला ॥ ६५ ॥ ईशुः ऐच्छन् ॥ ६७ ॥ सुषा
 मधुः ॥ ६८ ॥ धर्मपत्नीं यशस्योगिनीम् ॥ ६९ ॥ विप्रकृतां
 दुःखप्रापिताम् । मर्षयेतां क्षमेताम् ॥ ७० ॥ आयात् उत्प-
 येत् ॥ ७३ ॥ नान्वपद्यन्त नातुगृहीतवन्तः ॥ ७४ ॥ धार्त-
 राष्ट्राणामपराधम् । दुर्बलीयसां दुर्बलतराणाम् ॥ ७८ ॥

पञ्चभिः पतिभिर्जाताः कुमार मे महौजसः ।
 एतेषामप्यवेक्षार्थं त्रातव्याऽसि जनार्दन ॥ ७५
 प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरास्तुतसोमो वृकोदरात् ।
 अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिश्च शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ ७६
 कनिष्ठाच्छ्रुतकर्मा च सर्वे सत्यपराक्रमाः ।
 मधुमो यादवः कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥ ७७
 नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया युधि शात्रवैः ।
 किमर्थं धार्तराष्ट्राणां सहन्ते दुर्बलीयसाम् ॥ ७८
 अधर्मेण हृतं राज्यं सर्वे दासाः कृतास्तथा ।
 सभायां परिकृष्टाऽहमेकवस्त्रा रजस्वला ॥ ७९
 नाधिज्यमपि यच्छक्यं कर्तुमन्येन गाण्डिवम् ।
 अन्यत्रार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधुसूदन ॥ ८०
 धिक्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य च पौरुषम् ।
 यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तेमपि जीवति ॥ ८१
 य एतानाक्षिपद्राष्टात्सह मात्राऽविहिंसकान् ।
 अधीयानान्पुरा बालान्ब्रतस्थान्मधुसूदन ॥ ८२
 भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषम् ।
 कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं रोमहर्षणम् ॥ ८३
 तज्जीर्णमविकारेण सहाज्जेन जनार्दन ।
 सशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ८४
 प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरम् ।
 बद्ध्वैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुरमात्रजत् ॥ ८५
 यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् ।
 उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ॥ ८६
 आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत् ।
 सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ८७
 पतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान्सर्पानपोधयत् ।
 सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जग्निवान् ॥ ८८
 पुनः सुप्तानुपाधाक्षीद्बालकान्ब्रह्मणावते ।
 शयानानार्यया सार्धं को नु तत्कर्तुमर्हति ॥ ८९

अधिज्यमासोपितगुणम् ॥ ८० ॥ सशेषत्वात् । आयुषश्चि-
 शेवः ॥ ८४ ॥ प्रमाणकोट्यां प्रमाणाख्यो गङ्गातीरस्यो वट-
 शेषस्तत्पदेशे ॥ ८५ ॥ अपोययत् प्रहृतवान् । अपहस्तेन
 हस्तपुष्टेन ॥ ८८ ॥ उपाधाक्षीत् दाहार्थं उपहृतवान् । आर्या
 ययुः ॥ ८९ ॥

यत्रार्था रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
 महत्प्रसन्नमापन्ना शिखिना परिवारिता ॥ ९०
 हा हतास्त्रि कुतोन्वद्य भवेच्छान्तिरिहानलात् ।
 अनाथा विनशिष्यामि बालकैः पुत्रकैः सह ॥ ९१
 तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपराक्रमः ।
 आर्यामाश्वसयामास आदंश्चापि वृकोदरः ॥ ९२
 वैनतेयो यथा पक्षी गस्तमान्यततावरः ।
 तथैवाभिपतिष्यामि भयं वो नेह विद्यते ॥ ९३
 आर्यामङ्गेन वामेन राजानं दक्षिणेन च ।
 अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे बीभत्सुमेव च ॥ ९४
 सहस्रोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्यवान् ।
 आदुनार्यां च बलवान्मोक्षयामास पावकात् ॥ ९५
 ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे सह मात्रा यशस्विनः ।
 अभ्यगच्छन्महारण्ये हिडिम्बवनमन्तिकान् ॥ ९६
 श्रान्ताः प्रसुप्तास्तत्रेमे मात्रा सह सुदुःखिताः ।
 सुप्ताश्चैनानभ्यगच्छद्विडिम्बा नाम राक्षसी ॥ ९७
 सा दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सुप्तान्मात्रा सह क्षितौ ।
 हृज्येनाभिभूतात्मा भीमसेनमकामयत् ॥ ९८
 भीमस्य पादौ कृत्वा तु खड्गस्तङ्गे ततोऽबला ।
 पर्यमर्दत संहृष्टा कल्याणी मृदुपाणिना ॥ ९९
 ताममुज्ज्वदमेयात्मा बलवान्सत्यविक्रमः ।
 पर्यपृच्छत तां भीमः किमिहेच्छस्यनिन्दिते ॥ १००
 एवमुक्ता तु भीमेन राक्षसी कामरूपिणी ।
 भीमसेनं महात्मानमाह चैवमनिन्दिता ॥ १०१
 पलायध्वमितः क्षिप्रं मम भ्रातृषु वीर्यवान् ।
 आगमिष्यति वो हन्तुं तस्माद्गच्छत माचिरम् ॥ १०२
 अथ भीमोऽभ्युवाचैनां साभिमानमिदं वचः ।
 नोद्विजेयमहं तस्माद्भिहनिष्येऽहमागतम् ॥ १०३
 तयोः श्रुत्वा संजल्पमागच्छद्राक्षसाधमः ।
 भीमरूपो महानादान्विसृजन्भीमदर्शनः ॥ १०४
 राक्षस उवाच ।
 केन सार्धं कथयसि आनयैनं ममान्तिकम् ।

हिडिम्बे भक्षयिष्यामो न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ १०५
 सा कृपासंगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी ।
 नैनमैच्छत्तदाकर्तुममुक्रोशादनिन्दिता ॥ १०६
 स नादान्विनदन्धोरान्तराक्षसः पुरुषादकः ।
 अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ १०७
 तमभिदुत्य संकुडो वेगेन महता बली ।
 अगृह्णात्पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः ॥ १०८
 इन्द्राशनिसमस्पर्शं वज्रसंहननं ददम् ।
 संहत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत्सहसा करम् ॥ १०९
 गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसा ।
 नामृष्यत महाबाहुस्तत्राकुञ्ज्यद्वृकोदरः ॥ ११०
 तदासीत्सुमूलं युद्धं भीमसेनहिडिम्बयोः ।
 सर्वास्त्रविदुषोर्धोरं शूत्रवासवयोरिव ॥ १११
 विक्रीड्य सुचिरं भीमो राक्षसेन सहानघ ।
 निजघान महावीर्यस्तं तदा निर्बलं बली ॥ ११२
 हत्वा हिडिम्बं भीमोऽथ प्रस्थितो भ्रातृभिः सह ।
 हिडिम्बामग्रतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः ॥
 ततः संग्राह्यन्सर्वे सह मात्रा परंतपाः ।
 एकचक्रामभिमुखाः संहता ब्राह्मणव्रजैः ॥ ११४
 प्रस्थाने व्यास एषां च मन्त्री प्रियहिते रतः ।
 ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः संशितव्रताः ॥ ११५
 तत्राप्यासादयामासुर्बकं नाम महाबलम् ।
 पुरुषादं प्रतिभयं हिडिम्बेनैव संमितम् ॥ ११६
 तं चापि विनिहत्योग्रं भीमः प्रहरतां वरः ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्द्विपदस्य पुरं ययौ ॥ ११७
 लब्धाऽहमपि तत्रैव वसता सन्यसाचिना ।
 यथा त्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी श्रीष्मकात्मजा ॥
 एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताऽहं मधुसूदन ।
 स्वयंवरे महत्कर्म कृत्वा न सुकरं परैः ॥ ११९
 एवं क्लेशैः सुबहुभिः क्लिश्यमाना सुदुःखिता ।
 निवसाम्यार्यया हीना कृष्ण धौम्यपुरःसुरा ॥ १२०
 त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्यधिकाः परैः ।

वैनतेयः विनतापुत्रः ॥ ९३ ॥ कृपासंगृहीतेन जेहपशेन
 ॥ १०६ ॥ संहत्य सुग्रीकृत्य ॥ १०९ ॥ एवं क्लेशैः सुबहुभिः
 वन- ४

क्लिश्यमानाः सुदुःखिताः । निवसाम्यार्यया हीनाः कृष्ण धौम्यपुर-
 रस्तरा इति क. उ. द. पाठः ॥ ११९ ॥

निहीनैः परिक्षिप्यन्ति समुपेक्षन्ति मां कथं १२१
 एतादृशानि दुःखानि सहन्ती दुर्बलीयसाम् ।
 दीर्घकालं प्रदीप्ताऽसि पापानां पापकर्मणाम् १२२
 कुले महति जाताऽसि दिव्येन विधिना किल ।
 पाण्डवानां प्रिया भार्या सुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥
 केशग्रहमनुप्राप्ता का नु जीवेत मादृशी ।
 पञ्चानामिन्द्रकल्पानां प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ १२४
 इत्युक्त्वा मारुदत्कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना ।
 पञ्चकोशप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥ १२५
 स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ ।
 अभ्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैरश्रुविन्दुभिः ॥ १२६
 चक्षुषी परिमार्जन्ती निःश्वसन्ती पुनःपुनः ।
 बाष्पपूर्णेन कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ १२७
 नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा न च बान्धवाः ।
 न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं मधुसूदन ॥ १२८
 ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षन्तं विशोकवत् ।
 न च मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत्प्राहस्तदा १२९
 चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्याऽसि नित्यशः ।
 संबन्धाद्गौरवात्सख्यात्प्रभुत्वेनैव केशव ॥ १३०
 वैशंपायन उवाच ।
 अथ तामब्रवीत्कृष्णस्तस्मिन्वीरसमागमे ।

रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥
 बीभत्सुशरसंछन्नाञ्छोणितौघपरिप्लुताम् ।
 निहतान्वल्लभान्वीक्ष्य शयानान्वसुधातले ॥ १३२
 यत्समर्थं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शुचः ।
 सत्त्वं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि १३३
 पतेह्यौर्हिमवाञ्छीर्येत्पृथिवी शकली भवेत् ।
 शुष्येतोयनिधिः कृष्णो न मे मोघं वचो भवेत् ॥
 तच्छ्रुत्वा द्रौपदी वाक्यं प्रतिवाक्यमथाच्युतात् ।
 साचीकृतमवैक्षत्सा पाञ्चाली मध्यमं पतिम् १३५
 आबभाषे महाराज द्रौपदीमर्जुनस्तदा ।
 मा रोदीः शुभताम्राक्षि यदाह मधुसूदनः ।
 तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ॥ १३६
 धृष्टद्युम्न उवाच ।
 अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पितामहम् ।
 दुर्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता धनंजयः ॥ १३७
 रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स रणे स्वसः ।
 अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ १३८
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपासिताः ।
 तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् १३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथोद्देशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति तत्रासनस्य द्वारकायां स्वस्वाप्तानिष्कहेतुकरवकथनेन समाधासनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 नैतत्कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान्स्याद्सुधाधिप ।
 यद्यहं द्वारकायां स्थां राजन्सन्निहितः पुरा ॥ १
 आगच्छेयमहं द्यूतमनाहूतोऽपि कौरवैः ।
 आम्बिकेयेन दुर्धर्ष राज्ञा दुर्योधनेन च ।
 वारयेयमहं द्यूतं बहून्दोषान्प्रदर्शयन् ॥ २

भीष्मद्रोणौ समानाद्य कृपं बाह्लीकमेव च ।
 वैचित्रवीर्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव ॥ ३
 पुत्राणां तव राजेन्द्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो ।
 तत्राचक्ष्महं दोषान्यैर्मवान्व्यतिरोपितः ॥ ४
 वीरसेनसुतो वैस्तु राज्यात्प्रभ्रंशितः पुरा ।
 अतर्कितविनाशश्च देवनेन विशांपते ॥ ५

विशोकवद्विशोका इव ॥ १२९ ॥ संबन्धात् पितृष्वस्त्रीयभार्या-
 त्वात् । गौरवाद्भिक्षुण्डोद्भवात् । सख्यात् भक्तिमत्त्वात् ।
 प्रभुत्वेन सामर्थ्यवत्त्वेन त्वदीयेन ॥ १३० ॥ स्वसः द्वे भगिनि

॥ १३८ ॥ द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अहं तत्र द्यूते दोषान् अवक्षं व्यक्तं कथितवान् स्वामि-
 लर्थः ॥ ४ ॥ वीरसेनसुतः नलः । यैः भक्षैरिति शेषः ॥ ५ ॥

सातत्यं च प्रसङ्गस्य वर्णयेयं यथातथम् ॥ ६
 स्त्रियोऽक्षा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितम् ।
 दुःखं चतुष्टयं प्रोक्तं यैर्नरो अश्रयते श्रियः ॥ ७
 तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः ।
 विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते पश्यन्ति तद्विदः ॥ ८
 एकाहाद्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च ।
 अभुक्तनाशश्चार्थानां वाक्पातव्यं च केवलम् ॥ ९
 एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसङ्गिकदुःकोदयम् ।
 द्यूते नृपा महाबाहो समासाद्याम्बिकासुतम् ॥ १०
 एवमुक्तो यदि मया गृहीयाद्वचनं मम ।
 अनामयं स्याद्धर्मश्च कुरूणां कुरुवर्धन ॥ ११
 न चेत्स मम राजेन्द्र गृहीयान्मधुरं वचः ।

पथ्यं च भरतश्रेष्ठ निगृहीयां बलेन तम् ॥ १२
 अथैनमविनीतेन सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
 सभासदोऽनुवर्तेरस्तांश्च हन्यां दुरोदरान् ॥ १३
 असान्निध्यं तु कौरव्य ममानर्तेष्वभूतदा ।
 येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो द्यूतकारितम् ॥ १४
 सोहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन ।
 अश्रौषं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्यथातथम् ॥ १५
 श्रुत्वैव चाहं राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः ।
 तूर्णमभ्यागतोऽसि त्वां द्रष्टुकामो विशांपते ॥ १६
 अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स भरतर्षभ ।
 सोऽहं त्वां व्यसने मग्नं पश्यामि सह सोदैरैः ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि जर्जुनाभिगमनपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

कृष्णोऽपि युधिष्ठिरं प्रति सास्त्रेण युद्धस्य स्वस्थानागमनहेतुत्वं कथयन् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवा ।
 असाभिध्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णिनन्दन ।
 क चासीद्विवासस्ते किंचाकापीः प्रवासतः ॥ १
 कृष्ण उवाच ।
 साल्वस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ ।
 निहतुं कौरवश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ २
 महातेजा महाबाहुयः स राजा महायशः ।
 दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ॥ ३
 यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां प्रति ।
 स रोषांशमापन्नो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४
 श्रुत्वा त्वं निहतं साल्वस्तीव्ररोषसमन्वितः ।
 उपायाद्वारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ॥ ५
 स तत्र युद्धमकरोद्भालकैर्वृष्णिपुङ्गवैः ।
 निहतः कामगं सौभमारूढं नृशंसवत् ॥ ६
 'चिरं जीवी नृपः सोऽपि प्रसादात्पञ्चजन्मनः ।'

ततो वृष्णिप्रवीरास्तान्बालान्दत्त्वा बहूस्तदा ।
 पुरोद्यानानि सर्वाणि भेदयामास दुर्मतिः ॥ ७
 उक्तवांश्च महाबाहो कासौ वृष्णिकुलाधमः ।
 वासुदेवः स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८
 तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयिताऽस्म्यहम् ।
 आनर्ताः सत्यमारूपास्तत्र गन्ताऽसि यत्र सः ९
 तं हत्वा विनिवर्तिष्ये कंसकेशिनिषूदनम् ।
 अहत्वा न निवर्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥ १०
 कासौ कासाविति पुनस्तत्रतत्र प्रधावति ।
 मया सह रणे योद्धुं काङ्क्षमाणः स सौभराद् ॥ ११
 अद्य तं पापकर्माणं क्षुद्रं विश्वासघातिनम् ।
 शिशुपालवधामर्षाद्भूमयिष्ये यमश्चयम् ॥ १२
 मम पापस्वभावेन आता येन निपातितः ।
 शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीतले ॥ १३
 आता बालश्च राजा च न च संग्रामकोविदः ।

सातत्यमनिच्छेदम् । प्रसङ्गस्य द्यूतकीदृश्याः हीयमानोऽपि
 जयाशया पुनःपुनर्दीव्यलोकेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अपनीतेनेतिपाठे
 अन्यायेन । दुरोदरान् द्यूतकारान् ॥ १३ ॥ एत्यागस्य । युयुधा-

नात्साल्यकेः ॥ १५ ॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सौभं क्षुद्रं भवति ते क्षुभाः काचनादयो घातवस्त्यम् ॥ ६ ॥ आरूढातं कथयत ॥ ९ ॥

प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम् ॥ १४
 एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः ।
 कामगेन स सौभेन क्षित्वा मांकुरुनन्दन ॥ १५
 तमश्रौषमहं गत्वा यथा वृत्तः स दुर्मतिः ।
 मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकापत्तको नृपः ॥ १६
 ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकुललोचनः ।
 निश्चित्य मनसा राजन्वधायास्य मनो दधे ॥ १७
 आनर्तेषु विमर्दे च क्षेपं चात्मनि कौरव ।
 प्रवृद्धमवलेपं च तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ १८

ततः सौभवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते ।
 स मया सागरावर्ते दृष्ट आसीत्परीप्सता ॥ १९
 ततः प्रध्माप्य जलजं पाञ्चजन्यमहं नृप ।
 आहूय साल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ॥ २०
 तन्मुहूर्तमभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह ।
 शवीभूताश्च मे सर्वे भूतले च निपातिताः ॥ २१
 एतत्कार्यं महाबाहो येनाहं नागमं तदा ।
 श्रुत्वैव हास्तिनपुरे हृतं चाविनयोऽस्थितम् ।
 द्रुतमागतवान्पुष्पान्द्रुहकामः सुदुःखितान् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

हृषीकेश युधिष्ठिरप्रति साल्वसमागमसमये उग्रसेनकृतद्वारकारक्षणप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते ।
 सौभस्य वधमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥ १
 वासुदेव उवाच ।
 इतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृप ।
 उपायाद्भरतश्रेष्ठ साल्वो द्वारवर्ती पुरीम् ॥ २
 अरुणत्तां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन ।
 साल्वो वैहायसं चापि तत्पुरं व्यूह्य धिष्ठितः ॥ ३
 तत्रस्योऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीम् ।
 अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत ॥ ४
 पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा ।

सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रस्तका तथा ॥ ५
 सोपशल्यप्रतोलीका साष्टाष्टालका ॥ ६
 सचक्रग्रहिणी चैव सोल्कालातापथिका ॥ ७
 सोष्टिका भरतश्रेष्ठ समेरीपणवानका ।
 सतोमराकुशा राजन्सशतभीकलाङ्गला ॥ ८
 सश्वशुष्यश्मगुडका सायुधा सपरश्वधा ।
 लोहचर्मवती चापि सामिः सगुडशक्तिवता ।
 शास्त्रदष्टेन विधिना सुयुक्ता भरतर्षभ ॥ ९
 रथैरनेकैर्विविधैर्गदसाम्बोद्धवादिभिः ।
 पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिवारणे ॥ १०
 अतिख्यातकुलैर्वैरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे ।

मार्तिकापत्तकः एतन्नामकदेशवासी ॥ १६ ॥ अवलेपं गर्व-
 जातेति शेषः ॥ १८ ॥ सागरस्य आसमन्ताद्गतो वर्तनं
 यस्मिन्सागरद्वीपे इत्यर्थः ॥ १९ ॥ जलजं शङ्खम् ॥ २० ॥
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

कथ्यतः कथ्यतः ॥ १ ॥ श्रुतश्रवा शिशुपालसत्ता ॥ २ ॥
 पताका पञ्चाङ्गलः । तोरणानि बहिर्द्वाराणि । चक्राणि यो-
 गणाः । हुवास्तदाश्रयस्थानानि । यन्त्राणि आग्नेयौषधबलेन दृ-
 त्पिण्डोत्क्षेपणानि । खनकाः सुरंगद्वारा युत्तमार्गकर्तारः ॥ ५ ॥
 उपशाल्या लोहसूत्राः कीलास्तयुक्ताः । प्रतोलीयो रथ्यामार्गो य-
 सां सा । अष्टालकाः उपरिशृङ्गाः । गोपुराणि पुरद्वाराणि ।
 सङ्घानि अष्टेन अष्टेन सहितानि अष्टलकादीनि यसां सा चक्र-

प्रहणी सैन्यनिग्राहिका । सोल्कालातापथिका सोल्काला-
 त्वालासहितमुल्लुङ्गक यसां सा सोल्कालाता । अव-
 धिकाः यन्त्रयुद्धाः काष्ठपाषाणादयो रिपूणासुपरि-
 यस्यामिति प्राग्भः । सचक्रग्रहिणी चैव इति क. ड. पाठः ॥ ६ ॥
 उष्टिका मृचर्मयानि भाण्डानि । सष्टिका साङ्करोति क. ड.
 पाठः । श्वश्व आशुधविशेषाः ॥ ७ ॥ अस्मगुडकाः अर्जुनी-
 कृताः पाषाणाः । लोहमयानि चर्मणि कमठपृष्ठाकाराणि
 रवारकाणि । सामिः आग्नेयौषधसहिता । गुडा गो-
 शृङ्गिकास्तदुत्क्षेपकयन्त्राणि ॥ ८ ॥ समन्तात्परिपालिता इति
 क. पाठः ॥ ९ ॥

मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिभिः सा सुरक्षिता ।
 उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्च सपताकिभिः ॥ १०
 आघोषितं च नगरे न पातव्या सुरेति वै ।
 प्रमादं परिरक्षद्भिरुग्रसेनोद्धवादिभिः ॥ ११
 प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्यात्साल्वो नराधिपः ।
 इति कृत्वाऽप्रमत्तास्ते सर्वे वृष्णपन्धकाः स्थिताः ॥ १२
 आनर्ताश्च तथा सर्वे नटनर्तकगायकाः ।
 बहिर्निर्वासिताः सर्वे रक्षद्भिर्विचसंचयम् ॥ १३
 संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रतिषेधिताः ।
 परिखाश्चापि कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः ॥ १४
 उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः ।
 समन्तात्क्रोशमात्रं च कारिता विषमा च भूः ।
 'संक्रमा भेदिताः सर्वे प्राकाराश्च नवीकृताः ॥' १५
 प्रकृत्या विषमं दुर्गं प्रकृत्या च सुरक्षितम् ।

प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदाऽनघ ॥ १६
 सुरक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितम् ।
 तत्पुरं भरतश्रेष्ठ यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १७
 न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्रः प्रवेश्यते ।
 वृष्णपन्धकपुरे राजस्तदा सौमसमागमे ॥ १८
 अनुरध्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव ।
 बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूतगजवाजिमत् ॥ १९
 दत्तवेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छदम् ।
 कृतोपधानं च तदा बलमासीद्विशेषते ॥ २०
 न कुप्यवेतनी कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी ।
 नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः ॥ २१
 एवं सुविहिता राजन्दारका भूरिदक्षिणैः ।
 आहुकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

रूपेण युधिष्ठिरं प्रति साल्वयादधनुर्द्वर्णनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 तां तूपायातो राजेन्द्र साल्वः सौमपतिस्तदा ।
 प्रभूतनरनागेन बलेनोपविशे ह ॥ १
 समे निविष्टा सा सेना प्रभूतसलिलाशये ।
 चतुरङ्गबलोपेता साल्वराजाभिपालिता ॥ २
 वर्जयित्वा श्मशानानि देवतायतनानि च ।
 वल्मीकांश्चैव चैत्याश्च संनिविष्टमभूद्रुलम् ॥ ३
 अनीकानां विभागेन पन्थानः सुकृतास्तथा ।
 प्रथमा नवमाश्चैव साल्वस्य शिविरे नृप ॥ ४

सर्वायुधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम् ।
 रथनागाश्चकलिलं पदातिजनसंकुलम् ॥ ५
 तुष्टपुष्टबलोपेतं वीरलक्ष्णलक्षितम् ।
 विचित्रध्वजसन्नाहं विचित्ररथकार्मुकम् ॥ ६
 संनिवेश्य च कौरव्य द्वारकायां नरर्षभ ।
 अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत् ॥ ७
 तदापतन्तं संदृश्य बलं साल्वपतेस्तदा ।
 निर्याय बोधयामासुः कुमारो वृष्णिनन्दनाः ॥ ८
 असहन्तोऽभियानं तत्साल्वराजस्य कौरव ।

निवासिताः क्षिप्रं इति श. पाठः ॥ १३ ॥ संक्रमा
 नदीसेतवः । कीलैः शूलैः । सुनिचिता व्याप्ताः ॥ १४ ॥
 उदपानाः कुपाः । अम्बरीषो युष्माभिः । विषमा लोहकण्टका-
 याकीर्णा ॥ १५ ॥ अनुरध्यासु प्रतिरप्यम् ॥ १६ ॥ वेतनं
 धनम् । भक्तं निलभोजनम् । कृतोपधानं कृतविशेषम् ॥ २० ॥
 कुप्यं स्वर्णरूपेतरुद्धनं ताप्रादि । प्रहो रणोद्यमस्तमनुलक्षीकृत्य
 यतोऽनुग्रहभृतस्तत्कालस्वीकृतो न कश्चित् किंतु चिरसंभृता

एव । नादत्तवेतनः कश्चित् इति क. ठ. पाठः ॥ २१ ॥ आहु-
 केन उग्रसेनेन । भूरिदक्षिणेति श. पाठः ॥ २२ ॥ पञ्चदशोऽ-
 ध्यायः ॥ १५ ॥

समे देशे ॥ २ ॥ प्रवणाय च नैवासमिति श. पाठः ॥ ४ ॥
 कलिलं संकटम् । पदातिध्वजसंकुलमिति श. पाठः ॥ ५ ॥
 अभिसारयामास नगरसमीपं गमयामास । सैन्यं पतगेन्द्रवत्सौम-
 न्नोपदितः अभिसारयामास ॥ ७ ॥ आपतन्तमपतत् ॥ ८ ॥

चारुदेष्णश्च साम्बश्च प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ९
 ते रथैर्दक्षिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः ।
 संसक्ताः साल्वराजस्य बहुभिर्योधपुङ्गवैः ॥ १०
 गृहीत्वा कार्मुकं साम्बः साल्वस्य सचिवं रणे ।
 योधयामास संहृष्टः क्षेमधूर्तिं चमूपतिम् ॥ ११
 तस्य बाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत् ।
 शुभोच भरतश्रेष्ठ यथावर्षं सहस्रदृक् ॥ १२
 तद्बाणवर्षं तुमुलं विषेहे स चमूपतिः ।
 क्षेमधूर्तिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ १३
 ततः साम्बाय राजेन्द्र क्षेमधूर्तिरपि स्वयम् ।
 शुभोच मायाविहितं शरजालं महत्तरम् ॥ १४
 ततो मायामयं जालं माययैव विदार्य सः ।
 साम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥ १५
 ततः स विद्धः साम्बेन क्षेमधूर्तिश्चमूपतिः ।
 अपायाज्जवनैरश्वैः साम्बबाणप्रपीडितः ॥ १६
 तस्मिन्विग्रद्भुते शूरे साल्वस्याथ चमूपतौ ।
 वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्वली ॥ १७
 अभिपन्नस्तु राजेन्द्र साम्बो दृष्णिकुलोद्भवः ।
 वेगं वेगवतो राजंस्तस्थौ वीरो विधारयन् ॥ १८
 स वेगवति कौन्तेय साम्बो वेगवतीं गदाम् ।
 चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्यन्सत्यविक्रयः ॥ १९
 तथा त्वमिहतो राजन्वेगवान्यपतद्भुवि ।
 वातरुग्णं इव क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥ २०
 तस्मिन्निपतिते वीरे गदारुग्णे महासुरे ।
 प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः ॥ २१

चारुदेष्णेन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः ।
 महारथः समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२
 ततः सुतमुलं युद्धं चारुदेष्णविविन्ध्ययोः ।
 वृत्रवासवयो राजन्यथापूर्वं तथाऽभवत् ॥ २३
 अन्योन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योन्यं जघ्नतुः शूरैः ।
 विनदन्तौ महाराज सिंहाविव महाबलौ ॥ २४
 रौक्मिणेयस्ततो बाणमम्यर्कोपमवर्चसम् ।
 अभिगम्य महास्त्रेण संदधे शत्रुनाशनम् ॥ २५
 स विविन्ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः ।
 चिक्षेप मे सुतो राजन्स गतासुरथापतत् ॥ २६
 विविन्ध्यं निहतं दृष्ट्वा तां च विशोभितां चमूम् ।
 कामगेन स सौभेन साल्वः पुनरुपागमत् ॥ २७
 ततो व्याकुलितं सर्वं द्वारकावासि तद्वलम् ।
 दृष्ट्वा साल्वं महाबाहो सौभस्यं पृथिवीगतम् ॥ २८
 ततो निर्याय कौरव्य अवस्थाप्य च तद्वलम् ।
 आनर्तानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ २९
 सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
 निवारयन्तं संग्रामे बलात्सौभं सराजकम् ॥ ३०
 अयं सौभपतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव ।
 धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य यादवाः ॥ ३१
 आश्वसध्वं न भीः कार्या सौभराड्य नश्यति ।
 मयाऽभिपन्नो दुष्टात्मा ससौभो विनशिष्यति ॥ ३२
 एवं भुवति संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन ।
 धिष्ठितं तद्वलं द्वारि युयुधे च यथासुखम् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति साल्वप्रद्युम्नद्वयवर्णनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।

क्षेमधूर्तिः स्वयन्निवेति क. व. पाठः । अपायाज्जवनैः ॥ १६ ॥
 अभिपन्नः अभिमुख्येनासादितः ॥ १८ ॥ व्याविध्य सत्यवि-
 क्रमः इति ज्ञ. पाठः । तत्र व्याविध्य आमयित्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥
 रुग्णः क्षुण्णश्च गजद्विपदाघातैः ॥ २० ॥ सौभेन खेचरेण पुरेण

एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान्यादवर्षम ।

॥ २७ ॥ निर्याय निर्गम्य । अवस्थाप्य आश्वस्य । आनर्तानां
 द्वारकावासिनाम् ॥ २९ ॥ धनुर्भुजविनिर्मुक्तैः धनुषः भुजेन
 कौटिल्येन अत्याकर्मण्येन निर्मुक्तैः । भुज कौटिल्ये तुदादि-
 ॥ ३१ ॥ धिष्ठितं अधिष्ठितम् ॥ ३३ ॥ षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

दंशितैर्हरिभिर्युक्तं रथमास्थाय काञ्चनम् ॥ १
 उच्छ्रित्य मकरं केतुं व्यात्ताननमलङ्कृतम् ।
 उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्परान् ॥ २
 विक्षिपन्नादयश्चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलैः ।
 तूणसङ्गधरः शूरो बद्धगोधाकुलित्रवान् ॥ ३
 सविद्युच्छुरितं चापं विहरन्वै तलात्तलम् ।
 मोहयामास दैतेयान्सर्वान्सौमनिवासिनः ॥ ४
 तस्य विक्षिपतश्चापं संदधानस्य चासकृत् ।
 नान्तरं ददृशे कश्चिन्निघ्नतः शात्रवानरणे ॥ ५
 मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य
 चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य ।
 सिंहोजतं चाप्यभिगर्जतोऽस्य
 शुश्राव लोकोऽद्भुतवीर्यमध्यम् ॥ ६
 जलेचरः काञ्चनयष्टिसंस्थो
 व्यात्ताननः शत्रुबलप्रमाथी ।
 वित्रासयन्राजति बाहमुख्ये
 साल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाम्बुः ॥ ७
 ततस्तूर्णं विनिष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्शनः ।
 साल्वमेवाभिदुद्राव विधित्सुः कलहं नृप ॥ ८
 अभियानं तु वीरेण प्रद्युम्नेन महारणे ।
 नामर्षयत संक्रुद्धः साल्वः क्रुशुलोलुह ॥ ९
 सरोषमदमत्तो वै कामगादवरुह च ।
 प्रद्युम्नं योधयामास साल्वः परपुरंजयः ॥ १०
 तयोः सुतमुलं युद्धं साल्ववृष्णिप्रवीरयोः ।
 समेता ददृशुर्लोका बलिवासवयोरिव ॥ ११
 तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः ।
 सपताकः सध्वजश्च सानुकर्षः स तूणवान् ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

स तं रथवरं श्रीमान्समारुह किल प्रभो ।
 मुमोच बाणान्कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ १३
 ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा रणे ।
 प्रद्युम्नो भुजवेगेन साल्वं संमोहयन्निव ॥ १४
 स तैरभिहतः सङ्ग्रे नामर्षयत सौभराद ।
 शरान्दीप्ताग्निसंकाशान्मुमोच तनये मम ॥ १५
 तमापतन्तं बाणैर्घ्नं स चिच्छेद महाबलः ।
 ततश्चान्याश्शरान्दीप्तान्मचिक्षेप सुते मम ॥ १६
 स साल्वबाणै राजेन्द्र विद्वो रुक्मिणिनन्दनः ।
 मुमोच बाणं त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे ॥ १७
 तस्य वर्म विभिद्याशु स बाणो मत्सुतेरितः ।
 विवेश हृदयं पत्नी स पपात सृशाहतः ॥ १८
 तस्मिन्निपतिते वीरे साल्वराजे विचेतसि ।
 संप्राद्रवन्दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुंधराम् ॥ १९
 हाहाकृतमभूत्सैन्यं साल्वस्य पृथिवीपते ।
 नष्टसङ्गे निपतिते तदा सौमपतौ नृपे ॥ २०
 तत उत्थाय राजेन्द्र प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
 मुमोच बाणान्सहसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ २१
 तेन बाणेन महता प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
 जत्रुदेशे भृशं विद्वो व्यथितो ददृशे तदा ॥ २२
 तं स विद्धा महाराज साल्वो रुक्मिणिनन्दनम् ।
 ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २३
 ततो मोहं समापन्ने तनये मम भारत ।
 मुमोच बाणांस्त्वरितः पुनरन्यान्दुरात्मवान् ॥ २४
 स तैरभिहतो बाणैर्बहुभित्तेन मोहितः ।
 निश्रेष्ठः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ २५

हरिभिः अश्वैः ॥ १ ॥ व्यात्ताननमिवान्तकं इति झ. पाठः ।
 अन्वयात् उपगतः ॥ २ ॥ विक्षिपन् परान्निघ्नकुर्वन् । महाबलैः
 हयैः ॥ ३ ॥ समानं विद्युच्छुरितेन विद्युत्कम्पनेनेति । विद्युच्छु-
 रितम् । तलात्तले सव्यापसव्यहस्ततलपरिवर्तेन ॥ ४ ॥ विक्षि-
 पतः कर्षतः ॥ ५ ॥ विकल्पते भिद्यते ॥ ६ ॥ जलेचरः मीनः ।

सर्वस्तिमिप्रमायी इति झ. पाठः । बाहमुख्ये रथश्रेष्ठे ॥ ७ ॥
 सानुकर्षः रथावस्थकाष्ठं अनुकर्षः सः । रथः तूणवान् ॥ १२ ॥
 आपततेति निसर्गलोपे आर्थः ॥ १६ ॥ जत्रुदेशे कष्टमूले
 ॥ २२ ॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

प्रद्युम्ने सारथिना रणात्क्रान्तादन्यसो रथयापनम् ॥ १ ॥ ततः प्रसिद्धेन प्रद्युम्नेन सारथि-
प्रति सविधादोकिः ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच ।
सारथ्यवाणादिते तस्मिन्प्रद्युम्ने बलिनाम्बरे ।
वृष्णयो भग्नसंकल्पा विव्यधुः पृतनामुखे ॥ १
हाहाकृतमभूत्सर्वं वृष्ण्यन्धकबलं ततः ।
प्रद्युम्ने मोहिते राजन्सारथः प्रमुदितोऽभवत् ॥ २
तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जनैर्हयैः ।
रणादपाहरत्पूर्णं शिक्षितो दारुकिस्तदा ॥ ३
नातिदूरापयाते तु रथे रथवरप्रणुत् ।
धनुर्गृहीत्वा यन्तारं लब्धसंज्ञोऽजवीदिदम् ॥ ४
सौते किं ते व्यवसितं कस्माद्यासि पराश्रुतः ।
नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ ५
कचित्सौते न ते मोहः साल्वं दृष्ट्वा महाहवे ।
विषादो वारणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६
सौतिस्त्वाच ।
जानार्दने न मे मोहो नापि मां भयमाविशत् ।
अतिभारं तु ते मन्ये साल्वं केशवनन्दन ॥ ७
सोभियाति शनैर्वीर बलवानेष पापकृत् ।
मोहितश्च रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना रथी ॥ ८
आयुष्मन्स्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाऽप्यहम् ।
रक्षितव्यो रणे नित्यमिति कृत्वाऽपयाम्यहम् ॥ ९
एकश्चासि महाबाहो बहवश्चापि दानवाः ।
न समं रौक्मिणेयाहं रणे मत्वाऽपयामि वै ॥ १०
वासुदेव उवाच ।
एवं ब्रुवति स्म ते तु तदा मकरकेतुमान् ।
उवाच स्मृतं कौरव्य संनिवर्त्य रथं पुनः ॥ ११
दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्षीः कथंचन ।
व्यपयानं रणात्सौते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ १२
न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति संगरम् ।
यो वा निपतितं हन्ति तवास्मीति च वादिनम् ॥

तथा स्त्रियं च यो हन्ति बालं वृद्धं तथैव च ।
विरथं मुक्तकेशं च भग्नशस्त्रायुधं तथा ॥ १४
त्वं च सूतकुले जातो विदितः सूतकर्मणि ।
धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारुके ॥ १५
स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे ।
अपयानं पुनः सौते मैवं कार्षीः कथंचन ॥ १६
अपयातं हतं पृष्ठे भ्रान्तं रणपलायितम् ।
गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७
केशवस्याग्रजो वाऽपि नीलवासा मदोत्कटः ।
किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ १८
किं वक्ष्यति शिनेर्नृणां रणसिंहो महारथः ।
अपयातं रणात्सूत साम्बश्च समितिजयः ॥ १९
चारुदेष्णश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणौ ।
अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे ॥ २०
शूरं संभावितं शान्तं नित्यं पुरुषमानिनम् ।
स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संगताः ॥
प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्वक्त्वा महाहवम् ।
धिगेनमिति वक्ष्यन्ति न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥
धिग्वाचा परिहासोपि मम वा मद्विधस्य वा ।
सृत्पुनाऽभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ॥
भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः ।
यज्ञं भारतसिंहस्य न हि शक्योऽद्य मर्षितुम् ॥ २४
कृतवर्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः ।
साल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति सूतज ॥ २५
स च संभावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः ।
तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथ ॥ २६
उपयान्तं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाशुजम् ॥ २७
सात्यकिं बलदेवं च ये चान्येऽन्धकवृष्णयः ।

परे च मुदिता श्रुतम् । इति श्र. पाठः ॥ २ ॥ निवर्तय
रथं पुनः इति श्र. पाठः ॥ ११ ॥ शिनेर्नृणां साल्वकिः ॥ १९ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

मया स्पर्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहं २८
 त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ।
 त्वयाऽपनीतो विवशो न जीवेयं कथंचन ॥ २९
 संनिवर्त रथेनाशु पुनर्दारुकनन्दन ।
 न चैतदेवं कर्तव्यमथापत्सु कथंचन ॥ ३०
 न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कथंचन ।

अपयातो रणाज्जीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ ३१
 कदाऽपि सूतपुत्र त्वं जानीषे मां भयादितम् ।
 अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२
 अयुक्तं तु मया त्यक्तं संग्रामं दारुकात्मज ।
 मयि युद्धार्थिनि शृशं स त्वं याहि यतो रणम् ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

प्रयुक्तापराजितस्य साल्वस्य रणादपयानम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्ततो मृधे ।
 मञ्जुझमब्रवीच्छृणु मधुरं वाक्यमञ्जसा ॥ १
 मे भयं रौक्मिणेय संग्रामे यच्छतो हयान् ।
 युद्धज्ञोऽसि च वृष्णीनां नात्र किंचिदतोऽन्यथा २
 आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्ततां स्मृतः ।
 सर्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्त्वं चापि शृशपीडितः ॥ ३
 त्वं हि साल्वप्रयुक्तेन शरेणाभिहतो मृशम् ।
 कश्मलाभिहतो वीर ततोऽहमपयातवान् ॥ ४
 स त्वं सात्वतमुख्याद्य लब्धसंज्ञो यदृच्छया ।
 पश्य मे हयसंयाने शिक्षां केशवनन्दन ॥ ५
 दारुकेणाहमुत्पन्नो यथावच्चैव शिक्षितः ।
 वीतभीः प्रविशाम्येतां साल्वस्य महतीं चमूम् ६
 वासुदेव उवाच ।
 एवमुक्त्वा ततो वीरो हयान्संचोद्य संगरे ।
 रश्मिभिस्तु समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७
 मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
 सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ८
 प्रतोदेनाहता राजन् रश्मिभिश्च समुद्यताः ।
 उत्पतन्त इवाकाशं विवशुस्ते ह्योत्तमाः ॥ ९
 ते हस्तलाववोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिम् ।
 उल्लमाना इव तदा नास्पृशंश्चरणैर्महीम् ॥ १०

सौपसव्यां चमूं तस्य साल्वस्य भरतर्षभ ।
 चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११
 अमृष्यमाणोऽपसव्यं साल्वः समितिदारुणः ।
 यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्बाणैः समादयत् ॥ १२
 दारुकस्य सुतस्तं तु बाणवेगमचिन्तयन् ।
 भूय एव महाबाहो प्रययावपसव्यतः ॥ १३
 ततो बाणान्बहुविधान्पुनरेव स सौभराद् ।
 मुमोच तनये वीर मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४
 तानप्राप्ताग्निशतैर्बाणैश्चिच्छेद परवीरहा ।
 रौक्मिणेयः स्मितं कृत्वा दर्शयन्हस्तलाघवं ॥ १५
 छिन्नान्दृष्ट्वा तु तान्बाणान्प्रद्युम्नेन च सौभराद् ।
 आसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजच्छरान् ॥ १६
 प्रयुज्यमानमाज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलम् ।
 ब्रह्मास्त्रेणान्तरा च्छित्त्वा मुमोचान्यान्यतत्रिणः १७
 ते तदस्त्रं विधुयाशु विव्यधू रुधिराशनाः ।
 शिरस्पुरसि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ॥ १८
 तस्मिन्निपतिते क्षुद्रे साल्वे बाणप्रपीडिते ।
 रौक्मिणेयोऽपरं बाणं संदधे शशुतापनः ॥ १९
 तमर्चितं सर्वदाशार्हपूगै-
 राशीर्भिरर्कज्वलनप्रकाशम् ।
 दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनीयमानं
 बभूव हाहाकृतमन्तरिक्षम् ॥ २०

ततो देवगणाः सर्वे सैन्द्राः सहधनेश्वराः ।
 नारदं प्रेषयामासुः श्वसनं च मनोजवम् ॥ २१
 तौ रौक्मिणेयमागम्य वचोऽब्रूतां दिवौकसाम् ।
 नैव बध्यस्त्वया वीर साल्वराजः कथंचन ॥ २२
 संहरस्व पुनर्बाणमवध्योऽयं त्वया रणे ।
 एतस्य च शरस्याजौ नावध्योस्ति पुमान्कचित् ॥ २३
 मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः ।

कृष्णः संकल्पितो घात्रा तन्मिध्या न भवेदिति ॥
 ततः परमसंहृष्टः प्रद्युम्नः शरमुत्तमम् ।
 संजहार धनुःश्रेष्ठात्पूणे चैव न्यवेशयत् ॥ २५
 तत उत्थाय राजेन्द्र साल्वः परमदुर्मनाः ।
 व्यपायात्सबलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीडितः ॥ २६
 स द्वारकां परित्यज्य साल्वो दृष्णिभिरार्दितः ।
 सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति खल्व्वास्त्रेण सह युद्धप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 आनर्तनगरं मुक्तं सतोऽहमगमं तदा ।
 महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते नृपते तव ॥ १
 अपश्यं द्वारकां चाहं महाराज हतत्वेषम् ।
 निःस्वाध्यायवपदकारां निर्भूषणवरस्त्रियम् ॥ २
 अनभिज्ञैरुपाणि द्वारकोपवनानि च ।
 बद्धा शङ्कोपपद्मोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ३
 अस्वस्थनरनारीकमिदं दृष्णिकुलं भृशम् ।
 किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४
 एवमुक्तः स तु मया विस्तरेणेदमब्रवीत् ।
 रोधं मोक्षं च साल्वेन हार्दिकयो राजसत्तम ॥ ५
 सतोऽहं भरतश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वमशेषतः ।
 विनाशे साल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिम् ॥ ६
 सतोऽहं भरतश्रेष्ठ समाश्वास्य पुरे जनम् ।
 राजानमाहुकं चैव तथैवाकनदुन्दुभिम् ॥ ७
 सर्वानृष्णिप्रवीरांश्च हर्षयन्नुत्तमं तदा ।
 अप्रमादः सदा कार्यो नगरे यादवर्षभाः ॥ ८
 साल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत ।
 नाहत्वा तं निवर्तिष्ये पुरीं द्वारवर्ती प्रति ॥ ९

ससाल्वं सौभमनगरं हत्वा द्रष्टासि वः पुनः ।
 त्रिःसामा हन्यतामेवा दुन्दुभिः शत्रुभीषणा ॥ १०
 ते मयाऽऽश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ ।
 सर्वे मामनुबन्धुः प्रयाहि जहि शत्रवान् ॥ ११
 तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराशीर्भिरभिनन्दितः ।
 वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्प्रणम्य शिरसा भवम् ॥ १२
 शैब्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन्दिशः ।
 प्रध्माय शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥ १३
 प्रयातोसि नरव्याघ्र बलेन महता वृतः ।
 हृस्तेन चतुरङ्गेण यत्नेन जितकाशिना ॥ १४
 समतीत्य बहून्देशान्निरींश्च बहुपादपान् ।
 सरांसि सरितश्चैव मार्तिकावतमासदम् ॥ १५
 तत्राश्रौषं नरव्याघ्र साल्वं सागरमन्तिकात् ।
 प्रयान्तं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वगाम् ॥ १६
 'दृष्टवानसि राजेन्द्र साल्वराजमथान्तिके ।'
 ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः ।
 समुद्रनाभ्यां साल्वोऽभूत्सौभमास्थाय शत्रुहन् ॥
 'स मामालोक्य सहसा सेनां स्वां प्राहिणोन्मृधे ।'
 मद्भाहुना च सेनायां शिष्टायां किञ्चिदेव च' ॥ १८

हृदिकात्मजं कृतवर्माणम् ॥ ३ ॥ त्रिःसामा त्रिखरा नीच-
 मन्धराभवेन ॥ १० ॥ वाचयित्वा खल्विवादानिति शेषः ।
 शिरसा हरमिति ट. पाठः । शिरसाहुकमिति क. पाठः ॥ १२ ॥
 जितकाशिना जयशोभिना ॥ १४ ॥ मार्तिकावतं देशविशे-

षम् । अरसदं प्राप्तः ॥ १५ ॥ सागरमन्तिकात् सागरसमीपे ।
 अन्वगो अनुगतवानसि ॥ १६ ॥ महोर्मिणः महोर्मिमतः ।
 मीमादित्वाविति । नाभ्यां गर्भे शुभ इत्यर्थः ॥ १७ ॥

स समालोक्य सहसा स्मयशिव युधिष्ठिर ।
 आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव मुहुर्मुहुः ॥ १९
 तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ।
 पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोष आविशत् ॥ २०
 स चापि पापप्रकृतिर्देवैरपशदो नृप ।
 मय्यवर्षत दुर्घर्षः शरधाराः सहस्रशः ॥ २१
 सैनिकान्मम स्रुतं च ह्याश्व स समाकिरत् ।
 अचिन्तयन्तस्तु शरान्वयं युध्याम भारत ॥ २२
 ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
 चिक्षिपुः समरे वीरा मयि साल्वपदानुगाः ॥ २३
 ते हयाश्च रथं चैव ध्वजं दारुकमेव च ।
 छादयामासुरसुरास्तैर्बाणैर्मर्मभेदिभिः ॥ २४
 न हया न रथो वीर न ध्वजो न च दारुकः ।
 अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाऽहं सैनिकाश्च मे ॥ २५
 ततोऽहमपि कौन्तेय शराणामयुतान्बहून् ।
 आमश्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाऽक्षिपम् ॥ २६
 न तत्र विषयस्त्वासीन्मम सैन्यस्य भारत ।
 खे विषक्तं हि तत्सौभं क्रोशमात्र इवाभवत् ॥ २७
 ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे देवा वै दिवमाश्रिताः ।
 हर्षयामासुरुच्चैर्मां सिंहनादतलस्वनैः ॥ २८
 मत्कार्मुकविनिर्मुक्ता दानवानां महारणे ।
 अत्रेषु रुधिराक्तास्ते विविशुः शूलभा इव ॥ २९
 ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये व्यवर्धत ।
 वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे ॥ ३०
 ते निकृत्तभुजस्कन्धाः कबन्धाकृतिदर्शनाः ।
 नदन्तो भैरवान्नादाभिपतन्ति स दानवाः ।

पतितास्तेऽपि भक्ष्यन्ते समुद्रांभोनिवासिभिः ॥ ३१
 ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ।
 जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयम् ॥ ३२
 तान्दृष्ट्वा पतितास्तत्र साल्वः सौभपतिस्ततः ।
 मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि ॥ ३३
 ततो गदा हलाः प्रासाः शूलशक्तिपरश्वथाः ।
 असयः शक्तिकुलिशपाशार्ष्टिकनपाः शराः ।
 पट्टसाश्च भुशुण्ड्यश्च प्रपतन्त्यनिशं मयि ॥ ३४
 तामहं माययैवाशु मतिगृह्य व्यनाशयम् ।
 तस्यां हतायां मायायां गिरिशैरयोधयत् ॥ ३५
 ततोऽभवत्तम इव प्रकाश इव चाभवत् ।
 दुर्दिनं सुदिनं चैव शीतमुष्णं च भारत ॥ ३६
 अङ्गारपांसुवर्षं च शस्त्रवर्षं च भारत ।
 एवं मायां प्रकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ॥ ३७
 विज्ञाय तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम् ।
 यथाकालं तु युद्धेन व्यधमं सर्वतः शरैः ॥ ३८
 'ततो हतायां च मया मायायां युधि दानवः ।
 मायामन्यां महाराज चकार मतिमोहिनीम् ॥' ३९
 ततो व्योम महाराज शतसूर्यमिवाभवत् ।
 शतचन्द्रं च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥ ४०
 ततो नाक्षायत तदा दिवारात्रं तथा दिशः ।
 ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं समयोजयम् ॥ ४१
 तदस्त्रमस्तमस्त्रेण विधूतं शरतूलवत् ।
 तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
 लब्धालोकस्तु राजेन्द्र पुनः शत्रुमयोधयम् ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनसमिपमनपर्वणि विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

कृष्णसाल्वयोर्धुदम् ॥ १ ॥ साल्वेन स्वमायायुद्धवसुदेवस्य शिरश्छेदवप्रदर्शनेन कृष्णस्यामोहनम् ॥ २ ॥ ततो युद्ध-
 र्तेन प्रतिबुद्धेन कृष्णेन स्नानुभूतस्य मायिकत्वाध्यवसायः ॥ ३ ॥

वासुदेव उवाच ।

तस्य पुरं मदीयेः शरैर्नासाद्यतेति संबन्धः ॥ २० ॥ आमश्रितानां
 अभिमश्रितानाम् । दिव्येन विधिना अलौकिकया अज्जविद्यया
 ॥ २६ ॥ वध्यतां वध्यमानलाम् ॥ ३० ॥ प्राणेन बलेन

एवं स पुरुषव्याघ्रः साल्वो राज्ञां महारिपुः ।

॥ ३२ ॥ शक्त्यादीनां कनो दीप्तिर्गतिः शोभा वा तां पान्ति
 ते । कार्तिकेयेन्द्रवरुणयमायुधतुल्या इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ विज्ञो-
 ऽध्यायः ॥ २० ॥

युध्यमानो मया सङ्ख्ये वियदभ्यगमत्पुनः ॥ १
 ततः शतघ्नीश्च महागदाश्च
 दीप्ताश्च शूलान्मुसलानसीश्च ।
 चिक्षेप रोषान्मयि मन्दबुद्धिः
 साल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षी ॥ २
 तानाशुगैरापततोऽहमाशु
 निवार्य तूर्णं खगमान्ख एव ।
 द्विधा त्रिता चाच्छिनमाशु मुक्तै-
 स्ततोऽन्तरिक्षे निनदो बभूव ॥ ३
 ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् ।
 दारुकं वाजिनश्चैव रथं च समवाकिरत् ॥ ४
 ततो मामब्रवीद्भीरु दारुको विह्वलशिव ।
 स्थातव्यमिति तिष्ठामि साल्वबाणप्रपीडितः ।
 अवस्थातुं न शक्नोमि अङ्गं मे व्यवसीदति ॥ ५
 इति तस्य निशम्याहं सारथेः करुणं वचः ।
 अवेक्ष्यमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितम् ॥ ६
 न तस्योरसि नो मूर्ध्नि न काये न भुजद्वये ।
 अन्तरं पाण्डवश्रेष्ठ पश्याम्यनिचितं शरैः ॥ ७
 स तु बाणवरोत्पीडाद्विस्रवत्यस्रगुल्बणम् ।
 अभिवृष्टो यथा मेघैर्गिरिगैरिकधातुमान् ॥ ८
 अभीशुहस्तं तं दृष्ट्वा सीदन्तं सारथिं रणे ।
 अस्तम्भयं महाबाहो साल्वबाणप्रपीडितम् ॥ ९
 अथ मां पुरुषः कश्चिद्धारकानिलयोऽब्रवीत् ।
 त्वरितो रथमारोप्य सौहृदादिव भारत ॥ १०
 आहुकस्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ।
 विषण्णः सन्नकण्ठेन तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ११
 द्वारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाहुको वचः ।
 केशवैहि विजानीष्व यत्त्वां पितृसखोऽब्रवीत् ॥ १२
 उपयात्वा तु साल्वेन द्वारकां वृष्णिनन्दन ।
 विषक्ते त्वयि दुर्धर्ष हतः शूरसुतो बलात् ॥ १३
 तदलं साधुयुद्धेन निर्वर्तस्व जनार्दन ।
 द्वारकामेव रक्षस्व कार्यमेतन्महत्तव ॥ १४

इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ।
 निश्चयं नाधिगच्छामि कर्तव्यस्येतरस्य च ॥ १५
 सात्यकिं बलदेवं च प्रद्युम्नं च महारथम् ।
 जगर्हे मनसा वीर तच्छ्रुत्वा महदप्रियम् ॥ १६
 अहं हि द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ।
 तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौमपातने ॥ १७
 बलदेवो महाबाहुः क्वचिज्जीवति शत्रुहा ।
 सात्यकी रौक्मिणेयश्च चारुदेष्णश्च वीर्यवान् ।
 साम्यप्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥ १८
 एतेषु हि नरव्याघ्र जीवन्तु न कथंचन ।
 शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता खयम् ॥ १९
 हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तं चैते परासवः ।
 बलदेवमुखाः सर्व इति मे निश्चिता मतिः ॥ २०
 सोऽहं सर्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
 अविहलो महाराज पुनः साल्वमयोधयम् ॥ २१
 ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा ।
 सौभाच्छूरसुतं वीर ततो मां मोह आविशत् ॥ २२
 तस्य रूपं प्रपततः पितुर्मम नराधिप ।
 ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महीतलम् ॥ २३
 विशीर्णमलिनोष्णीपप्रकीर्णाम्बरमूर्धजः ।
 प्रपतन्टस्यते ह स क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २४
 ततः शार्ङ्गं धनुःश्रेष्ठं करात्प्रपतितं मम ।
 मोहापन्नश्च कौन्तेय रथोपस्थ उपाविशम् ॥ २५
 ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गतचेतनम् ।
 मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥ २६
 प्रसार्थं बाहू पततः प्रसार्थं चरणावपि ।
 रूपं पितुर्मम विवभौ शकुनेः पततो यथा ॥ २७
 तं पतन्तं महाबाहो शूलपट्टसपाणयः ।
 अभिघ्नन्तो भृशं वीर मम चेतो ह्यकम्पयन् ॥ २८
 ततो मुहूर्तात्प्रतिलभ्य संज्ञा-
 महं तदा वीर महाविमर्दे ।

बाणवरोत्पीडात् क्षतस्थानात् । उत्पणमुत्कटम् ॥ ८ ॥
 अस्तम्भयमाश्रितवान् ॥ ९ ॥ पितृसख आहुकः ॥ ११ ॥

विषक्तेऽन्यत्र व्यासक्ते । शूरसुतो बलदेवः ॥ १३ ॥ अहं
 जगर्हे तिन्दितवान् ॥ १६ ॥ एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

न तत्र सौमं न रिपुं च साल्वं
पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ २९

ततो ममासीन्मनसि मायेयमिति निश्चितम् ।
प्रबुद्धोऽस्मि ततो भूयः शतशो वाऽकिरं शरान् ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति स्वेन साक्ष्यसंहारकथनपूर्वकं सुभद्राभिगमनपर्व्या सह द्वारकागमनम् ॥ १ ॥ पृष्ठशुक्लपृष्ठकेतुर्भ्यां यथाक्रमं द्रौपदेयाश्चकुलभार्या चादाय स्वस्वनगरगमनम् ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
शरैरपातयं सौभाग्यिणोऽसि विबुधद्विषाम् ॥ १
शरांश्चाशीविषाकारानूर्ध्वगांस्तिग्मतेजसः ।
प्रैषयं साल्वराजाय शार्ङ्गमुक्तान्सुवाससः ॥ २
ततो नादृश्यत तदा सौमं कुरुकुलोद्ग्रह ।
अन्तर्हितं माययाऽभूत्ततोऽहं विसितोऽभवम् ॥ ३
अथ दानवसङ्घास्ते विकृताननमूर्धजाः ।
उदक्रोशन्महाराज धिष्ठिते मयि भारत ॥ ४
ततोऽस्मिं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महारणे ।
अयोजयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमतु ॥ ५
हतास्ते दानवाः सर्वे यैः स शब्द उदीरितः ।
शरैरादित्यसंकाशैर्ज्वलितैः शब्दसाधनैः ॥ ६
तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् ।
शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरैः ॥ ७
एवं दश दिशः सर्वास्तिर्यग्धूर्व च भारत ।
नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया ॥ ८
ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत ।
सौमं कामगमं वीर मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९
ततो लोकान्तकरणो दानवो दारुणाकृतिः ।
शिलावर्षेण सहता सहसा मां समावृणोत् ॥ १०

सोऽहं पर्वतवर्षेण बध्यमानः समन्ततः ।
वल्मीक इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११
ततोऽहं पर्वतचितः सहयः सहसारथिः ।
अप्रख्यातिमियां राजन्सध्वजः पर्वतैश्चितः ॥ १२
ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन्सैनिकास्तदा ।
ते भयार्ता दिशः सर्वे सहसा विप्रदुद्बुधः ॥ १३
ततो हाहाकृतमभूत्सर्वं किल विशांपते ।
द्यौश्च भूमिश्च खं चैवादृश्यमाने तथा मयि ॥ १४
ततो विषण्णमनसो मम राजन्सुहृजनाः ।
रुरुदुश्शुक्लशुक्लैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ १५
द्विषतां च प्रहर्षोऽभूदार्तिश्च सुहृदामपि ।
एवं विजितवान्वीर पश्चादश्रौषमच्छ्रुत ॥ १६
ततोऽहमिन्द्रदयितं सर्वपापाणामेदनम् ।
वज्रमुद्यम्य तान्सर्वान्पर्वतान्समशातयम् ॥ १७
ततः पर्वतभारार्ता मन्दप्राणविचेष्टिताः ।
हया मम महाराज वेपमाना हवाभवन् ॥ १८
मेघजाल इवाकाशे विदार्याभ्युदितं रविम् ।
दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्वे हर्षमाहारयन्पुनः ॥ १९
ततः पर्वतभारार्तान्मन्दप्राणविचेष्टितान् ।
हयान्संदृश्य मां स्मृतः प्राह तात्कालिकं वचः २०
साधु संपश्य बाष्पेय साल्वं सौभपतिं स्थितम् ।

सुवाससः सुपुङ्गवान् ॥ २ ॥ विकृताननमूर्धजा इति तेषां स्वरूपकथनं ननु तद्वर्णनम् । धिष्ठिते प्रागल्भ्येन स्थिते । विधिते इति पाठेपि सपुष्पायैः ॥ ४ ॥ शब्दएव साहो लक्ष्यं यत्र तत्तथा शब्दवेधि शब्देऽस्त्रमुपारमन्वपतदित्यर्थः । शब्दसाहं शब्दवाधाविधारकं ॥ ५ ॥ शब्दसाधनैः शब्दएव साधनं लक्ष्यसंबन्धे कारणं येषां तैः । पुरस्यादृश्यत्वात् ॥ ६ ॥ प्राग्ज्योतिषं पूर्वतमुत्तरीरस्थं नगरविशेषम् । यतः कामगमं

अतः प्राग्ज्योतिषं गत्वा व्यदृश्यत ॥ ९ ॥ अप्रख्यातिः अदर्श-
नम् । इयां प्राप्तवान् ॥ १२ ॥ एवं मां सौभराजो विधित-
वान् एतदप्यहं पश्चादश्रौषं पूर्वं मोहमापन्नः सन् संहालाभा-
नन्तरं श्रुतवान्साराथिसुखेनेति शेषः । एवमहातवान्वीरेति ट.
पाठः ॥ १६ ॥ इन्द्रदयितं इन्द्रदेवस्यम् । वज्रं वज्राक्षम् सम-
शातयं नाशितवान् ॥ १७ ॥ आहारयन्प्राप्तवन्तः ॥ १९ ॥
तात्कालिकं तत्कालयोग्यम् ॥ २० ॥

अलं कृष्णावमन्यैर्न साधु यत्नं समाचर ॥ २१
 मार्दवं सखितां चैव साल्वादद्य व्यपाहर ।
 जहि साल्वं महाबाहो मैत्रं जीवय केशव ॥ २२
 सर्वैः पराक्रमैर्वीर वध्यः शत्रुरमित्रहन् ।
 न शत्रुरवमन्तव्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
 योपि सात्पीठगः कश्चित्किं पुनः समरे स्थितः ॥ २३
 स त्वं पुरुषशार्दूल सर्वयत्नैरिमं ग्रभो ।
 जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वां कालोऽत्यगात्पुनः ॥
 जितवाज्जामदस्यं यः कोटिवर्षगणान्बहून् ।
 स एष नान्यैर्वध्यो हि त्वामृते नास्ति कश्चन ॥ २५
 नैष मार्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा तव ।
 येन त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्दिता ॥ २६
 एवमादि तु कौन्तेय श्रुत्वाऽहं सारथेर्वचः ।
 तत्त्वमेतदिति ज्ञात्वा युद्धे मतिमधारयम् ॥ २७
 वधाय साल्वराजस्य सौमस्य च निपातने ।
 दारुकं चानुवं वीर मुहूर्तं स्वीयतामिति ॥ २८
 ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवत् ।
 आग्नेयमस्त्रं दधितं सर्वसाहं महामभम् ।
 योजयं तत्र धनुषा दानवान्तकरं रणे ॥ २९
 यक्षाणां राक्षसानां च दानवानां च संयुगे ।
 राज्ञां च प्रतिलोमानां भसान्तकरणं महत् ॥ ३०
 क्षुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमम् ।
 अनुमन्याहमतुलं द्विषतां विनिवर्हणम् ॥ ३१
 जहि सौभं स्ववीर्येण ये चात्र रिपवो मम ।
 इत्युक्त्वा भुजवीर्येण तस्मै प्राहिणवं रुषा ॥ ३२
 रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा ।
 द्वितीयस्त्रेव सूर्यस्य युगान्ते प्रतपिष्यतः ॥ ३३
 तत्समासाद्य नगरं सौभं व्यपगतत्विषम् ।
 मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम् ॥ ३४
 द्विधा कृतं ततः सौभं सुदर्शनचलाद्धतम् ।
 महेश्वरशरोद्धूतं पपात त्रिपुरं यथा ॥ ३५

तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात्करं मम ।
 पुनश्चादाय वेगेन साल्वायेत्यहमब्रुवम् ॥ ३६
 ततः साल्वं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे ।
 द्विधा चकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥ ३७
 तस्मिन्निनिहते वीरे दानवास्त्रस्तचेतसः ।
 हाहाभूता दिशो जग्मुरर्दिता मम सायकैः ॥ ३८
 ततोऽहं समवस्थाप्य रथं सौभसमीपतः ।
 शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्यहर्षयम् ॥ ३९
 तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्तादालगोपुरम् ।
 दह्यमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुद्रुवुः ॥ ४०
 एवं निहत्य समरे सौभं साल्वं निपात्य च ।
 आनर्तात्पुनरागम्य सुहृदां प्रीतिमावहम् ॥ ४१
 तदेतत्कारणं राजन्नागमं नागसादयम् ।
 यद्यागां परवीरघ्न न हि जीवेत्सुयोधनः ॥ ४२
 मर्यागतेऽथवा वीर द्यूतं न भविता तथा ।
 अद्याहं किं करिष्यामि भिन्नसेतुरिवोदकम् ॥ ४३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः ।
 आमरुय प्रययौ श्रीमान्पाण्डवान्धुसूदनः ॥ ४४
 अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 राज्ञा मूर्धन्युपाग्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४५
 परिष्वक्तश्चाजुनेन यमाभ्यां चाभिवादितः ।
 संमानितश्च धौम्येन द्रौपद्या चार्चितोऽश्रुभिः ॥ ४६
 सुभद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य काञ्चनम् ।
 आरूरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ॥ ४७
 शैव्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
 द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य युधिष्ठिरम् ॥ ४८
 ततः प्रयाते दाशार्हे धृष्टद्युम्नोपि पार्षतः ।
 द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४९
 धृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराद ।
 जगाम पाण्डवान्दृष्ट्वा रम्यां शुक्तिमतीं पुरीम् ॥ ५०

पीठगः खासतस्थः । अयुध्यमानोपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ प्रति-
 लोमानां विपरीताचाराणां म्लेच्छानाम् ॥ ३० ॥ क्षुरान्तं
 तीक्ष्णपरिधि ॥ ३१ ॥ तस्मै सौभय । प्राहिणवं प्रहितवान्

॥ ३२ ॥ युगान्ते परिवेष्टत इति ट. पाठः ॥ ३३ ॥ क्रकचः
 दन्तुरखड्गः ॥ ३४ ॥ उदकं धारयितुमिति शेषः ॥ ४३ ॥
 धृष्टकेतुः मिथुपालमुतः । स्वसारं करेणमतीं नकुलभार्याम्

केकयाश्चाभ्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौजसा ।
आमक्य पाण्डवान्सर्वान्प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ५१ ॥
ब्राह्मणाश्च विशश्चैव तथा विषयवासिनः ।
विसृज्यमानाः सुभृशं न त्यजन्ति च पाण्डवान् ॥

समवायः स राजेन्द्र सुमहान्नुतदर्शनः ।
आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥ ५३ ॥
युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः ।
शशास पुरुषान्काले स्थान्योजयतेति वै ॥ ५४ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अयोर्विंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

कृष्णादीनां पाण्डवान्दृष्ट्वा वनास्वनगरगमनानन्तरं पाण्डवैः पौराणामाश्वासनपूर्वकं सगरं प्रति निवर्तनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्दशार्हाधिपतौ प्रयाते
युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च ।
यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च
स्थान्महार्हान्परमाश्रयुक्तान् ॥ १ ॥
अस्थाय वीराः सहिता वनाय
प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशः ।
हिरण्यनिष्कान्वसनानि गाश्च
मदाय शिक्षाश्चरमश्रवित्र्यः ॥ २ ॥
प्रेष्याः पुरो विंशतिराक्षशस्त्रा
धनुषि शस्त्राणि शरांश्च दीप्तान् ।
मौर्वीश्च यश्चाणि च सायकाश्च
सर्वे समादाय जघन्यमीयुः ॥ ३ ॥
ततस्तु वासांसि च राजपुत्र्या
धात्र्यश्च दास्यश्च विभूषणं च ।
तदिन्द्रसेनस्त्वरितः प्रगृह्य
जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ४ ॥
ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः
प्रदक्षिणं चक्रुर्दीनसत्त्वाः ।
तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन्प्रसन्ना
मुख्याश्च सर्वे कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ५ ॥

स चापि तानभ्यवदत्प्रसन्नः
सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः ।
तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा
दृष्ट्वा जनौघं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ६ ॥
पितेव पुत्रेषु स तेषु भावं
चक्रे कुरुणामृषभो महात्मा ।
ते चापि तस्मिन्भरतप्रबर्हे
तथा बभूवुः पितरीव पुत्राः ॥ ७ ॥
ततस्तमासाद्य महाजनौघाः
कुरुप्रवीरं परिवार्य तस्थुः ।
हानाथ हाधर्म इति बुवाणा
हीताश्च सर्वेऽऽश्रुमुखा बभूवुः ॥ ८ ॥
वरः कुरुणामधिपः प्रजानां
पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् ।
पौरानिमाञ्जानपदांश्च सर्वान्
हित्वा प्रयातः कनु धर्मराजः ॥ ९ ॥
धिग्धार्तराष्ट्रं सुनृशंसनुद्धि
धिक्सौवलं पापमतिं च कर्णम् ।
अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा
ये धर्मेनित्यस्य सतस्तवोग्राः ॥ १० ॥
स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा
पुरं महादेवपुरप्रकाशम् ।

॥ ५० ॥ केकयाः सहदेवश्चालाः ॥ ५१ ॥ शशास आश्वा-
पयामास ॥ ५४ ॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भूतपतिः शिवः । निष्कः अष्टोत्तरशतं सुवर्णानि चक्षोऽलं-
करो वा । शिक्षेति व्याकरणवाचनामुपलक्षणम् । अक्षराणि

वेदः । नित्यत्वात्क्षरणशून्यः । मन्त्रः प्रणवः ॥ २ ॥ पुरः
प्रागेव । जघन्यं पाश्चात्वं क्षारकदेशम् ॥ ३ ॥ राजपुत्र्या
सुमहत्या सह ॥ ४ ॥ तदा बभूवुरेति श्रु. पाठः ॥ ७ ॥
हीताः कुराज्ये तिष्ठाम इति लज्जिताः ॥ ८ ॥ अनर्थं सूतनम्

शतक्रतुप्रस्थममोघकर्मा
 हित्वा प्रयातः कनु धर्मराजः ॥ ११
 चकार यामप्रतिमां महात्मा
 सभां मयो देवसभाप्रकाशाम् ।
 तां देवगुप्तामिव देवमायां
 हित्वा प्रयातः कनु धर्मराजः ॥ १२
 तान्धर्मकामार्थविदुत्तमौजा
 बीभत्सुरुचैः सहितानुवाच ।
 आदास्यते वासमिमं निरुष्य
 वनेषु राजा द्विषतां यशंसि ॥ १३
 द्विजातिमुरूपाः सहिताः पृथक्
 भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च ।

प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या
 यथार्थसिद्धिः परमा भवेन्नः ॥ १४
 इत्येवमुक्ते वचनेऽऽर्जुनेन
 ते ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् ।
 मुदाऽभ्यनन्दन्सहिताश्च चक्रुः
 प्रदक्षिणं धर्मभृतांवरिष्ठम् ॥ १५
 आमन्त्र्य पार्थं च वृकोदरं च
 धनंजयं याज्ञसेनीं यमौ च ।
 प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा
 युधिष्ठिरेणानुमता यथास्वम् ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पाण्डवैस्त्रिरावस्थाननिर्धारणपूर्वकं द्वैतवनप्रवेशः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसंगरः ।
 अभ्यभाषत धर्मात्मा भ्रातृन्सर्वान्युधिष्ठिरः ॥ १
 द्वादशेमाः समाऽऽसामिर्वस्तव्यं निर्जने वने ।
 समीक्षन्महाराण्ये देशं बहुमृगद्विजम् ॥ २
 बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनोचितम् ।
 यत्रेमा द्वादश समाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ३
 एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्मराजं धनंजयः ।
 गुरुवन्मानववरं मानयित्वा मनस्विनम् ॥ ४
 भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्युपासिता ।
 अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किंचन ॥ ५
 त्वया ह्युपासिता नित्यं ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ॥ ६

यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं संचरते वशी ।
 देवलोकान्द्रव्यलोकं गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७
 अनुभावांश्च जानासि ब्राह्मणानां न संशयः ।
 प्रभावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ॥ ८
 त्वमेव राज्ञानासि श्रेयःकारणमेव च ।
 यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ९
 इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजनोचितम् ।
 बहुपुष्पफलं रम्यं नानाद्विजनिषेवितम् ॥ १०
 अत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये ।
 यदि तेऽनुमतं राजन्किमन्यन्मन्यते भवान् ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत्समुदाहृतम् ।
 गच्छामः पुण्यविरूपातं महद्वैतवनं सरः ॥ १२

॥ १० ॥ बीभत्सुरर्जुनः आदास्यते आच्छिद्य ग्रहीष्यति ।
 यशंसि यशस्कराणि दिव्यसभादीनि ॥ १३ ॥ भवद्भिः पौरैः
 वाच्याः प्रार्थ्याः ॥ १४ ॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः ॥ १ ॥ समाः वर्षाणि । संघिराजः
 ॥ १ ॥ अनुभावान् कर्तव्याकर्तव्य विषयाभिज्ञानान् । प्रभावो

निग्रहानुग्रहशक्तिः । सर्वा गतीर्विजानासि इति क. पाठः ॥ ८ ॥
 द्वैतं द्वौ शोकमोहौ इतौ गतौ यस्मात्तद्वीतं द्वैतमेव द्वैतम् ।
 स्वार्थे सद्धितः । वनं जलं यस्मिन् द्वैतवनम् ॥ १० ॥ विहरेम
 प्रीत्यानयेम ॥ ११ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३
 ब्राह्मणाः साग्रीहोत्राश्च तथैव च निरग्रयः ।
 स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च तथैव वनवासिनः ॥ १४
 बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवव्र्युधिष्ठिरम् ।
 तपस्विनः सत्यशीलाः शतशः संशितव्रताः ॥ १५
 ते यात्वा पाण्डवास्तत्र ब्राह्मणैर्बहुभिः सह ।
 पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभाः ॥ १६
 तत्सालतालाग्रमधूकनीय-
 कदम्बसर्जार्जुनकर्णिकारैः ।
 तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं
 महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १७
 महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थु-
 र्मनोरमां वाचमुदीरयन्तः ।
 मयूरदात्यूहचकोरसङ्घा-
 त्सिन्ध्वने बर्हिणकोकिलाश्च ॥ १८
 करेणुयूथैः सह यूथपानां
 मदोत्कटानामचलप्रभाणाम् ।
 महान्ति यूथानि महाद्रिपानां
 तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १९
 मनोरमां भोगवतीमुपेत्य
 पूतात्मनां चीरजटाधराणाम् ।
 तस्मिन्वने धर्मभृतां निवासे
 ददर्श सिद्धर्षिगणाननेकान् ॥ २०

ततः स यानादवरुह्य राजा
 सभ्रातृकः सजनः काननं तत् ।
 विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठ-
 स्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ॥ २१
 तं सत्यसन्धं सहिताऽभिपेतु-
 र्दिदक्षवध्वारणसिद्धसङ्घाः ।
 वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं
 मनस्विनं तं परिवार्य तस्थुः ॥ २२
 स तत्र वृद्धानभिवाद्य सर्वान्
 प्रत्यर्चितो राजवद्देववच्च ।
 विवेश सर्वैः सहितो द्विजार्म्यैः
 कृताञ्जलिर्धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २३
 स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा
 तपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य ।
 प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले
 महाद्रुमस्योपविवेश राजा ॥ २४
 भीमश्च कृष्णा च धनंजयश्च
 यमौ च ते चानुचरा नरेन्द्रम् ।
 विमुच्य बाहानवशाश्च सर्वे
 तत्रोपतस्थुर्भरतप्रवर्हाः ॥ २५
 लतावतानावनतः स पाण्डवै-
 र्महाद्रुमः पञ्चभिरेव धन्विभिः ।
 बभौ निवासोपगतैर्महात्मभि-
 र्महागिरिर्वारणयूथपैरिव ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवानुपेक्ष्य धर्मोपदेशपूर्वकमुत्तरदिगमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तत्काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः
 सुखोचिता वासमुपेत्य कच्छम् ।

विजहुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु
 सरस्वतीसालवनेषु तेषु ॥ १

याता गता ॥ १६ ॥ तपात्यये वर्षासु ॥ १७ ॥ करेणुः
 हस्तिनी ॥ १९ ॥ भोगवती सरस्वती नदीम् ॥ २० ॥ वारणाः
 देवगायनाः ॥ २२ ॥ महाद्रुमः कदम्बः ॥ २४ ॥ लताव-
 वनं ६

तानावनतः वल्लीसन्धुभिरावृततया नमः ॥ २६ ॥ चन्द्र-
 विष्टोऽध्यायः ॥ २४ ॥
 महावनेष्वभ्युपेत्य तेषु सरस्वतीति स्त. पाठः । भागीर-

यतींश्च राजा स मुनींश्च सर्वा-
 स्तस्मिन्वने मूलफलैरुदग्रैः ।
 द्विजातिमुखायानृषभः कुरूणां
 संतर्पयामास महानुभावः ॥ २
 इष्टींश्च पित्र्याणि तथा क्रियांश्च
 महावने वसतां पाण्डवानाम् ।
 पुरोहितस्तत्र समृद्धतेजा-
 श्रकार धौम्यः पितृवन्नृपाणाम् ॥ ३
 अपेत्य राष्ट्राद्वसतां तु तेषा-
 मृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम ।
 समाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा
 मार्कण्डेयः श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४
 तमागतं ज्वलितहुताशनमभं
 महामनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः ।
 अपूजयत्सुरश्रविमानवार्चितं
 महामुनिं ह्यनुपमसत्त्ववीर्यवान् ॥ ५
 स सर्वविद्रोषदीं वीक्ष्य दीनां
 युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च ।
 संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा
 तपस्विमध्येऽस्ययतामितौजाः ॥ ६
 तं धर्मराजो विमना ह्वात्रवी-
 त्सर्वे द्विया सन्ति तपस्विनोऽमी ।
 भवानिदं किं सयतीव हृष्ट-
 स्तपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥ ७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 न तात हृष्यामि न च स्यामि
 ग्रहर्षजो मां भजते न दर्पः ।
 तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं
 सत्यव्रतं दाशरथिं सरामि ॥ ८
 स चापि राजा सह लक्ष्मणेन
 वने निवासं पितुरेव शासनात् ।

धन्वी चरन्पार्थ मयैव दृष्टो
 गिरेः पुरा ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ ९
 सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा
 यमस्य नेता नमुचेश्च हन्ता ।
 पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं
 चरन्वने दाशरथिश्चकार ॥ १०
 स चापि शक्रस्य समप्रभावो
 महानुभावः समरेष्वजेयः ।
 विहाय भोगानचरद्दनेषु
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ११
 भूपाश्च नाभागभगीरथादयो
 महीमिमां सागरान्तां विजित्य ।
 सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोका-
 न्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १२
 अलर्कमाहुर्नरवर्यं सन्तं
 सत्यव्रतं काशिकरुशराजम् ।
 विहाय राज्यानि वसूनि चैव
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १३
 धात्रा विधियों विहितः पुराणै-
 स्तं पूजयन्तो नरवर्यं सन्तः ।
 सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १४
 महाबलान्पर्वतकूटमात्रा-
 न्विषाणिनः पश्य गजाभरेन्द्र ।
 स्थितान्निदेशे नरवर्यं धातु-
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १५
 सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य
 तथा यथावद्विहितं विधात्रा ।
 स्वयोनितः कर्म सदाचरन्ति
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १६

श्रीसाल्वनेष्विति क. पाठः ॥ १ ॥ इष्टीः दर्शपौर्णमासायाः ।
 पित्र्याणि पिण्डपितृयज्ञदर्शप्राद्यादीनि ॥ ३ ॥ राष्ट्रात् अपेत्य
 निर्गल्य वने वसताम् ॥ ४ ॥ अस्ययत विस्मितवान् ॥ ६ ॥
 द्विया प्रागल्भ्यसंकोचेन ॥ ७ ॥ बलस्य बहुसामर्थ्यस्य ईशे

प्रभवामीति हेतोरधर्मं न चरेत् । कस्तौ सतां धर्ममेवाचरे-
 त्त्वधर्ममित्यर्थः । नेशो बलस्येतीति क. पाठः ॥ ११ ॥
 धात्रा ईशेन पुराणैर्देवाक्यैर्विहितो विधिरभिहोत्रादिः ॥ १४ ॥
 पशवोऽपि बलवानस्मीति दर्पेणाधर्मं न चरन्तीत्याह महाबला-

सत्त्वेन धर्मेण यथार्हवृत्त्या
 द्विया तथा सर्वभूतान्यतीत्य ।
 यशश्च तेजश्च तवापि दीप्तं
 विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ ॥ १७
 यथाप्रतिज्ञं च महानुभाव
 कृच्छ्रं वने वासमिमं निरुष्य ।

१७

ततः धियं तेजसा तेन दीप्ता-
 मादास्यसे पार्थिव कौरवेभ्यः ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षि-
 स्तपस्विमध्ये सहितं सुहृद्भिः ।
 आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्था-
 स्ततः प्रतप्से दिशमुत्तरां सः ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

दालम्बेन युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणस्य क्षत्रवृद्धिकारणत्वकथनम् ॥ १ ॥ महर्षीणां युधिष्ठिराभिगमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 वसत्सु वै द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
 अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १
 ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वशः ।
 ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्वैतवनं सरः ॥ २
 यजुषामृचां साम्नां च गद्यानां चैव सर्वशः ।
 आसीदुच्चार्यमाणानां निःस्वनो हृदयंगमः ॥ ३
 ज्याघोषश्चैव पार्थानां ब्रह्मघोषश्च धीमताम् ।
 संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४
 अथाब्रवीद्ब्रह्मको दालम्ब्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 सन्ध्यां कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५
 पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
 होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकाम् ॥ ६
 चरन्ति धर्मं पुण्येऽस्मिन्स्त्वया गुप्ता धृतव्रताः ।
 भृगवोऽङ्गिरसश्चैव वासिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७
 आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः ।
 सर्वस्य जगतः श्रेष्ठा ब्राह्मणाः संगतास्त्वया ॥ ८
 इदं तु वचनं पार्थ शृण्वेकाग्रमना मम ।

आहूभिः सह कौन्तेय यथा वक्ष्यामि कौरवाः ॥ ९
 ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
 उदीर्णं दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १०
 नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषे-
 दिच्छत्रिमं लोकममुं च जेतुम् ।
 विनीतधर्मार्थमपेतमोहं
 लब्ध्वा द्विजं हन्ति नृपः सपत्नान् ॥ ११
 चरन्त्येयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् ।
 नाध्यगच्छद्ब्रह्मलिलोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२
 अनूनमासीदसुरस्य कामै-
 रैरोचनेः श्रीरपि चाक्षयाऽऽसीत् ।
 लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगा-
 तेष्वचरन्दुष्टमथो न्वनश्यत् ॥ १३
 नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूति-
 र्वर्णं द्वितीयं भजते चिराय ।
 समुद्रनेमिर्नमते तु तस्मै
 यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतम् ॥ १४
 कुञ्जरस्येव संग्रामे परिगृह्णाङ्कुशग्रहम् ।

मिति । विषाणं दन्तः ॥ १५ ॥ विभा प्रभा सैव वस्तु विपं
 यस्य ॥ १७ ॥ आदास्यसे ग्रहीष्यसि ॥ १८ ॥ पञ्चविंशोऽ-
 ध्यायः ॥ २५ ॥

अनुकीर्णं व्याप्तम् ॥ १ ॥ गद्यानां ब्राह्मणवाक्यानां पादा-
 क्षरादित्यमहीनानाम् । साम्नां च निगमानां च भारवेति क.

पाठः । भाष्याणां चैव सर्वश इति ख. पाठः ॥ ३ ॥ संध्यासु-
 पासेति शेषः ॥ ५ ॥ नृपः ब्राह्मणो ब्राह्मणक्षीनो न बुभूषेत्
 न भवितुमिच्छेत् । तस्येच्छतोपि जयो दुर्लभ इत्यर्थः ।
 विनीतौ सम्मन्त्रं शिक्षितौ धर्मार्थौ येन ॥ ११ ॥ तीर्थमुपायम्
 ॥ १२ ॥ वैरोचनेर्बलेः ॥ १३ ॥ अङ्कुशग्रहमङ्कुशेन निष्कृति

ब्राह्मणैर्विग्रहीनस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १५
 ब्राह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् ।
 तौ यदा चरतः सार्धं तदा लोकः प्रसीदति ॥ १६
 यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः ।
 तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपुम् ॥ १७
 ब्राह्मणेभ्येव मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् ।
 अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य परिवृद्धये ॥ १८
 अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये
 यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय ।
 यश्चस्त्रिनं वेदविदं विपश्चितं
 बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासयेत् ॥ १९
 ब्राह्मणेष्टमा भक्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर ।

तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते मथितं यशः ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे बकं दालभ्यामपूजयन् ।
 युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥ २१
 वैपायनो नारदश्च जामदग्नयः पृथुश्रवाः ।
 हन्द्रद्युम्नो भालुकिश्च कृतचेताः सहस्रपात् ॥ २२
 कर्णश्रवाश्च मुञ्जश्च लवणाश्वश्च काश्यपः ।
 हारीतः स्थूणकर्णश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ॥ २३
 कृतवाक् सुवाकैश्च बृहदश्वो विभावसुः ।
 ऊर्ध्वरेता वृषामित्रः सुहोत्रो होत्रवाहनः ॥ २४
 एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
 अजातशत्रुमानर्जुः पुरंदरमिवर्षयः ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भीमादिंसनिषाणे युधिष्ठिरं प्रति द्रौपद्याः सविषादवचनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो वनगताः पार्थाः सायाहे सह कृष्णया ।
 उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १
 प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता ।
 अथ कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २
 द्रौपद्युवाच ।
 न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मात् किंचन ।
 विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ३
 यस्त्वां राजन्मया सार्धमजिनैः प्रतिवासितम् ।
 वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥ ४
 आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
 यस्त्वां धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ।
 'वचनान्यपरोक्षाणि दुर्वाच्यानि च संसदि ॥' ५
 सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा ससुहृद्व्रणः ।
 हेदृशं दुःखमानीय मोदते पापपूरुषः ॥ ६

चतुर्णामेव पापानामसं न पतितं तदा ।
 तयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ ७
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
 दुर्भ्रातुस्तस्य चोग्रस्य राजन्दुःशासनस्य च ॥ ८
 इतरेषां तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसप्तम ।
 दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९
 इदं च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीत्ते पुरातनम् ।
 शोचामित्वां महाराज दुःखानर्हं सुखोचितम् ॥ १०
 दान्तं यच्च सभामध्य आसनं रत्नभूषितम् ।
 दृष्ट्वा कुशवृत्तीं चेमां शोको मां दारयत्ययम् ॥ ११
 यदपश्यं सभार्या त्वां राजभिः परिवारितम् ।
 तच्च राजन्मपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२
 या त्वाऽहं चन्दनादिग्धमपश्यं सूर्यवर्चसम् ।
 सा त्वां पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत ॥ १३
 या त्वाऽहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैराच्छादितं पुरा ।

तम् । परिगृह्य व्रजेयित्वा । परिवर्जने ॥ १५ ॥ बुद्धिपर्ये-
 षणं बुद्धेः साकल्येन संग्रहणम् ॥ १८ ॥ यथार्हतीर्थं यथायो-
 ग्ययात्रे । प्रतिपादनाय दानाय ॥ १९ ॥ षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अस्मात् दुःक्षितेऽपि शेषः ॥ ३ ॥ आनीय प्रापय ॥ ६ ॥
 असं नेत्रजलम् ॥ ७ ॥ दान्तं शयनमयम् । कुशवृत्तीं
 कृशासनम् ॥ ११ ॥ आदिग्धं लिप्तम् ॥ १३ ॥ कौशिकैः

दृष्टव्यस्मि राजेन्द्र साऽद्य पश्यामि चीरिणम् ॥ १४
 यच्च तदुक्मपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ।
 द्वियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्वकामिकम् ॥ १५
 यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
 दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत्प्रभो ॥ १६
 सत्कृतानि सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे ।
 सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजयथा द्विजान् ।
 तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १७
 यत्ते भ्रातृन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 अभोजयन्त मृष्टाक्षैः सुदाः परमसंस्कृतैः ॥ १८
 सर्वास्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीविनः ।
 अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः ॥ १९
 भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनम् ।
 ध्यायतः किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्धते ॥ २०
 भीमसेनं हि कर्माणि स्वयं कुर्वाणमन्युतम् ।
 सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्माद्राजन्नुपेक्षते ॥ २१
 सत्कृतं विविधैर्यनिर्वैरुच्चावचैस्तथा ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २२
 अयं कुरूक्षेत्रे सर्वान्दन्तुष्टसहते मधुः ।
 त्वत्प्रतिज्ञां प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः ॥ २३
 योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्वहुबाहुना ।
 शरातिसर्गे शीघ्रत्वात्कालान्तकयमोपमः ॥ २४
 यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ।
 यङ्गे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे ॥ २५
 तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ।
 ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्माद्राजन्न कुप्यसि ॥ २६
 दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

त्रौपचा युधिष्ठिरमिति काष्ठमेवेन क्षमाकोपयोरवस्थाश्रयणीयत्वे प्रमाणतया नकिप्रह्लादसंवादादुवाचपूर्वकं प्रकृते कोप-
 स्वावस्थादरणीयत्वोक्तिः ॥ १ ॥

त्रौपद्युवाच ।

कोशजैः ॥ १४ ॥ अगृहाणां ब्रह्मचारिणाम् ॥ १६ ॥ सर्व-
 कामैः काम्यमानैरनैः सर्वैः कामैर्मनोरथैर्द्विजान् अपूजयथाः
 ॥ १७ ॥ अर्जुनेन कार्तवीर्येण ॥ २४ ॥ आदत्त आसवान्

न च ते वर्धते मन्युस्तेन मुह्यामि भारत ॥ २७
 यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पाश्चैकथोऽजयत् ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २८
 यो यानैरद्भुताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः ।
 प्रसह्य विचान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परंतप ॥ २९
 क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चानाशतानि यः ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३०
 श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ।
 नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३१
 दर्शनीयं च शूरं च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ।
 सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मात्क्षमसि पार्थिव ॥ ३२
 नकुलं सहदेवं च दृष्ट्वा ते दुःखितापुमौ ।
 अदुःखार्हौ मनुष्येन्द्र कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३३
 दुपदस्य कुले जातां सुधां पाण्डोर्महात्मनः ।
 वृष्टद्युम्नस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुव्रताम् ।
 मां वै वनगतां दृष्ट्वा कस्मात्क्षमसि पार्थिव ॥ ३४
 नूनं च तव नैवास्ति मन्युर्भरतसत्तम ।
 यत्ते भ्रातृश्च मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३५
 न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम् ।
 तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ॥ ३६
 यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।
 सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ ३७
 तत्त्वया न क्षमा कार्या शत्रून्प्रति कथंचन ।
 तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः ॥ ३८
 तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
 अमियः सर्वभूतानां सोमूत्रेह च नश्यति ॥ ३९

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

॥ २९ ॥ चर्मिणां खड्गदमधराणाम् ॥ ३१ ॥ निर्वचनं
 क्षत्रियशब्दस्य श्रुते हिनस्तीति क्षत्रमिति ॥ ३६ ॥
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

प्रहादस्य च संवादं बलेवैरोचनस्य च ॥ १
 असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
 बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रहादं पितरं पितुः ॥ २
 क्षमा खिच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत ।
 एतन्मे संशयं तात यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥ ३
 श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम् ।
 करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ४
 तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः ।
 सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५
 प्रहाद उवाच ।
 न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
 इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ६
 यो नित्यं क्षमते तात बहून्दोषान्स विन्दति ।
 भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथाऽरयः ॥ ७
 सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
 तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपि वर्जिता ॥ ८
 अवज्ञाय हितं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् ।
 आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९
 यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्छयनान्यासनानि च ।
 भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १०
 आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।
 प्रदिष्टानि च देयानि न ददुर्भर्तृशासनात् ॥ ११
 न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कदाचन ।
 अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गृहीतम् ॥ १२
 क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटकान्यपि ।
 प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३
 अप्यस्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः ।
 दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४
 तथा च नित्यमुदिता यदि नाल्पमपीश्वरात् ।
 दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५
 'अकृतोपद्रवः कश्चिन्महानपि न पूज्यते ।

पूजयन्ति नरा नागाश्च तार्क्ष्यं नागघातिनम् ॥ १६
 एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावताम् ।
 अथ वैरोचने दोषानिमान्विद्वत्क्षमावताम् ॥ १७
 अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः ।
 क्रुद्धो दण्डान्प्रणयति विविधान्स्वेन तेजसा ॥ १८
 मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसाऽऽवृतः ।
 आप्नोति द्रेष्यतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ १९
 सोऽवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम् ।
 संतापद्वेषमोहांश्च शत्रूश्च लभते नरः ॥ २०
 क्रोधादण्डान्मनुष्येषु विविधान्पुरुषोऽनयात् ।
 अश्रयते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेषुः स्वजनादपि ॥ २१
 योपकर्तुं हर्षं तेजसैवोपगच्छति ।
 तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वैष्मगतादिव ॥ २२
 यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ।
 अन्तरं तस्य दृष्ट्वैव लोको विह्वलते ध्रुवम् ॥ २३
 तस्मान्नात्युत्सृजेचेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ।
 कालेकाले तु संप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोपि वा भवेत् ॥ २४
 काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
 स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥ २५
 क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।
 ये ते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ २६
 पूर्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसि ।
 उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ २७
 अनुद्धिमाश्रितानां तु क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
 न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २८
 अथ चेदुद्विजं कृत्वा ब्रूयस्ते तदनुद्विजम् ।
 पापान्स्वल्पेऽपि तान्हन्यादपराधे तथाऽनुजृणु ॥ २९
 सर्वस्यैकोपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।
 द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ ३०
 अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ।
 क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ ३१

आगतागमं प्राप्तरहस्यम् ॥ २ ॥ श्रेयः प्रशस्ततरम् । अत्र
 क्षमातेजसोर्मध्ये ॥ ४ ॥ अस्य एतन्म ॥ ८ ॥ अधिकृताः
 अग्रपानादिसंरक्षणे नियुक्ताः । प्रदिष्टानि इदमस्मै देयमित्या-
 ज्ञापितानि ॥ ११ ॥ एनं क्षमिणम् । भर्तृपूजाभिः स्वाम्युचि-

तमानेन ॥ १२ ॥ तेजसा क्रोधेन ॥ १८ ॥ उपालम्भं धिक्का-
 रम् ॥ २० ॥ उपकर्तुमिति च्छेदः । संधिराघः । उपकर्तुं
 क्रोधादिदृष्टिकारम् । हर्तुं चोरान् ॥ २२ ॥ भवः ऐश्वर्यम् ।
 अन्तरं छिद्रम् ॥ २३ ॥ अनुद्धिं मौढ्यम् ॥ २८ ॥

मृदुना दारुणं हन्ति मृदुना हन्त्यदारुणम् ।
नासाध्यं मृदुना किञ्चित्सात्तीव्रतरं मृदु ॥ ३२
देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः ।
अन्वीक्ष्य कारणं चैव कार्यं तेजः क्षमापि वा ॥ ३३
नादेशकाले किञ्चित्स्यादेशकालौ प्रतीक्षताम् ।
तथा लोकभयाच्चैव श्रान्तव्यमपराधितम् ॥ ३४
एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः ।

अतोऽन्यथाऽनुवर्तस्व तेजसः काल उच्यते ॥ ३५
तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ।
धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततं चापकारिषु ॥ ३६
न हि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरूप्रति ।
तेजसश्चागते काले तेज उत्सृष्टमर्हसि ॥ ३७
मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
काले प्राप्ते द्वयं चैतद्यो वेद स महीपतिः ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

युधिष्ठिरेण द्रौपदीप्रति क्रोधे बहुदोषोद्भावनपूर्वकं क्रोधमर्हणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
द्रौपद्या वचनं श्रुत्वा श्लक्ष्णाक्षरपदं शुभम् ।
उवाच द्रौपदी राजा सयमानो युधिष्ठिरः ॥ १
कारणे भवती क्रुद्धा धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
येन क्रोधं महापद्मे बहुधा बहुमन्यसे ।
क्रोधमूलं हरं शत्रुं कारणैः शृणु तं मम ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः ।
इति विद्धि महापद्मे क्रोधमूलौ भवामवौ ॥ ३
यो हि संहरते क्रोधं भावस्तस्य सुशोभने ।
'यो न संहरते क्रोधं तस्याभावो भवत्युत ।
अभावकारणं तस्मात्क्रोधो भवति शोभने ॥ ४
यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं विसृजते क्षुभे ।
तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥ ५
क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते ।
तत्कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनम् ॥ ६
क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात्क्रुद्धो हन्यादुरुनपि ।
क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ ७

वाच्यावाच्ये हि कृपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ।
नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ८
हिंसात्क्रोधादवध्यांस्तु बध्यान्संपूजयित च ।
आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ॥ ९
एतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।
इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चासुत्र चोचमम् ॥ १०
तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्मद्विघ्नधरेत् ।
एतद्रौपदि संस्मृत्य न मे मन्युः प्रवर्धते ॥ ११
आत्मानं च परांश्चैव त्रायते महतो भयात् ।
क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन्द्वायोरेष चिकित्सकः ॥ १२
मूढो यदि क्लिश्यमानः क्रुध्यतेऽशक्तिमाकरः ।
बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमन्ततः ॥ १३
तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः ।
तस्माद्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ॥ १४
विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानः प्रकुप्यति ।
स नाशयित्वा द्वेष्टारं परलोके न नन्दति ॥ १५
तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ।
क्षान्तव्यं पुरुषेणादुरापत्सपि विजानता ॥ १६

अपकृते अपकारे ॥ ३० ॥ मृदुना सास्त्रा ॥ ३२ ॥ उत्सृष्टं प्रयोक्तुम् ॥ ३७ ॥ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

भावयिता वर्धयिता । जितः स भिति शेषः ॥ ३ ॥ पापं न कः कुर्यात् इति क. पाठः ॥ ७ ॥ चरेदाचरेत् ॥ ११ ॥ द्वयोरात्मपरयोः चिकित्सकः दोषापहर्ता । क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्या-

जयेल्लोकांश्च शाश्वतान् इति ख. पाठः ॥ १२ ॥ बलीयसामु-परि यदि अशक्तिमान् क्रुध्यते तर्हि आत्मानं वेदं त्यजति । मनुष्याणामात्मनैव विषयते इति ख. पाठः । मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मनः इति ख. पाठः ॥ १३ ॥ अनात्मनः अजितचित्तस्य ॥ १४ ॥

मन्योहिं विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः ।
 क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् १७
 सत्यं चानृततः श्रेयो नृशंसाच्चानृशंसता ।
 तमेवं बहुदोषं तु क्रोधं सद्भिर्विवर्जितम् ।
 मादृशो निसृजेत्तस्मात्सर्वलोकविनाशनम् ॥ १८
 तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ।
 न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् १९
 यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया परिबाधते ।
 तेजस्विनं तं विदुषो मन्यन्ते तच्चदर्शिनः ॥ २०
 क्रुद्धो हि कार्यं सुश्रोणि न यथावत्प्रपश्यति ।
 नाकार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति २१
 हन्त्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरुन्मुखैस्तुदत्यपि ।
 तस्मात्तेजसि कर्तव्ये क्रोधो दूरात्प्रतिष्ठितः ॥ २२
 दाक्ष्यं क्षमर्षः शौर्यं च शीघ्रत्वमिति तेजसः ।
 गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा २३
 क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक्तेजोऽभिपद्यते ।
 कालयुक्तं महाप्राज्ञैः क्रुद्धैस्तेजः सुदुर्लभम् ॥ २४
 क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वतेज इत्यभिनिश्चितम् ।
 रजस्तु लोकनाशाय विहितं मानुषान्प्रति ॥ २५
 तस्मान्श्चक्षत्यजेत्क्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् ।
 श्रेयान्स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २६
 यदि सर्वमनुद्गीनामतिक्रान्तमचेतसाम् ।
 अतिक्रमो मद्रिधस्य कथं स्वित्स्यादनिन्दिते २७
 यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
 न स्यात्सन्धिर्मेनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः २८
 अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्याद्गुणैः हतः ।
 एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥ २९

रजः रजोगुणपरिणामः ॥ २५ ॥ स्वधर्मान् अधर्माः अपह्वाय
 गच्छतीति तथा । द्वितीयाया अलुगावः ॥ २६ ॥ सर्वं क्षमा-
 र्जवादिकम् । अनुद्गीनां मूढैः अतिक्रान्तं वह्निताम् । अनि-
 न्दिते प्रशस्ते विषये क्षमादौ ॥ २७ ॥ अभिषक्तः तापितः ।
 अभिषजेत्तापयेत् ॥ २९ ॥ आकुष्टो वाचा ताडितः । इतोऽ-
 न्येनाभिगतः । हिंसितस्वाङ्कितः ॥ ३० ॥ जन्म उत्पत्तिः ।
 तत्रहेतुः । प्रजानां संधिः दम्पत्योः प्रीतिः । एवं संकुचिते लोके
 इति प्रजानां वृद्धिमूलं हि इति च. क. पाठः ॥ ३२ ॥ अभवाय
 अनैश्वर्याय ॥ ३३ ॥ जन्म प्रतिपद्यते । अन्यथा क्रोधप्राचल्ये

आकुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् ।
 प्रतिहन्याद्वतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ ३०
 हन्युहिं पितरः पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पिदन् ।
 हन्युश्च पतयो भार्याः पतीन्भार्यास्तथैव च ॥ ३१
 एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ।
 प्रजानां सन्धिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ ३२
 ताः क्षीयेरन्यजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशाः ।
 तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३३
 यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
 तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते ॥ ३४
 क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वापत्सु सुशोभने ।
 क्षमावतो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ३५
 आकुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसा ।
 यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ।
 प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥ ३६
 क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ३७
 अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
 गीताः क्षमावतां कृष्णे काश्यपेन महात्मना ३८
 क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा ध्रुतम् ।
 यस्तमेवं विजानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥ ३९
 क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।
 क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ॥ ४०
 अति यज्ञविदां लोकान्क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।
 अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ४१
 अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्मिणामपरे तथा ।
 क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥ ४२
 क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।

पूर्ववयसेव दम्पत्योर्नोशाब्जन्मासेभव इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ बली-
 यसा आकुष्टस्ताडितो वाऽशक्तः क्षमते तथा यः प्रभाववानपि
 क्षमते तस्य लोका इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ क्षमावतां गाथाः प्रशंसाः ।
 क्षमावतां मध्ये महात्मना ॥ ३८ ॥ ब्रह्म ब्राह्मणजातिः । भूतं
 संचितं तपः भावि च क्षमैव रक्षति ॥ ४० ॥ अति अतिक्रम्य
 प्राप्नुवन्ति । तद्वर्षे पदमिति शेषः । ब्रह्मविदां वेदविदाम्
 ॥ ४१ ॥ यजुषां त्रेतामिसाध्यकर्मवताम् । कर्मिणां वापीकृपा-
 दिधर्मवताम् ॥ ४२ ॥

क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ४३
तां क्षमां तादृशीं कृष्णे कथमसाद्विधस्त्यजेत् ।
यत्र ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥
'इज्यन्ते यज्वतां लोकाः क्षमिणामपरे तथा ।'
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४५
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह सन्मानमृच्छन्ति परत्र च परां गतिम् ॥ ४६
येषां मन्धुर्मनुष्याणां क्षमयाऽभिहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्तिः परा मता ॥ ४७
इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
श्रुत्वा गाथाः क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा क्रुधः ॥
पितामहः शान्तनवः शमं संपूजयिष्यति ।

कृष्णश्च देवकीपुत्रः शमं संपूजयिष्यति ॥ ४९
आचार्यो विदुरः क्षता शममेव वदिष्यतः ।
कृपश्च संजयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ५०
सोमदत्तो घृयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।
पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ ५१
एतैर्हि राजा नियतं चोद्यमानः शमं प्रति ।
राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेष्टोभान्नशिष्यति ५२
कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये ।
निश्चितं मे सदैवैतत्पुरस्तादपि भामिनि ॥ ५३
सुयोधनो नार्हतीति क्षमा मामेव विन्दति ।
अर्हस्तत्राहमित्येवं तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ५४
एतदात्मवतां वृत्तमेष धर्मः सनातनः ।
क्षमा चैवानृशंखं च तत्कर्ताऽस्म्यहमञ्जसा ॥ ५५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

मर्त्यस्य सनदर्शनदूनया द्रौपद्या युधिष्ठिरं प्रति धर्मादितोऽपि विभेरेव प्राचरुषोपपादनम् ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच ।

नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहं चक्रतुस्तव ।
पितृपैतामहे राज्ये वोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १
[कर्मभिश्चिन्तितो लोको गत्यागत्यां पृथग्विधः ।
तस्मात्कर्माणि नित्यानि लोभान्मोक्षं विधासति ॥]
नेह धर्मानृशंस्त्राभ्यां न क्षान्त्या नार्जवेन च ।
पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ ३
त्वां चेद्भ्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् ।
स त्वं नार्हसि नापीमे आतरस्ते महौजसः ॥ ४
न हि तेऽध्यगमञ्जातु तदानीं नाद्य भारत ।
धर्मात्प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादपि ॥ ५
धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते ।

ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानन्त्यपि च देवताः ॥ ६
भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रेयौ च मया सह ।
त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजेः ॥ ७
राजामं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः ।
इति मे श्रुतमार्याणां त्वां तु मन्ये न रक्षति ॥ ८
त्यक्त्वाऽन्यान्धि न रक्ष्यामि नित्यदा धर्म एव ते ।
बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥ ९
नावमंस्या हि सदृशान्नावराञ्छ्रेयसः कुतः ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शङ्कमवर्धत ॥ १०
स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
देवताश्च पिद्वंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ ११
ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ।

मुष्य तुष्टा भव ॥ ४८ ॥ दाता दास्यति ॥ ५२ ॥ अभूतये
नाशाय ॥ ५३ ॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

धात्रे ईश्वराय । विधात्रे पूर्वकर्मणे ॥ १ ॥ चिन्तितः
कल्पितो लोको भोगसाधनम् । गत्यागत्यां ऊर्चाधोमन्यमोत्त-
माधमयोनिषु । नित्यानि अपरिहार्थफलानि । लोभान् मोहान्
वन० ७

मोक्षं कर्मफलेभ्यो दुःखेभ्यो मुक्तिं विधासति प्राप्नुमिच्छति
॥ २ ॥ धर्मात्प्रियतरं न हि तं अध्यगमन् ह्यतवन्तः किन्तु
जीवितादपि प्रियतरं धर्ममेवाध्यगमन् ॥ ५ ॥ शत्रूं प्रभुत्वा-
भिमानः ॥ १० ॥

यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ १२
 भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यत्राहं परिचारिका ।
 आरण्यकेभ्यो वन्यानि भोजनानि प्रयच्छसि ।
 नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते ॥ १३
 यदिदं वैश्वदेवान्ते सायं प्रातः प्रदीयते ।
 तद्वत्त्वाऽतिथिमृत्येभ्यो राजञ्जिष्टेन जीवसि ॥ १४
 इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ।
 वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च सदा यज्ञाश्च तेऽनघ ॥ १५
 अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ।
 राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति ॥ १६
 अश्वमेधो राजसूयः पौण्डरीकोऽथ गोसवः ।
 इष्टास्त्वया महायज्ञा बहवोऽन्ये सदक्षिणाः ॥ १७
 राजन्परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ।
 पार्थ मित्राणि चास्मांश्च वसूनि च पराजितः ॥ १८
 ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य धीमतः सत्यवादिनः ।
 कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ॥ १९
 अतीव मोह आयाति मनश्च परिदूयते ।
 निशाम्य व्यसनं पार्थ तवेदमतिदुःसहम् ॥ २०
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ईश्वरस्य वशे लोकस्तिष्ठते नात्मनो यथा ॥ २१
 धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
 ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २२
 यथा दारुमयीं योषां नरो धीरः समाहितः ।
 हृज्यत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः ॥ २३
 आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ।
 ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् ॥ २४
 शकुनिस्तनुवद्धो वा नीयतेऽयमनीश्वरः ।
 ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नान्येषामात्मनः प्रभुः ॥ २५
 मणिः सूत्र इव मोतो नस्योत इव गोदृषः ।
 धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः ॥ २६

नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कञ्चन ।
 स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलवृक्ष इव च्युतः ॥ २७
 अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च ॥ २८
 यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः ।
 धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २९
 आर्ये कर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः ।
 व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ३०
 हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ।
 येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३१
 पश्य मायामभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः ।
 यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वाऽऽत्ममायया ३२
 अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
 अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३३
 अन्यथैव हि वर्तन्ते पुरुषास्तानि तानि च ।
 अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥ ३४
 यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ।
 अयसा चाप्ययश्छिन्धाग्निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३५
 एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ।
 निहन्ति भूतैर्भूतानि छन्नं कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३६
 संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ।
 क्रीडते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ३७
 न मातृपितृवद्राजन्धाता भूतेषु वर्तते ।
 रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथाऽयमितरो जनः ॥ ३८
 आर्याञ्शीलवतो दृष्ट्वा हीमतो वृत्तिकर्षितान् ।
 अनार्यान्सुखिनश्चैव विद्वलानिव चिन्तये ॥ ३९
 त्वेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ।
 धातारं गर्हये पार्थ विषमं योऽनुपश्यति ॥ ४०
 आर्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे धर्मापचायिनि ।
 धार्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धाता किं फलमश्नुते ॥ ४१

ते त्वया ॥ १२ ॥ पाकयज्ञा गृह्यामिसाध्या इष्टयः ॥ १५ ॥
 परीतया विपरीतया ॥ १८ ॥ ऋजोर्वक्रस्य । मृदोर्दयालोः
 ॥ १९ ॥ धाता ईश्वरः । तथैव खलु इति क. पाठः । शुक्रं
 प्राक्कर्मवीजम् । उच्चरन्मुक्तवैजानुसरन् ॥ २२ ॥ अन्तर्गहि-
 र्ब्याप्तो आकाशद्वयान्तः । भूतानि अरायुजादीनि ॥ २४ ॥

बद्धो वा बद्ध इव ॥ २५ ॥ नखि नासिकायाम् । नखे
 नासासूत्रं तेन वा जोतः जोतः ॥ २६ ॥ संप्रयोज्य संयोगं
 कृत्वा कामकार इच्छा तथैव करोतीति कामकारकरः । क्री-
 डनकैः सारीप्रवृत्तिभिः ॥ ३७ ॥

कर्म चेत्कृतमन्वेति कर्तारं नान्यमृच्छति ।

कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथ कर्मकृतं पापं न चेत्कर्तारमृच्छति ।

कारणं बलमेवेह जनाञ्छोचामि दुर्बलान् ॥ ४३

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिरेण द्रौपदीप्रति धर्मस्य साक्ष्योपपादनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

बल्यु चित्रपदं शृङ्खणं थाङ्गसेनि त्वया वचः ।

उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यं ॥ प्रभाषसे ॥ १

नाहं धर्मफलाकाङ्क्षी राजपुत्रि चराम्युत ।

ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ २

अस्तु वाऽत्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।

गृहे निवसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३

धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।

आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ॥ ४

धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे दृढम् ।

[धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम्] ५

न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।

यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात्पापचेतनः ॥ ६

अतिवादान्मदाच्चैव मा धर्ममभिशङ्कथाः ।

धर्मातिशङ्की पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ॥ ७

धर्मो यस्यातिशङ्खः स्यादार्थं वा दुर्बलात्मनः ।

वेदाच्छूद्र इवापेयात्स लोकादजरामरात् ॥ ८

वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो मनस्विनि ।

स्थविरेषु स योक्तव्यो राजभिर्धर्मचारिभिः ॥ ९

पापीयान्स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते ।

शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्ममतिशङ्कते ॥ १०

प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषिर्गच्छन्महातपाः ।

मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविता ॥ ११

व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुकः ।

कृतं कर्म यदि कर्तारमेव गच्छति न त्वन्यं तर्हि कारयितृत्वादी-

श्वरोपि पापेन लिप्येतैवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

बल्यु शोभनम् । शृङ्खणं सुकुमारम् । नास्तिक्यं वेदविद्वि-

ष्टम् ॥ १ ॥ दोषो दुर्बलं आत्मन इति द. पाठः । अदोषो

अन्ये च श्रवयः सर्वे धर्मेणैव सुचेतसः ॥ १२

प्रत्यक्षं पश्यसि ह्येतान्दिव्ययोगसमन्वितान् ।

शापालुग्रहणे शक्तान्देवेभ्योऽपि गरीयसः ॥ १३

एते हि धर्मेमेवादौ वर्णयन्ति सदाऽनये ।

कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १४

अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्मेमेव च ।

रजोमूढेन मनसा धेमुं शङ्कितुमेव च ॥ १५

उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान् ।

धर्मातिशङ्की नान्यस्मिन्प्रमाणमधिगच्छति ॥ १६

आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यते ।

इन्द्रियप्रीतिसंवद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।

एतावन्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १७

प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममतिशङ्कते ।

ध्यायन्स कृपणः पापो न लोकान्प्रतिपद्यते ॥ १८

प्रमाणाद्वि निवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः ।

कामलोभायुगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १९

यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते ।

अशङ्कमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ २०

आर्थं प्रमाणमुत्क्राम्य धर्मं न प्रतिपालयन् ।

सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २१

यस्य नार्थं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भामिनि ।

न वै तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चयः २२

शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे मासातिशङ्कथाः ।

पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥ २३

दुर्बलात्मनः इति घ. पाठः ॥ ८ ॥ मूढ आजन्म स न नन्दतीति

द. पाठः । आजन्मसु न नन्दतीति घ. पाठः । आत्मानं स

विनश्यतीति क. पाठः ॥ २१ ॥

धर्म एव पुत्रो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् ।
 सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः ॥ २४
 अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः ।
 अमतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥ २५
 निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवेयुः पशुजीविकाम् ।
 विधातेनैव युज्येयुर्न चार्थं कंचिदाप्नुयुः ॥ २६
 तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च ।
 दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ २७
 नाचरिष्यन्परे धर्मं परे परतरेऽपि च ।
 विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः २८
 ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
 ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्ममादृताः ॥ २९
 फलदं त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि स्थितम् ।
 धर्मं तेऽव्यचरन्कृष्णे स हि धर्मः सनातनः ॥ ३०
 स चायं सफलो धर्मो न धर्मोऽफल उच्यते ।
 दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा ३१
 त्वय्येतद्वै विजानीहि जन्म कृष्णे यथाश्रुतम् ।
 वेत्थ चापि यथा जातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ३२
 एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते ।
 कर्मणां फलमस्तीति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३३

बहुनाऽपि ह्यविद्वांसो नैव तुष्यन्त्यबुद्धयः ।
 तेषां न धर्मजं किंचित्प्रेत्य कर्मास्ति शर्म वा ३४
 कर्मणामुत पुण्यानां पापानां च फलोदयः ।
 प्रभवश्चाप्ययश्चैव देवगुह्यानि भाभिनि ॥ ३५
 नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्त्यत्र प्रजा इमाः ।
 [अपि कल्पसहस्रेण न स श्रेयोऽधिगच्छति] ३६
 रक्ष्याप्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः ।
 कृशाङ्गाः सुव्रताश्चैव तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
 प्रसन्नैर्मानसैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः ॥ ३७
 न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः ।
 यष्टव्यं च प्रयत्नेन दातव्यं चानमूयता ॥ ३८
 कर्मणां फलमस्तीह तथैतद्धर्मशासनम् ।
 ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदृषिर्वेद काश्यपः ॥ ३९
 तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ।
 विमृश्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज ॥ ४०
 ईश्वरं चापि भूतानां धातारं मा च वै क्षिप ।
 शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मा तेऽभूद्बुद्धिरीदृशी ॥ ४१
 यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।
 उत्तमां देवतां कृष्णे मातिवोचः कथंचन ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिरं प्रति द्रौपद्या ब्राह्मणोऽफलहस्तनितीतिकथनम् ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच ।
 नावमन्ये न गह्वे च धर्मं पार्थ कथंचन ।
 ईश्वरं कुत एवाहमवमंसे प्रजापतिम् ॥ १
 आर्तोऽहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ।
 भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्त्वं निबोध मे ॥ २
 कर्म खल्विह कर्तव्यं जातेनाभिन्नकर्शेन ।
 अकर्मणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥ ३
 आमातुस्तन्यपानाच्च यावच्छत्रोपसर्पणम् ।

जङ्गमाः कर्मणा वृत्तिमाप्नुवन्ति युधिष्ठिर ॥ ४
 जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।
 इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५
 उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।
 प्रत्यक्षं फलयश्नन्ति कर्मणां लोकसाक्षिकम् ॥ ६
 पश्यन्तः स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
 अपि धाता विधाता च यश्चाऽयमुदके वकः ॥ ७
 [अकर्मणां वै भूतानां वृत्तिः स्यान्न हि काचन ।

तदेवाभिप्रपद्येत न विहन्त्यात्कदाचन ॥ ८
 स्वकर्म कुरु माहासीः कर्मणा भव दंशितः ।
 कृत्यं हि योऽभिजानाति सहस्रे सोस्ति नास्ति वा ॥
 तस्य चापि भवेत्कार्यं विद्वद्भौ रक्षणे तथा ।
 भक्ष्यमाणो ह्यनावापः क्षीयेत हिमवानपि ॥ १०
 उत्सीदेरन्यजाः सर्वा न कुर्युः कर्म चेद्यदि ।
 [तथा होता न वर्धेरन्कर्म चेदफलं भवेत् ॥] ११
 दृष्ट्वाऽपि च फलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ।
 नान्यथा ह्यपि जानन्ति वृत्तिं लोकाः कथंचन ॥
 यश्च दिष्टपरो लोके यश्चापि हठवादकः ।
 उभावपि शठावेतौ कर्मबुद्धिः प्रशस्यते ॥ १३
 यो हि दिष्टपुपासीत निर्विचेष्टः सुखं स्वप्न ।
 अवसीदेत्सुतुर्बुद्धिरामो घट इवोदके ॥ १४
 तथैव हठबुद्धिर्यः शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् ।
 आसीत न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः ॥ १५
 अकस्मादिह यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः ।
 तं हठेनेति मन्यन्ते स हि यन्नो न कस्माचित् ॥
 यश्चापि कश्चित्पुरुषो दिष्टं नाम भजत्युत ।
 दैवेन विधिना पार्थ तदैवमिति निश्चितम् ॥ १७
 यत्तावत्कर्मणा किञ्चित्फलमाप्नोति पूरुषः ।
 प्रत्यक्षं चक्षुषा दृष्टं तत्पौरुषमिति श्रुतम् ॥ १८
 स्वभावतः प्रवृत्तो यः प्राप्नोत्यर्थं न कारणात् ।
 तत्स्वभावात्मकं विद्धि फलं पूरुषसत्तम ॥ १९
 एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात्कर्मणस्तथा ।
 यानि प्राप्नोति पूरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणाम् ॥ २०
 धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः ।
 विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम् ॥ २१
 यद्धि यः पूरुषः किञ्चित्कुरुते वै शुभाशुभम् ।
 तद्धारुविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम् ॥ २२
 कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि कर्मणि ।
 स यथा प्रेरयत्येनं तथाऽयं कुरुतेऽवशः ॥ २३
 तेषुतेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेश्वरः ।

सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥ २४
 मनसाऽर्थान्विनिश्चित्य पश्चात्प्राप्नोति कर्मणा ।
 बुद्धिपूर्वं स्वयं वीर पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २५
 संख्यातुं नैव शक्यानि कर्माणि पुरुषैर्वै ।
 अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहैतुकी ॥ २६
 तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः ।
 एवं धीरो विजानीयादुपायं चास्य सिद्धये ॥ २७
 ततः प्रवर्तते पश्चात्कारणेष्वस्य सिद्धये ।
 तां सिद्धिमुपजीवन्ति कर्मणामिह जन्तवः ॥ २८
 कुशलेन कृतं कर्म कर्त्रा साधु स्वनुष्ठितम् ।
 इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २९
 इष्टापूर्तफलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् ।
 पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदपमकारणम् ॥ ३०
 कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ।
 असिद्धौ निन्द्यते चापि कर्मनाशः कथं त्विह ॥ ३१
 सर्वमेव हठेनैके दैवेनैके वदन्त्युत ।
 पुंसः प्रयत्नजं केचिदैवमेतद्विशिष्यते ॥ ३२
 न चैवैतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे ।
 अस्ति सर्वमदृश्यं तु दिष्टं चैव तथा हठः ॥ ३३
 दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्यस्य संततिः ।
 किञ्चिद्वाद्द्वैतार्थकिञ्चित्किञ्चिदेव स्वकर्मतः ॥ ३४
 पूरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् ।
 कुशलाः प्रतिजानन्ति ये वै तत्त्वविदो जनाः ॥ ३५
 तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः ।
 यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन ॥ ३६
 यंयमर्थमभिप्रेक्षुः कुरुते कर्म पूरुषः ।
 तत्तत्सफलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुरा कृतम् ॥ ३७
 त्रिद्वारामर्थसिद्धिं तु नानुपश्यन्ति ये नराः ।
 तथैवानर्थसिद्धिं च यथा लोकास्तथैव ते ॥ ३८
 कर्तव्यमेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः ।
 एकान्तेन ह्यनीहोऽयं वर्ततेऽस्मात्सु संप्रति ॥ ३९
 कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणेह युधिष्ठिर ।

अभिवाद्या फलं कर्मेति ट. ध. पाठः ॥ १९ ॥ यश्चान्यक-
 र्मेनेति ध. पाठः ॥ १८ ॥ यैवमेतद्विशिष्यते इति झ. पाठः
 ॥ ३२ ॥ दैवशिष्टं तथा हठमिति क. पाठः । दैवादिष्टं तथा

हठ इति ठ. पाठः ॥ ३३ ॥ एकान्ते न ह्यनर्थोयमिति क.
 व. पाठः ॥ ३९ ॥

एकान्तफलसिद्धिं ॥ न विन्दत्यलसः क्वचित् ॥ ४०
 असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्ष्यते ।
 कृते कर्मणि राजेन्द्र तथाऽनृण्यमवाप्नुते ॥ ४१
 अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ।
 निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्रुते ॥ ४२
 अनर्थं संशयावस्थं गृणन्त्यामुक्तसंशयाः ।
 धीरा नराः कर्मरता न तु निःसंशयाः क्वचित् ॥ ४३
 एकान्ते नह्यनर्थोऽयं वर्ततेऽस्मासु सांप्रतम् ।
 स तु निःसंशयं न स्यात्त्वयि कर्मण्यवस्थिते ॥ ४४
 अथवाऽसिद्धिरेव स्यान्महिमा तु तदेव ते ।
 वृकोदरस्य बीभत्सोर्मात्रोश्च यमयोरपि ॥ ४५
 अन्येषां कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः ।
 विप्रकर्षेण बुद्ध्येत कृतकर्मा यथा फलम् ॥ ४५
 पृथिवीं लाङ्गलेनेह कृद्धा बीजं वपत्युत ।
 आस्तेऽथ कर्षकस्तूर्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ४७
 दृष्टिश्चेन्नानुगृहीयादनेनास्तत्र कर्षकः ।
 यदन्यः पुरुषः कुर्यात्तत्कृतं सफलं मया ॥ ४८
 तच्चेदं फलमस्माकमपराधो न मे क्वचित् ।
 इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥ ४९
 कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत ।
 निर्वेदो नात्र गन्तव्यो द्वावन्तौ यस्य कर्मणः ५०
 सिद्धिर्वाऽप्यथवाऽसिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ।
 बहूनां समवाये हि भावानां कर्म सिध्यति ५१

गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव च ।
 अनारम्भे हि न फलं न गुणो दृश्यते क्वचित् ॥ ५२
 देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्तिसिद्धये ।
 युनक्ति मेघया धीरो यथायोगं यथाबलम् ॥ ५३
 अप्युपायेन तत्कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः ।
 भूयिष्ठं कर्मयोगेषु सर्व एव पराक्रमः ॥ ५४
 यत्र धीमानवेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः ।
 साम्प्रैवार्थं ततो लिप्सेत्कर्म चासौ प्रयोजयेत् ५५
 व्यसनं नाभिकाङ्क्षेत विनाशं वा युधिष्ठिर ।
 अपि सिन्धोर्गिरेर्वाऽपि किं पुनर्मर्त्यधर्मिणः ५६
 उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरैषणे ।
 आनृण्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ ५७
 न त्वेवात्माऽवमन्तव्यः पुरुषेण कदाचन ।
 न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति शोभना ॥ ५८
 एवं संस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
 चित्रा सिद्धिगतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागशः ॥
 ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितम् ।
 सर्वं चार्थमिमं ग्राह पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ६०
 नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातृन्मेऽग्राहयत्पुरा ।
 तेषां सकाशादश्रौषमहमेतां तदा गृहे ॥ ६१
 स मां राजन्कर्मवतीमागतामाह सान्त्वयन् ।
 शुश्रूषमाणामासीनां पितुरङ्गे युधिष्ठिर ॥ ६२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

भीमेन युधिष्ठिरं प्रति नीतिलुत्पादनपूर्वकं युद्धेन राज्यद्वारणकर्तव्यत्वोक्तिः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनो क्षमर्षणः ।
 निश्चसन्नपसंगम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १
 राजन्सत्पदवीं धर्म्यां ब्रज सत्पुरुषोचिताम् ।

धर्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने ॥ २
 नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जयेण न चौजसा ।
 अक्षकूटमधिष्ठाय हतं दुर्योधनेन वै ॥ ३
 गोमायुनेव सिंहानां दुर्बलेन बलीयसाम् ।

संस्थितिका इदमव्यवस्थावती सिद्धिः फलसिद्धिः ॥ ५९ ॥
 कर्मवतीमागतां किंचित्कार्योद्देशेन पितुरन्तिके आगताम्
 ॥ ६२ ॥ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

किंप्रयोजनमिति शेषः । राज्यस्यपदवीमिति स. ठ. पाठः
 ॥ २ ॥ कूटं कपटम् ॥ ३ ॥

आमिषं विघसाशेन तद्द्राज्यं हि नो हृतम् ॥ ४
 धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ।
 अर्थमुत्सृज्य किं राजन्दुःखेन परितप्यसे ॥ ५
 भवतोऽनुविधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् ।
 अहार्यमपि शक्रेण गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ६
 कुणीनामिव बिल्बानि पशूनामिव धेनवः ।
 हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७
 भवतः प्रियमित्येवं महद्भयसन्मीदृशम् ।
 धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स भारत ॥ ८
 कर्शयामः स्वमिश्राणि नन्दयामश्च शात्रवान् ।
 आत्मानं भवतः शास्त्रैर्नियम्य भरतर्षभ ॥ ९
 यद्वयं न तदैवैतान्धारतराष्ट्राभिहन्म हि ।
 भवतः शास्त्रमादाय तजस्तपति दुष्कृतम् ॥ १०
 अयैनामन्ववेक्षस्व मृगचर्यामिवात्मनः ।
 अवीराचरितां राजन्नबलस्यैर्निधेविताम् ॥ ११
 यां न कुणो न बीभत्सुर्नाभिमन्युर्न सृञ्जयाः ।
 न चाहमभिनन्दामि न च माद्रीसुताबुभौ ॥ १२
 भवान्धर्मो धर्मे इति सततं व्रतकश्चितः ।
 कश्चिद्राजन्न निर्वेदादपणः क्लीवजीविकाम् ॥ १३
 दुर्मनुष्या हि निर्वेदमफलं सर्वघातकम् ।
 अशक्ताः श्रियमाहर्तुमात्मनः कुर्वते प्रियम् ॥ १४
 स भवान्दृष्टिमाञ्शक्तः पश्यन्नसासु पौरुषम् ।
 आनुशंसपरो राजन्नात्मार्यमवबुध्यसे ॥ १५
 अस्मानमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानहिसतः ।
 अशक्तानेव मन्यन्ते तदुःखं नाहये वधः ॥ १६
 तत्र चेष्टुध्यमानानामजिह्वमनिवर्तिनाम् ।
 सर्वशो हि वधः श्रेयान्प्रेत्य लोकांलभेमहि ॥ १७

अथवा वयमेवैताभिहत्य भरतर्षभ ।
 आददीमहि गां सर्वां तथापि श्रेय एव नः ॥ १८
 सर्वथा कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
 काङ्क्षतां विपुलां कीर्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षताम् ॥ १९
 आत्मार्यं युध्यमानानां जीविते कृत्यलक्षणे ।
 अन्यैरपि हृते राज्ये प्रशंसैव न गर्हणा ॥ २०
 कर्शयार्थो हि यो धर्मो विप्राणामात्मनस्तथा ।
 व्यसनं नाम तद्राजन्न धर्मः स कुवर्त्मतत् ॥ २१
 सर्वथा धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् ।
 जहृतस्तात धर्मार्थो व्रतं दुःखसुखे यथा ॥ २२
 यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्गं स पण्डितः ।
 न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्वान्धः प्रभामिव ॥ २३
 यस्य चार्थार्थ एवार्थः स च नार्थस्य कोविदः ।
 रक्ष्यते भूतकः पुण्यं यथा स्याच्चादृगेव सः ॥ २४
 अतिबलं हि योऽर्थार्थो नेतरावनुतिष्ठति ।
 स बध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥ २५
 सततं यश्च कामार्थो नेतरावनुतिष्ठति ।
 मिश्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्यां च हीयते ॥ २६
 तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते निधनं ध्रुवम् ।
 कामतो रममाणस्य मीनस्येवाम्भसः क्षये ॥ २७
 तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमान्यन्ति पण्डिताः ।
 मरुतिः सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्वथा ॥ २८
 सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः ।
 इतरेतरयोर्नीतो विद्धि मेघोदधी यथा ॥ २९
 द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते ।
 स कामश्चित्तसंकल्पः शरीरं नास्य दृश्यते ॥ ३०
 अर्थार्थो पुरुषो राजन्मृहन्तं धर्ममिच्छति ।

यस्वरूपे ॥ २० ॥ कुधर्मतत् इति पाठे कुधर्मं तनोतीति कुधर्मसत्
 कुधर्मबीजमित्यर्थः ॥ २१ ॥ धर्मार्थो बलसाध्यहेमन्तप्रातःकान्त-
 वात्रुजयसंभवौ ॥ २२ ॥ धर्मार्थे नित्येककामार्थम् । अर्थे प्रयोजनम्
 ॥ २३ ॥ यस्य चात्मार्यमेवार्थ इति श. पाठः ॥ २४ ॥ अतिबलमत्यन्तम्
 ॥ २५ ॥ साहि धर्मार्थरूपाहि ॥ २८ ॥ अर्थपरिग्रहोऽर्थार्थमे-
 वालम्बनीयः । इतरेतरयोर्नीतो । धर्मार्थः प्रणीयतेऽर्थान्न
 धर्म इत्यर्थः । मेघादुदधिपुष्टिदधेर्मेषपूर्तिरिव ॥ २९ ॥
 द्रव्यस्य सङ्गचन्दनादेः स्पर्शः । अर्थस्य स्वर्गादेः संयोगो लभः

विघसो भूतवर्षिणोऽथ शकाकादिशोभयस्तद्द्राज्येण घुनकेनेत्यर्थः
 ॥ ४ ॥ धर्मलेशः प्रतिष्ठापालनजस्तेन प्रतिच्छन्न आहतः । अर्थे
 राज्याख्यम् ॥ ५ ॥ कुणीनां हस्तविकलानाम् । पशूनां पादविक-
 लानाम् । अनादरे पशू ॥ ७ ॥ धर्मकामे धर्मच्छानाम् । प्रतीतस्य
 विश्वस्तस्य ॥ ८ ॥ शास्त्रैः शमवचनैः । न जयामः स्वशात्रवानिति
 क. ध. पाठः ॥ ९ ॥ मृगचर्यामिव । एनां वनचर्याम् । बलस्यै-
 र्ने निधेवितां बलवद्भिरसेवितामित्यर्थः ॥ ११ ॥ न आपन्न इति
 संबन्धः ॥ १३ ॥ गां पृथिवीम् ॥ १८ ॥ कृत्यलक्षणे करणी-

अर्थमिच्छति कामार्थी न कामादन्यमिच्छति ॥३१॥
 न हि कामेन कामोऽन्यः सिध्यते फलमेव तत् ।
 उपयोगात्फलस्यैव काष्ठाद्रस्येव पण्डितः ॥ ३२॥
 इमाञ्चकुनकात्राजन्हन्ति वैतंसिको यथा ।
 एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु च विहिंसनम् ॥ ३३॥
 कामालोभाच्च धर्मस्य प्रवृत्तिं यो न पश्यति ।
 स बध्यः सर्वभूतानां प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥ ३४॥
 व्यक्तं ते विदितो राजन्नर्थो द्रव्यपरिग्रहः ।
 प्रकृतिं चापि वेत्थास्य विकृतिं चापि भूयसीम् ३५॥
 तस्य नाशं विनाशं वा जरया मरणेन वा ।
 अनर्थ इति मन्यन्ते सोयमस्मासु वर्तते ॥ ३६॥
 इन्द्रियाणां च पञ्चानां मनसो हृदयस्य च ।
 विषये वर्तमानानां वा प्रीतिरुपजायते ॥ ३७॥
 स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् ।
 एवमेव पृथग्दृष्ट्वा धर्मार्थौ काममेव च ॥ ३८॥
 न धर्मपर एव स्थान्न चार्थपरमो नरः ।
 न कामपरमो वा स्वात्सर्वान्सेवेत सर्वदा ॥ ३९॥
 धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ।
 अहन्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४०॥
 कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ।
 वयस्तनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४१॥
 धर्मं चार्थं च कामं च यथावद्दत्तावर ।
 विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पण्डितः ॥ ४२॥
 मोक्षो वा परमं श्रेय एष राजन्सुखार्थिनाम् ।
 प्राप्तिं वा बुद्धिमास्थाय सोपायां कुरुनन्दन ॥ ४३॥
 तद्वाऽऽशु क्रियतां राजन्प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम् ।
 जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमन्तरवर्तिनः ॥ ४४॥
 विदितश्चैव मे धर्मः सततं चरितश्च ते ।

ज्ञानन्तस्त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्मचोदनाम् ४५॥
 दानं यज्ञाः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
 एष धर्मः परो राजन्फलवान्मेत्य चेह च ॥ ४६॥
 एष नार्थविहीनेन शक्यो राजभिषेवितुम् ।
 अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥ ४७॥
 धर्ममूलं जगद्राजन्नान्यद्वर्माद्विशिष्यते ।
 धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजभिषेवितुम् ॥ ४८॥
 न चार्थो भैक्ष्यचर्येण नापि क्लैब्येन कर्हिचित् ।
 वेत्तुं शक्यस्तथा राजन्केवलं धर्मबुद्धिना ॥ ४९॥
 प्रतिषिद्धा हि ते याज्जा यथा सिध्यति वै द्विजः ।
 तेजसैवार्थलिप्तायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ५०॥
 भैक्ष्यचर्या न विहिता न च विदुश्चद्रजीविका ।
 क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ॥ ५१॥
 स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून्समागतान् ।
 धार्तराष्ट्रवनं पार्थ मया पार्थेन नाशय ॥ ५२॥
 उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहुर्मनीषिणः ।
 उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्थातुमर्हसि ॥ ५३॥
 अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्थ धर्मान्सनातनान् ।
 क्रूरकर्माज्मिजातोसि यस्मादुद्विजते जनः ॥ ५४॥
 प्रजापालनसंभूतं फलं तव न गहितम् ।
 एष ते विहितो राजन्धात्रा धर्मः सनातनः ॥ ५५॥
 तस्माद्विचलितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि ।
 स्वधर्माद्वि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५६॥
 स धात्रं हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः ।
 वीर्यमास्थाय कौरव्य धुरमुद्वह धुर्यवत् ॥ ५७॥
 न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन ।
 पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं न पुनः श्रियम् ॥ ५८॥
 जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।

॥ ३० ॥ न कामादर्थमृच्छतीति क. घ. पाठः ॥ ३१ ॥
 साध्यते फलमेव तदिति झ. पाठः । उपयोगः साक्षात्प्रीत्युत्पा-
 दनेन कृतार्थत्वम् । काष्ठाद्रस्य सार्थं ननु भस्मतोपि भस्मा-
 न्तरं साध्यमस्ति तद्वत् ॥ ३२ ॥ वैतंसिको वीतंसेन जीवतीति
 पण्डितः । वीतंसं बन्धनोपाये मृगाणां पक्षिणामपीति विश्वः
 ॥ ३३ ॥ धर्मं पूर्वं अहनि चरेत् ॥ ४० ॥ कामं पूर्वं वयसि
 चरेत् ॥ ४१ ॥ प्राप्तिर्महोदयो वा राज्यलाभजः तन्मोक्षादर्थं

श्रेयः । दुःखं दुःखदम् ॥ ४४ ॥ कर्मचोदनां प्रवृत्तिजनकं
 वेदनाकथं शंसन्ति कथयन्ति ॥ ४५ ॥ क्लैब्येन कातयेण ।
 वेत्तुं लब्धुम् ॥ ४६ ॥ द्विजः ब्राह्मणः ॥ ५० ॥ औरसं
 उत्साहः ॥ ५१ ॥ उदारं ईश्वरभावम् । अवरे अवैश्वर्यं ॥ ५२ ॥
 क्रूरं हिंसात्मकं धात्रं कर्म यस्य ॥ ५४ ॥ जिह्वां जिह्वायाः
 श्रियं साध्वनं उत्कोचमिलार्थः । क्षुद्राणां क्षत्रपक्षीयानाम् ।
 निकृष्टा भेदरूपेण छलेन । शल्यकः व्याधः । ॥ हि शृगेभ्यो

निकृत्वा लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥ ५९ ॥
 भ्रातरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः ।
 निकृत्वा निर्जिता देवैरसुराः पाण्डवर्षभ ॥ ६० ॥
 एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्या महीपते ।
 जहि शत्रून्महाबाहो परां निकृतिमास्थितान् ॥ ६१ ॥
 न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योद्धा धनुर्धरः ।
 भविता वा पुमान्कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥ ६२ ॥
 सत्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
 न प्रमाणेन नोत्साहात्सत्त्वस्थो भव पाण्डव ॥ ६३ ॥
 सत्त्वं हि मूलमर्थस्य वित्तं यदतोऽन्यथा ।
 न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायेव ह्यमनी ॥ ६४ ॥
 अर्थत्यागोऽपि कार्यः स्वादर्थं श्रेयांसमिच्छता ।
 बीजोपम्येन कौन्तेय मा ते भूदत्र संशयः ॥ ६५ ॥
 अर्थेन तु समोऽनर्थो यत्र लब्धो महोदयः ।
 न तत्र विषणः कार्यः खरकण्डूयनं हि तत् ॥ ६६ ॥
 एवमेव मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाऽल्पकं नरः ।
 बृहन्तं धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितम् ॥ ६७ ॥
 अमित्रं मित्रसंपन्नं मित्रैर्मिन्दन्ति पण्डिताः ।
 मित्रैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते वशे ॥ ६८ ॥
 सत्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
 नोद्यमेन न होत्राभिः सर्वाः स्वीकुरुते प्रजाः ॥ ६९ ॥
 सर्वथा संहतैरेव दुर्बलैर्बलवानपि ।
 अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥ ७० ॥
 यथा राजन्प्रजाः सर्वाः सूर्यः पाति गभस्तिभिः ।
 हन्ति चैव तथैव त्वं सदृशः सवितुर्भवे ॥ ७१ ॥
 एतच्चापि तपो राजन्पुराणमिति नः श्रुतम् ।
 विधिना पालनं सुमेर्यत्कृतं नः पितामहैः ॥ ७२ ॥
 न तथा तपसा राजल्लोकान्माप्नोति क्षत्रियः ।
 यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ॥ ७३ ॥

अपेयात्किल भा सूर्याहृक्षमीश्वन्द्रमसस्तथा ।
 इति लोको व्यवसितो दृष्टेमां भवतो व्यथाम् ७४
 भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दाभिरितरस्य च ।
 कथयन्त्यः परिषदः पृथग्राजन्समागताः ॥ ७५ ॥
 इदमभ्यधिकं राजन्ब्राह्मणाः कुरवश्च ते ।
 समेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यसन्धताम् ॥ ७६ ॥
 यत्र मोहान्न कार्पण्यान्न लोभान्न भवादपि ।
 अनृतं किंचिदुक्तं ते न कामान्नार्थकारणात् ॥ ७७ ॥
 यदेनः कुरुते किंचिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ।
 सर्वे तच्छुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७८ ॥
 ब्राह्मणेभ्यो ददद्ब्रामान्याश्च राजन्सहस्रशः ।
 मुच्यते वीर पापेभ्यस्तमोभ्य इव चन्द्रमाः ॥ ७९ ॥
 पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
 सबृद्धबालाः सहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ८० ॥
 श्वदतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा ।
 सत्यं स्तेने बलं नार्यां राज्यं दुर्योधने तथा ॥ ८१ ॥
 इति लोके निर्वचनं पुरश्चरति भारत ।
 अपि चैताः स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमधिकुर्वते ॥
 इमामवस्थां च गते सहासाभिरिदम् ।
 हन्त नष्टाः स्रु सर्वे वै भवतोपद्रवे सति ॥ ८२ ॥
 स भवान्प्रथमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् ।
 त्वरमाणोऽभिनिर्यातु विभेभ्योऽर्थविभावकः ८४
 वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानघैव गजसाहयम् ।
 अस्त्रविद्भिः परितृतो भ्रातृभिर्दृढघन्त्रिभिः ॥ ८५ ॥
 आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा ।
 अभित्रांस्तेजसा मृद्गन्नसुरानिव वृत्रहा ।
 श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८६ ॥
 न हि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गार्धवाससाम् ।
 स्पर्शमाशीविषाभानां मर्त्यः कथन संसहेत् ॥ ८७ ॥

भक्ष्यं दत्त्वा विश्वास्य इत्वा आहारं लभते तद्वत् ॥ ५९ ॥
 सत्वेन बलेन । प्रमाणेन संशयेन । उत्साहेन शत्रुपक्षार्थैः सह
 संधानलक्षणेन ॥ ६३ ॥ एवमेव बीजोपम्येन ॥ ६५ ॥
 होत्राभिः सान्त्वेन आह्वानैः ॥ ६९ ॥ संहतैर्मिलितैः । मधुहा
 मध्वर्यं गतः । ओहाद् गतौ ह्यस्य रूपम् । कालप्रतीक्षायां हि
 शत्रुर्बलवान् भूत्वाऽस्यान् जेष्यतीति भावः ॥ ७० ॥ हन्ति रु-
 सशोषणेन । पाति वर्षेण ॥ ७१ ॥ पुराणं अनादि ॥ ७२ ॥ इत-

रेण मरणेन ॥ ७३ ॥ अपेयात् अपनच्छेत् । व्यवसितः नि-
 श्चितः ॥ ७४ ॥ एनः पापम् । अवाप्नुवन् अवाप्तिहेतोः ॥ ७८ ॥
 श्वदतौ सारमेयवर्मकोशे । ब्रह्म वेदः । वृषले शूरे ॥ ८१ ॥
 स्वाध्यायमधिकुर्वते श्वदताविति श्लोकं वेदवत् व्यासयो निर्व-
 पठन्तीत्यर्थः ॥ ८२ ॥ भवता हेतुना । उपद्रवे राज्यञ्च
 ॥ ८३ ॥ अर्थविभावको जयार्जितमर्थं प्रदातुम् ॥ ८४ ॥
 वाचयित्वा आशीर्वादान् ॥ ८५ ॥ धार्तराष्ट्रादिति श्लेषः ॥ ८६ ॥

न स वीरो न मातङ्गो न च सोऽश्वोस्ति भारत ।
यः सहेतु गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८८
सृञ्जयैः सह कैकेयैर्दृष्णीनां वृषभेण च ।

कथंस्त्रिद्युधि कौन्तेय न राज्यं प्राप्नुयामहे ॥ ८९
यद्युहस्तगतां राजन्कथंस्त्रिभाहरेर्मेहीम् ।
इह यत्नमुपाहृत्य बलेन महताऽन्वितः ॥ ९०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि त्रयविंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पुत्रिद्विरेण भीमप्रति स्वेन प्रतिज्ञया तुस्त्यजत्वोक्तिपूर्वकं प्रतिज्ञाकालावसानप्रतिपादनविधानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स एवमुक्तस्तु महाबुभावः
सत्यव्रतो भीमसेनेन राजा ।
अजातशत्रुस्तदनन्तरं वै
धैर्यान्वितो वाक्यमिदं वभाषे ॥ १
असंशयं भारत सत्यमेत-
धन्मां तुदन्वाक्यशल्यैः क्षिणोषि ।
न त्वां विगर्हे प्रतिकूलमेत-
न्मानयाद्भि व्यसनं व आगात् ॥ २
अहं ह्यहानन्वपद्यं जिहीर्षन्
राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ।
तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेवी-
त्सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ॥ ३
महामायः शकुनिः पार्वतीयः
सभामध्ये प्रवपन्नक्षपूगान् ।
अभाविनं मायया प्रत्यजैषी-
त्ततोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ४
अक्षाश्च दृष्ट्वा शकुनेर्यथावत्
कामानुकूलानयुजो युजश्च ।
शक्यो नियन्तुमभविष्यदात्मा
मन्युस्तु हन्यात्पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ५
यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण
मानेन वीर्येण च तात नद्धः ।

न ते वाचो भीमसेनाभ्यसूये
मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ६
स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
न्यपातयश्चसने राज्यमिच्छन् ।
दास्यं च नोऽगमयद्भीमसेन
यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः ॥ ७
त्वं चापि तद्वेत्थ धनंजयश्च
पुनर्धृतायागतस्तां सर्वा नः ।
यन्माऽब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्र
एकलहार्थं भरतानां समक्षम् ॥ ८
वने समा द्वादश राजपुत्र
यथाकामं विदितमजातशत्रो ।
अथापरं चाविदितश्चरेथाः
सर्वैः सह भ्रातृभिश्छन्नरूपः ॥ ९
त्वां चेच्छ्रुत्वा तात तथा चरन्त-
भवभोत्स्यन्ते भारतानां चराश्च ।
अन्याश्चरेथास्तावतोऽब्दांस्तथा त्वं
निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ॥ १०
चरैश्चेन्नो विदितः कालमेतं
युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् ।
ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह
तवैव ता भारत पञ्च नद्यः ॥ ११

उपाहृत्य आलम्ब्य ॥ १० ॥ त्रयविंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अन्वपद्यमनुसृतवान् ॥ ३ ॥ प्रवपन् पातयन् । अक्षपूगान्
पादासमूहान् । वृजिनं दुःखदं व्यसनम् ॥ ४ ॥ अयुजो विषमान् ।
युजः समान् । वाक्य इति यः पुरुषस्य धैर्यं हन्यात् स मन्युर्यदि

नामविष्यत्तर्ह्यस्या मनो नियन्तुं शक्यः अभविष्यदित्यध्या-
हृत्य योज्यम् ॥ ५ ॥ समा वर्षाणि । अथापरं वर्षम् । छत्रगूढ
इति श. पाठः ॥ ९ ॥ अवभोत्स्यन्ते श्वासन्ति । बुद्धेरन्वे
भारतानामिति क. पाठः ॥ १० ॥ नो इति निपातः । वित-

वयं चैतद्भारत सर्व एव
 त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् ।
 चरेम इत्याह पुरा स राजा
 मध्ये कुरूणां स मयोक्तस्तथेति ॥ १२
 तत्र धृतमभवन्नो जघन्यं
 अस्मिञ्जिताः प्रवजिताश्च सर्वे ।
 इत्थं तु देशाननुसंचरामो
 वनानि कुच्छ्राणि च कुच्छ्ररूपाः ॥ १३
 सुयोधनश्चापि न शान्तिमिच्छन्
 भूयः स मन्योर्वशमन्वगच्छत् ।
 उद्योजयामास कुरुंश्च सर्वान्
 ये चास्य केचिद्वशमन्वगच्छन् ॥ १४
 तां सिद्धिमाप्ताय सतां सकाशे
 को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः ।
 आर्यस्य मन्ये मरणाद्वरीयो
 यद्धर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशासेत् ॥ १५
 तदैव चेद्वीरकर्माकरिण्यो
 यदा द्यूते परिधं पर्यमृक्षः ।
 बाहू दिधक्षन्वारितः फल्गुनेन
 किं दुष्कृतं भीम तदाऽभविष्यत् ॥ १६
 प्रागेव चैवं समयक्रियायाः
 किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः ।

प्राप्तं तु कालं त्वभिपद्य पश्चात्
 किं मामिदानीमतिवेदमात्थ ॥ १७
 भूयोपि दुःखं मम भीमसेन
 द्यूते विषस्येव रसं हि पीत्वा ।
 यद्याज्ञसेनीं परिक्षिप्यमानां
 संदश्य तत्क्षान्तमिति स्म भीम ॥ १८
 न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर
 कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
 कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयाय
 पाकं फलानामिव बीजवापः ॥ १९
 यदा हि पूर्वं निकृतो निकृन्ते-
 द्वैर सपुष्पं सफलं विदित्वा ।
 महागुणं हरति हि पौरुषेण
 तदा वीरो जीवति जीवलोके ॥ २०
 श्रियं च लोके लभते समग्रां
 मन्ये चासौ शत्रवः सधमन्ते ।
 मित्राणि चैनमतिरागाद्भजन्ते
 देवा इवेन्द्रमुपजीवन्ति चैनम् ॥ २१
 मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां
 धृणे सत्यममृताजीविताच्च ।
 राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च
 सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥ २२

॥ इति श्रीभन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

भीमेन युधिष्ठिरं प्रति सोमपतिकं वनवासापूरणेनैव दुर्योधननिग्रहचोदना ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच ।

स्त्रादिपञ्चनक्षुपलक्षितो देशः ॥ ११ ॥ सर्वे सतमपि ज्ञातरः ।
 स राजा दुर्योधनः ॥ १२ ॥ नोऽस्माकम् । जघन्यं नीचम् ।
 कुच्छ्ररूपाः क्षिप्ररूपाः । वनानि दुर्गोणि च घोररूपा इति क.
 घ. पाठः ॥ १३ ॥ शान्तिं मेच्छन् अन्तिच्छन् । उद्योजयामा-
 सोत्कर्षेण खेच्छया तेषु तेषु दुर्गदेशादिप्राक्कनकार्येण्णिथान्योजि-
 तवान् ॥ १४ ॥ तं संधिमास्थायेति स. द. पाठः ॥ १५ ॥
 पर्यमृक्षः परामृष्टवानसि । दिधक्षन् दग्धुमिच्छन् ॥ १६ ॥

सन्धिं कृत्वैव कालेन क्षान्तकेन पतत्रिणा ।

आविदानो जानन् । प्राप्तं कालं कालदुल्यां विषदमभिपद्य
 स्त्रीकृत्य ॥ १७ ॥ भूयोपि वक्ष्ये । द्यूते उपतप्ये ॥ १८ ॥
 बीजवापः कृषीवलः । पाकं फलानामिति स. घ. पाठः ॥ १९ ॥
 द्वैर वैरिसमूहम् । सपुष्पं सफलं विदित्वा पुष्टतरं ज्ञात्वा यदि
 निकृन्तेव क्षिन्वात् तदा हि प्रसिद्धं महागुणं महान्तं गुणं
 हरति आहरति ॥ २० ॥ अमृतात् देवभानात् । कलां योवर्षं
 भागम् ॥ २२ ॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अनन्तेनाप्रमेयेण स्रोतसा सर्वहारिणा ॥ १
 मत्स्यं मन्त्रसे कालं मर्त्यः सन्कालबन्धनः ।
 फेनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च ॥ २
 निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते ।
 सूच्येवाञ्जनचूर्णानि किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३
 यो नूनममितायुः स्यादथवाऽऽयुःप्रमाणवित् ।
 स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वग्रत्यश्चदर्शिवान् ॥ ४
 प्रतीक्ष्यमाणः कालो नः समा राजस्त्रयोदश ।
 आयुषोपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५
 शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् ।
 प्रागेव मरणात्तस्माद्वाज्यायैव घटामहे ॥ ६
 यो न याति प्रसंख्यानमस्पृष्टो भूमिवर्धनः ।
 अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७
 यो न यातयते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् ।
 अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्जातजीविनः ॥ ८
 हैरण्यौ भवतो ग्राह्य श्रुतिर्भवति पार्थिवी ।
 हत्वा द्विषन्तं संग्रामे शुक्लं बाहुजितं वसु ॥ ९
 हत्वा वै पुरुषो राजभिकर्तारमरिंदम ।
 अहाय नरकं गच्छेत्स्वर्गेणास्य स संमितः ॥ १०
 अमर्षजो हि संतापः पावकादीप्तिमत्तरः ।
 येनाहमभिसंतप्तो न नक्तं न दिवा शये ॥ ११
 अयं च पार्थो बीभत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे ।
 आस्ते परमसंतप्तो नूनं सिंह इवाशये ॥ १२
 योऽयमेको नुदेत्सर्वाल्लोके राजन्धनुर्भूतः ।
 सोयमात्मजमूष्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥ १३
 नकुलः सहदेवश्च शूद्रा माता च वीरसूः ।

तवैव प्रियमिच्छन्त आसते जडमूकवत् ॥ १४
 सर्वे तेऽप्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह सृज्यैः ।
 अहमेकश्च संतप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः ॥ १५
 प्रियमेव तु सर्वेषां यद्वीम्युत किंचन ।
 सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६
 नातः पापीयसी काचिदापद्राजन्मविष्यति ।
 यन्नो नीचैरल्पबलैः राज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७
 शीलदोषादृणाविष्ट आनृशंस्यात्परंतप ।
 क्लेशास्तितिक्षसे राजन्नान्यः कश्चित्प्रशंसति ॥ १८
 श्रोत्रियस्त्रेव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
 अनुवाकहता बुद्धिनैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥ १९
 घृणी ब्राह्मणरूपोसि कथं क्षत्रेष्वाजायथाः ।
 अस्यां हि योनौ जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥ २०
 अश्रौषीस्त्वं राजधर्मान्यथा वै मनुजव्रवीत् ।
 क्रूरानिकृतिसंपन्नान्विहितानशमात्मकान् ॥ २१
 धार्तराष्ट्रान्महाराज क्षमसे किं दुरात्मनः ।
 कर्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमास्ते पीठसर्पवत् ॥ २२
 बुद्ध्या वीर्येण संयुक्तः श्रुतेनाभिजनेन च ।
 तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तं च पर्वतम् ।
 छन्नमिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान्संवर्तुमिच्छसि ॥ २३
 अज्ञातचर्यागूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ।
 दिचीव पार्थ सूर्येण न शक्याऽऽचरितुं त्वया ॥ २४
 बृहत्साल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान् ।
 हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति ॥ २५
 इमौ च सिंहसंकाशौ भ्रातरौ सहितौ शिशू ।
 नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः ॥ २६

पतत्रिणा बाणवत् शीघ्रगामिना स्रोतसा नित्यवाहिना ॥ १ ॥
 प्रत्यक्षं प्रत्यक्षेण ज्ञातम् । कालबन्धनः कालवन्धनः । फेनधर्मा
 निःसारः । फलधर्मा पतनशीलः ॥ २ ॥ सूच्येवाञ्जनचूर्णस्य ।
 यथा कञ्जलक्षोदस्यातिशुद्धस्य सूक्ष्माग्रया सूच्यापि किंचिदप-
 चीयते एवं निमेषादपि यस्यायुरपचीयते स किमिति अवधि
 प्रतिपालयेत् कथमपीलाभ्याहृत्य योऽयम् । सूच्येवाञ्जनचूर्ण-
 सेति श्रुतिः पाठः ॥ ३ ॥ प्रसंख्यानं प्रकृष्टं साधुकीर्तिम् ।
 भतः अस्पृष्टः शौर्यायिमावादितैरविदितः । भूमिवर्धनः भूमि-
 हंसकः । भूमेर्भारभूत इत्यर्थः । अयातयित्वा अनिस्तीर्य ।
 गौरवलीवर्द्धन । सोप्यशक्येत् गोषु संख्यानं स्पष्टतां वाप्य प्राप्तु-

धन्भूमेर्भारभूतो भवति ॥ ७ ॥ दुर्जातशापिन इति क. पाठः
 ॥ ८ ॥ हैरण्यौ द्विरप्यस्त्राभिनी । श्रुतिः कीर्तिः । पार्थिवी
 पृथोः राज इत्येवार्थः ॥ ९ ॥ निकर्तारं वधकम् । अहाय
 सयः ॥ १० ॥ आकाशे स्वस्थाने ॥ १२ ॥ प्रतिविन्ध्यतः
 प्रतिविन्ध्यस्य माता द्रौपदी ॥ १५ ॥ अनुवाकः गुरुक्तिमनु-
 वचनं तेन कृता । अयं ज्ञानशून्यस्य । वेदाक्षरमात्राभ्यासिनः
 ॥ १९ ॥ घृणी दयालुः ॥ २० ॥ आस्ते तृष्णीभूतोसि ।
 पीठसर्पवत् अजगरवत् ॥ २२ ॥ संवर्तुं संवरीतुं छादितुम्
 ॥ २३ ॥ अनूपे बहुजले देशे ॥ २५ ॥

पुण्यकीर्ती राजपुत्री द्रौपदी वीरसूरियम् ।
विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति ॥ २७ ॥
मां चापि राजञ्जानन्ति ह्यकुमारमिमाः प्रजाः ।
अज्ञातचर्यां पश्यन्ति मेरोरिव निघ्नहनम् ॥ २८ ॥
तथैव बहवोऽस्माभी राष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः ।
राजानो राजपुत्राश्च धार्तराष्ट्रमनुव्रताः ॥ २९ ॥
न हि तेऽप्युपशाम्यन्ति निकृता वा निराकृताः ।
अवश्यं तैर्निकर्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभिः ॥ ३० ॥
तेऽप्यस्मासु प्रयुज्जीरन्प्रच्छन्नानुबह्वक्षरान् ।

आचक्षीरंश्च नो ज्ञात्वा ततः स्वात्सुमहद्भयम् ॥ ३१ ॥
अस्माभिरुषिताः सम्यग्बने मासास्त्रयोदश ।
परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरान् ॥ ३२ ॥
अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।
पूतिकानिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३३ ॥
अथवाऽनङ्गुहे राजन्साधवे साधुवाहिने ।
सौहित्यदानादेतस्मादेनसः प्रतिमुच्यते ॥ ३४ ॥
तस्माच्छत्रुवधे राजन्क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
क्षत्रियस्य हि सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति संयुगात् ॥ ३५ ॥

॥ इति भीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कर्जुनाभिगमनपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

भीमपुत्रिष्ठिरसंवादसमयसंनिहितेन ध्यासेन युधिष्ठिराय प्रतिस्फुटिनिघोषदेशः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण ध्यासकचकारपति-
जनैः सह द्वैतवनात्काम्यकवनमागमन् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
निःश्वस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदध्यौ परंतपः ॥ १ ॥
श्रुता मे राजधर्माश्च वर्णानां च पृथक्पृथक् ।
आयत्यां च तदात्वे च यः पश्यति स पश्यति ॥ २ ॥
धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमग्यां सुदुर्विदाम् ।
कथं बलात्करिष्यामि मेरोरिव विवर्तनम् ॥ ३ ॥
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येति कृत्यताम् ।
भीमसेनमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
इदमन्यत्समादत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥ ५ ॥
महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ।
आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ॥ ६ ॥
सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
सिद्ध्यन्त्यर्था महाबाहो दैवं चात्र प्रदक्षिणम् ॥ ७ ॥

यत्तु केवलचापल्यादलदपोत्थितः स्वयम् ।
आरब्धव्यमिदं कार्यं मन्यसे शृणु तत्र मे ॥ ८ ॥
भूरिश्रवाः शलश्चैव जलसन्धश्च वीर्यवान् ।
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ९ ॥
धार्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्योधनपुरोगमाः ।
सर्व एव कृतास्त्राश्च सततं चाततायिनः ॥ १० ॥
राजानः पार्थिवश्चैव येऽस्माभिरुषतापिताः ।
ते श्रिताः कौरवं पक्षं जातस्त्रेहाश्च सांप्रतम् ॥ ११ ॥
दुर्योधनहिते युक्ता न तथाऽस्मासु भारत ।
पूर्णकोशा बलोपेताः प्रयतिष्यन्ति रक्षणे ॥ १२ ॥
सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः ।
संविभक्ता हि मात्राभिर्मौनैरपि च सर्वशः ॥ १३ ॥
दुर्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः ।
प्राणास्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ॥
समा यद्यपि भीष्मस्य वृश्चिरस्मासु तेषु च ।

निकर्तव्यं नीचं सूचनादिकर्म कर्तव्यम् ॥ ३० ॥ अनङ्गुहे
पूर्णं घासमुपाहृत्याहुतान्मुच्यत इति धर्मशास्त्रोक्तं प्रत्यक्षितं
वा कर्तव्यमित्याहायवेति । सौहित्यमावृत्तिभोजनम् ॥ ३४ ॥
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

आयत्याशुसरकाले तदात्वे वर्तमानकाले । अस्तान्यवधिति

॥ २ ॥ इतिकृत्यतामिति कर्तव्यताम् । अपदान्तरमविलम्बि-
तम् ॥ ४ ॥ व्यथन्ते व्यथयन्ति ॥ ६ ॥ सुविचारिते निश्चिते
सति ॥ ७ ॥ सैन्यस्य सैन्यसंबन्धिनः सर्वे । मात्राभिरंशपरि-
च्छेदैः ॥ १३ ॥

द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मनः ॥ १५
 अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मतिः ।
 तस्मात्पश्यन्ति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥
 सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ।
 अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ १७
 अमर्षी नित्यसंरन्ध्रस्तत्र कर्णो महारथः ।
 सर्वास्त्रविदनाधृष्यो ह्यमेघकवचावृतः ॥ १८
 अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान्पुरुषसत्तमान् ।
 अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्योधनस्त्वया ॥ १९
 न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर ।
 अतिसर्वान्धनुर्ग्राहान्मृतपुत्रस्य लाघवम् ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
 बभूव शान्तिसंयुक्तो गुरोर्वचनवारितः ॥ २१
 तयोः संवदतोरेवं तदा पाण्डवचोर्द्वयोः ।
 आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ २२
 सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
 युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदतांबरः ॥ २३
 युधिष्ठिर महाबाहो वेमि ते हृदयस्थितम् ।
 मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽसि नरर्षभ ॥ २४
 भीष्माद्रोणात्कृपात्कर्णाद्रोणपुत्राच्च भारत ।
 दुर्योधनाक्षुपसुताच्चथा दुःशासनादपि ॥ २५
 यत्ते भयमभिघ्न हृदि संपरिवर्तते ।
 तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन हेतुना ॥ २६
 तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय ।
 प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र ततः क्षिप्रं ज्वरं जहि ॥ २७
 तत एकान्तमानाय्य पाराशर्यो युधिष्ठिरम् ।
 अब्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ २८
 श्रेयसस्तेऽपरः कालः प्राप्तो भरतसत्तम ।
 येनाभिभवित्ता शत्रून्पणे पार्थो धनुर्धरः ॥ २९

गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ।
 विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ॥ ३०
 यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति ।
 अस्त्रहेतोर्महेन्द्रं च रुद्रं चैवाभिगच्छतु ॥ ३१
 वरुणं च कुबेरं च धर्मराजं च पाण्डव ।
 शक्तो ह्येष सुरान्द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ ३२
 ऋषिरेव मेहातेजा नारायणसहायवान् ।
 पुराणः शाश्वतो देवस्त्वजेयो जिष्णुरच्युतः ॥ ३३
 अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव च ।
 समादाय महाबाहुर्महत्कर्म करिष्यति ॥ ३४
 वनादस्माच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
 निवासार्थाय यद्युक्तं भवेद्भूः पृथिवीपते ॥ ३५
 एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ।
 तापसानां च शान्तानां भवेदुद्वेगकारकः ॥ ३६
 मृगाणामुपरोधश्च वीरुदोषधिसंक्षयः ।
 विमर्षि च बहुन्विप्रान्येदवेदाङ्गपारगान् ॥ ३७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान्प्रभुः ।
 प्रोवाच योगतत्त्वज्ञो योगविद्यामनुत्तमाम् ॥ ३८
 धर्मराजाय धीमान्स व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३९
 युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्वद्वन्न मनसा यतः ।
 धारयामास मेधावी कालेकाले सदाऽभ्यसन् ४०
 व्यासवाक्यमुदितो वनाद्वैतवनात्ततः ।
 ययौ सरस्वतीक्षले काम्यकं नाम काननम् ॥ ४१
 तमन्वयुर्महाराज शिश्वाक्षरविशारदाः ।
 ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेन्द्रमृषयो यथा ॥ ४२
 ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभ ।
 न्यविशन्त महात्मानः सामात्याः सपदानुगाः ४३
 तत्र ते न्यवसन्नाजन्कंचित्कालं मनस्विनः ।
 धनुर्वेदपरा वीरा गृणाना वेदमुत्तमम् ॥ ४४

राजपिण्डो राजदत्तो ग्राहो निर्वेश्य आनृष्यार्थं शोधनीयः
 ॥ १६ ॥ लाघवं शीघ्रताम् ॥ २० ॥ साधयिष्यति राज्यम्
 ॥ ३१ ॥ शाश्वतो देवो जिष्णोरेवः सनातन इति क. ठ.

घ. पाठः ॥ ३३ ॥ अनुज्ञाय पृष्ट्वा ॥ ३९ ॥ महा मन्त्रम्
 ॥ ४० ॥ सामात्याः सपरिच्छदा इति ऋ. पाठः ॥ ४३ ॥
 यद्विशोऽप्यायः ॥ ३६ ॥

चरन्तो मृगयां नित्यं शुद्धैर्वाणैर्मृगार्थिनः ।

पितृदेवतविप्रेभ्यो निर्वपन्तो यथाविधि ॥ ४५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

शुचिष्ठिरेण व्यासोपदिष्टमन्त्रोपदेशपूर्वकमख्यग्रहणाय स्वर्गप्रत्यर्जुनस्य प्रत्यापनम् ॥ १ ॥ स्वर्गे प्रस्थितेराजुनेन मध्ये-
पद्यमिन्द्रकीलमिरी तपश्चर्या ॥ २ ॥ तत्र मुनिरूपिण इन्द्रस्य वृक्षेणम् ॥ ३ ॥ दिव्यान्मृगानां पाशितेनेन्द्रेणाजुनमिति
तपसा ह्यग्रप्रसादान्तरमस्त्रकासाय स्वर्गागमनचोदना ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

कस्यचिस्त्वथ कालस्य धर्मराजो मुचिष्ठिरः ।

संस्पृष्ट्य मुनिसंदेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १

विविक्ते विदितमज्ञमर्जुनं पुरुषर्षभ ।

सान्त्वपूर्वं सितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृष्टम् २

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिंदमः ।

धनंजयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥ ३

भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत ।

धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वथ प्रतिष्ठितः ॥ ४

दैवं ब्राह्मं चासुरं च सप्रयोगचिकित्सितम् ।

सर्वास्त्राणां प्रयोगं च अभिजानन्ति कृत्स्नशः ॥ ५

ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्विताः ।

संविमक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्सेषु वर्तते ।

सर्वयोधेषु चैवास्य सदा प्रीतिरनुचमा ॥ ६

आचार्या मानितास्तुष्टाः शान्तिं व्यवहरन्त्युत ।

शक्तिं न ह्यपयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः ॥ ७

अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ।

सग्रामनगरा पार्थ ससागरवनाकरा ॥ ८

भवानेव प्रियोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ॥ ९

अत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिंदम ।

कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ॥ १०

गृहीतया तथा सम्यग्जगत्सर्वं प्रकाशते ।

तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ॥ ११

देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय ।

तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ ॥ १२

धनुष्मान्कवची खड्गी मुनिः साधुव्रते स्थितः ।

न कस्यचिद्दन्मार्गं गच्छ तातोचरां दिशम् ॥ १३

इन्द्रे सस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनंजय ।

धृत्राङ्गीतैर्बलं देवैस्तदा शक्रे समर्पितम् ॥ १४

तान्येकस्यानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्ससे ।

‘अनेन ब्रह्मणा तात सर्वं संप्रतिपद्यते ॥’ १५

शक्रेमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि मदास्थिति ।

दीक्षितोऽयैव गच्छ त्वं द्रुपदं देवं पुरंदरम् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्वापयत् प्रभुः ॥ १७

दीक्षितं विधिना तेन यतवाकायमानसम् ।

अनुजज्ञे तदा वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः ॥ १८

निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुकामः पुरंदरम् ।

धनुर्गाण्डीवमादाय तथाऽक्षय्ये महेशुषी ॥ १९

कवची सतलव्राणो बद्धगोधाकुलिप्रवान् ।

हत्वाऽग्निं ब्राह्मणाभिष्कैः स्वस्तिवाच्य महाबुधः ॥

प्रातिष्ठत् महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः ।

वधाय धार्तराष्ट्राणां निःश्वसोर्ध्वमुदैक्षत् ॥ २१

तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनम् ।

विविक्तेऽवितथग्रहमेति क. पाठः ॥ २ ॥ दैवं इन्द्रवरुणा-
यज्ञम् । ब्राह्मं ब्रह्मणम् । चिकित्सा परप्रयुक्तानां प्रतीकारः
॥ ५ ॥ गुरुवत् गुरुविव ॥ ६ ॥ शान्तिं शोषपरिहारं कर्तुं
व्यवहरन्ति यतन्ते । शक्तिं सामर्थ्यं न ह्यपयिष्यन्ति ह्याजयि-
ष्यन्ति अपि तु उदीपयिष्यन्ति ॥ ७ ॥ उपनिषत् रहस्यविद्या

॥ १० ॥ तथा अयुक्तया सम्प्राप्ति इ. पाठः ॥ ११ ॥ प्रति-
पालय प्राप्नुहि ॥ १२ ॥ मार्गं न वदत् अददत् ॥ १३ ॥
बलं सर्वाङ्गरूपम् ॥ १४ ॥ ततः शकान् ॥ १५ ॥ दीक्षितः
स्वीकृतव्रतः ॥ १६ ॥ अध्वापयत् विद्यया योजितवान् ॥ १७ ॥
अनुजज्ञे वसनाय अनुज्ञातवान् ॥ १८ ॥

अश्रुवन्ब्राह्मणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च २२
 क्षिप्रमाप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ।
 संसाधयस्व कौन्तेय ध्रुवोस्तु विजयस्तव ॥ २३
 अश्रुवन्ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जयाशिषः ।
 'सिद्धचारणसङ्घाश्च गन्धर्वाश्च तमश्रुवन् ॥ २४
 स्वस्तिव्रतमुपाधत्स्व सङ्कल्पस्तव सिद्ध्यताम् ।
 मनोरथाश्च ते सर्वे समृद्ध्यन्तां महारथ ॥ २५
 एवमुक्तोऽभिवाद्यैतान्नद्वाञ्जलिपुटस्तथा ।
 तपोयोगमनाः पार्थः पुरोहितमवन्दत ॥ २६
 ततः प्रीतमना जिष्णुस्तावुभावभ्यवन्दत ।
 सहोदरावतिरथौ युधिष्ठिरवृकोदरौ ॥ २७
 तं क्लान्तमनसौ पूर्णमभिगम्य महारथौ ।
 यमौ गण्डीवधन्वानमभ्यवादयतामुभौ ॥ २८
 अभिवाद्य तु तौ वीरावूचतुः पाकशासनम् ।
 अवाप्तव्यानि सर्वाणि दिव्यान्यस्त्राणि वासवात् ।
 अस्त्राण्याप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ॥ २९
 गिरो ह्यशिथिलाः सर्वा निर्दोषाः संमताः सताम् ।
 त्वमेकः पाण्डवेष्वद्य संप्राप्तोसि धनञ्जय ॥ ३०
 न चाधर्मविदं देवा नासिद्धं नातपस्विनम् ।
 द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलचिचं शठं न च ॥ ३१
 रौरवमाणः कटुकमीर्षकः कटुकाक्षरः ।
 शठकः श्लाघकः क्षेप्ता हन्ता च विचिकित्सिता ३२
 विश्वस्य हन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभाषिता ।
 अत्याशी नास्तिकोऽदाता मित्रध्रुवसर्वशङ्कितः ३३
 आक्रोष्टा चातिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुपः ।
 स्तेनश्च मद्यपश्चैव भ्रूणहा गुरुतल्पगः ॥ ३४
 संभावितात्मा चात्यर्थं नृशंसः पुरुषश्च यः ।
 नैते लोकानामुवन्ति निर्लोकास्ते धनञ्जय ॥ ३५
 आनृशंसमनुक्रोशः सत्यं करुणवेदिता ।
 दमः स्थितिर्धृतिर्धर्मः क्षमा कृत्यमनुत्तमम् ॥ ३६
 दया शमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता ।
 मैत्रता द्विजभक्तिश्च वसन्ति त्वयि फल्गुन ।
 ध्येपेक्षा सर्वभूतेषु कृपा दानं मतिः स्मृतिः ३७
 तस्मात्कौरव्य शत्रेण समेप्यसि धनञ्जय ।
 त्वादृशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ॥ ३८

सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
 त्वं गतिः परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ॥ ३९
 तस्मिन्मयोदशे वर्षे भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
 सर्वे हि संश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल ॥ ४०
 स पार्थ पितरं गच्छ सहस्राक्षमरिन्दम ।
 मुष्टिग्रहणमादत्स्व सर्वाण्यस्त्राणि वासवात् ॥ ४१
 शतशूरे महाबाहो मघवानिदमब्रवीत् ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां त्वामुपाधाय मूर्धनि ॥ ४२
 विदितः सर्वभूतानां दिवं तात गमिष्यसि ।
 प्राप्य पुण्यकृतां लोकात्रंस्वसे जयतांवर ॥ ४३
 मानितस्त्रिदशैः पार्थ विहृत्य सुसुखं दिवि ।
 अवाप्य परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ॥ ४४
 गुणास्ते वासवस्तात खाण्डवं दहति त्वयि ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां पुनः पुनरभाषत ॥ ४५
 तां प्रतिज्ञां नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवीम् ।
 कंचिद्देशमितः प्राप्य तपोयोगमना भव ॥ ४६
 कर्तुमर्हसि कौरव्य मघवद्वचनं हितम् ।
 दीक्षित्वाऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टाऽसि त्वं पुरन्दरम् ४७
 तौ परिष्वज्य बीभत्सुः कृष्णामामभ्य चाप्युभौ ।
 मनांस्त्रादाय सर्वेषां प्रयातः पुरुषर्षभः ॥ ४८
 तं तथा प्रस्थितं वीरं सिंहस्कन्धोरसं तदा ।
 प्राञ्जलिः पाण्डवं कृष्णा देवानां कुर्वती नमः ।
 वाग्भिः परमशुद्धाभिर्मङ्गलाभिरभाषत ॥ ४९
 नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ वनावनम् ।
 'धर्मस्त्वां जुषतां पार्थ भास्करश्च विभावसुः ।
 ब्रह्मा त्वां ब्राह्मणाश्चैव पालयन्तु धनञ्जय ॥ ५०
 ज्येष्ठापचावी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनमास्थितः ।
 प्रपद्येथा वसुधुद्रानादित्यान्समरुद्रगान् ।
 विश्वेदेवांस्तथा साध्याञ्चान्त्यर्थं भरतर्षभ ॥ ५१
 स्वस्ति तेस्त्वान्तरिक्षेभ्यो दिव्येभ्यो भरतर्षभ ।
 पार्थिवेभ्यश्च सर्वेभ्यो ये केचित्परिपन्थिनः ॥ ५२
 अवरोधादने वासात्सर्वस्वहरणादपि ।
 इदं दुःखतरं मन्ये पुत्रेभ्यश्च विवासनात् ॥ ५३

मासाकं क्षत्रियकुले जातुचित्पुनरुद्भवः ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामि येषां नायुधजीविका ॥५४
 इदं मे परमं दुःखं यः स पापः सुयोधनः ।
 दृष्ट्वा मां गौरिति ग्राह प्रहसन् राजसंसदि ॥ ५५
 तस्माद्दुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ।
 यत्तत्परिषदो मध्ये बह्वयुक्तमभाषत ॥ ५६
 'ध्वंसितः स्वगृहेभ्यश्च राष्ट्राच्च भरतर्षभ ।
 वने प्रतिष्ठितो भूत्वा सौहार्दादवतिष्ठसे ॥ ५७
 जेता यः सर्वशत्रूणां यः पावकमतर्पणः ।
 जनस्त्वां पश्यतीदानीं गच्छन्तं भरतर्षभ ॥ ५८
 असिभ्रूणं महारण्ये आतरः सुहृदश्च ते ।
 त्वत्कथाः कथयिष्यन्ति चारणा ऋषयस्तथा ॥५९
 यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्भनञ्जय ।
 तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि ६०
 'वसुदेवस्वसा देवी त्वामार्या पुनरागतम् ।
 पश्यतु त्वां पृथा पार्थ सहस्राश्वमिवादितिः' ६१
 नूनं ते आतरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे ।
 रंस्यन्ते तव कर्मणि कीर्तयन्तः पुनः पुनः ॥६२
 न च नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
 तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ॥ ६३
 त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे प्रतिष्ठते ।
 जीवितं मरणं चैव राज्यमैश्वर्यमेव च ॥ ६४
 आपृष्टो नोसि कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि पाण्डव ।
 कृतास्त्रं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ६५
 बलवद्भिर्विरुद्धं न कार्यमेतच्चयाऽनघ ।
 प्रयाह्यविघ्नेनैवाशु विजयाय महाबल ॥ ६६
 ह्रीः श्रीः कीर्तिर्भृतिः पुष्टिरुमा लक्ष्मीः सरस्वती ।
 इमा वै तव पान्थस्व पालयन्तु धनञ्जय ॥ ६७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वाऽऽशिषः कृष्णा विरराम यशस्विनी ६८
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा आतुन्धौम्यं च पाण्डवः ।
 प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ ६९

‘शनैरिव दिशं वीर उदीचीं भरतर्षभ ।
 संहरन्तरसा वृक्षाँलुता वल्लीश्च भारत ।
 असज्जमानो वृक्षेषु जगाम सुमहाबलः ॥ ७०
 तस्य मार्गादपाक्रामन्सर्वभूतानि गच्छतः ।
 युक्तसैन्द्रेण योगेन पराक्रान्तस्य शुष्मिणः ॥७१
 सोऽगच्छत्पर्वतास्तात तपोधननिषेवितान् ।
 दिव्यं हैमवतं पुण्यं देवजुष्टं परंतपः ॥ ७२
 अगच्छत्पर्वतं पुण्यमेकाद्वैव महामनाः ।
 मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथाऽनिलः ॥ ७३
 हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ।
 अत्यक्रामत्स दुर्गाणि दिवारात्रमतन्द्रितः ॥ ७४
 इन्द्रकीलं समासाद्य ततोऽतिष्ठद्भनञ्जयः ।
 'गत्वा स षडहोरात्रान्सप्तमेऽहनि पाण्डवः ॥ ७५
 प्रस्येन्द्रकीलस्य शुभे तपोयोगपरोऽभवत् ।
 ऊर्ध्वबाहुर्म चाङ्गानि प्रास्पन्दयत् किञ्चन ॥ ७६
 समाहितात्मा नियतः सहस्राक्षसुतोऽच्युतः ।
 अन्तरिक्षे स शुश्राव तिष्ठेति स वचस्तदा ॥ ७७
 तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डवः ।
 अथापश्यत्सच्यसाची वृक्षमूले तपस्विनम् ॥ ७८
 ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृशम् ।
 सोऽज्रवीदर्जुनं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः ॥ ७९
 कस्त्वं तातेह संप्राप्तो धनुष्मान्कवची शरी ।
 निबद्धाऽसितलत्राणः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ८०
 नेह शस्त्रेण कर्तव्यं शान्तानामेष आलयः ।
 विनीतक्रोधहर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥ ८१
 नेहास्ति धनुषा कार्यं न संग्रामोऽत्र कर्हिचित् ।
 निक्षिपैतद्भुत्वा त प्राप्नोसि परमां गतिम् ॥ ८२
 इत्यनन्तोजसं वीरं यथा चान्यं पृथग्जनम् ।
 तथा हसन्निवाभीक्ष्णं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 न चैनं चालयामास धैर्यात्सुष्ठुतनिश्चयम् ॥ ८३
 तमुवाच ततः प्रीतः स द्विजः प्रहसन्निव ।
 वरं वृणीष्व भद्रं ते शक्रोऽहमरिसूदन ॥ ८४

गौरिति बहुपुरुषभोग्येत्युपहासः ॥ ५५ ॥ अभाषत शत्रुवत्
 तस्माद्दुःखादिदं बद्धियोगजमिति पूर्वण संबन्धः ॥ ५६ ॥

प्रातिष्ठत महाबाहुः सुमनाः प्रीतिमांस्तदिति क. पाठः ॥ ६९ ॥
 शुष्मिणो वलितः ॥ ७१ ॥ विनीतौ जितौ क्रोधहर्षौ वै ॥ ८१ ॥

एवमुक्तः सहस्राक्षं प्रत्युवाच धनंजयः ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरुकुलोद्ग्रहः ॥८५॥
 ईप्सितो ह्येष वै कामो वरं चैनं प्रयच्छ मे ।
 त्वत्तोऽद्य भगवन्नखं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥८६॥
 प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं ग्रीतात्मा प्रहसन्निव ।
 इह प्राप्तस्य किं कार्यमस्त्वैतव धनंजय ॥ ८७॥
 कामान्मृणीष्व लोकांस्त्वं प्राप्तोसि परमां गतिम् ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ॥ ८८॥
 न लोभाच्च पुनः कामान्न देवत्वं पुनः सुखम् ।
 न च सर्वामरैश्वर्यं कामये त्रिदशाधिप ॥ ८९॥

आदस्तान्विपिने त्यक्त्वा वैरमप्रतियात्य च ।
 अकीर्तिं सर्वलोकेषु गच्छेयं शाश्वतीः समाः ॥९०॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनम् ।
 सान्त्वयस्व श्लक्ष्णया वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥९१॥
 यदा द्रक्ष्यसि भूतेशं व्यसं शूलधरं शिवम् ।
 तदा दाताऽस्मि ते तात दिव्यान्वस्त्राणि सर्वशः ॥
 क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिनः ।
 दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः स्वर्गमेष्यसि ॥९३॥
 इत्युक्त्वा फल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं पुनः ।
 अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्यौ योगसमन्वितः ॥ ९४॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

समाप्तं चार्जुनाभिगमनपर्वं ॥ २ ॥

(अथ कैरातपर्व ॥ ३ ॥)

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अर्जुनेन हिमवच्छिखरे तपश्चरणम् ॥ १ ॥ पार्थसपोभीरुमिर्महर्षिभिः प्रार्थितेन महादेवेनाश्वासनपूर्वकमुदीरितं प्रति-
 निवर्तनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 भगवन्श्रोतुमिच्छामि पार्थस्याकिष्टकर्मणः ।
 विस्तरेण कथामेतां यथाऽस्त्राण्युपलब्धवान् ॥ १ ॥
 कथं च पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनंजयः ।
 वनं प्रविष्टस्तेजस्वी निर्मनुष्यमभीतवत् ॥ २ ॥
 किंचानेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मविचम ।
 कथं च भगवान्स्याणुर्देवराजश्च तोषितः ॥ ३ ॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्पसादाद्विजोत्तम ।
 त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यं च मानुषं चैव वेत्स्य ॥ ४ ॥
 अत्यद्भुतं महाप्राज्ञ रोमहर्षणमर्जुनः ।
 भवेन सह संग्रामं चकाराप्रतिमं किल ।
 पुरा प्रहरतांश्रेष्ठः संग्रामेष्वपराजितः ॥ ५ ॥
 यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्मयात् ।

शूराणामपि पार्थानां हृदयानि चकम्पिरे ॥ ६ ॥
 यद्यच्च कृतवानन्यत्पार्थस्तदखिलं वद ॥ ७ ॥
 न ह्यस्य निन्दितं जिष्णोः सुसूक्ष्ममपि लक्ष्ये ।
 चरितं यस्य शूरस्य तन्मे सर्वं प्रकीर्तय ॥ ८ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महात्मनः ।
 दिव्यां कौरवशार्दूल महतीमद्भुतोपमाम् ॥ ९ ॥
 गात्रसंस्पर्शसंबद्धां व्यम्बकेण महाहवे ।
 पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक्समागमम् ॥ १० ॥
 युधिष्ठिरनियोगात्स जगामामितविक्रमः ।
 शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवं च शंकरम् ॥ ११ ॥
 दिव्यं तद्भनुरादाय खड्गं च पुरुषर्षभः ।
 महाबलो महाबाहुर्जुनः कार्यसिद्धये ॥ १२ ॥

कामान् काम्यन्त इति व्युत्पत्त्या इष्टान् ॥ ८८ ॥ अप्रतिया-
 ख्यानित्वा ॥ ९० ॥ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

खड्गं च कनकत्तरं इति श्र. पाठः । तत्र कनकत्तरं स्वर्णसु-
 छिमिल्यर्थः ॥ १२ ॥

दिशं ह्युदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिन्नं प्रति ।
 ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन्सर्वलोकमहारथः ॥ १३
 त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः ।
 वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्वपद्यत ॥ १४
 नानापुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिनादितम् ।
 नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १५
 ततः प्रयाते बीभत्सौ वनं मालुषवर्जितम् ।
 शङ्खानां पटहानां च शब्दः समभवदिवि ॥ १६
 पुष्पवर्षं च सुमहन्निपपात महीतले ।
 मेघजालं च सततं छादयामास सर्वतः ॥ १७
 सोतीत्य वनदुर्गाणि सन्निकर्षे महागिरेः ।
 शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ १८
 तत्रतत्र हुमान्फुल्लान्निहगैर्वल्गुनादितान् ।
 नदीश्च विपुलावर्ता वैदूर्यनीलसन्निभाः ॥ १९
 हंसकारण्डवोद्गीताः सारसामिरुतास्तथा ।
 पुंस्कोकिलरुताश्चैव क्रौञ्चवर्हिणनादिताः ॥ २०
 मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः ।
 पुण्यशीतामलजलाः पद्मन्प्रीतमनाऽभवत् ॥ २१
 रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।
 तपस्युग्रे वर्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ २२
 दर्भचीरं निवस्थाय दण्डाजिनविभूषितः ।
 शीर्णं च पतितं भूमौ पर्णं समुपशुक्तवान् ॥ २३
 पूर्णैर्पूर्णैः त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः ।
 द्विगुणैर्नैव कालेन द्वितीयं मासमत्ययात् ॥ २४

तृतीयमपि मासं स क्रमेणाहारमाचरन् ।
 चतुर्थे त्वथ संग्राप्ते मासे भरतसत्तमः ॥ २५
 वायुमक्षो महाबाहुरभवत्पाण्डुनन्दनः ।
 ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितः ॥ २६
 सदोपस्पर्शनाच्चास्य बभूवुरमितौजसः ।
 विद्युदम्भोरुहनिभा जटास्तस्य महात्मनः ॥ २७
 ततो महर्षयः सर्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनम् ।
 विवेदयिषवः पार्थ तपस्युग्रे समास्थितम् ॥ २८
 नीलकण्ठं महादेवमभिवाद्य प्रणम्य च ।
 सर्वे निवेदयामासुः कर्म तत्फलगुणस्य ह ॥ २९
 एकः पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठमाश्रितः ।
 उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमापयन्दिशः ॥ ३०
 तस्य देवेश न वयं विभ्रः सर्वे चिकीर्षितम् ।
 संतापयति नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् ॥ ३१
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 उमापतिर्भूतपतिर्वीर्यमेतदुवाच ह ॥ ३२
 न वो विषादः कर्तव्यः फल्गुनं प्रति सर्वशः ।
 शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः ॥ ३३
 अहमस्य विजानामि संकल्पं मनसि स्थितम् ।
 नास्य स्वर्गस्पृहा काचिन्नैर्धर्मस्य न चायुषः ।
 यत्तस्य काङ्क्षितं मामुं तत्फलरिभ्येऽहमद्य वै ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः ।
 प्रहृष्टमनसो जग्मुर्ध्यात्वं पुनराश्रमम् ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

किरातकृपिणा हरेणार्जुनस्य पराजयः ॥ १ ॥ तथा पार्थैजास्तुतिसीतुष्टेव तेन तदाश्वासनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।

पिनाकपाणिर्भगवान्सर्वपापहरो हरः ॥ १
 कैरातं वेषमास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम् ।

ऐन्द्रिर्जुनः ॥ १३ ॥ कण्टकितं कण्टकान्वितम् ॥ १४ ॥
 दर्भचीरे तृणमयं आसः । निवस्य परिधाय ॥ २३ ॥ द्वि-
 गुणेन महात्रेण अत्ययात् अतिवाहितवान् ॥ २४ ॥ पक्षे-

णाहारमाचरन् इति श्रु. पाठः ॥ २५ ॥ निरालम्बो निरा-
 श्रयः ॥ २६ ॥ धूमापयन् धूमवतीरिव कुर्वन् ॥ ३० ॥
 संकल्पं मनोरथम् ॥ ३४ ॥ अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

विभ्राजमानो वपुषा गिरिर्मरुतिवापरः ॥ २
 श्रीमद्भुजगुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
 निष्पपात महाचिष्मान्दहन्कश्चमिवानलः ॥ ३
 देव्या सहोमया श्रीमान्समानव्रतवेषया ।
 नानावेषधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ॥ ४
 किरातवेषसंलभः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ।
 अशोभत तदा राजन्स देशोऽतीव भारत ॥ ५
 क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा ।
 नादः प्रस्रवणानां च पक्षिणां चाप्युपारमत ॥ ६
 स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 मूकं नाम दितेः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम् ॥ ७
 वाराहं रूपमास्थाय तर्जयन्तमिवार्जुनम् ।
 हन्तुं परमदुष्टात्मा तश्चुवाचाथ फल्गुनः ॥ ८
 गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
 सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन् ॥ ९
 यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम् ।
 तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेष्यामि यमसादनम् ॥ १०
 दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फल्गुनं दृढधन्विनम् ।
 किरातरूपी सहसा वारयामास शंकरः ॥ ११
 मयैष प्रार्थितः पूर्वं नीलमेघसमप्रभः ।
 अनादित्यैव तद्वाक्यं प्रजहाराथ फल्गुनः ॥ १२
 किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः ।
 प्रभुमोचाशनिप्रख्यं शरमशिशिलोपमम् ॥ १३
 तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः ।
 मूकस्य भात्रे विस्तीर्णे शैलपृष्ठनिभे तदा ॥ १४
 यथाऽग्नेर्विनिष्पेषो वज्रस्येव च पर्वते ।
 तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा ॥ १५
 स विद्धो बहुभिर्याणैर्दीप्तास्यैः पद्मगैरिव ।
 ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा सुदारुणम् ॥ १६
 स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।
 किरातवेषसंलभं स्त्रीसह्यायमभिजहा ॥ १७
 तमब्रवीत्प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव ।

को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ॥ १८
 न त्वमस्मिन्वने घोरे विमेषि कनकप्रभ ।
 किमर्थं च त्वया विद्धो मृगोऽयं मत्परिग्रहः ॥ १९
 मयाऽभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः ।
 कामात्परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे २०
 न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि ।
 तेन त्वां श्रंशयिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रयम् २१
 इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनं २२
 न मत्कृते त्वया वीर भीः कार्यं वनमन्तिकात् ।
 इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने ॥ २३
 त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः ।
 वयं तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन ॥ २४
 भवांस्तु कृष्णवर्त्माभः सुकुमारः सुखोचितः ।
 कथं शून्यमिमं देशमेकाकी विचरिष्यति ॥ २५
 अर्जुन उवाच ।
 गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसन्निभान् ।
 निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः ॥ २६
 एष चापि मया जन्तुर्मृगरूपं समाश्रितः ।
 राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः ॥ २७
 किरात उवाच ।
 मयैष धन्वनिर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि ।
 बाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनम् ॥ २८
 ममैवायं लक्ष्यभूतः पूर्वमेव परिग्रहः ।
 ममैव च प्रहारेण जीविताश्चपरोपितः ॥ २९
 दोषान्स्वाभ्राह्मसेऽन्यस्यै वक्तुं स्वबलदर्पितः ।
 अभिषक्तोऽसि मन्दात्मक मे जीवन्विमोक्ष्यसे ३०
 स्थिरो भव विमोक्ष्यामि सायकानशनीनिव ।
 घटस्य परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान् ३१
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ।
 रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभिः ॥ ३२
 ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् ।

भूतैः प्रमथाख्यैः स्वपार्थदैः ॥ ४ ॥ समं एककालम् ॥ १३ ॥ अशनिर्मैघजं वज्रम् । वज्रं हन्तुं प्रहरणम् । संनि-
 पातो योगः ॥ १५ ॥ स राक्षसः राक्षसमिव ॥ १६ ॥ अभिपन्नः

परिगृहीतः । कामात् यद्वच्छातः । परिभवात् ममाभिभवाय ॥ २० ॥ मत्कृते मशिमितम् । वनमन्तिकाद्वनस्य समीपे ॥ २३ ॥ प्ररोचितः स्वीकृतः ॥ २४ ॥ दोषान्मृगाया-

भूयोभूय इति प्राह मन्दमन्देत्युवाच ह ॥ ३३
 ग्रहरस्य शरानेताभाराचान्मर्मभेदिनः ।
 इत्युक्तो बाणवर्षं स ध्रुमोच सहसाऽर्जुनः ॥ ३४
 ततस्तौ तत्र संरब्धौ गर्जमानौ मुहुर्मुहुः ।
 शरैराशीविषाकारैस्ततश्चाते परस्परम् ॥ ३५
 ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समबासृजत् ।
 तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शंकरः ॥ ३६
 मुहूर्तं शरवर्षं तु प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
 अक्षतेन शरीरेण तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ ३७
 स दृष्ट्वा बाणवर्षं तु मोधीभूतं धनंजयः ।
 परमं विस्मयं चक्रे साधुसाध्विति चाब्रवीत् ॥ ३८
 अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः ।
 गाण्डीवमुक्ताभाराचान्प्रतिगृह्णात्यविहलः ॥ ३९
 कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद्भूदो यक्षः सुरोऽसुरः ।
 विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ ४०
 न हि मद्भाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः ।
 शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ४१
 देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः ।
 अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ४२
 ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
 व्यसृजन्तथा राजन्मयूखानिव भास्करः ॥ ४३
 तान्प्रसन्नेन मनसा भगवँल्लोकभावनः ।
 शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ४४
 क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृचः फल्गुनस्तदा ।
 वित्रासं च जगामाथ तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ॥ ४५
 चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनम् ।
 पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य स्वाण्डवे ॥ ४६
 किं नु मोक्षयामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः ।
 अयं च गुरुषः कोपि बाणान्प्रसति सर्वशः ॥ ४७
 अहमेनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम् ।
 नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥ ४८
 प्रगृह्णाथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च ।

मुष्टिभिश्चापि हतवान्वज्रकल्पैर्महाद्युतिः ॥ ४९
 संप्राप्युध्यद्भनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा ।
 तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः ॥ ५०
 ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
 युद्धस्यान्तमभीप्सन्वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ५१
 तस्य भूर्भि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि ।
 ध्रुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः ॥ ५२
 तस्य मूर्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः ।
 ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फल्गुनः ५३
 तदा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः ।
 किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ॥ ५४
 मुष्टिभिर्वज्रसंस्पर्शैर्धूममुत्पादयन्मुखे ।
 प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ॥ ५५
 ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्मृगशदारुणैः ।
 किरातरूपी भगवानर्दयामास फल्गुनम् ॥ ५६
 ततश्चटचटाशब्दः सुधोरः समजायत ।
 पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ५७
 सुमुहूर्तं तयोर्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
 भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥ ५८
 महाराज ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली ।
 पाण्डवं च विचेष्टन्तं किरातोप्यहनम्ललात् ॥ ५९
 तयोर्भुजविनिष्पेषात्संघर्षेणोरसोत्थया ।
 समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ६०
 तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम् ।
 तेजसा व्यक्रमद्रोषाश्चेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ६१
 ततोऽभिपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवाबभौ ।
 फल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ६२
 निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महामनाः ।
 ततः पपात संमूढस्ततः प्रीतोऽभवच्चरः ॥ ६३
 स मुहूर्तं तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।
 रुधिरणाप्लुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः ॥ ६४
 शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् ।

धर्मातिक्रमरूपान् ॥ ३० ॥ भारवान् शरजातिभेदान्
 ॥ ३४ ॥ अहोऽयमिति संधिपार्थः ॥ ३९ ॥ सहितुं
 सोढुम् ॥ ४१ ॥ असक्तमकृषितम् ॥ ५२ ॥ पफाल विभीषणः

॥ ५३ ॥ धूमं कोशवेष्टेन ॥ ५५ ॥ पीड्य निपीड्य ॥ ६१ ॥
 गात्रेषु संरुद्धश्चलनहीनः ॥ ६२ ॥

मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् ॥६५॥
 तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितम् ।
 अपश्यत्पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिं गतः ॥ ६६॥
 यथात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः ।
 [उवाच चैनं वचसा मेघगम्भीरगीर्हरः ।
 जातविस्मयमालोक्य ततः क्षीणाङ्गसंहतिम् ॥६७॥
 भव उवाच ।
 भोभो फल्गुन तुष्टोस्मि कर्मणाऽप्रतिमेन ते ।
 शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ६८॥
 समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य तव चानघ ।
 प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां भरतर्षभ ॥ ६९॥
 ददामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वं मुनिर्भवान् ।
 विजेष्यसि रणे शत्रून्पि सर्वान्दिवौकसः ॥ ७०॥
 [प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् ।
 त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात् ॥७१॥
 वेशपायन उवाच ।
 ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
 ददर्श फल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ७२॥
 स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च ।
 प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरंजयः ॥ ७३॥
 अर्जुन उवाच ।
 कपर्दिन्सर्वभूतेश भगनेत्रनिपातन ।
 दिव्यदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर ॥ ७४॥
 कारणानां च परमं जाने त्वां ज्यम्बकं विशुम् ।

देवानां च गतिं देवं त्वत्प्रसूतमिदं जगत् ॥ ७५॥
 अजेयस्त्वं त्रिमूर्तेः सदेवासुरमानुषैः ।
 शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे ॥ ७६॥
 दक्षयज्ञविनाशाय हरिरूपाय ते नमः ।
 ललाटाक्षाय शर्वाय मीढुषे शूलपाणये ॥ ७७॥
 पिनाकगोप्त्रे सूर्याय मङ्गल्याय च वेधसे ।
 प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतमहेश्वर ॥ ७८॥
 गणेशं जगतः शम्भुं लोककारणकारणम् ।
 प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतरं हरम् ॥ ७९॥
 व्यतिक्रमं मे भगवन्श्चन्तुमर्हसि शंकर ।
 भगवन्दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम् ॥ ८०॥
 दयितं तव देवेश तापसालयशुसमम् ।
 प्रसादये त्वां भगवन्सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ ८१॥
 न मे स्यादपराधोऽयं महादेवातिसाहसात् ।
 कृतो मयाऽयमज्ञानाद्विमर्दो यस्त्वया सह ।
 शरणं प्रतिपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शंकर ॥ ८२॥
 वेशपायन उवाच ।
 तमुवाच महातेजाः प्रहसन्वृषभध्वजः ।
 अग्रह रुचिरं बाहुं क्षान्तमित्येव फल्गुनम् ॥ ८३॥
 परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रीतात्मा भगवान्हरः ।
 पुनः पार्थ सान्त्वपूर्वमुवाच वृषभध्वजः ॥ ८४॥
 'गङ्गाङ्कितजटः शर्वः पार्थस्यामिततेजसः ।
 अग्रह रुचिरं बाहुं दृष्टं ताव्रतलाङ्गुलिम् ॥ ८५॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

महादेवेन पार्थाय स्वप्रसन्नाण्डीवादिप्रत्यर्पणपूर्वकं पाशुपतास्त्रप्रदानम् ॥ १ ॥

देवदेव उवाच ।
 नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् ।
 वदर्या तप्तवानुग्रं तपो वर्षाद्युतान्वहन् ॥ १॥
 त्वयि वा परमं तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे ।

युवाभ्यां पुरुषाभ्याभ्यां तेजसा धार्यते जगत् ॥२॥
 शक्राभिषेके सुमहद्भुजलदनिःस्त्रनम् ।
 अग्रह दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥३॥
 तदेतदेव गाण्डीवं तव पार्थ करोचितम् ।

प्रकृतिः स्वास्थ्यम् ॥ ६६ ॥ चक्षुः दिव्यज्ञानम् ॥ ७० ॥

मीढुषे वर्षकाय ॥ ७७ ॥ एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

शस्ताः मारिताः ॥ ३ ॥

मायामास्थाय तद्रूपं मया पुरुषसत्तम ॥ ४
 तूणौ चाप्यक्षयौ भूयस्त्व पार्थ करोचितौ ।
 भविष्यति शरीरं च नीरुजं कुरुनन्दन ॥ ५
 प्रीतिमानसि वै पार्थ भवान्सत्यपराक्रमः ।
 गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितं यक्षरर्षभ ॥ ६
 न त्वया सदृशः कश्चित्पुमान्मर्त्येषु भारत ।
 दिवि वा वर्तते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिदम ॥ ७
 अर्जुन उवाच ।
 वरं ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज ।
 कामये दिव्यमस्त्रं तद्गौरं पाशुपतं प्रभो ॥ ८
 यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् ।
 युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरेते जगत् ॥ ९
 [कर्णभीष्मकुपद्रोगैर्भविता तु महाहवः ।
 त्वत्प्रसादान्महादेव जयेयं तान्यथा युधि ॥] १०
 जयेयं येन संग्रामे दानवाप्राक्षसांस्तथा ।
 राक्षसैव पिशाचाश्च गन्धर्वानथ पक्षगान् ॥ ११
 यस्मिंश्चलसहस्राणि गदाश्वोग्रप्रदर्शनाः ।
 शराश्चाशीविपाकाराः संभवन्त्यनुमन्विताः ॥ १२
 युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ।
 सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कडुकभाषिणा ॥ १३
 एष मे प्रथमः कामो भगवन्भगनेग्रहन् ।
 त्वत्प्रसादाद्विनिर्मुक्तः समर्थः स्वामहं यथा ॥ १४
 भव उवाच ।
 ददामि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं विभो ।
 समर्थो धारणे मोक्षे संहरेऽपि च पाण्डव ॥ १५
 न तद्वेद महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् ।
 वरुणोऽप्यथवा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ॥ १६
 न त्वया सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् ।

जगद्विनिर्देहेत्सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ १७
 अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपात्यते ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 उपसंगृह्य विश्वेशमधीष्वेत्यथ सोऽब्रवीत् ॥ १९
 ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिर्वर्तनम् ।
 तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिवान्तकम् ॥ २०
 उपतस्थे महात्मानं यथा श्यक्षमुभापतिम् ।
 प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ २१
 ततश्चक्षाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
 ससागरवनोद्देशा सग्रामनगराकरा ॥ २२
 शङ्खद्वन्दुभिषोषाश्च भेरीणां च सहस्रशः ।
 तस्मिन्मुहूर्ते संग्रामे निर्घातश्च महानभूत् ॥ २३
 अथास्त्रं जाज्वलद्गौरं पाण्डवस्यामितौजसः ।
 मूर्तिमद्विष्टितं पार्श्वे ददृशुर्देवदानवाः ॥ २४
 स्पृष्टस्य व्यम्बकेनाथ फल्गुनस्यामितौजसः ।
 यत्किञ्चिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमीयिवत् ॥ २५
 स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातरुधम्बकेन तदाऽर्जुनः ।
 प्रणम्य शिरसा राजन्प्राञ्जलिर्भवमैक्षत ॥ २६
 ततः प्रभृस्त्रिदिवनिवासिनां वशी
 महामतिर्गिरिश उमापतिः शिवः ।
 धनुर्महदितिजपिशाचसूदनं
 ददौ भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २७
 ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्तदा
 सहोमयाऽसिततटसानुकन्दरम् ।
 विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं
 जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

त्वत्प्रधानं समेव श्रेष्ठो यस्मिन् क्षत्रे ॥ ७ ॥ विनिर्मुक्तः मोक्षे-
 षेण कृतकृत्यः ॥ १४ ॥ संहरेते निर्वर्तने ॥ १५ ॥ मनसा
 संकल्पमात्रेण निपात्यते क्षत्रुः यदुच्यते नाणप्रयोगेण ॥ १८ ॥

अधीष्व अध्यापय ॥ १९ ॥ निर्घात उत्पातः ॥ २३ ॥ वशी
 वश इच्छा तद्दानं । तज्जमीत्यर्थः ॥ २७ ॥ चत्वारिंशो-
 ऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

धन्वर्षणकुबेरैर्जुनायाश्च दानम् ॥ १ ॥ अर्जुनं प्रति शकेण स्वर्गागमनचोदना ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तस्य संपश्यतस्त्वेव पिनाकी गोवृषध्वजः ।
 जगामादर्शनं भानुलोकस्वेवास्तमीयिवान् ॥ १
 ततोऽर्जुनः परं चक्रे विस्मयं परवीरहा ।
 मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत ॥ २
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि धन्मया त्र्यम्बको हरः ।
 पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ३
 कृतार्थं चावगच्छामि परमात्मानमात्मना ।
 शत्रूंश्च विजितान्सर्वाभिवृत्तं च प्रयोजनम् ॥ ४
 इत्येवं चिन्तयानस्य पार्थस्यामिततेजसः ।
 ततो वैडूर्यवर्णाभो भासयन्सर्वतो दिशः ।
 यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः ॥ ५
 नागैर्नर्देनदीभिश्च दैत्यैः साध्यैर्मरुद्गणैः ।
 वरुणो यादसांभर्ता वशी तं देशमागमत् ॥ ६
 अथ जाम्बूनदबपुर्विमानेन महार्चिषा ।
 कुबेरः समनुप्राप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः ॥ ७
 विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतोपमदर्शनः ।
 धनानामधिपः श्रीमानर्जुनं द्रुमागतः ॥ ८
 तथा लोकान्तकः श्रीमान्यमः साक्षात्प्रतापवान् ।
 मर्त्यमूर्तिधरैः सार्धं पितृभिलोकभावनैः ॥ ९
 दण्डपाणिरचिन्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ।
 वैवस्वतो धर्मराजो विमानेनावभासयन् ॥ १०
 त्रीलोकान्गुह्यकांश्चैव भन्धवींश्चैव पन्नगान् ।
 द्वितीय इव मार्ताण्डो युगान्ते समुपस्थिते ॥ ११
 भानुमन्ति विचित्राणि शिखराणि महागिरेः ।
 समास्थायार्जुनं तत्र ददृशुस्तपसान्वितम् ॥ १२
 ततो मुहूर्ताद्भगवानैरावतशिरोगतः ।
 आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्बृतः ॥ १३
 पाण्डुरेणातपत्रेण धियमाणेन मूर्धनि ।
 शुशुभे नागराजस्यः सितमभ्रमिव स्थितः ॥ १४

संस्तुयमानो गन्धर्वैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
 शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्यै सूर्य इवोदितः ॥ १५
 अथ मेघस्वनो धीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ।
 यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ १६
 अर्जुनार्जुन पश्यात्साल्लोकपालान्समागतान् ।
 दृष्टिं ते वितरामोऽथ भवानर्हति दर्शनम् ॥ १७
 पूर्वर्षिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ।
 नियोगाद्ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः ॥ १८
 त्वया च वसुसंभूतो महावीर्यः पितामहः ।
 भीष्मः परमधर्मात्मा जेतव्यश्च रणेऽनघ ॥ १९
 क्षत्रं चाग्निसमस्पर्शं भारद्वाजेन रक्षितम् ।
 दानवाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्वमागताः ।
 निवातकवचाश्चैव संसाध्याः कुरुनन्दन ॥ २०
 पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ।
 कर्णश्च सुमहावीर्यस्त्वया बध्यो धनंजय ॥ २१
 अंशाश्च क्षितिसंग्रास्ता देवगन्धर्वैश्चसाम् ।
 त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफलनिर्जिताम् ।
 गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथास्वमरिकर्शन ॥ २२
 अथवा तव कीर्तिश्च लोके स्थास्यति फल्गुन ।
 त्वया साक्षान्महादेवस्तोषितो हि महामृधे ॥ २३
 लघ्वी वसुमती चापि कर्तव्या विष्णुना सह ॥ २४
 गृहाणास्त्रं महाबाहो दण्डमप्रतिवारणम् ।
 अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करिष्यसि ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।
 प्रतिजग्राह पार्थोपि विधिवत्कुरुनन्दनः ।
 समभ्रं सोपरोधं च समोक्षविनिवर्तनम् ॥ २६
 ततो जलधरश्चामो वरुणो यादसांपतिः ।
 पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुच्चारयन्प्रभुः ॥ २७
 पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ।
 पश्य मां पृथुताग्राक्ष वरुणोऽसि जलेश्वरः ॥ २८

निर्वृत्तं निष्पन्नम् ॥ ४ ॥ यादांसि जलजन्तवस्तेषां गणः ॥ ५ ॥
 नागैः सर्पैः ॥ ६ ॥ भानुमन्ति दीप्तिमन्ति ॥ ११ ॥ वितरामो

यच्छामः ॥ १७ ॥ संसाध्याः जेतव्याः ॥ २० ॥ मम पितुः सूर्यस्य
 ॥ २१ ॥ लघ्वी वसुमती ॥ २३ ॥ लघ्वी भारद्वाज्या ॥ २४ ॥

मया समुद्यतान्पाशान्धारुणाननिवारितान् ।
 प्रतिगृह्णीष्व कौन्तेय सरहस्यनिवर्तनान् ॥ २९
 एभिस्तदा मया वीर संग्रामे तारकामये ।
 दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम् ॥ ३०
 तस्मादिमान्महासत्त्व मत्प्रसादसमुत्थितान् ।
 गृहाण न हि ते मृच्येदन्तकोप्याततायिनः ॥ ३१
 अनेन त्वं यदाऽस्त्रेण संग्रामे विचरिष्यसि ।
 तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न संशयः ॥ ३२
 'ततस्तान्धारुणानस्त्रान्दिव्यानस्त्रविदांवरः ।
 प्रतिजग्राह विधिवद्रुणाद्वासविस्तदा ॥' ३३
 ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभाषत ।
 दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु बरुणेन यमेन च ॥ ३४
 मीतोऽहमपि ते ग्राज्ञ पाण्डवेय महाबल ।
 त्वया सह समागम्य अजितेन तथैव च ॥ ३५
 सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
 सहास्राभिर्भवाञ्चान्तः पुराकल्पेषु नित्यशः ३६
 दर्शनं ते त्विदं दिव्यं प्रदिशामि नरर्षभ ।
 अमातुषान्महाबाहो दुर्जयानपि जेष्यसि ॥ ३७
 मत्तथैव भवानाशु गृह्णात्वस्त्रमनुत्तमम् ।
 अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य धक्ष्यसि ॥ ३८
 मत्तोऽपि त्वं गृहाणास्त्रमन्तर्धानं प्रियं भम ।
 ओजस्तेजोद्युतिकरं प्रस्थापनमरातिनुत् ॥ ३९

महात्मना शंकरेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
 तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥ ४०
 त्वदर्थमुद्यतं चेदं मया सत्यपराक्रम ।
 त्वमर्हो धारणे चास्य मेरुमतिमगौरव ॥ ४१
 ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत्कुरुनन्दनः ।
 कौबेरमधिजग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ४२
 ततोऽब्रवीद्देवराजः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ।
 सान्त्वयऽश्लक्ष्णयावाचा दिव्यदुन्दुभिनिःस्वनः ॥
 कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
 परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिं गतः ॥ ४४
 देवकार्यं तु सुमहत्त्वया कार्यमरिदम ।
 आरोढव्यस्त्वया स्वर्गः सजीभव महाद्युते ॥ ४५
 रथो मातलिसंयुक्त आगतस्त्वत्कृते मम ।
 तत्र तेऽहं प्रदास्यामि सर्वाण्यस्त्राणि कौरव ॥ ४६
 तान्दृष्ट्वा लोकपालास्तु समेतान्गिरिर्मूर्धनि ।
 जगाम विस्मयं धीमान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ ४७
 ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्समागतान् ।
 पूजयामास विधिवद्वाग्भिरद्भिः फलैरपि ॥ ४८
 ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतिपूज्य धनंजयम् ।
 यथागतेन विबुधाः सर्वे कामं मनोजवाः ॥ ४९
 ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः पुरुषर्षभः ।
 कृतार्थमथ चात्मानं स मेने पूर्णमानसम् ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

कैरातपर्व समाप्तम् ॥ ३ ॥

(अथेन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥ ४ ॥)

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

पार्थेन मातलिसमानीतरथारोहणेन स्वर्गगमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिबर्हणः ।

चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथागमम् ॥ १
 तस्य चिन्तयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः ।

संयतानि बद्धानि ॥ ३० ॥ अजितेन कृष्णेन यथा तथैव प्रीतोस्त्रि
 ॥ ३५ ॥ पूर्वदेव नर ॥ ३६ ॥ उद्यतमुपस्थितम् ॥ ४१ ॥

देवगतिं देवानां परायणत्वम् ॥ ४४ ॥ आगन्ता इति श्र.पाठः ।
 आगन्ता आयास्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ एकचत्वारिंशोऽध्यायः ४१

रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥ २
 नमो वितिमिरं कुर्वञ्जलदान्पाटयन्निव ।
 दिशः संपूरयन्नादैर्महामेघरवोपमैः ॥ ३
 असयः शक्तयो भीमा गदाशोप्रदर्शनाः ।
 दिव्यप्रभावाः प्रासाद्य विद्युतश्च महाप्रभाः ॥ ४
 तथैवाशनयश्चैव चक्रयुक्तास्तुलागुडाः ।
 वायुस्फोटाः सनिर्घाताः शङ्खमेघस्वनास्तथा ॥ ५
 तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः ।
 सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च यथोपलाः ॥ ६
 दशवाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् ।
 वहन्ति यं नेत्रमुप दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ७
 सत्रापश्यन्महानीलं वैजयन्तं महाप्रभम् ।
 ध्वजमिन्द्रीवरश्यामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ८
 तस्मिन्स्थे स्थितं स्रुतं तस्मैमविभूषितम् ।
 दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवराजमतर्कयत् ॥ ९
 तथा तर्कयतस्तस्य फल्गुनस्वाय मातलिः ।
 सन्नतः प्रस्थितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १०
 भोभो शक्रात्मज श्रीमञ्जकस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
 आरोहतु भवाञ्छीघ्रं रथमिन्द्रस्य संमतम् ॥ ११
 आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः ।
 कुन्तीसुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥ १२
 एष शक्रः परिवृतो देवैर्ऋषिगणैस्तथा ।
 गन्धर्वैरप्सरोगैश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते ॥ १३
 अस्मालोकादेवलोकं पाकशासनशासनात् ।
 आरोह त्वं मया सार्धं लब्ध्वास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४
 अर्जुन उवाच ।
 मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमम् ।
 राजसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥ १५
 पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 दैवतैर्वा दुरारोहं दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥ १६
 नातस्तपसा शक्य एष दिव्यो महारथः ।
 द्रष्टुं वाऽप्यथवा स्पृष्टुमारोहं कृत एव च ॥ १७

त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्ये स्थिरवाजिनि ।
 पश्चादहमथारोक्ष्ये सुकृती सत्पथं यथा ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः ।
 आरूरोह रथं शीघ्रं हयाञ्जग्राह रश्मिभिः ॥ १९
 ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाबुतः शुचिः ।
 जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत्कुरुनन्दनः ॥ २०
 ततः पितृन्यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि ।
 मन्दरं शैलराजं तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २१
 साधूनां पुण्यशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् ।
 त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ २२
 त्वत्प्रसादात्सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ।
 स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स देवैः सह गतव्यथाः ॥ २३
 अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन ।
 गच्छाम्यामन्नयित्वा त्वां सुखमस्म्युषितस्त्वयि ॥ २४
 तव सानूनि कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च ।
 तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः ॥ २५
 फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि ततस्ततः ।
 सुसुगन्धाश्च नार्योषास्त्वच्छरीरविनिःसृताः ।
 अमृतास्वादसदृशाः पीताः प्रस्रवणोदकाः ॥ २६
 शिशुर्यथा पितृश्चाङ्गे सुखं शेते तटे तथा ।
 मया तवाङ्गे ललितं शैलराज महाप्रभो ॥ २७
 अप्सरोगणसंकीर्णं ब्रह्मघोषानुनादिते ।
 सुखमस्म्युषितः शैल तव सानुषु नित्यदा ॥ २८
 एवमुक्त्वार्जुनः शैलमामङ्ग्य परवीरहा ।
 आरूरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः ॥ २९
 स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान्प्रहृष्टः कुरुनन्दनः ॥ ३०
 सोऽदर्शनपथं यातो मर्त्यानां धर्मचारिणाम् ।
 ददर्शाद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रशः ॥ ३१
 न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः ।
 स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया ॥ ३२

पाटयन् द्विधाकुर्वन् ॥ ३ ॥ तुलागुडाः माण्डरोलकाः ।
 वायुस्फोटाः नेत्रवशाद्वायुं जनयन्तः ॥ ५ ॥ हरीणां पीतकौ-
 शेयसंनिभानां वाजिनां सहस्राणीत्येकदेशान्वयः ॥ ७ ॥ वैज-

यन्तं नास्ति देवेन्द्रध्वजम् ॥ ८ ॥ आबुतः स्नातः ॥ २० ॥
 ललितं कीदृशम् ॥ २५ ॥

तारारूपाणि यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ।
 आकाशे विप्रकृष्टत्वाच्चतूनि सुमहान्त्यपि ॥ ३३
 तानि तत्र प्रभासन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ।
 ददर्श खेषु धिष्ण्येषु दीप्तिमन्ति खयाऽर्चिषा ॥ ३४
 तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ।
 तपसा च जितं स्वर्गं संपेतुः शतसङ्घशः ॥ ३५
 गन्धर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलिततेजसाम् ।
 गुह्यकानामृषीणां च तथैवाप्सरसां गणान् ॥ ३६
 लोकानात्मप्रभान्यश्मन्कल्गुनो विस्मयान्वितः ।
 पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह ॥ ३७

एते सुकृतिनः पार्थ खेषु धिष्ण्येष्ववस्थिताः ।
 तान्दृष्ट्वानसि विभो तारारूपाणि भूतले ॥ ३८
 ततोऽपश्यत्स्थितं द्वारि मत्तं विजयिनं गजम् ।
 ऐरावतं चतुर्दन्तं कैलासमिव शङ्किणम् ॥ ३९
 स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपाण्डवसत्तमः ।
 व्यरोचत यथापूर्वं मान्धाता पार्थिवोत्तमः ॥ ४०
 अभिचक्राम लोकान्स राज्ञां राजीवलोचनः ॥ ४१
 [एवं स संक्रमस्तत्र स्वर्गलोके महायज्ञाः ।]
 ततो ददर्श शक्रस्य पुरीं ताममरावतीम् ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

इन्द्रेणाहंमस्य सचक्रुर्मात्रं स्नाभ्रातनारोपणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ददर्श स पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेविताम् ।
 सर्वतुङ्गसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १
 तत्र सौमन्धिकानां च पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् ।
 उपवीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिना ॥ २
 नन्दनं च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितम् ।
 ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयज्जिरिव हुमैः ॥ ३
 नासन्नतपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना ।
 स लोकः पुण्यकर्षणां नापि युद्धे पराबुधैः ॥ ४
 नायज्वभिर्नोन्नतिकैर्न वेदश्चुतिवर्जितैः ।
 नानाप्लुताङ्गीर्लक्ष्येषु यज्ञदानबहिष्कृतैः ॥ ५
 नापि यज्ञह्नैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथंचन ।
 पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसादैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६
 स तद्दिव्यं वनं पश्यन्दिव्यगीतनिनादितम् ।
 प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दयितां पुरीम् ॥ ७
 तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः ।
 संस्थितान्यभिधातानि ददर्शयुतशस्तदा ॥ ८

संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पाण्डवः ।
 पुष्पगन्धवहैः पुण्यैर्वायुमिश्रानुवीजितः ॥ ९
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमल्लिष्टकारिणम् ॥ १०
 आशीर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादिप्रनिःस्वनैः ।
 प्रतिपेदे महाबाहुः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११
 नक्षत्रमार्गं विपुलं सुरवीधीति विश्रुतम् ।
 इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः समन्ततः ॥ १२
 तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽधाधिना तथा ।
 आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ऋक्षर्षयोऽमलाः ॥ १३
 राजर्षयश्च बहवो दिलीपप्रभृत्सा नृपाः ।
 तन्मुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वौ च हाहा हूहूः ॥ १४
 तान्स सर्वान्समागम्य विधिवत्कुरुनन्दनः ।
 ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमर्दिदम् ॥ १५
 ततः पार्थो महाबाहुरवतीर्य रथोत्तमात् ।
 ददर्श साक्षाद्देशं पितरं पाकशासनम् ॥ १६
 पाण्डुरेणातपन्नेन हेमदण्डेन चारुणा ।

विप्रकृष्टत्वात् दृष्टत्वात् । सुमहान्त्यपि तनूनि सूक्ष्माणि दृश्यन्ते ॥ ३३ ॥ धिष्ण्येषु स्थानेषु ॥ ३४ ॥ संक्रमन् गच्छन्

॥ ४२ ॥ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

नन्दनं नामतः ॥ ३ ॥

दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ॥ १७
 विश्वावसुप्रभृतिभिर्गन्धर्वैः स्तुतिवन्दिभिः ।
 स्तूयमानं द्विजाम्यैश्च ऋग्यजुःसामसंस्तवैः ॥ १८
 ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाऽभ्यगमद्वली ।
 स चैनं वृत्तपीनाभ्यां बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ १९
 ततः शक्रासने पुण्ये देवर्षिगणसेविते ।
 शक्रः पाणौ गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके ॥ २०
 मूर्ध्नि चैनमुपाग्राय देवेन्द्रः परवीरहा ।
 अङ्गमारोपयामास प्रश्रयावनतं तदा ॥ २१
 सहस्राक्षनियोगात्स पार्थः शक्रासनं तदा ।
 आरुरुक्षुरमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ २२
 ततः प्रेम्णा वृत्रशत्रुर्जुनस्य शुभं मुखम् ।
 पस्पर्श पुण्यगन्धेन करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३
 प्रमार्जमानः शनकैर्बाहु चास्यायतौ शुभौ ।
 ज्याशरक्षेपकठिनौ स्तम्भाविव हिरण्यौ ॥ २४
 वज्रग्रहणचिह्नेन करेण परिसान्त्वयन् ।
 मुहुर्मुहुर्वज्रधरो बाहु चास्फोटयञ्जनैः ॥ २५
 स्वयश्रिव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रदक् ।
 हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चावृष्यत वृत्रहा ॥ २६
 एकासनोपविष्टौ तौ शोभयांचक्रतुः सभाम् ।
 सूर्याचन्द्रमसौ व्योम चतुर्दश्यामिवोदितौ ॥ २७
 तत्र स गाथा गायन्ति साम्ना परमवल्गुना ।
 गन्धर्वास्तुम्बुरुश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥ २८
 घृताची मेनका रम्भा पूर्वचित्तिः स्वयंभवा ।
 उर्वशी मिश्रकेशी च दण्डगौरी वरूथिनी ॥ २९
 गोपाली सहजन्वा च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
 चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वरा ॥ ३०
 एताश्चान्याश्च ननृतुस्तत्र तत्र शुचिसिताः ।

चित्तप्रमथने युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥ ३१
 महाकटितटश्रोण्यः कम्पमानैः पयोधरैः ।
 कटाक्षहावमाधुर्यैश्चेतोबुद्धिमनोहरैः ॥ ३२
 [ततो देवाः सगन्धर्वाः समादायार्घ्यमुत्तमम् ।
 शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानचुरञ्जसा ॥ ३३
 पाद्यमाचमनीयं च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम् ।
 प्रवेशयामासुरथो पुरंदरनिवेशनम् ॥ ३४
 एवं संपूजितो जिष्णुस्वास भवने पितुः ।
 उपशिष्यन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः ॥ ३५
 शक्रस्य हस्तादयितं वज्रमस्त्रं च दुःसहम् ।
 अशनीश्च महानादा मेघवर्हिणलक्षणाः ॥ ३६
 गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातृन्सस्मार पाण्डवः ।
 पुरंदरनियोगाच्च पञ्चाब्दानवसत्सुखी ॥ ३७
 ततः शक्रोऽब्रवीत्पार्थ कृतास्त्रं काल आगते ।
 नृत्यं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादवागृहि ॥ ३८
 वादित्रं देवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।
 तदर्जयस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ३९
 सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरंदरः ।
 स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ४०
 गीतवादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश ह ।
 तथाऽपि नालभञ्जर्म तरसी घृतकारितम् ॥ ४१
 दुःशासनवधामर्षी शकुनेः सौबलस्य च ।
 ततस्तेनातुलां प्रीतिमुपागम्य कचित्कचित् ।
 गान्धर्वमतुलं नृत्यं वादित्रं चोपलब्धवान् ॥ ४२
 स शिक्षितो नृत्यगुणाननेका-
 न्वादित्रगीतार्थगुणाश्च सर्वान् ।
 न शर्म लेभे परवीरहन्ता
 भ्रातृन्सस्मातरं चैव कुन्तीम् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

प्रश्रयावनतं विनयेन प्रक्षीभूतम् ॥ २१ ॥ वज्रग्रहणस्य चिह्नं
 किमो यस्मिन् ॥ २५ ॥ गीतानि भ्रमन्त्रोपरि गानम् । साम
 भ्रमन्त्रोपरि गानम् ॥ २८ ॥ चेतः अलोचनात्मिका चित्तवृत्तिः ।

बुद्धिरव्यवसायरूपा । मयः संकल्पविकल्पात्मकम् । कटाक्षा-
 दिभिः चित्तस्य वृत्त्यन्तरे हरन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

उर्वर्यामर्जुनस्य दृष्टिविषयेण तस्य तस्यामर्जुनगोत्रेक्षिणः शक्रेण चित्रसेनद्वारा तस्यास्तं प्रति आपनम् ॥ १ ॥ तया स्वप्रार्थनां स्वर्गोक्तवते पार्थाय कृत्वा भवेति पापदानम् ॥ २ ॥ शक्रेण तच्छापस्य भाग्यवत्तयासमाप्नोपयोगितया पर्ववसानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

कदाचित्स हि देवेन्द्रश्चित्रसेनं रहोऽब्रवीत् ।
पार्थस्य चक्षुर्धृष्ट्यां सक्तं विज्ञाय वासवः ॥ १
गन्धर्वराज गच्छाद्य प्रहितोऽप्सरसां वराम् ।
उर्वशीं पुरुषन्याग्रं सोपातिष्ठतु फल्गुनम् ॥ २
यथा न तामभिसृतां विद्यादसन्नियोगतः ।
तथा त्वया विधातव्यं स्त्रीसंसर्गविशारद ॥ ३
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् ।
गन्धर्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्वशीं वराम् ॥ ४
तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागतेनार्चितस्तया ।
सुखासीनः सुखासीनां सितपूर्वं वक्षोऽब्रवीत् ॥ ५
विदितं तेऽस्तु सुभ्रोगि प्रेषितोऽहमिहागतः ।
त्रिदिवस्यैकराजेन त्वत्प्रसादाभिनन्दिना ॥ ६
यः स देवमनुष्येषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः ।
श्रिया शीलेन रूपेण श्रुतेन च बलेन च ।
प्रख्यातः शौर्यवीर्याभ्यां प्रपन्नः प्रतिभानवान् ७
तेजसी सौम्यशीलश्च क्षमावाञ्छितमत्सरः ।
साक्षोपनिषदान्वेदाश्चतुराख्यानपञ्चमान् ॥ ८
योऽधीते गुरुश्रूषां मेधां चाष्टगुणाश्रयाम् ।
ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसाऽपि च ॥ ९
एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव ।
अकथनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियंवदः ॥ १०
सुहृदश्चाश्रयनेन विविधेनाभिवर्षति ।
सत्यवागूर्जितो वक्ता रूपवाननहंकृतः ॥ ११
भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसंगरः ।
प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरुणोपमः ॥ १२
विदितस्तेऽर्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्तवान् ।

तव शक्राभ्यनुज्ञातः पादावद्य प्रपद्यताम् ।
तदेवं कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां धनंजयः ॥ १३
एवमुक्ता सितं कृत्वा स्वात्मानं बहुमान्य च ।
प्रत्युवाचोर्वशी प्रीता चित्रसेनमनिन्दिता ॥ १४
यस्यस्य कथितः सत्यो गुणोद्देशस्त्वयाऽनघ ।
तं श्रुत्वाऽन्यं प्रियं नारी वृणुयात्किमतोऽर्जुन ॥ १५
महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्तः संप्रणयेन च ।
तस्य चाहं गुणैधेन फल्गुने जातमन्मथा ।
गच्छ त्वं हि यथाकाममागमिष्याम्यहं सुखम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
ततो विसृज्य गन्धर्वं कृतकृत्या हृषिसिता ।
उर्वशी चाकरोत्स्नानं पार्थप्रार्थनलालसा ॥ १७
स्नानालङ्कारनेपथ्यैर्गन्धमाल्यैश्च शोभनैः ।
धनंजयस्य रूपेण शरैर्मन्मथचोदितैः ॥ १८
अतिविद्वेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता ।
दिव्यास्तरणसंस्तीर्णे विस्तीर्णे शयनोत्तमे ॥ १९
चित्तसंकल्पभावेन सुचिताऽनन्यमानसा ।
मनोरथेन संप्राप्तं रमयन्तीव फल्गुनम् ॥ २०
निशाम्य चन्द्रोदयनं विगाढे रजनीमुखे ।
प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं महत् ॥ २१
मृदुकुञ्चितदीर्घेण कुसुमोत्तमधारिणा ।
केशपाशेन ललना गच्छमाना व्यराजत ॥ २२
ब्रूक्षेपालापमाधुर्यैः कान्त्या सौम्यतयाऽपि च ।
शशिनं वक्त्रचन्द्रेण साऽऽहयन्तीव गच्छती ॥ २३
दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरुषितौ ।
गच्छन्त्या हाररुचिरौ स्तनौ तस्या बबल्गतुः ॥ २४
स्तनोद्ग्रहनसंक्षोभात्ताम्यमाना पदेपदे ।

प्रतिभानं समये स्फूर्तिः ॥ ७ ॥ चतुराख्यानपञ्चमान्
चतुःचतुःसंख्यानं । विभक्तिलेप आर्षः ॥ ८ ॥ गुरुश्रूषां
मेधां च प्रत्येकमष्टगुणां अधीते प्राप्नोति । प्रसवैर्देवैः मातुः कुले द्वे

पितृस्त्वैश्वर्यैः ॥ ९ ॥ स्थूललक्ष्यो दाता ॥ १० ॥ कान्तः
सुखदः ॥ १२ ॥ स्वर्गफलं त्वत्तज्जम् ॥ १३ ॥ आह्वयन्ती
स्पर्शया सुखायम् ॥ १३ ॥

त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ॥ २५
 रथकूबरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
 मन्मथायतनं शुभ्रं रशनादामभूषितम् ॥ २६
 ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याधातकारणम् ।
 सूक्ष्मवस्त्रधरं भाति जघनं निरवद्यवत् ॥ २७
 गूढगुल्फधरौ पादौ ताम्रायततलाकुली ।
 कूर्मपृष्ठोन्नतौ चास्याः शोभेते किङ्किणीकिणौ ॥ २८
 शीघ्रुषानेन चाल्पेन तुष्टा च मदनेन च ।
 विलासितैश्च विविधैः प्रेक्षणीयतराऽभवत् ॥ २९
 सिद्धचारणगन्धर्वैः साध्यैर्योति विलासिनी ।
 ब्रह्मार्थेऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाकृतिः ॥ ३०
 सुसूक्ष्मेणोचरीयेण मेघवर्णेन राजता ।
 तन्वभ्रमावृता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छति ॥ ३१
 ततः प्राप्तातिदुष्प्राया मनसाऽपि विकर्मेभिः ।
 भवनं पाण्डुपुत्रस्य फल्गुनस्य शुचिसिता ॥ ३२
 तत्र द्वारमनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निवेदिता ।
 अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ॥ ३३
 उपातिष्ठत तद्वेश्म निर्मलं सुमनोहरम् ।
 स शङ्कितमना राजन्प्रत्यगच्छत तां निशि ॥ ३४
 दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः ।
 तदाऽभिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ॥ ३५
 अर्जुन उवाच ।
 अभिवादये त्वां शिरसा प्रवराप्सरसांवरे ।
 किं चागमनकृत्यं ते ब्रूहि सर्वं यथातथम् ।
 किमाज्ञापयसे देवि प्रेक्ष्यस्तेऽहमुपस्थितः ॥ ३६
 अकामं फल्गुनं ज्ञात्वा इङ्कितज्ञा तदोर्वशी ।
 गन्धर्ववचनं सर्वं श्रावयामास फल्गुनम् ॥ ३७
 उर्वशुवाच ।
 यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ॥ ३८
 उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे ।
 तवागमनतुष्ट्या च स्वर्गस्य परमोत्सवे ॥ ३९

सद्गणां चैव साश्लिष्यमादित्यानां च सर्वशः ।
 समागमेऽश्विनोऽथैव वसूनां च नरोत्तम ॥ ४०
 महर्षीणां च सङ्क्षेपे राजर्षिप्रवरेषु च ।
 सिद्धचारणयक्षेषु महोरगगणेषु च ॥ ४१
 उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः ।
 ऋद्ध्या भज्वलमानेषु अग्निसोमार्कवर्ष्मसु ॥ ४२
 वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्रनन्दन ।
 दिव्ये मनोरमे गीते प्रवृत्ते पृथुलोचन ॥ ४३
 सर्वाप्सरसःसु सुख्यासु मनुत्तासु कुरूदह ।
 त्वं किलानिमिषः पार्थ मामेकां तत्र दृष्ट्वान् ॥ ४४
 तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसाम् ।
 तव पित्राऽभ्यनुज्ञाता गताः खनिलयान्सुराः ॥ ४५
 तथैवाप्सरसः सर्वा विशिष्टाः स्वगृहं गताः ।
 अपि चान्याश्च शत्रुघ्न तव पित्रा विसर्जिताः ॥ ४६
 ततः शक्रेण संदिष्टश्चित्रसेनो ममान्तिकम् ।
 प्राप्तः कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीत्स्वयम् ॥ ४७
 त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि ।
 प्रियं कुरु महेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ॥ ४८
 शक्रतुल्यं रणे शूरं रूपौदार्यगुणान्वितम् ।
 पार्थ प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येवं तदाऽब्रवीत् ॥ ४९
 ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ ।
 तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिंदम ॥ ५०
 न केवलं हि चक्रेण प्रेषिता चाहमागता ।
 चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः ॥ ५१
 वैशंपायन उवाच ।
 तां तथा भुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जान्वितोऽर्जुनः ।
 उवाच कर्णो हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशोपमः ॥ ५२
 दुःश्रुतं मेऽस्तु सुमगे यन्मां वदसि भामिनि ।
 गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने ॥ ५३
 [यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम ।
 तथा त्वमपि कल्याणी नात्र कार्या विचारणा] ॥ ५४
 यच्चक्षिताऽसि विस्पष्टं विश्लेषेण मया शुभे ।

तच्च मे कारणं सर्वं शृणु सत्येन सुसिते ॥ ५५
इयं पौरववंशस्य जननी सुदतीति ह ।
त्वामहं दृष्ट्वांस्तत्र विसयोत्फुल्ललोचनः ॥ ५६
न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्सरः ।
गुरोर्गस्तुरा मे त्वं मम त्वं वंशवर्धिनी ॥ ५७
उर्वेश्युवाच ।

अनाश्रुताश्च सर्गाः स देवराजाभिनन्दन ।
गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ॥ ५८
पितरः सोदराः पुत्रा नमस्रो वा त्विहागताः ।
तपसा रमयन्त्यस्माञ्च च तेषां व्यतिक्रमः ॥ ५९
तत्प्रसीद न मामार्ता विसर्जयितुमर्हसि ।
हृच्छयेन च संतप्तां भक्तां च भज मानद ॥ ६०
अर्जुन उवाच ।

शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते ।
शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः ॥ ६१
यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव समा इह ।
तथा च वंशजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयसी ॥ ६२
गच्छ मूर्ध्ना प्रपन्नोसि पादौ ते वरवर्णिनि ।
त्वं हि मे मातृवत्पूजया रक्ष्योऽहं पुत्रवत्स्वया ६३
वैशंपायन उवाच ।

ततोऽवधूता पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्च्छिता ।
वेपन्ती भ्रुकुटीवक्रा शशापाय धनंजयम् ॥ ६४
उर्वेश्युवाच ।

तव पित्राऽभ्यनुज्ञातां स्वयं च गृहमागताम् ।
यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामबाणवशंगताम् ६५
तस्मात्त्वं नर्तकः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः ।
अपुंस्त्वेन च विख्यातः पण्डवद्विचरिष्यसि ॥ ६६
एवं दत्त्वाऽर्जुने शापं स्फुरितोष्ठी श्वसन्त्यथ ।

पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी स्वं निवेशनम् ॥ ६७
पार्थोपि लब्ध्वा शापं तं तां निशां दुःखितोऽवसत् ।
विवक्षुश्चित्रसेनाय प्रातः सर्वमहृष्टवत् ॥ ६८
ततः प्रभाते विमले गन्धर्वोय यथातथम् ।
निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः ॥ ६९
तच्च सर्वं यथावृत्तं शापं चैव यथातथम् ।
अवेदयच्च शक्रस्य चित्रसेनोऽपि सर्वशः ॥ ७०
तदा त्वानाथ्य तनयं विविक्षे हरिवाहनः ।
सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः सममानोऽभ्यभाषत् ॥
सुपुत्राद्य पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ।
अप्येवोपि हि धैर्येण जिता वै ते महाभुज ॥ ७२
यं च दत्तवती शापमुर्वशी तव मानद ।
स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति ॥ ७३
अज्ञातवासो वस्तव्यो भवद्भिर्भूतलेऽनघ ।
वर्षे त्रयोदशे वीर तत्र त्वं गमयिष्यसि ॥ ७४
तेन नर्तकवेषेण अपुंस्त्वेन तथैव च ।
वर्षमेकं विहृत्यैव ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि ॥ ७५
एवमुक्तस्तु शक्रेण फल्गुनः परवीरहा ।
मृदं परमिकां लेभे न च शापं व्यचिन्तयत् ॥ ७६
चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना ।
रेमे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनंजयः ॥ ७७
य इमां शृणुयादित्यं धृतिं पाण्डुसुतस्य वै ।
न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ॥ ७८

इदममरवरात्मजस्य धीरे

शुचि चरितं विनिशाम्य फल्गुनस्य ।

व्यपगतमदम्भरागदोषा-

स्त्रिदिवगताऽभिरमन्ति मानवेन्द्राः ॥ ७९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिरमनपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

शक्रेण स्वर्गमागतं लोमशं प्रति पार्थमहिमानुवर्णनपूर्वकं बुधिविशयं तदुत्तान्तकथनप्रार्थना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

पुरोर्वशे हि ये पुत्रा इति श्र. पाठः ॥ ५९ ॥ इदममरवरा-
त्मजस्यधोरां धृतिमचलां च धनक्षयस्य धुला । अपगतभय-

ततो देवाः सगन्धर्वाः समादायार्घ्यमुत्तमम् ।

दम्भरागरोषास्त्रिदिवगता रमयन्ति मानवेन्द्राः । इति क. घ.
पाठः ॥ ७९ ॥ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरञ्जसा ॥ १
 पाद्यमाचमनीयं च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम् ।
 प्रवेशयामासुरथो पुरन्दरनिवेशनम् ॥ २
 एवं संपूजितो जिष्णुरुवास भवने पितुः ।
 उपशिक्षन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः ॥ ३
 स शक्रहस्तादयितं वज्रमस्त्रं दुरुत्सहम् ।
 अशनिं च महानादां मेघवृंहितलक्ष्णाम् ॥ ४
 गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातृन्सस्सार पाण्डवः ।
 पुरन्दरनियोगाच्च पञ्चाब्दमवसत्सुखम् ॥ ५
 ततः शक्रोऽब्रवीत्पार्थ कृतास्त्रं काल आगते ।
 नृत्तं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादवाप्नुहि ॥ ६
 वादित्रं दैवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।
 मदाज्ञया च कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७
 सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरन्दरः ।
 स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ८
 कदाचिदटमानस्तु महर्षिरथ लोमशः ।
 जगाम शक्रभवनं पुरंदरदिदृक्षया ॥ ९
 स समेत्य नमस्कृत्य देवराजं महामुनिः ।
 ददर्शार्धासनगतं पाण्डवं वासवस्य हि ॥ १०
 ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे ।
 निषसाद द्विजश्रेष्ठः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ११
 तस्य दृष्ट्वाऽभवद्बुद्धिः पार्थमिन्द्रासने स्थितम् ।
 कथं नु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान् ॥ १२
 किं त्वस्य सुकृतं कर्म के लोका वै विनिर्जिताः ।
 स एवमनुसंप्राप्तः स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ १३
 तस्य विज्ञाय संकल्पं शक्रो हृत्रविमर्दनः ।
 लोमशं प्रहसन्वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥ १४
 देवर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विवक्षितम् ।
 नायं केवलमर्त्योऽभूत्क्षत्रियत्वमुपागतः ॥ १५
 महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महाश्रुजः ।
 अस्मद्देतोरिह प्राप्तः कस्माच्चित्कारणान्तरात् ॥ १६
 अहो नैनं भवान्वेत्ति पुराणमुषिसत्तमम् ।
 शृणु मे वदतो ब्रह्मन्योऽयं यच्चास्य कारणम् ॥ १७

नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
 ताविमावभिजानीहि हृषीकेशधनंजयौ ॥ १८
 विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी ।
 कार्यार्थमवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम् ॥ १९
 यन्न शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः ।
 तदाश्रमपदं पुण्यं बदरीनाम विश्रुतम् ॥ २०
 स निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।
 यतः प्रवृत्ते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ २१
 तौ मन्त्रियोगाद्ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाब्रुवी ।
 भूमेर्भारावतरणं महावीर्यौ करिष्यतः ॥ २२
 उद्धृत्वा ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति ।
 विमिथेषु स्थिताऽस्माकं वरदानेन मोहिताः ॥ २३
 तर्कयन्ते सुरान्हन्तुं बलदर्पसमन्विताः ।
 देवान्न गणयन्त्येते तथा दत्तवरा हि ते ॥ २४
 पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः ।
 सर्वे देवनिकाया हि नालं योधयितुं हि तान् ॥ २५
 योसौ भूमिगतः श्रीमान्विष्णुर्मधुनिषूदनः ।
 कपिलो नाम देवोसौ भगवानजितो हरिः ॥ २६
 येन पूर्वं महात्मानः खनमाना रसातलम् ।
 दर्शनादेव निहताः सगरस्यात्मजा विभो ॥ २७
 तेन कार्यं महत्कार्यमस्माकं द्विजसत्तम ।
 पाथेन च महायुद्धे समेताभ्यामसंशयम् ॥ २८
 सोऽसुरान्दर्शनादेव शक्तो हन्तुं सहानुगान् ।
 निवातकवचान्सर्वाङ्गागानिव महाहृदे ॥ २९
 किंतु नाल्पेन कार्येण प्रबोध्यो मधुसूदनः ।
 तेजसः सुमहाराशिः प्रबुद्धः प्रदहेजगत् ॥ ३०
 अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने ।
 तात्रिहत्य रणे शूरः पुनर्यासति मानुषान् ॥ ३१
 भवानस्मभिर्भोगेन यातु तावन्महीतलम् ।
 काम्यके द्रक्ष्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम् ॥ ३२
 स वाच्यो मम संदेशाद्दर्मात्मा सत्यसंगरः ।
 नोत्कण्ठा फल्गुने कार्या कृतास्त्रः शीघ्रमेष्यति ॥ ३३
 नाशुद्रबाहुवीर्येण नाकृतास्त्रेण वा रणे ।

देवनिकायाः देवसमूहाः । नालं न समर्थाः ॥ २५ ॥
 प्रबोध्यो विज्ञाप्यः ॥ २७ ॥ तेषां निवातकवचानाम् । प्रति-

समासने संक्षेपणे ॥ २९ ॥

भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम् ३४
 गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः ।
 नृत्तवादिन्नगीतानां दिव्यानां पारमीयिवान् ३५
 भवानपि विविक्तानि तीर्थानि मनुजेश्वर ।
 आरुभिः सहितः सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिदम् ॥ ३६
 तीर्थेष्वामृत्यु पुण्येषु विषाम्ना विगतज्वरः ।
 राज्यं भोक्ष्यसि धर्मेण सुखी विगतकल्मषः ॥ ३७
 भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पर्यटन्तं महीतलम् ।
 त्रातुमर्हति विप्राग्र्य तपोबलसमन्वितः ॥ ३८
 गिरिदुर्गेषु च सदा देशेषु विषमेषु च ।

वसन्ति राक्षसा रौद्रास्त्रेभ्यो रक्षां विधास्यति ॥ ३९
 एवमुक्ते महेन्द्रेण वीभत्सुरपि लोमशम् ।
 उवाच प्रयतो वाक्यं रक्षेथाः पाण्डुनन्दनम् ॥ ४०
 [यथा गुप्तस्त्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम ।
 दानं दद्याद्यथा चैव तथा कुरु महासुने ॥] ४१
 वैशंपायन उवाच ।
 तथेति संप्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः ।
 काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलम् ॥ ४२
 ददर्श तत्र कौन्तेय धर्मराजमरिदमम् ।
 तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः परिवारितम् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

अर्जुनस्य पाण्डुपताञ्जलाभस्त्रकौकगमनादिश्रवणेन परित्विषता धृतराष्ट्रेण संवयामे स्वपुत्रान्प्रति परिशोचनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।
 धृतराष्ट्रो महातेजाः श्रुत्वा तत्र किमब्रवीत् ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 शक्रलोकगतं पार्थ श्रुत्वा राजाऽम्बिकासुतः ।
 द्वैपायनाद्यपिश्रेष्ठात्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
 श्रुतं मे सूत कातरुर्येन कर्म पार्थस्य धीमतः ।
 कश्चित्तवापि विदितं याथातथ्येन सारथे ॥ ३
 प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेण मन्दात्मा पापनिश्चयः ।
 मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ४
 यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि महात्मनः ।
 त्रैलोक्यमपि तस्य स्थाद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥ ५
 अस्वतः कर्णिनाराचांस्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान् ।
 नार्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्जरातिगः ॥ ६
 मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मृत्युवशंगताः ।
 येषां युद्धं दुराधर्षैः पाण्डवैः समुपस्थितम् ॥ ७
 तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
 अनिशं चिन्तयानोऽपि य एनमुदियाद्युधि ॥ ८

द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि वा रणे ।
 महान्स्यात्संशयो लोके न तु पश्यामि नो जयम् ॥ ९
 घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्वविरो गुरुः ।
 अमर्षी बलवान्पार्थः संरम्भी दृढविक्रमः ॥ १०
 भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वस्याप्यपराजितम् ।
 सर्वे हस्तविदः शूराः सर्वे ग्राप्ता महद्यशः ॥ ११
 अपि सर्वेश्वरत्वं हि न बाञ्छेरन्पराजिताः ।
 वधे नूनं भवेच्छान्तिरेतेषां फल्गुनस्य वा ॥ १२
 न तु हन्ताऽर्जुनस्यास्ति जेता वाऽस्य न विद्यते ।
 मन्युस्तस्य कथं ग्राम्येन्मन्दान्प्रति समुत्थितः ॥ १३
 त्रिदशेशसमो वीरः खाण्डवेऽग्रिमतर्पयत् ।
 जिगाय पार्थिवान्सर्वान्राजसूये महाक्रतौ ॥ १४
 शेषं कुर्याद्विरेवज्जो निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
 न तु कुर्युः शराः शेषं क्षिप्तास्तात किरीटिना ॥ १५
 यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चराचरम् ।
 तथा पार्थश्चजोत्पृष्टाः शरास्तप्सन्ति मत्सुतान् ॥ १६
 अपि तद्रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
 प्रतिभाति विदीर्णेव सर्वतो भारती चमूः ॥ १७

गुडाकेशोऽर्जुनः ॥ ३५ ॥ संप्रतिज्ञायात्रीकृत्य ॥ ४२ ॥ पञ्च-
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

कृताः सत्याः ॥ ५ ॥ प्रतीयातां प्रतिगच्छेताम् ॥ ९ ॥

घृणी दशहः । प्रमादी अनवद्वितः । संरम्भी उद्यमी ॥ १० ॥

समुद्ररन्ध्रवप्यैव बाणान्
 स्थाताऽऽततायी समरे किरीटी ।
 सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा
 भवेद्यथा तद्वदवारणीयः ॥ १८
 संजय उवाच ।
 यदेतत्कथितं राजस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।
 सर्वमेतद्यथातत्त्वं नतु मिथ्या महीपते ॥ १९
 मन्युना हि समाविष्टाः पाण्डवास्त्वमितौजसाः ।
 दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीं २०
 दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा वै कडुकोदयाः ।
 कर्णस्य च महाराज न स्वप्स्यन्तीति मे मतिः २१
 श्रुतं हि ते महाराज यथा पार्थेन संयुगे ।
 एकादशतनुः स्याशुर्धनुषा परितोषितः ॥ २२
 कैरातं वेषमास्थाय योधयामास फल्गुनम् ।
 जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान्स्वयम् ॥ २३
 'लेभे पाशुपतं चापि परमास्त्रं महाद्युतिः ।'
 तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुर्जुनम् ।
 अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभम् ॥ २४
 नैतदुत्सहते चान्यो लब्धुमन्यत्र फल्गुनात् ।
 साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो ब्रुवि ॥ २५
 महेश्वरेण यो राजन् जीर्णो ग्रस्तमूर्तिमान् ।
 कस्तमुत्सहते वीरो युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ २६
 आसादितमिदं घोरं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
 द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ २७
 यत्र विस्फुरमाणौष्ठो भीमः प्राह वचोऽर्थवत् ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनेनोरु द्रौपद्या दक्षिताबुधौ ॥ २८
 ऊरुं मेत्स्यामि ते पापं गदया वज्रकल्पया ।

त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्युतदेविनः ॥ २९
 सर्वे ग्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसाः ।
 सर्वे सर्वास्त्रविद्रांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ ३०
 मन्ये मन्युसमुद्भूताः पुत्राणां तव संयुगे ।
 अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति वीर्यामर्षसमन्विताः ३१
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ।
 पर्याप्तं वैरमेतावद्यत्कृष्णा सा सभां गता ॥ ३२
 अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसाः ।
 येषां आता गुरुर्ज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते ॥ ३३
 ममापि वचनं सूत ॥ शुश्रूषति मन्दभाक् ।
 दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतसम् ॥ ३४
 ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौबलकादयः ।
 ते तस्य भूयसो दोषान्वर्धयन्ति विचेतसाः ॥ ३५
 स्वैरं मुक्ता ह्यपि शराः पार्थेनामिततेजसा ।
 निर्दहेयुर्मम सुतान्किपुनर्मन्युनेरिताः ॥ ३६
 पार्थबाहुवलोल्लसृष्टा महाचापविनिःसृताः ।
 दिव्यास्त्रमग्नमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ ३७
 यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृच्चैव जनार्दनः ।
 हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किं न तस्य न निर्जितम् ३८
 इदं हि सुमहच्चित्रमर्जुनस्येह संजय ।
 महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ ३९
 मत्पक्षं सर्वलोकस्य स्थाण्डवे यत्कृतं पुरा ।
 फल्गुनेन सहायार्थं बहेर्दामोदरेण च ॥ ४०
 सर्वथा न हि मे पुत्राः सहामात्याः सबान्ववाः ।
 कुद्वे पार्थे च भीमे च वासुदेवे च सात्वते ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

वैशंपायनेन जनमेजयप्रति पाण्डवानां वने भोज्यवस्तुकथनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

प्रवपन् प्रेरयन् । स्थाता स्थास्यति ॥ १८ ॥ नैतदुत्पत्स्यते-
 ऽन्यो हि इति क. भ. पाठः ॥ २५ ॥ न जीर्णो ॥ क्षीणः
 ॥ २६ ॥ अन्तं नाशम् । आर्यामर्षसमन्विताः इति भ. पाठः

यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने ।

॥ ३१ ॥ विनये नीतौ ॥ ३३ ॥ नहि सन्तीति शेषः ॥ ४१ ॥
 षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

प्रत्राज्य पाण्डवान्नीरान्सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १
 कथं च राजपुत्रं तस्यपेक्षेताल्पचेतसम् ।
 दुर्योधनं पाण्डुपुत्रान्कोषयानं महारथान् ॥ २
 किमासीत्पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुच्यताम् ।
 वन्यं वाऽप्यथवा कष्टमेतदाख्यातु नो भवान् ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 वानेयं च मृगांश्चैव शुद्धैर्बाणैर्निपातितान् ।
 ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमशुक्षत महारथाः ॥ ४
 तांस्तु शूरान्महेष्वासांस्तदा निवसतो वने ।
 अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्ताम्रयोऽनग्रयस्तथा ॥ ५
 ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
 दश मोक्षविदां तद्वद्यान्विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ६
 हरन्कृष्णमृगांश्चैव मेध्याश्चान्धान्मनोरमान् ।
 बाणैरुन्मध्य विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ७

न तत्र कश्चिदुर्वर्णो व्याधितो वाऽपि दृश्यते ।
 कुशो वा दुर्वलो वाऽपि दीनो भीतोपि वा पुनः ८
 पुत्रानिव मियान्भ्रातृन्धातीनिव सहोदरान् ।
 पुपोष कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ९
 पतींश्च द्रौपदी सर्वाञ्छिद्विजार्तींश्च यशस्विनी ।
 मातेव भोजयित्वाऽग्रे शिष्टमाहारयत्तदा ॥ १०
 प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो
 यमौ प्रतीचीमथवाऽप्युदीचीम् ।
 धनुर्धरा मांसहेतोर्मृगाणां
 क्षयं चक्रुर्नित्यमेवोपगम्य ॥ ११
 तथा तेषां वसतां काम्यके वै
 विहीनानामर्जुनेनोत्सुकानाम् ।
 पञ्चैव वर्षाणि तथा व्यतीयु-
 रधीयतां जपतां जुहतां च ॥ १२

॥ इति भीमसंहारमार्ते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

धृतराष्ट्रं संजयान् पाण्डवपराक्रमधारणं पुत्रान्प्रति परितोषयत् ॥ १ ॥ संजयेन धृतराष्ट्रं प्रति स्तब्धं चारमुक्तात्
 पाण्डवविरक्षया वर्तं गतानां कृष्णादीनां दुर्योधनादिवधप्रतिज्ञाभक्षणकथनम् ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तेषां तद्वरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुतम् ।
 चिन्ताशोकपरीतात्मा मन्युनाभिरिष्टुतः ॥ १
 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 अभ्रवीत्संजयं सूतमामग्न्य भरतर्षभ ॥ २
 न रात्रौ न दिवा सूत शान्तिं मामोमि वै क्षणम् ।
 संचिन्त्य दुर्णयं धोरमतीतं द्यूतजं हि तत् ॥ ३
 तेषामसह्यवीर्याणां शौर्यं धैर्यं धृतिं पराम् ।
 अन्योन्यमनुरागं च आवृणामस्मिमानुषम् ॥ ४
 देवपुत्रौ महाभागौ देवराजसमद्युतौ ।
 नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ ५
 दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कुतनिश्चयौ ।

शीघ्रहस्तौ दृढक्रोधौ नित्ययुक्तौ रथे स्थितौ ॥ ६
 भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रणमूर्धनि ।
 स्थास्येते सिंहविक्रान्तावश्विनाविव दुःसहौ ॥ ७
 निःशेषमिह पश्यामि मम सैन्यस्य संजय ॥ ८
 तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महारथौ ।
 द्रौपद्यास्तं परिक्षेपं न क्षंसेतेऽत्यमर्षिणौ ॥ ९
 वृष्णयोऽथ महेष्वासाः पाञ्चाला वा महौजसः ।
 युधि सत्याभिसन्धेन वासुदेवेन रक्षिताः ।
 प्रवक्ष्यन्ति रणे पार्थाः पुत्राणां मम बाहिनीम् ॥ १०
 रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां सूतनन्दन ।
 न शक्यः सहितुं वेगः पर्वतैरपि दुःसहः ॥ ११
 तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः ।

कृष्टं कर्षणजं ग्राम्यधान्यम् ॥ ३ ॥ शुद्धैर्विपालितैः । वानेयं
 वनभवम् ॥ ४ ॥ अनग्रयः परिमाजकाः ॥ ५ ॥ आहारयत्

आहारं कृतवती ॥ १० ॥ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥
 न क्षंसेते क्षमां न करिष्यतः ॥ ११ ॥ सहितुं सोढुम् ॥ ११ ॥

शैत्र्यया वीरघातिन्या गदघा विचरिष्यति ॥ १२
 तथा गाण्डीवनिर्वोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ १३
 ततोऽहं सुहृदां वाचो दुर्योधनवशानुगः ।
 स्मरणीयाः स्मरिष्यामि मया यान कृताः पुरा ॥ १४
 संजय उवाच ।
 व्यतिक्रमोऽयं सुमहास्त्वया राजश्रुपेक्षितः ।
 समर्थेनापि यन्मोहात्पुत्रस्ते न निवारितः ॥ १५
 श्रुत्वाऽयं निर्जितान्धूते पाण्डवान्मधुसूदनः ।
 त्वरितः काम्यके पार्थोन्समभावयदच्युतः ॥ १६
 क्रुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 विराटो धृष्टकेतुश्च केकयाश्च महारथाः ॥ १७
 तैश्च यत्कथितं राजन् दृष्ट्वा पार्थोन्पराजितान् ।
 चोरेण विदितं सर्वं तन्मया वेदितं च ते ॥ १८
 समागम्य वृतस्तत्र पाण्डवैर्मधुसूदनः ।
 सारथ्ये फल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान्हरिः ॥ १९
 अमर्षितो हि कृष्णोपि दृष्ट्वा पार्थोस्तदा गतान् ।
 कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानब्रवीच्च युधिष्ठिरम् ॥ २०
 या सा समृद्धिः पार्थोनामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह ।
 राजसूये मया दृष्टा नृपैरन्यैः सुदुर्लभा ॥ २१
 यत्र सर्वान्महीपालाञ्छस्त्रतेजोभयादितान् ।
 सवक्त्राङ्गान्सपौण्ड्रौद्वान्सचोलद्रविडान्धकान् ॥ २२
 सागरानूपकांश्चैव ये च पत्तनवासिनः ।
 सिंहलान्बर्बरान्प्लेज्जान्ये च लङ्कानिवासिनः ॥ २३
 पश्चिमानि च राष्ट्राणि शतशः सागरान्तिकान् ।
 पङ्कवान्दरदान्सर्वान्किरातान्यवनाञ्चकान् ॥ २४
 दारहूणांश्च चीनांश्च तुषारान्सैन्धवांस्तथा ।
 जागुडान् रामठान्मुण्डान्त्रीराज्यमथ तङ्गणान् ॥ २५
 केकयान्मालवांश्चैव तथा काश्मीरकानपि ।
 अद्राक्षमहमाहूतान्यज्ञे ते परिवेषकान् ॥ २६
 सा ते समृद्धिर्धैरात्ता चपला प्रतिसारिणी ।
 आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम् ॥ २७

शैत्र्यया शिवयस्थया भूमिं भित्त्वा पातालं प्रवेक्ष्यतीति भया-
 दन्तरिक्षे एव धृतयेत्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रतिसारिणी प्रसीपं सर-
 तीति नीचाडुगामिनीत्यर्थः । आहरिष्यामि श्वानीमेवेति

रामेण सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ।
 अक्रूरगदसाम्बैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च ॥ २८
 धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ।
 दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णं च भारत ।
 दुःशासनं सौबलेयं यश्चान्यः प्रतियोत्स्यति ॥ २९
 तत्तत्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् ।
 धार्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीभिर्मां ३०
 अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन्वीरसमागमे ।
 शृण्वत्स्वेतेषु वीरेषु धृष्टद्युम्नमुखेषु च ॥ ३१
 प्रतिगृह्णामि ते वाचमिमां सत्यां जनार्दन ।
 अमित्रान्मे महाबाहो सानुबन्धान्निष्यसि ॥ ३२
 वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव ।
 प्रतिज्ञातो वने वासो राज्ञामध्ये मया ह्ययम् ३३
 धर्मराजस्य वचनं प्रतिश्रुत्य सभासदः ।
 धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते समयामासुरञ्जसा ॥ ३४
 केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तरमर्षितम् ।
 पाञ्चालीं प्राहुरक्लिष्टां वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३५
 दुर्योधनस्तव क्रोधादेवि त्यक्ष्यति जीवितम् ।
 प्रतिजानीम ते सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ॥ ३६
 ये स्म ते कुरवः कृष्णे दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा ।
 मांसानि तेषां खादन्तो हरिष्यन्ति वृकद्विजाः ३७
 पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा ।
 उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैः कृष्टाऽसि सभातले ३८
 तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले ।
 ऋग्व्यादैः कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत् ॥
 परिक्लिष्टाऽसि यैस्तत्र वैश्चासि समुपेक्षिता ।
 तेषामुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति शोणितम् ४०
 एवं बहुविधा वाचस्त ऊचुः पुरुषर्षभाः ।
 सर्वे तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहतलक्षणाः ॥ ४१
 ते धर्मराजेन वृता वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशात् ।
 पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः ॥ ४२

शेषः । अतएव प्रार्थना सत्यं मां कुरुष्विति ॥ २७ ॥ समयामासुः
 समं युक्तमित्याख्युः । समयमन्नात्तदाचष्ट इति णिच् लिटि
 आम् ॥ ३४ ॥

रामश्च कृष्णश्च धनंजयश्च
 मधुसूक्तसाम्बौ युयुधानमीमौ ।
 माद्रीसुतौ केकयराजपुत्राः
 पाञ्चालपुत्राः सह मत्स्यराज्ञा ॥ ४३
 एतान्सर्वाँल्लोकवीरानजेया-
 न्महात्मनः सातुबन्धान्ससैन्यान् ।
 को जीवितार्थी समरेऽभ्युदीया-
 त्कुद्धान्सिंहान्केसरिणो यथैव ॥ ४४
 ॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 यन्माऽब्रवीद्विदुरो धृतकाले
 त्वं पाण्डवाञ्जेष्यसि चेन्नरेन्द्र ।
 ध्रुवं कुरुणामयमन्तकालो
 महाभयो भविता शोणितौघः ॥ ४५
 मन्ये यथा तन्नवितेति हृत
 यथा धृत्वा प्राह वचः पुरा माम् ।
 असंशयं भविता युद्धमेत-
 द्रुते काले पाण्डवानां यथोक्तम् ॥ ४६

समाप्तमिन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥ ४ ॥

(अथ नलोपाख्यानपर्व ॥ ५ ॥)

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

भीमपुथिष्ठिरसंवापसमये बृहदश्वेन नलोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ पुथिष्ठिरमति बृहदश्वेन नलोपाख्यानकथनारम्भः ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 अस्मदेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
 युधिष्ठिरमभृतयः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 अस्मदेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
 न्यवसन्कृष्णया सार्धं काम्यके भरतर्षभाः ॥ २
 ततः कदाचिदेकान्ते विविक्ते मृदुशादले ।
 दुःखार्ता भरतश्रेष्ठा निषेदुः सह कृष्णया ॥ ३
 धनंजयं शोचमानाः साश्रुकण्ठाः सुदुःखिताः ।
 तद्वियोगादितान्सर्वाञ्जशोकः समभिपुपुवे ॥ ४
 धनंजयवियोगाच्च राज्यभ्रंशाच्च दुःखिताः ।
 अथ भीमो महाबाहुर्पुथिष्ठिरमभाषत ॥ ५
 निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ भरतर्षभः ।
 अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ६
 यस्मिन्निनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् ।

सात्यकिर्वासुदेवश्च विनश्येयुर्न संशयः ॥ ७
 योसौ गच्छति धर्मात्मा बहून्लेशान्विचिन्तयन् ।
 मयभियोगाद्रीभत्सुस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ८
 यस्य बाहू समाभित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ९
 यस्य प्रभावाद्भि वयं सभामध्ये धनुष्मतः ।
 'जितान्मन्यामहे सर्वान्धार्तराष्ट्रान्तसौबलान् १०
 यस्य प्रभावात् मया सभामध्ये महाबलाः ।
 नीता लोकमग्नं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससौबलाः ॥ ११
 ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
 सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ १२
 मया हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान्परान् ।
 स्वबाहुविजितां कृत्स्नां प्रशाधीमां वसुंधराम् १३
 भवतो धृतदोषेण सर्वे वयमुपप्लुताः ।
 अहीनपौरुषा राजन्बलिभिर्बलवत्तराः ॥ १४

युयुधानः सात्यकिः ॥ ४१ ॥ केसरिणः कोचेनोच्छ्रितसट्टान् ॥ ४४ ॥ अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

पुपुवे स्मवितवान् ॥ ४ ॥ निदेशात् आश्रितः ॥ ६ ॥ वसुं
 लोकं परलोकम् ॥ ११ ॥ बलिभिः सामन्तवसैर्धर्मैर्बलवत्तराः

क्षात्रं धर्मं महाराज त्वमवेक्षितुमर्हसि ।
 न हि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य वनाश्रयः ॥ १५
 राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ।
 स क्षत्रधर्मविद्राजन्माधर्म्याक्रीनशः पथः ॥ १६
 प्राग्द्वादश समा राजन्धार्तराष्ट्राभिहन्महि ।
 निवर्त्य च वनात्पार्थमानास्य च जनार्दनम् ॥ १७
 व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव महाहवे ।
 धार्तराष्ट्रानसुं लोकं गमयाम विशांपते ॥ १८
 सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्ससौवलान् ।
 दुर्योधनं च कर्णं च यो वाञ्छ्यः प्रतियोत्स्यते ॥ १९
 मया प्रशमिते पश्चात्स्वमेष्यसि वनं पुनः ।
 एवं कृते न ते दोषो भविष्यति विशांपते ॥ २०
 यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिदम् ।
 अवधूय महाराज गच्छेम स्वर्गेशुत्तमम् ॥ २१
 एवमेतद्भवेद्राजन्यदि राजा न बालिशः ।
 अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान्धर्मपरायणः ॥ २२
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
 न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ।
 तथा भारत धर्मेषु धर्मज्ञैरिह दृश्यते ॥ २३
 अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण ह ।
 तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो ।
 संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥ २४
 यदि वेदाः प्रमाणं ते दिवसादूर्ध्वमच्युत ।
 त्रयोदशादितः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २५
 कालो दुर्योधनं हन्तुं सानुबन्धमरिदम् ।
 एकाग्रं पृथिवीं सर्वां पुरा राजन्करोति सः ॥ २६
 धूतमियेण राजेन्द्र तथा तद्भवता कृतम् ।
 प्रायेणाज्ञातचर्यायां वयं सर्वे निपातिताः ॥ २७
 न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान्सुदुर्जनः ।
 न विज्ञास्यति दुष्टात्मा चरैरिति सुयोधनः ॥ २८
 अधिगम्य च सर्वांश्चो वनवासमिमं ततः ।
 प्रव्राजयिष्यति पुनर्निकृत्याऽधमपूरुषः ।

यद्यस्मानभिगच्छेत पापः स हि कथंचन ॥ २९
 अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान्दृष्ट्वा च पुनरादयेत् ।
 द्यूतेन ते महाराज पुनर्युद्धं प्रवर्तते ॥ ३०
 भवांश्च पुनराहूतो द्यूतेनैवापनेष्यति ।
 स तथाऽक्षेषु कुशलो निश्चितो गतचेतनः ॥ ३१
 चरिष्यसि महाराज वनेषु वसतीः पुनः ॥ ३२
 यद्यस्मान्सुमहाराज कृपणान्कर्तुमर्हसि ।
 यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्मांश्च कृत्स्नशः ।
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञो हन्तव्य इति निश्चयः ॥ ३३
 अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्तिं सुयोधनम् ।
 यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहेदनिलसारथिः ।
 हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु मे भवान् ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं ब्रुवाणं भीमं तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उवाच सान्त्वयन्राजा मूर्ध्निपात्राय पाण्डवम् ॥ ३५
 असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् ।
 वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं सह गाण्डीवधन्वना ॥ ३६
 यत्त्वमाभाषसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो ।
 अनृतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ ३७
 अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयम् ।
 हन्ता त्वमसि दुर्यधं सानुबन्धं सुयोधनम् ॥ ३८
 एवं ब्रुवति भीमं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृषिः ॥ ३९
 तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा संप्राप्तं धर्मचारिणम् ।
 शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥ ४०
 आश्वस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
 अमिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्मभाषत ॥ ४१
 अक्षद्यूते च भगवन्धनं राज्यं च मे हतम् ।
 आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ४२
 अनक्षज्ञस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः ।
 भार्या च मे सर्वा नीता प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥ ४३
 पुनर्युद्धेन मां जित्वा वनवासं सुदारुणम् ।

प्राप्राजयन्महारण्यमजिनैः परिवारितम् ॥ ४४
 अहं वने दुर्वसतीर्वसन्परमदुःखितः ।
 अश्वद्यूताभिषङ्गेण गिरः शृण्वन्सुदारुणाः ॥ ४५
 आर्तानां सुहृदां वाचो ब्यूतप्रभृति शंसताम् ।
 अहं हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ॥ ४६
 यस्मिंश्च वयमायत्ताः सदा गाण्डीवधन्वनि ।
 'स चेन्द्रलोकं गतवानस्त्रहेतोर्महाबलः ॥' ४७
 विना महात्मना तेन गतसत्त्व इवासहे ।
 कदा द्रक्ष्यामि बीभत्सुं कृतास्त्रं पुनरामसम् ॥ ४८
 'इति सर्वे महेष्वासं चिन्तयाना धनंजयम् ।
 अनेन तु विषण्णोऽहं कारणेन सहानुजः ॥ ४९
 वनवासान्निवृत्तं मां पुनस्ते पापबुद्धयः ।
 जानन्तः प्रीयमाणा वै देवने भ्रातृभिः सह ।
 द्यूतेनैवाहयिष्यन्ति बलादक्षेषु तद्विदः ॥ ५०
 आहूतश्च पुनर्द्यूते नास्मि शक्तो निवर्तितुम् ।
 पणो च मम नात्यर्थं वसु किंचन विद्यते ॥ ५१
 एतत्सर्वमनुश्र्यायचिन्तयानो दिवानिश्चम् ।
 न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीह कश्चन ॥ ५२
 नास्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ।
 भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोपि वा क्वचित् ।
 न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ५३
 'एवं भ्रुवन्तं दुःस्वार्तमुवाच भगवानृषिः ।
 शोकं व्यपनुदन्नाज्ञो धर्मराजस्य धीमतः ॥ ५४

बृहदश्व उवाच ।
 न विषादे मनः कार्यं त्वया बुद्धिमतांवर ।
 आगमिष्यति बीभत्सुरमित्रांश्च विजेष्यते ॥ ५५
 यद्वीर्यं महाराज न मत्तो विद्यते क्वचित् ।
 अल्पभाग्यतरः कश्चित्पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ५६
 अत्र ते वर्णयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ ।
 यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजाऽऽसीत्पृथिवीपते ॥ ५७
 वैशंपायन उवाच ।
 अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
 इमामवस्थां संग्राह्यं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ५८
 बृहदश्व उवाच ।
 शृणु राजन्भवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।
 यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजाऽऽसीत्पृथिवीपते ॥ ५९
 निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः ।
 तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थकोविदः ॥ ६०
 स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम् ।
 वनवासं सुदुःखार्तो भार्यया न्यवसत्सह ॥ ६१
 न तस्य दासा न रथो न भ्राता न च बान्धवाः ।
 वने निवसतो राजन्मथूयन्त कदाचन ॥ ६२
 भवान्हि संवृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसंमितैः ।
 ब्रह्मकल्पैर्द्रिजाभ्यैश्च तस्माच्चाहंसि शोचितुम् ॥ ६३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः ।
 चरितं वदतांश्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ६४

॥ इति श्रीभगवद्गीतायामारणे अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

दमयन्त्यां समुत्कण्ठितेन मलेन वने विहृतसु हंसेभ्योऽन्तमस्य ग्राहणम् ॥ १ ॥ प्रतिक्रियाप्रतिज्ञानेन आश्वानं मोक्षि-
 सवता हंसेन मल्लगुणानुधर्षनेन दमयन्त्यां नले रथोपादनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
 उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥ १

'यत्त्वा दानपतिर्दक्षः सदा शीलपुरस्कृतः ।'
 अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ।
 उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २

जयन्तः प्रीयमाणा वै इति क. पाठः ॥ ५० ॥ पुष्करेण राजा
 ॥ ६१ ॥ एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

उपपन्नो युक्तः ॥ १ ॥

ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ।
 अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३
 ईप्सितो वरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः ।
 रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ४
 तथैवासीद्विदमेषु भीमो भीमपराक्रमः ।
 शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजाः ॥ ५
 स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
 तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥ ६
 तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ।
 महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७
 तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
 कन्यारत्नं कुमारार्थं त्रीनुदारान्महायशः ॥ ८
 दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् ।
 उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भीमान्भीमपराक्रमान् ॥ ९
 दमयन्ती तु रूपेण तेजसा वपुषा श्रिया ।
 सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ १०
 अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलंकृतम् ।
 शतं सखीनां च तदा पर्युपास्ते शचीमिव ॥ ११
 तत्र स राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।
 सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामनी यथा ॥ १२
 अतीव रूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना ।
 न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती कचित् ॥ १३
 मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वाऽथवा श्रुता ।
 चित्प्रमाथिनी बाला देवानामपि सुन्दरी ॥ १४
 नलश्च नरशार्दूलो रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
 कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ १५
 तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ।
 नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनःपुनः ॥ १६
 तयोरदृष्टः कामोऽभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।
 अन्योन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्धत दृच्छयः ॥ १७
 अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।
 अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १८

स ददर्श ततो हंसाज्ञातरूपपरिच्छदान् ।
 वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १९
 ततोऽन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा ।
 हन्तव्योऽस्मि न ते राजन्करिष्यामि तव प्रियम् ॥ २०
 दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध ।
 यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् ॥ २१
 त्वं चैव यथा भार्या भविष्यति तथाऽनघ ।
 विधास्यामि नरव्याघ्र सोऽनुजानातु मां भवान् ॥ २२
 एवमुक्तस्ततो हंसमुत्सर्ज्य महीपतिः ।
 ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २३
 विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।
 निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्शार्थं तान्स्वगान् ॥ २४
 सा तानद्भुतरूपान् नै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।
 दृष्ट्वा ग्रहीतुं स्वगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २५
 अथ हंसा विसृष्टपुः सर्वतः प्रमदावने ।
 एकैकशस्तदा कन्यास्तान्हंसान्समुपाद्रवन् ॥ २६
 दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।
 स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ २७
 दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः ।
 अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥ २८
 [कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ।]
 तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ।
 सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥ २९
 वयं हि देवमन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् ।
 दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ ३०
 त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।
 विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान्भवेत् ॥ ३१
 एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशांपते ।
 अब्रवीत्तत्र तं हंसं त्वमप्येवं नलं वद ॥ ३२
 तथेत्सुक्त्वाऽण्डजः कन्यां विदर्भस्य विशांपते ।
 पुनरागम्य निषधाजले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

सौदामनी प्रावृष्यमेघसंवन्धिनी ॥ १२ ॥ मूर्तिमान् शरीरी ॥ १५ ॥
 प्रशशंसुः वार्ताहरा इति शेषः ॥ १६ ॥ दृच्छयः कामः ॥ १७ ॥

जातरूपपरिच्छदान् सुवर्णपञ्चान् ॥ १९ ॥ अन्तरिक्षगः स्वगः
 ॥ २० ॥ गरुत्मन्तः पक्षिणः ॥ २१ ॥ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

. नारदेनेन्द्रादीन्प्रति दमयन्तीगुणानुवर्णनपूर्वकं तत्स्वयंवरप्रवृत्तिकथनम् ॥ १ ॥ तत्स्वयंवरार्थमागच्छन्तिन्द्रादिभिः
पथि दृष्ट्वा नलस्य दमयन्तीघटनायां वृत्तेन वरणम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
तदा प्रभृति न स्वस्था नलं प्रति बभूव सा ॥ १
ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।
बभूव दमयन्ती तु निःश्वासपरमा तदा ॥ २
ऊर्ध्वदृष्टिर्धानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ।
पाण्डुवर्णा क्षणेनाथ हृच्छशविष्टचेतना ॥ ३
न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिषित् ।
न नक्तं न दिवा शेते हाहेति रुदती मुहुः ॥ ४
तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जहुरिद्विजैः ॥ ५
ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीजनः ।
न्यवेदयन्तामस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वर ॥ ६
तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ।
चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्त्वां सुतां प्रति ।
किमर्थं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्येव लक्ष्यते ॥ ७
स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।
अपश्यदात्मना कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ८
स सन्निपातयामास महीपालान्विशंपतिः ।
एषोऽनुभूयतां वीराः स्वयंवर इति प्रभो ॥ ९
श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
अभिजग्मुस्ततो वीरा राजानो भीमशासनात् ॥ १०
हस्त्यश्वरथघोषेण नादयन्तो वसुंधराम् ।
विचित्रमाल्याभरणैर्वैलेह्यैः खलंकृतैः ॥ ११
तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनाम् ।
यथार्हमकरोत्पूजां तेऽवसस्तत्र पूजिताः ॥ १२
एतस्मिन्नेव काले तु सुराणामृषिसत्तमौ ।
अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितो गतौ ॥ १३
नारदः पर्वतश्चैव महाप्राज्ञौ महाव्रतौ ।
देवराजस्य भवनं विविशते सुपूजितौ ॥ १४
तावर्चयित्वा मधवा ततः कुशलमन्ययम् ।

पप्रच्छानामयं चापि तयोः सर्वगतं विश्वः ॥ १५
नारद उवाच ।
आवयोः कुशलं देव सर्वत्रगतमीश्वर ।
लोके च मधवन्कुत्से नृपाः कुशलिनो विभो ॥ १६
बृहदश्व उवाच ।
नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा ।
धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १७
शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराशुखाः ।
अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव सम कामधुक् ॥ १८
कनु ते क्षत्रियाः शूरा नहि पश्यामि तानहम् ।
आगच्छतो महीपालान्दयितानतिथीन्मम ॥ १९
एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ।
शृणु मे मधवन्धेन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥ २०
विदर्भराज्ञो दुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।
रूपेण समतक्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोषितः ॥ २१
तस्याः स्वयंवरः शक्र भविता नक्षिरादिव ।
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २२
तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।
काङ्क्षन्ति स विशेषेण बलवृत्रनिषूदन ॥ २३
एतस्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साभिकाः ।
आजग्मुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः ॥ २४
ततस्ते शुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
श्रुत्वैव चाब्रुवन्द्वा गच्छामो वयमप्युत ॥ २५
ततः सर्वे महाराज सगणाः सहबाहनाः ।
विदर्भानभिजग्मुस्ते यतः सर्वे महीक्षितः ॥ २६
नलोपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
अभ्यगच्छददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २७
अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितम् ।
साक्षादिव स्थितं सूर्या मन्मथं रूपसंपदा ॥ २८

तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते आजमानं यथा रविम् ।
तत्सुर्विगतसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥ २९
ततोऽन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः ।

अमुवन्नैषधं राजन्नवतीर्थं नभस्तलात् ॥ ३०
मोभो निषधराजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् ।
असाकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

मलेन दमयन्त्यामिन्द्रादिभिर्देवानिवेदनम् ॥ १ ॥

बृहदश्व उवाच ।
तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत ।
अथैतान्परिप्रच्छ कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १
के वै भवन्तः कथासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ।
किंच तत्र मया कार्यं कथयध्वं यथातथम् ॥ २
एवमुक्ते नैषधेन मधवानभ्यभाषत ।
अमरान्वै निबोधासान्दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३
अहमिन्द्रोऽयमग्निश्च तथैवायमपांपतिः ।
शरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ॥ ४
त्वं वै समागतानसान्दमयन्त्यै निवेदय ।
लोकपाला महेन्द्राद्याः समायान्ति दिदृक्षवः ॥ ५
प्राप्नुमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६
एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिं ब्रवीत् ।
एकार्थसमवेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७
कथं हि जातसंकल्पः स्त्रियमुत्सृजते पुमान् ।
परार्थमीदृशं वक्तुं तद्वै पश्यामरेश्वर ॥ ८
'एवमुक्तो नैषधेन मधवान्पुनरब्रवीत् ।'
करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैषध ।
न करिष्यसि कस्मात्त्वं ब्रज नैषध माचिरम् ॥ ९
'स वै त्वमागतानसान्दमयन्त्यै निवेदय ।
अयसा योक्ष्यसे हि त्वं कुर्वन्नमरशासनम् ॥ १०
बृहदश्व उवाच ।
एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैषधः पुनरब्रवीत् ।

सुरक्षितानि वैष्मनि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ ११
प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत ।
जगाम स तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवेशनम् ॥ १२
ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् ।
देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ १३
अतीव सुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां सुलोचनाम् ।
आक्षिपन्तीमिव च तां शशिर्न खेन तेजसा ॥ १४
तस्य दृष्ट्वैव वपुधे कामस्तां चारुहासिनीम् ।
सत्यं चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १५
ततस्ता नैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः ।
आसनेभ्यः समुत्प्रेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥ १६
प्रशशंसुश्च सुमिता नलं ता विस्मयान्विताः ।
न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यपूजयन् ॥ १७
अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्यं महात्मनः ।
कोऽयं देवोऽथवा यक्षो गन्धर्वो वा भविष्यति ॥ १८
न तास्तं शकुवन्ति स व्याहर्तुमपि किंचन ।
तेजसा धर्षितास्तस्य लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १९
अथैनं स्मयमानेव स्मितपूर्वाभिभाषिणी ।
दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता ॥ २०
कस्त्वं सर्वानवद्याङ्गं मम हृच्छयवर्धन ।
प्राप्तोऽस्मरवद्वीरं ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ २१
कथमागमनं चेह कथं चासि न लक्षितः ।
सुरक्षितं हि मे वैष्म राजा चैवोग्रशासनः ॥ २२
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ॥ २३

॥ २० ॥ विगतो विनष्टः दमयन्तीं प्राप्स्याम इति संकल्पो
येषाम् ॥ २९ ॥ एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

धर्षिता अभिभूताः ॥ १६ ॥ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

देवास्त्वां मामुमिच्छन्ति शक्रोऽभिर्वरुणो यमः ।
तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ॥ २४
तेषामेव प्रभावेण प्रविष्टोऽहमलक्षितः ।

प्रविशन्तं न मां कश्चिदपश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २५
एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः ।
एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

मलदमयन्तीलंबादः ॥ १ ॥ मलमेध्वादीप्रति दमयन्तीवचनमिवेदमम् ॥ २ ॥

बृहदश उवाच ।

सा नमस्कृत्य देवेभ्यः ग्रहस्य नलमब्रवीत् ।
प्रणयस्य यथाश्रद्धं राजन्किं करवाणि ते ॥ १
अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किंचन ।
तत्सर्वं तव विस्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ २
हंसानां वचनं यत्तु तन्मां दहति पार्थिव ।
त्वत्कृते हि मया वीर राजानः सन्निपातिताः ॥ ३
यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद ।
विषममिं जलं रज्जुमास्यास्ये तव कारणात् ॥ ४
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ॥
तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ ५
येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् ।
न पादरजसा तुल्यो मनस्ते तेषु वर्तताम् ॥ ६
विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति ।
आहि मामनवद्यान्नि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७
विरजांसि च वासांसि दिव्याधिप्राः स्रजस्तथा ।
भूषणानि तु दिव्यानि देवान्प्राप्य तु शुक्ल वै ॥ ८
य इमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य प्रसते पुनः ।
हुताशमीशं देवानां का तं न वरयेत्पतिम् ॥ ९
यस्य दण्डमयात्सर्वे भूतग्रामाः समागताः ।
धर्ममेवानुबध्यन्ति का तं न वरयेत्पतिम् ॥ १०
धर्मात्मानं महात्मानं दैत्यदानवमर्दनम् ।
महेन्द्रं सर्वदेवानां का तं न वरयेत्पतिम् ॥ ११
क्रियतामविशङ्गेन मनसा यदि मन्यसे ।

वरुणं लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु ॥ १२
नैषधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
समायुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ वारिणा ॥ १३
देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते ।
शृणे त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्वीमि ते ॥ १४
तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिम् ।
दीत्येनागत्य कल्याणि नोत्सहे स्वार्थमीप्सितं ॥ १५
कथं ह्यहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः ।
परार्थं यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिदोत्सहे ॥ १६
एष धर्मो यदि स्वार्थो समापि भविता ततः ।
एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे विधीयताम् ॥ १७
ततो बाष्पाकुलां वाचं दमयन्ती शुचिसिता ।
प्रत्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ १८
अस्त्युपायो मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर ।
येन दोषो न भविता तव राजन्कथंचन ॥ १९
त्वं चैव हि नरश्रेष्ठ देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः ।
आयान्तु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥ २०
ततोऽहं लोकपालानां सन्निधौ त्वां नरेश्वर ।
वरविष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति ॥ २१
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलो राजा विशांपते ।
आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ २२
तमपश्यंस्तथाऽऽयान्तं लोकपाला महेश्वराः ।
दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्वृत्तान्तं सर्वमेव तम् ॥ २३
कश्चिद्दृष्ट्वा त्वया राजन्दमयन्ती शुचिसिता ।

यथाश्रद्धं देवेभ्यो नमस्कृत्य प्रणयस्तेति संबन्धः । प्रण-
यस्य परिणयस्य । सामिति शेषः ॥ १ ॥ विस्रब्धं सविश्रब्धं

यथास्यात्तथा प्रणयं परिणयनं विवाहम् ॥ २ ॥ सन्निपातिताः
मेलिताः ॥ ३ ॥ मृत्युकारणादिति क. ध. पाठः ॥ ४ ॥

किमब्रवीच्च नः सर्वान्वद भूमिपतेऽनघ ॥ २४
 नल उवाच ।
 भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।
 प्रविष्टः सुमहाकश्यं दण्डिभिः स्वविरैर्वृतम् ॥ २५
 प्रविशन्तं च मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः ।
 ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ॥ २६
 सख्यश्वास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः ।
 विस्मिताश्चामवन्तर्वा दृष्ट्वा मां विबुधेश्वराः ॥ २७

वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना ।
 मामेव गतसंकल्पा वृणीते सा सुरोत्तमाः ॥ २८
 अब्रवीच्चैव मां बाला आद्यान्तु सहिताः सुराः ।
 त्वया सह नरव्याघ्र मम यत्र स्वयंवरः ॥ २९
 तेषामहं संनिधौ त्वां वरयिष्यामि नैषध ।
 एवं तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥ ३०
 एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुपाहृतम् ।
 मया शेषे प्रमाणं तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

स्वयंवरमण्डपे इन्द्राक्षियमवकौर्बलसारूप्येण सत्यार्त्वे समुपवेशनम् ॥ १ ॥ दमयन्त्या स्वगुणसंतुष्टेन्द्रादिप्रसादेन भलस्यैव वरणम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
 आजुहाव महीपालान्भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १
 तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।
 त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ २
 कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।
 विविशुस्ते नृपा रङ्गं महासिंह इवाचलम् ॥ ३
 तत्रासनेषु विविधेष्व्वासीनाः पृथिवीक्षितः ।
 सुरभिस्त्रयश्वराः सर्वे प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४
 तां राजसमितिं पूर्णां नागैर्भोगवतीमिव ।
 संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ।
 'प्रविवेश नलो देवैः पुण्यश्लोको नराधिप ॥' ५
 तत्र स पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः ।
 आकारवर्णसुश्लक्ष्णाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ६
 सुकेशान्तानि चारुणि सुनासानि शुभानि च ।
 मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ७
 दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
 सुष्मन्ती प्रमया राज्ञां चक्षुषि च मनांसि च ॥ ८
 तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।

तत्रतत्रैव सक्ताऽभून् चचाल च पश्यताम् ॥ ९
 ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।
 ददर्श मैत्री पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनिह ॥ १०
 तान्समीक्ष्य ततः सर्वाभिर्विशेषाकृतीन्स्थितान् ।
 संदेहादथ वेदभीं वाभ्यजानान्नलं नृपम् ॥ ११
 'निर्विशेषवयोवेषरूपाणां तत्र सा शुभा ।'
 ययं हि ददृशे तेषां तंतं मेने नलं नृपम् ।
 सा चिन्तयन्ती बुद्ध्याऽथ तर्कयामास भामिनी १२
 कथं नु देवाज्जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ।
 एवं संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ॥ १३
 श्रुतानि देवलङ्गानि तर्कयामास भारत ।
 देवानां यानि लिङ्गानि स्वविरैर्भ्यः श्रुतानि मे १४
 तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्ष्ये ।
 एवं विचिन्त्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ॥ १५
 शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत ।
 वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ॥ १६
 देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेषमानेदमब्रवीत् ।
 हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ।
 पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥ १७

महाकश्यं महान्तं राजद्वारप्रदेशम् ॥ २५ ॥ अतः परं प्रमाणं तु भवन्तोऽनरसत्तमा इति क. पाठः ॥ ११ ॥ त्रिपञ्चाशो-

ऽध्यायः ॥ ५३ ॥

सुनासाक्षिभुवाणि चेति श. पाठः ॥ ७ ॥ सुष्मन्ती हरन्ती

मनसा वचसा चैव यथा नातिचराम्यहम् ।
 तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १८
 यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषधाधिपः ।
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १९
 यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ।
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ २०
 स्वं चैव रूपं पुण्यन्तु लोकपाला महेश्वराः ।
 यथाऽहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ॥ २१
 निशम्य दमयन्त्यास्तत्करणं प्रतिदेवितम् ।
 निधयं परमं तथ्यमनुरागं च नैषधे ॥ २२
 मनोविशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं च नैषधे ।
 यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ॥ २३
 साऽपश्यद्विबुधान्सर्वान्स्वेदान्स्तब्धलोचनान् ।
 अम्लानस्रग्रजोहीनान्स्थितानस्पृशतः क्षितिम् २४
 छायाद्वितीयो म्लानस्रग्रजःस्वेदसमन्वितः ।
 भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च सूचितः ॥ २५
 सा समीक्ष्य तु तान्देवान्पुण्यश्लोकं च भारत ।
 नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डवं ॥ २६
 विलज्जमाना वस्त्रान्तं जग्राहायतलोचना ।
 स्कन्धदेशेऽसृजत्तस्य स्रजं परमशोभनाम् ॥ २७
 वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ।
 ततो हाहेति सहसा मुक्तः शब्दो नराधिपैः ॥ २८
 देवैर्महर्षिभिस्तत्र साधुसाध्विति भारत ।
 विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भिर्नलं नृपम् ॥ २९
 दमयन्तीं तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृपः ।
 आश्वासयद्भारोहां प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ३०
 यत्त्वं भजसि कल्याणि पुमांसं देवसन्निधौ ।
 तस्मान्मां विद्धि भर्तारमेतत्ते वचने रतम् ॥ ३१
 यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते ।
 तावच्चयि भविष्यामि सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ३२
 दमयन्ती तथा वाग्भिरभिनन्द्य कृताञ्जलिः ॥ ३३

तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान् ।
 तानेव शरणं देवाञ्जग्मतुर्मनसा तदा ॥ ३४
 वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
 प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ ३५
 प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिं चानुत्तमां शुभाम् ।
 नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ ३६
 अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः ।
 लोकानात्मप्रभाञ्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३७
 यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिम् ।
 अपांपतिरपां भावं यत्र वाञ्छति नैषधः ।
 स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्याः सर्वे च मिथुनं ददुः ॥ ३८
 वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ।
 'एतत्सर्वं नलोऽपश्यदमयन्ती च भारत ।
 यथा स्वप्नं महाराज तथैव ददृशुर्जनाः ॥ ३९
 ततः स्वयंवरं चक्रे भीमो राजाऽतिमानुषम् ।
 समागतेषु सर्वेषु भूपालेषु विशांपते ॥ ४०
 दमयन्त्यपि तद्दृष्ट्वा राजमण्डलमृद्धिमत् ।
 अन्वीक्ष्य नैषधं वज्रे भैमी धर्मेण भारत ॥ ४१
 वृते च नैषधे भैम्या निवृत्ते च स्वयंवरे ।
 सर्वे एव महीपालाः प्रतिजग्मुर्व्यागतम् ॥ ४२
 पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं विस्मान्विताः ।
 दमयन्त्याश्च मुदिताः प्रतिजग्मुर्व्यागतम् ॥ ४३
 गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ।
 विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ४४
 उप्य तत्र तथाकामं नैषधो द्विषदांबरः ।
 भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम् ।
 अवाप्य नारीरत्नं तु पुण्यश्लोकोपि पार्थिवः ॥ ४५
 रेमे सह तथा राजञ्छच्येव बलवृत्रहा ।
 अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोऽशुमानिव ॥ ४६
 अरञ्जयत्प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ।
 ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः ।

॥ ८ ॥ लोकपालाः महेश्वरा इति श्रु. पाठः ॥ २१ ॥ अम्लानस्रजश्च ते रजोहीनाश्चेति विग्रहः । छायाविहीनानम्लानस्रजोऽस्वेदसमन्वितानिति क. पाठः ॥ २४ ॥ यद्यस्मान्मां भजसि तस्मात्ते तव वचने रते इत्येतत् विद्धि ॥ ३१ ॥

आत्मभवं आत्मन आविर्भावम् ॥ ३७ ॥ अन्नरसं आहारे तादृशेयमे विशिष्टरसवताम् । भावं सत्ताम् । मिथुनं एकैकेन द्वयं द्वयमपीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अनुभूय दृष्ट्वा ॥ ४१ ॥ उष्य वासं कृत्वा ॥ ४५ ॥ चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

अन्यैश्च बहुभिर्धीमान्कृतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ ४७
 पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ।
 दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ४८
 जनयामास च ततो दमयन्त्यां महामनाः ।

इन्द्रसेनं सुतं चापि इन्द्रसेनां च कन्यकाम् ॥ ४९
 एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः ।
 ररक्ष वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि षष्ठः पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

षष्ठपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

दमयन्तीस्त्वयंवरादनन्तरं दिवं गच्छतामिन्द्रादीनां मध्येमार्गं कलिद्रापरयोर्दर्शनम् ॥ १ ॥ तैः स्वयंवरे दमयन्त्यां नलवर्यं निवेदितेन द्वापरद्वितीयेन कलिना नलपराभवप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥

बृहदश्च उवाच ।
 वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
 भान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १
 अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।
 द्वापरेण सहायेन कले बृहि क यास्यसि ॥ २
 ततोऽब्रवीत्कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम तां गतम् ॥ ३
 तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः ।
 वृत्तस्तथा नलो राजा पतिरस्यत्समीपतः ॥ ४
 एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः ।
 देवानामभ्य तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५
 देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
 ननु तस्या भवेद्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६
 एवमुक्ते तु कलिना प्रत्युचुस्ते दिवौकसः ।
 अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७
 का हि सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ।

यो वेद धर्मानखिलान्यथावचरितव्रतः ॥ ८
 योऽधीते चतुरो वेदान्सर्वानाख्यानपञ्चमान् ।
 नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ।
 अहिंसानिरतो यथ सत्यवादी दृढव्रतः ॥ ९
 यस्मिन्दाक्ष्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः श्रमः ।
 ध्रुवाणि पुरुषग्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ॥ १०
 एवंपुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।
 आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना ॥ ११
 एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।
 कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुले हृदे ॥ १२
 एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरं च दिवं ययुः ।
 ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् ॥ १३
 संयन्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ।
 अंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंश्यते ॥ १४
 त्वमप्यक्षान्समाविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ।
 'मम प्रियकृते ह्यस्मिन्कृतवांश्च भविष्यसि' ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि षष्ठपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

षष्ठपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

कलिचोदनया पुष्करेण नलः क्लान्तः ॥ १ ॥ नलपुष्करयोरक्षदेवनम् ॥ २ ॥

बृहदश्च उवाच ।
 एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
 आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १

निर्वृत्तः समाप्तः ॥ ४ ॥ अस्माभिः समनुज्ञातो दमयन्त्येति
 क. घ. पाठः ॥ ७ ॥ धर्मवादी दृढव्रत इति क. पाठः ॥ ९ ॥ शौचं

स नित्यमन्तरप्रेक्षी निषधेष्ववसच्चिरम् ।
 अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ॥ २
 कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य संध्यामन्वास्त नैषधः ।

यया क्षमेति क. पाठः ॥ १० ॥ षष्ठपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
 समयं संकेतम् ॥ १ ॥ अन्वास्त उपासितवान् ॥ ३ ॥

अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३
 स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ।
 गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४
 अक्षयूते नलं जेता भवान्नि सहितो मया ।
 निषधान्मतिषद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् ॥ ५
 एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
 कलिश्चैव दृषो भूत्वा तं वै पुष्करमन्त्रयात् ॥ ६
 आसाद्य तु नलं नीरं पुष्करः परवीरहा ।
 दीव्यावेत्यब्रवीद्वाता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७
 न चक्ष्मे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।
 वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः प्राप्तकालममन्यत ॥ ८
 'ततः स राजा सहसा देवितुं संप्रचक्रमे ॥ ९
 भ्रात्रा देवाभिभूतेन दैवाविष्टो जनाधिपः ।'
 हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
 आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥ १०
 तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ।
 निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमरिदमम् ॥ ११
 ततः पौरजनाः सर्वे मन्त्रिभिः सह भारत ।

राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ १२
 ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ १३
 निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
 अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १४
 ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ।
 उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १५
 राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।
 मन्त्रिभिः सहितः सर्वे राजभक्तिपुरस्कृतः ।
 'वृद्धैर्ब्राह्मणमुख्यैश्च वणिग्भिश्च समन्वितः ॥ १६
 आगतं सहितं राजंस्त्यक्तमसादाबलम्बनम् ।'
 तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ॥ १७
 तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं तथाविधाम् ।
 आविष्टः कलिना राजा नाम्यभाषत किञ्चन ॥ १८
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ।
 नायमस्तीति दुःखार्ता व्रीडिता जग्मुरालयान् ॥ १९
 तथा तदभवद्द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
 युधिष्ठिर बहून्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि षट्षष्ठाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तषष्ठाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

द्यूते नलपराजयमुत्पश्यन्त्या दमयन्त्या चोदितेन सारथिना तत्पुत्रमिश्रुनस्य रथापणेन भीमनगरप्रापणम् ॥ १ ॥

बृहदश्च उवाच ।
 दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम् ।
 उन्मत्तवदनुमत्ता देवने कृतचेतसम् ॥ १
 भयशोकसमाविष्टा राजन्भीमसुता ततः ।
 चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥ २
 सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् ।
 नलं च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३
 बृहत्सेनामतिमर्शां तां धात्रीं परिचारिकाम् ।

हितां सर्वार्थकुशलामनुरक्तां सुमापिताम् ॥ ४
 बृहत्सेने व्रजामात्यानानाश्रय नलशासनात् ।
 आचक्ष्व यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टं च यद्वसु ॥ ५
 'इत्येवं सा समादिष्टा बृहत्सेना नरेश्वर ।
 उवाच देव्या वचनं मन्त्रिणां सा समीपतः ॥ ६
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् ।
 अपि नो भागधेयं स्थादित्युक्त्वा पुनराव्रजन् ७
 तांस्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः ।

स कलिः । नलं समाविश्य रूपान्तरेण पुष्करं चाबवीत् ।
 दीव्य द्यूतं कुरु ॥ ४ ॥ दृषः श्रेष्ठः पाशश्रेष्ठे भूत्वा ॥ ६ ॥
 वृषेणाक्षमुह्येन । अभ्रवीत्प्रीत्येति क. पाठः ॥ ७ ॥ यानेषु
 युग्यं युगवहं रथादि तस्य ॥ १० ॥ नायमस्ति नष्टोयमित्यर्थः

॥ १९ ॥ पुण्यः पावनः श्लोको वक्तो यस्य । अजीयत जितः
 ॥ २० ॥ षट्षष्ठाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥
 द्वितीयं द्वितीयवारम् । नच तत्प्रत्यक्षमुच्यतेति क. ध.
 पाठः ॥ ८ ॥

न्यवेदयन्मीमसुता न च तत्प्रत्यनन्दत ॥ ८
 वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा ।
 दमयन्ती पुनर्वेश्म व्रीडिता प्रविवेश ह ॥ ९
 निशाम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराश्रुत्वा ।
 नलं च हृतसर्वस्वं धार्त्री पुनरुवाच ह ॥ १०
 बृहत्सेने पुनर्गच्छ वाष्णोयं नलशासनात् ।
 सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ११
 बृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ।
 वाष्णोयमानयामास पुरुषैरासकारिभिः ॥ १२
 वाष्णोयं तु ततो भैमी सान्त्वयच्छृङ्खला गिरा ।
 उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ १३
 जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि ।
 तस्य त्वं विषमस्यस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १४
 यथायथा हि नृपतिः पुष्करेणैव जीयते ।
 तथातथाऽस्य वै द्यूते रागो भूयोऽभिवर्धते ॥ १५
 यथा च पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वशवर्तिनः ।
 तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १६
 सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथाऽयं न शृणोति च ।
 ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति नैषधः ॥ १७
 यथा राज्ञः प्रदीप्तानां भाग्यानामद्य सारथे ।

नूनं मन्ये न शेषोस्ति नैषधस्य महात्मनः ॥ १८
 यत्तु मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ।
 शरणं त्वां प्रपन्नाऽसि सारथे कुरु मद्रचः ।
 न हि मे शुध्यते भावो विनाशं प्रति सारथे ॥ १९
 नलस्य दयितानश्चान्योजयित्वा मनोजवान् ।
 रथमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुर्महसि ॥ २०
 मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्रन्दनं तथा ।
 अश्वाधिमैमान्यथाकामं वस वाऽन्यत्र गच्छ वा ॥ २१
 दमयन्त्यास्तु तत्राक्यं वाष्णोयो नलसारथिः ।
 न्यवेदयदशेषेण नलमात्येषु मुख्यशः ॥ २२
 तैः समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते ।
 ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भास्तेन बाहिना ॥ २३
 हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरं च तम् ।
 इन्द्रसेनां च तां कन्यामिन्द्रसेनं च बालकम् ॥ २४
 आमूक्य भीमं राजानमार्तः शोचकलं नृपम् ।
 क तु थास्यामि मनसा चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
 अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरीं तदा ॥ २५
 ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।
 मूर्तिं च स ददौ चास्य सारथ्येन नियोजितः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

द्यूते पुष्करजितेन नलोऽपि दमयन्त्या सह वनप्रवेशः ॥ १ ॥ अन्तरिक्षे पक्षिरूपेण समुत्पतन्निरक्षैरात्मजिहृक्षोर्नलस्य
 अन्तरीयचक्ष्मापकर्षणेन पलायनम् ॥ २ ॥

बृहदश्च उवाच ।
 ततस्तु याते वाष्णोये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
 पुष्करेण हृतं राज्यं यचापि वसु किंचन ॥ १
 हृतराज्यं नलं राजन्महसन्पुष्करोऽब्रवीत् ।
 द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ २
 शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यद्यूतं मया ।

दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३
 पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्थुना ।
 व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ ४
 ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ।
 उवाच विद्यतेऽन्यच्च धनं मम नराधम ॥ ५
 वणरूपेण निक्षिप्य पुण्यश्लोकः सुदुर्मनाः ।

कदाचिद्विनशेदपीति श्र. पाठः ॥ १९ ॥ मिथुनं कुमारं
 कुमारं च । कुण्डिनं भीमस्य नगरम् ॥ २० ॥ मुख्यशः
 मुख्येषु मुख्येषु ॥ २१ ॥ बाहिना अश्वरथेन ॥ २३ ॥ मूर्तिं

वेतनम् ॥ २६ ॥ सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
 प्रतिपणः पणनीयं द्रव्यम् ॥ २ ॥

उत्तरीयं तथा वस्त्रं तस्याश्वाभरणानि च ।
 उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशः ॥ ६
 एकवासा ह्यसंवीतः सुहृज्जोकविवर्धनः ।
 निश्चक्राम ततो राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियम् ॥ ७
 दमयन्त्येकवस्त्राऽथ गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ।
 स तथा नगराभ्यांश्चेन्निरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ८
 पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ।
 नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्दृढ्यतां सम ॥ ९
 पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ।
 पौरा न तस्य सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ १०
 स तथा नगराभ्यांश्चेन्निरात्राहो न सत्कृतः ।
 त्रिरात्रमुपितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥ ११
 [पीड्यमानः क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ।
 मातिष्ठत् ततो राजा दमयन्तीं तमन्वगात् ॥] १२
 क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
 अपश्यच्छकुनान्कांश्चिदिरप्यसदृशच्छदान् ॥ १३
 स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्बली ।
 अस्ति भक्ष्यो ममाद्यापि वसु चेदं भविष्यति १४
 तत्तत्तानन्तरीयेण वाससा स समावृणोत् ।
 तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा ॥ १५
 उत्पतन्तः खगा वाक्यमेतदाहुस्ततो नलम् ।
 दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् १६
 वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
 आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वधि ॥
 तान्समीक्ष्य गतानक्षानात्मानं च विवाससम् ।
 पुण्यश्लोकस्तदा राजा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १८
 येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।
 प्राणयात्रां न विन्देयं दुःखितः क्षुधयाऽन्वितः ॥
 येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः ।
 इमे ते शकुना भूत्वा वासश्चापहरन्ति मे ॥ २०
 वैषम्यं परमं ग्राप्सो दुःखितो गतचेतनः ।
 भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ २१

एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम्
 अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥
 एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।
 आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विताः ॥ २३
 एष पन्था विदर्भानामेष यास्यति कोसलान् ।
 अतःपरं च देशोऽयं दक्षिणो दक्षिणापथः ॥ २४
 एतद्वाक्यं नलो राजा दमयन्तीं समाहितः ।
 उवाचासकृदातो हि भैमीषुदिश्य भारत ॥ २५
 ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ।
 उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥ २६
 उद्वेपते मे हृदयं सीदन्त्यज्ञानि सर्वशः ।
 तव पार्थिव संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ २७
 हृतराज्यं हृतद्रव्यं विवस्त्रं क्षुष्टमान्वितम् ।
 कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां निर्जने वने ॥ २८
 श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।
 वने घोरे महाराज नाशयिष्याम्यहं क्रमम् ॥ २९
 न च भार्यासमं किञ्चिन्नरस्यार्तस्य भेषजम् ।
 नित्यं हि सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्विमीमे ते ॥ ३०
 नल उवाच ।
 एवमेतद्यथाऽऽत्य त्वं दमयन्ति सुमध्यमे ।
 नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ ३१
 न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमलं भीरु शङ्कसे ।
 त्यजेयमहमात्मानं न चैव त्वामनिन्दिते ॥ ३२
 दमयन्त्युवाच ।
 यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।
 तत्किमर्थं विदर्भानां पन्थाः समुपदिश्यते ॥ ३३
 अवैमि चाहं नृपते न तु मां त्यक्तुमर्हसि ।
 चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते ॥ ३४
 पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम ।
 अतो निमित्तं शोकं मे वर्धयस्वपरोपम ॥ ३५
 यदि चायमभिप्रायस्तव राजन्भविष्यति ।
 सहितावेव गच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ॥ ३६

विनिराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।

तेन त्वं पूजितो राजन्सुखं वत्ससि नो गृहे ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

नलेन स्वपत्न्या दमयन्त्या वस्त्रार्धच्छेदनपूर्वकं परित्यागेनारण्यानम् ॥ १ ॥

बृहदश्व उवाच ।

‘इत्युक्तः स तदा देव्या नलो वचनमब्रवीत् ।’
यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथंचन ॥ १
कथं समृद्धो गत्वाऽहं तव हर्षविवर्धनः ।
परिचूनो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥ २
इति भुवःकलो राजा दमयन्तीं पुनःपुनः ।
सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोर्धेन संवृताम् ॥ ३
तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां कांचिदुपेयतुः ॥ ४
तां सभामुपसंग्राह्य तदा स निषधाधिपः ।
वैदर्भी सहितो राजा निषसाद महीतले ॥ ५
स वै विवस्त्रो मलिनो विवर्णः पांसुगुण्ठितः ।
दमयन्त्या सह श्रान्तः सुष्वाप धरणीतले ॥ ६
‘ततः स्ववसनस्यान्तं दमयन्ती विशांपते ।
भूमावास्तीर्य सुष्वाप पतिमालिङ्ग्य शोभना ॥’ ७
दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयाऽपहृता ततः ।
सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ८
सुप्तायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशांपते ।
शोकोन्मथितचित्तः सन्न स्र शेते यथा पुरा ॥ ९
स तद्राज्यापहरणं सुहृत्प्रागं च सर्वशः ।
वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ १०
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ ११
यामियं ह्यनुरक्तैवं दुःखमाप्नोति मत्कृते ।
मद्विहीना त्वयं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥ १२
मया निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुव्रता ।

उत्सर्गे संशयः स्यात्तु बिन्देतापि सुखं कचित् ॥ १३

बृहदश्व उवाच ।

स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनःपुनः ।
उत्सर्गेऽमन्यत श्रेयो दमयन्त्या नराधिप ॥ १४
न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्वर्षयितुं पथि ।
यशस्विनी महाभागा मद्भक्त्यै पतिव्रता ॥ १५
एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्तत ।
कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ॥ १६
सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रताम् ।
चिन्तयित्वाऽध्यगाद्राजा वस्त्रार्धस्यावकर्तनम् ॥ १७
कथं वासो विकर्तयं न च बुद्ध्येत मे प्रिया ।
विचिन्त्यैवं नलो राजा सभां पर्यचरचदा ॥ १८
परिधावन्नथ नल इत्येतश्च भारत ।
आससाद समोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥ १९
तेनार्धं वाससश्छित्त्वा निवस्य च परंतपः ।
सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भी प्राद्रवद्गतचेतनाम् ॥ २०
ततो निवद्वद्दहयः पुनरागम्य तां सभाम् ।
दमयन्तीं तदा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ॥ २१
यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।
सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ २२
इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ।
उन्मत्तेव मया हीना कथं बुद्ध्या भविष्यति ॥ २३
कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ।
चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेविते ॥ २४
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्रणौ ।
रश्मन्तु त्वां महाभागे धर्मेणासि समावृता ॥ २५

परिध्वंसं कलिना वस्त्रापहरणादिकेशम् ॥ १० ॥ जनस्य भार्यायाः ॥ ११ ॥ दमयन्त्यां विषये न्यवर्तत निवृत्तासती

विसर्जनेऽभूदिति शेषः ॥ १६ ॥ निवस्य परिधाय ॥ २० ॥
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

एवमुक्त्वा प्रियां भार्या रूपेणाप्रतिभां श्रुत्वा ।
कलिनाऽपहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ॥ २६
गत्वागतवा नलो राजा पुनरेति सर्भां मुहुः ।
आकृष्यमाणः कलिना मौहूदेनावकृष्यते ॥ २७
द्विषेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ।

दोलेव मुहुरायाति याति चैव मुहुर्मुहुः ॥
अवकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्ववचलः ।
सुप्तामुत्सृज्य तां भार्या विलप्य करुणं बहु ॥ २९
नष्टात्मा कलिनाऽऽविष्टस्तसद्विगणयन्मुहुः ।
जगामैकां वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य मोहितः ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकोनपञ्चितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वने चरन्त्या वसगन्त्या अजगरेण ग्रहणम् ॥ १ ॥ वनचरेण व्याघ्रेण तां श्रुततोऽजगरस्य यथा ॥ २ ॥ वसगन्त्या
भारमकाशुकस्य सदाधस्य स्वपातिमस्यमहिम्ना हननम् ॥ ३ ॥

बृहदथ उवाच ।
अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतकृमा ।
अबुध्यत वरारोहा संव्रस्ता विजने वने ॥ १
अपश्यमाना भर्तारं शोकदुःखसमन्विता ।
माक्रोशदुषैः संव्रस्ता महाराजेति नैषधम् ॥ २
नाथ हा महाराज हा स्वामिन्किं जहासि माम् ।
हा हताऽस्मि विनष्टाऽस्मि भीताऽस्मि विजने वने ३
ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
कथंविधस्त्वं हि तथा सुप्तामुत्सृज्य तां ततः ॥ ४
अयमुत्सृज्य गन्ताऽस्मि कथं भार्यामनुव्रताम् ।
विशेषतो नापकृतः परेणापकृतो हसि ॥ ५
शक्यसे न गिरः सत्याः कर्तुं मयि नरेश्वर ।
वास्तव्यां लोकपालानां सन्निधौ कथिताः पुरा ॥ ६
नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ ।
वत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ७
पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावान्पुरुषर्षभ ।
भृशं भीतास्मि दुर्वर्षे दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ८
दृश्यसे दृश्यसे राजभेष तिष्ठसि नैषध ।
अवार्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ९
दृष्टंसां वत राजेन्द्र यन्मामेवंगतामिह ।
विलपन्तीं समालिङ्ग्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ १०
न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किंचन ।

कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचये ॥ ११
कथं नु राजंस्तृपितः क्षुधितः श्रमकशितः ।
सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ॥ १२
ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्ते च मन्थुना ।
इतथेतथ रुदती पर्यभाषत दुःखिता ॥ १३
मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला ।
मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोधाति रोदिति ॥ १४
शरीरा शोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वास्य विह्वला ।
उवाच भैमी निःश्वास्य रोदमाना पतिव्रता ॥ १५
यस्वामिशपापादुःखार्तो नैष नन्दति नैषधः ।
तस्य मृतस्य तदुःखादुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥ १६
अपापचेतसं पापो य एवं कृतवाञ्छलम् ।
तस्मादुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकाम् ॥ १७
एवं तु विलपन्तीं सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
अन्वेयति स भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १८
उन्मत्तवज्रीमसुता विलपन्तीं ततस्ततः ।
हाहा राजमिति मुहुरितथेतथ धावति ॥ १९
तां शृण्वमाणामत्यर्थं कुररीमिव वाशीरीम् ।
करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं सुमध्यमाम् ॥ २०
सहसाऽभ्यामतां भैमीमभ्याशपरिवर्तिनीम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्निनः ॥ २१
सा ग्रसमाना ग्राहेण शोकेन च पराजिता ।

मन्थुना शोकेन ॥ १३ ॥ कलिं शपति यत्येति । अयि-
शपापत इत्युच्चारणम् ॥ १६ ॥ वाक्पतीं क्रोशन्तीम् ॥ २० ॥

ग्राहः सर्पः ॥ २१ ॥

मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् २२
 माथ मामिह वने ग्रस्यमानामनागसम् ।
 ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि ॥ २३
 कथं भविष्यसि पुनर्मानुस्मृत्य नैषध ।
 [कथं भवाञ्जगामाद्य मामुत्सृज्य वने प्रभो ।]
 पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च २४
 भ्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिम्लानस्य नैषध ।
 कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति तेऽनघ ॥ २५
 बृहदश उवाच ।
 तां तु कश्चिन्मृगव्याधो विश्वरन्गहने वने ।
 आक्रन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह ॥ २६
 तां तु दृष्ट्वा तथा प्रस्तामुरगेणायतेक्षणाम् ।
 त्वरमाणो मृगव्याधः संचरन्गाहने वने ।
 समभिक्रम्य वेगेन सत्वरः स वनेचरः ॥ २७
 मूले तं पाटयामास श्लेणे निशितेन च ।
 निर्विचेष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः ॥ २८
 मोक्षयित्वा स तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह ।
 लक्ष्मणास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत ॥ २९
 कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चास्यागता वनम् ।

कथं चेदं महत्कुच्छं प्राप्तवत्यसि भामिनि ॥ ३०
 दमयन्ती तथा तेन पृच्छ्यमाना विशांपते ।
 सर्वमेतद्यथावृत्तमाचक्षेऽस्य भारत ॥ ३१
 तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ।
 सुकुमारानवघाङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ ३२
 अरालपक्ष्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।
 लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमीयिवान् ॥
 तामथ श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ।
 सान्त्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भामिनी ॥ ३४
 दमयन्त्यपि तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
 तीव्ररोषसमाविष्टा प्रजज्वालेव मन्थुना ॥ ३५
 स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ।
 दुर्धर्षां तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३६
 दमयन्ती तु दुःस्वार्ता पतिराज्यविनाकुता ।
 अतीतवाक्यथे काले शशापैर्न रुषा किल ॥ ३७
 यथाऽहं नैषधादन्यं मनसाऽपि न चिन्तये ।
 तथाऽयं पततां क्षुद्रः परामुर्मृगजीवनः ॥ ३८
 उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ।
 व्यसृज्य पपात मेदिन्यामभिदग्ध इव हस्तः ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पण्डितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

मलमन्वेद्ययन्त्या वसयन्त्या वनमन्त्रे हस्त्यन्तरथसंकुलजनसार्धवर्चनम् ॥ १ ॥ तथा सार्धनाथेन संभाषणम् ॥ २ ॥

बृहदश उवाच ।
 सा निहत्या मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
 वनं प्रतिभयं शून्यं शिल्लिकागणनादितम् ॥ १
 सिंहद्वीपिरुष्याघ्रवराहर्क्षगणैर्युतम् ।
 नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितम् ॥ २
 सालवेषधवाश्रत्यतिन्दुकैर्जुदिकिशुकैः ।
 अर्जुनारिष्टसंछन्नं स्यन्दनैश्च सशालमलैः ॥ ३

बुद्धिब्रह्मार्थं मां विना कथं भविष्यति कथं जीविष्यति ।
 शापान्मुक्तः इति क. पाठः ॥ २४ ॥ विशस्य विदाम्ये ॥ २८ ॥
 अरालादि क्षोभमानानि पक्ष्माणि नयनप्रान्तरोमाणि ययोक्ता-
 ह्ये नयने यस्या इति तथा ॥ ३३ ॥ मन्थुना क्रोधेन ॥ ३५ ॥

जम्बवाग्रलोध्रखदिरशाकवेप्रसमाकुलम् ।
 पञ्चकामलकपुष्पकदम्बोदुम्बरावृतम् ॥ ४
 बदरीचिल्वसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् ।
 प्रियालतालखर्जूरहरीतकिषिभीतकैः ॥ ५
 नानाधातुशतैर्नद्वान्विविधमनपि चाचलान् ।
 निकुञ्जान्पक्षिसंपुष्टान्दरीश्वान्नुतदर्शनाः ॥ ६
 नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्चरतो विजान् ।

पतिराज्यविनाकुता पत्न्या राज्येन च रहिता । अतीतवाक्यथे
 वाच्यत्यनिवार्यं सति । काले घृष्टवर्णे व्याधे ॥ ३७ ॥ परामु-
 र्गतप्राणः ॥ ३८ ॥ व्यसृज्यैवतप्राणः ॥ ३९ ॥ पण्डितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 प्रतिभयं भीषणम् । शिल्लिका तीक्ष्णशब्दः पतत्रविशेषः ॥ ३५ ॥

सा बह्वर्णमिरुपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ७
 पल्वलानि तटाकानि गिरिकूटानि सर्वशः ।
 सरित्सरांसि च तदा ददर्शोद्भुतदर्शनाम् ॥ ८
 यूथशो ददृशे चात्र विदर्भाधिपनन्दिनी ।
 महिषान्वराहान्गोमायूनुक्षवानरपन्नगान् ॥ ९
 तेजसा यशसा लक्ष्म्या स्थित्या च परया युता ।
 वैदर्भी विचचारैका नलमन्वेषती तदा ॥ १०
 नाबिभ्यस्ता नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् ।
 दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनकर्षिता ॥ ११
 विदर्भतनया राजन्विललाप सुदुःखिता ।
 भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलमथाश्रिता ॥ १२
 दमयन्त्युवाच ।
 सिङ्गोरस्क महाबाहो निषधानां जनाधिप ।
 कनु राजन्गतोसि त्वं त्यक्त्वा मां विजने वने ॥ १३
 अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ।
 कथमिष्टा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्तसे ॥ १४
 यत्त्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत्समक्षं महाद्युते ।
 कर्तुमर्हसि कल्याण तद्वत् पार्थिवर्षभ ॥ १५
 यच्चोक्तं विहर्गैर्हंसैः समीपे तव भूमिष ।
 मत्सङ्काशे च तैरुक्तं तदवेक्षितुमर्हसि ॥ १६
 चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।
 स्वधीता मनुजव्याघ्र सत्यमेकं किलैकतः ॥ १७
 तस्मादर्हसि शुभ्र सत्यं कर्तुं नरेश्वर ।
 उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥ १८
 हा वीर ननुनामाहमिष्टा किल तवानघ ।
 अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १९
 मत्संयत्येष मां रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः ।
 अरण्यराट् क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि ॥ २०
 न मे त्वदन्या काचिद्धि प्रियाऽस्तीत्यब्रवीस्तदा ।
 तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥ २१
 उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्यामिष्टां नराधिप ।
 ईप्सितामीप्सितोसि त्वं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २२
 कृशां दीनां विवर्णां च मलिनां वसुधाधिप ।
 वस्त्रार्थप्रावृतामेकां विलपन्तीमनाथवत् ॥ २३

यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।
 न मानयसि मामर्थ रुदन्तीमरिक्शिन ॥ २४
 महाराज महारण्ये मामिहैकाकिनीं सतीम् ।
 आभाषमाणां स्वां पत्नीं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २५
 कुलशीलोपसंपन्नां चारुसर्वाङ्गशोभनाम् ।
 'अनुव्रतां महाराज किं मां न प्रतिभाषसे ॥' २६
 नाद्य त्वां प्रतिपश्यामि गिरावसिन्नरोत्तम ।
 वने चासिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते ॥ २७
 शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप ।
 प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकनिवर्हण ॥ २८
 कं नु पृच्छामि दुःखार्ता त्वदर्थं शोककर्षिता ।
 कच्चिदृष्टस्त्वयाऽरण्ये संगत्येति नलो नृपः ॥ २९
 कोनु मे कथयेदद्य वनेऽसिन्विष्टितं नृपम् ।
 अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम् ॥ ३०
 यमन्वेषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ।
 अयं स इति कस्याद्य श्रोष्यामि मधुरां गिरम् ॥ ३१
 अरण्यराड्यं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो महाहनुः ।
 शार्दूलोऽभिमुखोऽभ्येति पृच्छाम्येनमशङ्किता ॥ ३२
 भवान्मृगाणामधिपस्त्वमसिन्कानने मधुः ।
 विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ॥ ३३
 निषधाधिपतेर्भार्या नलस्यामित्रघातिनः ।
 पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककर्षिताम् ॥ ३४
 आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ।
 'सिंहस्कन्धो महाबाहुः पद्मपत्रनिभेक्षणः ॥' ३५
 अथवाऽरण्यनृपते नलं यदि न शंससि ।
 मां खादय मृगश्रेष्ठ दुःखादसाद्विमोचय ॥ ३६
 श्रुत्वाऽरण्ये विलपितं ममैष मृगराट् स्वयम् ।
 यात्येष मृष्टसलिलामापणां सागरोपमाम् ॥ ३७
 इमं शिलोचयं पृच्छे शृङ्गैर्वहुभिरुच्छ्रितैः ।
 विराजितं दिवस्पृग्मिनैकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ३८
 नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूपितम् ।
 अत्यारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोच्छ्रितम् ॥ ३९
 सिंहशार्दूलमातङ्गवराहसंमृगायुतम् ।
 पतत्रिभिर्बहुविधैः समन्तादनुनादितम् ॥ ४०

किंशुकाशोकवकुलपुनागैरुपशोभितम् ।
 [कर्णिकारधवपुष्पैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ॥] ४१
 सरिद्धिः सविहङ्गाभिः शिखरैश्च समाकुलम् ।
 'पृथिव्या रुचिराकारं चूडामणिमिव स्थितम् ।'
 गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ ४२
 भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शनेन विश्रुत ।
 शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ४३
 प्रणमे त्वाऽभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध माम् ।
 राजकुलं राजभार्या दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४४
 राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः ।
 भीमो नाम श्रितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४५
 राजसूयाश्रमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
 आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्विश्वितेक्षणः ॥ ४६
 ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः ।
 शीलवान्वीर्यसंपन्नः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ४७
 सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः ।
 तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वागुपस्थिताम् ॥ ४८
 निषधेषु महाराजः श्वशुरो मे नरोत्तमः ।
 गृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स ॥ ४९
 तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ।
 क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ५०
 नलो नामारिहा श्यामः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ।
 ब्रह्मण्यो वेदविद्वान्मी पुण्यकृत्सोमपोऽग्निचित् ॥
 यथा दाता च योद्धा च सम्यक्कैव प्रशासिता ।
 तस्य मामचलश्रेष्ठ विद्धि भार्यामिहागताम् ॥ ५२
 त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनायां व्यसनान्विताम् ।
 अन्वेषमाणां भर्तारं नलं नरवरोत्तमम् ॥ ५३
 खमुल्लिखन्निरेतैर्हि त्वया शृङ्गशतैर्नृपः ।
 कचिदृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ॥ ५४
 गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घबाहुरमर्षणः ।
 विक्रान्तः सत्त्ववान्वीरो भर्ता मम महायशः ।
 निषधानामधिपतिः कचिदृष्टस्त्वया नलः ॥ ५५

ब्रह्मण्यः ब्रह्मणि ब्राह्मणजातौ वेदे वैदिककर्मणि परमात्मनि
 वा साधुः ॥ ४७ ॥ सुद्विजानना योभनदन्तशुक्लमुखी ।

किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ विह्वलाम् ।
 गिरा नाश्वासयस्वद्य स्वां सुतामिव दुःखितां ५६
 वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसंध महीपते ।
 यद्यस्यस्मिन्वने राजन्दर्शयात्मानमात्मना ॥ ५७
 कदा सुखिण्यगम्यमीरां जीमूतखनसन्निभाम् ।
 श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं तामभृतोपमाम् ॥ ५८
 वैदर्भ्येहीति विस्पष्टां शुभां राज्ञो महात्मनः ।
 आत्माभिधायिनीमृद्धां मम शोकविनाशिनीं ५९
 इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।
 दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ६०
 सा गत्वा त्रीनहोरात्रान्दर्शय परमाङ्गना ।
 तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननशोभितम् ॥ ६१
 वसिष्ठभृग्वत्रिसप्तस्तापसरूपशोभितम् ।
 नियतैः संपताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ६२
 अब्रह्मैर्वायुमर्क्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ।
 जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गदिदृक्षुभिः ॥ ६३
 बल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ।
 तापसाध्वुषितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ६४
 नानामृगगणैर्जुष्टं शाखामृगगणायुतम् ।
 तापसैः समुपेतं च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत् ॥ ६५
 सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ।
 वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना ॥ ६६
 सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ।
 योषिद्व्रजं महाभागा दमयन्ती तपस्विनी ॥ ६७
 साऽभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता ।
 स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसोत्तमैः ॥ ६८
 पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।
 आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे ॥ ६९
 तानुवाच वरारोहा कच्चिद्भगवतामिह ।
 तपःस्वप्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः ॥ ७०
 कुशलं वो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च ।
 तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ॥ ७१
 ब्रूहि सर्वानवधाङ्गि का त्वं किंच चिकीर्षसि ।

सुप्रतिष्ठा सुजघना ॥ ६६ ॥ वीरसेनसुतस्य नलस्य प्रिया
 ॥ ६७ ॥

दृष्ट्वै ते परं रूपं द्युतिं च परमामिह ॥ ७२
 विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ।
 अस्वारण्यस्य देवी त्वमुताहोऽस्य महीभृतः ।
 अस्वाश्च नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ७३
 साऽब्रवीच्चानुषीन्नाहमरण्यस्यास्य देवता ।
 न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा नैव नद्याश्च देवता ॥ ७४
 मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ।
 विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७५
 विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महीपतिः ।
 तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसचमाः ॥ ७६
 निषधाधिपतिर्धोमान्नलो नाम महायशः ।
 वीरः संग्रामजिद्धिद्वान्मम भर्ता विशांषतिः ॥ ७७
 देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।
 गोप्ता निषधवंशस्य महातेजा महाबलः ॥ ७८
 सत्यवान्धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसंधोऽरिर्मर्दनः ।
 ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान्परपुरंजयः ॥ ७९
 नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः ।
 मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा ॥ ८०
 आहर्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।
 सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमग्रमः ॥ ८१
 स कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञैरनार्यैरकृतात्मभिः ।
 आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ।
 देवने कुशलैर्जिह्वैर्जितो राज्यं वसूनि च ॥ ८२
 तस्य मामवगच्छध्वं भार्या राजर्षभस्य वै ।
 दमयन्तीति विख्यातां भर्तुर्दर्शनलालसाम् ॥ ८३
 सा वनानि गिरींश्चैव सरांसि सरितस्तथा ।
 पल्वलानि च सर्वाणि तथाऽरण्यानि सर्वशः ८४
 अन्वेषमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ।
 महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह दुःखिता ॥ ८५
 कच्चिद्भगवतां रम्यं तपोवनमिदं नृपः ।
 भवेत्प्राप्तो नलो नाम निषधानां जनाधिपः ८६
 यत्कृतेऽहमिदं दुःखं प्रपन्ना भृशदारुणम् ।

वनं प्रतिभयं वोरं शार्दूलमृगसेवितम् ॥ ८७
 यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ।
 आत्मानं श्रेयसा योक्ष्ये देहस्यास्य विमोक्षणात् ॥
 कोनु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ।
 कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता ॥ ८९
 तथा विलपतीमेकास्मरण्ये भीमनन्दिनीम् ।
 दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यवादिनः ॥ ९०
 उदर्कस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ।
 वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम् ॥ ९१
 निषधानामधिपतिं नलं रिपुनिपातिनम् ।
 भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरम् ॥ ९२
 विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वैरज्ञसमन्वितम् ।
 तदेव नगरं श्रेष्ठं प्रशासतमरिन्दमम् ॥ ९३
 द्विषतां भयकर्तारं सुहृदां शोकनाशनम् ।
 पतिमेष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ९४
 एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ।
 अन्तर्हितास्तापसास्ते साग्निहोत्राश्रमास्तथा ॥ ९५
 सा दृष्ट्वा महदार्थ्यं विस्मिता ह्यभवत्तदा ।
 दमयन्त्यनवधाङ्गी वीरसेननृपसुधा ॥ ९६
 'चिन्तयामास वैदर्भी किमेतद्दृष्टव्यदहम् ॥' ९७
 किन्तु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहामवत् ।
 कनु ते तापसाः सर्वे क तदाश्रममण्डलम् ॥ ९८
 क सा पुण्यजला रम्या नदी द्विजनिपेविता ।
 कनु ते ह नगा ह्रयाः फलपुष्पोपशोभिताः ॥ ९९
 'इत्येवं नरशार्दूल विस्मिता कमलेक्षणा ।'
 ध्यात्वा चिरं भीममुता दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाऽभवत् ॥ १००
 सा गत्वाऽथापरां भूमिं वाष्पसंदिग्धया गिरा ।
 विललाषाशुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाऽशोकतरुं ततः ॥ १०१
 उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं वने ।
 पल्वलापीडितं हृद्यं विहङ्गैरनुनादितम् ॥ १०२
 अहो नत्तायमगमः श्रीमानसिन्धवान्तरे ।

सद्युतीर्निकृतिप्रज्ञैरकल्याणैर्नाराधर्मरिति क. पाठः ॥ ८२ ॥
 श्रेयसा मोक्षेण योक्ष्ये योजयिष्ये । योगबलेन देहं त्यक्त्वा

मोक्षं प्राप्स्ये इत्यर्थः ॥ ८८ ॥ उदर्कः उत्तरकालः ॥ ९१ ॥
 पल्लवैः आपीडितं भूषितम् ॥ १०२ ॥ अगमः वृक्षः । आपीजेः

आपीर्द्धेर्हुभिर्भाति श्रीमान्पर्वतराडिव ॥ १०३
 विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक त्रिषदर्शन ।
 वीतशोकभयाबाधं कश्चित्त्वं दृष्टवानृपम् ॥ १०४
 नलं नामारिदमनं नमयन्त्याः प्रियं पतिम् ।
 निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १०५
 एकवस्त्रार्थसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम् ।
 व्यसनेनार्दितं वीरमरण्यमिदमागतम् ॥ १०६
 यथा विशोका गच्छेयमशोकनग तत्कुरु ।
 सत्यनामा भवाशोक मम शोकविनाशनात् ॥ १०७
 एवं साऽशोकवृत्तं तमार्ता वै परिगम्य ह ।
 जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ॥ १०८
 सा ददर्श नगाभैकाभैकाश्च सरितस्तथा ।
 नैकाश्च पर्वताग्रम्यात्रैकाश्च मृगपक्षिणः ॥ १०९
 कन्दराश्च नितम्बाश्च नदीश्चाद्भुतदर्शनाः ।
 ददर्श तान्मीमसुता पतिमन्वेषती तदा ॥ ११०
 गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिसिता ।
 ददर्शार्थं महासार्थं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ १११
 उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् ।
 सुशीततोयां विस्तीर्णां हृदिनीं वेतसैर्हृताम् ॥ ११२
 प्रोद्बुष्टां क्रौञ्चकुरैश्चक्रवाकोपकृजिताम् ।
 कूर्मग्राहकवाकीर्णां विपुलद्वीपशोभिताम् ॥ ११३
 सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी ।
 उपसर्प्य वरारोहा जनमध्यं विवेश ॥ ११४
 उन्मत्तरूपा शोकार्ता तथा वस्त्रार्थसंवृता ।
 कृशा विवर्णा मलिना पांशुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११५
 तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुडुबुः ।
 केचिच्चिन्तापरस्तस्थुः केचित्तत्र विचुक्कुशुः ॥ ११६
 प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्ति चापरे ।
 कुर्वन्त्यस्यां दयां केचित्प्रच्छुश्चापि भारत ॥ ११७
 काऽसि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने ।

त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्नेह कश्चित्त्वमसि मानुषी ॥
 वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्याथवा दिशः ।
 देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११९
 यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुताहोसि सुराङ्गना ।
 सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्ष चास्माननिन्दिते ॥ १२०
 यथाऽयं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत् ।
 तथा विधत्स्व कल्याणि यथा श्रेयो हि नो भवेत् ॥
 तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा ।
 मत्पुत्राच ततः साध्वी भर्तृव्यसनपीडिता ॥ १२२
 सार्थवाहं च सार्थं च जना ये चात्र केचन ।
 युवस्थविरवालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ॥ १२३
 मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् ।
 नृपक्षुषां राजभार्या भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ १२४
 विदर्भराजमपि तां भर्ता राजा च नैषधः ।
 नलो नाम महाभागस्तं मार्गाम्यपराजितम् ॥ १२५
 यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् ।
 नलं पुरुषशार्दूलमभिप्रगणसूदनम् ॥ १२६
 तामुवाचानवद्याङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः ।
 सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्रथः ॥ १२७
 अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिसिते ।
 मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ॥ १२८
 कुञ्जरद्वीपिमहिषशार्दूलर्क्षमृगानपि ।
 पश्याम्यस्मिन्वने कृत्स्ने ह्यमनुष्यनिषेविते ॥ १२९
 श्रुते त्वां मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने ।
 तथा नो यक्षराड्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ १३०
 साऽब्रवीद्गणजः सर्वान्सार्थवाहं च तं ततः ।
 कनु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १३१
 सार्थवाह उवाच ।
 सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः ।
 क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥ १३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकपठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

दमयन्त्या सार्येन सह चेदिराजपुरं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ वनमध्ये सरसीरशायिनि सार्ये निरीये पानीयपानाया-
गतगजयूपनिहतभूयिष्ठे विष्टया दमयन्त्या अपि शोधीकारः ॥ २ ॥ इत्यथविष्टेन जनेन सह चेदिराजपुरं गताया दम-
यन्त्या राजमात्रा स्वान्तःपुराधिवासनम् ॥ ३ ॥

बृहदश्व उवाच ।

सा तच्छ्रुत्वाऽनवधात्री सार्यवाहवचस्तदा ।
जगाम सह तेनैव सार्येन पतिलालसा ॥ १
अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।
तटाकं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकायुतम् ॥ २
ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।
बहुमूलफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ॥ ३
तं दृष्ट्वा मृष्टसलिलं मनोहारि सुशीतलम् ।
सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४
संमते सार्यवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम् ।
उवाच सार्यः सुमहाभिशामासाद्य पश्चिनीम् ॥ ५
अथार्धरात्रसमये निःशब्दे तिमिरे तदा ।
सुप्ते सार्ये परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागतम् ।
पानीयार्थं गिरितटान्मदप्रस्रवणाविलम् ॥ ६
[अथापश्यत सार्यं तं सार्यजान्सुबहून्गजान् ॥ ७
ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ॥ ८
तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ।
स्पन्दतामपि नागानां मार्गा नष्टा वनोद्भवाः ॥ ९
मार्गं संरुद्ध्य संसुप्तं पश्चिन्याः सार्यमुत्तमम् ।
ते तं ममर्दुः सहसा वेष्टमानं महीतले ॥ १०
महारवं प्रभुश्चतो वक्ष्यन्ते शरणार्थिनः ।
वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रया महतो भयात् ॥ ११
केचिदन्तैः करैः केचित्केचित्पद्मां हता गजैः ॥ १२
निहतोष्ट्राश्चबहुलाः पदातिजनसंकुलाः ।
भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३
घोराश्चादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्वरणीतले ।
दृष्टेष्वासज्यसंभ्रान्तः पतिता विषमेषु च ॥ १४

एवंप्रकारैर्बहुभिर्देवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।
राजन्विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्यमण्डलम् ॥ १५
आरावः सुमहांश्चासीन्नैलोक्यभयकारकः ।
एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताऽधुना ॥ १६
रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं शृङ्गीध्वं किं प्रधावत ।
सामान्यमेतद्रविणं न मिथ्या वचनं मम ॥ १७
पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सुकातराः ।
एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा ॥ १८
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
दमयन्ती च बुबुधे भयसंत्रस्तमानसा ।
अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयंकरम् ॥ १९
अदृष्टपूर्वं तद्दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ।
संसक्तवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला ॥ २०
ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्यात्केचिदविध्वताः ।
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ २१
नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशः ।
तथा यश्चाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणः प्रभुः ॥ २२
न पूजा विघ्नकर्तृणामथवा प्रथमं कृता ॥ २३
शकुनानां फलं वाऽथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
ग्रहा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ॥ २४
अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातेद्रव्यविनाकृता ।
याऽसावद्य महासार्ये नारी ह्युन्मत्तदर्शना ॥ २५
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपमालुषम् ।
तथैवं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ॥ २६
राक्षसी वा भुवं यक्षी पिशाची वा भयंकरी ।
तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ॥ २७
यदि पश्याम तां पापां सार्यर्त्रीं नैकदुःखदाम् ।
लोष्टभिः पांसुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।

अवश्यमेव हन्यामः सार्थस्य किल कृत्यकाम् २८
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ।
 शीता भीता च संवित्रा प्राद्रवद्यत्र काननम् २९
 आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ॥ ३०
 अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
 नानुबभ्राति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३१
 न स्वराम्यशुभं किञ्चित्कृतं कस्यचिदप्यपि ।
 कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३२
 भूतं जन्मान्तरकृतं पापं माऽऽपतितं महत् ।
 अपश्चिमाभिर्मां कष्टमापदं प्राप्तवत्यहम् ॥ ३३
 भर्तुराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराजयः ।
 भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युतिः ।
 निर्नाथता वने वासो बहुव्यालनिषेविते ॥ ३४
 अथापरेशुः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ।
 वनगुल्माद्विनिष्क्रम्य शोचन्ते वैशसं कृतम् ।
 भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायं च नराधिप ॥ ३५
 'हन्यमाने तदा सार्थे दमयन्ती शुचिसिता ।
 ब्राह्मणैः सहिता तत्र वने तु न विनाशिता ॥' ३६
 अशोचत्तत्र वैदर्भी किन्तु मे दुष्कृतं कृतम् ।
 योपि मे निर्जनेऽप्ये संप्राप्तोऽयं जनार्णवः ॥ ३७
 ■ इतो हस्तियूथेन मन्दभाग्यान्ममैव तत् ।
 प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं नूनमद्यापि वै मया ॥ ३८
 नाप्राप्तकालो भ्रियते श्रुतं हृद्धानुशासनम् ।
 या नाहमद्य मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ॥ ३९
 न ह्यदैवकृतं किञ्चिन्नराणामिह विद्यते ।
 न च मे बालभावेऽपि किञ्चित्पापकृतं कृतम् ४०
 कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् ।
 मन्ये स्वयंवरकृते लोकपालाः समागताः ॥ ४१
 प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः ।
 नूनं तेषां भ्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहम् ॥ ४२
 एवमादीनि दुःखार्ता सा विलप्य वराङ्गना ।
 प्रलापानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ॥ ४३

कुलैव कृत्यका । कुलितरा कुल्य कृत्यकति वा ताम् ॥ २८ ॥
 अपश्चिमां अपरावर्तिनीम् ॥ ३३ ॥ पापकृतं पापं कर्म ॥ ४० ॥
 अमाजितां घूसरवेणीम् ॥ ४७ ॥ भुजिष्ण्यां दासी । कामवासिनी
 यत्र काम इच्छा तत्रैव वसन्तीम् । यत्र सर्वकालस्तत्रैव प्रति-

हतशेषैः सह तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 अगच्छद्राजशार्दूल दुःखशोकपरायणा ॥ ४४
 गच्छन्ती सा चिराद्बाला पुरमासादयन्महत् ।
 सायाह्ने चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ॥ ४५
 'सा तु तच्चारुसर्वाङ्गी सुबाहोस्तुङ्गगोपुरम् ।'
 वस्त्रार्थेन च संवीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ ४६
 तां विह्वलां कुशां दीनां मुक्तकेशीममार्जिताम् ।
 उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः ॥ ४७
 प्रविशन्तीं तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ।
 अनुजग्मुस्तत्र बाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात् ॥ ४८
 सा तैः परिवृताऽगच्छत्समीपं राजवेश्मनः ।
 तां प्रासादगताऽपश्यद्राजमाता जनैर्वृताम् ॥ ४९
 धात्रीमुवाच गच्छैनमानमयेह ममान्तिकम् ।
 जनेन किञ्च्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी ५०
 तादृक्कृतं च पश्यामि विद्योतयति मे गृहम् ।
 उन्मत्तवेषा कल्याणी श्रीरिवायतलोचना ॥ ५१
 सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ।
 आरोप्य विसिता राजन्दमयन्तीमपृच्छत ॥ ५२
 एवमप्यसुखाविष्टा विभर्षि परमं वपुः ।
 भासि विद्युदिवाग्नेषु शंस मे काऽसि कस्य वा ॥
 न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ।
 असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरममे ॥ ५४
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ।
 मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रताम् ॥ ५५
 सैरन्ध्रीं जातिसंपन्नां भुजिष्ण्यां कामवासिनीम् ।
 फलमूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम् ॥ ५६
 असङ्ख्येयगुणो भर्ता मां च नित्यमनुव्रतः ।
 भक्ताऽहमपि तं वीरं छायेवानुगता पथि ॥ ५७
 तस्य दैवात्प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं सुदेवने ।
 द्यूते स निर्जितश्चैव वनमेक उपेयिवान् ॥ ५८
 तमेकवसनच्छात्रमुन्मत्तामिव विह्वलम् ।
 आश्वासयन्ती भर्तारमहमप्यगमं वनम् ॥ ५९

अथो गृहं यस्याह्याम् ॥ ५६ ॥ भर्तारमपि तं वीरं सीतेवानु-
 गता संदेति क. पाठः । अहं चानुगता वीरं छायेवानुपग-
 चयेति घ. पाठः ॥ ५७ ॥

स कदाचिदने वीरः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
 क्षुत्परीतस्तु विमना वासश्चैकं व्यसर्जयत् ॥ ६०
 तमेकवसना नग्नमुन्मत्तवदचेतसम् ।
 अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपामि निशाः सदा ॥ ६१
 ततो बहुतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य मां क्वचित् ।
 वाससोऽर्धं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम् ॥ ६२
 तं भार्गमाणा भर्तारं दह्यमाना दिवानिशम् ।
 साऽहं कमलगर्भाभमपश्यन्ती हृदिप्रियम् ।
 न विन्दाम्यमरमख्यं मियं प्राणेश्वरं प्रभुम् ॥ ६३
 इत्युक्त्वा साऽनवद्याङ्गी राजमातरमप्युत ।
 स्थिताऽश्रुपरिपूर्णाक्षी वेपमाना सुदुःखिता ॥ ६४
 तामश्रुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बहु ।
 राजमाताऽब्रवीदार्ता भैमीमार्तस्वरां स्वयम् ॥ ६५
 वस त्वमिह कल्याणि प्रीतिर्मे परमा त्वयि ।
 भृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥ ६६
 अपि वा स्वयमागच्छेत्परिधावभितस्ततः ।
 इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलप्ससे ॥ ६७
 राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
 समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ॥ ६८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

दमयन्तीं परित्यज्यादव्यामटन्तं नलं प्रति वनवह्निवेष्टितेन कर्कोटकेनात्मपरिरक्षणप्रार्थना ॥ १ ॥ नलेन वाचाभिलो
 मोचितेन कर्कोटकेन नलग्रात्रे दशनेन वैकल्यापादनम् ॥ २ ॥ तथा निजरूपाविष्करणेच्छायां स्वस्मरणेन वासोवसननि-
 धानपूर्वकं वस्त्रप्रदानम् ॥ ३ ॥

शृहदश्च उवाच ।
 उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशांपते ।
 ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥ १
 तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् ।
 अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ २
 मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्रेः प्रविश्य तम् ।
 ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३

स नागः प्रञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ।
 उवाच मां विद्धि राजन्नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४
 मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिरनागाः सुमहातपाः ।
 तेन मन्युपरीतेन शतोसि मनुजाधिप ॥ ५
 तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेति नलः क्वचित् ।
 इतो नेतासि तत्स त्वं शापान्मोक्षयसि मत्कृतात् ॥ ६
 तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् ।

हे वीरप्रजायिनि वीरानेव प्रजावदे सूते सा वीरप्रजायिनि
 ॥ ६८ ॥ यद्येवमिह वस्तव्यं वसान्महमसंशयमिति च. पाठः

॥ ७१ ॥ द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्नातुमर्हति मां भवान् ॥ ७
 सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।
 लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ८
 एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ।
 तं गृहीत्वा नलः प्रायादेशं दावविवर्जितम् ॥ ९
 आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
 उत्सृष्टकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् १०
 पदानि गणयन्गच्छ स्वानि नैषध कानिचित् ।
 तत्र तेऽहं महाबाहो श्रेयो धास्यामि यत्परम् ११
 ततः संख्यातुमारब्धमदशदशमे पदे ।
 तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १२
 स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्यावात्मानं विकृतं नलः ।
 स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः ॥ १३
 ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
 मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति १४
 यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नलः ।
 विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १५
 विषेण संभृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्ष्यति ।
 तावत्तु त्वां महाराज क्लेशेऽस्मिन्स नियोक्ष्यति १६
 अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ।

क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १७
 न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोपि वा ।
 ब्रह्मवित्त्वं च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १८
 राजन्निषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ।
 संग्रामेषु न राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ १९
 गच्छ राजन्निःसृतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
 समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणम् ॥ २०
 अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निषधेश्वर ।
 स तेऽक्षहृदयं दाता राजाऽक्षहृदयेन वै ॥ २१
 इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ।
 भविष्यसि यदाऽक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा २२
 संयोक्ष्यसे स्वदारैस्त्वं मा शोके मनः कृथाः ।
 राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
 स्वं रूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
 संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं विवासयेः ॥ २४
 अनेन वाससाञ्छन्नः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यसे ।
 इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २५
 एवं नलं च संदिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
 नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि निषधितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

कर्कोटकवचनाम्रलेनायोध्यायां बाहुकइति स्वनामनिर्देशपूर्वकमुत्तुपर्णवृषसमीपोषसर्पणम् ॥ १ ॥ ऋतुपर्णेन तस्य सारथ्ये नियोजनम् ॥ २ ॥

बृहदंश्च उवाच ।
 तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशदशमेऽहनि ॥ १
 स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
 अश्वानां बाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २

लघुर्गुह्यरहितः ॥ ८ ॥ दावविवर्जितं बहिहीनम् ॥ ९ ॥
 दशेत्युक्तेऽदशतः । आह्वा विना नागो न दशतीति भावः
 ॥ १२ ॥ स कलिः । इदं दमयन्त्या दत्तस्य शापस्य फलं
 कलिर्भुङ्क्ते इति भावः ॥ १५ ॥ अनागाः निरपराधः । निकृतो

अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।
 अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३
 यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यच्चैवान्यत्सुदुष्करम् ।
 सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्ण भरस्व माम् ॥ ४
 इत्युक्तः स नलेनाथ ऋतुपर्णो नराधिपः ।

वञ्चितः । मे मया ॥ १७ ॥ ब्रह्मवित्त्वं भविष्यति ब्र. पाठः
 ॥ १८ ॥ अक्षहृदयं शूते जयावहम् । अक्षहृदयेन विषया
 विद्यां परिवर्तयेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ निवासयेः परित्येहि ॥ २४ ॥
 निषधितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

उवाच सुप्रीतमनास्तं प्रेक्ष्य च महीपते ॥ ५
 वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
 शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्ध्रियते मे विशेषतः ॥ ६
 स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
 भवेयुरश्वाध्यक्षोसि नेतनं ते शतंशतम् ॥ ७
 त्वामुपस्थास्यतथैव नित्यं वार्ष्णेयजीवलौ ।
 एताभ्यां रंश्यसे सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ८
 बृहदश्च उवाच ।
 एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसचत्र पूजितः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरे सहवार्ष्णेयजीवलः ॥ ९
 स वै तत्रावसद्राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।
 सायंसायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ १०
 कनु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
 स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वाऽऽसाधोपतिष्ठति ॥ ११
 एवं ब्रुवन्तं राजानं निशार्था जीवलोज्ज्वली ।
 कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ।
 आयुष्मन्कस्य वा नारी यामेवमनुशोचसि ॥ १२

तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ।
 आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतरश्च सः ॥ १३
 वै केनचिदर्धेन तथा मन्दो व्ययुज्यत ।
 विप्रयुक्तः स मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ॥ १४
 दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ।
 निशाकाले स्मरन्तस्याः श्लोकमेकं स गायति ॥ १५
 स विभ्रमन्महीं सर्वा कचिदासाद्य किंचन ।
 वसत्यनर्हस्तदुःखं सूय एवानुसंस्मरन् ॥ १६
 सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ।
 त्यक्त्वा तेनाल्पभाग्येन दुष्करं यदि जीवति ॥ १७
 एका बालाऽनभिज्ञा च मार्गमाणाऽतथोचिता ।
 क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति ॥ १८
 प्रापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ।
 त्यक्त्वा तेनाल्पभाग्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष ॥ १९
 इत्येवं नैषधो राजा दमयन्तीमनुस्मरन् ।
 अज्ञातवासं न्यवसद्राज्ञस्तस्य निवेशने ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

भीमराजेन नलदमयन्त्यन्वेषणाय नानादेशेषु ब्राह्मणानां प्रस्थापनम् ॥ १ ॥ सुदेवनाम्ना विप्रेण चेदिराजगृहे दम-
 यन्तीदर्शनम् ॥ २ ॥ विप्रेण सह सवर्षं भावश्राणां दमयन्तीं दृष्ट्वा राजमात्रा विप्रमति दमयन्तीकुलप्रीलादिप्रसः ॥ ३ ॥

बृहदश्च उवाच ।
 हृतराज्ये नले भीमः सभार्येऽदर्शनं गते ।
 चिन्तयामास बहुशः सहामात्यैर्नराधिपः ॥ १
 समाहूय द्विजान्सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
 अग्रहारं च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ॥ २
 दमयन्तीं नलं चैव पर्यन्वेषति यो द्विजः ।
 गवां शतसहस्राणि दाता तस्मै द्विजातये ॥ ३
 इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वान्समाहूय द्विजोत्तमान् ।
 प्रस्थापयामास तदा तयोर्दर्शनकाङ्क्षया ॥ ४
 संदिदेश च तान्भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् ।

मृगयध्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ ५
 अस्मिन्कर्मणि निष्पन्ने विज्ञाते निषधाधिपे ।
 गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानधिष्यति ॥ ६
 अग्रहारांश्च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ।
 हिरण्यं च सुवर्णं च दासीदासं तथैव ॥ ७
 न चेच्छक्याविहानेतुं दमयन्तीं नलोऽपि वा ।
 ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां दशशतं धनम् ॥ ८
 इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम् ।
 पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैषधं सह भार्यया ।
 नैव कापि प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम् ॥ ९

मारिष आर्य ॥ १९ ॥ चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

अत्र ब्राह्मणभोजनं तदर्थं स्थितं राजघनात्पुण्यकृत्तियन्ते

तेऽप्रहाराः क्षेत्रादयः ॥ ७ ॥

ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः ।
 विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेदमनि ॥ १०
 तथैव राजमाता च ब्राह्मणान्पर्यवेषयत् ।
 भोजनार्थं सुदेवोऽपि तत्रैव प्रविवेक्ष ह ॥ ११
 कुशां विवर्णां मलिनां भर्तृशोकपरायणाम् ।
 पुण्याहवाचने राक्षः सुनन्दासहितां स्थिताम् ॥ १२
 मन्दं प्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ।
 निवद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ॥ १३
 तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कुशाम् ।
 तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ १४
 सुदेव उवाच ।
 यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गना ।
 कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्टेमां लोककान्तामिव श्रियं ॥ १५
 पूर्णचन्द्राननां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ।
 कुर्वन्तीं प्रमया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ १६
 चारुपद्मविशालाक्षीं मन्मथस्य रतीमिव ।
 इष्टां समस्तलोकस्य पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ १७
 बिदर्भेसरसस्तस्मादैवदोषादिवोद्धृताम् ।
 मलयपञ्चालुलिताङ्गीं प्रम्लानां नलिनीमिव ॥ १८
 पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ।
 पतिशोकाकुलां दीनां कुशलोत्तां नदीमिव ॥ १९
 विध्वस्तपर्णकमलां विश्रासितविहंगमाम् ।
 हस्तिहस्तपरिक्रिष्टां व्याकुलामिव पद्मिनीम् ॥ २०
 सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।
 दक्षमानाभिचारकेण मृणालीमिव चोद्धृताम् ॥ २१
 रूपौदार्यगुणोपेतां मण्डनार्हाममण्डिताम् ।
 चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभसंभृताम् ॥ २२
 कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां बन्धुजनेन च ।
 देहं धारयतीं दीनं भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ॥ २३
 भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।
 एषा हि रहिता तेन शोभमाना न शोभते ॥ २४
 दुष्करं कुरुतेऽत्यन्तं हीनो यदनया नलः ।

धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनापि सीदति ॥ २५
 इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ।
 सुसार्हां दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः ॥ २६
 कदा तु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ।
 भर्तुः समानमात्साध्वी रोहिणी शशिनो यथा ॥ २७
 अस्या नूनं पुनर्लाभाश्चैवधः प्रीतिमेभ्यति ।
 राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वेव मेदिनीम् ॥ २८
 तुल्यशीलवयोर्युक्तां तुल्याभिजनसंभृताम् ।
 नैवधोऽर्हति वैदर्भीं तं चैवमसितेक्षणा ॥ २९
 युक्तं तस्यामभेयस्य वीर्यसत्त्ववतो मया ।
 समाश्वासयितुं भार्या पतिदर्शनलालसाम् ॥ ३०
 अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
 अदृष्टदुःखां दुःखार्तां ध्यानरोदनतत्पराम् ॥ ३१
 बृहदश्च उवाच ।
 एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च ताम् ।
 उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ ३२
 अहं सुदेवो वैदर्भिं भ्रातृस्ते दयितः सखा ।
 भीमस्य वचनद्राक्षस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ ३३
 कुशली ते पिता राक्षि जननी भ्रातरश्च ते ।
 आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रसौ दारकौ च ते ॥ ३४
 त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते ।
 अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीम् ॥ ३५
 बृहदश्च उवाच ।
 अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्ती युधिष्ठिर ।
 पर्यपृच्छत तान्सर्वान्क्रमेण सुहृदः स्वकान् ॥ ३६
 करोद च भृशं राजन्वैदर्भीं शोककशिता ।
 दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ॥ ३७
 ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककशिता ।
 सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीं च भारत ॥ ३८
 जनित्र्याः प्रेषयामास सैरन्ध्री रुदते शृशम् ।
 ब्राह्मणेन सहागम्य तां विद्धि यदि मन्यसे ॥ ३९
 अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुराचदा ।
 जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ॥ ४०

कारणैर्लङ्घितैः उपपादयन् इयमेव दमयन्तीति निश्चिन्वन्
 ॥ १४ ॥ श्यामां सदा वीर्यशार्दिनीम् ॥ १६ ॥ पद्मिनीं

सरसीम् ॥ २० ॥ पञ्चवर्णितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

ततः सुदेवमानास्य राजमाता विशांपते ।
पमच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भामिनी ४१
कथं च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वामलोचना ।
त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता सती ॥ ४२

॥ इति भीमप्रह्लामारते शरण्यपर्वणि नलोपख्यानपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सुदेवेन दमयन्तीतत्त्वं निवेदितया राजमात्रा पित्रुरुपलब्धेनेन तत्त्वनिर्धारणपूर्वकं तस्याः पितृपुरप्रति प्रापणम् ॥ १ ॥

सुदेव उवाच ।
विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो भीमपराक्रमः ।
सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १
राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः ।
भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २
॥ धृतेन जितो भ्रात्रा हृतराज्यो महामनाः ।
दमयन्त्या गतः सार्धं न ग्राह्यायत कस्यचित् ॥ ३
ते वयं दमयन्त्यर्थे चरामः पृथिवीमिमाम् ।
सेयमासादिता बाला तव देवि निवेशने ॥ ४
अस्या रूपेण सदृशी मानुषी न हि विद्यते ।
अस्या ह्येष भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिपुरुचमः ॥ ५
श्यामायाः पशसंकाशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया ।
मलेन संश्रुतो ह्यस्याश्लक्ष्णोऽप्रेणेव चन्द्रमाः ॥ ६
चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः ।
प्रतिपत्कलुषेवेन्दोर्लेखा नातिविराजते ॥ ७
न चास्या नश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् ।
असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसन्निभम् ॥ ८
अनेन वपुषा बाला पिपुनाऽनेन सूचिता ।
लक्षितेयं मया देवी पिहितोऽग्निरिवोष्मणा ॥ ९
बृहदश्व उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशांपते ।
सुनन्दा शोधयामास पिपुप्रच्छादनं मलम् ॥ १०
स मलेनापकृष्टेन पिपुस्तस्या व्यरोचत ।

दमयन्त्या यथा व्यप्रे नमसीव निशाकरः ॥ ११
पिपुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य सुहृतेमिव तस्यतुः ॥ १२
उत्सृज्य वाष्पं शनकै राजमातेदमब्रवीत् ।
भगिन्या दुहिता मेऽसि पिपुनानेन सूचिता ॥ १३
अहं च तव माता च राजन्यस्य महात्मनः ।
सुते दशार्णाधिपतेः सुदाम्नश्चारुदर्शने ॥ १४
भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरवाहोरहं पुनः ।
त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १५
यथैव ते पितुर्गेहं तथेदमपि भामिनि ।
यथैव च भूमैश्चर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १६
तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशांपते ।
श्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७
अज्ञायमानाऽपि सती सुखमस्म्युषिता त्वयि ।
सर्वकामैः सुविदिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १८
सुखात्सुखतरो वासो भविष्यति न संशयः ।
चिरविमोषितां मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १९
दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ ।
पित्रा विहीनौ शोकातौ मया चैव कथं नु तौ २०
यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ।
विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश २१
बाढमित्येव तां युक्त्वा दृष्ट्वा मातृष्वसा नृप ।
गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २२

पिपुः रक्षतिलकाकृति लब्धमम् ॥ ५ ॥ स दृष्टे बहुशो नाय
लक्ष्यतेऽन्तर्हितो मयेति क. पाठः ॥ ६ ॥ चिह्नभूतः सचास्य-

सिति च. पाठः ॥ ७ ॥ अस्यास्तु दृश्यते रूपमिति घ. पाठः ॥ ८ ॥
अपकृष्टेन दूरीकृतेन ॥ ११ ॥ दारकौ सुतः सुता च ॥ २० ॥

मास्थापयद्राजमाता श्रीमतीं नरवाहिना ।
 यानेन भरतश्रेष्ठ स्वप्नयानपरिच्छदाम् ॥ २३
 ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमच्छुभा ।
 तां तु बन्धुजनः सर्वेः ग्रहृष्टः समपूजयत् ॥ २४
 सर्वान्कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवानन्दारकौ च तौ ।
 मातरं पितरं चोभौ सर्वे चैव सखीजनम् ॥ २५

देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी ।
 परेण विधिना देवी दमयन्ती विशापते ॥ २६
 अर्तपयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
 प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २७
 सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वैश्वमनि भामिनी ।
 विश्रान्ता मातरं राजभिर्दं वचनमब्रवीत् ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

दमयन्तीप्रेषितैर्विमैस्त्रास्तत्र नलान्वेषणम् ॥ १ ॥

दमयन्त्युवाच ।
 मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते ।
 नलस्य नरवीरस्य यतस्त्रानयने पुनः ॥ १
 दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ।
 बाष्पेणापिहिता राष्ट्री नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥ २
 तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ।
 हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररूरोद ह ॥ ३
 ततो भीमं महाराजं भार्या वचनमब्रवीत् ।
 दमयन्ती नृप भृशं भर्तारमनुशोचति ॥ ४
 अपकुप्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती विभो ।
 मयतन्तु तव प्रेम्णाः पुण्यश्लोकस्य दर्शने ॥ ५
 बृहदथ उवाच ।
 तथा प्रचोदितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्तिनः ।
 प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वं नलदर्शने ॥ ६
 ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणास्तदा ।
 दमयन्तीमथापृच्छ्य प्रस्थितास्ते तथाऽब्रुवन् ॥ ७
 अथ तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ।
 ब्रूत वै जनसंसत्सु तत्रतत्र पुनः पुनः ॥ ८
 कनु त्वं कितव च्छित्त्वा वस्त्रार्थं प्रस्थितो मम ।
 उत्सृज्य विपिने सुप्तमनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ९
 सा वै यथा त्वया दृष्टा तथाऽऽस्ते त्वत्पत्नीक्षिणी ।

दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्थेनाभिसंवृता ॥ १०
 तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ।
 प्रसादं कुरु वै देव प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ ११
 एवमन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ।
 बाधुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥ १२
 भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी पत्या हि नित्यदा ।
 तन्नष्टमुभयं कसाद्धर्मज्ञस्य सतस्तव ॥ १३
 ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशो भवान्तदा ।
 संवृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ १४
 तत्कुरुष्व नरव्याघ्र दयां मयि नरर्षभ ।
 आनृशंसं परो धर्मस्त्वच्च एव हि मे श्रुतः ॥ १५
 एवं ब्रुवाणान्यदि वः प्रतिब्रूयाद्वि कश्चन ।
 स नरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ कनु वर्तते ॥ १६
 यथैवं वचनं श्रुत्वा ब्रूयात्प्रतिवचो नरः ।
 तदादाय वचस्तस्य ममावेद्यं द्विजोत्तमाः ॥ १७
 यथा च वो न जानीयाच्चरतो भीमशासनात् ।
 पुनरागमनं चेह तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ १८
 यदि याऽसौ समृद्धः स्याद्यदि वाऽप्यधनो भवेत् ।
 यदिऽवाप्यसमर्थः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितम् ॥ १९
 एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम् ।
 नलं मृगयितुं राजस्तदा व्यसनिनं तथा ॥ २०

व्युष्टा वासं कृतवती ॥ २८ ॥ षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

तथा धनुवज्रनान्वेषणाय प्रस्थिताः स्मेति ॥ ७ ॥ बाधुनेति
 श्लोकमिः कालबाधुना दिनेदिने वर्धमानो दमयन्तीशरीरवर्धनं

दहतीति रूपकेणोक्तम् ॥ १२ ॥ भर्तव्याऽन्नादिना । रक्षणीया
 दत्तुप्रभृतिभ्यः । उभयं रक्षणभरणात्मकम् ॥ १३ ॥ सानुक्रोशः
 सदयः ॥ १४ ॥ सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

ते पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान्धोषास्तथाऽऽश्रमान् ।

अन्वेयन्तो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ॥ २१ ॥

तच्च वाक्यं तथा सर्वे तत्रतत्र विशापते ।

आवयांचक्रिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ २२ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

मलान्वेषिणा पर्णादमात्रा विभेज कस्तुपर्णनृपगृहे बाहुकनामनिगूले नले झृण्वति दमयन्तीवचनानुवादः ॥ १ ॥
बाहुकेन विजने पर्णादं प्रति दमयन्तीवचनस्योत्तरदानम् ॥ २ ॥ पर्णादेन विद्वद्भासुनरम्येस्य दमयन्त्या बाहुकवचननिवे-
दनम् ॥ ३ ॥ बाहुके नलशक्तिव्या दमयन्त्या मेधितेन सुदेवेन अयोध्यागतवा कस्तुपर्णे श्रोभूते दमयन्त्याः पुनः स्वयंवरो
भवितेति कीर्तनम् ॥ ४ ॥

बृहदश्व उवाच ।

अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ।

प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

नैषधं मृगयाणेन दमयन्ति दिवानिशम् ।

अयोध्यां नगरीं गत्वा भागस्वरिरुपस्थितः ॥ २ ॥

आवितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ।

कस्तुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ३ ॥

तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किंचिदस्तुपर्णो नराधिपः ।

न च पारिषदः कश्चिन्नाप्यमाणो मयाऽसकृत् ॥ ४ ॥

अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ।

कस्तुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५ ॥

मृतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ।

शीघ्रयानेषु कुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ॥ ६ ॥

स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च पुनःपुनः ।

कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७ ॥

वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।

आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ ८ ॥

रहिता भर्तृभिश्चैव न कुप्यन्ति कदाचन ।

प्राणांश्चारित्र्यकवचान्धारयन्ति वरस्त्रियः ॥ ९ ॥

विषमस्येन मृदेन परिभ्रष्टसुखेन च ।

यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ १० ॥

प्राणघात्रां परिभेप्सोः शकुनैर्दृत्वत्वाससः ।

आधिभिर्दक्षमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ ११ ॥

सत्कृताऽसत्कृता वाऽपि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।

अष्टराज्यं श्रिया हीनं श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ १२ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः ।

श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ १३ ॥

एतच्छ्रुत्वाऽश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशापते ।

दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥

अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कदाचन ।

त्वत्सन्निधौ नियोक्ष्येऽहं सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥ १५ ॥

यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम् ।

यथा त्वया प्रकर्तव्यं मम चेत्प्रियमिच्छसि ॥ १६ ॥

यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान् ।

तेनैव मङ्गलेनाद्य सुदेवो यातु मा चिरम् ॥ १७ ॥

समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः ।

‘कस्तुपर्णस्य नगरे निवसन्तमरिन्दमम् ॥’ १८ ॥

विश्रान्तं तु ततः पश्चात्पर्णादं द्विजसत्तमम् ।

अर्चयामास वैदर्भी धनेनात्मीव भामिनी ॥ १९ ॥

‘उवाच चैनं महता संपूज्य द्रविणेन वै ।’

नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु ॥ २० ॥

त्वया हि मे बहुकृतं यदन्यो न करिष्यति ।

यज्ञर्त्राऽहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ २१ ॥

स एवमुक्तोऽथाश्वास्य आशीर्वादैः सुमङ्गलैः ।

गृहानुपययौ चापि कृतार्थः सुमहामनाः ॥ २२ ॥

ततः सुदेवमानास्य दमयन्ती युधिष्ठिर ।

अब्रवीत्सन्निधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २३ ॥

गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपम् ।

कस्तुपर्णं वचो ब्रूहि पतिमन्यं चिकीर्षती ॥ २४ ॥

गोपायन्ति पालयन्ति । जितः स्वर्गस्ताभिरिति शेषः ॥ ८ ॥

आस्थास्थिति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयंवरम् ।
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २५ ॥
तथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति ।
यदि संभाविनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिंदम ॥ २६ ॥

सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति ।
न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवन्मृतोपि वा २७
एवं तथा यथोक्ते वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २८ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

ऋतुपर्णेन दमयन्तीस्वयंवराय बाहुकं सारथ्ये नियोज्य वार्ष्णेयेन सह विदर्भान्प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ वार्ष्णेयेन
बाहुके सारथ्यकौशलेन गच्छत्स्वसंभावना ॥ २ ॥

बृहदश्च उवाच ।

श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
'सारथीन्स समानीय वार्ष्णेयप्रभृतीन्नुपः ।
कथयामास यद्ब्रूतं ब्राह्मणेन श्रुतं तथा ॥ १ ॥
बाहुकं च समाहूय दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
सान्त्वयन्स्लक्ष्णया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ २ ॥
विदर्भान्यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
एकाहा हयतत्त्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक ॥ ३ ॥
एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ४ ॥
दमयन्ती भवेदेवं किंनु दुःखेन मोहिता ।
असदर्थं भवेद्वाज्यमुपायश्चिन्तितो महान् ॥ ५ ॥
नृशंसं बत वैदर्भी कर्तुकामा तपस्विनी ।
मया क्षुद्रेण निकृता कृपणा पापबुद्धिना ।
स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः ॥ ६ ॥
स्यादेवमपि कुर्यात्सा विधासाद्वतसौहृदा ।
मम शोकेन संवित्रा नैराश्यात्तनुमध्यमा ।
नैवं सा कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ॥ ७ ॥
यदत्र सत्यं वाऽसत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ।
ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्यं च करोम्यहम् ॥ ८ ॥
इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः ।
कृताञ्जलिस्वाचेदमृतुपर्णं जनाधिपम् ॥ ९ ॥

प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप ।
एकाहा पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरीं नृप ।
'तत्रादित्योदये काले श्वो विदर्भान्गमिष्यसि ॥ १० ॥
एवमुक्तेऽब्रवीद्राजा बाहुकं महसन्निव ।
किं ते कामं करोम्यद्य तुष्टोऽसि तव बाहुक ॥ ११ ॥
बाहुक उवाच ।
यावद्यानमिदं सज्जमृतुपर्णं करोम्यहम् ॥ १२ ॥
ततः परीक्षामश्चानां चक्रे राजन्स बाहुकः ।
अश्वशालामुपागम्य भागस्वरितुपाक्षया ॥ १३ ॥
स त्वर्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः ।
अश्वान्निज्ञासमानो वै विचार्य च पुनःपुनः ।
अध्यगच्छत्कुशानश्चान्समर्थानध्वनि क्षमान् ॥ १४ ॥
तेजोबलसमायुक्तान्कुलशीलसमन्वितान् ।
वर्जितौल्लक्षणैर्हीनैः पृथुमोथान्महाहनुन् ॥ १५ ॥
शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिन्धुजान्वातरंहसः ।
'दृश्यमानान्कुशानर्जवेनाप्रतिमान्यथि ॥ १६ ॥
तान्दृष्ट्वा दुर्बलान्नाजा प्राह कोपसमन्वितः ।
किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या न ते वयम् ॥ १७ ॥
कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया रथम् ।
महानध्वा स चैकाहा गन्तव्यः कथमीदृशैः ॥ १८ ॥
बाहुक उवाच ।
[एको ललाटे द्वे सूर्मि द्वौद्वौ पार्श्वोपपार्श्वयोः ।

संभाविनी संभाविता इयम् । गतिरिति शेषः ॥ २६ ॥
अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

सापत्या अपत्यसहिता ॥ ७ ॥ प्रोथं नलिकः । हनुः अश्वरं मुख-

फलकम् ॥ १५ ॥ सिन्धुजान् सिन्धुदेशजान् ॥ १६ ॥ बलं
भारसहिष्णुता । प्राणो वेगवत्ता । वक्ष्यन्ति बहन् करिष्यन्ति
॥ १८ ॥

द्वौ द्वौ बध्नासि विज्ञेयौ प्रयाणे चैक एव ॥ १९ ॥
 एते ह्या गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः ।
 यानन्यान्मन्यसे राजन् नृदि तान्योजयामि ते ॥ २० ॥
 ऋतुपर्ण उवाच ।
 त्वमेव हयतच्चक्रः कुशलो ह्यसि बाहुक ।
 यान्मन्यसे समर्थस्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ २१ ॥
 ततः सदश्वान्तुरः कुलशीलसमन्वितान् ।
 योजयामास कुशलो जवयुक्तान्स्थे नलः ॥ २२ ॥
 ततो युक्तं रथं राजा समारोहस्वरान्वितः ।
 अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ॥ २३ ॥
 ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशांपते ।
 सान्त्वयामास तानश्वांस्तेजोबलसमन्वितान् ॥ २४ ॥
 रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमिषेय सः ।
 सुतमारोप्य वार्ष्णेयं जवमास्थाय वै परम् ॥ २५ ॥
 ते चोद्यमाना विधिवद्बाहुकेन हयोत्तमाः ।
 समुत्पेतुरिवाकाशं रथिनं मोहयन्ति च ॥ २६ ॥
 तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान्वहतो वातरंहसः ।
 अयोध्याधिपतिः श्रीमान्विस्मयं परमं ययौ ॥ २७ ॥
 रथघोषं तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणं च तत् ।
 वार्ष्णेयश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञताम् ॥ २८ ॥
 किन्तु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः ।

तथा तल्लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ २९ ॥
 शालिहोत्रोऽथ किन्तु स्यादयानां कुलतत्त्वविद् ।
 मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ ३० ॥
 उताहोस्त्रिज्वेद्राजा नलः परपुरंजयः ।
 सोयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ ३१ ॥
 अथवाऽयं नलात्प्राप्तो विद्यां तामेव बाहुकः ।
 तुल्यं हि लक्ष्ये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ ३२ ॥
 अपिचेदं वयस्तुल्यं बाहुकस्य नलस्य च ।
 नायं नलो महावीर्यस्तद्विधश्च भविष्यति ॥ ३३ ॥
 प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
 दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ३४ ॥
 भवेन्न मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति ।
 प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति मतिर्मम ॥ ३५ ॥
 वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।
 नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३६ ॥
 एवं विचार्य बहुशो वार्ष्णेयः पर्यचिन्तयत् ।
 हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३७ ॥
 ऋतुपर्णश्च राजेन्द्रो बाहुकस्य हयज्ञताम् ।
 चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवार्ष्णेयसारथिः ॥ ३८ ॥
 ऐकाम्यं च तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् ।
 कौशलं चापि संग्रह्य परं मुदमवाप ह ॥ ३९ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

बाहुकस्य सारथ्यसामर्थ्यविक्षितेन ऋतुपर्णेन तंप्रति पुञ्जीभूतवस्तुपरिसंख्याने स्वीयसामर्थ्यमिवेदनम् ॥ १ ॥ दृष्ट-
 वान्सात्यपणेषु तत्परीक्षया विस्मितेन नलेनाश्च हृदयविद्यादानप्रतिज्ञानेन तदीयाश्चक्रवर्मादिविद्यास्वीकरणम् ॥ २ ॥ ततो
 नरुदेहादहिर्निःसृतेन कलिना नलशापभयात्तस्मै वरदानपूर्वकं विभीतकक्षत्रवेशः ॥ ३ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 स नदीः पर्वताश्चैव वनानि च सरांसि च ।
 अचिरेणातिचक्राम स्वेचरः स्वे चरन्निव ॥ १ ॥
 तथा प्रयाते तु रथे तदा भागस्वरिर्नृपः ।
 उत्तरीयमधोपश्यद्बृहं परपुरंजयः ॥ २ ॥

ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
 ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३ ॥
 निगृहीष्व महाबुद्धे हयानेतान्महाजवान् ।
 वार्ष्णेयो यावदेनं मे पटमानयतामिह ॥ ४ ॥
 नलस्तं मत्सुवाचाय दूरे भ्रष्टः पटस्तव ।

प्रयाणे पृष्ठभागे ॥ १९ ॥ शालिहोत्रः अश्वशास्त्रप्रणेता धा-
 र्वायः ॥ ३० ॥ विधिना युक्ताः संयुक्ताश्च निरूपणैरिति क.

पाठः ॥ ३४ ॥ भवेत्तु मतिभेदो मे इति क. पाठः ॥ ३५ ॥
 अन्ततः निर्णयेन ॥ ३६ ॥ एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

योजनं समतिक्रान्तो नाहर्तुं शक्यते पुनः ॥ ५
 एवमुक्ते नलेनाथ नातिभीतमना नृपः ।
 आससाद बने राजन्फलवन्तं विभीतकम् ॥ ६
 तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ।
 ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७
 सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
 नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ८
 वृक्षेऽसिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।
 एतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं कृतम् ॥ ९
 एकपत्राधिकं चात्र फलमेकं च बाहुक ।
 फलकोट्यपि पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ।
 'प्रवक्ष्यामि फलान्यत्र यानि संख्यास्यते भवान् ॥'
 प्रचिनुष्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
 आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चो नं शतमेव च ॥ ११
 ततो रथादवपुत्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
 परोक्षमिव मे राजन्कृत्यसे शत्रुकर्षण ॥ १२
 प्रत्यक्षमेतत्कर्ताऽसि शातयित्वा विभीतकम् ।
 अथ ते गणिते राजन्निजानाम्परोक्षताम् ॥ १३
 प्रत्यक्षं ते महाराज गणयिष्ये विभीतकम् ।
 अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं नवेति वा ॥ १४
 संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ।
 मुहूर्तमपि वार्ष्णेयो रश्मीन्यञ्जतु वाजिनाम् ॥ १५
 तमब्रवीच्छुपः मूर्तं नायं कालो विलम्बितम् ।
 बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः ॥ १६
 प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथवा त्वरते भवान् ।
 एष याति शिवः पन्था याहि वार्ष्णेयसारथिः ॥
 अब्रवीदुत्तुपर्णस्तं सान्त्वयन्कुसुमन्दन ।
 त्वमेव यन्ता नान्योस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ॥ १८
 त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान्द्वयोविद ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽसि न चित्रं कर्तुमर्हसि ॥ १९
 कामं च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ।

विदर्भान्यदि यात्वाऽद्य सूर्यं दर्शयितासि मे २०
 अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्याय च विभीतकम् ।
 ततो विदर्भान्यास्यामि कुरुष्वैवं वचो मम ॥ २१
 अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह ।
 एकदेशं च शाखायाः समादिष्टं मयाऽनघ ॥ २२
 गणयस्वाश्वतत्त्वज्ञं ततस्त्वं भीतिमावह ।
 सोऽवतीर्य रथाचूर्णं शातयामास तं हुमम् ॥ २३
 ततः स विस्रयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
 गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि तु ॥ २४
 अत्यनुतमिदं राजन्दृष्टवानसि ते बलम् ।
 श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां ययैतज्ज्ञायसे नृप ॥ २५
 तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने नृप ।
 विज्यक्ष्वहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदम् ॥ २६
 बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्याद्वयं च मे ।
 मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २७
 ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।
 हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ॥ २८
 यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् ।
 निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक ।
 एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णो नलाय वै ॥ २९
 तस्याश्वहृदयज्ञस्य क्षीराभिःसृतः कलिः ।
 कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुख्यात्सततमुद्गमन् ।
 कलेस्तस्य तदार्तस्य शापामिः स विनिःसृतः ३०
 स तेन कर्षितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् ३१
 'तं भ्रान्तरूपं निःशोभं संलिष्टमकरोत्कलिः ।'
 ततो विषविमुक्तात्मा स्वरूपमकरोत्कलिः ।
 तं शमुमैच्छत्कुपितो निषधाधिपतिर्नलः ॥ ३२
 तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
 कोपं संयच्छ नृपते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ३३
 इन्द्रसेनस्य जननी कुपिता माऽशपत्पुरा ।
 यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं भृशपीडितः ३४

तत्रैकमधिकं शतमिति श्र. पाठः ॥ ९ ॥ पञ्चकोट्योऽथ
 पत्राणामिति श्र. पाठः ॥ १० ॥ अश्वहृदयं अक्षाणां अक्षा-
 शिमानिदेवताया हृदयवद्वशीकरणार्थं मन्त्रः अश्वहृदयम् । येन
 शातेन शूतेऽस्मा अश्वकुला भवन्ति । संख्याने राशीकृतानां

पत्रपुष्पफलधान्यादीनां राश्यायामविस्तारोच्छ्वायाशालोचनेन
 पाटीगणितरीत्या श्रुतिरिति तत्संख्याकथने ॥ २६ ॥ शापा-
 भिर्देमयन्तीति स्रष्टः स विषकथः ॥ ३० ॥

अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ।
 विषेण नागराजस्य दहमानो दिवानिशम् ॥ ३५
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽसि शृणु चेदं वचो मम ।
 ये च त्वां मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
 मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति ॥ ३६
 'न तेषां मानसं किञ्चिच्छरीरं वाचिकं तथा ।
 भविष्यति महाराज कीर्तयिष्यन्ति ये नलम् ।'
 भयार्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे ॥ ३७
 एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः ।
 ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकम् ।
 कलिस्त्वन्धेन नो दृष्टः कथयन्नैषधेन वै ॥ ३८
 ततो गतत्वरं राजा नैषधः परवीरहा ।

संमनष्टे कलौ राजा संख्यायास्य फलान्युत ॥ ३९
 मुदा परमया युक्तस्तेजसाऽथ फरेण वै ।
 रथमारुह्य तेजसी प्रययौ जवनैर्हयैः ॥ ४०
 विभीतकश्चाग्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ।
 'ततः प्रभृति राजेन्द्र लोकेऽसिन्पाण्डुनन्दन' ४१
 हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ।
 नलः संचोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४२
 विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महायशः ।
 नले तु समतिक्रान्ते कलिरप्यगमद्दृहम् ॥ ४३
 ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत्पृथिवीपतिः ।
 विमुक्तः कलिना राजन् रूपमात्रवियोजितः ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

ऋतुपर्णे कुण्डिनपुरं प्रविष्टे तत्रयधोपश्रवणेन दमयन्त्या तत्सारयौ मलसंभावना ॥ १ ॥ ततस्तत्त्वजिज्ञासया भर्षप्रति
 दूत्याः प्रस्थापनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायाहे सत्यविक्रमम् ।
 ऋतुपर्णे जना राज्ञे भीमाय प्रत्यवेदयन् ॥ १
 स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।
 नादयत्रयधोषेण सर्वाः स विदिशो दिशः ॥ २
 ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुवुः ।
 श्रुत्वा तु समहृष्यन्त पुरेव नलसन्निधौ ॥ ३
 दमयन्ती तु शुश्राव रथधोषं नलस्य तम् ।
 यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे ॥ ४
 परं विस्रयमापन्ना श्रुत्वा नादं महास्वनम् ।
 नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ।
 सदृशं रथनिर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः ॥ ५
 प्रासादस्याश्च शिखिनः शालास्याश्चैव वारणाः ।
 हयाश्च शुश्रुवुस्तस्य रथधोषं महीपतेः ॥ ६

तच्छ्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा ।
 प्रणेदुरन्मुखा राजन्द्रेव जलदोदयम् ॥ ७
 दमयन्त्युवाच ।
 यथाऽसौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।
 ममाहादयते चेतो नल एव महीपतिः ॥ ८
 अथ चन्द्राभवकं तं न पश्यामि नलं यदि ।
 असंख्येयगुणं वीरं विनङ्क्ष्यामि न संशयः ॥ ९
 यदि वै तस्य वीरस्य बाहोर्नाद्याहमन्तरम् ।
 प्रविशामि सुखस्पर्शं नभविष्याम्यसंशयम् ॥ १०
 यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः ।
 अथ चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ ११
 यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणविक्रमः ।
 नाभिमच्छति राजेन्द्रो विनङ्क्ष्यामि न संशयः ॥ १२
 न सराम्यनृतं किञ्चिन्न सराम्यपकारताम् ।
 न च पर्युषितं वाक्यं स्वैरेष्वपि महात्मनः ॥ १३

फलानि संख्याय । अध्विशासामर्थात् राक्षसगामाधिक्यना-
 लोच्येवेति भावः ॥ ३५ ॥ द्विजानिव पक्षिणश्च ॥ ४२ ॥
 सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

नलाश्वाः विदर्भनगरे ये दमयन्त्याऽपत्याम्बा सह प्रेषिताः
 ॥ ३ ॥ शिखिनो भयूराः ॥ ७ ॥ पर्युषितं प्रतिज्ञातफलानि-
 ज्ञेयं ॥ १३ ॥

प्रभुः क्षमावाञ्चीरथ दाता चाप्यधिको नृपैः ।
 अहो नीचानुवर्ती च क्लीबवन्मम नैषधः ॥ १४
 गुणास्तस्य सरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ।
 हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविनाकुतम् ॥ १५
 एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ।
 आरुरोह महद्देहं पुण्यश्लोकदिदृक्षया ॥ १६
 'आलोकयन्ती ददृशे भैमी राजन्मनस्विनी ।'
 ततो मध्यमकक्षार्या ददर्श रथमास्थितम् ।
 ऋतुपर्णे महीपालं सहचार्येयबाहुकम् ॥ १७
 ततोऽवतीर्य वार्ष्णेयो बाहुकश्च रथोत्तमात् ।
 हयांस्तानवमुच्यथा स्थापयामासतू रथम् ॥ १८
 सोऽवतीर्य रथोपस्थादुत्तुपर्णो नराधिपः ।
 उपतस्थे महाराजं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १९
 तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया मुदा ।
 स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः ॥ २०
 स तत्र कुण्डिने रम्ये वसमानो महीपतिः ।
 न च किञ्चित्दाऽपश्यत्प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ।
 स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा ॥ २१
 अकस्मात्सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्त्रं न स विन्दति ।
 किं कार्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टः स भारत ।
 नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुहितर्ये समागतम् ॥ २२
 ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्सत्यपराक्रमः ।
 राजानं राजपुत्रं वा न स पश्यति कंचन ॥ २३
 नैव स्वयंवरकथां न च विप्रसमागमम् ।
 'न चान्यं कंचिदारम्यं स्वयंवरविधिं प्रति ॥' २४

ततो विगणयद्राजा मनसा कोसलाधिपः ।
 आगतोऽसीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादुकः ॥ २५
 राजापि च स्वयन्भीमो मनसा समचिन्तयत् ।
 अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ।
 ग्रामान्बहूनातिक्रम्य नाध्यगच्छद्यथातथम् ॥ २६
 अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् ।
 पश्चादुदकं ज्ञास्यामि कारणं यद्भविष्यति ॥ २७
 नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् ।
 विश्राम्यतामित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुनःपुनः ॥ २८
 स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा ग्रीतः ग्रीतेन पार्थिवः ।
 राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेष्टुं सभाविशत् ॥ २९
 ऋतुपर्णे गते राजन्वार्ष्णेयसहिते नृपे ।
 बाहुको रथमादाय रथशालामुपागमत् ॥ ३०
 स मोचयित्वा तानश्चानुपचर्य च शास्त्रतः ।
 स्वयं चैतान्समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३१
 दमयन्त्यपि शोकार्ता दृष्ट्वा भागस्वर्गं नृपम् ।
 सूतपुत्रं च वार्ष्णेयं बाहुकं च तथाविधम् ॥ ३२
 चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैव रथनिःस्वनः ।
 नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैषधम् ॥ ३३
 वार्ष्णेयेन भवेन्नूनं विद्या सैवोपशिक्षिता ।
 तेनाद्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ॥ ३४
 आहोस्त्रिदुत्तुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा ।
 यथाऽयं रथनिर्घोषो नैषधस्येव लक्ष्यते ॥ ३५
 एवं सा तर्कयित्वा तु दमयन्ती विशांपते ।
 दूर्तां प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे शुभा ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि शकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

दमयन्तीप्रेषितया केशिन्या बाहुकेन संभाष्य दमयन्त्यै संभाषणकालिकबाहुकविकारादिनिवेदनम् ॥ १ ॥

दमयन्त्युवाच ।

गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः ।

उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाहुकः ॥ १

अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।

पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनिन्दिते ॥ २

अत्र मे महती शङ्का भवेदेव नलो नृपः ।

यथाच मनसस्तुर्हिर्दयस्य च निर्वृतिः ॥ ३
 ब्रूयाथैनं कथान्ते त्वं पर्णादवचनं यथा ।
 प्रतिवाक्यं च सुश्रोणि बुद्ध्येथास्त्वमनिन्दिते ४
 एवं समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् ।
 दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्थाऽन्ववैक्षत ॥ ५
 केशिन्युवाच ।
 स्वागतं ते मनुष्येन्द्र कुशलं ते ब्रवीम्यहम् ।
 दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ६
 कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः ।
 तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ ७
 बाहुक उवाच ।
 श्रुतः स्वयंवरो राज्ञा कोसलेन महात्मना ।
 द्वितीयो दमयन्त्या वै भविता श्व इति द्विजात् ८
 श्रुत्वैतत्प्रस्थितो राज्ञा शतयोजनयायिभिः ।
 हयैर्वातजवैर्मुखैरहमस्य च सारथिः ॥ ९
 केशिन्युवाच ।
 अथ योसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः ।
 त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ १०
 बाहुक उवाच ।
 पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वार्ष्णेय इति विश्रुतः ।
 स नले विदुते भद्रे भागस्वरिमुपस्थितः ॥ ११
 अहमप्यश्वकुशलः सूतत्वे च प्रतिष्ठितः ।
 ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२
 केशिन्युवाच ।
 अथ जानाति वार्ष्णेयः कनु राजा नलो गतः ।
 कथं च त्वयि वा तेन कथितं स्यात्तु बाहुक ॥ १३
 बाहुक उवाच ।
 इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्य प्रियदर्शनौ ।
 गतस्ततो यथाकामं नैव जानाति नैषधम् ॥ १४
 न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ।
 गूढश्चरति लोकेऽसिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥ १५
 आत्मैव तु नलं वेद या चास्य तदनन्तरा ।

न हि वै स्वानि लिङ्गानि नलं शंसन्ति कर्हिचित् १६
 केशिन्युवाच ।
 योसावयोध्यां प्रथमं गतोसौ ब्राह्मणस्तदा ।
 इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥ १७
 कनु त्वं कितव च्छित्त्वा वस्त्रार्थं प्रस्थितो मम ।
 उत्सृज्य विपिने सुप्तमनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८
 सा वै यथा समादिष्टा तथाऽऽस्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
 दक्षमाना दिवारात्रौ वस्त्रार्थेनाभिसंघृता ॥ १९
 तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव ।
 प्रसादं कुरु मे वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ २०
 तस्यास्तत्प्रियमाख्यानं प्रवदस्व महामते ।
 तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छन्त्यनिन्दिता ॥ २१
 एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल ।
 यत्पुरा तत्पुनस्तत्त्वो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २२
 बृहदश्व उवाच ।
 एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन ।
 हृदयं व्यथितं चासीदंशुपूर्णं च लोचने ॥ २३
 स निग्राह्यात्मनो दुःखं दक्षमानो महीपतिः ।
 बाष्पसंदिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २४
 वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
 आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः २५
 रहिता भर्तृभिश्चापि न कुप्यन्ति कदाचन ।
 प्राणाश्चारित्र्यकवचान्धारयन्ति वरस्त्रियः ॥ २६
 विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
 यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ २७
 प्राणयात्रां परिमेषोः शकुनैर्हृतनाससः ।
 आधिभिर्दक्षमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ २८
 सत्कृताऽसत्कृता वाऽपि पतिं दृष्ट्वा तथाविधम् ।
 राज्यभ्रष्टं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाधुतम् ॥ २९
 एवं भुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुर्भनाः ।
 न बाष्पमशक्तसोढुं प्ररुद च भारत ॥ ३०
 ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 तत्सर्वं कथितं चैव विकारं तस्य चैव तम् ॥ ३१

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

केशिन्या बाहुकस्य जलाश्रयत्वादानाद्यन्तकर्मनिवेदितया दमयन्त्या पुनःपरीक्षणाय तं प्रति कन्यापुत्रयोः प्रेषणम् ॥ १ ॥
बाहुकेन सवाचं पुत्रयोः परिरम्भणम् । केशिनीं प्रति स्वकर्मणः कारणान्तरकथनेनापह्नवम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।

केशिन्यास्तद्वचः श्रुत्वा दमयन्ती विशांपते ।
शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १
यच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ।
अमुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्ष्य ॥ २
यदा च किंचित्कुर्यात्स कारणं तत्र भामिनि ।
तत्र संचेष्टमानस्य संलक्षेया विचेष्टितम् ॥ ३
न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽभिरपि केशिनि ।
वाचते न जलं देयं सकृच्चात्वरमाणया ।
एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ॥ ४
निमित्तं यच्चया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ।
यच्चान्यदपि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम ॥ ५
दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथ च केशिनी ।
निशाम्याथ हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ॥ ६
सा तत्सर्वं यथादृष्टं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
निमित्तं यच्चया दृष्टं बाहुके दिव्यमानुषम् ॥ ७
केशिन्पुवाच ।

दृढं शुच्यपदानोसौ न मया मानुषः कश्चित् ।
दृष्टपूर्वः श्रुतो वाऽपि दमयन्ति तथाविधः ॥ ८
इत्यमासाद्य तु द्वारं नासौ विनमते कश्चित् ।
तं तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुखम् ।
संकटेऽप्यस्य सुमहद्विवरं जायतेऽधिकम् ॥ ९
ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः ।
प्रेषितं तत्र राज्ञा तु मांसं बहु च पाशवम् ॥ १०
तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भास्तत्रोपकल्पिताः ।
ते तेनावेक्षिताः कुम्भाः पूर्णा एवाभवंस्ततः ॥ ११
ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्रित्य बाहुकः ।
दृण्मृष्टिं समादाय सवितुस्तं समादधत् ॥ १२
अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ।

तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताऽहमिहागता ॥ १३
अन्यच्च तस्मिन्सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया ।
यदग्निमपि संस्पृश्य नैवासौ दह्यते शुभे ॥ १४
छन्देन चोदकं तस्य बहत्वावर्जितं द्रुतम् ।
अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ॥ १५
यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ।
मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि नान्यथा ।
भूय एव सुगन्धीनि हवितानि भवन्ति हि ॥ १६
एतान्यद्भुतकल्पानि दृष्ट्वाऽहं भृशविस्मिता ।
चेष्टितानि विशालाक्षि बाहुकस्य समीपतः ॥ १७
बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ।
अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिसूचितम् ॥ १८
सा शङ्कमाना भर्तारं नलं बाहुकरूपिणम् ।
केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदन्ती पुनरब्रवीत् ॥ १९
पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ।
महानसाच्छ्रितं मांसमानयस्नेह भामिनि ॥ २०
सा दृष्ट्वा बाहुके व्यग्रे तन्मांसमपकुप्य च ।
अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणात्प्रियकारिणी ।
दमयन्त्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनन्दन ॥ २१
साऽशिता नलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ।
प्राश्य मत्वा नलं स्रुतं प्राक्रोशद्भृशदुःखिता ॥ २२
वैकल्यं परमं गत्वा प्रक्षाल्य च सुखं ततः ।
मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ॥ २३
इन्द्रसेनां सह आत्रा समभिज्ञाय बाहुकः ।
अभिद्वृत्य तदा राजा परिष्वज्याङ्गमानयत् ॥ २४
बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ।
भृशं दुःखपरीतात्मा सुखरं प्रकरोद् ॥ २५

द्वारं हस्यमपि उत्सर्पति दीर्घं भवति । संकटे संकुञ्चिते ॥ ९ ॥
पाशवं पशुसंज्ञि ॥ १० ॥ सविदुः सदाशाय । समादधत्

उदीपितवान् । समादाय द्वाविध्वैनमिति श. पाठः ॥ १२ ॥ कर्म
पाकादि । चेष्टा भूतजयादि ॥ १८ ॥ बहुशः बहुवारम् ॥ २२ ॥

नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृच्छदा ।
उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ २६
इदं च सदृशं भद्रे मियुनं मम पुत्रयोः ।

अतो दृष्ट्वैव सहसा बाष्पमुत्सृष्टवानहम् ॥ २७
बहुशः संपतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे यथासुखम् ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

दमयन्त्या बाहुकस्य केशिन्या स्वगृहानयनम् ॥ १ ॥ बाहुकदमयन्त्योः संवादः ॥ २ ॥ बाहुकेन स्वस्य नलत्वोत्कीर्त-
नपूर्वकं कर्कोटकानुसरणेन तद्दत्तवस्त्रद्वयपरिधाने तस्य विजरूपमादुर्भावः ॥ ३ ॥ ततो गच्छंमत्यभिजानन्त्या दमयन्त्या
सत्परिरम्भणम् ॥ ४ ॥

बृहदश उवाच ।
सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
आगत्य केशिनी क्षिप्रं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १
दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीम् ।
मातुः सकाशं दुःखार्ता नलशङ्कासमुत्सुका ॥ २
परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।
रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
स वा प्रवेक्ष्यतां मातर्मी वाऽनुज्ञातुमर्हसि ।
विदितं वाऽथवाऽज्ञातं पितुर्मै संविधीयताम् ॥ ४
एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत् ।
दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ॥ ५
सा वै पित्राऽभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।
'तयोर्नियोगात्कौरव्य केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ ६
गच्छ केशिनि शीघ्रं त्वं बाहुकं पिदृशासनात् ।
आनयस्व यथा माता त्वं तथा कुरु मे प्रियम् ॥ ७
गत्वा तु केशिनी शीघ्रं बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ।
भीमस्य शासनात्सूतागताहं विद्धि बाहुक ॥ ८
प्रविश्यतां राजवेश्म इत्युक्तो भरतर्षभ ।
बाहुकस्तु चिरं ध्यात्वा केशिन्या सह भारत ।
प्रनिवेश महाबाहुर्दमयन्तीनिवेशनम् ॥ ९
नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ १०
तां स दृष्ट्वैव सहसा दमयन्तीं नलो नृपः ।
आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाभ्युपरिप्लुतः ॥ ११

तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ १२
ततः काषायवसना जटिला मलयङ्किनी ।
दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३
पूर्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्भ्रमो नाम बाहुक ।
सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ १४
अनागतं प्रियां भार्यां विजने श्रममोहिताम् ।
अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ १५
किमु तस्य मया बाल्यादपराद्धं महीपतेः ।
यो मामुत्सृज्य विपिने गतवाभिद्रयाऽर्दिताम् ॥ १६
साक्षाद्देवानपाहाय वृतो यः स पुरा मया ।
अनुव्रतामभिमतं पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथम् ॥ १७
अग्नौ पाणिगृहीतां च हंसानां वचने स्थिताम् ।
भरिष्यामीति सत्यं तु प्रतिश्रुत्य क तद्गतम् ॥ १८
बृहदश उवाच ।
दमयन्त्या भुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिदम् ।
शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्राप्तवद्बहु ॥ १९
अतीव कृष्णताराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
परिस्रवन्नलो राजा शोकार्ते इदमब्रवीत् ॥ २०
'नलोऽहं विपुलश्रोणि त्वामुत्सृज्य यतो गतः ।
आविष्टः कलिना भद्रे तेन मोहवशं गतः ॥ २१
मम राज्यं ग्रनष्टं यन्महं तत्कृतवान्स्वयम् ।
कलिना तत्कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ २२

संपतन्तीं आशन्तीम् ॥ २८ ॥ त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

प्रतिश्रयः गृहम् ॥ १० ॥ किमु तस्य मया भीममपराध-

मिति घ. पाठः ॥ १६ ॥ अग्नौ पाणि गृहीता तु देवानामप्र-
तस्तथेति झ. पाठः ॥ १८ ॥

यत्त्वया धर्मकृच्छ्रे तु क्षापेनाभिहतः पुरा ।
 वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां दिवानिशम् ॥ २३
 स भञ्जरीरे त्वच्छापादक्षमानोऽवसत्कलिः ।
 त्वच्छापदग्धः सततं सोऽभावमिरिवाहितः ॥ २४
 मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।
 दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥ २५
 विमुच्य मां गतः पापस्ततोऽहमिह चागतः ।
 त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत्प्रयोजनम् ॥ २६
 कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
 उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिषित् ॥ २७
 दूताभरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपविशासनात् ।
 भैमी किल स भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २८
 स्वैरुक्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः ।
 शुत्वैव चैवं त्वरितो भागस्वरिरुपस्थितः ॥ २९
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
 प्राञ्जलिर्वेषमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ ३०
 न मामर्हसि कल्याण पापेन परिशुद्धितम् ।
 मया हि देवानुत्सृज्य व्रतस्त्वं निषधाधिप ॥ ३१
 त्वामिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
 वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिशो दशाः ॥ ३२
 ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादो नाम पार्थिव ।
 अभ्यगच्छत्कोसलायामृतुपर्णनिवेज्जने ॥ ३३
 तेन वाक्ये कृते सम्यक्प्रतिवाक्ये तथा हृते ।
 उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ॥ ३४
 त्वामृते नहि लोकेऽन्य एकाह्वा पृथिवीपते ।
 समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप ॥ ३५
 'तथापि मां महीपाल भजेतां चरणौ तव ।'
 स्पृशेयं तेन सत्येन पादावेतौ महीपते ।
 यथा नासत्कृतं किञ्चिन्मनसाऽपि चराम्यहम् ॥ ३६
 अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।
 एष मे मुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३७
 यथा चरति विग्मांशुः परितो भुवनं सदा ।

स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३८
 चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।
 स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३९
 एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।
 विभुवन्तु यथा सत्यमेतदेवास्त्यजन्तु माम् ॥ ४०
 एवमुक्ते ततो वायुरन्तरिक्षादभाषत ।
 नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ४१
 राजञ्शीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः ।
 साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं ग्रीन्यरिवत्सरान् ४२
 उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमनुलोऽनया ।
 न श्लोकाह्वा शतं गन्ता त्वामृतेऽन्यः पुमानिह ४३
 उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ।
 नात्र शङ्का त्वया कार्या संगच्छ सह भार्यया ४४
 तथा भुवति वायौ तु पुष्पहृष्टिः पपात ह ।
 देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिषः ॥ ४५
 तदद्भुतमयं दृष्ट्वा नलो राजाऽथ भारत ।
 दमयन्त्यां विशङ्कां ताभ्युपाकर्षदरिदमः ॥ ४६
 ततस्तद्वत्समरजः प्राबुणोदसुधाधिपः ।
 संस्मृत्य नागराजं तं ततो लेभे स्वकं वपुः ॥ ४७
 स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।
 प्राक्रोशदुर्बैरालिङ्ग पुष्पश्लोकमनिन्दिता ॥ ४८
 भैमीमपि नलो राजा आजमानो यथा पुरा ।
 सखजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनन्दत ॥ ४९
 ततः स्फोरसि विन्यस्य वक्रं तस्य शुभानना ।
 परीता तेन दुःखेन निशश्वासायतेक्षणा ॥ ५०
 तथैव मलदिग्धाङ्गी परिष्वज्य शुचिसिताम् ।
 सुचिरं पुरुषव्याघ्रस्तस्यौ शोकपरिप्लुतः ॥ ५१
 ततः सर्वं यथावत्तं दमयन्त्या नलस्य च ।
 भीमायाकथयत्प्रीत्या वैदर्भ्या जननी नृप ॥ ५२
 ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् ।
 दमयन्त्या सहोपेतं कल्ये दृष्टा सुखोषितम् ॥ ५३
 ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ।
 वने विचरितं सर्वभूषतुर्मुदितौ नृप ॥ ५४

तां दृष्ट्वा नलोऽसौ विवृणोति ॥ ५३ ॥ सदागतिर्वासुः
 ॥ ३७ ॥ चन्द्रमा विराट्पुत्रोऽस्मिन्मनसाऽपि चराम्यहम् ॥ ३६ ॥ कल्ये

प्रसादे । कृतार्थं तमहं नलमिति क. घ. पाठः ॥ ५३ ॥
 चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखैषिणौ ।
वसेतां हृष्टसंकल्पौ वैदर्भी च नलश्च ह ॥ ५५
स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ।
सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ॥ ५६
दमयन्त्यपि भर्तारमासाद्याप्यायिता भृशम् ।

अर्धसंजातसखेव तोयं प्राप्य वसुधरा ॥ ५७
सैवं समेत्य व्यपनीय तन्त्रां
शान्तज्वरा हर्षविबुद्धसत्त्वा ।
रराज भैमी समवाप्तकामा
शीताशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ५८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि ऋतुसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

परेषुः प्रभाते भीमराजेन खातांककृतयोर्नलदमयन्योर्द्वैर्दक्षम् ॥ १ ॥ ऋतुपर्णेन नलं क्षमापयित्वा ततोऽभ्यविद्यापति-
ग्रहणपूर्वकं स्वपुरं प्रति गमनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
अथ तां व्युषितो रात्रिं नलो राजा स्वलंकृतः ।
वैदर्भ्या सहितः काल्यं ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १
ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः ।
ततो नु दमयन्ती च ववन्दे पितरं शुभा ॥ २
तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ।
यथाहं पूजयित्वा च समाश्वासयत प्रभुः ॥ ३
नलेन सहितां तत्र दमयन्तीं पतिवताम् ।
'अनुजग्राह महता सत्कारेण क्षितीश्वरः ॥'
तामर्हणां नलो राजा प्रतिशृष्ट यथाविधि ।
परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ॥ ४
ततो बभूव नगरे सुमहान्दर्भजः स्वनः ।
जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथाऽऽगतम् ॥ ५
अशोभयश्च नगरीं पताकाध्वजमालिनीम् ।
सिक्ताः सुमृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः स्वलंकृताः ॥ ६
द्वारिद्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गः प्रकल्पितः ।
अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च ॥ ७
ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकञ्चुग्निरं नलम् ।
दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः ॥ ८
तमानाय्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवः ।
स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसंमितः ॥ ९

स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मिताननः ।
दिष्ट्वा समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत् ॥ ११
कञ्चित्तु नापराधं ते कृतवानसि नैषध ।
अज्ञातवासे वसतो मद्गृहे वसुधाधिप ॥ १२
यदि वाऽभुदिपूर्वाणि यदि बुद्ध्याऽपि कानिचित् ।
मया कृतान्यकार्याणि तानि त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ १३
नल उवाच ।
न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।
कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १४
पूर्वं क्षपि सखा मेऽसि संबन्धी च जनाधिप ।
अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १५
सर्वकामैः सुविहितैः सुखमस्म्युषितस्त्वयि ।
न तथा स्वगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा ॥ १६
इदं चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।
तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १७
एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैषधः ।
स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८
गृहीत्वा चाश्वहृदयं प्रीतो भागस्वरिष्टम् ।
निषधाधिपतेश्चापि दत्त्वाऽश्वहृदयं नृपः ।
सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव ह ॥ १९

जगत्सर्वं संदृष्ट्वा राजा चोत्सवमाचरयति ॥ पाठः
॥ १ ॥ पुष्पभङ्गः पुष्पसंगर्भः ॥ ८ ॥ उपाकर्तुं दातुम् ॥ १७ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

श्रुतुर्परे गते राजभलो राजा विशांपते ।

नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

नलेन पुनः स्वपुत्रं प्राप्यमानम् ॥ १ ॥ तथा पुनर्भूतेन पुष्करं पराजित्य तल्ल तत्पुत्रं प्रतिपापनम् ॥ २ ॥

बृहदश उवाच ।

स मासमुष्य कौन्तेय भीममामक्य नैषधः ।

पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान्यति ॥ १

रथेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिपोडशैः ।

पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव षट्शतैश्च पदातिभिः ॥ २

स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महापुरीम् ।

अभिवेशाय संरन्ध्रस्तरसैव महामनाः ॥ ३

ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः ।

उवाच दीव्याव पुनर्बहुवित्तं मयाऽर्जितम् ॥ ४

दमयन्ती च यन्मान्यन्मम किञ्चन विद्यते ।

यद्य वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥ ५

पुनः प्रवर्ततां धृतमिति मे निश्चिता मतिः ।

एकपाणेन भद्रं ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ ६

जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु ।

प्रतिपाणः प्रदातव्यः प्राणो हि पणमुच्यते ॥ ७

न चेद्वाञ्छसि तद्भूतं युद्धभूतं प्रवर्तताम् ।

द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८

वंशमोक्षमिदं राज्यमर्थितव्यं यथा तथा ।

येनकेनाप्युपायेन ब्रह्मानामिति ज्ञासनम् ॥ ९

द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामथ पुष्कर ।

कैतवेनाक्षवत्यां वा युद्धे वा नाम्यतां धनुः ॥ १०

नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ।

ध्रुवमात्मजयं मत्वा मत्स्याह निषधाधिपम् ॥ ११

दिष्ट्वा त्वयाऽर्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैषध ।

दिष्ट्वा च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ॥ १२

दिष्ट्वा वै भीमसे राजन्मम लाभाय नैषध ।

पुनर्भूते च ते बुद्धिर्दिष्ट्वा पुरुषसत्तम ॥ १३

धनेनानेन वै भैमी जितेन समलंकृता ।

माम्बुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्तराः ॥ १४

नित्यशो हि सरामि त्वां प्रतीक्षेऽपि च नैषध ।

देवने च मम ग्रीतिर्भवत्येवासुहृद्गणैः ॥ १५

जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ।

कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ॥ १६

श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वदमलापिनः ।

ह्येष स शिरश्छेतुं खड्गेन कुपितो नलः ॥ १७

सयंस्तु रोषताम्राक्षस्तमुवाच नलो नृपः ।

पणावः किं व्याहरसे जितो न व्याहरिष्यसि ॥ १८

ततः प्रावर्तत धूर्तं पुष्करस्य नलस्य च ।

एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः ॥ १९

स रत्नकोशनिचयैः प्राणेन पणितोपि च ।

जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदममवीत् ॥ २०

मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्टकम् ।

वैदर्भी न त्वया शक्या राजापशद वीक्षितम् ।

तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २१

न त्वया तत्कृतं कर्म येनाहं विजितः पुरा ।

कलिना तत्कृतं कर्म त्वं च मूढ न मुध्यसे ॥ २२

नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधासे कथञ्चन ।

यथासुखं वै जीव त्वं प्राणानवभृजामि ते ॥ २३

तथैव सर्वसंभारं स्वमंशं वितरामि ते ।

तथैव च मम ग्रीतिस्त्वयि वीर न संक्षयः ॥ २४

उष्य वासं कृत्वा ॥ १ ॥ दमयन्त्या च यन्मान्यन्मम किञ्चन विद्यते ॥ ५ ॥ राज्यं एकपाणेनैव मम तु दमयन्त्यादि च प्राणयोश्च पणावहे युद्धमपि वर्ततामित्यर्थः ॥ ६ ॥ प्राणो हि धनमुच्यते इति च. पाठः ॥ ७ ॥ य ख-

गतं राज्यं इति च. पाठः ॥ ९ ॥ दिष्ट्वा च भीमसे राजन्सदारोऽयं महाभुजेति झ. पाठः ॥ १३ ॥ पणाव किं व्याहरसे शीघ्रं धूर्तं प्रवर्ततामिति क. पाठः ॥ १८ ॥ षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सौहार्दं चापि मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ।
 पुष्कर त्वं हि मे भ्राता संजीव शरदः शतम् ॥ २५
 एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
 वचनैस्तोषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २६
 सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
 पुण्यश्लोकं तदा राजन्मभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २७
 कीर्तिरस्तु तवाश्वत्था जीव वर्षायुतं सुखी ।
 यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥ २८
 स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा नृपः ।
 मययौ पुष्करो हृष्टः स्वपुरं स्वजनावृतः ॥ २९

महत्या सेनया सार्धं विनीतैः परिचारकैः ।
 आजमान इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ॥ ३०
 प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवन्तमनामयम् ।
 प्रविवेश पुरं श्रीमानत्यर्थमुपशोभिताम् ॥ ३१
 प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निषधाधिपः ।
 'हितेषु चैषां सततं पितृवावहितोऽभवत् ॥' ३२
 पौरा ज्ञानपदाश्चापि संप्रहृष्टतनूहाः ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सामात्यप्रमुखा जनाः ॥ ३३
 अद्य स निर्वृता राजन्पुरे जनपदेऽपि च ।
 उपासितुं पुनः प्राप्ता देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

पुष्करं तिष्ठासितवता नलेन कुण्डिनपुरात्सपुत्राया दमयन्त्या आनयनपूर्वकं प्रजापालनेन सुखभासः ॥ १ ॥ हृष्ट-
 दग्धेन युधिष्ठिरायास्तदपविशोपदेशपूर्वकं संक्षेपेण हरिकण्ठोपाख्यानकथनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे संपवृत्ते महोत्सवे ।
 महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १
 'पुण्यश्लोकं तु राज्यस्थं श्रुत्वा भीमो महीपतिः ।
 मुदा परमया युक्तो बभूव भरतर्षभ ॥ २
 अथ हृष्टमना राजा महत्या सेनया सह ।
 सुतां प्रस्थापयामास पुण्यश्लोकाय धीमते ॥' ३
 दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा ।
 प्रास्थापयदमेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ॥ ४
 आगतायां तु वैदर्भ्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।
 वर्तयामास मुदितो देवराष्ट्रिव नन्दने ॥ ५
 तथा प्रकाशतां यातो जम्बूद्वीपे स राजसु ।
 पुनः स्वे चावसद्राज्ये प्रत्याहृत्य महायशाः ॥ ६
 ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवच्चासदक्षिणैः ।
 तथा त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्भ्यसे चिरात् ॥ ७
 दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरंजयः ।
 देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्यो भरतर्षभ ॥ ८

एकाकिनैव सुमहश्चलेन पृथिवीपते ।
 दुःखमासादितं धीरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ९
 त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णया चैव पाण्डव ।
 कथाश्चापि समाकर्ष्य धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ १०
 ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेददेदाङ्गपारगैः ।
 नित्यमन्वाख्यसे राजंस्तत्र का परिदेवना ॥ ११
 कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
 ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥ १२
 इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमच्युत ।
 शक्यमाश्वसितुं श्रुत्वा त्वद्विघ्नेन विशांपते ॥ १३
 अस्थिरत्वं च संचिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ।
 तस्योदये व्यये चापि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १४
 श्रुत्वेतिहासं नृपते समाश्वसिहि मा शुचः ।
 व्यसने त्वं महाराज न विषीदितुमर्हसि ॥ १५
 विषमावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलतां गते ।
 विषादयन्ति नात्मानं सच्चापाश्रयिणो नराः ॥ १६
 ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् ।

प्रशान्ते वीतशोके । प्रशान्ते पुष्करे हृष्टे इति क. पाठः
 ॥ १ ॥ वक्ष्यसे दीन्यसे । वक्ष्य कान्ताविलास्य रूपम् । ससुहृदय-

व्यसे श्वसमिति क. पाठः ॥ ७ ॥

श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीस्तान्मजिष्यति
 अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते धन्यतां च गमिष्यति ।
 इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ॥ १८
 पुत्रान्यौत्रान्पशून्वापि लभते नृषु चाप्ययताम् ।
 आरोग्यप्रीतिमाश्चैव भविष्यति न संशयः ॥ १९
 मयात्रस्यसि यच्च त्वमाहयिष्यति मां पुनः ।
 अञ्जन्न इति तच्चेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ २०
 वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ।
 उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो हृष्टमना राजा बृहदश्वमुवाच ह ।
 भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २२
 'कौन्तेयेनैवमुक्तस्तु बृहदश्वो महायुनिः ।'
 ततोऽश्वहृदयं प्रादात्पाण्डवाय महात्मने ।
 'लब्ध्वा च पाण्डवो राजा विशोकः समपद्यत २३
 बृहदश्व उवाच ।
 पुनरेव तु वक्ष्यामि यस्त्वत्तो दुःखितो नृपः ।
 तं शृणुष्व महाराज सर्वदुःखापनुत्तये ॥ २४
 इक्ष्वाकूणां कुले जातो महात्मा पृथिवीपतिः ।
 त्रिशङ्कुरिति विख्यातो राजराजो महायुतिः ॥ २५
 हरिश्चन्द्रस्ततो जज्ञे गुणरत्नाकरो नृपात् ।
 ततो विशेषैर्विविधैर्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ २६
 स तु लोके वरः पुंसां पुण्यश्लोको महायशः ।
 सत्यवादी मधुरवाक्सत्येन बहुभाषिता ॥ २७
 तस्य भार्याऽभवद्भूमौ सौशील्यसमलंकृता ।
 उशीनरस्य राजर्षेर्दुहिता पुण्यलक्षणा ॥ २८
 स्वयंवरे महाभागं वरयामास भामिनी ।
 हरिश्चन्द्रं समेतानां राज्ञां मध्ये पतिं विभुम् ॥ २९
 तथा सह महीपालः सत्यवत्या मनोज्ञया ।
 रेमे च सुचिरं कालं राजा राज्यमवाप्य च ॥ ३०
 तस्यां देव्यां हरिश्चन्द्राजज्ञे राजीवलोचनः ।
 पुत्रः पुण्यवतां श्रेष्ठो लोहिताश्व इति श्रुतः ॥ ३१
 देव्या पुत्रेण सहितः पुण्यश्लोको महायशः ।
 वसिष्ठयाज्यो नृपतिरिजे शुष्यैर्महाध्वरैः ॥ ३२

एतस्मिन्नेव काले तु विश्वामित्रो दिवं गतः ।
 पुरुहूतपुरीं रम्यामाजगामेन्द्रसेवया ॥ ३३
 उपस्थाने च संवृत्ते देवेन्द्रस्य महात्मनः ।
 आजगाम वसिष्ठोऽपि वामदेवसहायवान् ॥ ३४
 उपस्थाने च संवृत्ते सुखासीने पुरंदरे ।
 वर्ण्यमानेषु च तदा सत्यवादिषु राजसु ॥ ३५
 तस्यां संसदि सर्वस्माद्हरिश्चन्द्रोऽपि पप्रथे ।
 यज्ञदानतपःशीलसत्यवाक्यदृढव्रतैः ॥ ३६
 वसिष्ठः परमप्रीतः स्वयाज्यपरिकीर्तनात् ।
 तथापि विश्वामित्रस्तं न सेहे सत्यभूषितम् ॥ ३७
 हरिश्चन्द्रं प्रति तदा विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
 पणः कृतस्तदा पश्चाद्विश्वामित्रेण पार्थिवः ॥ ३८
 राज्याच्चापि मुखाच्चापि सहसा चावरोपितः ।
 अवाप परमं दुःखं मरणादमनोहरम् ॥ ३९
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 आतृभिर्बाह्वणैश्चैव द्रौपद्या च समन्वितः ।
 विस्मयं परमं गत्वा साधुसाध्वित्यभाषत ॥ ४०
 ततो हरिश्चन्द्रकथां च सर्वे
 श्रुत्वा तु राजा मनुजेन्द्रेकेतुः ।
 विहाय शोकं विजहार भूयः
 सारन्हरिश्चन्द्रमनन्तकीर्तिम् ॥ ४१
 कथामेवं तथा कृत्वा हरिश्चन्द्रनलाश्रयाम् ।
 आमप्य पाण्डवान्सर्वान्बृहदश्वो जगाम ह ।
 उक्त्वा चाशु सरोऽगच्छदुपस्पृष्टं महातपाः ॥ ४२
 बृहदश्वे गते पार्थमश्रौषीत्सव्यसाचिनम् ।
 वर्तमानं तपस्युग्रे वायुभक्षं मनीषिणम् ॥ ४३
 ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः संपतज्यस्ततस्ततः ।
 तीर्थशैलवनेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढव्रतः ॥ ४४
 इति पार्थो महाबाहुर्दुरापं तप आस्थितः ।
 न तथा दृष्टपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ ४५
 यथा धनंजयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः ।
 मुनिरेकचरः श्रीमान्धर्मो विग्रहवानिव ॥ ४६

तं श्रुत्वा पाण्डवो राजस्तप्यमानं महावने ।
 अन्वशोचत कौन्तेयः प्रियं वै भ्रातरं जयम् ॥४७
 दहमानेन तु हृदा शरणार्थी महावने ।
 ब्राह्मणान्विविधज्ञानान्पर्यपृच्छयुधिष्ठिरः ॥ ४८
 'प्रतिगृह्णाक्षहृदयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 आसीद्दृष्टमना राजन्भीमसेनादिभिर्युतः ॥ ४९
 स्वभ्रातृन्सहितान्पश्यन्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

अपश्यन्नर्जुनं तत्र बभूवाश्रुपरिभुतः ॥ ५०
 संतप्यमानः कौन्तेयो भीमसेनमुवाच ह ।
 कदा द्रक्ष्यामि वै भीम पार्थमत्र तवाजुजम् ॥५१
 मत्कृते हि कुरुश्रेष्ठ तप्यते परमं तपः ।
 तस्माक्षहृदयज्ञानमाख्यास्यामि कदा न्वहम् ॥ ५२
 स हि श्रुत्वाऽक्षहृदयं समुपाचं मया विभो ।
 ग्रहष्टः पुरुषव्याघ्रो भविष्यति न संशयः ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

समाप्तं च नलोपाख्यानपर्व ॥ ५ ॥

(अथ तीर्थयात्रापर्व ॥ ६ ॥)

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

अर्जुनविभाभावेन काम्यकवने निवासमरोचयानैः पाण्डवैरुत्थाङ्गिर्गन्धर्वनिर्धारणम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 भगवान्काम्यकात्पार्थे गते मे प्रवितामहे ।
 पाण्डवाः किमकुर्वन्ते तमृते सन्यसाचिनम् ॥ १
 स हि तेषां महेश्वासो गतिरासीदनीकजित् ।
 आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ २
 तेनेन्द्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनिवर्तिना ।
 विनाभूता वने वीराः कथमासन्पितामहाः ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 गते तु पाण्डवे तात काम्यकात्सन्वसाचिनि ।
 बभूवुः कौरवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥ ४
 आक्षिप्तसूत्रा मण्यश्लिष्टपक्षा इवाण्डजाः ।
 अग्रीतमनसः सर्वे बभूवुरथ पाण्डवाः ॥ ५
 वनं तु तदभूत्तेन हीनमक्लिष्टकर्मणा ।
 कुबेरेण यथा हीनं वनं चैत्ररथं तथा ॥ ६
 तमृते ते नरव्याघ्राः पाण्डवा जनमेजय ।
 मुदमप्राप्नुवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा ॥ ७
 ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः शुद्धैर्बाणैर्महारथाः ।
 निमन्तो भरतश्रेष्ठ मेध्यान्बहुविधान्मृगान् ॥ ८

नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिंद्माः ।
 प्रविसृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ९
 एवं ते न्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः ।
 अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्धनंजये ॥ १०
 अथ विशेषितं राजन्याञ्जाली मध्यमं पतिम् ।
 सारन्ती पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
 योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्वहुबाहुना ।
 तमृते पाण्डवश्रेष्ठ वनं न प्रतिभाति मे ॥ १२
 शून्यामिव प्रपश्यामि तत्रतत्र महीमिमाश्च ।
 बह्वाश्रयमिदं चापि वनं कुसुमितद्रुमम् ॥ १३
 न तथा रमणीयं वै तमृते सन्यसाचिनम् ।
 नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गगामिनम् ॥ १४
 तमृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे ।
 यस्य वा धनुषो घोषः श्रूयते चाशनिस्त्रनः ।
 न लभे शर्म वै राजन्सारन्ती सन्यसाचिनम् ॥ १५
 तथा लालप्यमानां तां निशाम्य परवीरहा ।
 भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ १६
 मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्वीषि सुमध्यमे ।

आक्षिप्तसूत्राश्लिष्टसूत्राः । अण्डजाः पक्षिणः ॥ ५ ॥

मेध्यान् यज्ञार्हान् ॥ ८ ॥

तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् ॥ १७
 यस्य दीर्घौ समौ पीनौ भुजौ परिषसन्निभौ ।
 भौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गायुधधनुर्वरौ ॥ १८
 निष्काङ्गदकृतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
 तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिवाम्बरम् ॥ १९
 यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालाः कुरुवस्तथा ।
 सुराणामपि यत्तानां पृतनासु न बिभ्यति ॥ २०
 यस्य बाहु समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ २१
 तमृते फल्गुनं वीरं न लभे काम्यके धृतिम् ।
 पश्यामि च दिशः सर्वास्तिमिरेणावृता इव ॥ २२
 सतोऽम्बीत्सायुकण्ठो नकुलः पाण्डुनन्दनः ।
 धक्षिन्दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणाजिरे ।
 देवा अपि युधांश्रेष्ठं तमृते का रतिर्वने ॥ २३
 उदीचीं यो दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् ।
 गन्धर्वमुख्याम्यातशो हयैल्लेभे महाद्युतिः ॥ २४

राक्षे तित्तिरिक्लभाषाञ्श्रीमतोऽनिलरंहसः ।
 प्रादाद्वात्रे त्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥ २५
 तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने ।
 कामये काम्यके वासं नेदानीममरोपमम् ॥ २६
 सहदेव उवाच ।
 यो धनानि न कन्याश्च युधि हित्वा महाबलान् ।
 'शतशो घातयित्वाऽग्निपृतनामध्यगस्तदा ।'
 आजहार पुरा राक्षे राजसूये महाक्रतौ ॥ २७
 यः समेतान्मृधे जित्वा यादवानमितद्युतिः ।
 सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य संमते ॥ २८
 'येनार्धराज्यमाच्छिद्य हुपदस्य महात्मनः ।
 आचार्यदक्षिणा दत्ता रणे द्रोणस्य भारत ॥' २९
 तस्य जिष्णोर्हृसीं दृष्ट्वा शून्याभिव निवेशने ।
 हृदयं मे महाराज न शाम्यति कदाचन ॥ ३०
 वनादस्माद्विवासं तु रोचयेऽहमरिदम् ।
 न हि नस्तमृते वीरं रमणीयमिदं वनम् ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

युधिष्ठिरेण काम्यकवनमुपगतं नारदं प्रति भूमावक्षिप्येन तीर्थेवात्राफल्गुप्रसः ॥ १ ॥ नारदेन तत्कथनाथ युक्तस्वजी-
 वनसंवादानुवादाप्रसः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 'धनञ्जयोत्सुकास्ते तु वने तस्मिन्महारथाः ।
 न्यवसन्त महाभागा द्रौपद्या सह कृष्णया ॥' १
 धनंजयोत्सुकानां तु भ्रातॄणां कृष्णया सह ।
 श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोप्यजायत ॥ २
 'अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिं तत्र नारदम् ।
 दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या दीप्ताग्निसमतेजसम् ॥ ३
 'तमागतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभिः सह धर्मराट् ।
 प्रत्युत्थाय यथान्यायं पूजां चक्रे महात्मने ॥ ४
 'स तैः परिवृतः श्रीमान्भ्रातृभिः कुरुसत्तमः ।

विषभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ॥ ५
 यथा च वेदान्तावित्री याज्ञसेनी तथा पतीन् ।
 न जहौ धर्मतः पार्थान्मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ६
 'अर्घ्यं पाद्यमथानीय त्वभ्यवादयदभ्युतः ।
 नारदस्तु महातेजाः स्वस्त्यस्त्वित्यभ्यभाषत ॥ ७
 ततो युधिष्ठिरो राजा दृष्ट्वा देवर्षिसत्तमम् ।
 यथार्हं पूजयामास विधिवत्कुरुनन्दनः ॥' ८
 'अतिगृह्य च तां पूजां नारदो भगवानुषिः ।
 आश्वासयद्धर्मसुतं युक्तरूपमिवानघ ॥ ९
 उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

किं आघातनिहम् ॥ १८ ॥ निष्काङ्गदकृतापीडौ साहस्रतं
 सुवर्णः निष्कः तत्कृतेनाग्नेन कृतमृण्णौ ॥ १९ ॥ भूर्धौ

आसनम् ॥ ३० ॥ अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्यः किं ददामि ते ॥१०
 अथ धर्मसुतो राजा प्रणम्य आतृभिः सह ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा नारदं देवसंमितम् ॥ ११
 त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
 कुतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत ॥ १२
 यदि त्वहमनुग्राह्यो आतृभिः सहितोऽनघ ।
 संदेहं मे मुनिश्रेष्ठ तत्त्वतश्छेत्तुमर्हसि ॥ १३
 प्रदक्षिणां यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ।
 किं फलं तस्य कात्स्न्येन तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥१४
 नारद उवाच ।
 शृणु राजभवहितो यथा भीष्मेण धीमता ।
 पुलस्त्यस्य सकाशाद्देवं सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ १५
 पुरा भागीरथीतीरे भीष्मो धर्मभृतांवरः ।
 पित्र्यं व्रतं समाख्याय न्यवसन्मुनिभिः सह ॥१६
 शुभे देशे तथा राजन्युष्ये देवर्षिसेविते ।
 गङ्गाद्वारे महाभाग देवगन्धर्वसेविते ॥ १७
 स पितृस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः ।

ऋषींश्च तर्पयामास विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८
 कस्य चित्त्वथ कालस्य जपत्रेवं महायशः ।
 ददर्शाद्भुतसंकाशं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १९
 स तं दृष्ट्वा प्रतपसं दीप्यमानमिव श्रिया ।
 प्रहर्षमतुलं लेभे विसर्गं परमं ययौ ॥ २०
 उपस्थितं महाभागं पूजयामास भारत ।
 भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २१
 शिरसा चार्धमादाय शुचिः प्रयतमानसः ।
 नाम संकीर्तयामास तस्मिन्ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ २२
 भीष्मोऽहमस्मि भद्रं ते दासोऽस्मि तव सुव्रत ।
 तव संदर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्वकिल्बषैः ॥ २३
 एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतांवरः ।
 वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २४
 तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायाभ्यायकश्चितम् ।
 भीष्मं कुरुकुलश्रेष्ठं मुनिः प्रीतमनाऽभवत् ॥ २५
 ततः स मधुरेणाथ स्वरेण सुमहातपाः ।
 उवाच वाक्यं धर्मज्ञः पुलस्त्यः प्रीतमानसः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अष्टाशतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

पुलस्त्येन भीष्मं प्रति पुष्करादितीर्थमहिमातुषर्षेणम् ॥ १ ॥

पुलस्त्य उवाच ।
 अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च ।
 सत्येन च महाभाग तुष्टोऽसि तव सुव्रत ॥ १
 यस्येदृशस्ते धर्मोऽयं पितृवाक्याश्रितोऽनघ ।
 तेन पश्यसि मां पुत्र प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २
 अमोघदर्शी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 यद्ब्रूयसि कुरुश्रेष्ठ तस्य दाताऽस्मि तेऽनघ ॥ ३
 भीष्म उवाच ।
 प्रीते त्वयि महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
 कुतमित्येव मन्येऽहं यदहं दृष्टवान्प्रभुम् ॥ ४
 यदि त्वहमनुग्राह्यस्तव धर्मभृतांवरः ।

संदेहं ते प्रवक्ष्यामि तन्मे त्वं छेत्तुमर्हसि ॥ ५
 अस्ति मे भगवन्कश्चितीर्थानि प्रति संशयः ।
 तमहं श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ६
 प्रदक्षिणां यः पृथिवीं करोत्यमरसन्निभ ।
 किं फलं तस्य विप्रर्षे तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ७
 पुलस्त्य उवाच ।
 हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि यदृषीणां परायणम् ।
 तदेकाग्रमनास्तात शृणु तीर्थेषु यत्फलम् ॥ ८
 यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
 विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ९
 प्रतिग्रहादपावृत्तः संतुष्टो येन केनचित् ।

अहंकारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ १०
 अकल्कको निरारम्भो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥ ११
 अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
 आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ १२
 ऋषिभिः कृतवः प्रोक्ता देवेष्विह यथाक्रमम् ।
 फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ १३
 न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ।
 बहुपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ १४
 प्राप्यन्ते पार्थिवैरेतैः समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् ।
 नार्थन्यनोपकरणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ १५
 यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।
 तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तं निबोध युधावरा ॥ १६
 ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम ।
 तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥ १७
 अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
 अदत्त्वा काञ्चनं गात्रं दरिद्रो नाम जायते ॥ १८
 अग्निहोमादिभिर्धनैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ १९
 सर्वतीर्थेषु राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ २०
 दक्षकोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महामते ।
 साभिध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ॥ २१
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्रणाः ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ॥ २२
 यत्र देवास्तपस्तप्त्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा ।
 तपोविशेषैर्बहुभिः स्थानान्यापुर्महौजसः ।
 दिव्ययोगा महाराज पुण्येन महताऽन्विताः ॥ २३
 भनसाभ्येतुकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
 पूयन्ते सर्वपापानि नाकष्टे च पूज्यते ॥ २४
 तस्मिंस्तीर्थे महाभागो नित्यमेव पितामहः ।
 उवास परमप्रीतो देवदानवसत्तमः ॥ २५

पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षिगणाः पुरा ।
 सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महताऽन्विताः २६
 तत्राभिवेकं यः कुर्यात्पितृदेवाश्च तर्पयेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके च पूज्यते ॥ २७
 अप्येकं भोजयेद्विभं पुष्करारण्यमाश्रितः ।
 तेनासौ कर्मणा मीढ्य प्रेत्य चेह च मोदते ॥ २८
 शाकैर्मूलैः फलैर्वाऽपि येन वर्तयते स्वयम् ।
 तद्वै दद्याद्वाङ्मणाय श्रद्धावाननम्रयकः ।
 तेनैव प्रामुयात्प्राज्ञो हयमेधफलं नरः ॥ २९
 'अपि वाऽप्युदपात्रेण ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ।
 तेनापि पूजनेनाशु प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ॥' ३०
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा राजसत्तम ।
 न वै योनौ प्रजायन्ते स्नातास्तीर्थे महात्मनः ॥ ३१
 कार्तिक्या तु विशेषेण योऽभिगच्छति पुष्करम् ।
 'फलं तत्राश्रयं तेन लभते भरतर्षभ ॥' ३२
 सायंप्रातः सरेद्यस्तु पुष्कराणि कृताञ्जलिः ।
 उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत ।
 प्रामुयाच्च नरो लोकान्ब्रह्मणः सद्नेऽक्षयान् ॥ ३३
 जन्मममृति यत्पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
 पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ ३४
 यथा सुराणां सर्वपापादिस्तु मधुसूदनः ।
 तथैव पुष्करं राजस्तीर्थानामादिरुच्यते ॥ ३५
 उष्य द्वादशवर्षाणि पुष्करे नियतः शुधिः ।
 क्रतून्सर्वानवाप्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ ३६
 यस्तु वर्षशतं पूर्णमभिहोत्रमुपासते ।
 कार्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ॥ ३७
 [त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
 पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्यस्तत्र कारणम् ॥] ३८
 दुष्करं पुष्करं गन्तुं दुष्करं पुष्करे तपः ।
 दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुं चैव सुदुष्करम् ॥ ३९
 उष्य द्वादशरात्रं तु नियतो नियताश्चनः ।
 प्रदक्षिणमुपाहृत्य जम्भुमार्गं समाविशेत् ॥ ४०

जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ४१
 तत्रोष्य रजनीः पञ्च षष्ठकालक्षमी नरः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमां ॥ ४२
 * तत्र गत्वा महाप्राज्ञः कुर्याच्छ्राद्धं ददव्रतः ।
 वाजपेयमवाप्नोति दुष्कृतं चास्य नश्यति ॥ ४३
 जम्बूमार्गादुपाश्रुत्य गच्छेत्स्थण्डिलकाश्रमम् ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ४४
 आगस्त्यं सर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजश्रमिष्टोमफलं लभेत् ॥ ४५
 शाकट्यचिः फलैर्वाऽपि कौमारं विन्दते पदम् ।
 कण्वाश्रमं ततो गच्छेच्छ्रीजुष्टं लोकपूजितम् ॥ ४६
 धर्मारण्यं हि तत्पुण्यमार्घ्यं च भरतर्षभ ।
 यत्र षविष्टमात्रो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४७
 अर्चयित्वा पितृन्देवान्भियतो नियताशनः ।
 सर्वकामसमृद्धः स्याद्यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ ४८
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं व्रजेत् ।
 हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै ॥ ४९
 महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 कोटितीर्थेषुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥ ५०
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञः स्थाणोस्तीर्थेषुमापतेः ।
 नास्मा भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ५१
 तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ।
 महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यं च विन्दति ॥ ५२
 समृद्धमसपन्नं च श्रिया युक्तं नरोत्तमः ।
 'राज्ञां चैवाधिपत्यं हि तत्र गत्वा समाप्नुयात् ॥'
 नर्मदां स समासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५४
 दक्षिणं सिन्धुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति विमानं चाधिरोहति ॥ ५५
 चर्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः ।
 रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५६

ततो गच्छेत् धर्मज्ञं हिमवत्सुतमर्षुदम् ।
 पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ॥ ५७
 तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५८
 पिङ्गतीर्थेषुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 कपिलानां नरश्रेष्ठ शतस्य फलमश्नुते ॥ ५९
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रभासं लोकविश्रुतम् ।
 'तीर्थं देवगणैः पूज्यमृषिभिश्च निषेवितम् ॥' ६०
 तत्र संनिहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ।
 देवतानां मुखं वीर ज्वलनोऽनिलसारथिः ॥ ६१
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६२
 ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च संगमे ।
 गोसहस्रफलं तस्य स्वर्गलोकं च विन्दति ।
 मभया दीप्यते नित्यमग्निवद्भरतर्षभ ॥ ६३
 तत्र स्नात्वा च राजेन्द्र विमलार्कसमद्युतिः ।
 त्रिरात्रमुषितः स्नातस्त्रपयेत्पितृदेवताः ।
 प्रभासते यथा सोमः सोश्वमेधं च विन्दति ॥ ६४
 वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ।
 विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर ।
 वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६५
 ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥ ६६
 तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्मलक्षणलक्षिताः ।
 अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तदद्भुतमरिदम् ॥ ६७
 विशूलाङ्गानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन ।
 महादेवस्य सांनिध्यं तत्र वै पुरुषर्षभ ॥ ६८
 सागरस्य च सिन्धोश्च संगमं प्राप्य दुर्लभम् ।
 तीर्थं सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ६९
 तर्पयित्वा पितृन्देवानृषींश्च भरतर्षभ ।
 प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ७०
 शुङ्गकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ।

अश्वमेधादस्रगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७१
 प्रदक्षिणामुपावृत्य गच्छेत् भरतर्षभ ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ७२
 शमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥ ७३
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्भुतम् ।
 जन्मममृतिं यत्पापं तत्स्नातस्य प्रणश्यति ॥ ७४
 शमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुता ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ७५
 गत्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 पुरा शौचं कृतं राजन्हत्वा दैवतकण्टकान् ॥ ७६
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वसोधारामभिष्टुताम् ।
 गमनादेव तस्यां हि हयमेधफलं लभेत् ॥ ७७
 स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा समाहितः ।
 तर्प्य देवान्पितृन्थैव विष्णुलोके महीयते ॥ ७८
 तीर्थं चात्र सरः पुण्यं वसूनां भरतर्षभ ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां संमतो भवेत् ॥ ७९
 सिन्धूत्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥ ८०
 ब्रह्मतीर्थं समासाद्य शुचिः शीलसमन्वितः ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ ८१
 कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ ८२
 रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा भवेद्दिप्रो निर्मलश्चन्द्रमा यथा ॥ ८३
 अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥ ८४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र भीमायाः स्थानद्वयमम् ।
 तत्र स्नात्वा न योन्यां वै भवेद्भरतसत्तम ॥ ८५
 देव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तप्तकुण्डलभूषणः ।
 गवां शतसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८६
 गिरिकुञ्जं समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

पितामहं नमस्कृत्य गौसहस्रफलं लभेत् ॥ ८७
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमम् ।
 अद्यापि यत्र दृश्यन्ते मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ ८८
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं वासवं लोकमाप्नुयात् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ८९
 वितस्तां च समासाद्य संतर्प्य पितृदेवताः ।
 नरः फलमवाप्नोति वाजपेयस्य भारत ॥ ९०
 काश्मीरेश्वेव नागस्य भवनं तक्षकस्य च ।
 वितस्ताख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ९१
 तत्र स्नात्वा नरो नूनं वाजपेयमवाप्नुयात् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ ९२
 ततो गच्छेत् मलदां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 पश्चिमायां तु संध्यायामुपस्पृश्य यथाविधि ॥ ९३
 चरुं सप्तार्चिषे राजन्यथाशक्ति निवेदयेत् ।
 पितृणामक्षयं दानं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ९४
 ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 गुह्यकाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ॥ ९५
 राक्षसा दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च भनुजाधिप ।
 नियतः परमां दीक्षामास्यायाब्दसहस्रिकीम् ॥ ९६
 विष्णोः प्रसादनं कुर्वन् च श्रपयंस्तथा ।
 सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केशवम् ॥ ९७
 ददावष्टगुणैश्चर्यं तेषां तुष्टस्तु केशवः ।
 यथाभिलषितानन्यान्कामान्दत्त्वा महीयते ॥ ९८
 तत्रैवान्तर्दधे देवो विशुद्धश्रेष्ठ नै यथा ।
 नाम्ना सप्तचरुं तेन ख्यातं लोकेषु भारत ॥ ९९
 गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
 अश्वमेधसहस्रेण श्रेयान्सप्तार्चिषे चरुः ॥ १००
 ततो निवृत्तो राजेन्द्र रुद्रं पदमथाविशेत् ।
 अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ १०१
 मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 एकरात्रोपितो राजबन्धिष्टोमफलं लभेत् ॥ १०२
 अथ गच्छेत् राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम् ।

॥ ८७ ॥ ततो गच्छेत् मलदामिति झ. पाठः ॥ ९३ ॥

भद्रपादमुपाविशेदिति ध. पाठः ॥ १०१ ॥

इमीतीति प्रमीतीति कमेण क. ध. पाठः ॥ ७३ ॥ भद्रजुष
 समासाद्येति झ. पाठः । अवाप्नोति सुकृती निरजानर इति
 ध. पाठः ॥ ८१ ॥ श्रीकृष्णं समासाद्येति झ. पाठः

प्रसूतिर्यत्र विप्राणां श्रूयते भरतर्षभ ॥ १०३
 त्रिशूलपाणेः स्थानं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् १०४
 यथाशक्ति चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभ ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ १०५
 कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिं प्राप्नोति भारत १०६
 यजनं याजनं चैव तथैव ब्रह्मवालुकम् ।
 पुष्पाभ्यश्च उपस्पृश्य न शोचेन्मरणं गतः ॥ १०७
 अर्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् ।
 एतां हि देविकामाहुः पुष्पां देवर्षिसेविताम् १०८
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
 तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियतव्रताः ॥ १०९
 गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रमर्दिम ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ ११०
 ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती ॥ १११
 चमसेऽथ शिवोज्जेदे नागोज्जेदे च दृश्यते ।
 'तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ।'
 स्नात्वा तु चमसोज्जेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् ११२
 शिवोज्जेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 नागोज्जेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात् ११३
 शशयानं च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
 शतरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत ॥ ११४
 सरस्वत्यां महाराज शतं संवत्सरं च ते ।
 दृश्यन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तां वै कार्तिकीं सदा ॥ ११५
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अक्षीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

एकाक्षीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

पुष्कस्येन भीष्ममति नानातीर्थमहिमाबुवर्णनम् ॥ १ ॥

पुलस्त्य उवाच ।

पुष्पजायामुपस्पृश्येति ध. पाठः ॥ १०७ ॥ दक्षिणाभिर्य-
 तव्रता इति क. ध. पाठः ॥ १०९ ॥ चमसे चमसोज्जेदे इति
 ध. पाठः ॥ ११२ ॥ शतहृदं च राजेन्द्रेति क. ध. पाठः

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ।
 गोसहस्रफलं चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ ११६
 कुमारकोटीमासाद्य नियतः कुरुनन्दन ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ ११७
 गवामयुतमाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः ॥ ११८
 पुरा यत्र महाराज मुनिकोटिः समागता ।
 हर्षेण महताऽऽविष्टा रुद्रदर्शनकाङ्क्षया ॥ ११९
 अहंपूर्वमहंपूर्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजम् ।
 एवं संप्रस्थिता राजचूषयः किल भारत ॥ १२०
 ततो योगीश्वरेणापि योगमास्थाय भूषते ।
 तेषां मन्त्रमुपणाशाश्चर्मपीणां भावितात्मनाम् ॥ १२१
 स्रष्टा कोटीस्तु रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ।
 मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् ॥ १२२
 तेषां तुष्टो महादेवो मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 भक्त्या परमया राजन्वरं तेषां प्रदिष्टवान् ॥ १२३
 अद्यममृति शुष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः ॥ १२४
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १२५
 सरस्वत्या महापुण्यं केशवं समुपासते ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १२६
 अभिगच्छन्ति राजेन्द्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देद्बहुसुवर्णकम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १२७
 ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप ।
 तत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १२८

ततो गच्छेत् राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।

॥ ११४ ॥ गवां मेधमवाप्नोतीति क. ध. पाठः ॥ ११८ ॥
 अक्षीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

पापेभ्यो विप्रमुच्यन्ते तद्रताः सर्वजन्तवः ॥ १
 कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
 य एवं सततं ब्रूयात्सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥ २
 १ पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे बाधुना समुदीरिताः ।
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ३
 दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।
 ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥ ४
 तत्र मासं वसेद्दीरः सरस्वत्यां युधांवर ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ५
 गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ।
 ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ६
 मनसाऽप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधांवर ।
 पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ७
 गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरुब्रह्म ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलमाप्नोति मानवः ॥ ८
 ततश्च मन्तुकं राजन्दारपालं महाबलम् ।
 यक्षं समभिव्राद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।
 सततं नाम राजेन्द्र यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १०
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ११
 ततः परिपुत्रं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ १२
 पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
 ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ १३
 दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात् ।
 सर्पदर्शी समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ॥ १४
 अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं च विन्दति ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ द्वारपालमरुन्तुकम् ॥ १५
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ।
 ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ १६
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ।

अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ॥ १७
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
 विष्णुवाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितो विष्णुः ॥ १८
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 ततो जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ॥ १९
 स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ।
 एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २०
 शतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ।
 पौण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः ॥ २१
 ततो मुञ्जवटं नाम स्थानोः स्थानं महात्मनः ।
 उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ २२
 तत्रैव च महाराज यक्षिणी लोकविश्रुता ।
 तां चाभिगम्य राजेन्द्र सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ २३
 कुरुक्षेत्रस्य तद्भारं विश्रुतं भरतर्षभ ।
 प्रदक्षिणमुपाहृत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥ २४
 संमिते पुष्कराणां च स्नात्वाऽर्च्य पितृदेवताः ।
 जामदग्न्येन रामेण कृतं तत्सुमहात्मना ॥ २५
 कृतकृत्यो भवेद्राजश्वमेधं च विन्दति ।
 ततो रामहृदानार्च्छेत्तीर्थसेवी समाहितः ॥ २६
 तत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा ।
 क्षत्रमुत्साद्य वीरेण हृदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २७
 पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरणेति नः श्रुतम् ।
 पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव प्रपितामहाः ॥ २८
 ततस्ते पितरः प्रीता राममृजुर्नराधिप ।
 रामराम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ॥ २९
 अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।
 वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ॥ ३०
 एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहरतांवरः ।
 अत्रवीत्याञ्जलिर्वाक्यं पितृन्स गगने स्थितान् ॥ ३१
 भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।
 पितृप्रसादादिच्छेयं तपःस्नाध्ययनं पुनः ॥ ३२
 यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ।

कुरितं रौतिति कुं पापं तस्य क्षेपणाच्चायत इति कुरुक्षेत्रं
 पापनिवर्तकम् ॥ ७ ॥ ततश्च मन्तुकं राजभिति च. याठः । ततो

मन्तुकं नामेति झ. पाठः ॥ ९ ॥

ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाऽप्यहम् ॥३३
 हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ।
 एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ॥ ३४
 प्रत्युचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ।
 तपस्ते वर्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः ॥ ३५
 यश्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया ।
 ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं पातितास्ते स्वकर्मभिः ॥३६
 हृदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः ।
 हृदेषु तेषु यः स्नात्वा पितृन्संतर्पेयिष्यति ॥ ३७
 पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ।
 ईप्सितं च मनःकामं स्वर्गलोकं च शाश्वतम् ॥ ३८
 एवं दत्त्वा वरान् राजन् रामस्य पितरस्तदा ।
 आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्तर्हितास्ततः ॥३९
 एवं रामहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
 स्नात्वा हृदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुचिव्रतः ॥ ४०
 राममभ्यर्च्य राजेन्द्र लभेद्बहु सुवर्णकम् ।
 वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्वह ॥ ४१
 स्ववंशमुद्धरेद्राजन्स्नात्वा वै वंशमूलके ।
 कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ॥ ४२
 शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः ।
 शुद्धदेहस्य संयाति शुभलोकाननुत्तमान् ॥ ४३
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४४
 लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 स्नात्वा तीर्थवरे राज्ञ्छ्लोकानुद्धरते स्वकान् ॥ ४५
 श्रीतीर्थं च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।
 अर्चयित्वा पितृन्देवान्विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥ ४६
 कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पितृन्सान्दैवतान्यपि ४७
 कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ।
 सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ॥ ४८
 अर्चयित्वा पितृन्देवानुपवासपरायणः ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ४९
 गर्वा भवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५०

शङ्खिनीतीर्थमासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्वह ।
 देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥ ५१
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र द्वारपालमरुत्तुकम् ।
 तत्र तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ५२
 तत्र स्नात्वा नरो राजबन्धिष्टोमफलं लभेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मावर्ते नरोत्तमः ॥ ५३
 ब्रह्मावर्ते नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र सुतीर्थकमनुत्तमम् ॥ ५४
 तत्र सन्निहिता नित्यं पितरो दैवतैः सह ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ ५५
 अश्वमेधमावाप्नोति पितृलोकं च गच्छति ।
 ततोऽम्बुमत्यां धर्मज्ञ सुतीर्थकमनुत्तमम् ॥ ५६
 कोशेश्वरस्य तीर्थेषु स्नात्वा भरतसत्तम ।
 सर्वव्याधिनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५७
 मातृतीर्थं च तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत ।
 प्रजा विवर्धते राज्ञश्च तन्वीं श्रियमभ्युते ॥ ५८
 ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 तीर्थं तत्र महाराज महदन्वयं दुर्लभम् ॥ ५९
 पुनाति गमनादेव कुलमेकं नराधिप ।
 केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन्पूतो भवति भारत ॥ ६०
 तीर्थं तत्र महाराज श्वानलोमापहं स्मृतम् ।
 यत्र विषा नरव्याघ्र विद्रांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ६१
 गतिं गच्छन्ति परमां स्नात्वा भरतसत्तम ।
 श्वानलोमापनयने तीर्थे भरतसत्तम ॥ ६२
 प्राणायामैर्निर्हरन्ति स्वलोमानि द्विजोत्तमाः ।
 पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमां गतिम् ॥ ६३
 दशश्रमेधिकं चैव तस्मिंस्तीर्थे महीयते ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ६४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतम् ।
 यत्र कृष्णसृगा राजन्व्याघ्रेण परिपीडिताः ॥ ६५
 विगाह्य तस्मिन्सरसि मानुषत्वमुपागताः ।
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ६६
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ।
 मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे महीयते ॥ ६७
 प्राणायामैर्निर्हन्तीह श्वानलोमा द्विजोत्तमा इति यः पाठः ॥ ६३ ॥

आपगा नाम विरुधाता नदी सिद्धनिषेविता ।
 श्यामाकभोजनं तत्र यः प्रयच्छति मानवः ॥ ६८
 देवान्पितृन्समुद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् ।
 एकस्मिन्भोजिते विभे कोटिर्भवति भोजिता ६९
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पितृन्वै दैवतानि च ।
 उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७०
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
 ब्रह्मोदुम्भरमित्येव प्रकाशं सुवि भारत ॥ ७१
 तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य नरपुङ्गव ।
 केदारे चैव राजेन्द्र कपिञ्जलमहासुनेः ॥ ७२
 ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ७३
 कपिञ्जलस्य केदारं समासाद्य सुदुर्लभम् ।
 अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ७४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र शङ्करं लोकविश्रुतम् ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ७५
 लभेत् सर्वकामान्नि स्वर्गलोकं च गच्छति ।
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां शङ्करे कुरुनन्दन ॥ ७६
 रुद्रकोट्यां तथा कूपे हृदेषु च महीपते ।
 शुद्धास्पदं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ ७७
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च दैवतानि पितृन्च ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ ७८
 किंदाने च नरः स्नात्वा किंजप्ये च महीपते ।
 अग्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यं च भारत ॥ ७९
 कलश्यां वार्युपस्पृश्य श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८०
 शंकरस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः ।
 तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ अजानन्तेति विश्रुतम् ॥ ८१
 तत्र तीर्थं नरः स्नात्वा प्राणानुत्सृज्य भारत ।
 नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान्प्राप्नोत्यनुत्तमान् ८२
 शुक्लपक्षे दशम्यां च पुण्डरीकं समाविशेत् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्यौण्डरीकफलं लभेत् ॥ ८३
 ततस्त्रिविष्टपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापमणाशिनी ॥ ८४
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजम् ।

सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ८५
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् ।
 तत्र देवाः सदा राजन्फलकीवनमाश्रिताः ॥ ८६
 तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकम् ।
 दृषद्वत्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ॥ ८७
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत ।
 तीर्थे च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ॥ ८८
 गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं विन्दति मानवः ।
 पाणिस्नाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ॥ ८९
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत ।
 राजसूयमवाप्नोति ऋषिलोकं च विन्दति ॥ ९०
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रितानि महात्मना ॥ ९१
 व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतम् ।
 सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥ ९२
 ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९३
 गत्वा मधुवटीं चैव देव्याः स्थानं नरः शुचिः ।
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पितृन्देवांश्च पूरुषः ॥ ९४
 स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् ।
 कौशिक्याः संगमे यस्तु दृषद्वत्याश्च भारत ॥ ९५
 स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ॥ ९६
 पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागे कृता मतिः ।
 ततो देवैस्तु राजेन्द्र पुनरुत्थापितस्तदा ॥ ९७
 अभिगत्वा स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
 किंदत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ॥ ९८
 गच्छेत् परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरुद्वह ।
 वेदीतीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९९
 अहश्च सुदिनं चैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ।
 तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवाप्नुयात् ॥ १००
 मृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत गङ्गायां नृपसत्तम ॥ १०१
 अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ।
 देव्यास्तीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०२

ततो वामनकं गच्छेत्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ॥१०३॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ।
 कुलं पुनः नरः स्नात्वा पुनरति स्वकुलं ततः ॥१०४॥
 पवनस्य हृदे स्नात्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्रं विष्णुलोके महीयते ॥१०५॥
 अमराणां हृदे स्नात्वा समभ्यर्च्य अमराधिपम् ।
 अमराणां प्रभावेन स्वर्गलोके महीयते ॥ १०६॥
 शालिहोत्रस्य तीर्थं च शालिशूर्पे यथाविधि ।
 स्नात्वा नरवरश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०७॥
 श्रीकुञ्जं च सरस्वत्यास्तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥१०८॥
 ततो नैमिषकुञ्जं च समासाद्य कुरुद्रह ।
 ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपस्विनः ॥१०९॥
 तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा ।
 'तत्र तीर्थं नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।'
 ततः कुञ्जः सरस्वत्याः कृतो भरतसत्तम ॥ ११०॥
 ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तुष्टिकरो महान् ।
 तस्मिन्कुञ्जे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥१११॥
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञं कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 कन्यातीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥११२॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ॥११३॥
 ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ।
 ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमम् ॥ ११४॥
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्सोमलोकमवाप्नुयात् ।
 सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ॥ ११५॥
 यत्र मङ्गणकः सिद्धो महर्षिलोकविश्रुतः ।
 पुरा मङ्गणको राजन्कुशाग्रेणेति नः श्रुतम् ॥११६॥
 क्षतः किल करे राजन्सस्य शाकरसोऽञ्जवत् ।
 स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्तवान् ॥११७॥
 ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते तु स्थावरं जङ्गमं च यत् ।
 प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ ११८॥
 ब्रह्मादिभिः सुरैः राजानुषिभिश्च तपोधनैः ।

विष्णो वै महादेव ऋषेरर्थं नराधिप ॥ ११९॥
 नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ।
 तं प्रनृत्तं समासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा ।
 सुराणां हितकामार्थमृषिं देवोऽभ्यभाषत ॥१२०॥
 भोभो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
 हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुङ्गव ॥ १२१॥
 ऋषिरुवाच ।
 तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।
 किं न पश्यसि मे ब्रह्मन्कराञ्छाकरसं सुतम् ॥१२२॥
 यं दृष्ट्वाऽहं प्रनृत्तोऽहं हर्षेण महताऽन्वितः ।
 तं प्रहस्याब्रवीदेव ऋषिं रागेण मोहितम् ॥१२३॥
 अहं तु विस्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य माम् ।
 एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता ॥ १२४॥
 अकुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाकुल्यस्ताडितोऽनघ ।
 ततो भस्म क्षताद्राजभिर्गतं हिमसन्निभम् ॥१२५॥
 तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोर्गतः ।
 नान्यद्देवात्परं मेने रुद्रात्परतरं महत् ॥ १२६॥
 सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृत् ।
 त्वया सर्वमिदं सृष्टं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥१२७॥
 त्वमेव सर्वान्त्रससि पुनरेव युगक्षये ।
 देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कृतो मया ॥१२८॥
 त्वयि सर्वे प्रदृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ।
 सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह ॥१२९॥
 त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे निवसन्त्यकुतोभयाः ।
 एवं स्तुत्वा महादेवमृषिर्वचनमब्रवीत् ॥ १३०॥
 त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ।
 ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् ॥१३१॥
 तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रशः ।
 आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सह महासुने ॥१३२॥
 सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम् ।
 न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ॥१३३॥
 सारस्वतं च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ।
 एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १३४॥
 हिमसन्निभं अतिश्वेतमिधुविभरं स्रग्दशकं राक्षसम् ॥ १३५॥

पुलस्त्य उवाच ।

ततस्त्वौशनसं गच्छेन्निष्ठु लोकेषु विश्रुतम् ।

यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १३५

कार्तिकेयश्च भगवांस्त्रिसंध्यं किल भारत ।

सांनिध्यमकरोन्नित्यं भार्गवप्रियकाम्यया ॥ १३६

कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३७

अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।

अपिलोकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ १३८

विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।

तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ब्राह्मण्यमधिगच्छति ॥ १३९

ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १४०

पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ।

ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ १४१

पृथूदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै नृप ।

तत्रामिषेकं कुर्वीत पितृदेवाचर्चेन रतः ॥ १४२

अज्ञानाज्ज्ञानतो वाऽपि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।

यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ॥ १४३

तत्सर्वं नश्यते तत्र स्नातमात्रस्य भारत ।

अश्वमेधफलं चास्य स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १४४

पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वती ।

सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ॥ १४५

उत्तमे सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ।

पृथूदके जप्यपरो नैव श्वो मरणं तपेत् ॥ १४६

गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ।

वेदे च नियतं राज्ञश्च गच्छेत्पृथूदकम् ॥ १४७

पृथूदकात्तीर्थतमं नान्यतीर्थं कुरुद्वह ।

तन्मेध्यं तत्पवित्रं च पावनं च न संशयः ॥ १४८

तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृतो नराः ।

पृथूदके नरश्रेष्ठ एवमाहुर्मनीषिणः ॥ १४९

मधुसूतं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।

तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५०

ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं देव्या यथाक्रमम् ।

सरस्वत्यारुणायाश्च संगमे लोकविश्रुते ॥ १५१

त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्या ।

अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥ १५२

आसप्तमं कुलं चैव पुनाति भरतर्षभ ।

अवतीर्णं च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्वह ॥ १५३

विप्राणामनुकम्पार्थं शार्ङ्गिणा निर्मितं पुरा ।

व्रतोपनयनाभ्यां चाप्युपवासेन वाऽप्युत ॥ १५४

क्रियामश्वैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्नान संशयः ।

क्रियामश्वविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।

चीर्णव्रतो भवेद्विद्वान्दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ १५५

समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्मिणा ।

तेषु स्नातो नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १५६

फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते च सः ।

ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं शतसहस्रकम् ॥ १५७

साहस्रकं च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ।

उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५८

दानं वाऽप्युपवासो वा सहस्रगुणितं भवेत् ।

ततो गच्छेत् राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ॥ १५९

तीर्थाभिषेकं कुर्वीत पितृदेवाचर्चेन रतः ।

सर्वपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १६०

विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।

प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिसुच्यते ॥ १६१

ततः पञ्चवटीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते ॥ १६२

यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः ।

तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिद्ध्यति ॥ १६३

तैजसं वारुणं तीर्थं दीप्यमानं स्वतेजसा ।

यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥ १६४

सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा ।

तैजसस्य तु पूर्वणं कुरुतीर्थं कुरुद्वह ॥ १६५

कुरुतीर्थं नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १६६

स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १६७

ततो गच्छेदनरकं तीर्थसेवी नराधिप ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजस्य दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १६८
 तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीपते ।
 अन्वास्ते पुरुषव्याघ्र नारायणपुरोगमैः ॥ १६९
 साभिध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरुद्वह ।
 अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १७०
 तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिम् ।
 अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १७१
 नारायणं चाभिगम्य पद्मनाभमरिदम् ।
 राजमानो महाराज विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १७२
 तीर्थेषु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ ।
 सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवन्नरः ॥ १७३
 ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 अदक्षिणमुपावृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १७४
 पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 अभिष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ १७५
 गङ्गाहृदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ।
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन्कूपे महीपते ॥ १७६
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोकं प्रपद्यते ।
 आपगायां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् ॥ १७७
 गाणपत्यमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ।
 ततः स्थाणुवटं गच्छेत्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १७८
 तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् ।
 बदरीकाननं गच्छेद्भस्मिष्ठस्वाश्रमं गतः ॥ १७९
 बदरीं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 सम्यग्द्वादशवर्षाणि बदरीं भक्षयेत्तु यः ॥ १८०
 त्रिरात्रोपोषितस्तेन भवेत्तुल्यो नराधिप ।
 इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ॥ १८१
 अहोरात्रोपवासेन शक्यलोके महीयते ।
 एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोपितो नरः ॥ १८२
 नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ १८३
 आदित्यस्वाश्रमो यत्र तेजोराशेर्मात्मनः ।
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुं ॥ १८४

आदित्यलोकं व्रजति कुलं चैव समुद्वरेत् ।
 सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ १८५
 सोमलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दधीचस्य महात्मनः ॥ १८६
 तीर्थं पुण्यतमं राजन्यावनं लोकविश्रुतम् ।
 यत्र सारस्वतो यातः सोऽङ्गिरास्तपसो निधिः ॥ १८७
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।
 सारस्वतीं गतिं चैव लभते नात्र संशयः ॥ १८८
 ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजत्रियसो न्यताशनः ॥ १८९
 लभेत्कन्याशतं दिव्यं स्वर्गलोकं च गच्छति ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं सन्निहतीमपि ॥ १९०
 तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 मासिमासि समायान्ति पुण्येन महाताञ्ज्विताः ॥
 सन्निहत्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 अश्वमेधशतं तेन तत्रेष्टं शाश्वतं भवेत् ॥ १९२
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ।
 नद्यो हृदास्तडागाश्च सर्वप्रसन्नवणानि च ॥ १९३
 उदपानानि वाप्यथ तीर्थान्यायतनानि च ।
 निःसंशयप्रमात्राणां समेप्यन्ति नराधिप ॥ १९४
 मासिमासि नरन्याग्र सन्निहत्यां न संशयः ।
 तीर्थसन्निहनादेव सन्निहत्येति विश्रुता ॥ १९५
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ।
 अमावास्यां तु तत्रैव राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ १९६
 यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् ॥ १९७
 स्नात एव समाप्नोति कृत्वा श्राद्धं च मानवः ।
 यत्किञ्चिदुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥ १९८
 स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ।
 पञ्चवर्णेन धानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १९९
 अभिवाद्य ततो यज्ञं द्वारपालं मचक्रुकम् ।
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥ २००
 गङ्गाहृदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।

सन्निहत्यां कुक्षेत्रे ॥ १९३ ॥ एकाशीस्तितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

तत्र स्नायीत धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ॥ २०१
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ।
 पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमन्तरिक्षे च पुष्करम् ॥ २०२
 त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ।
 पांसवोपि कुरुक्षेत्राद्रायुना समुदीरिताः ॥ २०३
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ।
 दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वतीम् ॥ २०४
 ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ।

कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
 अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०५
 ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 तस्मिन्वसन्ति ये मर्त्या न ते शौच्याः कथंचन २०६
 तरन्तुकारन्तुकयोर्दन्तरं
 रामहृदनां च मचकुक्कस्थ च ।
 एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
 पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥ २०७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

पुलस्त्येन भीष्मं प्रति नानातीर्थमाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥

पुलस्त्य उवाच ।
 ततो गच्छेन्महाराज धर्मतीर्थमनुत्तमम् ।
 [यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवानुत्तमं तपः ॥ १
 तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च विश्रुतम्]
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्धर्मशीलः समाहितः ।
 आसप्तमं कुलं चैव पुनीते नात्र संशयः ॥ २
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ज्ञानपावनमुत्तमम् ।
 अग्निष्टोममन्त्रमोति मुनिलोकं च गच्छति ॥ ३
 सौगन्धिकवनं राजंस्ततो गच्छेत् मानवः ।
 तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ४
 सिद्धचारणगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ।
 तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५
 ततश्चापि सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ।
 शुद्धा देवी स्मृता राजन्पुण्या देवी सरस्वती ॥ ६
 तत्राभिषेकं कुर्वीत बल्मीकान्निःसृते जले ।
 अर्चयित्वा पितृदेवानश्चमेघफलं लभेत् ॥ ७
 कवेराध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् ।
 षट्सु शम्भ्यानिपातेषु बल्मीकादिति निश्चयः ॥ ८
 कपिलानां सहस्रं च वाजिमेधं च विन्दति ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ९

सुगन्धां शतकुम्भां च पञ्चयक्षां च भारत ।
 अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥ १०
 त्रिशूलस्नातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 गणपत्यं च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ ११
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् ।
 शाकम्भरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १२
 दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल सुव्रता ।
 आहारं सा कृतवती मासिमासि नराधिप ॥ १३
 ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
 आतिथ्यं च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ।
 ततः शाकम्भरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् ॥ १४
 शाकम्भरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रमुषितः शाकं भक्षयित्वा नरः शुचिः ॥ १५
 शाकाहारस्य यत्किञ्चिद्भैक्षं दशभिः कृतम् ।
 तत्फलं तस्य भवति देव्याश्चन्द्रेण भारत ॥ १६
 ततो गच्छेत्सुवर्णाख्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत्पुरा ॥ १७
 वराश्च सुवह्नुर्लभे दैवतेषु सुदुर्लभान् ।
 उक्तश्च त्रिपुरत्रेण परितुष्टेन भारत ॥ १८

शम्भ्या सुवराकृतियज्ञोपकरणविशेषः स बलवताक्षितो याव-
 दूरं पठेत् तावान्देशः शम्भ्यानिपातः तेषु षट्सु ॥ ८ ॥ पुरा-

तने भविष्यपुराणादौ ॥ ९ ॥ चन्द्रेण इच्छया ॥ १६ ॥

अपिच त्वं प्रियतरो लोके कृष्ण भविष्यसि ।
 त्वन्मुखं च जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः ॥ १९
 तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ २०
 धूमावर्ती ततो गच्छेत्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 मनसा प्रार्थितान्कामाँलुभते नात्र संशयः ॥ २१
 देव्यास्तु दक्षिणार्धेन रथावर्तो नराधिप ।
 तत्रारोहेत धर्मज्ञ श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 महादेवप्रसादाद्धि गच्छेत परमां गतिम् ॥ २२
 श्रद्धक्षिणमुपाहृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
 धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रमोचनीम् ॥ २३
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप ।
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ॥ २४
 अशीतियोजनशतं पुष्करं स्वर्गमुच्यते ।
 अशीतिं धर्मपृष्ठात् प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २५
 षष्टिं प्रयागाद्राजेन्द्र कुरुक्षेत्रात् द्वादश ।
 संयुक्तमेव राजेन्द्र गङ्गाद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ २६
 स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः ॥ २७
 पौण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ।
 उष्येकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २८
 सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्ते च तर्पयन् ।
 देवान्पितृंश्च विधिवत्पुण्ये लोके महीयते ॥ २९
 ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३०
 कपिलावटं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 उपोष्य रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१
 नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ३२
 तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप ।
 कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३३
 ततो ललितकं गच्छेच्छन्तनोस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३४

गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नाति यः संगमे नरः ।
 दशश्वमेधानाम्प्रोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ ३५
 ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धं लोकविश्रुतम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३६
 रुद्रावर्ते ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३७
 गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च संगमे ।
 स्नात्वाऽश्वमेधं प्राप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३८
 भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्य यथाविधि ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ३९
 ततः कुन्दावर्ती गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४०
 अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 सामुद्रकमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ४१
 अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विद्यात्कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ ४२
 ब्रह्मावर्ते ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ४३
 यमुनाप्रभवं गत्वा समुपस्पृश्य चामुनम् ।
 अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ४४
 दवीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४५
 सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् ।
 तत्रोष्य रजनीः पञ्च विन्देद्ब्रह्म सुवर्णकम् ॥ ४६
 अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेदौशनसीं गतिम् ॥ ४७
 ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठं चैव भारत ।
 वासिष्ठं समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥ ४८
 ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः ।
 देवान्पितृंश्चार्चयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ॥ ४९
 यदि तत्र वसेन्मासं शाकाहारो नराधिप ।
 द्वादशाहस्य यज्ञस्य फलं स लभते नरः ॥ ५०
 भृगुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेधफलं लभेत् ।
 गत्वा वीरप्रमोक्षं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५१

कृत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलमाप्नोति मानवः ॥ ५२
 तत्र संध्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 उपस्पृश्य च वै विद्यां यत्र तत्रोपपद्यते ॥ ५३
 महाश्रमे वसेद्वात्रिं सर्वपापप्रमोचने ।
 एककालं निराहारो लोकानावसते शुभान् ॥ ५४
 षष्ठकालोपवासेन मासमुष्य महालये ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा विन्देद्बहु सुवर्णकम् ।
 दशापरान्दशपूर्वाभिरानुद्धरेत् कुलम् ॥ ५५
 अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेविताम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेदौशनसीं गतिम् ॥ ५६
 अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम् ।
 रूपस्य भागी भवति दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ ५७
 ततो वै ब्राह्मणं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 पञ्चवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ५८
 ततस्तु नैमिषं गच्छेत्पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैः सह ॥ ५९
 नैमिषं मृगयाणस्य पापस्यार्थं प्रणश्यति ।
 प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६०
 तत्र मासं वसेद्दीरो नैमिषे तीर्थतत्परः ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि नैमिषे ६१
 कृताभिषेकस्तत्रैव नियतो नियताशनः ।
 गवां मेघस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ।
 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम ॥ ६२
 यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुपवासपरायणः ।
 स मोदेत्सर्वलोकेषु एवमाहुर्मनीषिणः ॥ ६३
 नित्यं मेध्यं च पुण्यं च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ६४
 गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत्सदा ॥ ६५
 सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ६६
 ततश्च बाहुदां गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ।

देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति कौरव ॥ ६७
 ततः क्षीरवतीं गच्छेत्पुण्यां पुण्यतरेर्युताम् ।
 पितृदेवार्चनपरो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ ६८
 विमलाशोकमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥ ६९
 गोप्रतारं ततो गच्छेत्सरय्यास्तीर्थमुत्तमम् ।
 यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः ।
 देहं त्यक्त्वा महाराज तस्य तीर्थस्य तेजसा ॥ ७०
 रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत ।
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ७१
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन ।
 अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ७२
 शतसाहस्रकं तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ७३
 तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः ।
 गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ७४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७५
 कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्चयित्वा गुहं नृप ।
 गोसहस्रफलं विधात्तेजस्वी च भवेन्नरः ॥ ७६
 ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् ।
 कपिलाह्दे नरः स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात् ॥ ७७
 अविमुक्तं समासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्रह ।
 दर्शनादेवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ७८
 प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः ।
 मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ॥ ७९
 गोमतीगङ्गयोश्चैव संगमे लोकविश्रुते ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ८०
 ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ८१
 तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षयमुच्यते ॥ ८२
 महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।

अथयान्प्राप्नुयाल्लोकान्कुलं चैव समुदरेत् ॥ ८३
 ततो ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योपशोभितम् ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥ ८४
 ब्रह्मणा तत्र सरसि यूपश्रेष्ठः समुच्छ्रितः ।
 यूपं प्रदक्षिणीकृत्य वाजपेयफलं लभेत् ॥ ८५
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र धेनुकं लोकविश्रुतम् ।
 एकरात्रोषितो राजन्प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥ ८६
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्भुवम् ।
 तत्र चिह्नं महद्राजन्मद्यापि सुमहद्भुम् ॥ ८७
 कपिलायाः सवत्सायाश्चरन्त्याः पर्वते कृतम् ।
 सवत्सायाः पदानि स दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ८८
 तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम ।
 यत्किञ्चिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ॥ ८९
 ततो गृध्रवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।
 स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ९०
 ब्राह्मणेन भवेच्छीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।
 इतरेषां तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ९१
 उद्यन्तं च ततो गच्छेत्पर्वतं गीतनादितम् ।
 सावित्र्यास्तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ९२
 तत्र संध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
 उपासिता भवेत्संध्या तेन द्वादशवार्षिकी ॥ ९३
 योनिद्वारं च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।
 तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिसंकरात् ॥ ९४
 कृष्णशुक्लाबुधौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः ।
 पुनात्यासप्तमं राजकुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ९५
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोपि गयां व्रजेत् ।
 गौरीं वा नरयेत्कन्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ९६
 ततः फल्गुं व्रजेद्वाजंस्तीर्थसेवी नराधिप ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च महतीं व्रजेत् ॥ ९७
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र धर्मप्रस्थं समाहितः ।
 तत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥ ९८
 तत्र कूपोदकं कृत्वा तेन स्नातः शुचिस्तथा ।
 पितृन्देवांस्तु संतर्प्य मुक्तपापो दिवं व्रजेत् ॥ ९९
 मत्तस्याश्रमस्तत्र महर्षेर्भावितात्मनः ॥ १००

तं प्रविश्याश्रमं श्रीमच्छमशोकविनाशनम् ।
 गवामयनयज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १०१
 धर्मं तत्राभिसंस्पृश्य वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ १०२
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मस्थानमनुत्तमम् ।
 तत्राभिगम्य राजेन्द्र ब्रह्माणं पुरुषर्षभ ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥ १०३
 ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 उपस्पृश्य ततस्तत्र कक्षीवानिव मोदते ॥ १०४
 यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्नीत पुरुषः शुचिः ।
 यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १०५
 मणिनागं ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०६
 तैथिकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य भारत ।
 दष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम् ॥ १०७
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ।
 ततो गच्छेत् ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं प्रियम् ॥ १०८
 अहल्याया हृदे स्नात्वा व्रजेत् परमां गतिम् ।
 अभिगम्याश्रमं राजन्विन्दते श्रियमात्मनः ॥ १०९
 तत्रोदपानं धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ ११०
 जनकस्य तु राजर्षेः कूपस्त्रिदशपूजितः ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ १११
 ततो विनशनं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ११२
 गण्डकीं तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ११३
 ततो विशल्यामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ११४
 ततोऽधिवज्रं धर्मज्ञ समाविश्य ततो वनम् ।
 गुह्यकेषु महाराज मोदते नात्र संशयः ॥ ११५
 कम्पनां तु समासाद्य नदीं सिद्धनिवेष्टिताम् ।
 पुण्डरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ११६
 अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य धराधिप ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुदरेत् ॥ ११७

नैत्यकं नैवेद्यम् ॥ १०५ ॥ अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नराधिप ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेघं च विन्दति ॥ ११८
 अथ सोमपदं गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 माहेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमेघफलं लभेत् ॥ ११९
 तत्र कोटी तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ ।
 कूर्मरूपेण राजेन्द्र ह्यसुरेण दुरात्मना ॥ १२०
 ह्रियमाणा हता राजन्विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत तीर्थकोट्यां युधिष्ठिर ॥ १२१
 पुण्डरीकमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य च ॥ १२२
 सदा सन्निहितो यत्र विष्णुर्वसति भारत ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १२३
 आदित्या वसवो रुद्रा जनार्दनमुपासते ।
 शालग्राम इति ख्यातो विष्णुरद्भुतकर्मकः ॥ १२४
 अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १२५
 तत्रोपदानं धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनम् ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे संनिहिताः सदा ।
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १२६
 अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 विराजति यथा सोमो मेघैर्भुक्तो नराधिप ॥ १२७
 जातिसरसुपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः ।
 जातिसरस्त्वमाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ॥ १२८
 वटेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा तु केशवम् ।
 ईप्सितौल्लभते कामानुपवासाच्च संशयः ॥ १२९
 सतस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अभिगम्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १३०
 भरतस्याश्रमं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १३१
 कौशिकीं तत्र गच्छेत् महापापप्रणाशिनीम् ।
 राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १३२
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र चम्पकारण्यमुचमम् ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३३
 अथ जेष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमदुर्लभम् ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३४

तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिम् ।
 मित्रावरुणयोर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ ।
 त्रिरात्रोपोषितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १३५
 कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ।
 मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १३६
 कन्यायां ये प्रयच्छन्ति दानमण्वपि भारत ।
 तदक्षयमिति मादुर्कषयः संशितव्रताः ॥ १३७
 ततो निर्वीरमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १३८
 ये त्विन्धनं प्रयच्छन्ति निर्वीरासंगमे नराः ।
 ते यान्ति नरशार्दूल शकलोकमनामयम् ॥ १३९
 तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ १४०
 देवकूटं समासाद्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुदरेत् ॥ १४१
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्हृदम् ।
 यत्र सिद्धिं परां प्राप्नोति विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ १४२
 तत्र मासं वसेद्दीर कौशिक्यां भरतर्षभ ।
 अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति ॥ १४३
 सर्वतीर्थवरे चैव यो वसेत् महाहृदे ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति विन्धाद्रहु सुवर्णकम् ॥ १४४
 कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १४५
 अग्निधारां समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणो ह्यग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥ १४६
 अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणो ह्यग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥ १४७
 पितामहस्य सरसः प्रसृता लोकयावनी ।
 कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १४८
 यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽसीत्यात्मानमवगच्छति ।
 षष्ठकालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १४९
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थसेवनतत्परः ।
 शिखरं वै महादेव्या गौरीशैलोक्यविश्रुतम् ॥ १५०

समारुह्य नरश्रेष्ठ स्तनकुण्डेषु संविशेत् ।
 स्तनकुण्डमुपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ॥ १५१
 तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
 हयमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १५२
 ताम्नारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १५३
 नन्दिन्यां च समासाद्य कूपं देवनिषेवितम् ।
 नरमेधस्य यत्पुण्यं तदाप्नोति नराधिप ॥ १५४
 कालिकासंगमे स्नात्वा कौशिक्यरुणयोर्गतः ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १५५
 उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः ।
 कुम्भकर्णाश्रमं गत्वा पूज्यते भुवि मानवः ॥ १५६
 कोकामुखमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी यतव्रतः ।

जातिसरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ १५७
 प्राङ्गदीं च समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकं च गच्छति ॥ १५८
 ऋषभद्वीपमासाद्य मेध्यं श्रौत्रनिषूदनम् ।
 सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्यो विराजते ॥ १५९
 औदालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १६०
 धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति विमानस्यश्च पूज्यते ॥ १६१
 अथ पम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
 दण्डार्तमभिगत्वा तु गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १६२
 'ततो लेवलिकां गच्छेत्पुण्यां पुण्योपसेविताम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति विमानस्यश्च पूज्यते ॥' १६३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

अध्यायतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

भारदेन युधिष्ठिरं प्रति भीष्माय पुलस्त्योदिततीर्थमहिमाबुधवादपूर्वकमिष्टदेशगमनम् ॥ १ ॥

पुलस्त्य उवाच ।
 अथ सन्ध्यां समासाद्य संवेद्य तीर्थं उत्तमे ।
 उपस्पृश्य नरो विद्यां लभते नात्र संशयः ॥ १
 रामस्य च प्रसादेन तीर्थं राजन्कृतं पुरा ।
 तल्लौहित्यं समासाद्य विन्धाद्रहु सुवर्णकम् ॥ २
 करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो निधिः ॥ ३
 गङ्गायास्तत्र राजेन्द्र सागरस्य च सङ्गमे ।
 अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४
 गङ्गायास्त्वपरं पारं प्राप्य यः स्नाति मानवः ।
 त्रिरात्रमुपोषितो राजन्सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ५
 ततो वैतरणीं गत्वा सर्वपापममोचनीम् ।
 विरजातीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ॥ ६
 प्रभवेच्च कुले पुण्ये सर्वपापं व्यपोहति ।
 गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नरः ॥ ७

शोणस्य ज्योतिरध्यायाः संगमे नियतः शुचिः ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ८
 शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभेदे कुरुनन्दन ।
 वंशगुल्म उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ९
 ऋषभं तीर्थमासाद्य कोसलायां नराधिप ।
 वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्धात्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १०
 कोसलां तु समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत् ।
 वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः ॥ ११
 पुण्यवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नृप ॥ १२
 ततो बदरिकातीर्थं स्नात्वा भरतसत्तम ।
 दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १३
 तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
 दण्डाख्यमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १४
 लपेटिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपशोभिताम् ।

वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च पूज्यते ॥ १५
 ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितम् ।
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १६
 मतङ्गस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन ।
 तत्र स्नात्वा कुरुश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १७
 श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीरमुपस्पृशेत् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति पूजयित्वा वृषध्वजम् ॥ १८
 श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः ।
 न्यवसत्परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह ॥ १९
 तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुदरेत् ॥ २०
 ऋषभं पर्वतं गत्वा पाण्ड्येषु नृपपूजितम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति नाकपुष्टे च मोदते ॥ २१
 ततो गच्छेत् कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २२
 ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थमुपस्पृशेत् ।
 ततोयं स्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २३
 अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ २४
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 भूतयक्षपिशशाश्च किशराः समहोरगाः ॥ २५
 सिद्धचारणगन्धर्वमानुषाः पद्मगास्तथा ।
 सरितः सागराः शैला उपासन्त उमापतिम् ॥ २६
 तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ २७
 उभ्य द्वादशरात्रं तु पूतात्मा च भवेन्नरः ॥ २८
 तत एव च गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 त्रिरात्रमुषितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ।
 निदर्शनं च मत्स्यं ब्राह्मणानां नराधिप ॥ २९
 गायत्रीं पठते यस्तु योनिसंकरजस्तथा ।
 गाथा च गाथिका चापि तस्य संपद्यते नृप ॥ ३०
 अत्राङ्गणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ॥ ३१

निदर्शनमुदाहरणम् ॥ २९ ॥ यो योनिसंकरजः ॥ चेत्तत्र
 गायत्रीं पठति तस्य प्रभ्यं पठतोपि ॥ तीर्थमाहात्म्यात्सा गा-
 यत्री गायत्रा स्वरनियमहीना गद्यवन्मुखाभिः सरति । गाथिका

संवर्तस्य तु विमर्षैर्वापीमासाद्य दुर्लभम् ।
 रूपस्य भागी भवति सुभगश्च प्रजायते ॥ ३२
 ततो वेणां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ ३३
 ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् ।
 गवां मेधमवाप्नोति वायुकेलौक्युत्तमम् ॥ ३४
 वेणायाः संगमे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।
 वरदासंगमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३५
 ब्रह्मस्थानं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्ध्यात्सर्गलोकं च गच्छति ॥ ३६
 कुशपुवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३७
 ततो देवहृदेऽप्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे ।
 जातिसरहृदे स्नात्वा भवेज्जातिसरो नरः ।
 यत्र क्रतुशतैरिष्टा देवराजो दिवं गतः ॥ ३८
 अग्निष्टोमफलं विन्ध्याद्रमनादेव भारत ।
 ततः सर्वहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३९
 ततो वार्षीं महापुण्यां पयोष्णीं सरितां वराम् ।
 पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ४०
 दण्डकारण्यमासाद्य पुण्यं राजशुपस्पृशेत् ।
 गोसहस्रफलं तस्य स्नातमात्रस्य भारत ॥ ४१
 शरभङ्गाश्रमं गत्वा शुकस्य च महात्मनः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ४२
 ततः शूर्पारकं गच्छेज्जामदग्न्यनिषेवितम् ।
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्ध्याद्रहं सुवर्णकम् ॥ ४३
 सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ।
 महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥ ४४
 ततो देवपथं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदेवाप्नोति मानवः ॥ ४५
 तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा ॥ ४६
 तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।

श्राव्यगीतवत् स्वरवर्णविकृता ॥ ३० ॥ अत्राङ्गणस्य तु प्राक्-
 सिद्धापि तत्र न स्फुरतीति भावः ॥ ३१ ॥ ततो वेणां
 समासाद्येति क. भ. पाठः ॥ ३३ ॥

ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासुखम् ॥ ४७
 ओङ्कारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन ह ।
 येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्सर्वं समुपस्थितम् ॥ ४८
 ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
 हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च ॥ ४९
 पितामहश्च भगवान्देवैः सह महाद्युतिः ।
 भृगुं नियोजयामास याजनार्थं महाद्युतिम् ॥ ५०
 ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
 सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५१
 आज्यभागेन तत्रार्घ्यं तर्पयित्वा यथाविधि ।
 देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमम् ॥ ५२
 तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ।
 पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ ५३
 तत्र मासं वसेद्दीरो नियतो नियताशनः ।
 ब्रह्मलोकं ब्रजेद्राजन्कुलं चैव समुदरेत् ॥ ५४
 मेधाविकं समासाद्य पितृदेवांश्च तर्पयेत् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ ५५
 अत्र कालञ्जरं गत्वा पर्वतं लोकविश्रुतम् ।
 तत्र देवहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५६
 आत्मानं स्नापयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे नृप ।
 स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ५७
 ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशांपते ।
 मन्दाकिनीं समासाद्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ ५८
 तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां ब्रजेत् ॥ ५९
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
 यत्र नित्यं महासेनो गुहः सभिहितो नृप ॥ ६०
 तत्र गत्वा नृपश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ।
 कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६१
 प्रदक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं ब्रजेन्नरः ।
 अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी ॥ ६२
 तत्र कूपे महाराज विश्रुता भरतर्षभ ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर ॥ ६३

चक्रचराः सूर्यादयः ॥ ७२ ॥ स्त्रीरूपायाः पृथिव्याः मेरुपृष्ठदी-
 र्घ्या हरिद्वारादारभ्य जघनं नाभेरधोभागः ॥ ७५ ॥ नदी

तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र पितृदेवार्चने रतः ।
 नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ६४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र शङ्खचरपुरं महत् ।
 यत्र तीर्थो महाराज रामो दाशरथिः पुरा ॥ ६५
 तस्मिंस्तीर्थे महाबाहो स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।
 गङ्गायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ६६
 विधूतपाप्मा भवति वाजपेयं च विन्दति ।
 ततो मुञ्जवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ॥ ६७
 अभिगम्य महादेवमभिवाद्य च भारत ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ६८
 तस्मिंस्तीर्थे तु जाह्नव्यां स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतम् ॥ ६९
 यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सद्विगीश्वराः ।
 लोकपालाश्च साध्याश्च पितरो लोकसंमताः ॥ ७०
 सनत्कुमारममुखास्तथैव परमर्षयः ।
 अक्षिरः प्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ७१
 तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रचरास्तथा ।
 सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसोऽपि च ॥ ७२
 हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ।
 तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्येन जाह्नवी ॥ ७३
 प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ।
 तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ७४
 यमुना गङ्गा सार्धं संगता लोकपावनी ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ॥ ७५
 प्रयागं जघनस्थानमुपस्थमृषयो विदुः ।
 प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्चतरौ तथा ॥ ७६
 तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः ।
 तत्र ब्रेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ॥ ७७
 प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च तपोधनाः ।
 यजन्ते ऋतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः ॥ ७८
 ततः पुण्यतमं नाम त्रिषु लोकेषु भारत ।
 प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं विभो ॥ ७९
 श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।

श्रेष्ठा प्रजापतेरिति घ. पाठः ॥ ७७ ॥

मृत्युकालभयाच्चापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ८०
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात्संगमे लोकविश्रुते ।
 पुण्यं स फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ८१
 एषा यजनभूमिर्हि देवानामभिसंस्कृता ।
 तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महज्जवति भारत ॥ ८२
 न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ।
 भक्तिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ८३
 दशतीर्थसहस्राणि षष्टिः कोट्यस्तथाऽपराः ।
 येषां साभिध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ८४
 चतुर्विधे च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।
 स्नात एव तदामोति गङ्गायमुनसंगमे ॥ ८५
 तत्र भोगवती नाम वासुकेतीर्थमुत्तमम् ।
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ८६
 तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ८७
 कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता ।
 विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् ॥ ८८
 यद्यकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् ।
 सर्वं तत्तस्य गङ्गायो दहत्यभिरिवेन्धनम् ॥ ८९
 सर्वं कृतयुगे पुण्यं त्रेतायां पुष्करं स्मृतम् ।
 द्वापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलियुगे स्मृता ॥ ९०
 पुष्करे तु तपस्तप्येहानं दद्यान्महालये ।
 मलये त्वमिमारेहेद्भृगुतुन्दे त्वनाशनम् ॥ ९१
 पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मगधेषु च ।
 स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्तसप्तावरास्तथा ॥ ९२
 पुनाति कीर्तिता पापं दष्टा भद्रं प्रयच्छति ।
 अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ ९३
 यावदस्मि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् ।
 तावत्स पुरुषो राजन्स्वर्गलोके महीपते ॥ ९४
 यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवत्यमरलोकभाक् ॥ ९५
 न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात्परः ।

ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ॥ ९६
 यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
 सिद्धिक्षेत्रं च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ ९७
 इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मनोपि च ।
 सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्थानुगतस्य च ॥ ९८
 इदं धन्यमिदं मेध्यमिदं स्वर्ग्यमिदं सुखम् ।
 इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमम् ॥ ९९
 महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अर्थात् द्विजमध्ये च निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ १००
 श्रीमत्स्वर्ग्यं तथा पुण्यं सपत्नशमनं शिवम् ।
 मेधाजननमम्यं वै तीर्थवंशानुकीर्तनम् ॥ १०१
 अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ।
 महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवाप्नुयात् ॥ १०२
 शूद्रो यथेप्सितान्कामान्ब्राह्मणः पारगः पठन् ।
 यथेदं शृणुयाभित्यं तीर्थपुण्यं नरः श्रुचिः ।
 जातीः स सरते बह्नीर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १०३
 गम्यान्पि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च ।
 मनसा तानि गच्छेत् सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ १०४
 एतानि वसुभिः साध्वैरादित्यैर्मरुदक्षिभिः ।
 ऋषिभिर्देवकल्पैश्च स्नातानि सुकृतैषिभिः ॥ १०५
 एवं त्वमपि कौरव्य विधिनाऽनेन सुव्रत ।
 व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धयन् ॥ १०६
 भाषितैः करणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ।
 प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शास्त्रार्थदर्शिभिः ।
 सद्भिः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणैः सह गम्यताम् ॥ १०७
 नावती नाकुतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।
 स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ १०८
 त्वया तु सम्यग्भूतेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना ।
 'पितरस्तात सर्वे च तारिताः प्रपितामहाः' ॥ १०९
 पिता पितामहश्चैव सर्वे च प्रपितामहाः ।
 पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप ।
 तव धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ॥ ११०

प्रयागगमनं प्रतीति क. पाठः ॥ ८३ ॥ चातुर्विधे च मृत्यु-
 ष्यमिति क. पाठः ॥ ८५ ॥ कैलासे सख्यलोके च नाकपृष्ठे च
 मोदत इति क. पाठः ॥ १०३ ॥ अगमानि अगम्यानि ।

समीक्षया दर्शनेच्छया ॥ १०४ ॥ करणैः इन्द्रियैः ॥ १०७ ॥
 अकुतात्मा अवशीकृतचित्तः ॥ १०८ ॥

अवाप्स्यसि त्वं लोकान्वै वसूनां वासवोपम ।
कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि श्लाघ्यतीं ॥१११॥
नारद उवाच ।

एवमुक्त्वाऽभ्यनुज्ञाय पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११२॥
भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।
पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीं परिचक्रमे ॥ ११३॥
एवमेषा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।
तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ॥ ११४॥
अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ।
अश्वमेधशतं साग्रं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यति ॥११५॥
ततश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
भीष्मः कुरूणां प्रवरो यथा पूर्वमवाप्तवान् ॥११६॥
नेता च त्वमृषीन्पसात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् ।
रक्षोगणविकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
अगम्यानि मनुष्येन्द्रैस्त्वामृते कुरुनन्दन ॥११७॥
इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थभिसंहृतम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥११८॥
ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्तथ कश्यपः ।
आत्रेयः कुण्डजठरो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥११९॥
असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुहालकस्तथा ॥ १२०॥
शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च तपतावरः ।

दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो जाबालिश्च महातपाः ॥१२१॥
एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ।
एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥१२२॥
एष ते लोमशो नाम महर्षिरमितद्युतिः ।
समेष्यति महाराज तेन सार्धमनुव्रज ॥ १२३॥
मयाऽपि सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनुक्रमात् ।
प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं यथा राजा महाभिषक् ॥
यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरुरवाः ।
तथा त्वं कुरुशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे ॥ १२५॥
यथा भगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ।
तथा त्वं सर्वराजभ्यो आजसे रश्मिवानिव ॥१२६॥
यथा मनुर्यथेक्ष्वाकुर्यथा पूरुर्महायशः ।
यथा वैन्यो महाराज तथा त्वमपि विश्रुतः ॥१२७॥
यथा च वृत्रहा सर्वान्सपत्नानिर्दहन्पुरा ।
त्रैलोक्यं पालयामास देवराड्भिगतञ्जरः ॥ १२८॥
तथा शत्रुक्षयं कृत्वा त्वं प्रजाः पालयिष्यसि ।
स्वधर्मविजितामुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन ।
ख्यातिं यास्यसि धर्मेण कार्त्तवीर्यार्जुनो यथा ॥
वैशंपायन उवाच ।
एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवानृषिः ।
अनुज्ञाप्य महाराज तत्रैवान्तरधीयत ॥ १३०॥
युधिष्ठिरोपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
तीर्थयात्राश्रितं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥१३१॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

युधिष्ठिरेण धौर्म्यप्रति भर्तुनेन विना स्वस्य काम्यकर्मनेऽभिरुचिकथनपूर्वकं निवासाय स्थानान्तरकथनमार्थना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
भ्रातॄणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः ।
पितामहसमं धौर्म्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १॥
मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः ।

अस्त्रहेतोर्महाबाहुरमितात्मा विवासितः ॥ २॥
स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधनः ।
कृती च भृशमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ३॥
अहं श्रेतावुभौ ब्रह्मन्कुष्णावरिविवातिनौ ।

प्रतिष्ठाने प्रयागे । प्रतिष्ठिता समाप्ता ॥ ११४ ॥ महाभिषक्
शन्तनुरुषेणावतीर्थः ॥ १२४ ॥ रश्मिवान् सूर्यः ॥ १२६ ॥

त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

अभिजानामि विक्रान्तौ तथा व्यासः परन्तपौ ॥
 त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ ।
 नारदोऽपि तथा वेद योष्यशंसत्सदा मम ॥ ५
 तथाऽहमपि जानामि नरनारायणावृषी ।
 शक्तोऽयमित्यतो मत्वा मया स प्रेषितोऽर्जुनः ॥ ६
 इन्द्रादनवरः शक्रं सुस्तनुः सुराधिपम् ।
 द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ७
 भीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो द्रौणिश्च दुर्जयः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सुधृताः सुमहाबलाः ॥ ८
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वेऽस्त्रकुशलास्तथा ।
 'सर्वे महारथा मुख्याः सर्वे जितपरिश्रमाः ।'
 योद्धुकामाश्च पार्थेन सततं ये महाबलाः ॥ ९
 स च दिव्यास्त्रवित्कर्णः सूतपुत्रो महारथः ।
 योऽस्त्रवेगानिलबलः शूरार्चिस्तलनिःस्वनः ।
 रजोधूमोऽस्त्रसंपातो धार्तराष्ट्रानिलोद्धतः ॥ १०
 निसृष्ट इव कालेन युगान्तज्वलनो यथा ।
 मम सैन्यमयं कक्षं प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ ११
 तं स कृष्णानिलोद्धूतो दिव्यास्त्रज्वलनो महान् ।
 श्वेतवाजिबलाकाभुद्राण्डीवेन्द्रागुधोत्वणः ॥ १२

संरब्धः शरधाराभिः सुदीप्तं कर्णपाचकम् ।
 उदीर्णोऽर्जुनमेघोऽयं शमयिष्यति संयुगे ॥ १३
 स साक्षादेव सर्वाणि शक्रात्परपुंरंजयः ।
 दिव्यान्यस्त्राणि वीभत्सुर्यथावत्प्रतिपत्स्यते ॥ १४
 अलं स तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ।
 नास्ति त्वतिक्रिया तस्य रणेऽरीणां प्रतिक्रिया ॥ १५
 ते वयं पाण्डवं सर्वे गृहीतास्त्रमरिदमम् ।
 द्रष्टारो न हि वीभत्सुर्भारमुद्यम्य सीदति ॥ १६
 वयं तु तमृते वीरं वनेऽस्मिन्निद्रपदांवर ।
 अवधानं न गच्छामः काम्यके सह कृष्णया ॥ १७
 भवानन्यद्वनं साधु बह्वं फलवच्छुचि ।
 आख्यातु रमणीयं च सेवितं पुण्यकर्मभिः ॥ १८
 यत्र कंचिद्वयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमम् ।
 प्रतीक्षामोऽर्जुनं वीरं वृष्टिकामा इवाम्बुदम् ॥ १९
 विविधानाश्रमान्कांश्चिद्विजातिभ्यः प्रतिश्रुतान् ।
 सरांसि सरितश्चैव रमणीयांश्च पर्वतान् ॥ २०
 आचक्ष्व न हि मे ब्रह्मत्रोचते तमृतेऽर्जुनम् ।
 वनेऽस्मिन्काम्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

धौम्येन युधिष्ठिराय प्राचीस्थनाभातीर्थेकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तान्सर्वानुत्सुकान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।
 आश्वासयंस्तथा धौम्यो बृहस्पतिसमोऽब्रवीत् ॥ १
 ब्राह्मणानुमतान्पुण्यानाश्रमान्भरतर्षभ ।
 दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे वदतोऽनघ ॥ २
 याञ्छुत्वा गदतो राजन्विशोको भवितासि ह ।
 द्रौपद्या चानया सार्धं भ्रातृभिश्च नरेश्वर ॥ ३

श्रवणाच्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव ।
 गत्वा शतगुणं चैव तेभ्य एव नरोत्तम ॥ ४
 शृणु पूर्वा दिशं राजन्देवर्विगणसेविताम् ।
 रम्यां ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ५
 तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत ।
 यत्र तीर्थानि देवानां पुण्यानि च पृथक् पृथक् ॥ ६
 यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता ।

अनवरोऽनघनः ॥ ७ ॥ रजःकार्यं क्रोधः स एव धूमो यस्य ।
 धार्तराष्ट्रनिलैरिव उद्धत उद्दीपितः ॥ १० ॥ कक्षं तुण्वनम् ॥ ११ ॥ उत्पन्नो गुःसहः ॥ १२ ॥ अलं जेतुं पर्याप्तः ॥ १५ ॥

द्रष्टारो ब्रह्मसमः ॥ १६ ॥ अवधानं स्वास्थ्यम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मा-
 ख्यं जलवच्छुचीति क. घ. पाठः ॥ १८ ॥ चतुरशीतितमो-
 ऽध्यायः ॥ ८४ ॥

यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रं च विवस्वतः ॥ ७
 तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः ।
 शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ८
 यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
 एष्टव्या नहवः पुत्रा यद्येकोपि गयां व्रजेत् ॥ ९
 गौरीं वा वरयेत्कन्यां नीलं वा वृषभुत्सजेत् ।
 उत्तारयति संतत्या दश पूर्वान्दशावरान् ॥ १०
 महानदी च तत्रैव तथा गयशिरो नृप ।
 यत्रासौ कीर्त्यते विभैरश्वत्थकरणो वटः ॥ ११
 यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षय्यं भवति प्रभो ।
 सा च पुण्यजला तत्र फल्गुनामा महानदी ॥ १२
 बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्रोऽध्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ १३
 गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः ।
 अयजत्तत्र बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १४
 पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्पलावतम् ।
 विश्वामित्रोऽयजद्यत्र शक्रेण सह कौशिकः ॥ १५
 यत्रानुवंशं भगवाञ्जामदभ्यस्तथा जगौ ।
 विश्वामित्रस्य तां दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीम् ॥ १६
 कान्यकुब्जेऽपि वत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ।
 ततः क्षत्रादपाक्रामद्राहणोऽसीति चाब्रवीत् ॥ १७
 पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् ।

गङ्गायमुनयोर्वीर संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १८
 यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ।
 प्रयागमिति विख्यातं तस्मान्नरतत्तमम् ॥ १९
 अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र तत्राश्रमवरो नृप ।
 तत्तथा तापसारण्यं तापसैरुपशोभितम् ॥ २०
 हिरण्यबिन्दुः कथितो गिरौ कालञ्जरे महान् ।
 आगस्त्यपर्वतो रम्यः पुण्यो गिरिवरः शिवः ॥ २१
 महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः ।
 अयजत्तत्र कौन्तेय पूर्वमेव पितामहः ॥ २२
 यत्र भागीरथी पुण्या सरस्वासीधुधिष्ठिर ।
 यत्र सा ब्रह्मशालेति पुण्या ख्याता विशांपते ।
 धृतपाप्मभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् ॥ २३
 पवित्रो मङ्गलीयश्च ख्यातो लोके सनातनः ।
 केदारश्च मतङ्गस्य महानाश्रम उत्तमः ॥ २४
 कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः ।
 नैषधस्तुषितो यत्र जलं शर्म च लब्धवान् ॥ २५
 यत्र देववनं पुण्यं तापसैरुपशोभितम् ।
 बाहुदा च नदी यत्र नन्दा च गिरिर्मूर्धनि २६
 तीर्थानि सरितः शैलाः पुण्यान्यायतनानि च ।
 प्राच्यां दिशि महाराज कीर्तितानि मया तव २७
 तिसृष्वन्यासु पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।
 सरितः पर्वताश्चैव पुण्यान्यायतनानि च ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते जरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

धौम्येण धुधिष्ठिरं प्रति दक्षिणदिक्स्थनानातीर्थानुकीर्तनम् ॥ १ ॥

धौम्य उवाच ।
 दक्षिणस्यां तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि भारत ।
 विस्तरेण यथाबुद्धिं कीर्त्यमानानि तानि वै ॥ १

शामित्रं शमितुः कर्म यज्ञे पशुमारणम् । विवस्वतः पुत्रस्य
 यमस्येति शेषः ॥ ७ ॥ तस्यां प्राच्यां दिशि । राजर्षिरपि
 गयसंज्ञः ॥ ८ ॥ पविर्वज्रं तत्पुण्यं जन्ममरणाद्विदुःखं तस्मात्प्रा-
 यत इति पवित्रम् । अतएव ऋषिभिर्जुष्टं सेवितम् । पुण्यं
 धर्मशुद्धिहेतुः । पावनं पापनाशनम् ॥ १८ ॥ असन्यान्पर्व-

यस्यामाख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी ।
 बहाराणां बहुजला तापसाचरिता शिवा ॥ २
 वेणा भीमरथी चैव नद्यौ पापभयापहे ।

तान्राजन्पुण्यो गिरिवरः शिवः इति क. घ. पाठः ॥ २१ ॥
 सरसि मणिकर्णिकारूपे प्रविष्टा आसीत् । आक्षीर्णा व्यासः ॥ २३ ॥
 मङ्गलीयः मङ्गलावहः ॥ २४ ॥ नैषधो नलः ॥ २५ ॥ बहु-
 ला च नदी यत्रेति क. घ. पाठः ॥ २६ ॥ पञ्चाशीतितमो-
 ऽध्यायः ॥ ८५ ॥

मृगद्विजसमाकीर्णं तापसालयभूषिते ॥ ३
 राजर्षेस्तस्य च सरिष्मणस्य भरतर्षभ ।
 रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता ॥ ४
 अपि चात्र महायोगी मार्केण्डेयो महायशः ।
 अनुवंश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपतेः ॥ ५
 नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् ।
 अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणामिर्द्विजातयः ।
 'मरुतः परिवेष्टारः सदस्याश्च दिवौकसः ॥' ६
 पयोष्ण्यां यजमानस्य वाराहे तीर्थे उत्तमे ।
 उद्धृतं भूतलस्य वा वायुना समुदीरितम् ।
 पयोष्ण्या हरते तोर्यं पापमामरणान्तिकम् ॥ ७
 स्वर्गादुत्तुङ्गममलं विषाणं यत्र शूलिनः ।
 स्वमात्मविहितं दृष्ट्वा मर्त्यः शिवपुरं व्रजेत् ॥ ८
 एकतः सरितः सर्वा गङ्गाद्याः संलिलोष्वायाः ।
 पयोष्णी चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम ९
 माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ।
 युषश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ ॥ १०
 प्रवेण्युत्तरपार्श्वे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ।
 तापसानामरण्यानि कीर्तितानि यथाश्रुति ॥ ११
 वेदी शूर्पारके तात् जमदग्नेर्महात्मनः ।
 रम्या पाषाणतीर्था च पुरश्चन्द्रा च भारत ॥ १२
 अशोकतीर्थं तत्रैव कौन्तेय बहुलाश्रमम् ।
 अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु वारुणं च युधिष्ठिर ॥ १३
 कुमार्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ ।
 ताम्रपर्णी तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तां शृणु ॥ १४
 यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे ।
 मोकर्णमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १५

शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवश्च सः ।
 इदः परमदुष्पापो मानुषैरकृतात्मभिः ॥ १६
 तत्र वृक्षतृणाद्यैश्च संपन्नः फलमूलवान् ।
 आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसहै गिरौ ॥ १७
 वैदूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ।
 अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः ॥ १८
 सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।
 आश्रमान्सरितश्चैव सरांसि च नराधिप ॥ १९
 चमसोद्भेदनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत ।
 प्रभासं चोदधौ तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २०
 तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शिवम् ।
 उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् ॥ २१
 तत्र देवर्षिवीरेण नारदेनानुकीर्तितः ।
 पुराणः श्रूयते श्लोकस्तं निबोध युधिष्ठिर ॥ २२
 पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ।
 उज्जयन्ते स तप्ताज्ञो नाकपृष्ठे महीयते ॥ २३
 'एष नारायणः श्रीमान्क्षीरार्णवनिकेतनः ।
 नागपर्वङ्गमुत्सृज्य ह्यङ्गतो मधुरां पुरीम् ॥' २४
 पुण्या द्वारवती तत्र यत्रासौ मधुसूदनः ।
 साक्षादेवः पुराणोसौ स हि धर्मः सनातनः ॥ २५
 ये च वेदविदो विमा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।
 ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥ २६
 पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ।
 पुण्यानामपि पुण्योसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
 त्रैलोक्ये पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः ॥ २७
 अव्ययात्मा व्ययात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः ।
 आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

धौम्येन युधिष्ठिरं प्रति प्रतीचीस्थतीर्थकथनम् ॥ १ ॥

धौम्य उवाच ।

अनुवंश्यां वंशानुरुपां तु नृगमात्रानुरुपां ॥ ५ ॥ अ-
 शोकतीर्थं मत्स्वेष्विति ध. पाठः ॥ १३ ॥ महत् मोक्षफलम्

अवन्तीषु प्रतीच्यां वै कीर्तयिष्यामि ते दिक्षि ।

॥ १५ ॥ तप्ताज्ञ कृततपस्कः ॥ २३ ॥ षडशीतितमो-
 ऽध्यायः ॥ ८६ ॥

यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
 म्रियङ्गवाग्रवणोपेता वानीरफलमालिनी ।
 प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ २
 त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 सरिद्वनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः ॥ ३
 नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ सहसिद्धर्षिचारणैः ।
 स्नातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत ॥ ४
 निकेतः श्रूयते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः ।
 जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः ॥ ५
 वैदूर्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शिवः ।
 नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ६
 तस्य शैलस्य शिखरे सरः पुण्यं महीपते ।
 फुल्लपद्मं महाराज देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ७
 बहाश्चर्यं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते ।
 पुण्ये स्वर्गोपमे चैव देवर्षिगणसेविते ॥ ८
 हृदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै सरित् ।
 विश्वामित्रेण तपसा निर्मिता सर्वपावनी ॥ ९
 यस्यास्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नहुषात्मजः ।

पपात स पुनर्लोकौल्लेभे धर्मान्सनातनान् ॥ १०
 तत्र पुण्यो हृदः ख्यातो मैनाकश्चैव पर्वतः ।
 बहुमूलफलोपेतस्त्वसितो नाम पर्वतः ॥ ११
 आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर ।
 च्यवनस्याश्रमश्चैव विख्यातस्तत्र पाण्डव ।
 तत्राल्पेनैव सिद्ध्यन्ति मानवास्तपसा विभो ॥ १२
 जम्बूमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
 आश्रमः शाम्यतां श्रेष्ठ मृगद्विजनिषेवितः ॥ १३
 ततः पुण्यतमा राजन्सततं तापसैर्युता ।
 केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारं च भूमिप ।
 ख्यातं च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिषेवितम् ॥ १४
 पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम नामतः ।
 वैखानसानां सिद्धानामृषीणामाश्रमः मिथः ॥ १५
 अप्यत्र संश्रयार्थाय प्रजापतिरथो जगौ ।
 पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गाथां मुकृतिनांवर ॥ १६
 मनसाऽप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
 विप्रणश्यन्ति पापानि नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १७

॥ इति श्रीमम्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

धौम्येन युधिष्ठिरं त्रस्तुदीचीस्थतीर्थे कथयन् ॥ १ ॥

धौम्य उवाच ।
 उदीच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै ।
 तानि ते कीर्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
 शृणुष्ववावहितो भूत्वा मम मन्त्रयतः प्रभो ।
 कथाप्रतिग्रहो वीर श्रद्धां जनयते शुभाम् ॥ २
 सरस्वती महापुण्या हृदिनी तीर्थमालिनी ।
 समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ ३

यत्र पुण्यतरं तीर्थं पृश्नावतरणं शुभम् ।
 यत्र सारस्वतैरिष्टा गच्छन्त्यवभृथं द्विजाः ॥ ४
 पुण्यं चारुयायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ ।
 सहदेवोऽयजद्यत्र शम्याक्षेपेण भारत ॥ ५
 एतस्मिन्नेव चार्थेऽसौ इन्द्रगीता युधिष्ठिर ।
 गाथा चरति लोकेऽस्मिन्नीयमाना द्विजातिभिः ॥
 अथयः सहदेवेन ये चित्ता यमुनामनु ।

प्रत्यक्स्रोताः पश्चिमवाहिनी ॥ १ ॥ शाम्यतां शमवताम् ॥ १३ ॥ गङ्गावरण्यं च भूमिपेति घ. पाठः ॥ १४ ॥ संश्रयार्थाय वासार्थम् ॥ १५ ॥ अभिकामस्य गन्तुमिच्छोः ॥ १७ ॥ सप्ताशी-
 तितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

मन्त्रयतः कथयतः । कथाप्रतिग्रहः कथाया मनसि धारणम्
 वन० २०

॥ २ ॥ हृदिनी वनमालिनीति स. पाठः ॥ ३ ॥ सारस्वतेः
 सरस्वत्यां प्रसूतैः ॥ ४ ॥ सहदेवः सृजयपुत्रः । शम्याक्षेपेण
 बलवता क्षिप्ता शम्या लघुद्विषेवो यावद्दूरं पतेत्तावान् चङ्ग-
 मण्डपो यस्मिन्त्यङ्गे स शम्याक्षेपस्तेन ॥ ५ ॥

ते तस्य कुरुशार्दूल सहस्रशतदक्षिणाः ॥ ७
 तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्ती महायशः ।
 विंशतिं सप्त चाष्टौ च हयमेघानुपाहरत् ॥ ८
 कामकृद्यो द्विजातीनां श्रुतस्ताव यथा पुरा ।
 अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः शरभङ्गस्य विश्रुतः ॥ ९
 सरस्वती नदी सद्भिः सततं पार्थ पूजिता ।
 बालखिल्यैर्महाराज यत्रेष्टमृषिभिः पुरा ॥ १०
 दृषद्वती महापुण्या यत्र ख्याता युधिष्ठिर ।
 न्यग्रोधारण्यस्तु पाञ्चाल्यः पाञ्चाल्यो द्विपदावर ।
 दाल्भ्यघोषश्च दाल्भ्यश्च धरणीस्थो महात्मनः ॥ ११
 कौन्तेयानन्तयशसः सुव्रतस्यामितौजसः ।
 आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १२
 ष्टावर्णाववर्णौ च विश्रुतौ मनुजाधिप ।
 वेदज्ञौ वेदविद्वांसौ वेदविद्याविदाम्भौ ।
 ईजाते क्रतुभिर्मुख्यैः पुण्यैर्भरतसत्तम ॥ १३
 समेत्य बहुशो देवाः सेन्द्राः स्वरूपाः पुरा ।
 विशाखयुपेऽतप्यन्त तेन पुण्यतमश्च सः ॥ १४
 ऋषिर्महान्महाभागो जमदग्निर्महायशः ।
 पलाशकेषु पुण्येषु रम्येष्वयजत प्रभुः ॥ १५
 यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तमृषिसत्तमम् ।
 स्वं स्वं तोयमुपादाय परिवार्योपतस्थिरे ॥ १६
 अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ ।
 इमं श्लोकं तदा वीर प्रेक्ष्य दीक्षां महात्मनः ॥ १७
 यजमानस्य वै देवाञ्जमदग्नेर्महात्मनः ।
 आगम्य सरितो विप्रान्मधुना समतर्पयन् ॥ १८
 गन्धर्वयक्षरक्षोभिरप्सरोभिश्च सेवितम् ।
 किरातकिन्नरावासं शैलं शिखरिणांवरम् ॥ १९
 बिभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारं युधिष्ठिर ।

पुण्यं तत्ख्यायते राजन्ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ २०
 सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा ।
 पर्वतश्च पुरुर्नाम यत्र यातः पुरुरवाः ॥ २१
 भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेविते ।
 राजन्स आश्रमः ख्यातो भृगुतुन्दो महागिरिः ॥ २२
 यः स भूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ ।
 नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ॥ २३
 तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु ।
 आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २४
 उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयवहा पुरा ।
 सुवर्णसिकता राजन्विशालां बदरीमनु ॥ २५
 ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ।
 प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं प्रभुम् ॥ २६
 यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ।
 तत्र कृत्स्नं जगत्सर्वं तीर्थान्यायतनानि च ॥ २७
 तत्पुण्यं परमं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ।
 तत्परं परमं देवं भूतानां परमेश्वरम् ॥ २८
 शाश्वतं परमं चैव धातारं परमं पदम् ।
 यं विदित्वा न शोचन्ति विद्वांसः शास्त्रदृष्टयः ॥
 तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ।
 आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ॥ ३०
 पुण्यानामपि तत्पुण्यमत्र ते संशयोस्तु मा ।
 एतानि राजन्पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 कीर्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च ॥ ३१
 एतानि वसुभिः साध्वैरादित्यैर्मरुदक्षिभिः ।
 ऋषिभिर्देवकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥ ३२
 चरन्नेतानि कौन्तेय सहितो ब्राह्मणर्षभैः ।
 आतृभिश्च महाभागैस्तत्कण्ठां विजयिष्यसि ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्यणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

शतं यातसहस्राणि सहस्रशतदक्षिणाः इति क. ध. पाठः ॥ ७ ॥ शंकरस्तत्र विश्रुत इति क. ध. पाठः ॥ ९ ॥ एता कृष्णसूयी तद्गौं कृष्णौ नरनारायणाविस्मयः । वस्तुतस्त्ववर्णौ वर्णाः लोहितशुक्लकृष्णाः रजःसत्त्वतमांसि तद्गौतौ । तत्र

वैवर्ण्यवर्णौ चेति क. ध. पाठः ॥ १३ ॥ प्रभुर्जिष्णुरिति क. पाठः ॥ २३ ॥ विशालां नामतः । बदरीमनु बदरीसमीपे ॥ २५ ॥ अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

लोमशेनेन्द्रवचनशुद्धिद्विरप्रति पार्थस्य पाशुपतादिप्रसिद्धनपुर्वकमिन्द्रसंदेशनिवेदनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं संभाषमाणे तु धौम्ये कौरवनन्दन ।
लोमशः स महातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ॥ १
तं पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते ।
उपातिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिवामराः ॥ २
समभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पमच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ३
स पृष्टः पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा हर्षयन्निव पाण्डवान् ॥ ४
संचरन्नासि कौन्तेय सर्वाल्लोकान्यदृच्छया ।
गतः शक्रस्य भवनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५
तव च आतरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनम् ।
शक्रस्यार्धासनगतं तत्र मे विसृज्यो महान् ॥ ६
आसीत्पुरुषश्चादूर्ल दृष्ट्वा पार्थ तथागतम् ।
आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुमुत्तान्प्रति ॥ ७
सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सहानुजम् ।
वचनात्पुरुहूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ८
आख्यास्ये ते मियं तात महत्पाण्डवनन्दन ।
भ्रातृभिः सहितो राजन्कृष्णया चैव तच्छृणु ॥ ९
यस्त्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं भरतर्षभ ।
तदस्त्रमाप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं विभो ॥ १०
यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम तपसा रुद्रमागमत् ।
अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ॥ ११
तत्समन्त्रं ससंहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलम् ।
वज्रमस्त्राणि चान्यानि दण्डादीनि युधिष्ठिर ॥ १२
यमात्कुबेराद्वरुणादिन्द्राच्च कुरुनन्दन ।

अस्त्राण्यधीतवान्पार्थो दिव्यान्यमितविक्रमः ॥ १३
विश्वावसोस्तु तनयाद्रीतं नृत्यं च साम च ।
वादित्रं च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि ॥ १४
एवं कृतास्त्रः कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमात्मवान् ।
सुखं वसति बीभत्सुरनुजस्यानुजस्तव ॥ १५
यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ।
तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ १६
भवान्मनुष्यलोकेऽपि गमिष्यति न संशयः ।
ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ॥ १७
आगमिष्यति ते आता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ।
सुरकार्यं महत्कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः ॥ १८
तपसाऽपि त्वमात्मानं योजय भ्रातृभिः सह ।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १९
अहं च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्षभ ।
सत्यसन्धं महोत्साहं महावीर्यं महाबलम् ॥ २०
महाहवेष्वाप्रतिमं महायुद्धविशारदम् ।
महाधनुर्धरं वीरं महास्त्रं वरवर्णिनम् ॥ २१
महेश्वरमुत्तमस्त्वमादित्यतनयं प्रभुम् ।
तथाऽर्जुनमतिस्कन्धं सहजोल्बणपौरुषम् ॥ २२
न स पार्थस्य संग्रामे कलामर्हति षोडशीम् ॥ २३
यच्चापि ते भयं कर्णान्मनसि स्थमरिंदम ।
तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचिन्युपागते ॥ २४
यच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ।
स महर्षिलोमशस्ते कथयिष्यत्यसंशयम् ॥ २५
यच्च किञ्चित्पोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ।
ब्रह्मर्षिरेष ब्रूयात्ते न तच्छ्रेयमन्यथा ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

प्रायश्चित्तं अस्त्राग्निना निरपराधानां दाहे यो शेषस्तस्य
शोधनम् । मङ्गलं दग्धानामेवारामादीनां पुनर्विकसनम् । वज्रं
वज्रवदप्रतीकार्यं रौद्रमेव ॥ १२ ॥ गीतं औक्लिकं गानम् ।
साम ऋक्षु गानम् ॥ १४ ॥ सुरकार्यं निवातकवचादीनां वधः ।
कृतार्थः क्षिप्रमर्जुन इति क. थ. पाठः ॥ १८ ॥ सत्यसन्धं

सत्यप्रतिहम् ॥ २० ॥ वरवर्णिनं अतिमुन्दरम् ॥ २१ ॥ महेश्वरमुत्तमस्त्वमादित्यतनयम् । अतिस्कन्धं उन्नतांसम् ॥ २२ ॥ अपहरिष्यामि कवचकुण्डलापहणेन ॥ २४ ॥ तत् श्रेयं नान्यथा प्रहीतव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥ एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति स्वसाहित्येन तीर्थयात्राविधायकपार्यवचननिवेदनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण लोमशाख्याधिक-
परिजनविसर्जनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

घनंजयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ।
युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेधर्म्यया धिया ॥ १
त्वं हि धर्मान्परान्वेत्थ तपांसि च तपोधन ।
श्रीमतां चापि जानासि धर्मं राज्ञां सनातनम् २
स भवान्परमं वेद पावनं पुरुषं प्रति ।
तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थेषुण्येन पाण्डवान् ॥ ३
यथा तीर्थानि गच्छेत् गाथ दद्यात्स पार्थिवः ।
तथा सर्वात्मना कार्यमिति मामर्जुनोऽब्रवीत् ॥ ४
भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्वशः ।
रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ५
दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम् ।
तथा रक्षस्व कौन्तेयान् राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६
यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्यतोपमाः ।
त्वयाऽभिगुप्तान्कौन्तेयाञ्च विवर्तेयुरन्तिकम् ॥ ७
सोऽहमिन्द्रस्य वचनाभियोगादर्जुनस्य च ।
रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८
द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनन्दन ।
इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ९
इयं राजर्षिभिर्याता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर ।
मन्वादिभिर्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १०
नानृजुर्नाकृतात्मा च नाविद्यो न च पापकृत् ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ११
त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यसंगरः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥ १२
यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः ।
यथा ययातिः कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

न हर्षात्संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित् ।
यन्मां सरति देवेशः किं नामाभ्यधिकं ततः ॥ १४
भवता संगमो यस्य आता चैव घनंजयः ।
वासवः सरते यस्य को नामाभ्यधिकस्ततः ॥ १५
यश्च मां भगवानाह तीर्थानां गमनं प्रति ।
धौम्यस्य वचनादेवा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ १६
तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन्ममनं तीर्थदर्शने ।
तदैव गन्तास्मि तीर्थान्येष मे निश्चयः परः ॥ १७
वैशंपायन उवाच ।
गमने कृतबुद्धिं तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत् ।
लघुर्मेव महाराज लघुः स्वेन गमिष्यसि ॥ १८
युधिष्ठिर उवाच ।
भिक्षाभुजो निवर्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये ॥ १९
क्षुचृडध्वभ्रमायासशीतार्तिमसहिष्णवः ।
ते सर्वे विनिवर्तन्तां ये च मृष्टभुजो द्विजाः ॥ २०
एकाग्रलेखपानानां मांसानां च विकल्पकाः ।
तेऽपि सर्वे निवर्तन्तां ये च मृदानुयायिनः ।
मया यथोचिताऽऽजीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः ॥
ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरःसराः ।
धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु ते च वै ।
स दास्यति यथाकालमुचिता यस्य या स्मृतिः २२
स चेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः ।
असत्प्रियहितार्थाय पाञ्चाल्यो वः प्रदास्यति ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।
ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरौ भारे समाहिते ।
विप्राश्च यतयो मुख्या जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥ २४

पुरुषं प्रति पुरुषस्यैत्यर्थः ॥ ३ ॥ द्विः द्विवारम् । तृतीयं
तृतीयवारम् ॥ ९ ॥ तीर्थयात्रा शुभावहेति क. ध. पाठः
॥ १० ॥ नानृजो नाकृतात्मा चेति क. ध. पाठः ॥ ११ ॥

लघुरल्पपरिवारः ॥ १८ ॥ विकल्पकाः मृष्टामृष्टविभाजकाः ।
आजीव्यैर्धनैर्लाभिभिः । वृत्तिभिर्जीवनहेतुभिरभादिभिः ॥ २१ ॥
पाञ्चाल्यो द्रपदः ॥ २३ ॥ नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

तान्सर्वान्धर्मराजस्य प्रेम्णा राजाऽम्बिकासुतः ।
प्रतिजग्राह विधिवद्वनैश्च समतर्पयत् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

युधिष्ठिरेण छोग्रशिविनिः सह तीर्थसेवनाय प्रस्थानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वनवासिनः ।
अभिगम्य तदा राजभिदं वचनमब्रुवन् ॥ १
राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि आतृभिः सह ।
देवर्षिणा च सहितो लोमशेन महात्मना ॥ २
अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव ।
अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वद्वते तानि कौरव ॥ ३
स्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
अगम्यानि नरैरुपैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ४
भवतो आतरः शूरा धनुर्धरवराः सदा ।
भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छामो वयमप्युत ॥ ५
भवत्प्रसादाद्धि वयं प्राप्नुयामः सुखं फलम् ।
तीर्थानां पृथिवीपाल वनानां च विशांपते ॥ ६
तव वीर्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिभुताः ।
भवेम धृतपाप्मानस्तीर्थसंदर्शनाश्रुप ॥ ७
भवानपि नरेन्द्रस्य कार्तवीर्यस्य भारत ।
अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह ॥ ८
भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
ध्रुवं प्राप्स्यति दुष्प्रापंल्लोकांस्तीर्थपरिभुतः ॥ ९
प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् ।
गङ्गाद्याः सरितश्चैव पृक्षादींश्च वनस्पतीन् ॥ १०
त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयम् ।
'भवद्भिः पालिताः शूरैस्तीर्थान्यायतनानि च' ॥ ११
यदि ते ब्राह्मणेष्वास्ति काचित्प्रीतिर्जनाधिप ।
कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्ससे ॥ १२

तीर्थानि हि महाबाहो तपोविमकरैः सदा ।
अनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो न स्नातुमर्हसि ॥ १३
तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च धीमता ।
यान्युवाच च देवर्षिलोमशः सुमहातपाः ॥ १४
विधिवत्तानि सर्वाणि पर्यटस्य नराधिप ।
धृतपाप्मा सहासामिर्लोमशेनाभिपालितः ॥ १५
स राजा पूज्यमानस्तैर्हर्षादश्रुपरिभुतः ।
भीमसेनादिभिर्वरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ १६
बाढमित्यब्रवीत्सर्वास्तानृषीन्पाण्डवर्षभः ।
लोमशं समनुज्ञाप्य धौम्यं चैव पुरोहितम् ॥ १७
ततः स पाण्डवश्रेष्ठो आतृभिः सहितो वशी ।
द्रौपद्या चानवद्याङ्गा गमनाय मनो दधे ॥ १८
अथ व्यासो महाभागस्तथा पर्वतनारदौ ।
काम्यके पाण्डवं द्रष्टुं समाजगमुर्मनीषिणः ॥ १९
तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजां चक्रे यथाविधि ।
सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाब्रुवन् ॥ २०
युधिष्ठिरयमौ भीम मनसा कुरुतार्जवम् ।
मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि यास्यथ ॥ २१
शरीरनियमं प्राहुर्ब्राह्मणा मानुषं व्रतम् ।
मनोविशुद्धां बुद्धिं च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः ॥ २२
मनो ह्यदुष्टं शौचाय पर्याप्तं वै नराधिप ।
मैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ २३
ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः ।
दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ ॥ २४

तीर्थसंस्पर्शनाश्रुपेति क. पाठः ॥ ७ ॥ अनुकीर्णानि व्या-
प्तानि । नोऽस्मान् ॥ १३ ॥ आर्जवम्युद्धिं श्रद्धामित्यर्थः

॥ २१ ॥ मनो ह्यदुष्टं शूराणामिति क. पाठः ॥ २३ ॥
फलमाशुवेति क. पाठः ॥ २४ ॥

ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।

कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे मुनिभिर्देवमानुषैः ॥ २५

लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ।

नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ॥ २६

धौम्येन सहिता वीरास्तथा तैर्वनवासिभिः ।

मार्गशीर्ष्मतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥ २७

कठिनानि समादाय वीराजिनजटाधराः ।

अमेघैः कवचैर्युक्तास्तीर्थान्यन्वचरन्ततः ॥ २८

इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यै रथैः परिचतुर्दशैः ।

महानसव्यापृतैश्च तथाऽन्यैः परिचारकैः ॥ २९

सायुधा बद्धनिस्त्रिंशस्तूणवन्तः समार्गणाः ।

प्राशुस्ताः प्रययुर्वीराः पाण्डवा जनमेजय ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरमिति धर्माधर्मयोः समुच्चयसमुद्दिष्टलक्षणोर्वककारणत्वाभिधानम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ।

तथाऽसि दुःखसंतप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥ १

परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मगतानपि ।

ते च लोमश लोकेऽसिब्रुध्यन्ते केन हेतुना ॥ २

लोमश उवाच ।

नात्र दुःखं त्वया राजन्कार्यं पार्थ कथंचन ।

यद्धर्मेण वर्धेयुरधर्मरुचयो जनाः ॥ ३

वर्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ ४

‘यत्र धर्मेण वर्धन्ते राजानो राजसत्तम ।

सर्वान्सपत्नान्बाधन्ते राज्यं चैषां विवर्धते ॥’ ५

मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते ।

वर्धमानां ह्यधर्मेण क्षयं चोपगताः पुनः ॥ ६

पुरा देवयुगे चैव दृष्टं सर्वं मया विभो ।

अरोचयन्सुरा धर्मं धर्मं तत्पुत्रिरेऽसुराः ॥ ७

तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन्भारतासुराः ।

तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ८

दर्पान्मानः समभवन्मानात्क्रोधो व्यजायत ।

क्रोधादहीस्ततोऽलञ्जा वृत्तं तेषां ततोऽनश्नत् ॥ ९

तानलज्जान्गतश्रीकान्हीनवृत्तान्मृधाव्रतान् ।

क्षमा लक्ष्मीः स्वधर्मश्च नचिरात्प्रजहुस्ततः ॥ १०

लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुराक्षुप ॥ ११

तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दर्पोपहतचेतसः ।

दैतेयान्दानवांश्चैव कलिरप्याविशत्ततः ॥ १२

तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दानवान्कलिनाहतान् ।

दर्पाभिभूतान्कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः ।

मानाभिभूतानचिराद्विनाशः समपद्यत ॥ १३

निर्यशस्कास्तथा दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः ।

‘अधर्मरुचयो राजन्लक्ष्म्या समधिष्ठिताः ॥’ १४

देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च ।

अभ्यगच्छन्धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च ॥ १५

तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ।

प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे ॥ १६

एवमादानवन्तश्च निरादानाश्च सर्वशः ।

तीर्थान्यगच्छन्विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमाम् ॥ १७

तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ।

कठिनानि करणानि ॥ २८ ॥ परिचतुर्दशैः पञ्चदशभिः । चतु-
र्दशभ्यः परि उपरीति व्युत्पत्तैः । संक्षयव्याघासमेति समासः ।
बहुव्रीहौ संक्षये कश्चित् कञ् ॥ २९ ॥ एकनवतितमोऽ-
ध्यायः ॥ ९१ ॥

परान् सञ्चूत् ॥ २ ॥ विविष्टः स्नानार्थमिति शेषः ॥ ८ ॥

अहीः अकार्ये प्रवृत्तिः । ततः अलञ्जा लज्जा निन्द्यतादोषाद्वयं
तस्य नाशः ॥ ९ ॥ नचिरात् क्षीघ्रमेव ॥ १० ॥ आदानवन्तः
आर्जवादिनियममहणवन्तः । निरादानाः अप्रतिवद्धाः । सर्वशः
देवादिभिरपि । एवं हि दानवन्तश्च क्रियावन्तश्च सर्वशः इति
ध. पाठः ॥ १५ ॥

पुनर्वेत्स्यसि तां लक्ष्मीमेष पन्थाः सनातनः १८
यथैष हि नृगो राजा शिबिरौशीनरो यथा ।
भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुरुरवाः ॥ १९
चरमाणास्तपो नित्यं स्पर्शनादम्भसश्च ते ।
तीर्थाभिगमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मनाम् ॥ २०
अलभन्त यशः पुण्यं धनानि च विशांपते ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्ध्वा सुविपुलां श्रियम् २१

यथा चेक्ष्वाकुरभवत्सपुत्रजनबान्धवः ।
मुचुकुन्दोऽथ मांधाता मरुत्तश्च महीपतिः ॥ २२
कीर्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोचलात् ।
देवर्षयश्च कात्स्न्येन तथा त्वमपि वेत्स्यसि ॥ २३
धार्तराष्ट्रास्त्वधर्मेण मोहेन च वशीकृताः ।
नचिरादैः विनह्यन्ति दैत्या इव न संशयः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्विचतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

शुचिष्ठिरादिभिः क्रमेण ब्रह्मसरस्तीर्थगमनम् ॥ १ ॥ तत्र शमठेन शुचिष्ठिरादीं प्रति गययज्ञवर्णनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्रतत्र ह ।
क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ १
ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप ।
कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च विचं च भारत ॥ २
तत्र देवान्पितृन्विप्रास्तर्पयित्वा पुनःपुनः ।
कन्यातीर्थेऽश्वतीर्थे च गवां तीर्थे च भारत ॥ ३
कालकोट्यां विषप्रस्थे गिराबुध्य च कौरवाः ।
बाहुदार्या महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ४
प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ।
रुषुराप्तुत्य गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमम् ॥ ५
गङ्गायमुनयोश्चैव संगमे सत्यसंगराः ।
विषाप्मानो महात्मानो विषेभ्यः प्रददुर्वसु ॥ ६
तपस्विजनजुष्टां च ततो वेदीं प्रजापतेः ।
जग्मुः पाण्डुसुता राजन्त्राह्मणैः सह भारत ॥ ७
तत्र ते न्यवसन्वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम् ।
संतर्पयन्तः सततं बन्धेन हविषा द्विजान् ॥ ८
ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनामिसत्कृतम् ।
राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनाजुपमद्युते ॥ ९
नगो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ।

वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनशोभिता ॥ १०
दिव्यं पवित्रकूटं च पवित्रधरणीधरम् ।
ऋषिजुष्टं सुपुण्यं तत्तीर्थं ब्रह्मसरोतुलम् ॥ ११
अगस्त्यो भगवान्यत्र गतो वैवस्वतं प्रति ।
उवाच च स्वयं तत्र धर्मेराजः सनातनः ॥ १२
सर्वासां सरितां चैव समुद्भेदो विशांपते ।
यत्र संनिहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥ १३
'परिपूर्णः परंज्योतिः परमात्मा सनातनः ।
ब्रह्मादिभिरुपास्योऽयं भगवान्परमेश्वरः ॥ १४
तं प्रणम्य महादेवं चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
सिद्धिश्चेन्नमिदं मत्वा सर्वेषां मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ १५
तत्र ते पाण्डवा वीराश्चातुर्मासैस्तदेजिरे ।
ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो महान् ।
अक्षये देवयजने अक्षयं यत्र वै फलम् ॥ १६
ये तु तत्रोपवासांस्तु चक्रुर्निश्चितमानसाः ।
ब्राह्मणास्तत्र शतशः समाजग्मुस्तपोधनाः ॥ १७
चातुर्मासेनायजन्त आर्षेण विधिना तदा ।
तत्र विद्यातपोवृद्धा ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
कथां प्रचक्रिरे पुण्यां सदसित्वा महात्मनाम् ॥ १८
तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः ।

वेत्स्यसि लब्ध्वा ॥ १८ ॥ धार्तराष्ट्रस्तु दर्पेण इति क. घ. पाठः
॥ २४ ॥ द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

वानीरमालिनी येनप्रसिद्धा । सरो गयशिरो यत्रेति क. घ.
पाठः ॥ १० ॥

शमठोऽकथयद्राजभाधूर्तरजसं गयम् ॥ १९
 शमठ उवाच ।
 आधूर्तरजसः पुत्रो गयो राजर्विसत्तमः ।
 पुण्यानि तस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ २०
 यस्य यज्ञो बभूवेह बह्वो बहुदक्षिणः ।
 यत्राभ्यपर्वता राजञ्जितशोऽथ सहस्रशः ॥ २१
 घृतकुल्याश्च दध्नश्च नद्यो बहुशतास्तथा ।
 व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महार्हाणां सहस्रशः ॥ २२
 अहन्यहनि चाप्येवं याचतां संप्रदीयते ।
 अन्ये च ब्राह्मणा राजन्भुञ्जतेऽर्घ्यं सुसंस्कृतम् ॥ २३
 तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः ।
 न च प्रज्ञायते किञ्चिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥ २४
 पुण्येन चरता राजन्भूर्दिशः स्वं नभस्तथा ।
 आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासीन्महाद्भुतम् ॥ २५

यत्र स गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ ।
 अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता देशे देशे सुवर्चसः ॥ २६
 गयस्य यज्ञे के त्वद्य प्राणिनो भोक्तुमीप्सवः ।
 तत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः ॥ २७
 न तत्पूर्वं जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
 गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥ २८
 कथं ॥ देवा हविषा गयेन परितर्पिताः ।
 पुनः शक्यन्त्युपादातुमन्यैर्दत्तानि कानिचित् ॥ २९
 सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।
 यथा वा वर्षतोधारा असंख्येयाः स केनचित् ।
 तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणाः ॥ ३०
 एवंविधाः सुबहवस्तस्य यज्ञा महीपतेः ।
 बभूवुरस्य सरसः समीपे कुवनन्दन ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरप्रत्यगस्त्यचरितकथनारम्भः ॥ १ ॥ वातापीस्त्वल्लुप्तकथनम् ॥ २ ॥ तथा लोपासुद्रोत्पत्तिप्रकार-
 कथनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः ।
 अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ १
 तत्रैव लोमशं राजा पश्येच्छ वदतांवरः ।
 अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशमितः ॥ २
 आसीद्वा किंप्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।
 किमर्थं चोदितो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३
 लोमश उवाच ।
 इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन ।
 मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४
 स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
 पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५
 तस्यै स ब्राह्मणो नादात्पुत्रं वासवसंमितम् ।

जुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ६
 तदामभृति राजेन्द्र इल्वलो ब्रह्माऽसुरः ।
 मन्युमान्भ्रातरं छागं मायावी ह्यकरोत्ततः ॥ ७
 मेषरूपी च वातापिः कामरूप्यभवत्क्षणात् ।
 संस्कृत्य तं भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥ ८
 स चाहयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
 स पुनर्देहमास्थाय जीवन्स्य प्रत्यदृश्यत ॥ ९
 ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
 तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ १०
 तामिल्वलेन महता स्वरेण गिरमीरिताम् ।
 श्रुत्वाऽतिमायो बलवान्निष्प्रभं ब्राह्मणकण्टकः ॥ ११
 तस्य पार्श्वे विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः ।
 वातापिः प्रहसन् राजभिश्चक्राम विशांपते ॥ १२

ब्रह्मशब्देन वेदध्वनिना ॥ २४ ॥ त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥
 दुर्जयायां वातापिपुर्वो मणिमतीर्षज्ञायाम् ॥ १ ॥ नादात्

न दत्तवान् ॥ ६ ॥ कामरूपी यथाकामं रूपाणि कर्तुं समर्थः ।
 संस्कृत्य पश्या ॥ ८ ॥ स च इल्वलश्च ॥ ९ ॥

एवं स ब्राह्मणान् राजन्भोजयित्वा पुनः पुनः ।
 हिसयामास दैतेय इत्थलो दुष्टचेतनः ॥ १३
 अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन्काल एव तु ।
 पितृन्ददर्शय गते वै लम्बमानानघोमुखा ॥ १४
 सोऽपृच्छलम्बमानांस्तान्भगवन्तश्च किंपराः ।
 'किमर्थं वेह लम्बध्वे गते यूयमघोमुखाः ।'
 संतानहेतोरिति ॥ अत्युचुर्जह्मवादिनः ॥ १५
 ते तस्यै कथयामासुर्वयं ते पितरः स्वकाः ।
 गर्तमेतमनुप्राप्ता लम्बामः प्रसवार्थिनः ॥ १६
 यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् ।
 स्थाभ्रोस्माभिरयान्मोक्षस्त्वं च पुत्राप्नुया गतिम् ॥ १७
 स तानुवाच तेजस्वी सत्यधर्मपरायणः ।
 करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो भानसो ज्वरः ॥ १८
 ततः प्रसवसन्तानं चिन्तयन्भगवानृषिः ।
 आत्मनः प्रसवस्यार्थं नापश्यत्सदृशीं स्त्रियम् ॥ १९
 स तस्य तस्य सत्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् ।
 संगृह्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्तमाम् ॥ २०
 स तां विदर्भराजाय पुत्रकामाय ताम्यते ।
 निर्मितामात्मनोऽर्याय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ २१

सा तत्र जज्ञे सुभगा विद्युत्सौदामनी यथा ।
 विभ्राजमाना वपुषा व्यवर्धत शुभानना ॥ २२
 जातमात्रां च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
 महर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २३
 अभ्यनन्दन्त तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप ।
 लोषामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते द्विजाः ॥ २४
 वदधे सा महाराज विभ्रती रूपमुत्तमम् ।
 अप्सिब्रोत्पलिनी शीघ्रमग्रेरिव शिखा शुभा ॥ २५
 तां यौवनस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः खलंकृताः ।
 दास्यः शतं च कल्याणीमुपातस्थुर्वशानुगाः ॥ २६
 सा स दासीशतवृता मध्ये कन्याशतस्य च ।
 आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिविप्रभा ॥ २७
 यौवनस्यामपि च तां शीलाचारसमन्विताम् ।
 न वद्रे पुरुषः कश्चिद्भयात्तस्य महात्मनः ॥ २८
 सा तु सत्यवती कन्या रूपेणाप्सरसोऽप्यति ।
 तोषयामास पितरं शीलेन स्वजनं तथा ॥ २९
 वैदर्भी तु तथायुक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता ।
 मनसा चिन्तयामास कस्यै दद्यामिमां सुताम् ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

विदर्भराजेन सन्तानार्थं कन्यां कामयमानायामगस्त्याय लोषामुद्राय यथाविधि प्रदानम् ॥ १ ॥ अगस्त्येन लोषामु-
 द्राया महाहर्षसनाभरणत्याजनेन वल्कलादिप्राहणपूर्वकं स्वाश्रमं प्रत्यागत्य ॥ २ ॥ ऋतुकाले समाहूतया तथा महाहर्ष-
 सनाभरणानि याचितेनागस्त्येन सत्संपादनाय प्रस्थानम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।

यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति ।
 तदाऽमिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ १
 राजन्निवेशे बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् ।
 वरये त्वां महीपाल लोषामुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २

एवमुक्तः स मुनिना महीपालो विचेतनः ।
 प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुं चैव नैच्छत ॥ ३
 ततः स भार्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः ।
 महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शापाग्निना दहेत् ॥ ४
 तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्यं पृथिवीपतिम् ।

प्रसवसन्तानं संतरेरिच्छेदम् ॥ १९ ॥ तस्य तस्य सिंहसृगादेः
 अङ्गं कटिदृष्ट्यादि । सर्वगुणवतीमित्यर्थः ॥ २० ॥ जज्ञे जाता ।
 विद्युदिति विशेषणं क्षुतिविशेषोपपादनार्थम् ॥ २१ ॥ मुद्राणां
 तप्तान्मृगादिजातिगतानामसाधारणानां जिह्वातां कमनीयचक्षु-
 वन० २१

द्वानां लोषद्वयं लोपस्त्रिरुत्कारो यया सा लोषामुद्रा । आहि-
 ताभ्यादिवत्पूर्वनिपातः । अन्येष्वपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ २४ ॥
 वशानुगाः इच्छानुरूपाः ॥ २६ ॥ चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥
 निवेशे विधाहे ॥ २ ॥

लोपासुद्राऽभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५
 न मत्कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि ।
 अयञ्च मामगस्त्याय त्राह्यात्मानं मया पितः ॥ ६
 दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने ।
 लोपासुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विशांपते ॥ ७
 प्राप्य भार्यामगस्त्यस्तु लोपासुद्रामभाषत ।
 महार्हाण्युत्सृज्यैतानि वार्तास्याभरणानि च ॥ ८
 ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च ।
 समुत्ससर्ज रम्भोरूर्वसनान्यायतेक्षणा ॥ ९
 ततश्चीराणि अग्राह वल्कलान्यजिनानि च ।
 समानव्रतचर्या च बभूवायतलोचना ॥ १०
 गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानृषिसत्तमः ।
 उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्याऽनुकूला ॥ ११
 सा प्रीत्या बहुमानाच्च पतिं पर्यचरत्तदा ।
 अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्यायामगमत्प्रभुः ॥ १२
 ततो बहुतिथे काले लोपासुद्रां विशांपते ।
 तपसा धोतितां स्नातां ददर्श भगवानृषिः ॥ १३
 स तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च ।
 श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ १४
 ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव भामिनी ।
 तदा सप्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाम्ब्रवीत् ॥ १५
 असंशयं प्रजाहेतोर्भार्या पतिरविन्दत ।
 या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषे कर्तुमर्हसि ॥ १६

यथा पितुर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम ।
 तथाविधे त्वं शयने मासुपैतुमिहार्हसि ॥ १७
 इच्छामि त्वां स्रग्विणं च भूषणैश्च विशूषितम् ।
 उपसर्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८
 अन्यथा नोपतिष्ठेयं चीरकाषायवासिनी ।
 नैवापवित्रो विप्रर्षे भूषणोयं कथंचन ॥ १९
 अगस्त्य उवाच ।
 न ते धनानि विद्यन्ते लोपासुद्रे तथा मम ।
 यथाविधानि कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे ॥ २०
 लोपासुद्रोवाच ।
 ईशोसि तपसा सर्वं समाहर्तुं तपोधन ।
 क्षणेन जीवलोके यदसु किंचन विद्यते ॥ २१
 अगस्त्य उवाच ।
 एवमेतद्यथाऽऽस्थ त्वं तपोव्ययकरं तु तत् ।
 यथा तु मे न नश्येत् तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ २२
 लोपासुद्रोवाच ।
 अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतोर्मम तपोधन ।
 न चान्यथाऽहमिच्छामि त्वासुपैतुं कथंचन ॥ २३
 न चापि धर्ममिच्छामि विलोभुं ते कथंचन ।
 एवं तु मे यथाकामं संपादयितुमर्हसि ॥ २४
 अगस्त्य उवाच ।
 यद्येष कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः ।
 हर्तुं गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

अनयाचनय श्रुतवोविधुपत्रयमुपगतेनागस्त्येन तद्वनायां समागम्ययत्नपरिज्ञानेन तैःसह इष्टवर्कं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

लोमश उवाच ।
 ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु ।
 श्रुतवर्णं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः ॥ १
 स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागतम् ।

विषयान्ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णात्सुसत्कृतम् ॥ २
 तस्मै चार्घ्यं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः ।
 प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ ३
 अगस्त्य उवाच ।

ज्ञातां ऋतामिति शेषः ॥ १३ ॥ परिचारेण सेवया ॥ १४ ॥
 भूषणोयं चीरकाषायदिस्तपस्विनां श्लाघ्योयं सामग्रीकलापो
 भोगसंपर्कणापवित्रो नैव भवत्विति शेषः ॥ १९ ॥ समाहर्तुं

ममेक्षितमिति क. ध. पाठः ॥ २१ ॥ ऋतोः कालः षोडशदि-
 नानि तेषु अल्पोऽवशिष्टः ॥ २३ ॥ पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥
 विषयान्ते देशसीमान्ते ॥ २ ॥ आगमने निमित्तभूतां

वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंसान्यान्संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ४
लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ।
अतो विद्वन्मुपादत्स्व यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ ५

तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ६

स श्रुतर्वाणमादाय ब्रह्मश्चमगमत्ततः ।
स च तौ विषयस्यान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ७

तयोरर्घ्यं च पाद्यं च ब्रह्मश्चः प्रत्यवेदयत् ।
अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ।

‘वद कामं मुनिश्रेष्ठ धन्योऽस्म्यागमनेन ते ॥’ ८
अगस्त्य उवाच ।

वित्तकामाविह प्राप्तौ निद्व्यावां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंसान्यान्संविभागं प्रयच्छ नौ ॥ ९

लोमश उवाच ।
तत आयव्ययौ पूर्णौ ताम्भ्यां राजा न्यवेदयत् ।

अतो ज्ञात्वा तु गृहीतं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १०
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।

सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ११

पौरुकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं महाधनम् ।
अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च ब्रह्मश्च महीपतिः ॥ १२

त्रसदस्युस्तु तान्दृष्ट्वा प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।
अभिगम्य महाराज विषयान्ते महामनाः ॥ १३

अर्चयित्वा यथान्यायमैश्वराको राजसत्तमः ।
समस्तांश्च ततोऽपृच्छत्प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १४

अगस्त्य उवाच ।
वित्तकामानिह प्राप्तान्विद्धि नः पृथिवीपते ।

यथाशक्त्यविहिंसान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १५
लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत् ।
एतज्ज्ञात्वा ह्युपादत्तं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १६

तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ १७

ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं महामुनिम् ।
इदमूर्चुर्महाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १८

अयं वै दानवो ब्रह्मभिल्वलो वसुमान्भुवि ।
तमतिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं चार्थामहे वसु ॥ १९

लोमश उवाच ।
तेषां तदासीदुचितमिल्वलस्यैव मिश्रणम् ।

ततस्ते सहिता राजभिल्वलं समुपाद्रवन् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

इल्वलेनागस्त्याय मेघीकृतवातापिमांसपरिवेषणम् ॥ १ ॥ इल्वलेन वातापेराह्वानेनागस्त्येन स्वेन तस्य जीर्णोत्तरजोतिः
॥ २ ॥ भीतेनेल्वलेनागस्त्याय धनदानपूर्वकं तज्जिघांसया तदनुगमनम् ॥ ३ ॥ अगस्त्येन हुक्कारेणैल्वलस्य मल्लीकरजपू-
र्वकं लोपासुद्रायै बहुधनदात्तेन तस्यां गुणवदेकापलोत्पादनम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।

इल्वलस्तान्विदित्वा तु महर्षिसहिताच्छ्रुपान् ।
उपस्थितान्सहामाल्यो विषयान्ते ह्यपूजयत् ॥ १

तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठस्त्वातिथ्यमकरोत्तदा ।
सुसंस्कृतेन कौरव्य आत्रा वातापिना तदा ॥ २

अर्थिताम् । किमिच्छन्नागतोसीति पप्रच्छेऽर्थयः ॥ ३ ॥ उपा-
दानात् धनग्रहणात् ॥ ६ ॥ वाधश्चमगमत्तत इति क. ध.

ततो राजर्षयः सर्वे विषण्णा गतचेतसः ।
वातापि संस्कृतं दृष्ट्वा मेघभूतं महासुरम् ॥ ३

अथाब्रवीदगस्त्यस्तान् राजर्षीन्पुषिसत्तमः ।
विषादो वो न कर्तव्यो ह्यहं भोक्ष्ये महासुरम् ४

धुर्यासनमथासाद्य निषसाद महानृपिः ।
पाठः ॥ ७ ॥ उपक्रमे आगमने ॥ ८ ॥ नौ आवाभ्याम् ॥ ९ ॥
वसुमान् धनवान् ॥ १९ ॥ षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

तं पर्यवेष्टयेन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव ॥ ५
 अगस्त्य एव कृत्वा तु वातापि बुभुजे ततः ।
 'बह्मशापि ते मेऽस्तीत्यवदद्भक्षयन्स्वयम् ॥' ६
 भुक्तवत्यसुरोऽहानमकरोत्तस्य चेल्वलः ।
 'वातापे प्रतिबुध्यस्व दर्शयन्बलतेजसी ।
 तपसा दुर्जयो यावदेष्ट त्वां नातिवर्तते ॥ ७
 ततस्तस्योदरं भेत्तुं वातापिवैगमाहरत् ।
 तमबुध्यत तेजसी कुम्भयोनिर्महातपाः ॥ ८
 स वीर्यात्तपसोऽग्रस्तु ननर्द भगवानृषिः ।
 एष जीर्णोऽसि वातापे मया लोकस्य शान्तये ॥ ९
 हत्युक्त्वा स्वकराग्रेण उदरं समताडयत् ।
 त्रिरेवं प्रतिसंरन्धस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥' १०
 ततो वायुः प्रादुरभूदधस्तस्य महात्मनः ।
 शब्देन महता तात गर्जन्निव यथा घनः ॥ ११
 वातापे निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह ।
 तं प्रहस्याब्रवीद्राजन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
 कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ॥ १२
 इल्वलस्तु विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ।
 प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ।
 किमर्थमुपयाताः स्वं ब्रूत किं करवाणि वः ॥ १३
 प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्बिल्वलं तदा ।
 ईशोऽसुर विग्रस्त्वां वयं सर्वे धनेश्वरम् ॥ १४
 एते च नातिधनिनो धनाशा महती मम ।
 यथाशक्त्यविहिंसान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १५
 ततोऽवमत्य तमृषिभिल्वलो वाक्यमब्रवीत् ।
 दित्सितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु १६
 अगस्त्य उवाच ।
 गवां दशसहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर ।
 तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं ते महासुर ॥ १७
 मह्यं ततो वै द्विगुणं रथैव हिरण्मयः ।
 मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर ॥ १८
 'लोमश उवाच ।
 इल्वलस्तु मुनिं प्राह सर्वमस्ति यथाऽऽत्थ माम् ।

सर्वमेतत्प्रदास्यामि हिरण्यं गाश्च यद्वनम् ।
 रथं तु यदवोचो मां नैतं विष हिरण्मयम् ॥ १९
 अगस्त्य उवाच ।
 न मे वागनृता काचिदुक्तपूर्वा महाऽसुर ।
 विज्ञायतां रथः साधु व्यक्तमस्ति हिरण्मयः ॥ २०
 लोमश उवाच ।
 विज्ञायमानः स रथः कौन्तेयासीद्विरण्मयः ।
 ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु ॥ २१
 विवाजी च सुवाजी च तस्मिन्पुक्तौ रथे हयौ ।
 ऊहतुः ॥ वसूनाशु तावगस्त्याश्रमं प्रति ।
 सर्वान्नाज्ञः सहागस्त्याभिमेष्टादिव भारत ॥ २२
 'इल्वलस्त्वनुगम्यैनमगस्त्यं हन्तुमैच्छत ।
 भस्म चक्रे महातेजा हुङ्करेण महाऽसुरम् ॥' २३
 अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जग्मू राजर्षयस्तदा ।
 कृतवांश्च मुनिः सर्वं लोपामुद्राचिकीर्षितम् ॥ २४
 लोपामुद्रोवाच ।
 कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काङ्क्षितम् ।
 उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्यवत्तरम् ॥ २५
 अगस्त्य उवाच ।
 तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोमने ।
 विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥ २६
 सहस्रं तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा तत्समं तव ।
 दश वा शततुल्याः स्थुरेको वाऽपि सहस्रजित् ॥
 लोपामुद्रोवाच ।
 सहस्रसंमितः पुत्र एकोप्यस्तु तपोधन ।
 एको हि बहुभिः श्रेयान्विद्वान्साधुरसाधुभिः २७
 स तथेति प्रतिज्ञाय तथा समगमन्मुनिः ।
 समये समशीलिन्या श्रद्धावान्श्रद्धाधानया ॥ २९
 तत आघाय गर्भं तमगमद्वनमेव सः ।
 तस्मिन्वनगते गर्भो ववृधे सप्त शारदान् ॥ ३०
 सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत्स महाकविः ।
 ज्वलन्निव प्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ॥ ३१
 साक्षोपनिषदान्वेदाञ्जपन्नेव महातपाः ।

इत्थितं अदिह ब्रूहि तद्धि दास्यामि ते वसु इति क. पाठः
 दित्सितं मया युष्मभ्यं दातुमिष्टम् ॥ १६ ॥

प्राच्यवदुवराभिर्गतोऽभवदिल्वलः ॥ ३१ ॥

तस्य पुत्रोऽभवद्वेषः स तेजसी महानृषिः ॥ ३२
 स बाल एव तेजसी पितुस्तस्य निवेशने ।
 इध्मानां भारमाजहे इध्मवाहस्ततोऽभवत् ॥ ३३
 तथायुक्तं तु तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा ।
 एवं स जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।
 लेभिरे पितरश्चास्य लोकान्राजन्यथेप्सितान् ॥ ३४
 अगस्त्यस्याश्रमश्चायमत ऊर्ध्वं विशांपते ।
 ख्यातो भुवि महाराज तेजसा तस्य धीमतः ३५
 ग्राह्यादिरेवं वातापिर्ब्रह्मो दुष्टचेतनः ।

एवं विनाशितो राजभगस्त्येन महात्मना ।
 तस्यायमाश्रमो राजन्मणीर्यैर्गुणैर्युतः ॥ ३६
 एषा भागीरथी पुण्या देवमन्धर्वसेविता ।
 वातेरिता पताकेव विराजति नभस्तले ॥ ३७
 प्रतार्यमाणा कूटेषु यथा निम्नेषु नित्यशुः ।
 शिलातलेषु संव्रस्ता पद्मगेन्द्रवधूरिव ॥ ३८
 दक्षिणां वै दिशं सर्वां ग्रावयन्ती च भातवत् ।
 पूर्वं शंभोर्जटाभ्रष्टा समुद्रमहिषी प्रिया ।
 अस्यां नद्यां सुपुण्यायां यथेष्टमवमाहताम् ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

युधिष्ठिरेण शृणुतीर्थतमनम् ॥ १ ॥ लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति परशुरामस्य दाशरथिरामेण तेजोहरणप्रकारकथनम् ॥ २ ॥
 तथा परशुरामस्य पितुर्निदेशान्शृणुतीर्थनिमज्जनेन पुनस्तोत्रोलामकथनम् ॥ ३ ॥

[लोमश उवाच ।
 युधिष्ठिर निबोधेदं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 भृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितम् ॥ १
 यत्रोपस्पृष्टवान् रामो हतं तेजस्तदाप्तवान् ।
 अत्र त्वं भ्रातृभिः सार्धं कृष्णया चैव पाण्डव २
 दुर्योधनहतं तेजः पुनरादातुमर्हसि ।
 कृतवैरेण रामेण यथा चोपहृतं पुनः ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्णया चैव पाण्डवः ।
 स्नात्वा देवान्पितृन्चैव तर्पयामास भारत ॥ ४
 तस्य तीर्थस्य रूपं वै दीप्तादीप्ततरं बभौ ।
 अप्रपृष्यतरश्चासीच्छात्रवाणां नरर्षभ ॥ ५
 अपृच्छचैव राजेन्द्र लोमशं पाण्डुनन्दनः ।
 भगवन्किमर्थं रामस्य हृतमासीद्वपुः प्रभो ।
 कथं प्रत्याहृतं चैव एतदाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ६
 लोमश उवाच ।
 शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः ।
 जातो दशरथस्यासीत्पुत्रो रामो महात्मनः ॥ ७

विष्णुः स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै ।
 पश्यामस्तमयोध्यायां जातं दाशरथिं ततः ॥ ८
 ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुकामुतः ।
 तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ९
 कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत्पुनः ।
 धनुरादाय तद्विष्यं क्षत्रियाणां निर्वहणम् ।
 जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं दाशरथेस्तदा ॥ १०
 तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तमुपागतम् ।
 प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतम् ॥ ११
 स तमभ्यागतं दृष्ट्वा उद्यतास्त्रमवस्थितम् ।
 ग्रहसन्निव कोन्तेय रामो वचनमब्रवीत् ॥ १२
 कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ।
 समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव ॥ १३
 इत्युक्तस्त्वाह भगवंस्त्वं नाधिशेमुमर्हसि ।
 नाहमप्यधमो धर्मे क्षत्रियाणां द्विजातिषु ।
 इक्ष्वाकूणां विशेषेण बाहुवीर्यं न कथ्यनम् ॥ १४
 तमेवं वादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत् ।
 अलं वै व्यपदेशेन धनुरायच्छ राघव ॥ १५

युक्तमव्ययनेष्ववाहनादौ ॥ ३४ ॥ ग्राह्यादिः ग्रहादगोत्रोद्भवः
 ॥ ३६ ॥ सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

रामो जामदग्न्यः । हतं दाशरथिरामेण ॥ ९ ॥ तस्य युधि-

ष्ठिरस्य । तीर्थस्य तीर्थे जातस्य ॥ ५ ॥ वपुः तेजः ॥ ६ ॥
 दाशरथेः । कर्मणि षष्ठी ॥ ९ ॥ व्यपदेशेन उक्त्या ॥ १५ ॥

ततो जग्राह रोषेण क्षत्रियर्षभसूदनम् ।
 रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्शुकम् ॥ १६
 धनुरारोपयामास सलील इव भारत ।
 ज्याशब्दमकरोच्चैव सयमानः स वीर्यवान् ।
 तस्य शब्दस्य भूतानि वित्रसन्त्यशनेरिव ॥ १७
 अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा ।
 इदमारोपितं ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ॥ १८
 तस्य रामो ददौ दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः ।
 शरमाकर्णदेशान्तमयमाकुप्यतामिति ॥ १९
 लोमश उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वाऽब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मन्युना ।
 श्रूयते क्षम्यते चैव दर्पपूर्णोसि भार्गव ॥ २०
 त्वया ह्यधिगतं तेजः क्षत्रियेभ्यो विशेषतः ।
 पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि ध्रुवम् ।
 पश्य मां खेन रूपेण चक्षुस्ते वितराम्यहम् ॥ २१
 ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः ।
 आदित्यान्सवस्त्रन्द्वान्साध्यांश्च समरुद्राणान् ॥ २२
 पितरो हुताशनश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
 गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ॥ २३
 ऋषयो बालखिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः ।
 देवर्षयश्च कात्स्न्येन समुद्राः पर्वतास्तथा ॥ २४
 वेदाश्च सोपनिषदो वषट्कारैः सहाध्वरैः ।
 चेतोमन्ति च सामानि धनुर्वेदश्च भारत ।

मेघवृन्दानि वर्षाणि विद्युतश्च युधिष्ठिर ॥ २५
 ततः स भगवान्विष्णुस्तं वै बाणं मुमोच ॥ २६
 शुष्काशनिसमाकीर्णं महोल्काभिश्च भारत ॥ २६
 पांसुवर्षेण महता मेघवर्षेण भूतलम् ।
 भूमिकम्पैश्च निर्घातैर्नादैश्च विपुलैरपि ॥ २७
 स रामं विह्वलं कृत्वा तेजश्चाक्षिप्य केवलम् ।
 आगच्छञ्ज्वलितो बाणो रामबाहुप्रचोदितः ॥ २८
 स तु विह्वलतां गत्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
 रामः प्रत्यागतप्राणः प्राणमद्विष्णुतेजसम् ॥ २९
 विष्णुना सोम्यनुज्ञातो महेन्द्रमभगत्पुनः ।
 भीतस्तु तत्र न्यवसद्वीडितस्तु महातपाः ॥ ३०
 ततः संवत्सरेऽतीते हृतौजसमवस्थितम् ।
 निर्भेदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममनुवन् ॥ ३१
 न वै सम्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वैकृतम् ।
 स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ॥ ३२
 गच्छ पुत्र नदीं पुण्यां वधूसरकृताहयाम् ।
 तत्रोपस्पृश्य तीर्थेषु पुनर्वपुरवाप्ससि ॥ ३३
 दीप्तोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः ।
 भृगुर्देवयुगे राम तप्तवानुत्तमं तपः ॥ ३४
 तत्तथा कृतवान्नामः कौन्तेय वचनात्पितुः ।
 प्राप्तवांश्च पुनस्तेजस्तीर्थेऽसिन्याण्डुनन्दन ॥ ३५
 एतदीदृशकं तात रामेणाह्लिष्टकर्मणा ।
 प्राप्तमासीन्महाराज विष्णुमासाद्य वै पुरा ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

बृत्राक्षुरभिपीडितसंकाविभिर्महावचनान्निर्माणाय दधीचं प्रति तच्छरीरास्थिप्रार्थनम् ॥ १ ॥ त्वष्ट्रा दधीकास्थिभिर्क-
 प्रायुजनिर्माणम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः ।
 कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १
 लोमश उवाच ।

चेतोमन्ति चेतनावन्ति । आर्षे पदलप्रयुक्तं स्तम्भम् । चेतन-
 न्तीत्येवमेवम् ॥ २५ ॥ अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

शृणु राजन्कथां दिव्यामद्भुतामतिमानुषीम् ।
 अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितौजसः ॥ २
 आसन्कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः ।
 कालकेया इति ख्याता गणाः परमदारुणाः ॥ ३

कालेया इति विह्वता इति क. पाठः ॥ ३ ॥

ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानामहरणोद्यताः ।
 समन्तात्पर्यधावन्त महेन्द्रममुस्मान्पुरान् ॥ ४
 ततो वृत्रवधे यत्नमकुर्वन्निदशः पुरा ।
 पुरंदरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥ ५
 कृताञ्जलीस्तु तान्सर्वान्परमेष्ठीत्युवाच ह ।
 विदितं मे सुराः सर्वं यद्वाः कार्यं चिकीर्षितम् ॥ ६
 तद्युपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं वधिष्यथ ।
 दधीच इति विख्यातो महानृषिरुदारधीः ॥ ७
 तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै संप्रयाचत ।
 स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ८
 स वाच्यः सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः ।
 स्वान्यस्त्रीनि प्रयच्छेति त्रैलोक्यस्य हिताय वै ॥ ९
 स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्त्रीनि प्रदास्यति ।
 तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संस्क्रियतां दृढम् ॥ १०
 महच्छुहणं घोरं वज्रं भीमनिःस्वनम् ।
 तेन वज्रेण वै वृत्रं वधिष्यति शतक्रतुः ॥ ११
 एतद्वाः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयताम् ।
 एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ॥ १२
 नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः ।
 सरस्वत्याः परे पारे नानाद्रुमलतावृतम् ॥ १३
 षट्पदोद्गीतनिनदैर्विषुष्टं सामगैरिव ।
 पुंस्कोकिलरवोन्मिश्रं जीवंजीवकनादितम् ॥ १४
 महिषैश्च वराहैश्च समरैश्चमरैरपि ।
 तत्र तत्रानुचरितं शार्दूलभयवर्जितैः ॥ १५
 करेणुभिर्वारणैश्च ग्रभिश्चकरटामुखैः ।
 सरोवगाढैः क्रीडद्भिः समन्तादनुनादितम् ॥ १६
 सिंहव्याघ्रैर्महानादाबद्धिरनुनादितम् ।

॥ इति श्रीमन्महानाते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

हृन्नेन धूमहननम् ॥ १ ॥ ततो देवगणाभिपीडनास्तमुद्रं प्रविष्टेर्देवैर्जगद्भिनास्तनाभ्यवसायः ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

स वो दास्यति ईप्सितमिति शेषः ॥ ८ ॥ वज्रं षट्कोणम् ॥ ११ ॥
 करेणुभिर्हस्तिनीभिः प्रभिन्नं मदस्त्राविकरटामदोद्देदस्थानं गण्ड-
 स्थलैकदेशस्तस्य मुखमुपरिभागो तेषां तैः ॥ १६ ॥ त्रिविध-

अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दरशायिभिः ॥ १७
 तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
 त्रिविष्टपसमप्रख्यं दधीचाश्रममागमन् ॥ १८
 तत्रापश्यन्दधीचं ते दिवाकरसमद्युतिम् ।
 जाज्वल्यमानं वपुषा यथा साक्षात्पितामहम् ॥ १९
 तस्य पादौ सुरा राजभभिवाद्य प्रणम्य च ।
 अयाचन्त वरं सर्वे यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ २०
 ततो दधीचः परममतीतः
 सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच ।
 करोमि यद्वो हितमद्य देवाः
 स्वं चापि देहं स्वयमुत्सृजामि ॥ २१
 स एवमुक्त्वा द्विपदांवरिष्ठः
 प्राणान्वशी स्वान्सहस्रोत्सर्ज ।
 ततः सुरास्ते जगूहुः परासो-
 रस्त्रीनि तस्याथ यथोपदेशम् ॥ २२
 ग्रहृष्टरूपाथ जयाय देवा-
 स्त्वष्टारभागम्य तमर्थमूचुः ।
 त्वष्टा तु तेषां वचनं निशम्य
 ग्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २३
 चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं
 कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः ।
 अनेन वज्रप्रवरेण देव
 भस्मीकुरुष्वद्य सुरारिमुग्रम् ॥ २४
 ततो हतारिः सगणः सुखं वै
 प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्ठः ।
 त्वष्ट्रा तथोक्तस्तु पुरंदरस्त-
 द्वाजं ग्रहृष्टः प्रयतो ह्यगृह्णात् ॥ २५

ततः स वज्री बलभिदैवतैरभिरक्षितः ।

पसमप्रख्यं स्वर्गदुल्यप्रकाशम् ॥ १८ ॥ परासोः गतप्राणस्य
 ॥ १२ ॥ एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

आससाद ततो वृत्रं स्थितमावृत्य रोदसी ॥ १
 कालकेयैर्महाकायैः समन्तादभिरक्षितम् ।
 समुद्यतप्रहरणैः सशङ्कैरिव पर्वतैः ॥ २
 ततो युद्धं समभवद्देवानां दानवैः सह ।
 मुहूर्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत् ॥ ३
 उद्यतप्रतिविद्धानां खड्गानां वीरबाहुभिः ।
 आसीत्सुतमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यताम् ॥ ४
 शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरिक्षान्महीतलम् ।
 तालैरिव महाराज वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥ ५
 ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिघायुधाः ।
 त्रिदशानभ्यवर्तन्त दानवदग्धा इवाद्रयः ॥ ६
 तेषां वेगवतां वेगं सहितानां प्रधावताम् ।
 न शेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन्भयात् ७
 तान्दृष्ट्वा द्रवतो भीतान्सहस्राक्षः पुरंदरः ।
 वृत्रे विवर्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ॥ ८
 कालेयभयसंत्रस्तो देवः साक्षात्पुरंदरः ।
 जगाम शरणं शीघ्रं तं तु नारायणं प्रभुम् ॥ ९
 तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः ।
 स्वतेजो व्यदधच्छक्रे बलमस्य विवर्धयन् ॥ १०
 विष्णुना गोपितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः ।
 स्वं स्वं तेजः समादधुस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ११
 स समाप्यायितः शक्रो विष्णुना दैवतैः सह ।
 ऋषिभिश्च महाभागैर्बलवान्समपद्यत ॥ १२
 ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपं तु
 ननाद वृत्रो महतो निनादान् ।
 तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च
 स्वं धौर्नगाश्चापि चचाल सर्वम् ॥ १३
 ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः
 श्रुत्वा स्वं घोररूपं महान्तम् ।
 भये निमग्नस्त्वरितो मुमोच
 वज्रं महत्तस्य वधाय राजन् ॥ १४
 स चक्रवज्राभिहतः पपात
 महासुरः काञ्चनमाल्यधारी ।

यथा महाशैलवरः पुरस्ता-
 त्स मन्दरो विष्णुकरादिमुक्तः ॥ १५
 तस्मिन्हते दैत्यवरे भयार्तः
 शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुम् ।
 वज्रं न मेने स्वकरादिमुक्तं
 वृत्रं भयाच्चापि हतं न मेने ॥ १६
 सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा
 महर्षयश्चेन्द्रमभिष्टुवन्तः ।
 'वृत्रं हतं संददृशुः पृथिव्यां
 वज्राहतं शैलमिवावदीर्णम् ॥ १७
 सर्वाश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेत्य
 जघ्नुः सुरा वृत्रवधाभितप्तान् ।
 ते वध्यमानास्त्रिदशैः समेतैः
 समुद्रमेवाविविशुर्भयार्ताः ॥ १८
 प्रविश्य चैवोदधिमप्रमेयं
 श्वाकुलं नक्रसमाकुलं च ।
 तदा स मर्षं सहिताः प्रचक्रु-
 र्लौक्यनाशार्थमभिप्रयत्नात् ॥ १९
 तत्र स केचिन्मतिनिश्चयज्ञा-
 स्तांस्तानुपयानुपवर्णयन्ति ।
 तेषां ॥ तत्र क्रमकालयोगा-
 द्भोरा मतिश्चिन्तयतां बभूव ॥ २०
 ये सन्ति विधातपसोपपन्ना-
 स्तेषां विनाशः मयमं तु कार्यः ।
 लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते
 तस्मात्त्वरध्वं तपसः क्षयाय ॥ २१
 ये सन्ति केचिच्च वसुंधरायां
 तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ।
 तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव
 तेषु प्रनष्टेषु जगत्प्रनष्टम् ॥ २२

एवं हि सर्वे गतबुद्धिभावा
जगदिनाशे परमप्रहृष्टाः ।

दुर्गं समाश्रित्य महोर्मिमन्तं
रत्नाकरं वरुणस्थालयं स ॥

२३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

समुद्रान्तर्हितैर्दैत्यैः राज्ञौरात्रौ बहिर्निर्गताश्रमेषु ऋषिगणेषु निहतेषु देवगणैर्नारायणस्य शरणीकृतम् ॥ १ ॥

लोमश उवाच ।

समुद्रं ते समाश्रित्य वरुणं निधिमम्भसः ।
कालेयाः संप्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १
ते रात्रौ समभिकुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् ।
आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्ववतनेषु च ॥ २
वसिष्ठस्याश्रमे विमा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः ।
अशीतिः शतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ३
च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।
फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ॥ ४
एवं रात्रौ स कुर्वन्ति विविशुश्चार्णवं दिवा ।
'कालेयास्ते दुरात्मानो भक्षयन्तस्तपोधनान् ॥' ५
भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्मचारिणः ।
वाय्वाहाराम्बुभक्षाश्च विशतिः संनिष्ठादिताः ॥ ६
एवं क्रमेण सर्वास्तानाश्रमान्दानवास्तदा ।
निशायां परिबाधन्ते समुद्राम्बुचलाश्रयात् ।
कालोपसृष्टाः कालेया घ्नन्तो द्विजगणान्बहून् ॥ ७
न चैनानन्वबुध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम ।
एवं प्रवृत्तान्दैत्यांस्तांस्तपसेषु तपस्विषु ॥ ८
'क्षयाय जगतः क्रूराः पर्यटन्ति स मेदिनीम् ॥' ९
प्रभाते समदृश्यन्त नियताहारकश्चिताः ।
महीतलस्था मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥ १०
क्षीणमांसैर्विरुधिरैर्विमज्जाभैर्विसन्धिभिः ।
आकीर्णैराचिता भूमिः शङ्कानामिव राशिभिः ॥ ११
कलशैर्विप्रविद्धैश्च सुवैभवंस्तथैव च ।

विकीर्णैरभिहोत्रैश्च भूर्बभूव समाहृता ॥ १२
निःस्वाध्यायवषट्कारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् ।
जगदासीभिरुत्साहं कालेयभयपीडितम् ॥ १३
एवं संक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर ।
आत्मत्राणपरा भीताः प्राद्ववन्त दिशो भयात् ॥ १४
केचिद्गुहाः प्रविविशुर्निर्भरांश्चापरे श्रिताः ।
अपरे मरणोद्दिग्धा भयात्प्राणान्समुत्सृजन् ॥ १५
केचिदत्र महेश्वासाः शूराः परमहर्षिताः ।
मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १६
न चैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् ।
श्रमं जग्मुश्च परममाजग्मुः क्षयमेव च ॥ १७
जगत्पुपुषमं याते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
आजग्मुः परमामार्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ॥ १८
समेत्य समहेन्द्राश्च भयान्मम्रं प्रचक्रिरे ॥ १९
शरण्यं शरणं देवं नारायणमर्जं विश्वम् ।
तेऽभिगम्य नमस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम् ।
ततो देवाः समस्तास्ते तदोर्चुर्मधुसूदनम् ॥ २०
त्वं नः सृष्टा च भर्ता च हर्ता च जगतः प्रभो ।
त्वया सृष्टमिदं विश्वं यचेज्जं यच्च नेज्जति ।
'त्वय्येव पुण्डरीकाक्ष पुनस्तत्प्रविलीयते ॥' २१
त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात्पुष्करेक्षण ।
वाराहं वपुराश्रित्य जगदर्थे समुद्धृता ॥ २२
आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा ।
नारसिंहं वपुः कृत्वा हृदितः पुरुषोत्तम ॥ २३

गतबुद्धिभावाः प्राप्ताधीनिक्षयाः । वरुणस्थालयं समुद्रम् ॥ २३ ॥
शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

विनिक्षितैवमसुरा वज्रसंहारदुःखिता इति क. पाठः ।
कालेयाः कालायाः कश्यपभार्यायाः पुत्राः ॥ १ ॥ कालोप-
वन २२

सृष्टाः सृष्ट्युना प्रस्थाः ॥ ७ ॥ दानवानां वधायेति शेषः ॥ १६ ॥
इति चलतीति इजं पञ्चायश्च जज्ञमम् । नेज्जति स्थावरम्
॥ २१ ॥ एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

अवध्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः ।
 त्रामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्भंशितस्त्वया ॥ २४
 असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
 यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥ २५
 एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ।

अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मेधुसूदन ॥ २६
 तस्मात्त्वां देवदेवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे ।
 रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रं च महतो भयात् ।
 'शरणागतसंश्रान्ते त्वमेकोऽसि दृढव्रतः ॥' २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्यणि एकादशतमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

द्वादशतमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

विष्णुना समुद्रान्तर्हितवैद्यनिधने समुद्रशोषणस्योपायत्वं ज्ञापितैर्देवैर्ब्रह्मलोकगमनम् ॥ १ ॥ अग्न्यचोदनया देवैरगस्त्य-
 मेल्य सागरशोषणप्रार्थनम् ॥ २ ॥

देवा ऊचुः ।
 तव प्रसादाद्वर्धन्ते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ।
 ता भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवौकसः ॥ १
 लोका ह्येवं विवर्धन्ते ह्यन्योन्यं समुपाश्रिताः ।
 त्वत्प्रसादाभिरुद्रिषास्त्वयैव परिरक्षिताः ॥ २
 इदं च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमम् ।
 न च जानीम केनेति रात्रौ वध्यन्ति ब्राह्मणाः ॥ ३
 क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेष्यति ।
 ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं क्षयमेष्यति ॥ ४
 त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे जगत्पते ।
 विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥ ५
 विष्णुरुवाच ।
 विदितं मे सुराः सर्वे प्रजानां क्षयकारणम् ।
 भवतां चापि वक्ष्यामि शृणुध्वं विगतज्वराः ॥ ६
 कालेया इति विख्याता गणाः परमदारुणाः ।
 तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्वं ग्रमाथितम् ॥ ७
 ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता ।
 जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ ८
 ते प्रविश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् ।
 उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ म्रन्ति ऋषीनिह ॥ ९
 न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयिणो हि ते ।
 समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः संप्रधार्यताम् ॥ १०
 'एतच्छ्रुत्वा वचो देवा विष्णुना समुदीरितम् ।

विष्णुमेव पुरस्कृत्य ब्रह्माणं समुपस्थिताः ॥ ११
 ततस्ते प्रणता भूत्वा तमेवार्थं न्यवेदयन् ।
 सर्वलोकविनाशार्थं कालेयाः कृतनिश्चयाः ॥ १२
 एषां तदचनं श्रुत्वा पद्मयोनिः सनातनः ।
 उवाच परमप्रीतस्त्रिदशानर्थवद्ब्रह्मचः ॥ १३
 विदितं मे सुराः सर्वे दानवानां विचेष्टितम् ।
 मनुष्यादेश्च निधनं कालेयैः कालचोदितैः ॥ १४
 क्षयस्तेषामनुप्राप्तः कालेनोपहताश्च ये ।
 उपायं संप्रवक्ष्यामि समुद्रस्य विशेषणे ॥ १५
 अगस्त्य इति विख्यातो वारुणिः सुसमाहितः ।
 तमुपागम्य सहिता इममर्थं प्रयाचत ॥ १६
 स हि शक्तो महातेजाः क्षणात्पातुं महोदधिम् ।
 अगस्त्येन विना को हि शक्तोऽन्योऽर्णवशोषणे १७
 अन्यथा हि न शक्यास्ते विना सागरशोषणम् ।
 समुद्रे च क्षयं नीते कालेयाभिहनिष्यथ ॥ १८
 एवं श्रुत्वा वचो देवा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥ १९
 तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसम् ।
 उपास्यमानमृषिभिर्देवैरिव पितामहम् ॥ २०
 तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ।
 आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैस्तु तुष्टवुः ॥ २१
 देवा ऊचुः ।
 नहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।

चतुर्विधाः सुरनरतिर्यक्स्थावराः । दिवौकसः देवान् ॥ १ ॥

वारुणिं मैत्रावरुणपुत्रम् ॥ २० ॥

अंशितश्च सुरैश्चर्यालोकार्थं लोककण्टकः ॥ २२
 क्रोधात्प्रवृद्धस्तरणं भास्करस्य नभोगतः ।
 वचस्तवानतिक्रामन्विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥ २३
 तमसा चावृते लोके मृत्युनाऽभ्यर्दिताः प्रजाः ।

त्वामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमां गताः ॥ २४
 अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान्गतिः ।
 ततस्त्वार्ताः प्रयाचामो वरं त्वां वरदो ह्यसि ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

लोमशेन शुचिष्ठिरप्रति विन्ध्यगिरेरभिदृष्टेरगस्त्येन तन्निरोधस्य च हेतुकथनम् ॥ १ ॥ देवैः समुद्रस्तोषणं प्रार्थितेनाग-
 स्त्येन तैः सह समुद्रं प्रति गमनम् ॥ २ ॥

शुचिष्ठिर उवाच ।
 किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ १
 लोमश उवाच ।
 अद्रिराजं महाघोरं मेरुं कनकपर्वतम् ।
 उदयास्तमने भानुः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ २
 तं तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्यमथाब्रवीत् ।
 यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते ॥ ३
 प्रदक्षिणश्च क्रियते मामेवं कुरु भास्कर ।
 एवमुक्तस्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ॥ ४
 नाहमात्मेच्छया शैलं करोम्येनं प्रदक्षिणम् ।
 एष मार्गः प्रदिष्टो मे येनेदं निर्मितं जगत् ॥ ५
 एवमुक्तस्ततः क्रोधात्प्रवृद्धः सहसाऽचलः ।
 सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं रोद्धुमिच्छन्परंतप ॥ ६

ततो देवाः सहिताः सर्व एव
 सेन्द्राः समागम्य महाद्रिराजम् ।
 निवारयामासुरुपायतस्तं
 न च स तेषां वचनं चकार ॥ ७
 अथाभिजग्मुर्मुनिमाश्रमस्थं
 तपस्विनं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
 अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यदीप्तं
 तं चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ८
 सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिं तथा ।

शैलराजो बृणोत्येष विन्ध्यः क्रोधवशानुगः ॥ ९
 तं निवारयितुं शक्नो नान्यः कश्चिद्विजोत्तम ।
 ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥ १०
 तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।
 सोभिगम्याब्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितः ॥ ११
 मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम ।
 दक्षिणामभिगन्तासि दिशं कार्येण केनचित् ॥ १२
 यावदागमनं मह्यं तावत्त्वं प्रतिपालय ।
 निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्धस्व कामतः ॥ १३
 एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनाभिप्रकर्शनं ।
 अद्यापि दक्षिणादेशाद्धारुणिर्न निवर्तते ॥ १४
 विन्ध्योऽपि तद्भयाद्वाजन्कुञ्चिताङ्गो न वर्धते ।
 एतत्ते सर्वमारुघातं यथा विन्ध्यो न वर्धते ।
 अगस्त्यस्य प्रभावेण यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १५
 कालेयास्तु यथा राजन्सुरैः सर्वैर्निषूदिताः ।
 अगस्त्याद्भरमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६
 त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरब्रवीत् ।
 किमर्थमभियाताः स्य वरं मत्तः कमिच्छथ ॥ १७
 एवमुक्तास्ततस्तेन देवता मुनिमनुवन् ।
 'सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा पुरन्दरपुरोगमाः ॥' १८
 एवं त्वयेच्छाम कृतं हि कार्यं
 महार्णवं पीयमानं महात्मन् ।

ततो वधिष्याम सहानुबन्धा-

न्कालोपसृष्टान्सुरविद्विषस्तान् ॥ १९

त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् ।

करिष्ये भवतां कामं लोकानां च महत्सुखम् २०

एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत्समुद्रं सरितापतिम् ।

ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रत ॥ २१

मनुष्योरगगन्धर्वयक्षकिंपुरुषास्तथा ।

अनुजगमुर्महात्मानं द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २२

ततोऽभ्यगच्छन्सहिताः समुद्रं भीमनिःस्वनम् ।

नृत्यन्तमिव चोर्माभिर्वल्गन्तमिव वायुना ॥ २३

हसन्तमिव फेनौषैः स्खलन्तं कन्दरेषु च ।

तानाग्राहसमाकीर्णं नानाद्विजगणान्वितम् ॥ २४

अगस्त्यसहिता देवाः सगन्धर्वमहोरगाः ।

ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

अगस्त्येन समुद्रसलिले निषीते देवैर्देवसूतनम् ॥ १ ॥ देवैः पुनरर्णवपूरणाय पीतोदकोत्सर्जनं प्रार्थितेनागस्त्येन सस्येन जीर्णिकरणोक्तौ तदर्थं महार्णवमिति प्रार्थनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।

उवाच सहितान्देवानृषींश्चैव समागतान् ॥ १

एष लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।

भवद्भिर्त्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २

एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।

समुद्रमपिबत्कुदः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३

पीयमानं समुद्रं तं दृष्ट्वा सेन्द्रास्तदाऽमराः ।

विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥ ४

त्वं नम्राता विधाता च लोकानां लोकभावन ।

त्वत्प्रसादात्समुच्छेदं न गच्छेत्सामरं जगत् ॥ ५

स पूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा

गन्धर्वतूर्येषु नदत्सु सर्वशः ।

दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो

महार्णवं निःसलिलं चकार ॥ ६

दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं

सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः ।

प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि

तान्दानवाञ्जघ्रदीनसत्वाः ॥ ७

ते बध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभि-

र्महाबलैर्वेगिभिरुदञ्चिः ।

न सेहिरे वेगवतां महात्मनां

वेगं तदा धारयितुं दिवौकसाम् ॥ ८

ते बध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिःस्वनाः ।

चक्रुः सुतुमुलं युद्धं मुहूर्तमिव मारत ॥ ९

ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावितात्मभिः ।

यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिषूदिताः ॥ १०

ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः ।

निहता बहूशोभन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११

हतशेषास्ततः केचित्कालेया मनुजोत्तम ।

विदार्य वसुधां देवीं पातालतलमास्थिताः ॥ १२

निहतान्दानवान्दृष्ट्वा त्रिदश मुनिपुङ्गवम् ।

तुष्टुर्विविधैर्वाक्यैरिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३

त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकैः प्राप्तं महत्सुखम् ।

त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः ॥ १४

पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।

यच्चया सलिलं पीतं तदसिन्पुनरुत्सृज ॥ १५

एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान्मुनिपुङ्गवः ।

‘तांस्तदा सहितान्देवानगस्त्यः सपुरन्दरान् ॥’ १६

जीर्णं तद्धि मया तोयमुपायोऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ।

पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्व्यजमास्थितैः ॥ १७

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ।

विसिताश्च विषण्णाश्च बभूवुः सहिताः सुराः ॥ १८

परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ।
प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजगुर्ग्रथागतम् ॥ १९
त्रिदशा विष्णुना सार्धमुपजग्मुः पितामहम् ।

पूरणार्थं समुद्रस्य मञ्चयित्वा पुनः पुनः ॥ २०
ते धातारमुपागम्य त्रिदशाः सह विष्णुना ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सागरस्याभिपूरणम् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

ब्रह्मणा देवान्प्रति भगीरथेन समुद्रपूरणकथनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण तप्यकारं वृष्टेभ्यो लोमशेन तदुपोद्घाततया सगरस्य भार्याद्वये सुत्रकाभप्रकारकथनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

तानुवाच समेतास्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
'निर्हादिन्या गिरा राजन्देवानाश्चासयंस्तदा ॥' १
गच्छध्वं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेप्सितम् ।
महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः ॥ २
ज्ञातींश्च कारणं कृत्वा महाराजो भगीरथः ।
'पूरयिष्यति तोयौघैः समुद्रं निधिमम्भसाम् ॥' ३
पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विबुधसत्तमाः ।
कालयोगं प्रतीक्षन्तो जग्मुश्चापि यथागतम् ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।
कथं वै ज्ञातव्यो ब्रह्मन्कारणं चात्र किं मुने ।
कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथपरिश्रमात् ॥ ५
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कथ्यमानं त्वया विप्र राज्ञां चरितमुत्तमम् ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु विम्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महात्मना ।
कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ७
लोमश उवाच ।
इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
रूपसत्त्वबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ८
स हैहयान्समुत्साद्य तालजङ्घांश्च भारत ।
वशे च कृत्वा राजन्यान्स्वराज्यमनुशिष्टवान् ॥ ९
तस्य भार्ये त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते ।
वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैन्या च भरतर्षभ ॥ १०
स पुत्रकामो नृपतिस्तप्यते स महत्तपः ।
पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः ॥ ११

स तप्यमानः सुमहत्तपोयोगसमन्वितः ।
आससाद महात्मानं त्र्यम्बं त्रिपुरमर्दनम् ॥ १२
शंकरं भवमीशानं पिनाकिं शूलपाणिनम् ।
त्र्यम्बकं शिवमुपदेशं बहुरूपमुपापतिम् ॥ १३
स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः ।
प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ॥ १४
तं प्रीतिमान्दरः प्राह सभार्यं नृपसत्तमम् ।
यस्मिन्दृतो मुहूर्तेऽहं त्वयेह नृपते वरम् ॥ १५
षष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः परमदर्पिताः ।
एकस्यां संभविष्यन्ति पत्न्यां नरवरोत्तम ॥ १६
ते चैव सर्वे सहिताः क्षयं यास्यन्ति पार्थिव ।
एको वंशधरः शूर एकस्यां संभविष्यति ॥ १७
एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।
स चापि सगरो राजा जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १८
पत्नीभ्यां सहितस्तत्र सोऽतिहृष्टमनास्तदा ।
'कालं शंभुवरप्राप्तं प्रतीक्षन्सगरोऽनयत् ॥' १९
तस्य ते मनुजश्रेष्ठ भार्ये कमललोचने ।
वैदर्भी चैव शैन्या च गर्भिण्यां संभूवतुः ॥ २०
ततः कालेन वैदर्भी गर्भालाबुं व्यजायत ।
शैन्या च सुपुत्रे पुत्रं कुमारं देवरूपिणम् ॥ २१
तदाज्ज्वालुं समुत्सृष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः ।
अथान्तरिक्षाच्छुश्राव वाचं गंभीरनिःस्वनाम् ॥ २२
राजन्मा साहसं कार्षीः पुत्रान्न त्यक्तुमर्हसि ।
अलाबुमध्याभिष्कृष्य बीजं यत्नेन गोप्यताम् ॥ २३
सोपखेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेभ्यु भागशः ।
ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि पार्थिव ॥ २४

महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप ।

अनेन क्रमयोगेन मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

अथमेधे दीक्षितसगराख्या षष्टिसहस्रैस्तपुर्वैर्भुवं संचारितस्यान्वस्य समुद्रतीरेऽन्तर्धानम् ॥ १ ॥ पित्राज्ञया हयमेधे-
वजाय समुद्रतीरं खनयिः सागरैः पाताळतले तपस्तपो भगवतः कपिलस्य तरुसमीपचारिणो हयस्य च दर्शनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

एतच्छ्रुत्वान्तरिक्षाच्च स राजा राजसत्तमः ।

यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्धाञ्जलितर्पणम् ॥ १

[यकैकशस्ततः कृत्वा बीजं बीजं नराधिपः ।

घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान्मागान्विदधे ततः ॥ २

धात्रीर्भकैकशः प्रादात्पुत्ररक्षणतत्परः ।

ततः कालेन महता समुत्तस्थुर्महानलाः ॥ ३

षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः ।

रुद्रमसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥ ४

ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः ।

बहुत्वाधावजानन्तः सर्वाल्लोकान्सहामरान् ॥ ५

त्रिदशाश्चाप्यबाधन्त तथा गन्धर्वराक्षसान् ।

सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः ॥ ६

बध्यमानास्तदा लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः ।

अस्त्राणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥ ७

सालुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः ।

गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथागतम् ॥ ८

नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ।

भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ९

एवमुक्तास्तु ते देवा लोकाश्च मनुजेश्वर ।

पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ १०

ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ ।

दीक्षितः सगरो राजा हयमेधेन वीर्यवान् ॥ ११

तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं पुत्रैः सुपरिरक्षितः ।

‘सर्वैरेव महोत्साहैः स्वच्छन्दश्चरो नृप ॥’ १२

समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनम् ।

रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ १३

ततस्ते सागरास्तात इतं मत्वा हयोत्तमम् ।

आगम्य पितुराचलधुरदृश्यं तुरगं हतम् ।

तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु पुत्रा भार्गव वाजिनम् ॥ १४

ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम् ।

अमार्गान्तं महाराज सर्वं च पृथिवीतलम् ॥ १५

ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम् ।

नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च ॥ १६

आगम्य पितरं चोत्तुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः ॥ १७

ससमुद्रवनद्रीषा सनदीनदकन्दरा ।

सर्ववृत्तवनोद्देशा निखिलेन मही नृप ॥ १८

अस्माभिर्विचिता राजञ्ज्ञासनात्तव पार्थिव ।

न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च ॥ १९

श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्च्छितः ।

उवाच वचनं सर्वास्तदा दैववशाच्च नृप ॥ २०

अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनम् ।

याक्षियं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः ॥ २१

प्रतिगृह्य तु संदेशं पितुस्ते सगरात्मजाः ।

भूय एव महीं कृत्वा विचेतुमुपचक्रमुः ॥ २२

अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम् ।

‘समुद्रे पृथिवीपाल पदं मार्गं च वाजिनः ॥’ २३

समासाद्य चिलं तद्याप्यखनन्सगरात्मजाः ।

कुहालैर्मृसलैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः ॥ २४

स खन्यमानः सहितैः सागरैर्वैष्णालयः ।

अगच्छत्परमामार्तिं दीर्यमाणः समन्ततः ॥ २५

असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च ।

आर्तनादमकुर्वन्त बध्यमानानि सागरैः ॥ २६

छिन्नशीर्षा विदेहाश्च भिन्नजान्त्रस्थिमस्तकाः ।

प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोथ सहस्रशः ॥ २७

एवं हि खनतां तेषां समुद्रं वरुणालयम् ।
न्यतीतः सुमहान्कालो न चाश्वः समदृश्यत २८
ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते ।
विदार्य पातालमथ संकुद्धाः सगरात्मजाः ॥२९॥

अपश्यन्त हयं यत्र विचरन्तं महीतले ।
कपिलं च महात्मानं तेजोराशिमुत्तमम् ॥ ३०
तेजसा दीप्यमानं तु ज्वालाभिरिव पावकम् ।
'दृष्ट्वा हि विस्मिताः सर्वे बभूवुः सगरात्मजाः ॥'

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

कविलेन हृद्यचोरस्वप्नमेण स्वशिघ्रांशूनां सर्वसागराणां मथनामलेन मन्त्रीकरणम् ॥ १ ॥ सगरनिवेशाच्चिर्गतेनांशुमता
कपिलप्रसादनेन हयानयनपूर्वकं पितामहयज्ञसमापनम् ॥ २ ॥ सगरहवांशुमत्पति स्मरते तत्सुतेन दिल्लीपेन गङ्गावतर-
णाय वतमानेनापि तदपारयतैव त्रिविधगमनम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।

पूर्वोत्तरे ऐशान्याम् ॥ २९ ॥

*ते तं दृष्ट्वा हयं राजन्संप्रहृष्टतनूरुहाः ।

षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

* १०७ तमाध्यायस्थाने य. पुस्तके तद्विप्रपालकेनायमध्यायः परिहृत्यते ।

लोमश उवाच ।

ते तं दृष्ट्वा हयं राजन्संप्रहृष्टतनूरुहाः ।
अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोविताः ।
संकुद्धाः समधावन्त कपिलं हन्तुमुद्यताः ॥ १
तान्दृष्ट्वा हन्तुमुद्युक्तांकपिलो रोषमूर्च्छितः ।
सगरस्यात्मजान्सर्वान्ददाह क्षणतो नृप ॥ २
तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूताभारदः सुमहातपाः ।
सगरान्तिकमागत्य तच्च तस्मै न्यवेदयत् ॥ ३
एतच्छ्रुत्वा वज्रो राजा धोरं मुनिमुखोद्गतम् ।
मुहूर्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्चमचिन्तयत् ॥ ४
अंशुमन्तं प्रेषयित्वा हयमानास्य यज्ञतः ।
यज्ञं समाप्य विधिवत्सगरो भृशतुःखितः ।
कृत्वाऽंशुमतिं तद्राज्यं वनमेवान्वपद्यत् ॥ ५
अंशुमानकरोद्राज्यं प्रजा धर्मेण रञ्जयन् ।
दिल्लीपे राज्यमाधाय वनमेवान्वपद्यत् ॥ ६
दिल्लीपोपि महाराज चिरं राज्यमकारयत् ॥ ७
तस्य पुत्रो महीपाल भगीरथ इति श्रुतः ।
धर्मेणैव कृतञ्च प्रजानामनुरञ्जकः ॥ ८
पितरि स्वर्गते राजन्दिल्लीपे पुण्यशालिनि ।
भगीरथो महानासीद्राजा परमधार्मिकः ॥ ९
स चिरं तप आतिष्ठन्महादेवप्रसादतः ।
ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठान्धितावनिः ॥ १०
वायुभक्षो निराहारो भक्तियुक्तो चेतसा ।
तत आधिरभूदेव पिनाकी घृषभध्वजः ॥ ११
परं ब्रह्म परं धाम परमात्मा सनातनः ।
आनादिमध्यनिधनः शङ्करः सर्वपूजितः ॥ १२

इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

भगीरथोपि तं दृष्ट्वा भगवन्तमुमापतिम् ।
प्रणिपत्य महादेवमस्तौषीद्विविधैः स्तवैः ॥ १३
स्तुत्वा च विविधैः स्तोत्रैः कृताञ्जलिपुटो नृपः ।
भयाच्चत वरं देवं गङ्गाया धारणं प्रति ॥ १४
भगवंस्तपसा तुष्टो ब्रह्मा मे स्वर्गवासिनीम् ।
गङ्गां संप्रेषयामीति ददौ वरमनुत्तमम् ॥ १५
तां वै धारयितुं शकं नान्यं पश्यामि शूलिनः ।
तं तोषय महाराजेत्येवमुक्त्वा दिवं गतः ॥ १६
भवत्प्रसादसिद्ध्यर्थं तपस्तप्तं मया धिमो ।
पितॄणां तारणार्थं गङ्गां धारय वै धिमो ॥ १७
भवता धृतया देव गङ्गाया पूतया मम ।
पितामहाश्च लोकाश्च सर्वे सद्गतिमाप्नुयुः ॥ १८
एवं संप्रार्थितो देवस्तथा चक्रे महेश्वरः ॥ १९
ब्रह्मणा समनुज्ञाता गङ्गाऽपि क्रोधमूर्च्छिता ।
विशाम्यहं तु पातालं श्रोतसा गृह्य शङ्करम् ॥ २०
इत्याब्रह्मन्महाराज शिवे शिवशिरस्युत ।
पतित्वा तत्र बध्नाम बहून्वर्षान्विमोहिता ।
तृणेऽवद्वेष्टायकणिका यथा तद्वत्पिता कश्चित् ॥ २१
तामदृष्ट्वाऽथ भूपालस्तोषयामास शङ्करम् ।
पुनश्च ष्वसृजदेवो गङ्गां वै गूढितां नृप ॥ २२
प्रणिपत्य महादेवं पुरा राजा भगीरथः ।
पितॄणां तारणार्थं सागरं चाप्यपूरयत् ॥ २३
तेऽपि स्वर्गं गता राजन्सगरस्यात्मजाः क्षणात् ।
पितृभ्यश्चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ २४
एतस्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एवं स सागरो राजन्पूरितोऽगस्त्यपूजितः ॥ २५

अनाद्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ॥ १
 संकुद्धाः संप्रधावन्त वाजिग्रहणकाङ्क्षिणः ।
 ततः कुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः ॥ २
 वासुदेवेति यं ब्राह्मणः कपिलं मुनिपुङ्गवम् ।
 स चक्षुर्विकृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ॥ ३
 ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन्स सागरान् ।
 षष्टिं तानि सहस्राणि युगपन्मुनिसत्तमः ॥ ४
 तान्दृष्ट्वा मत्ससाद्भूताभारदः सुमहातपाः ।
 सगरान्तिकमामत्य तच्च तस्मै न्यवेदयत् ॥ ५
 स तच्छ्रुत्वा बभूव घोरं राजा मुनिमुखोद्भूतम् ।
 मूर्हतं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ॥ ६
 'स पुत्रनिधनोत्थेन दुःखेन समभिप्लुतः ।
 आत्मानमात्मनाऽऽश्वास्य हयमेवान्वचिन्तयत् ॥ ७
 अंशुमन्तं समाहूय असमञ्जसुतं तदा ।
 पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
 षष्टिस्तात सहस्राणि पुत्राणामभितौजसाम् ।
 कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ॥ ९
 तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयाऽनघ ।
 धर्मं संरक्षमाणेन पौराणां हितमिच्छता ॥ १०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजम् ।
 त्यक्तवान्दुस्त्यजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ११
 लोमश उवाच ।
 असमञ्ज इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् ।
 यं शैब्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ॥
 'क्रीडतः सहसाऽऽसाद्य तत्रतत्र महीपते ।'
 चूडासु क्रोशतो गृध्र नद्यां चिक्षेप दुर्बलान् ॥ १३
 ततः पौराः समाजगुर्भयशोकपरिप्लुताः ।
 सगरं चाभ्यभाषन्त सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ १४
 त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयात् ।
 असमञ्जभयाद्गोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि ॥ १५
 पौराणां वचनं श्रुत्वा घोरं नृपतिसत्तमः ।
 मुहूर्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत् ॥ १६
 असमञ्जः पुरादद्य सुतो मे विप्रवास्यताम् ।

यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ १७
 एवमुक्ता नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ।
 यथोक्तं त्वरिताश्चकुर्यथाऽऽज्ञापितवानृपः ॥ १८
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ।
 पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः ॥ १९
 अंशुमांस्तु महेष्वासो यदुक्तः सगरेण हि ।
 तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ २०
 सगर उवाच ।
 पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
 अलाभेन तथाऽश्वस्य परितृप्यामि पुत्रक ॥ २१
 तस्माद्दुःखाभिसंतप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ।
 हयस्थानयनात्पौत्रं नरकान्मां समुद्धर ॥ २२
 लोमश उवाच ।
 अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
 जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥ २३
 स ॥ तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ।
 अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तम् ॥ २४
 स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ।
 प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ २५
 ततः प्रीतो महाराज कपिलोऽंशुमतोऽभवत् ।
 उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोस्मीति भारत ॥ २६
 स वव्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
 द्वितीयमुदकं वव्रे पिदृणां पावनेच्छया ॥ २७
 तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुङ्गवः ।
 ददानि तव भद्रं ते यद्यत्प्रार्थयसेऽनघ ॥ २८
 त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यं चापि प्रतिष्ठितम् ।
 त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता ॥ २९
 तव चैवं प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ।
 'शुभमत्वं गता ये ते मम क्रोधहुताशने ॥' ३०
 पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति ।
 पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ ३१
 हयं नयस्व भद्रं ते याज्ञियं नरपुङ्गव ।
 यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ॥ ३२
 अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ।

आजगाम हयं गुह्य यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ३३
 सोमिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ।
 मूर्ध्नि तेनाप्युपाघ्रातस्तस्यै सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३४
 यथा दृष्टं श्रुतं चापि सागराणां क्षयं तथा ।
 तं चासौ हयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥ ३५
 तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् ।
 अंशुमन्तं च संपूज्य समापयत् तं क्रतुम् ॥ ३६
 समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ३७
 मशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः ।
 पौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥ ३८
 अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।

मशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ३९
 तस्य पुत्रः समभवदिलीपो नाम धर्मवित् ।
 तस्मिन्नाज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥ ४०
 दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पित्राणां निधनं महत् ।
 पर्येतप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ४१
 गङ्गावतरणे यत्नं सुमहत्करोन्नृपः ।
 न चावतारयामास चेष्टमानो यथाबलम् ॥ ४२
 तस्य पुत्रः समभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ।
 भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनसूयकः ॥ ४३
 अभिषिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः ४४
 तपःसिद्धिसमाधोगात्स राजा भरतर्षभ ।
 वनाजगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ४५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

दिक्षीपसुतेन भगीरथेन धरणीतलावतरणाय गङ्गां प्रति तपश्चरन् ॥ १ ॥ तथा धरणीतलमवतरन्त्या गङ्गाया वेगवा-
 र्णाय तदाज्ञया तपसा शंकरलोषणम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 स तु राजा महेष्वासथऋवर्ती महारथः ।
 बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १
 स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना ।
 पितॄणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ॥ २
 स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता ।
 जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वरः ॥ ३
 आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा दग्धकिल्बिषः ।
 सोऽपश्यत् नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ ४
 शृङ्गैर्वहुविधाकारैर्धातुमज्जिरलंकृतम् ।
 पवनालम्बिभिर्मैघैः परिषिक्तं समन्ततः ॥ ५
 नदीकुञ्जतन्मैश्च सोदकैरुपशोभितम् ।
 गुहाकन्दरसंलीनसिंहव्याघ्रनिषेवितम् ॥ ६
 शङ्कुनैश्च विचित्राङ्गैः कूजद्भिर्विविधा गिरः ।
 भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्यूहैर्जलकुकुटैः ॥ ७
 भगुरैः शतपत्रैश्च जीवजीवककोकिलैः ।
 चकोरैरसितापाङ्गैस्तथा पुत्रभिचैरपि ॥ ८

जलस्थानेषु रम्येषु पथिनीभिश्च संकुलम् ।
 सारसानां च मधुरैर्व्याहृतैः समलंकृतम् ॥ ९
 किन्नरैरप्सरोगैश्च निषेवितशिलातलम् ।
 दिग्वारणविषाणाङ्गैः समन्ताद्दृष्टपादपम् ॥ १०
 विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमाकुलम् ।
 विषोल्बणैर्भुजङ्गैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥ ११
 कचित्कनकसंकाशं कचिद्रजतसंनिभम् ।
 कचिदञ्जनपुञ्जामं हिमवन्तमुपागमत् ॥ १२
 स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो घोरं समाश्रितः ।
 फलमूलाम्बुसंभक्षः सहस्रपरिवत्सरान् ॥ १३
 संवत्सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी ।
 दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्तिमती स्वयम् ॥ १४
 गङ्गोवाच ।
 किमिच्छसि महाराज मत्तः किञ्च ददानि ते ।
 तद्गृहीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ॥ १५
 एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं नदीम् ।
 'तदा भगीरथो राजन्यणिपत्य कृताञ्जलिः ।'

पितामहा मे वरदे कपिलेन महानदि ॥ १६
 अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम् ।
 पश्तिस्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम् ॥ १७
 कपिलं देवमासाद्य क्षणेन निधनं गताः ।
 तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ॥ १८
 यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि ।
 तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ॥ १९
 स्वर्गे नय महाभागे मत्पितृन्सगरात्मजान् ।
 तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि ॥ २०
 लोमश उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनमस्कृता ।
 भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत ॥ २१
 करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः ।

वेगं तु मम दुर्धर्षं पतन्त्या गगनाक्षुत्तम् ॥ २२
 न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप ।
 अन्यत्र विबुधश्रेष्ठाङ्गीलक्षणमहेश्वरात् ॥ २३
 तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरम् ।
 स तु मां प्रच्युतां देवः शिरसा धारयिष्यति ॥ २४
 स करिष्यति ते कामं पिदृणां हितकाम्यया ।
 'तपसाऽऽराधितः शंभुर्भगवाँल्लोकभावनः ॥' २५
 एतच्छ्रुत्वा ततो राजन्महाराजो भगीरथः ।
 कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शंकरम् ॥ २६
 ततस्तेन समागम्य कालयोगेन केनचित् ।
 'गङ्गावतरणं राजन्मयाचत महीपतिः ॥ २७
 अगृह्णाच्च वरं तस्माद्गङ्गाया धारणे नृप ।
 स्वर्गे वासं समुद्दिम्य पिदृणां स नरोत्तमः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

शङ्करेण भगीरथप्रार्थनया क्रियितलमभिपतन्त्या गङ्गाया धारणम् ॥ १ ॥ भगीरथेन स्वपयानुगतया गङ्गेया विभृम्भ उदकदापपूर्वकं सागरपूरणम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवौकसाम् ।
 एवमस्त्विति राजानं भगवान्मत्यभाषत ॥ १
 धारयिष्ये महाभाग गगनात्प्रच्युतां शिवाम् ।
 दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम ॥ २
 एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तपुषागमत् ।
 संवृतः पार्षदैर्धौर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३
 तत्र स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ।
 प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ॥ ४
 'पिदृणां पावनार्थं ते तामहं मनुजाधिप ।'
 पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ॥ ५
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ।
 भयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां हि समचिन्तयत् ॥ ६
 ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता ।
 ईशानं च स्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसा च्युता ॥ ७

तां प्रच्युतामथो दृष्ट्वा देवाः सार्धं महर्षिभिः ।
 गन्धर्वैरगम्यक्षाश्च समाजग्मुर्दिदक्षवः ॥ ८
 ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिमवतः सुता ।
 समुद्धान्तमहावर्ता मीनग्राहसमाकुला ॥ ९
 तां दधार हरो राजन्गङ्गां गगनमेखलाम् ।
 ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ॥ १०
 सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्समुद्रगा ।
 फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ ११
 कचिदाभोगकुटिला प्रस्खलन्ती कचित्कचिद् ।
 सा फेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाऽव्रजत् ॥ १२
 कचित्सा तोयनिनर्देनदन्ती नादमुत्तमम् ।
 'कचिदाकाशमावर्तैः संक्षिपन्तीव सर्वशः ॥' १३
 एवंप्रकारान्नुबहून्कुर्वती गगनाक्षुता ।
 पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथान्वीत् ॥ १४
 दर्शयस्व महाराज मार्गं केन ब्रजाम्यहम् ।

गगनाक्षुतं यथा भवति तथा पतन्त्याः । गगनाद्भवमिति

श्र. पाठः ॥ २२ ॥ अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

त्वदर्थमवतीर्णासि पृथिवीं पृथिवीपते ॥ १५	दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ।
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।	पितृणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ १६
यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ।	एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ।
प्रावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन च ॥ १६	पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ॥ २०
गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ।	‘कालेयाश्च महाराज त्रिदशैर्विनिपातिताः ।’
कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ॥ १७	समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थं महात्मना ॥ २१
समासाद्य समुद्रं च गङ्गाया सहितो नृपः ।	वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ।
पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयम् ॥ १८	अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

गुप्तिहिरेण ऋषभकूटगिरौ नन्दाऽपरनन्दानदीगमनम् ॥ १ ॥ कोमलेन गुप्तिधिरं प्रति ऋषभमुनेर्विन्दायाश्च महिम-
कथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।	तदेकाग्रमना राजभिबोध मदतो मम ॥ ८
ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरतर्षभ ।	असिञ्चुषभकूटेऽभूद्वभो नाम तापसः ।
नन्दामपरनन्दां च नद्यौ पापभयापहे ॥ १	अनेकशतवर्षायुस्तपसी कोपनो भृशम् ॥ ९
पर्वतं स समासाद्य हेमकूटमनाभयम् ।	स वै संभाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्रिरिमुवाच ह ।
अचिन्त्यानङ्गुतान्भावान्ददर्श सुबहून्नुपः ॥ २	य इह व्याहरेत्कश्चिदुपलानुत्सृजेत वा ॥ १०
वर्षो यत्राभवद्भोर उपलाश्च सहस्रशः ।	वातं चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः ।
नाशक्नुवंस्तमारोहुं विषण्णमनसो जनाः ॥ ३	व्याहरंश्चेह पुरुषो मेघशब्देन वार्यते ॥ ११
वायुर्नित्यं ववौ तत्र नित्यं देवश्च वर्षति ।	एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ।
स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च दृश्यते ॥ ४	कृतानि कानिचित्क्रोधात्प्रतिषिद्धानि कानिचित्
सायं प्रातश्च भगवान्दृश्यते हव्यवाहनः ।	नन्दां त्वभिगता देवाः पुरा राजभिति श्रुतिः ।
मक्षिकाश्चादशंस्तत्र तपसः प्रतिधातिकाः ॥ ५	अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः ॥ १३
निर्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते जनः ।	तेनादर्शनमिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः ।
एवं बहुविधान्भावानङ्गुतान्वीक्ष्य पाण्डवः ।	दुर्गं चक्रुरिमं देशं गिरिं प्रत्यृहरूपकम् ॥ १४
लोमशं पुनरेवाथ पर्यपृच्छत्तदङ्गुतम् ॥ ६	तदाप्रभृति कौन्तेय नरा गिरिमिमं सदा ।
‘यदेतद्गङ्गावंश्चित्रं पर्वतेऽस्मिन्महौजसि ।	नाशक्नुवन्मभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम् ॥ १५
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महाद्युते ॥’	नातस्तपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः ।
लोमश उवाच ।	आरोहुं वाऽपि कौन्तेय तस्माभियतवाग्भव ॥ १६
यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिकर्शन ।	इह देवास्तदा सर्वे यज्ञानाजहुरुचमात् ।

भावान्पदार्थान् ॥ २ ॥ वाचालाश्वामवन्मेघा इति घ.
पाठः ॥ ३ ॥ न च दृश्यतेऽप्येता ॥ ४ ॥ निर्वेदो गिरिदर्शने
वैराग्यम् ॥ ६ ॥ मा कन्दं कुर्वति शेषः ॥ ११ ॥ अन्वपद्यन्त

अनुगतवन्तः । देवदर्शिनो देवदर्शनार्थिनः ॥ १३ ॥ प्रत्यृह-
रूपकं दर्शने विमलरूपम् ॥ १४ ॥

तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ १७
 कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेन च भूरियम् ।
 शूपप्रकारा बहुवो वृक्षाश्वमे विशांपते ॥ १८
 देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ।
 तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते हव्यवाहनः ॥ १९
 इहाप्नुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्माऽभिहन्यते ।

कुरुश्रेष्ठामिवैकं वै तस्मात्कुरु सहानुजः ॥ २०
 ततो नन्दाप्नुताङ्गस्त्वं कौशिकीमभियास्यसि ।
 विश्वामित्रेण यत्रोग्रं तपस्तप्तमनुत्तमम् ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तत्र समाप्नुत्य गात्राणि सगणो नृपः ।
 जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां शीतजलां शुभां ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

युधिष्ठिरेण कौशिकीतीरे ऋश्यशृङ्गाश्रमगमनम् ॥ १ ॥ लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति विभाण्डकान्मृग्यामृश्यशृङ्गोत्पत्ति-
 कथनम् ॥ २ ॥ लोमपादेनानावृष्टिनिवृत्तये ऋश्यशृङ्गानवधं चोदिताभिर्वैश्याभिसद्वनगमनम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।
 एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्राश्रमो रम्य एष चात्र प्रकाशते ॥ १
 आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः ।
 ऋश्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी संयतेन्द्रियः ॥ २
 तपसो यः प्रभावेन वर्षयामास वासवम् ।
 अनावृष्ट्यां भयाद्यस्य वर्षं बलवृत्रहा ॥ ३
 मृग्यां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः ।
 विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं महत् ॥ ४
 निर्वर्तितेषु सख्येषु यस्यै शान्ता ददौ नृपः ।
 लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥ ५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 ऋश्यशृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः ।
 विरूद्रयोनिर्संसर्गः कथं च तपसा युतः ॥ ६
 किमर्थं च भयाञ्जकस्तस्य बालस्य धीमतः ।
 अनावृष्ट्यां महत्तायां वर्षं बलवृत्रहा ॥ ७
 कथंरूपा च सा शान्ता राजपुत्री पतिव्रता ।
 लोमयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै ॥ ८
 लोमपादश्च राजर्षिर्यदाऽश्रूयत धार्मिकः ।
 कथं वै विषये तस्य नावर्षत्पाकशासनः ॥ ९
 एतन्मे भगवन्सर्वं विस्तरेण यथातथम् ।

बकुमर्हसि शुश्रूषोर्ऋश्यशृङ्गस्य चेष्टितम् ॥ १०
 लोमश उवाच ।
 विभाण्डकस्य ब्रह्मर्षेस्तपसा भावितात्मनः ।
 अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः ॥ ११
 शृणु पुत्रो यथा जात ऋश्यशृङ्गः प्रतापवान् ।
 महाहृदे महातेजा बालः स्वविरसंमतः ॥ १२
 महाहृदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ।
 दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिर्देवर्षिसंमितः ॥ १३
 तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाऽप्सरसमुर्वशीम् ।
 अप्सूपस्पृशतो राजन्मृगी तच्चापिबत्तदा ।
 सह तोयेन वृषिता गर्भिणी चाभवत्ततः ॥ १४
 सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
 देवकन्या मृगी भूत्वा मुनिं स्रूय विमोक्ष्यसे ॥ १५
 अमोघत्वाद्विवेशैव भावित्वाद्वैवनिर्मितात् ।
 तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः ।
 ऋश्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्धत ॥ १६
 तस्य शृङ्गं शिरसि वै राजन्नासीन्महात्मनः ।
 तेनर्श्यशृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् ॥ १७
 न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ।
 तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नृप ॥ १८
 एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै ।

हे कुरुश्रेष्ठ ॥ २० ॥ दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

काश्यपस्य विभाण्डकस्य ॥ १ ॥ वर्षयामास वासवमिति अ.

पाठः ॥ १ ॥ शृणुष्वेति इति संबन्धः ॥ १० ॥ स्रूय प्रसूय ॥ १५ ॥
 विषेः विधिकार्यस्य दैवनिर्मितादेतोः भावित्वात् अपरिहृयत्वात्

लोमपाद इति ख्यातो ब्रह्मनामीश्वरोऽभवत् ॥ १९
 तेन कामः कृतो मिथ्या ब्राह्मणेभ्य इति श्रुतिः ।
 'दैवोपहतसत्त्वेन धर्मज्ञेनापि भारत ।'
 स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा भरतसत्तम ॥ २०
 पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ।
 न वर्षे सहस्राक्षस्ततोऽपीक्यन्त वै प्रजाः ॥ २१
 स ब्राह्मणान्यर्थपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः ।
 प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान्पृथिवीपते ॥ २२
 कथं प्रवर्षेत्पर्जन्य उपायः परिमृश्यताम् ।
 तमूचुश्चोदितास्ते तु स्वमतानि मनीषिणः ॥ २३
 तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह ।
 कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिं चर ॥ २४
 ऋश्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ।
 ऐणेयमनभिर्ज्ञं च नारीणामार्जवे रतम् ॥ २५
 स चेदवतरेद्राजन्विषयं ते महातपाः ।
 सद्यः प्रवर्षेत्पर्जन्य इति मे नास्ति संशयः ॥ २६
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
 स गत्वा पुनरागच्छत्प्रसन्नेषु द्विजातिषु ॥ २७
 राजानमागतं ज्ञात्वा प्रतिसंजग्मुहुः प्रजाः ।

'स च ताः प्रतिजग्राह पितेव हितकृत्सदा ॥' २८
 ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान् ।
 ऋश्यशृङ्गागमे यज्ञमकरोन्मन्त्रनिधये ॥ २९
 सोऽध्यगच्छदुपायं तु तैरभ्यासैः सहाच्युतः ।
 शास्त्रैरलमर्थज्ञैर्नीत्मा च परिनिष्ठितैः ॥ ३०
 ततश्चानाययामास वारमुख्या महीपतिः ।
 वेण्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ३१
 ऋश्यशृङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः ।
 लोमयित्वाऽभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः ॥ ३२
 ता राजमयभीताश्च शापभीताश्च योषितः ।
 अशक्यमूचुस्तत्कार्यं विषण्णा गतचेतसः ॥ ३३
 तत्र त्वेका जरघोषा राजानमिदमब्रवीत् ।
 प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनम् ॥ ३४
 अभिप्रेतास्तु मे कामांस्त्वमनुज्ञातुमर्हसि ।
 ततः शक्याम्यानयितुमृश्यशृङ्गमृषेः सुतम् ॥ ३५
 तस्याः सर्वमभिप्रेतमन्वजानात्स पार्थिवः ।
 धनं च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च ॥ ३६
 ततो रूपेण संपन्ना वयसा च महीपते ।
 स्त्रिय आदाय काथित्सा जगाम वनमञ्जसा ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

विभाण्डकस्यासन्निधाने तदाश्रमं प्रविष्टाय वेद्यायुवत्या विलासैः कंश्यशृङ्गं प्रलोभ्य पुनः स्वावासगमनम् ॥ १ ॥ तत्र
 आगतेन विभाण्डकेन वेद्याविलासमुपभूतेन सुतं प्रति मोहकारणप्रसङ्गः ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 सा तु नाव्याश्रमं चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये ।
 संदेशाच्चैव नृपतेः स्वबुद्ध्या चैव भारत ॥ १
 नानापुष्पफलैर्वृक्षैः कुत्रिमैरुपशोभितैः ।
 नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥ २
 अतीव रमणीयं तदतीव च मनोहरम् ।

चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३
 ततो निबध्य सा नावमदूरे काश्यपाश्रमात् ।
 चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः ॥ ४
 ततो दुहितरं वेण्यां समाधायेतिकार्यताम् ।
 दृष्ट्वाऽन्तरं काश्यपस्य ग्राहिणोदुद्विग्नसंमताम् ॥ ५
 सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य संनिधौ ।

॥ १६ ॥ अज्ञानां वेद्यानाम् ॥ १९ ॥ मिथ्या कृतः सया
 दुर्भ्य दातुं किमपि न प्रतिश्रुतमित्यलप्यं कृतकानित्यर्थः
 ॥ २० ॥ निष्कृतिं प्रायश्चित्तम् ॥ २४ ॥ मुनिसुतमाह्वयस्व चेति
 कं. पाठः ॥ २५ ॥ सर्वत्र परवचनादौ निष्णाताः कुशलाः
 ॥ ३१ ॥ जरघोषा वृद्धाणी ॥ ३४ ॥ अन्वजानात् अनुज्ञात-

वान् ॥ ३६ ॥ एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥
 सा तु नार्याश्रमं चक्रे इति क. घ. पाठः । नाव्याश्रमं
 नावा तार्याश्रमम् ॥ १ ॥ मुनेर्विभाण्डकस्य विहारं वद्विग्नं
 चारयामास चारैरधिगतवती ॥ ४ ॥ समाधाय बोधयित्वा ।
 इतिकार्यतां इतिकर्तव्यताम् । अन्तरं असाभिष्यम् ॥ ५ ॥

आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमूषेः सुतम् ॥ ६
वेश्योवाच ।

कश्चिन्मुने कुशलं तापसानां
कश्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतम् ।
कश्चिद्भवान्मते चाश्रमेऽस्मि-
त्त्वां वै द्रष्टुं सांप्रतमागतासि ॥ ७

कश्चित्तपो वर्धते तापसानां
पिता च ते कश्चिदहीनतेजाः ।
कश्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र
कश्चित्स्वाध्यायः क्रियते चर्ष्यशृङ्ग ॥ ८

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।

ऋक्ष्या भवाङ्ग्योतिरिव प्रकाशते
मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयम् ।
पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामा-
द्यथाधर्मं फलमूलानि चैव ॥ ९

कौश्यां वृक्ष्यामास्व यथोपजोषं
कृष्णाजिनेनावृतायां सुखाय ।
क चाश्रमस्तव किं नाम चेदं
व्रतं ब्रह्मं शरसि हि देववत्त्वम् ॥ १०

वेश्योवाच ।

ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्य-
स्त्रियोजनं शैलमिमं परेण ।

तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं नो
न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामः ॥ ११

भवता नाभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया ।
व्रतमेतादृशं ब्रह्मन्परिष्वज्यो भवान्मया ॥ १२

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।

फलानि पकानि ददानि तेऽहं
भल्लातकान्यामलकानि चैव ।
करुषकानीजुदधन्वनानि
मियालानां काङ्क्षितं वै कुरुष्व ॥ १३

लोमश उवाच ।

सा तानि सर्वाणि विसर्जयित्वा
भक्ष्याण्यनर्हाणि ददौ ततोऽस्मै ।
तान्यृश्यशृङ्गाय महारसानि
शृशं सुरूपाणि च मोदकानि ॥ १४

ददौ च माल्यानि मुग्धवन्ति
चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ।
पेयानि चाग्न्याणि ततो मुमोद
चिक्रीड चैव प्रजहास चैव ॥ १५

सा कन्दुकेनारमतास्य मूले
विभज्यमाना फलिता लतेव ।
गात्रैश्च गात्राणि निषेवमाणा
समाश्लिषच्चासकृदृश्यशृङ्गम् ॥ १६

सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षा-
न्सुषुप्तिपतानवनान्यावभज्य ।
विलज्जमानेव मदभिभूता
प्रलोभयामास सुतं महर्षेः ॥ १७

अथर्ष्यशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य
पुनः पुनः पीड्य च कायमस्य ।
अवेक्ष्यमाणा शनकैर्जगाम
कृत्वाऽग्निहोत्रस्य तदाऽपदेशम् ॥ १८

तस्यां गतायां मदनेन मचो
विचेतनश्चाभवदृश्यशृङ्गः ।
तामेव भावेन गतेन शून्ये
विनिःश्वसन्नार्तरूपो बभूव ॥ १९

ततो मुहूर्ताद्वरिपिङ्गलाक्षः
प्रवेष्टितो रोमभिरानखाग्रात् ।
स्वाध्यायवान्मुत्तसमाधिशुक्तो
विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ २०

सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं
ध्यायन्तमेकं विपरीतचिच्चम् ।
विनिःश्वसन्तं मुहुरुर्ध्वदृष्टिं
विभाण्डकः पुत्रमुवाच दीनम् ॥ २१

कौश्यां वृक्ष्यामास्व कृशासने उपविश । यथोपजोषं यथासुखम् ॥ १० ॥ अनर्हाणि अमूल्यानि ॥ १४ ॥ मूले समीपे । विभ-
ज्यमाना अन्नमोदनादीनि कुर्वाणा ॥ १६ ॥ कार्यं वेदं पीड्य

आलिङ्ग्येत्यर्थः । अपदेशं छलम् ॥ १८ ॥ भावेनाभिप्रायेण ॥ १९ ॥ प्रवेष्टितो व्यासः ॥ २० ॥

न कल्पिताः समिधः किन्तु तात
कश्चिद्भुतं चाग्निहोत्रं त्वयाऽद्य ।
'न संसृष्टं क्रियते द्वारभागे
सुवृक्षाणां खण्डने कः प्रवृत्तः ॥' २२
सुनिर्गिक्तं सुक्लुप्तं होमधेनुः
कश्चित्सवत्साद्य कृता त्वया च ।

'कोप्यागतः शुश्रूषणापेह पुत्र
कुतश्चित्रं माल्यमिदं प्रददम् ॥' २३
न वै यथापूर्वमिवासि पुत्र
चिन्तापरश्वासि विचेतनश्च ।
दीनोतिमात्रं किमिवाद्य स्निग्धः
पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत् ॥ २४

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायामारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

अयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

अव्ययशृङ्गेण विनायककंप्रति भ्रमाद्देव्याकुमार्यो मुनिकुमारस्त्वय्यपदेशेन तद्वागमनोक्तिपूर्वकं तदङ्गचेष्टाविक्रान्तेस्तस्या-
नेव स्वचित्तासक्तमुक्तिः ॥ १ ॥

अव्ययशृङ्ग उवाच ।
इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी
न वै ह्रस्वो नातिदीर्घो मनस्वी ।
सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः
सुतः सुराणामिव शोभमानः ॥ १
समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः
सुश्लक्ष्णवाकृष्णतारश्चकोरात् ।
नीलाः मसन्नाश्च जटाः सुगन्धा
हिरण्यरज्जुग्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २
आधारभूतः पुनरस्य कण्ठे
विभ्राजते विद्युदिवान्तरिक्षे ।
द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठा-
दजातरोमौ सुमनोहरौ च ॥ ३
विलम्बमध्यश्च स नाभिदेशे
कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा ।
तथाऽस्य चौरान्तरतः प्रभाति
हिरण्यमयी मेखला मे यथेयम् ॥ ४
अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं
विकूजितं पादयोः संप्रभाति ।
पाण्योश्च तद्वत्स्वनवनिबद्धौ
कलापकावक्षमाला यथेयम् ॥ ५

विचेष्टमानस्य च तस्य तानि
कूजन्ति हंसाः सरसीव भक्ताः ।
वीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि
नेमानि तद्वन्मम रूपवन्ति ॥ ६
वक्रं च तस्याद्भुतदर्शनीयं
प्रव्याहृतं ह्लादयतीव चेतः ।
पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी
तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७
यथा वनं माधवमासिमध्ये
समीरितं श्वसनेनेव भाति ।
तथा स भात्युत्तमपुण्यगन्धी
निषेव्यमाणः पवनेन तात ॥ ८
सुसंयताश्चापि जटा विभक्ता
द्वैधीकृता भाति ललाटदेशे ।
कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवाकैः
समावृतौ तस्य सुरूपवद्भिः ॥ ९
तथा फलं वृत्तमयो विचित्रं
समाहृतं पाणिना दक्षिणेन ।
तद्भूमिमासाद्य पुनःपुनश्च
समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १०

निर्गिक्तं प्रक्षालितम् । सवत्सा कृता । दोहययेति शेषः
॥ २३ ॥ द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥
आधाररूपा पुनरिति झ, घ. पाठः ॥ ३ ॥ कलापकौ भूष-

णविशेषी । स्वार्थे कः । कङ्कणाविलस्यः । विकूजितं पादयोः
संप्रभाति इति घ. पाठः ॥ ५ ॥ तथा फलं फलतदर्थं कन्दु-
कम् ॥ १० ॥

तच्चाभिहृत्वा परिवर्ततेऽसौ
 वातेरितो वृक्ष इवावघूर्णन् ।
 तं प्रेक्ष्यतः पुत्रमिवामराणां
 भीतिः परा तात रतिश्च जाता ॥ ११
 स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं
 जटासु गृह्णाभ्यवनाभ्य वक्त्रम् ।
 वक्त्रेण वक्त्रं प्रणिधाय शब्दं
 चकार तन्मेऽजनयत्प्रहर्षम् ॥ १२
 न चापि पादं बहुमन्यतेऽसौ
 फलानि चेमानि मया हृतानि ।
 एवं प्रतोसीति च मामवोच-
 त्फलानि चान्यानि नवान्यदान्मे ॥ १३
 भयोपयुक्तानि फलानि यानि
 नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् ।
 न चापि तेषां त्यगियं यथैषां
 साराणि नैषामिव सन्ति तेषाम् ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

पुनर्विभाण्डकासंनिधाने तदाश्रमं गच्छमा गणिकातरुण्या नौकारोपणेन कश्यपकृत्त्रेऽङ्गदेशमानीते महाबृद्धेराविर्भावः
 ॥ १ ॥ कश्यपकृत्त्रेण लोमपादप्रार्थनया शान्ताभिधायितारुतायाः परिणयनम् ॥ २ ॥ लोमपादेन क्रुद्धस्य विभाण्डकस्य
 प्रसादनम् ॥ ३ ॥ कश्यपकृत्त्रेण पित्र्यासनादङ्गदेशे तत्रयोदवावधिनिवासपूर्वकं ततः सहभार्यया निष्ठाश्रममिगमनम् ॥ ४ ॥

विभाण्डक उवाच ।

रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र
 रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन ।
 अतुल्यवीर्याण्यभिरूपवन्ति
 विश्वं सदा तपसश्चिन्तयन्ति ॥ १
 मुरुरूपपाणि च तानि तात
 प्रलोभयन्ते विविधैरुपायैः ।
 सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति
 तान्पुत्ररूपाणि मुनीन्वनेषु ॥ २

प्रीतिराकाशः । रक्षिरासकिः ॥ ११ ॥

न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा
 सतां लोकान्प्रार्थयानः कथंचित् ।
 कृत्वा विभं तापसानां रमन्ते
 पापाचारास्तापसस्तात्र पश्येत् ॥ ३
 असंजनेनाचरितानि पुत्र
 पानान्यपेयानि मधूनि तानि ।
 माल्धानि चैतानि न वै मुनीनां
 स्मृतानि चित्रोड्वलगन्धवन्ति ॥ ४

त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं
 विभाण्डकस्तां मृगयाबभूव ।
 नासादयामास यदा ज्येष्ठेण
 तदा स पर्यावृत्ते श्रमाय ॥ ५
 यदा पुनः काश्यपो वै जगाम
 फलान्याहर्तुं विधिनाश्रमेऽसौ ।
 तदा पुनर्लोभयितुं जगाम
 सा वेशयोषा मुनिमृश्यशृङ्गम् ॥ ६
 दृष्ट्वैव तामृश्यशृङ्गः प्रहृष्टः
 संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम् ।
 प्रोवाच चैनां भवतः श्रमाय
 गच्छाव यावन्न पिता ममैति ॥ ७
 लोमश उवाच ।
 ततो राजन्काश्यपस्यैकपुत्रं
 प्रवेश्य वेगेन विमुच्य नावम् ।
 प्रलोभयन्त्यो विविधैरुपायै-
 राजगुह्यरक्षाधिपतेः ससीपम् ॥ ८
 संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने
 संतारितां नावमथातिशुभ्राम् ।
 तीरादुपादाय तथैव चक्रे
 राजाश्रमं नाम वनं विचित्रम् ॥ ९
 अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा
 विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् ।
 ददर्श मेघैः सहसा प्रवृष्ट-
 मापूर्यमाणं च जगज्जलेन ॥ १०
 स रोमपादः परिपूर्णकामः
 सुतां ददावृश्यशृङ्गाय शान्ताम् ।
 क्रोधप्रतीकारकरं च चक्रे
 गोभिश्च मार्गेष्वभिकर्षणं च ॥ ११
 विभाण्डकस्याव्रजतः स राजा
 पशून्प्रभूतान्पशुपांश्च वीरान् ।

समादिशत्पुत्रगृही महर्षि-
 विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ १२
 स वक्तव्यः प्राञ्जलिभिर्भवद्भिः
 पुत्रस्य ते पशवः कर्षणं च ।
 किं ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे
 दासाः स सर्वे तव वाचि बद्धाः ॥ १३
 अधोपायात्स मुनिश्चण्डकोपः
 स्वमाश्रमं मूलफलं गृहीत्वा ।
 अन्वेषमाणश्च न तत्र पुत्रं
 ददर्श जुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४
 ततः स कोपेन विदीर्षमाण
 आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् ।
 जगाम चम्पां प्रतिधक्ष्यमाण-
 स्तमङ्गराजं सपुरं सराष्ट्रम् ॥ १५
 स वै श्रान्तः क्षुधितः काश्यपस्ता-
 न्धोषान्समासादितवान्समृद्धान् ।
 गोपैश्च तैर्विधिवत्पूज्यमानो
 राजेव तां रात्रिमुवास तत्र ॥ १६
 अवाप्य सत्कारमतीव हृष्टः
 प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थ गोपाः ।
 ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे
 धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७
 देशेषु देशेषु स पूज्यमान-
 स्तांश्चैव शृण्वन्मधुरान्प्रलापान् ।
 प्रशान्तभूयिष्ठरजाः प्रहृष्टः
 समाससादाङ्गपतिं पुरस्वम् ॥ १८
 स पूजितस्तेन नरर्षभेण
 ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम् ।
 शान्तां स्त्रुषां चैव ददर्श तत्र
 सौदामनीमुच्चरन्तीं यथैव ॥ १९
 ग्रामांश्च घोषांश्च सुतस्य दृष्ट्वा
 शान्तां च शान्तोऽस्य परः स कोपः ।

श्रमाय आश्रमाय ॥ ५ ॥ विधिना श्रावणेनेति श्र. पाठः ।
 वेशयोषा वेश्या ॥ ६ ॥ आश्रमे यत्रस्थैर्दृश्यते तावतिदेशे
 आश्रमदर्शने । नाव्याश्रमं नामेति श्र. पाठः ॥ ९ ॥ गार्थैव
 वन० २४

मार्गेषु च कर्षणानीति श्र. पाठः ॥ ११ ॥ अयोदशाधिकश-
 ततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

अकार तस्यैव परं प्रसादं
विभाण्डको भूमिपतेर्भरेद्र ॥ २०
स तत्र निक्षिप्य सुतं महर्षि-
रुवाच सूर्याग्निसमप्रभावः ।
जाते च पुत्रे वनमेवाव्रजेथा
राज्ञः मियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा ॥ २१
स तद्वचः कृतवानुश्रयशृङ्गो
ययौ च यत्रास्य पिता बभूव ।
शान्ता चैनं पर्यचरन्भरेन्द्र
स्ते रोहिणी सोममिवानुकूला ॥ २२
अरुन्धती वा सुभगा वसिष्ठं
लोपामुद्रा वा यथा ह्यगस्त्यम् ।

नलस्य वै दमयन्ती यथा भू-
यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥ २३
नालायनी चेन्द्रसेना बभूव
वश्या नित्यं मुद्गलस्राजमीढ ।
'यथा सीता दाशरथेर्महात्मनो
यथा तव द्रौपदी पाण्डुपुत्र ।'
तथा शान्ता ऋषयश्च वनस्यं
मीत्वा युक्ता पर्यचरन्भरेन्द्र ॥ २४
तस्याश्रमः पुण्य एषोऽवभाति
महार्द्रदं शोभयन्पुण्यकीर्तिः ।
अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्ध-
स्तीर्थान्यन्यान्पुण्यनुसंधाहि राजन् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

पुथिष्ठिरेण गङ्गासागरसङ्गमादित्तीर्थगमनम् ॥ १ ॥ लोमशेन पुथिष्ठिरमिति तप्तसीधोभममहिनाजुवर्णनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जनमेजय ।
आनुपूर्व्येण सर्वाणि जगामायतनान्यथ ॥ १
स सागरं समासाद्य गङ्गायाः संगमे नृप ।
नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समावृण्वन् ॥ २
ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।
आवृमिः सहितो वीरः कलिङ्गान्प्रति भारत ॥ ३
लोमश उवाच ।
एते कलिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजत धर्मोपि देवाञ्छरणमेत्य वै ॥ ४
ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम् ।
उत्तरं तीरमेतद्वि सततं द्विजसेवितम् ॥ ५
समेन देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः ।
अत्र वै ऋषयोऽप्येऽपि पुरा क्रतुभिरीजिरे ॥ ६
अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र पशुमादत्तवान्मखे ।
पशुमादाय राजेन्द्र भागोयमिति चाब्रवीत् ॥ ७

हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ ।
मा परस्वमभिद्रोग्धा माधर्म्यामीनशः पथः ॥ ८
'स्वयं यज्ञेश्वरो भूत्वा कर्मणां फलदायकः ।
यज्ञं विहन्तुं मगवान्मार्हसे जगदीश्वर ॥'
इति कल्याणरूपाभिर्वाग्मिले रुद्रमस्तुवन् ।
हृष्या चैनं तर्पयित्वा मानयांचक्रिरे तदा ॥ १०
ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् ।
तत्रानुवंशो रुद्रस्य तं निबोध पुथिष्ठिर ॥ ११
अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागश्रुतमम् ।
देवाः संकल्पयामासुर्भयादुद्रस्य शाश्वतम् ॥ १२
इमां गायामत्र गायन्नपः स्पृशति यो नरः ।
देवयानोऽस्य पन्थाश्च चक्षुषाऽभिप्रकाशते ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
ततो वैतरणीं सर्वे पाण्डवा द्रौपदी तथा ।
अवतीर्थ महाभागास्तर्पयांचक्रिरे पितृन् ॥ १४

उत्तरतीरं वैतरण्याः ॥ ५ ॥ मा परस्वमभिद्रोग्धा परभागस्य

नाशं माकुर्वित्पथः ॥ ८ ॥ अयातयामं तात्कालिकम् ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 उपस्पृश्येह विषिवदस्यां नद्यां तपोबलात् ।
 मानुषादस्मि विषयादपेतः पश्य लोमश ॥ १५
 सर्वाल्लोकान्प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत ।
 वैखानसानां जपतामेष शब्दो महात्मनाम् ॥ १६
 लोमश उवाच ।
 त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।
 यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्व्य विशांपते ॥ १७
 एतत्स्वयंश्रुवो राजन्वनं दिव्यं प्रकाशते ।
 यत्रायजत राजेन्द्र विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥ १८
 यस्यिन्ध्रो हि भूर्देवता कश्यपाय महात्मने ।
 सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणार्थं स्वयंश्रुवा ॥ १९
 अवासीदश्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
 उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रहृष्टम् ॥ २०
 न मां मर्त्याय भगवन्कस्मैचिदातुमर्हसि ।
 प्रदानं मोषमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलम् ॥ २१
 विषीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः ।
 प्रसादयाम्भूवाथ ततो भूमिं विशांपते ॥ २२
 ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव ।
 पुनरुभय सलिलाद्देदीरूपास्थिता बभौ ॥ २३
 सैषा प्रकाशते राजन्वेदीसंस्थानलक्षणा ।
 आरूढ्यात्र महाराज वीर्यवान्वै भविष्यसि ॥ २४
 सैषा सागरमासाद्य राजन्वेदी समाश्रिता ।

एतामारुह्य भद्रं ते त्वमेकस्तर सागरम् ॥ २५
 अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये
 यथा त्वमेनामधिरोहसेऽद्य ।
 स्पृष्टा हि मर्त्येन ततः समुद्र-
 मेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ ॥ २६
 ओन्नमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते ।
 साधिभ्यं कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि ॥ २७
 अग्निर्मित्रो योनिरापोऽथ देव्यो
 विष्णो रेतस्त्वममृतस्य नाभिः ।
 एवं भुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं
 वेदीमिमां त्वं तरसाऽधिरोह ॥ २८
 अग्निश्च ते योनिरिडा च देहो
 रेतोधा विष्णोरमृतस्य नाभिः ।
 एवं जपन्पाण्डव सत्यवाक्यं
 ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥ २९
 अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपांपतिः ।
 कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्पृष्टव्यो महोदधिः ३०
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः कृतस्वस्त्ययनो महात्मा
 युधिष्ठिरः सागरमभ्यगच्छत् ।
 कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं
 महेन्द्रमासाद्य निशाबुवास ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

अकृतमणेन मुनिना युधिष्ठिरं प्रति परशुरामचरित्रकीर्तनारम्भः ॥ १ ॥ ऋचीकेन भृगुमुनेन दिव्याचसहस्रशुक्लदानेन गाधिकन्यापरिणयनम् ॥ २ ॥ गाधिसुतया सत्यवत्या भृगुप्रसादाज्जमदग्निनामकतनयोत्पादनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 स तत्र ताम्रपित्तैकां रजनीं पृथिवीपतिः ।
 तापसानां परं चक्रे सत्कारं आतुभिः सह ॥ १

समुद्रप्रार्थनामन्त्रमाह ओन्नम इति । विंशं गुप्तं लीनमस्मिन् प्रलये इति विश्वगुप्तः । विश्वस्मात्परम श्रेष्ठाय विष्णवे इत्यर्थः । लवणाम्भसि क्षारोदके ॥ २७ ॥ देवयोनिः देवस्थानम् ॥ ३० ॥

लोमशस्तस्य तान्सर्वानाचख्यौ तत्र तापसान् ।
 भृगूनत्रिरस्यैव वसिष्ठानथ काश्यपान् ॥ २
 तान्समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

युधिष्ठिरः सागरगामगच्छति क. भ. पाठः ॥ ३१ ॥ पञ्चद-
 शाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

रामस्यानुचरं वीरमपृच्छदकृतव्रणम् ॥ ३
 कदा तु रामो भगवांस्तापसो दर्शयिष्यति ।
 तमहं तपसा युक्तं द्रष्टुमिच्छामि भार्गवम् ॥ ४
 अकृतव्रण उवाच ।
 आयानेवासि विदितो रामस्य विदितात्मनः ।
 प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ५
 चतुर्दशीमष्टमीं च रामं पश्यन्ति तापसाः ।
 अस्यां रात्र्यां व्यतीतायां भवित्री श्वश्रुर्दृशी ॥ ६
 'ततो द्रक्ष्यसि रामं त्वं कृष्णाजिनजटाधरम्' ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भवाननुगतो रामं जामदग्न्यं महाबलम् ।
 प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥ ७
 स भवान्कथयत्वद्य यथा रामेण निर्जिताः ।
 आह्वये क्षत्रियाः सर्वे कथं केन च हेतुना ॥ ८
 अकृतव्रण उवाच ।
 [हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
 भृगूणां राजशार्दूल वंशे जातस्य भारत ॥ ९
 रामस्य जामदग्न्यस्य चरितं देवसंमितम् ।
 हैहयाधिपतेष्वैव कार्तवीर्यस्य भारत ॥ १०
 रामेण चार्जुनो नाम हैहयाधिपतिर्हितः ।
 तस्य बाहुशतान्यासंस्त्रीणि सप्त च पाण्डव ॥ ११
 दत्ताप्रेयप्रसादेन विमानं काञ्चनं तथा ।
 ऐश्वर्यं सर्वभूतेषु पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ १२
 अठ्याहतगतिष्वैव रथस्तस्य महात्मनः ।
 रथेन तेन तु सदा वरदानेन वीर्यवान् ॥ १३
 ममर्द देवान्यक्षाश्च ऋषीष्वैव समन्ततः ।
 भूतांश्चैव स सर्वास्तु पीडयामास सर्वतः ॥ १४
 ततो देवाः समेत्याहुर्कृपयश्च महाव्रताः ।
 देवदेवं सुरारिघ्नं विष्णुं सत्यपराक्रमम् ।
 भगवन्भूतरक्षार्थमर्जुनं जहि वै प्रभो ॥ १५
 विमानेन च दिव्येन हैहयाधिपतिः प्रभुः ।
 शचीसहायं क्रीडन्तं धर्षयामास वासवम् ॥ १६

ततस्तु भगवान्देवः शक्रेण सहितस्तदा ।
 कार्तवीर्यविनाशार्थं मन्त्रयामास भारत ॥ १७
 यत्तद्भूतहितं कार्यं सुरेन्द्रेण निवेदितम् ।
 संप्रतिश्रुत्य तत्सर्वं भगवाँल्लोकपूजितः ।
 जगाम बदरीं रम्यां स्वमेवाश्रममण्डलम् ॥ १८
 एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।
 कान्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवः सुमहाबलः ।
 गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ॥ १९
 वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा ।
 ऋचीको भार्गवस्तां च वरयामास भारत ॥ २०
 तमुवाच ततो गाधिर्ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
 उचितं नः कुले किञ्चित्पूर्वर्यत्संप्रवर्तितम् ॥ २१
 एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 सहस्रं वाजिनां शुल्कमिति विद्धि द्विजोत्तम ॥ २२
 न चापि भगवान्वाच्यो दीयतामिति भार्गव ।
 देया मे दुहिता चैव त्वद्विधाय महात्मने ॥ २३
 ऋचीक उवाच ।
 एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्या सुताऽस्तु ते ॥ २४
 'गाधिरुवाच ।
 ददास्यश्वसहस्रं मे तव भार्या सुताऽस्तु मे ॥ २५
 अकृतव्रण उवाच ।
 स तथेति प्रतिज्ञाय राजन्वरुणमब्रवीत् ।
 एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कार्थं प्रतिदीयताम् ॥ २६
 तस्मै प्रादात्सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा ।
 तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थिता यत्र ते हयाः ॥ २७
 गङ्गायां कान्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा ।
 ततो गाधिः सुतां चास्मै जन्याश्वासन्सुरास्तदा ॥
 लब्धं हयसहस्रं तु तां च दृष्ट्वा दिवौकसः ।
 'विसायं परमं जग्मुस्तमेव दिवि संस्तुवन् ॥ २९
 धर्मेण लब्ध्वा तां भार्यामृचीको द्विजसत्तमः ।

तापसान्दर्शयिष्यति । तेनैवाहं त्रसहेनेति श्रु. पाठः ॥ ४ ॥
 आयात्र आगच्छन् ॥ ५ ॥ अन्याः वरपक्षीयाः । ततो गाधिः

सुतां तस्मै ददौ कन्यां भूपोत्तमेति क. पाठः ॥ २८ ॥ लब्ध्वा
 हयसहस्रं तदेवानो सजिभौ तथेति क. पाठः ॥ २९ ॥

यथाकामं यथाजोषं तथा रेमे सुमध्यया ॥ ३०
 तं विवाहे कृते राजन्सभार्यमवलोककः ।
 आजगाम भृगुश्रेष्ठः पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द च ॥ ३१
 भार्यापती तमासीनं भृगुं सुरगणार्चितम् ।
 अर्चित्वा पर्युपासीनौ प्राञ्जली तस्थुस्तदा ॥ ३२
 ततः सुगं स भगवान्प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत् ।
 नरं दृणीष्व सुभगे दाता ह्यसि तवेप्सितम् ॥ ३३
 सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात् ।
 आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादं च चकार सः ॥ ३४
 भृगुरुवाच ।
 ऋतौ त्वं चैव माता च स्वाते पुंसवनाय वै ।
 आलिङ्गेतां पृथग्दृष्ट्वा साऽश्वत्थं त्वमुदुम्बरम् ॥ ३५
 चरुद्वयमिदं भद्रे जनन्याश्च तवैव च ।
 विश्वमावर्तयित्वा तु मया यत्नेन साधितम् ॥ ३६
 प्राशितव्यं प्रयत्नेन तेत्युक्त्वाऽदर्शनं गतः ।
 आलिङ्गने चरौ चैव चक्रतुस्ते विपर्ययम् ॥ ३७
 ततः पुनः स भगवान्काले बहुतिथे गते ।

दिव्यज्ञानाद्विदित्वा तु भगवानागतः पुनः ॥ ३८
 अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवतीं सुषाम् ॥ ३९
 उपयुक्तश्चरुभद्रे दृष्टे चालिङ्गनं कृतम् ।
 विपरीतेन ते सुभ्रूमात्रा चैवासि वञ्चिता ॥ ४०
 ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो भविष्यति ।
 क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान् ।
 भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ४१
 ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनःपुनः ।
 न मे पुत्रो भवेदीदृकामं पौत्रो भवेदिति ॥ ४२
 एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव प्रतिनन्दिता ।
 कालं प्रतीक्षती गर्भं धारयामास यत्नतः ॥ ४३
 जमदग्निं ततः पुत्रं जज्ञे सा काल आगते ।
 तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम् ॥ ४४
 स वर्धमानस्तेजस्वी वेदस्याध्ययनेन च ।
 बहून्प्रीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यवर्तत ॥ ४५
 तं तु कृत्स्नो धनुर्वेदः प्रत्यभाञ्जरतर्षभ ।
 चतुर्विधानि चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसम् ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

रामेण रेणुकायां मानसिकव्यभिचारदर्शिनः पिपुर्जमदग्नेर्नियोगात्कुटारेण तस्याः कण्ठच्छेदनम् ॥ १ ॥ जनदमिना
 पुत्रप्रार्थनया रेणुकायाः पुनरुज्जीवनम् ॥ २ ॥ रामासंनिधाने जमदग्न्याश्रममुपागतो न कार्तवीर्याङ्गुलेन सदीयहोमधेनुव-
 त्साहरणपूर्वकं तदाश्रमपीडनम् ॥ ३ ॥ तत आगतेन रामेण कार्तवीर्ये युधि निहते तदीयै रामासंनिधाने जमदग्नेर्वधः ॥ ४ ॥

अकृतव्रण उवाच ।
 स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः ।
 तपस्तेपे ततो देवाग्रियमाद्वक्ष्यमानयत् ॥ १
 स प्रसेनजितं राजन्नधिगम्य नराधिपम् ।
 रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः ॥ २
 रेणुकां त्वथ संप्राप्य भार्या भार्गवनन्दनः ।
 आश्रमस्थस्तथा सार्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ३
 तस्याः कुमारश्चत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः ।

सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसीजघन्यजः ॥ ४
 फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
 रेणुका स्नातुमगमत्कदाचिभियतत्रता ॥ ५
 सा तु चित्ररथं नाम मार्तिकावतकं नृपम् ।
 ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥ ६
 क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
 ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ ७
 व्यभिचाराच्च तस्मात्सा क्लिबाम्भसि विचेतना ।

अवलोककः अवलोकनार्थी ॥ ३१ ॥ विश्वं विराट्पुरुषं आवर्त-
 यित्वा मुहुर्यदुननुसंधाय एतथोष्वर्धभस्मणेन विश्वस्तृप्त्यौ
 पुत्रौ भविष्यत इति भावः ॥ ३६ ॥ ते उभे प्रति इत्युक्त्वेती-
 कारलोपः संधिर्वा आपः । आलिङ्गने अश्वत्थोदुम्बरयोः

॥ ३७ ॥ षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

ततस्तस्य स्पृहयामास तमेच्छत् । सभार्यं हेममालिनमिति
 क. ध. पाठः ॥ ५ ॥

‘अन्तरिक्षाभिपतिता नर्मदायां महाहृदे ॥ ८
 उच्चैर्य चापि सा यत्नाज्जगाम भरतर्षभ ।’
 प्रविशेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्तान्वबुध्यत ॥ ९
 स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्वाहया लक्ष्म्या विवर्जिताम्
 धिक्कण्डेन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ १०
 ततो व्येष्टो जामदग्न्यो रुमण्वाभाम नामतः ।
 आजगाम सुषेणश्च वसुविश्वामसुस्तथा ॥ ११
 तानानुपूर्व्याद्भगवान्वधे मातुरचोदयत् ।
 न च ते जातसंमोहाः किंचिदुचुर्विचेतसः ॥ १२
 ततः शशाप तान्क्रोधात्ते शप्ताश्वेतनां जहुः ।
 मृगपक्षिसधर्माणः क्षिप्रमासञ्जडोपमाः ॥ १३
 सतो रामोऽभ्ययात्पश्चादाश्रमं परवीरहा ।
 तमुवाच महामन्युर्जमदभिर्महातपाः ॥ १४
 जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः ।
 तत आदाय परशुं रामो मातुः क्षिरोऽहरत् ॥ १५
 ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः ।
 कोपोऽभ्यगच्छत्सहसा प्रसन्नश्चाश्रवीदिदम् ॥ १६
 ममेदं वचनात्तात कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
 वृणीष्व कामान्धर्मज्ञ यावतो वाञ्छसे हृदा ॥ १७
 स वग्रे मातुरुत्थानमस्पृष्टिं च वधस्य वै ।
 पापेन तेन चास्पर्श आदृणां प्रकृतिं तथा ॥ १८
 अमतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
 ददौ च सर्वान्कामांस्ताञ्जमदभिर्महातपाः ॥ १९

कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो ।
 अथानूपपतिर्वीरः कार्तवीर्योऽभ्यवर्तत ॥ २०
 तमाश्रमपदं प्राप्तमृषिरध्यात्समार्चयत् ।
 स युद्धमदसंभसो नाभ्यनन्दतथाऽर्चनम् ॥ २१
 प्रमध्य चाश्रमात्तस्माद्भोमधेनोस्ततोबलात् ।
 जहार वत्सं क्रोशन्त्या वभञ्ज च महादुमान् ॥ २२
 आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।
 गां च रोरुदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ।
 स मनुवशमापन्नः कार्तवीर्यमुपाद्रवत् ॥ २३
 तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ।
 धिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून्परिघसंनिभान् ॥ २४
 सहस्रसंमितान् राजन्प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्मणा ॥ २५
 अर्जुनस्याथ दायादा रामेण कृतमन्यवः ।
 आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवन् ॥ २६
 ते तं जघ्नुर्महावीर्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ।
 असकृद्रामरामेति विक्रोशन्तमनाथवत् ॥ २७
 कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ।
 बातयित्वा शरैर्जगुर्गुण्यागतमरिदमाः ॥ २८
 अपक्रान्तेषु वै तेषु जमदग्नौ तथा गते ।
 समित्पाणिरुपागच्छदाभमं भृशुनन्दनः ॥ २९
 स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तदा मृत्युवशं गतम् ।
 अनर्हं तं तथाभूतं विललाप मुदुःखितः ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

अकृतव्रजेन युधिष्ठिरं प्रति पितृव्यामर्चयत् त्रिःसप्तकायः पुत्रिव्या निःक्षत्रियीकरणादिरामचरित्रकथनम् ॥ १ ॥ युधि-
 क्षिरेण परेषु अस्तु देवतां संनिहितपरशुरामपूजनादिपूर्वकं महेन्द्रयौलान्पुरः प्रस्थायाम् ॥ २ ॥

राम उवाच ।
 ममापराधात्तैः क्षुद्रैर्हृतस्त्वं तात बालिशैः ।
 कार्तवीर्यस्य दायादैर्वने मृग इवेषुभिः ॥ १
 धर्मज्ञस्य कथं तात वर्तमानस्य सत्पथे ।
 मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्वभूतेश्वनागसः ॥ २

किन्तु तैर्न कृतं पापं धैर्मवांस्तपसि स्थितः ।
 अयुध्यमानो वृद्धः सन्हतः शरशतैः शितैः ॥ ३
 किन्तु ते तत्र वक्ष्यन्ति सचिवेषु सुहृत्सु च ।
 अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वाऽनपत्रपाः ॥ ४
 अकृतव्रण उवाच ।

लालप्यैवं सकुरुणं बहु नानाविधं नृप ।
 प्रेतकार्याणि सर्वाणि पितृश्रे महातपाः ॥ ५
 ददाह पितरं चापौ रामः परपुरंजयः ।
 अतिजज्ञे वधं चापि सर्वशत्रुस्य भारत ॥ ६
 संकुद्धोऽतिबलः सङ्गमे शस्त्रमादाय वीर्यवान् ।
 जम्बिवान्कार्तवीर्यस्य सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ७
 तेषां चानुगता ये च क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
 तांश्च सर्वानवामृद्राद्रामः प्रहरतांवरः ॥ ८
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
 समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरहृदान् ॥ ९
 स तेषु तर्पयामास पिदन्भृगुकुलोद्बहः ।
 साक्षाद्दर्श चर्चीकं स च रामं न्यवारयत् ॥ १०
 ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 तर्पयामास देवेन्द्रमृत्विग्भ्यः प्रददौ महीम् ११
 वेदीं चाप्यददद्वैमीं कश्यपाय महात्मने ।

दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशांपते ॥ १२
 तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा ।
 व्यमजंसे तदा राजन्यख्याताः खण्डवायनाः ॥
 स प्रदाय महीं तस्यै कश्यपाय महात्मने ।
 'तपः सुमहदास्याय महाबलपराक्रमः ।'
 अस्मिन्महेन्द्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १४
 एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोकवासिभिः ।
 पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः ।
 दर्शयामास तान्विप्रान्धर्मराजं ज सानुजम् ॥ १६
 स तमानर्च राजेन्द्र आतृभिः सहितः प्रभुः ।
 द्विजानां च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ १७
 अर्चित्वा जामदग्न्यं स पूजितस्तेन चोदितः ।
 महेन्द्र उच्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणामुखः ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

युधिष्ठिरेण यात्राक्रमेण प्रभासतीर्थमिति गमनम् ॥ १ ॥ तत्र तद्दिक्षया कृष्णवक्रभद्रादीनाभागमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

गच्छन्स तीर्थानि महानुभावः
 पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा ।
 सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि
 क्वचित्क्वचिद्भारत सागरम्य ॥ १
 स वृत्तवांस्तेषु कृताभिषेकः
 सहानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः ।
 समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां
 जगाम पारिषित पाण्डुपुत्रः ॥ २
 तत्रापि चापुत्य महानुभावः
 संतर्पयामास पिदन्सुरांश्च ।

द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य
 गोदावरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३
 ततो विषाप्मा द्रविडेषु राज-
 न्समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् ।
 अगस्त्यतीर्थं च महापवित्रं
 नारीतीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४
 तत्रार्जुनस्याग्न्यधनुर्धरस्य
 निशम्य तत्कर्म परैरशक्यम् ।
 संपूज्यमानः परमर्षिसङ्घैः
 परां मुदं पाण्डुसुतः स लेभे ॥ ५

दशव्यामायतां व्यामो हस्तचतुष्टयम् । नलारिशद्वस्तःशाम-
 विस्तारम् । नवोत्सेधां षट्त्रिंशद्वस्तोच्छ्रयां चैलर्यः ॥ १२ ॥
 श्वानर्चं अर्चितवान् ॥ १७ ॥ उच्य उचिता ॥ १८ ॥ अष्टा-
 दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

वृत्तवान् सदृशः । पार्थिवः पृथ्वीपतिः कश्यपस्य पुत्रः

सूर्यस्य पौत्रो युधिष्ठिरः तस्यदुर्धर्मस्य सूर्यपुत्रलात् ।
 प्रशस्तां नाम नदीम् ॥ २ ॥ नारीतीर्थानि प्राद्वृष्टाः पश्चात्स-
 रसो मुनिशापवशाद्यत्र स्थिता अर्जुनेन च शापान्मोचिता-
 स्तानि नारीतीर्थानि ॥ ४ ॥

स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः
 कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च ।
 संपूजयन्विक्रममर्जुनस्य
 रमे महीपालपतिः पृथिव्याम् ॥ ६
 ततः सहस्राणि गवां प्रदाय
 तीर्थेषु तेष्वम्बुधरोत्तमस्य ।
 हृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य
 संकीर्तयामास गवां प्रदानम् ॥ ७
 स तानि तीर्थानि च सागरस्य
 पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् ।
 क्रमेण गच्छन्परिपूर्णकामः
 शूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८
 तत्रोदधेः कंचिदतीत्य देशं
 ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद ।
 तत्रं सुरैश्च तपः पुरस्ता-
 दिष्टं तथा पुण्यपरैर्नरेन्द्रैः ॥ ९
 स तत्र ताम्र्यधनुर्धरस्य
 वेदीं ददर्शयितपीनबाहुः ।
 ऋषीकपुत्रस्य तपस्विसङ्घैः
 समावृतां पुण्यकूदर्चनीयाम् ॥ १०
 ततो वसूनां वसुधाधिपः स
 मरुद्गणानां च तथाश्विनोश्च ।
 वैवस्वतादित्यधनेश्वराणां-
 मिन्द्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ॥ ११
 मगस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य
 पतेरपां साध्यगणस्य चैव ।
 धातुः पितृणां च तथा महात्मा
 रुद्रस्य राजन्सगणस्य चैव ॥ १२
 सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव
 पूष्णश्च ये चाप्यमरास्तथाऽन्ये ।
 पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां
 ददर्श राजा सुमनोहराणि ॥ १३

तेषूपवासान्विबुधानुपोष्य
 दत्त्वा च रत्नानि महान्ति राजा ।
 तीर्थेषु सर्वेषु परिमुक्ताङ्गः
 पुनः स शूर्पारकमाजगाम ॥ १४
 स तेन तीरेण तु सागरस्य
 पुनः प्रयातः सह सोदरीयैः ।
 द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भि-
 स्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ॥ १५
 तत्राभिषिक्तः पृथुलोहिताश्वः
 सहानुजैर्देवगणान्पिदंश्च ।
 संतर्पयामास तथैव कृष्णा
 ते चापि विप्राः सह लोमशेन ॥ १६
 स द्वादशाहं जलवायुभक्षः
 कुर्वन्शपाहःसु तदाऽभिषेकम् ।
 समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा
 तेषे तपो धर्मभृतांवरिष्ठः ॥ १७
 तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं
 शुश्राव रामश्च जनार्दनश्च ।
 तौ सर्वदृष्टिप्रवरौ ससैन्यौ
 युधिष्ठिरं जन्मतुराजमीदृम् ॥ १८
 ते वृष्णयः पाण्डुसुतान्समीक्ष्य
 भूमौ शयानान्मलदिग्धगात्रान् ।
 अनर्हतीं द्रौपदीं चापि दृष्ट्वा
 सुदुःखिताशुकुशुरार्तनादान् ॥ १९
 ततः स रामं च जनार्दनं च
 कार्ष्णिं च साम्बं च शिनेश्च पौत्रम् ।
 अन्याश्च वृष्णीनुपगम्य पूजां
 चक्रे यथाधर्ममहीनसत्त्वः ॥ २०
 ते चापि सर्वान्प्रतिपूज्य पार्था-
 स्तैः सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव ।
 युधिष्ठिरं संपरिवार्य राज-
 नुपाविशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥ २१

धन्वधरोत्तमस्य समुद्रस्य ॥ ७ ॥ तेषु तीर्थेषु । उपवासान् ।
 समीपनातिनो विद्युधान्पिङ्गसाजुपोष्य मरौरावास रत्नानि च

तेभ्य एव दत्त्वा ॥ १४ ॥ कार्ष्णिं प्रपुत्रम् । पौत्रं सायकम्
 ॥ २० ॥ एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

तेषां स सर्वं चरितं परेषां
वने च वासं परमप्रतीतः ।
अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतं च पार्थ
कृष्णे शशंसामरराजसुनुम् ॥

२२

श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीता-
स्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकुशान्तीव ।
नेत्रोद्भवं संसृमुचुर्महार्हा
दुःस्वार्तिजं वारि महानुभानाः ॥ २३

२३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

बलभद्रेण कृष्णिपाण्डवसभायां भीष्मभूतारहादिगर्हणपूर्वकं पाण्डवान्यति शोचनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
प्रभासतीर्थमासाद्य पाण्डवा वृष्णयस्तथा ।
किमकुर्वन्कथाश्रैषां कास्तत्रासंस्तपोधन ॥ १
ते हि सर्वे महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ।
वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृदश्च परस्परम् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यं तीर्थं महोदधेः ।
वृष्णयः पाण्डवान्बीराः परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३
सतो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः ।
वनमाली हली रामो बभाषे पुष्करेक्षणम् ॥ ४
न कृष्ण धर्मश्चरितो भवाय
जन्तोरधर्मश्च पराभवाय ।
युधिष्ठिरो यत्र जटी महात्मा
वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ॥ ५
दुर्योधनश्चापि महीं प्रशस्ति
न चास्य भूमिर्विवरं ददाति ।
धर्मादधर्मश्चरितो वरीया-
नितीव मन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ॥ ६
दुर्योधने चापि विवर्धमाने
युधिष्ठिरे चासुखमाचराज्ये ।
'हृतस्वराज्यायतनार्थभायं
दुर्योधनेनाल्पधिया च पार्थे ।'

किंन्वत्र कर्तव्यमिति प्रजाभिः
शङ्का मिथः संजनिता नराणाम् ॥ ७
अयं स धर्मप्रभवो नरेन्द्रो
धर्मे धृतः सत्यधृतिः प्रदाता ।
चलेद्दि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो
धर्मादपेतस्तु कथं विवर्धेत् ॥ ८
कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो
द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः ।
प्रवाज्य पार्थान्सुखमाप्नुवन्ति
धिव्यापबुद्धीन्भरतप्रधानान् ॥ ९
किंनाम वक्ष्यत्यवनिप्रधानः
पितृन्समागम्य परत्र पापः ।
पुत्रेषु सम्यक्करितं मयेति
पुत्रानपापान्वयरोप्य राज्यात् ॥ १०
नासौ धिया संप्रति पश्यति स
किंनाम कृत्वाऽहमचक्षुरेवम् ।
जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु
प्रवाज्य कौन्तेयमिति स राज्यात् ॥ ११
नूनं समृद्धान्पितृलोकभूमौ
चामीकराभान्क्षितिजान्प्रकुल्लान् ।
विचित्रवीर्यस्य सुतः सपुत्रः
कृत्वा नृशंसं वत पश्यति स ॥ १२

भवाय अभ्युदयाय ॥ ५ ॥ विवरं शरीरगूहनाय ॥ ददातीत्यर्थः
॥ ६ ॥ मिथः शङ्काधर्माधर्मयोः किं बलीय इति शङ्कानुभव-
योर्विरोधात्संशयः ॥ ७ ॥ राज्याच्च सुखाच्च चलेत् ननु धर्मा-
दिति शेषः । तत्र हेतुः धर्मादिति ॥ ८ ॥ अवनिप्रधानो धृत-

राष्ट्रः ॥ १० ॥ किंनाम पापं कृत्वाऽहमचक्षुराजतः कौन्तेयं
प्रवाज्य कीदृशो भविष्यामीति धिया नासौ पश्यतीत्यध्याहृत्य
योज्यम् ॥ ११ ॥ चामीकराभान् कनकप्रभान् । एतन्भरण-
चिह्नम् । नृशंसं निन्यं कर्म ॥ १२ ॥

व्यूढोत्तरांसान्प्रयुलोहिताक्षा-
 निमान्स्व पृच्छन्स शृणोति नूनम् ।
 प्रास्थापयद्यत्स वनं सशङ्को
 युधिष्ठिरं सानुजमात्तशस्त्रम् ॥ १३
 योऽयं परेषां पृतनां समृद्धां
 निरायुधो दीर्घभुजो निहन्त्यात् ।
 भुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य
 मृञ्चन्ति सैन्यानि शकृत्समूत्रम् ॥ १४
 स क्षुत्पिपासाध्वकृशस्तरस्त्री
 समेत्य नानायुधमाणपाणिः ।
 वने स्मरन्वासमिमं सुधोरं
 शेषं न कुर्यादिति निश्चितं मे ॥ १५
 न ह्यस्य वीर्येण बलेन कश्चि-
 त्समः पृथिव्यामपि विद्यतेऽन्यः ।
 स शीतवातासपकशिताङ्गो
 न शेषमाजावसुहृत्सु कुर्यात् ॥ १६
 शार्ङ्गा नृपानेकरथेन जित्वा
 वृकोदरः सानुचरात्रणेषु ।
 स्वस्त्यागमघोऽतिरथस्तरस्त्री
 सोऽयं वने क्लिश्यति चीरवासाः ॥ १७

यः सिन्धुकूले व्यजयद्भुदेवा-
 न्समागतान्दाक्षिणात्यान्महीपान् ।
 तं पश्यतेमं सहदेवमद्य
 तरस्त्रिनं तापसवेषरूपम् ॥ १८
 यः पार्थिवानेकरथेन वीरो
 दिशं प्रतीचीं प्रतियुद्धशौण्डः ।
 जिग्ये रणे तं नकुलं वनेऽसि-
 न्संपश्यतैनं मलदिग्धगात्रम् ॥ १९
 सत्रे समृद्धेऽतिरथस्य राज्ञो
 वेदीतलादुत्पतिता सुता या ।
 सेयं वने वासमिमं सुदुःखं
 कथं सहत्यद्य सती सुखार्हा ॥ २०
 त्रिवर्गमुत्थस्य समीरणस्य
 देवेश्वरस्याप्यथवाऽश्विनोश्च ।
 येषां सुराणां तनयाः कथंनु
 वने चरन्त्यस्तसुखाः सुखार्हाः ॥ २१
 जिते हि धर्मस्य सुते सभार्ये
 सभ्रातृके सानुचरे निरस्ते ।
 दुर्योधने चापि विदधमाने
 कथं न सीदत्यवनिः सशैला ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

सात्यकिना पाण्डवानपेक्षणेन सौरेण भारतराज्ञादिहन्तपूर्वकं पाण्डवानामावनवांससमापनमभिमन्यो राज्ञेऽभिषेच-
 नोक्तिः ॥ १ ॥ कृष्णेन सात्यकिप्रति पाण्डवानां परबाहुबलैकानुपजीविरवादिगुणकथनपूर्वकं तन्निवेदनम् ॥ २ ॥

सात्यकिरुवाच ।
 न राम कालः परिदेवनाय
 यदुत्तरं त्वत्र तदेव सर्वं ।
 समाचरामो ह्यनतीतकालं
 युधिष्ठिरो यद्यपि नाह किञ्चित् ॥ १
 ये नाथवन्तोऽद्य भवन्ति लोके
 ते नात्मना कर्म समारभन्ते ।

तेषां तु कार्येषु भवन्ति नाथाः
 शैव्यादयो राम यथा यथातेः ॥ २
 येषां तथा राम समारभन्ते
 कार्याणि नाथाः स्वमतेन लोके ।
 ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा
 नानाथवत्कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति ॥ ३

शेषं न कुर्यात् निःशेषमेव नाशयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ स्वस्ति
 क्षेमेण भागयत् आगतः ॥ १७ ॥ यो दन्तकूटे स्वजयत्समे-
 तानिति ध. पाठः ॥ १८ ॥ राज्ञः रूपदस्य ॥ २० ॥ त्रिव-

र्गमुत्थस्य धर्मस्य ॥ २१ ॥ विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १२० ॥

शैव्यादय इति स्वार्थे व्यञ्ज ॥ २ ॥

कक्षादिभौ रामजनार्दनौ च
 प्रद्युम्नसाम्बौ च मया समेतौ ।
 वसन्त्यरण्ये सह सोदरीयै-
 स्त्रैलोक्यनाथानभिगम्य पार्थाः ॥ ४
 निर्यातु साध्वद्य दशार्हसेना
 प्रभूतनानायुधचित्रवर्मा ।
 यमक्षयं गच्छतु धार्तराष्ट्रः
 सबान्धवो वृष्णिबलाभिभूतः ॥ ५
 त्वं ह्येव कोपात्पृथिवीमपीमां
 संवेष्टयेस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा ।
 स धार्तराष्ट्रं जहि सानुबन्धं
 वृत्रं यथा देवपतिर्महेन्द्रः ॥ ६
 आता च मे यः स सखा गुरुश्च
 जनार्दनस्यात्मसमश्च पार्थः ।
 तदर्थमेको हि य उद्यमन्वै
 करोति कर्णोऽस्त्रमवारणीयम् ॥ ७
 [यदर्थमैच्छन्मनुजाः सुपुत्रं
 शिष्यं गुरुं चाप्रतिकूलवादम् ।
 यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमं त-
 त्करोति कर्मोद्यमपारणीयम् ॥] ८
 तस्यास्त्रवर्षाभ्यहमुत्तमास्त्रै-
 र्विहत्य सर्वाणि रणेऽभिभूय ।
 कायाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः
 शरोत्तमैरुन्मथिताऽस्मि राम ॥ ९
 खड्गेन चाहं निश्चितेन सङ्क्षेपे
 कायाच्छिरस्तस्य बलात्प्रमथ्य ।
 ततोऽस्य सर्वाननुगान्हनिष्ये
 दुर्योधनं चापि कुरुश्च सर्वान् ॥ १०
 आत्तायुधं मामिह रौहिणेय
 पश्यन्तु मैमा युधि जातहर्षाः ।
 निम्नन्तमेकं कुरुयोधमुख्या-
 नर्षि महाकक्षमिवान्तकाले ॥ ११

प्रद्युम्नमुक्ताभिश्शितान् शक्ताः ।
 सोऽहं कृपद्रोणविकर्णकर्णाः ।
 जानासि वीर्यं च तवात्मजस्य
 कार्ष्णिर्मबल्येव यथा रणस्य ॥ १२
 साम्बः समूतं सरथं भुजाभ्यां
 दुःशासनं शास्तु बलात्प्रमथ्य ।
 न विद्यते जाम्बवतीसुतस्य
 रणेऽविषक्षं हि रणोत्कटस्य ॥ १३
 एतेन बालेन हि शुम्भरस्य
 दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुवम् ।
 'हतः स पापो युधि केवलेन
 युद्धेऽद्वितीयो हरितुल्यवीर्यः ॥'
 वृत्तोरुरत्यायतपीनबाहु-
 रेत्येन सङ्क्षेपे निहतोऽश्वचक्रः ।
 को नाम साम्बस्य महारथस्य
 रणे समक्षं रथमभ्युदीयात् ॥ १५
 यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य
 काले मनुष्यो न विनिष्क्रमेत ।
 तथा प्रविश्यान्तरमस्य सङ्क्षेपे
 को नाम जीवन्पुनराव्रजेच्च ॥ १६
 द्रोणं च भीष्मं च महारथौ तौ
 सुतैर्वृतं चाप्यथ सोमदत्तम् ।
 सर्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः
 प्रघ्नन्त्यते सायकवद्विजालैः ॥ १७
 किं नाम लोकेषु विषक्षमस्ति
 कृष्णस्य सर्वेषु सदेवकेषु ।
 आत्तायुधस्योत्तमबाणपाणे-
 श्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १८
 ततो निरुद्धोऽप्यसिचर्मपाणि-
 र्महीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसङ्गैः ।
 हतोत्तमाङ्गैर्मिहतैः करोतु
 कीर्णाङ्कुशैर्वेदिमिवाध्वरेषु ॥ १९

स पार्थोपि तिष्ठन्निति पूर्वोक्तवचनः ॥ ७ ॥ यदर्थं शत्रुवधार्थम् ।
 तत् सुपुत्रादिषु । अस्माकमस्तीति शेषः ॥ ८ ॥ मैमा भीम-

कर्मकर्तारो भीमवञ्जया वा ॥ ११ ॥ एतेन प्रद्युम्नेन ॥ १५ ॥

गदोल्लुक्कौ बाहुकभानुनीयाः शूरश्च सङ्ग्रे निशठः कुमारः । रणोत्कटौ सारणचारुदेष्णौ कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥ २०	यदा तु पाञ्चालपतिर्महात्मा सकेकयश्चेदिपतिर्वयं च । युध्येम विक्रम्य रणे समेता- स्तदैव सर्वे रिपवो हि न स्युः ॥ २७
सदृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या समागता सात्वतशूरसेना । हत्वा रणे तान्धृतराष्ट्रपुत्रा- न्लोके यज्ञः स्फीतमुपाकरोतु ॥ २१	युधिष्ठिर उवाच । नेदं चित्रं माधव यद्भवीषि सत्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम् । कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् ॥ २८
सतोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु यावद्भूतं धर्मभृतावरिष्ठः । युधिष्ठिरः पारयते महात्मा यूते यथोक्तं कुरुसचमेन ॥ २२	यदैव कालं पुरुषप्रवीरो वेत्सत्ययं माधव विक्रमस्य । तदा रणे त्वं च शिनिप्रवीर सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ॥ २९
असत्प्रभुक्तैर्विशिखैर्जितारि- स्ततो महीं मोक्षयति धर्मराजः । निर्धर्तिराष्ट्रां हतसूतपुत्रा- मेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥ २३	प्रतिप्रथान्तद्य दशार्हवीरा दृष्टोसि नार्थैर्नरलोकनाथैः । धर्मेऽप्रमादं कुरुताप्रमेया द्रष्टाऽसि भूयः सुखिनः समेतान् ॥ ३०
वासुदेव उवाच । असंशयं माधव सत्यमेत- द्ब्रूहीम ते वाक्यमदीनसत्त्व । स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं नेच्छेत्कुरूणामृषभः कथंचित् ॥ २४	वैशंपायन उवाच । तेऽन्योन्यमामन्य तथाऽभिवाद्य दृढान्परिष्वज्य शिशूश्च सर्वान् । यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मु- स्ते चापि तीर्थान्यनुसंविचेरुः ॥ ३१
न ह्येष कामाक्ष भयाक्ष लोभा- युधिष्ठिरो जातु जह्नात्स्वधर्मम् । भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ च तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २५	विमृज्य वृष्णीननु धर्मराजो विदर्भराजोपचितां सुतीर्थीम् । जगाम पुण्यां सरितं पयोष्णीं सभ्रातृभृत्यः सह लोमशेन ॥ ३२
उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां वृकोदरश्चैव धनंजयश्च । कसाक्ष कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासे- न्माद्रीसुताभ्यां च पुरस्कृतोऽयम् ॥ २६	सुतेन सोमेन विमिश्रतोयां पयः पयोष्णीं प्रति सोऽभ्युवास । द्विजातिमुख्यैर्मुदितैर्महात्मा संस्तूयमानः स्तुतिभिर्वराभिः ॥ ३३
॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥	

द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति पयोणीतटे गयकृतयामधर्षणम् ॥ १ ॥ तथा कथ्यतेन शर्यातिराजनादिकथनम् ॥ २ ॥ युधि-
ष्ठिरेण लोमशां प्रति सविस्तरं प्यवनचरित्रकीर्तनप्रार्थना ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।

गयेन यजमानेन सोमेनेह पुरंदरः ।

तर्पितः श्रूयते राजन्स तप्तो मुदमभ्यगात् ॥ १

इह देवैः सहेन्द्रैश्च प्रजापतिभिरेव च ।

इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २

आधूर्तरजसश्चेह राजा वज्रधरं मधुः ।

तर्पयामास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु ॥ ३

तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्विरण्मयम् ।

वानप्रस्थां च भौमं च यद्व्यं नियतं मखे ॥ ४

[चवालपूषचमसाः स्थात्यः पात्र्यः सुचः सुवाः ।

तेष्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ॥ ५

सप्तैकैकस्य पूषस्य चवालाधोपरिस्थिताः ।

तस्य स्य यूपान्यज्ञेषु आजमानान्द्विरण्मयान् ।

स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर ॥ ६

तेषु तस्य मखाग्रेषु गयस्य पृथिवीपतेः ।

अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ७

प्रसङ्गमानानसङ्गेष्वान्मत्स्यगृह्णन्दिजातयः ॥ ८

सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।

यथा वा वर्षतो धारा असङ्गेष्याः स केनचित् ९

तथैव तदसङ्गेष्यं धनं यत्पददौ गयः ।

सदस्येभ्यो महाराज तेषु यज्ञेषु सप्तसु ॥ १०

भवेत्सङ्गेष्यमेतद्वि यदेतत्परिकीर्तितम् ।

न तस्य शक्याः सङ्गपातुं दक्षिणादक्षिणावतः ११

द्विरण्मयीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा ।

ब्राह्मणांस्तर्पयामास नानादिग्भ्यः समागतान् ॥

अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यैरासीत्समाचिता ।

गयस्य यजमानस्य तत्रतत्र विशांपते ॥ १३

आधूर्तरजसो गयनामा ॥ ३ ॥ वानस्पत्यं वृक्षजं चवा-
लादि । भौमं मृन्मयं स्थात्यादि ॥ ४ ॥ चवालो यूपकटकः ।
यूपः यज्ञसम्भः । चमसाः सोमपानपात्राणि । पात्र्यः हविः-

स लोकान्प्राप्तवानैन्द्रान्कर्मणा तेन भारत ।

सलोकतां तस्य गच्छेत्पयोण्यां य उपस्पृशेत् १४

तस्माच्चमत्र राजेन्द्र आतृभिः सहितोच्युत ।

उपस्पृश्य महीपाल धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

स पयोण्यां नरश्रेष्ठः स्नात्वा वै आतृभिः सह ।

वेदूर्यपर्वतं चैव नर्मदां च महानदीम् ॥ १६

‘उद्दिश्य पाण्डवश्रेष्ठः स प्रतस्ये महीपतिः ।’

समागतं तेजसी आतृभिः सहितो नघ ॥ १७

तत्रास्य सर्वाण्याचख्यौ लोमशो भगवातृभिः ।

तीर्थानि रमणीयानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १८

यथायोगं यथाप्रीतिं प्रययौ आतृभिः सह ।

तत्रतत्राददद्विप्तं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ १९

लोमश उवाच ।

देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोकताम् ।

वेदूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवतीर्थं च ॥ २०

सन्धिरेव नरश्रेष्ठ प्रेताया द्वापरस्य च ।

एनमासाद्य कौन्तेय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २१

एव शर्यातियज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते ।

साक्षाद्यत्रापिबत्सोममश्विभ्यां सह वासवः ॥ २२

चुकोप भार्गवश्चापि महेन्द्रस्य महातपाः ।

संस्तम्भयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः ॥ २३

सुकन्यां चापि भार्यां स राजपुत्रीमवासवान् ।

‘नासत्यौ च महाभाग कृतवान्सोमपीथिनौ’ २४

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान्पाकशासनः ।

किमर्थं भार्गवश्चापि कोपं चक्रे महातपाः ॥ २५

स्थापनार्थानि मृन्मयानि । सुचः हविःप्रदानार्थः । सुवाः
हविरवदानार्थः ॥ ५ ॥ प्रसङ्गमानान् एक्यज्ञेन भूयःस्पर्श-
द्वादेर्मापकान् खारीदोणद्वीन् ॥ ८ ॥

नासत्तौ च कथं ब्रह्मन्कृतवान्तोमपीधिनौ ।

एतत्सर्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति सुकन्योपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ कदाचन शर्यातिनिना नृपेण सैन्यादिभिः सह व्यवभाक्ष्यन्-
भिगमनम् ॥ २ ॥ तत्र शर्यातिकन्यया सुकन्यया चिरतरतपश्चर्याचिरतस्य व्यवनस्य शरीरं पर्याकुल्य विवर्धमानमहाव-
ल्मीकावलोकनम् ॥ ३ ॥ तत्रा कुतूहलाद्बल्मीकोपरि दृश्यमानच्यवननयनयुगलस्याज्ञानात्कण्ठकेन विभेदनम् ॥ ४ ॥
ततः कुतूहलं व्यवनस्य प्रसाधनाय शर्यातिनिना भार्यात्वाय तस्मै सुकन्यायाः प्रदानम् ॥ ५ ॥

लोमश उवाच ।

भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्चवनो नाम भारत ।

समीपे सरसस्तस्य तपस्तेये महाद्युतिः ।

स्थाणुभूतो महातेजा वीरस्थानेन पाण्डव ।

अतिष्ठत चिरं कालमेकदेशे विशांपते ॥

सबल्मीकोऽभवद्वर्षिलताभिरिव संवृतः ।

कालेन महता राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥

तथा स संवृतो धीमान्मृत्पिण्ड इव सर्वशः ।

तप्यते स तपो धौरं बल्मीकेन समावृतः ॥

अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः ।

आजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥

तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहः ।

एकैव च सुता सुभूः सुकन्या नाम भारत ॥

सा सखीभिः परिवृता दिव्याभरणभूषिता ।

चक्रुर्म्यमाणा बल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥

सा वै वसुमतीं तत्र पश्यन्ती सुमनोरमा ।

वनस्पतीन्पचिन्वन्ती विजहार सखीवृता ॥

रूपेण वयसा चैव मदेन मदेन च ।

बभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥

तां सखीरहितामेकामेकवस्त्रामलंकृताम् ।

ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युतम् ॥

तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः ।

क्षामकण्ठश्च विप्रर्षितपोबलसमन्वितः ।

तामावभाषे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै ॥

ततः सुकन्या बल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ।

कौतूहलात्कण्ठकेन बुद्धिमोहबलात्कृता ।

किंनु खल्विदमिदमुक्त्वा निर्बिभेदास्य लोचने ॥

अकुञ्च्यत्स तथा विद्धे नेत्रे परममन्युमान् ।

ततः शर्यातिसैन्यस्य शकुन्मूत्रे समावृणोत् ॥

ततो रुद्धे शकुन्मूत्रे सैन्यमासीत्सुदुःखितम् ।

तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्यपृच्छत्स पार्थिवः ॥

तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः ।

केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ।

ज्ञातं वा यदि वाऽज्ञातं तद्वृतं ब्रूत माचिरम् ॥

तमूचुः सैनिकाः सर्वे न विशोऽपकृतं वयम् ।

सर्वोपायैर्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु ॥

ततः स पृथिवीपालः साम्ना चोग्रेण च स्वयम् ।

पर्यपृच्छत्सुहृद्गं पर्यजानन्न चैव ते ॥

आनाहार्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम् ।

पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुकन्येदमथाब्रवीत् ॥

मयाऽटन्त्येह बल्मीके दृष्टं सत्त्वमभिज्वलत् ।

खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विद्धमन्तिकान् ॥

एतच्छ्रुत्वा तु बल्मीकं शर्यातिस्तूर्णमभ्ययात् ।

तत्रापश्यत्तपोवृद्धं चन्द्रादित्यसमप्रभम् ॥

अयाचदथ सैन्यार्थं श्राज्जलिः पृथिवीपतिः ।

अज्ञानाद्बालया यत्ते कृतं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥

सोमस्य पीयः पानं तद्वन्तौ सोमपीधिनौ ॥ २६ ॥ द्वाविंशत्य-
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

वीरस्थानेन वीरसनेन ॥ १ ॥ क्षामकण्ठः क्षीणध्वनिः

अतएव सा तद्वचनं न शृणोति ॥ ११ ॥ वयोवृद्धं च भार्ग-
वम् इति ज्ञ. घ. पाठः ॥ २० ॥ त्रयोविंशत्यधिकशतत-
मोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ।
 अपमानादहं विद्धो ह्यनया दर्पपूर्णया ॥ २२
 रूपौदार्यसमायुक्तां लोभमोहबलात्कृताम् ।
 तामेव प्रतिगृह्णाहं राजन्दुहितरं तव ।
 क्षंस्यामीति महीपाल सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
 लोमश उवाच ।
 ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।

ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ २४
 प्रतिगृह्य च तां कन्यां भगवान्प्रसदाद् ह ।
 प्राप्तप्रसादो राजा वै ससैन्यः पुरमाव्रजत् ॥ २५
 सुकन्याऽपि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दिता ।
 नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २६
 अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषुरनसूयिका ।
 समाराधयत् क्षिप्रं च्यवनं सा शुभानना ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

कदाचन च्यवनाश्रममुपागतस्यामश्विन्यां भार्याश्वाय सुकन्यामिति प्रार्थयन् ॥ १ ॥ तदकासपमानो तं प्रत्यक्षिभ्यां
 स्वप्नसादाच्यवने रूपधौवनसंपन्नं सति पुण्यरूपेषु त्रिषु कस्यचिद्भूजपोदना ॥ २ ॥ भर्त्राश्वाय तया तदङ्गीकारे च्यवनेन
 सहाक्षिभ्यां सरसोऽन्तर्जले निमज्जनम् ॥ ३ ॥ सुकन्याया निमज्ज्योरिधतेषु सरूपेषु त्रिषु तेषु स्वपातिप्रलयमहिम्ना च्यवना-
 स्त्रैव वरणम् ॥ ४ ॥ ततस्तुष्टेन च्यवनेनाश्विनोः सोमरसदापनप्रतिशानम् ॥ ५ ॥

लोमश उवाच ।
 कस्य चित्त्वय कालस्य त्रिदशवश्विनौ नृप ।
 कृताभिषेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १
 तां दृष्ट्वा दर्शनीयाङ्गीं देवराजसुतामिव ।
 ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्यावश्विनाविदम् ॥ २
 कस्य त्वमसि वामोरु वनेऽस्मिन्किं करोषि च ।
 इच्छाव भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्त्वमाख्याहि शोमने ३
 ततः सुकन्या संवीता तावुवाच सुरोत्तमौ ।
 शर्यातितनयां वित्तं भार्यां मां च्यवनस्य च ॥ ४
 'नाम्ना चाहं सुकन्येति नृलोकेऽस्मिन्प्रतिष्ठिता ।
 साऽहं सर्वात्मना नित्यं भर्तारमनुवर्तिनी ॥' ५
 अथाश्विनौ प्रहस्यैतामभूतां पुनरेव तु ।
 कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ताऽऽगता वने ६
 आजसेऽस्मिन्वने भीरु विद्युत्सौदामनी यथा ।
 न देवेष्वपि तुल्यां हि त्वया पश्याव भामिनि ७
 अनाभरणसंपन्ना परमाभ्वरवर्जिता ।
 शोभयस्यधिकं भद्रे वनमप्यनलंकृता ॥ ८
 सर्वाभरणसंपन्ना परमाभ्वरधारिणी ।
 शोभेथास्त्वनवद्याङ्गि न त्वेवं मलपङ्क्तिनी ॥ ९

कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिम् ।
 त्वमुपास्ते ह कल्याणि कामभोगवहिकृतम् १०
 असमर्थं परित्राणे पोषणे तु शुचिसिते ।
 सा त्वं च्यवनमुत्सृज्य वरयस्त्रैकमावयोः ॥ ११
 पत्यर्थं देवगर्भाभे सा दृष्ट्वा यौवनं कथाः ।
 एवमुक्ता सुकन्याऽपि सुरौ ताविदमब्रवीत् ॥ १२
 रताऽहं च्यवने पत्यौ मैवं मां पर्यशङ्कतम् ।
 तावभूतां पुनस्त्वेनामावां देवभिपगुरौ ॥ १३
 युवानं रूपसंपन्नं करिष्यावः पतिं तव ।
 ततस्तस्यावयोश्चैव वृणीष्वान्यतमं पतिम् ।
 एतेन समयेनैनमामश्रय पतिं शुभे ॥ १४
 सा तयोर्वचनाद्राजक्षुपसंगम्य भार्गवम् ।
 उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृशुसुतं प्रति ॥ १५
 तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्यामुवाच क्रियतामिति ।
 'सा भर्त्रा समनुज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् १६
 श्रुत्वा तदश्विनौ वाक्यं तस्यास्तत्क्रियतामिति ।'
 ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः ॥ १७
 ततोऽम्भश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थीं प्रविवेश ह ।
 अश्विनावपि तद्राजन्सरः प्राविशतां तदा ॥ १८

विद्युतामनाच्छादिताम् ॥ १ ॥ ततः सुकन्या संवीतेति श.

पाठः ॥ ४ ॥ चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

ततो मुहूर्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्त्रयः ।
 दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 तुल्यवेषधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥ १९
 तेऽब्रुवन्सद्विताः सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे ।
 अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ २०
 'त्वमश्विनोरन्यतरं च्यवनं वा यशस्विनि ।'
 यत्र वाऽप्यभिकामाऽसि तं वृणीष्व सुशोभने ॥
 सा समीक्ष्य तु तान्सर्वास्तुल्यरूपधरान्स्थितान् ।
 निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वने स्वकं पतिम् ॥

लब्ध्वा तु च्यवनो भार्यां वयो रूपं च वाञ्छितम् ।
 हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः ॥ २३
 यथाऽहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ।
 कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन्भार्या च प्राप्तवानिमां ॥
 तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याऽहं सोमपीथिनौ ।
 भिषतो देवराजस्य सत्यमेतदब्रवीमि वाम् ॥ २५
 तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं तौ प्रतिजग्मतुः ।
 च्यवनश्च सुकन्या च सुराविव विजहतुः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि ऋतुविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

च्यवनस्य यौवनलाभश्रवणहृष्टेन शर्यातिना तद्वाभ्रमाभिगमनम् ॥ १ ॥ च्यवनेन शर्यातिर्याजनम् ॥ २ ॥ तत्र च्यव-
 नेनाश्विन्यां स्वपतिश्रुतसोमरसदानोद्यमे इन्द्रेण तस्य हतनाय बाहुना वज्रोद्यमनम् ॥ ३ ॥ तद्बाहुसंलग्नभनपूर्वकं च्यव-
 नसृष्टया कृत्यया शक्रं प्रत्यभिसरणम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।

ततः श्रुत्वा तु शर्यातिर्वयस्यं च्यवनं कृतम् ।
 सुहृष्टः सेनया सार्धयुपायाद्भार्गवाभ्रमम् ॥ १
 च्यवनं च सुकन्यां च दृष्ट्वा देवसुताविव ।
 रेमे सभार्यः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीमिव २
 ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ।
 उपोपविष्टः कल्याणीः कथाश्रक्ते मनोरमाः ॥ ३
 अथैनं भार्गवो राजश्रुवाच परिसान्त्वयन् ।
 याजयिष्यामि राजंस्त्वां संभारानुपकल्पय ॥ ४
 ततः परमसंहृष्टः शर्यातिरवनीपतिः ।
 च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५
 प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमत् ।
 कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ ६
 तत्रैनं च्यवनो राजन्याजयामास भार्गवः ।
 अद्भुतानि च तत्रासन्यानि तानि निबोध मे ॥ ७
 अगृह्णाच्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा ।
 तमिन्द्रो वारयामास गृह्णानं तयोर्ग्रहम् ॥ ८

इन्द्र उवाच ।

उभावेतौ न सोमाहौ नासत्याविति मे मतिः ।
 भिषजौ दिवि देवानां कर्मणा तेन नार्हतः ॥ ९
 च्यवन उवाच ।
 मावमंस्था महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ ।
 यौ चक्रतुर्मा भयवन्द्वन्दारकमिवाजरम् ॥ १०
 ऋते त्वां विबुधांश्चान्यान्कथं वै नार्हतः सवम् ।
 अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरंदर ॥ ११
 इन्द्र उवाच ।
 चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ ।
 लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥ १२
 लोमश उवाच ।
 एतदेव तदा वाक्यमाग्नेडयति वासवे ।
 अनाहत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३
 ग्रहीष्यन्तं तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा ।
 समीक्ष्य बलभिदेव इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
 आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् ।

वयस्यं युवानम् ॥ १ ॥ संभारान् यज्ञोपकरणानि ॥ ४ ॥
 ग्रहं सोमस्य । गृह्णानं तयोर्ग्रहं ॥ ८ ॥ सवम् सोमम् ॥ ११ ॥

शैवज्यात्कर्मणो निन्द्याविति क. पाठः ॥ १२ ॥ आग्नेडयति
 पुनः पुनरावर्तयति ॥ १३ ॥ पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः १२५

वज्रं ते महर्षिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ १५
 एवमुक्तः सयस्मिन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः ।
 जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहम् ॥ १६
 ततोऽसौ प्राहरद्वजं घोररूपं शचीपतिः ।
 तस्य प्रहरतो बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः ॥ १७
 तं स्तम्भयित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम् ।
 कृत्यार्थं सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः ॥ १८
 ततः कृत्याऽथ संजज्ञे मुनेस्तस्य तपोबलात् ।
 भदो नाम महावीर्यो बृहत्कायो महासुरः ॥ १९
 शंरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यं तु सुरासुरैः ।
 तस्यास्यमभवद्वोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ॥ २०

हजुरेका स्थिता त्वस्य भूमावेका दिवं गता ।
 चतस्रश्चायता दंष्ट्रा योजनानां शतंशतम् ॥ २१
 इतरे तस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः ।
 मासादशिखराकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः ॥ २२
 बाहू परिघसंकाशावायतावपुतं समौ ।
 नेत्रे रविशशिमख्ये वक्त्रं कालामिसंनिभम् ॥ २३
 लेलिहञ्जिह्वा वक्त्रं विद्युच्चपललोलया ।
 व्याप्ताननो घोरदृष्टिर्गसभिव जगद्बलात् ॥ २४
 स भक्षयिष्यन्संकुदः शतक्रतुमुपाद्रवत् ।
 महता घोररूपेण लोकाश्चब्देन नादयत् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते वरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

चर्द्धिंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

इन्द्राभिषुतेन वनवनेन तस्मिन्त्यप्रमुक्तकृत्यापाकतो विभिन्नं कथादिषु विभक्तम् ॥ १ ॥ कोनसेन सुकन्धोपाख्यात-
 समापनपूर्वकं युधिष्ठिराय राजसीर्येमहिमाशुचर्णनम् ॥ २ ॥

लोमश्च उवाच ।
 तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
 आचान्तं भक्षयिष्यन्तं व्याप्ताननमिवान्तकम् १
 मयात्संस्तम्भितश्चजः सृकिणी लेलिहन्मुहुः ।
 ततोऽब्रवीदेवराजश्च्यवनं भयपीडितः ॥ २
 सोमार्होवश्विनावेतावद्य प्रभृति भार्गव ।
 मविष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ॥ ३
 न ते मिथ्या समारम्भो भवत्वेष परो विधिः ।
 जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या त्वं करिष्यसि ४
 सोमपावश्विनावेतौ यथा वाद्य कृतौ त्वया ।
 'तथैव मामपि ब्रह्मन्त्रेयसा योक्तुमर्हसि ॥' ५
 भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ।
 सुकन्यायाः पितृश्रास्य लोके कीर्तिः प्रयेदिति ६
 अतो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रकाशनम् ।
 तस्मात्प्रसादं कुरु मे भवत्वेवं यथेच्छसि ॥ ७
 एवमुक्तस्य शक्रेण च्यवनस्य महात्मनः ।

स मनुष्यवर्गमञ्जीवं मुनीष च पुरंदरम् ॥ ८
 मदं च व्यभजद्राजन्पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ।
 अक्षेषु मृगयायां च पूर्वसृष्टं पुनः पुनः ॥ ९
 तदा मदं विनिक्षिप्य शक्रं संतर्प्य चेन्दुना ।
 अश्विभ्यां सहितान्देवान्याजयित्वा च तं नृपम् ॥ १०
 विख्याप्य वीर्यं लोकेषु सर्वेषु वदतावरः ।
 सुकन्यया सहारण्ये विजहारानुकूलया ॥ ११
 तस्मैतद्विजसंग्रहं सरो राजन्प्रकाशते ।
 अत्र त्वं सह सोदर्यैः पिण्डेवांश्च तर्पय ॥ १२
 एतद्दृष्ट्वा महीपाल सिकताशं च भारत ।
 सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम् ॥ १३
 पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ।
 स्थाणोर्मन्त्राणि च जपन्सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत १४
 संधिद्वयोर्नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
 अयं हि दृश्यते पार्थ सर्वपापप्रणाशनः ।
 अत्रोपस्पृश चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ॥ १५

सृकिणी गङ्गामौ ॥ २ ॥ नवो ब्रह्मन्त्रेयसि ते इति क.
 पाठः ॥ ३ ॥ संप्रति कलिद्वारसंघावपि अत्र तीर्थं त्रेताद्वा-
 वन० २६

पारसंधितुल्यः कालोस्ति । अत्र स्नातानां कलिस्पर्शो नास्तीति
 भावः ॥ १५ ॥

आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् ।
 सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ॥ १६ ॥
 चैत्याश्चैते बहुविधास्त्रिदशानां युधिष्ठिर ।
 एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते ।
 वैखानसप्रभृतयो बालखिल्यास्तथैव च ॥ १७ ॥
 शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रसवणानि च ।
 सर्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश ॥ १८ ॥
 शान्तनुश्चात्र राजेन्द्र शुनकश्च नराधिपः ।
 नरनारायणौ चोभौ तपस्तप्त्वा चिरं नृप ।
 स्थानं सनातनं भास्वावीश्वरध्यानतत्परौ ॥ १९ ॥
 इह नित्याश्रया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
 आर्चीकपर्वते तेपुस्तान्यजस्र युधिष्ठिर ॥ २० ॥

इह ते वै चरुन्माश्रय्यथ विशांपते ।
 यमुना चाश्रयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः ॥ २१ ॥
 यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्शन ।
 सर्वे चात्र गमिष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव ॥ २२ ॥
 एतत्प्रसवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजेश्वर ।
 यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वभागताः ॥ २३ ॥
 इह तेऽप्यवसत्राज्यशान्ताः परमधर्मिणः ।
 मैत्राणां मृदुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ॥ २४ ॥
 एषा सा यमुना राजन्महर्षिगणसेविता ।
 नानायज्ञचिता राजन्पुण्या पापभयापहा ॥ २५ ॥
 अत्र राजा महेष्वासो मांघाताऽयजत स्वयम् ।
 साहदेविश्च कौन्तेय सोमको ददतावरः ॥ २६ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति मान्धातुपदप्रवृत्तिनिमित्तकधनपूर्वकं मांघातुचरित्रकीर्तनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 कथं जातो महाब्रह्मन्यौवनश्चो नृपोत्तमः ॥ १ ॥
 कथं चैनां परां ख्यातिं प्राप्तवानमितद्युतिः ।
 यस्य लोकास्त्रयो वस्या विष्णोरिव महात्मनः ॥ २ ॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः ।
 'सत्यकीर्तेर्हि मान्धातुः कथ्यमानं त्वयाऽनघ' ॥ ३ ॥
 यथा मान्धातुशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः ।
 जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भाषितम् ॥ ४ ॥
 लोमश उवाच ।
 शृणुष्वावहितो राजन्राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
 यथा मान्धातुशब्दो वै लोकेषु परिगीयते ॥ ५ ॥
 इक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो महीपतिः ।
 सोऽयजत्पृथिवीपालः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ६ ॥

अश्वमेधसहस्रं च प्राप्य धर्मभृतावरः ।
 अन्यैश्च क्रतुभिर्भूर्यैरयजत्स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ७ ॥
 अनयत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा महाव्रतः ।
 मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो बभूव ह ।
 शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मवान् ॥ ८ ॥
 स कदाचिन्नृपो राजन्पुत्रवासेन दुःखितः ।
 पिपासाशुष्कहृदयः प्रविवेशाश्रमं भृगोः ॥ ९ ॥
 तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा मृगुनन्दनः ।
 इष्टिं चकार सौद्युम्नेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ १० ॥
 संभृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलशो महान् ।
 तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्वमेव समाहितः ॥ ११ ॥
 यत्प्राप्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं सुतम् ।
 'तद्वारि विहितं राजन्यसिन्नासीत्सुसंस्कृतम्' ।
 तं न्यस्य वेद्यां कलशं सुषुप्तो महर्षयः ॥ १२ ॥

सदास्रोतः सदा प्रवाहयुक्तम् ॥ १६ ॥ त्रीणि शृङ्गाणीति त्रिकोणं
 वाराणसीक्षेत्रम् । त्रीणि प्रसवणानीति च प्रयागम् । एतादि
 सर्वाणि अनुपरिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ १८ ॥ तेपुस्तपश्चक्रुः
 ॥ २० ॥ साहदेविः सृजयपुत्रस्य पुत्रः ॥ २६ ॥

षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

यौवनश्चो युवनाश्वपुत्रः । यौवनाश्विर्नृपोत्तम इति क. पाठः
 ॥ १ ॥ आत्मानं चित्तम् । आत्मवान् जितचित्तः । संयोज्ये-
 ष्टवेद्यतया ऐक्यं नीत्वा ॥ ८ ॥ सौद्युम्नेः युवनाश्वस्य ॥ १० ॥

रात्रिजागरणाच्छ्रान्तान्सौद्युम्निः समतीत्य तान् ।
 शुष्ककण्ठः पिपासार्तः पानीयार्थं भृशं नृपः ।
 तं गविश्याश्रमं शान्तः पानीयं सोऽभ्ययाचत ॥ १३
 तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा ।
 नाश्रौषीत्कञ्चन तदा शकुनेरिव वाशतः ॥ १४
 ततस्तं कलशं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ।
 अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवासृजत् ॥ १५
 स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासार्तो महीपतिः ।
 निर्वाणमगमद्रीमान्सुखी चामवचदा ॥ १६
 ततस्ते मत्स्यबुध्यन्त मुनयः सतपोधनाः ।
 निस्तोयं तं च कलशं ददृशुः सर्व एव ते ॥ १७
 कस्य कर्मेदमिति ते पथं प्रच्छन्समागताः ।
 युवनाश्वो ममेत्येवं सत्यं समभिपद्यत ॥ १८
 न युक्तमिति तं ग्राह भगवान्भार्गवस्तदा ।
 सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव संभृताः ॥ १९
 मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणम् ।
 पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रम ॥ २०
 महाबलो महावीर्यस्तपोबलसमन्वितः ।
 यः शक्रमपि वीर्येण गमयेद्यमसादनम् ॥ २१
 अनेन विधिना राजन्मर्येतदुपपादितम् ।
 अब्रह्मणं त्वया राजन्न युक्तं कृतमद्य वै ॥ २२
 न त्वद्य शक्यमस्माभिरेतत्कर्तुमतोऽन्यथा ।
 नूनं दैवकृतं होतव्यदेवं कृतवानसि ॥ २३
 पिपासितेन याः पीता विधिमश्रपुरस्कृताः ।
 आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्यसंभृताः ॥ २४
 ताभ्यस्त्वमात्मना पुत्रमीदृशं जनयिष्यसि ।
 विधास्यामो वयं तत्र तवेष्टिं परमाज्जुताम् ॥ २५
 यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्यवान् ।
 'न च प्राणैर्महाराज वियोगस्ते भविष्यति ॥ २६
 मा खिदस्त्वं हि राजेन्द्र दैवं हि बलवचरम् ।'
 गर्भधारणजं वाऽपि न स्वेदं समवाप्स्यसि ॥ २७

ततो वर्षश्चते पूर्णे तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 वामं पार्श्वं विनिर्मिय सुतः सूर्य इव स्थितः ॥ २८
 निश्चक्राम महातेजा न च तं चतुराविशत् ।
 युवनाश्रं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
 ततः शक्रो महातेजास्तं दिदृक्षुरुपागमत् ।
 ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन्वास्त्यतीति किम् ॥ ३०
 भदेशिनीं ततोऽस्यास्य शक्रः समभिसंदधे ।
 मामयं धास्यतीत्येवं भाषिते चैव वज्रिणा ।
 मांघातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ॥ ३१
 भदेशिनीं शक्रदचामासाद्य स शिशुस्तदा ।
 अवर्धत महातेजाः किष्कून् राज्ञस्त्रयोदश ॥ ३२
 वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्यस्त्राणि चेश्वरम् ।
 उपतस्थुर्महाराजं ध्यातमात्राणि सर्वशः ॥ ३३
 धनुराजगवं नाम शराः शृङ्गोद्गवाश्च ये ।
 अभ्येक्षं कवचं चैव सद्यस्तमुपशिश्रियुः ॥ ३४
 सोऽभिषिक्तो भगवता स्वयं शक्रेण भारत ।
 धर्मेण व्यजयल्लोकांस्त्रीन्विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ३५
 तस्याप्रतिहतं चक्रं श्रावर्तत महात्मनः ।
 रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३६
 तस्येयं वसुसंपूर्णा वसुधा वसुधाधिप ।
 तेनेष्टं विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३७
 चित्तचैत्यो महातेजा धर्मान्प्राप्य च पुष्कलान् ।
 शक्रस्यार्थासनं राजल्लब्धवानमितद्युतिः ॥ ३८
 एकाद्वा पृथिवी तेन धर्मेनित्येन धीमता ।
 विजिता शासनादेव सरलाकरपचना ॥ ३९
 तस्य चैत्यैर्महाराज क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
 चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत्किंचिदनावृतम् ४०
 तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना ।
 ब्राह्मणेभ्यो महाराज दधानीति प्रचक्षते ॥ ४१
 तेन द्वादशवार्षिकयामनावृष्ट्या महात्मना ।
 वृष्टं सस्यविवृज्यर्थं मिषतो वज्रपाणिनः ॥ ४२

वाशतः शब्दं कुर्वतः ॥ १४ ॥ निर्वाणं तपःफलम् ॥ १६ ॥
 इष्टिमिच्छतम् ॥ २५ ॥ किं धास्यति पास्यति स्तन्याभावात्
 ॥ ३० ॥ मां धास्यति मां धरता । धातेति लुङ्गन्तस्य व्या-
 ख्यानं धास्यतीति । भदेशिनीं तर्जनीम् ॥ ३१ ॥ किष्कून्

हस्तान् वितस्तीन्वा ॥ ३२ ॥ चक्रमात्रा ॥ ३६ ॥ चित्तचैत्यः
 कृतचयनकतुः ॥ ३८ ॥ पद्मं शतकोटयस्तेषामपि सहस्राणि
 दश ॥ ४१ ॥

तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
 गर्जन्निव महामेघः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४३
 मजाश्चतुर्विधास्तेन त्राता राजन्कृतात्मना ।
 तेनात्मतपसा लोकास्तापिताश्चातितेजसा ॥ ४४
 तस्यैतद्देवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः ।
 यस्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥ ४५
 तथा त्वमपि राजेन्द्र मान्धातेव महीपतिः ।

धर्मं कृत्वा महीं रश्मिं स्वर्गलोकं गमिष्यसि ॥ ४६
 एतत्ते सर्वमाख्यातं मान्धातुश्चरितं महत् ।
 जन्म चाग्र्यं महीपाल यन्मां त्वं परिपृच्छसि ४७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः स कौन्तेयो लोमशेन महर्षिणा ।
 प्रमच्छानन्तरं भूयः सोमकं प्रति भारत ॥ ४८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

सोमकनामकेन राज्ञा भार्याशतोद्वाहेपि ज्येष्ठायामेव जन्तुनामकैकापत्यजननम् ॥ १ ॥ पिपीलिकादृष्टपुत्रदुःखदर्शन-
 निर्विण्णेन तेन राज्ञा ऋत्विजं प्रति बहुपुत्रोत्पादनोपायप्रश्नः ॥ २ ॥ ऋत्विजा राजानं प्रति जन्तोः पञ्चकरणेन होमे तद्व-
 पाप्राणनेन भार्याशते पुत्रशतजननोक्तिः ॥ ३ ॥

शुधिष्ठिर उवाच ।
 कथंवीर्यः स राजाऽभूत्सोमको ददतावरः ।
 कर्माण्यस्य प्रभावं च श्रोतुमिच्छामि तच्चतः ॥ १
 लोमश उवाच ।
 शुधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
 तस्य भार्याशतं राजन्सदृशीनामभूत्तदा ॥ २
 स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ।
 कंचिन्नासादयामास कालेन महता ह्यपि ॥ ३
 कदाचित्तस्य वृद्धस्य यतमानस्य धीमतः ।
 जन्तुर्नाम सुतस्तस्य ज्येष्ठार्यां समजायत ॥ ४
 तं जातं मातरः सर्वाः परिवार्य समासते ।
 सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्विशोषते ॥ ५
 ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत्स्किचि ।
 स दृष्टो ह्यरुदद्राजंस्तेन दुःखेन बालकः ॥ ६
 ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन्भृशदुःखिताः ।
 प्रवार्य जन्तुं सहसा स शब्दस्तुष्टुलोऽभवत् ॥ ७
 तमार्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
 अमात्यपर्वदो मध्ये उपविष्टः सहत्विजा ॥ ८
 ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।

तस्यै क्षत्ता यथावृत्तमाचचक्षे सुतं प्रति ॥ ९
 त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिमिः ।
 प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिदमः ॥ १०
 सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्कम्यान्तःपुराष्टुपः ।
 ऋत्विजा सहितो राजन्सहामात्य उपाविशत् ११
 सोमक उवाच ।
 धिगस्त्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
 नित्यातुरत्वाद्भूतानां श्लोक एवैकपुत्रता ॥ १२
 इदं भार्याशतं ब्रह्मन्परीक्ष्य सदृशं प्रभो ।
 पुत्रार्थिना मया वोढं न तासां विद्यते मजा ॥ १३
 एकः कथंचिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।
 यतमानासु सर्वासु किन्तु दुःखमतः परम् ॥ १४
 वयस्य समतीतं मे सभार्यस्य द्विजोत्तम ।
 आसां प्राणाः सभायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥ १५
 स्यात्तु कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।
 महता लघुना वाऽपि कर्मणा दुष्करेण वा ॥ १६
 ऋत्विगुवाच ।
 अस्ति चैतादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।
 यदि शक्नोषि तत्कर्तुमथ नक्ष्यामि सोमक ॥ १७

चतुर्विधाः भुरनरतिर्यक्त्यावराः ॥ ४४ ॥ सप्तविंशत्य-
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

स्किचि कथ्याम् ॥ ६ ॥ अमात्यपर्वदो मध्ये मन्त्रितमान्तः
 ॥ ८ ॥ क्षत्ता दैवारिकः ॥ ९ ॥

सोमक उवाच ।

कार्यं वा यदि वाऽकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।
कृतमेवेति तद्विद्धि भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १८

ऋत्विगुवाच ।

यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ ।

॥ इति श्रीमत्सह्याश्वरते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

एकोनविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

ऋत्विगोवचना सोमकेन राज्ञा जन्तुनामकपुत्रवपाया होमे तद्वन्धाश्रयणेन तज्जग्याश्रये पुत्रशतोत्पत्तिः ॥ १ ॥ लोका-
न्तरं गतेन सोमकेन ऋत्विजा सह तज्जग्यस्तपुत्रहवनजनारकीयदुःखानुभवपूर्वकं तेन सहैव स्वीयसुकृतफलोपभोगः ॥ १११

सोमक उवाच ।

ब्रह्मन्वद्यद्यथा कार्यं तत्कुरुष्व तथातथा ।
पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ १

लोमश उवाच ।

ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।
मातरस्तु बलात्पुत्रमपाकार्षुः कृपान्विताः ॥ २

हा हताः सेति वाशन्त्यस्तीश्रशोकसमाहताः ।

तं मातरः प्रत्यर्कषन्गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥ ३

सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोपि स कर्षति ।

कुररीणामिवार्तानामपाकृष्य ॥ तं सुतम् ॥ ४

विशस्य चैनं विधिवद्वपामस्य जुहाव सः ।

वपायां ह्ययमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ॥ ५

आर्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन ।

सर्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः पार्थिवाङ्गनाः ॥ ६

ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशांपते ।

जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत ॥ ७

जन्तुर्ज्येष्ठः समभवज्जनिन्यामेव पूर्ववत् ।

स तासामिष्ट एवासीत् तथाऽन्ये निजाः सुताः ८

तच्च लक्षणमस्यासीत्सौवर्णं पार्श्वं उत्तरे ।

तस्मिन्पुत्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैरपि ॥ ९

ततः स लोकभगमत्सोमकस्य गुरुः परम् ।

अन्वक्षमेव पश्चात्तु सोमकोप्यगमत्परम् ॥ १०

अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः ।

तमपृच्छत्किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ॥ ११

तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना मृशम् ।

त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्मणः फलम् १२

एतच्छ्रुत्वा स राजर्विधर्मराजमथाब्रवीत् ।

अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः ॥ १३

मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना ।

‘सोहमात्मानमाधासे नरके मुच्यतां गुरुः ॥’ १४

धर्म उवाच ।

नान्यः कर्तुः फलं राजसुपभुङ्क्ते कदाचन ।

इमानि तव दृश्यन्ते फलानि वदतांवर ॥ १५

सोमक उवाच ।

पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनम् ।

इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ १६

नरके वा धर्मराज कर्मणाऽस्य समो ह्यहम् ।

पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदम् ॥ १७

धर्मराज उवाच ।

यद्येवमीप्सितं राजन्मृङ्गास्य सद्वितः फलम् ।

तुल्यकालं सहानेन पश्चात्प्राप्स्यसि सद्गतिम् १८

लोमश उवाच ।

स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।

क्षीणपापश्च तस्मात्स विमुक्तो गुरुणा सह ॥ १९

जन्तुना पञ्चभूदेन ॥ १९ ॥ अष्टाविंशत्यधिकशततमो-
ऽध्यायः ॥ १२८ ॥

वाशन्त्यः क्रोधान्त्यः ॥ ३ ॥ वपां देहान्तर्गतमपूनाकारं मांसम्
॥ ५ ॥ लक्षणं चिह्नम् ॥ ९ ॥ सोमकस्य ऋत्विगिति शेषः ॥ १० ॥

लेभे कामाञ्जुभान् राजन्कर्मणा निर्जितान्स्वयम् ।
सह तेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुमियः ॥ २०
एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोमे विराजते ।

क्षान्त उष्यात्र यद्वात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ २१
एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः ।
यद्वात्रं नियतात्मानः सज्जीमिव कुरुद्वह ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

युधिष्ठिरेण मार्कण्डेयाश्रमगमनम् ॥ १ ॥ ओमसेन युधिष्ठिरं प्रति संग्रहेण मार्कण्डेयचरित्रकथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
सोमकस्याश्रमे पुण्ये धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
यद्वात्रमुष्य नियतो आत्रादिभिररिदमः ।
तस्याभिर्गम्य सहसा दिशं प्रायात्तथोचराम् ॥ १
बहुदूरं ततो गत्वा वनं तत्र मनोहरम् ।
बहुपुष्पफलाकीर्णं महानद्युपशोभितम् ॥ २
दृष्ट्वा पमच्छ राजाऽसौ लोमशं मुनिसत्तमम् ।
किमिदं दृश्यते रम्यं वनं बहुमृगाद्विजम् ॥ ३
बहुपुष्पफलोपेतं मुनिसङ्घैर्निषेवितम् ।
स्ववन्त्या च समायुक्तं महत्या पुण्यतोयया ॥ ४
ऋषीणामाश्रमाः पुण्या दृश्यन्ते विविधा मुने ।
कस्यायमाश्रमः पुण्यः कस्येमे मुनयोऽमलाः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं नद त्वं वदतांवर ॥ ५
लोमश उवाच ।
शृणु राजेन्द्र भद्रं ते वनस्यास्य पुरातनम् ।
बृहन्नतं निखिलेनाद्य प्रोच्यमानं मयाऽनघ ॥ ६
मृकण्डपुत्रो मेधावी मार्कण्डेयो महामुनिः ।
बाल एव महाबुद्धिः सर्वविद्याविशारदः ॥ ७
मातापित्रोः प्रियं कुर्वन्तपोर्यं वनमाविशत् ।
अत्राश्रमपदं कृत्वा तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८
ग्रीष्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः ।
जलस्थः शिशिरे योगी बहुकालमवर्तत ॥ ९
ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ।
जितेन्द्रियो जितभाणश्चिन्तयन्ददमव्ययम् ।
अनाहारो जितक्रोधश्चिरमेवमवर्तत ॥ १०

एतस्मिन्नन्तरे राजन्ननादृष्टिः सुदारुणा ।
संभूता सर्वसंहर्त्री तथा दग्धं चराचरम् ॥ ११
अनावृष्ट्यां भवृत्तार्यां सर्वे च निधनं गताः ।
केचिदन्ये महात्मानो मुनयो द्विजपुङ्गवाः ॥ १२
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः सर्वाश्च योषितः ।
पशुपक्षिमृगाः सर्वे क्षुत्पिपासासमाकुलाः ।
कृशाः शुष्कोष्ठकण्ठाश्च भ्रान्ता भ्रान्ता विचेतसः ॥
केनचित्पुण्यशेषेण मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
आश्रमं शनकैः प्राप्ता मूर्च्छिताः सहसाऽपतन् ॥ १४
समाधिविरतो योगी मार्कण्डेयो महातपाः ।
तद्वनं निषिद्धं दृष्ट्वा जनैः क्षुब्धसमाकुलैः ॥ १५
दयार्द्रहृदयो योगी शिवं ध्यात्वा हृदम्बुजे ।
तेषां संरक्षणार्थोय वेदगन्धिस्वरेण सः ।
आजुहाव तदा गङ्गां तपोयोगेन भारत ॥ १६
गङ्गा समागता शीघ्रं तेनाहूताऽतिपावना ।
नाम्ना वेदनदीत्येव प्रख्याता लोकपावना ॥ १७
पर्जन्यश्च समाहूतः सुखं वर्षति भारत ।
सस्यानि च समृद्धानि फलमूलान्यनेकशः ।
संभूतान्यत्र राजेन्द्र सर्वे ते रक्षिता जनाः ॥ १८
मार्कण्डेयं प्रशंसन्तो जनाः सर्वे द्विजात्तयः ।
चिरं सुखमवर्तन्त तेन संरक्षिता नृप ॥ १९
एवं विधाय रक्षां ॥ सर्वेषां पुण्यकर्मणाम् ।
पुनश्चचार च तपः परमेश्वरतुष्टये ॥ २०
एवं बहुतिथे काले प्रादुरासीन्महेश्वरः ॥ २१
दृष्ट्वा च सर्वदेवेशं चन्द्रमौलिमुमापतिम् ।

क्षान्तः क्षमावान् । उष्य उपित्वा ॥ २१ ॥

एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

ब्रह्मविष्णवादिभिर्देवैः सिद्धविद्याधरोरगैः ॥ २२
 गन्धर्वयक्षप्रवरैः सकिन्नरपतत्रिभिः ।
 स्तूयमानं महादेवमव्ययं निष्कलं शिवम् ।
 प्रणनाम मुनिर्भक्त्या साष्टाङ्गं च पुनः पुनः ॥ २३
 प्रणम्योत्थाय सहसा बद्धाञ्जलिपुटो मुनिः ।
 तुष्टाव विविधैः स्तोत्रैर्महादेवं जगत्पतिम् ॥ २४
 तमुवाच महादेवो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।
 वरं वरय भद्रं ते वरदोसि मुने तव ॥ २५
 एवं संबोधितस्तेन शिवेन परमात्मना ।
 सगद्गदमिदं वाक्यमुवाच परमेश्वरम् ॥ २६
 नान्यं वरं वृणे शंभो विना त्वत्पादपङ्कजे ।
 भक्तिं ह्यनन्यसुलभां स्वामिन्नव्यभिचारिणीम् ॥ २७
 एवमुक्तोऽथ मुनिना भगवानीश्वरेश्वरः ।

पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं मार्कण्डेयं महामुनिम् ॥ २८
 सम्यगाराधितः पित्रा तव पुत्रार्थमादरात् ॥ २९
 शतायुर्निर्गुणः पुत्रः शुभः षोडशवार्षिकः ।
 उभयोरन्यमिच्छ त्वमित्युक्तः सोऽब्रवीच्च माम् ३०
 निर्गुणो मास्तु देवेश शतायुः षोडशाब्दकः ।
 सुगुणोऽस्तु सुतो मेऽद्य इति पित्रा वृतं पुरा ॥ ३१
 त्वया तप्तेन तपसा तोषितोऽहं भृशं मुने ।
 दीर्घमायुर्मया दत्तं मृत्युश्च प्रतिषेधितः ॥ ३२
 हृत्युक्त्वा भगवानीशस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्मिन् मुनयोऽमलाः ॥ ३३
 अत्रैकरात्रमुषिताः सर्वे मृत्युं तरन्ति वै ।
 अत्रैव भरतश्रेष्ठ मयतो वस भूमिप ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति वानातीर्थसहिमाजुवर्णनम् ॥ १ ॥

लोमश उवाच ।
 अस्मिन्किल स्वयं राजत्रिष्टवान्वै प्रजापतिः ।
 सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम् ॥ १
 अन्वरीषश्च नाभाग इष्टवान्यमुनामनु ।
 यत्रेष्टा दशपद्मानि सदस्तेभ्योऽभिष्टवान् ॥ २
 यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः ।
 देशश्च नाहुषस्यायं यज्वनः पुण्यकर्मणः ॥ ३
 सार्वभौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः ।
 स्पर्धमानस्य शक्रेण तस्येदं यज्ञवास्त्वह ॥ ४

अभिष्टवान् दत्तवान् ॥ २ ॥ यज्ञवास्तु यज्ञभूमिः । इह
 अस्मिन्वास्तुनि । इदमुत्तरान्वयि ॥ ४ ॥ अग्निभिरभिस्थापना-
 वैरिष्टकारचितैः स्थण्डिलैः ॥ ५ ॥ समी आसिंशार्थं दध्युत्पा-
 दनार्थमानीता शमीशाखा । एकपत्रा शालितपत्रा ॥ ६ ॥
 प्रसर्पणं संचारभूमिः । रौप्यायां रूप्यवत् श्वेतवर्णायां स्वर्गा-
 न्धां वा । सामीप्ये सप्तमी । प्रसर्पणं तीर्थमित्यन्ये ॥ ७ ॥
 अनुवंशं परंपरागतमाख्यानश्लोकम् । उल्लखलैरिति । उल्लखल-
 सहानि स्त्रीणां कर्णभरणानि भवन्तीति स्वयमुल्लखलैरेवाम-
 रण्युक्तासतीति शेषः । एतेन निरुक्तवेषलं पिशाच्याः ॥ ८ ॥

पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निर्णिचितां महीम् ।
 मञ्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ॥ ५
 एषा शम्येकपत्रा सा शकटं चैतदुत्तमम् ।
 पश्य रामहृदानेताल्पस्य नारायणाश्रमम् ॥ ६
 एतच्चर्चीकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
 प्रसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितौजसः ॥ ७
 अत्रानुवंशं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन ।
 उल्लखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत ॥ ८
 युगन्धरे दधि मांस्य उपित्वा चाच्युतस्यले ।

युगन्धरे पयः प्राप्येति च. पाठः । उक्तं भाषणमेवाह द्याभ्यां
 युगन्धर इति । अस्मिन्तीर्थे सपुत्रा ब्राह्मणी ब्राह्मणगता तां
 प्रति पिशाची वदति । त्वया युगन्धरे पर्वते देवो वा दधि-
 प्राधानं कृतम् । तत्रोष्ट्रीक्षीरं गदैभ्याद्विहीरं च दधि क्रियते ।
 तथा अच्युतस्यलाह्वये संकरजानां ग्रामे वासश्च कृतः । तथा भु-
 तिलयाह्वये दस्युग्रामेऽसिदग्धानां मृतानां क्षेपणं यस्यां नद्यां
 क्रियते तस्यां स्नातासि । अतो दोषत्रयवती त्वम् । एतत्करणे
 हि प्रायश्चित्तं धर्मशास्त्रे प्रतिष्ठम् । औश्रमैकशकं क्षीरं दुराहु-
 त्यमिति । संसृज्य संकरैः सार्धं प्राजापत्यं व्रतं चरेदिति । श्रोत्र्य

तद्भूतलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमर्हसि ॥ ९
 एकरात्रमुषित्वेह द्वितीयं यदि वत्ससि ।
 एतद्वै ते दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तमितोऽन्यथा ॥ १०
 अद्य चात्र निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम ।
 द्वारमेतत्तु कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ॥ ११
 अत्रैव नाहुषो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।
 यथातिर्बहुरत्नौघैर्यत्रेन्द्रो मुदमभ्यगात् ॥ १२
 एतत्पुक्षानतरणं यमुनातीर्थमुत्तमम् ।
 एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारमाहुर्मनीषिणः ॥ १३
 अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः ।
 यूपोल्लखलिकास्तात गच्छन्त्यवभृथप्लवम् ॥ १४
 अत्र वै भरतो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।
 हयमेधेन यज्ञेन मेध्यमश्वमवासृजत् ॥ १५
 असकृत्कृष्णसारङ्गं धर्मेणाप्य च मेदिनीम् ।
 अत्रैव पुरुषव्याघ्र मरुतः सत्रमुत्तमम् ।
 प्राप्य चैवर्षिमुख्येन संवर्तेनाभिपालितः ॥ १६

अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वाल्लोकान्मपश्यति ।
 पूयते दुष्कृताचैव अत्रापि समुपस्पृष्ट ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 तत्र सभ्रातृकः स्नात्वा स्तूयमानो महर्षिभिः ।
 लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
 सर्वाल्लोकान्मपश्यामि तपसा सत्यविक्रम ।
 इहस्यः पाण्डवश्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥ १९
 लोमश उवाच ।
 एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।
 स्नात्वा तपोयुक्तास्त्रील्लोकान्सचराचरान् ॥
 सरस्वतीमिमां पुण्यां पुण्यैकशरणावृताम् ।
 यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धृतपाप्मा भविष्यसि ॥ २१
 इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः सुरर्षयः ।
 ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोपि च ॥ २२
 वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात्पञ्चयोजना ।
 कुरोर्वै यज्ञशीलस्य क्षेत्रमेतन्महात्मनः ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति सरस्वत्यादिमाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥ तथा श्वेतकपोतोपाख्यानकथनारम्भः ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 इह मर्त्यास्तनूस्त्यक्त्वा स्वर्गं गच्छन्ति भारत ।
 मर्तुकामा नरा राजभिर्हायान्ति सहस्रशः ॥ १
 एवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा ।

भूतिलये विप्रः प्राजापत्यं मतं श्वरेति च । तत्र लया न
 कृतमतः कथमत्र वस्तुमिच्छसि । दोषवतामिह तीर्थे वासो
 दुर्लभ इत्यर्थः । एवं पिशाचीवाक्यं श्रुत्वापि सा प्राज्ञाणी तत्र
 ज्ञानादिकं कृतवती । ततस्तथा राक्षसा तस्या घटपिठरादिकं
 नाशितम् । उक्तं च । एतत्तत्र दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तं तु दृश्यसीति ।
 वृत्तं जातम् । रात्रौ तु तव पुत्रमपि नाशयिष्यामीति भावः ।
 अथापि द्वितीयां रात्रिं वस्तुमिच्छसि चेत्तत्र भूयांसमपकारं
 करिष्यामीति युगन्धरादिदेशत्रयनिन्दापरत्वेन व्याख्या ॥ ९ ॥
 सर्वं अभक्षयित् एकरात्रमेवात्र वस्तुं योग्या । यदि द्वितीयां
 वस्तुमिच्छसि तर्हि ते तव एतत् नदीयं वृत्तं भविष्यति मद्गतं
 पिशाची भूक्षत्र ज्ञानं न लप्स्यसे । एतदिति स्वयत्तस्याभि-

इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजितो नराः ॥ २
 एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौधवती नदी ।
 एतद्दिनशनं नाम सरस्वत्या विशांपते ॥ ३
 द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां दोषात्सरस्वती ।

नीय प्रदर्शनम् । द्वितीयदिनवासस्यैवैतत्कथं । द्वितीयरात्रिबाधे
 तु इतोऽन्यथा अहल्यादिबन्धोद्भ्राष्ट्या शिलाभावो भविष्यति ।
 तेन तीर्थदर्शनमपि न लप्स्यसे इति ॥ १० ॥ एतत्तत्रावटं
 नामेति क. पाठः ॥ १३ ॥ दन्तोल्लखलिनस्तत्रेति क. पाठः ।
 सारस्वतीर्वाङ्गणेः ऋजिभिर्ब्रह्मैरीजानाः यूपोल्लखलिकाः यूपान्
 उल्लखलानि च यज्ञसाधनान्यादृक्ते यूपोल्लखलिकाः ॥ १४ ॥
 कृष्णसारङ्गं कृष्णहरिणसदृशं श्यामकर्णमित्यर्थः ॥ १५ ॥
 तीर्थान्तरमाह सरस्वतीति । पश्यैकशरणावृतामिति क. पाठः
 ॥ २१ ॥ एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

इह मर्त्यास्तपसात्वेति क. ध. पाठः ॥ १ ॥

प्रविष्टा पृथिवीं नीर मा निषादा हि मां विदुः ४
 एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृश्या सरस्वती ।
 यत्रैनामभ्यवर्तन्त दिव्याः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५
 एतत्सिन्धोर्महत्तीर्थं यत्रागस्त्यमरिंदम ।
 लोपामुद्रा समागम्य भर्तारमवृणीत वै ॥ ६
 एतत्प्रकाशते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते ।
 इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७
 एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् ।
 एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी ॥ ८
 अत्र वै पुत्रशोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः ।
 बद्धाऽत्मानं निषतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ९
 काश्मीरमण्डलं चैतत्सर्वपुण्यमरिंदम ।
 महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं आरुभिः सह ॥ १०
 यत्रौत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुषस्य च ।
 अग्नेश्चैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११
 एतद्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते ।
 वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥ १२
 एष वातिकषण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः ।
 नात्यवर्तत यद्वारं विदेहादुत्तरं च यः ॥ १३
 इदमाश्चर्यमपरं देशेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
 क्षीणे युगे तु कौन्तेय शर्वस्य सह पार्षदैः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्वाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

अथ त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

क्षितिपरीक्षणार्थं श्येनीभूतेनेन्द्रेणानुवृत्तस्य कपोतरूपधारिणोऽग्नेः क्षितिप्रति शरणागतिः ॥ १ ॥ कपोतरिरक्षिषवा
 राज्ञा श्येनानुमत्या स्वशरीरोत्कृष्टमांसस्य कपोतेन सह तुलारोपणम् ॥ २ ॥ मांसापेक्षया कपोतस्य गौरवातिरेके राज्ञा
 स्वयमेव तुलारोहणम् ॥ ३ ॥ ततस्तुष्टाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां तदभ्यां संनपूर्वकं लङ्कोकगमनम् ॥ ४ ॥

श्येन उवाच ।

बद्धा पादौरिति शेषः । विपाशः पाशहीनः । अतएव विपाशानाम्
 ॥ ९ ॥ वर्षं वसतिस्थानम् ॥ १२ ॥ यो रामः प्रख्यातः सत्य-
 विक्रमश्च विदेहादुत्तरं च यद्वारं यद्वर्षस्य द्वारं एवोऽनुभूयमानो
 वातिकषण्डो वातानीतः पचाक्षिसमूहो नात्यवर्तत । तेन रामेण
 कृतमिति पूर्वोक्तमर्थः । एतादेवोत्तानीतस्यात्राप्रवेशात्प्रामसामर्थ्यं
 प्रत्यक्षमाश्चर्यमित्यर्थः । एष वातिः कषण्डो वै इति क. घ. पाठः
 ॥ १३ ॥ युगे पञ्चसंवत्सरात्मकं तस्मिन्क्षीणे समाप्ते सति
 यदा सौरसावनवार्हस्पत्यनाक्षत्रचान्द्राः संवत्सरा एककालं

सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिणः ॥ १४
 अस्मिन्सरसि सत्रैर्वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् ।
 यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारं शुभार्थिनः ॥ १५
 अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 क्षीणपापः शुभौल्लोकान्प्राप्नुते नात्र संशयः ॥ १६
 एष उज्जानको नाम पावकिर्यत्र शान्तवान् ।
 अरुन्धतीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १७
 हृदश्च कुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयम् ।
 आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना ॥ १८
 समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय श्रुतस्त्वया ।
 तं द्रक्ष्यसि महाराज भृगुतुन्दं महागिरिम् ॥ १९
 वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमोचनीम् ।
 महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोषां सुनिर्मलाम् ॥ २०
 जलां चोपजलां चैव यमुनामभितो नदीम् ।
 उशीनरो वै यत्रेष्टा वासवादत्यरिच्यत ॥ २१
 तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशांपते ।
 अभ्यागच्छन्नूपवरं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥ २२
 जिज्ञासमानो वरदो महात्मानमुशीनरम् ।
 इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः २३
 ऊर्तं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजालयात् ।
 शरणार्थी तदा राजभिलिख्ये भयपीडितः ॥ २४

धर्मात्मानं त्वरहुरेकं सर्वे राजन्महीक्षितः ।

समाप्यन्ते स युगक्षयकालस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥ पावकः
 स्कन्दः । शान्तवान् शमं प्राप । वसिष्ठोऽपि शान्तवान्
 एष उज्जानको नाम यवकीर्यत्र शान्तवानिति क. घ. पाठः
 ॥ १७ ॥ कुशवान् जलवान् । अकोपना जितकोपा ॥ १८ ॥
 समासः संक्षेपः । यस्मिन्दृष्टे समाधिफलं भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥
 देवसमितिं राजसभाम् ॥ २२ ॥ निलिख्ये लीनः ॥ २४ ॥
 द्वाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥ १

विहितं भक्षणं राजन्पीड्यमानस्य मे क्षुधा ।

मार्हिसीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृज्य मा नशः ॥ २

राजोवाच ।

संत्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो मीतो महाद्विज ।

मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृधुर्यं द्विजः ॥ ३

एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः ।

अप्रदाने परो धर्मः किं त्वं श्येनेह पश्यसि ॥ ४

प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः श्येन लक्ष्यते ।

मत्सकाशं जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ॥ ५

[यो हि कश्चिद्विजान्द्वन्द्याद्वा वा लोकस्य मातरम् ।

शरणागतं च त्वजते तुल्यं तेषां हि पातकम्] ॥ ६

श्येन उवाच ।

आहारात्सर्वभूतानि संभवन्ति महीपते ।

आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ७

क्षक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम् ।

न तु भोजनमुत्सृज्य क्षक्यं वर्तयितुं चिरम् ॥ ८

भक्ष्याद्विलोपितस्याद्य मम प्राणा विशांपते ।

निसृज्य कायमेष्यन्ति पन्थानमपुनर्भवम् ॥ ९

प्रमृते मयि धर्मात्मन्पुत्रदारादि न ह्वयति ।

रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून्प्राणांश्च रक्षसि ॥ १०

बहून्यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुवर्त्म तत् ।

अविरोधी तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रमः ॥ ११

विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवम् ।

न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुपाचरेत् ॥ १२

गुरुलाघवमाज्ञाय धर्माधर्मविनिश्चये ।

यतो भूयास्ततो राजन्कुरु धर्मविनिश्चयम् ॥ १३

राजोवाच ।

बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम ।

सुंपर्णः पक्षिराद् किं त्वं धर्मं ज्ञात्वाऽभिभाषसे ॥ १४

तथाहि धर्मसंयुक्तं बहुचित्रं च भाषसे ।

न तेऽस्त्यविदितं किंचिदिति त्वां लक्षयाम्यहम् ।

शरणैषिपरित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ॥ १५

आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहंगम ।

क्षक्यश्चाप्यन्यथा कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ॥ १६

गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोपि वा ।

त्वदर्थमद्य क्रियतां यथान्यदिह काङ्क्षसि ॥ १७

श्येन उवाच ।

न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ।

भक्षयामि महाराज किं ममान्येन केनचित् ॥ १८

यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुत्रव ।

तमुत्सृज्य महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ १९

श्येनाः कपोतान्खादन्ति श्रुतिरेषा सनातनी ।

मा राजन्सारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमासज ॥ २०

राजोवाच ।

राष्ट्रं शिबीनामृद्धं वै शाधि पक्षिभिरर्चितः ।

कृत्स्नमेतन्मया दत्तं राजवद्विहगोत्तम ॥ २१

यं वा कामयसे कामं श्येन सर्वं ददानि ते ।

दिनेमं पक्षिणं श्येन शरणार्थिनमागतम् ॥ २२

येनेमं स्थापयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।

तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दासे कपोतकम् ॥ २३

श्येन उवाच ।

उशीनरं कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।

आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २४

यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम ।

त्वया प्रदेयं तन्ममं सा मे तुष्टिर्मेविष्यति ॥ २५

राजोवाच ।

अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्माभिधाचसे ।

तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २६

लोमश उवाच ।

अथोत्कृत्य स्वमांसं तु राजा परमधर्मवित् ।

तुलयामास कौन्तेय कपोतेन समं विभो ॥ २७

प्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते ।

पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २८

न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।

मा रक्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृज्यमानसि इति श्र. पाठः ॥ २ ॥
कदलीस्कन्धमासजिति कदलीस्कन्धतुल्ये निःसारेऽस्मिन् धर्मे

मा सज्जो भवेत्यर्थः ॥ २० ॥ त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः
॥ १३३ ॥

तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥२९॥
इयेन उवाच ।

इन्द्रोऽहमसि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयम् ।
जिज्ञासमानौ धर्मं त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ ३० ॥
यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशांपते ।
एषा ते शाश्वती कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥३१॥
यावद्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥

इत्युक्त्वा भूमिपतये तस्मै दत्त्वा यथेप्सितम् ।
प्रशस्य जग्मतू राजनिन्द्राग्री तुष्टमानसौ ॥ ३३ ॥
उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी ।
विभ्राजमानो वपुषाऽप्यारुरोह त्रिविष्टपम् ॥ ३४ ॥
तदेतत्सदनं राजन्राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३५ ॥
तत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः ।
दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन्पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ॥ ३६ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

लोमशेन श्वेतकेतोराश्रमंगतं युधिष्ठिरं प्रति अष्टावक्रोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ धनार्जनाय जनकपुरं गतस्य कहो-
लस्य वन्दिना चादे विजित्य जले विमिमज्जनम् ॥ २ ॥ तद्विदितवता सत्यपुत्रेणाष्टावक्रेण श्वेतकेतुनासह जनकनगरं प्रति
गमनम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।

यः कथ्यते मन्त्रविदय्यबुद्धि-
रौदालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ।
तस्याश्रमं पश्यत पाण्डवेया
सदाफलैरुपपन्नं महीजैः ॥ १ ॥
साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श
सरस्वतीं मानुषदेहरूपाम् ।
वेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां
सरस्वतीं श्वेतकेतुर्वभाषे ॥ २ ॥
असिन्धुगे ब्रह्मकृतां वरिष्ठा-
वास्तां मुनी मातुलभागिनेयौ ।
अष्टावक्रश्चैव कहोलसूनु-
रौदालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ॥ ३ ॥
विदेहराजस्य समीपतस्तौ
धीराबुभौ मातुलभागिनेयौ ।
प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे
वन्दि निजग्राहतुरग्रमेयौ ॥ ४ ॥
उपास्त्व कौन्तेय सहानुजस्त्वं
तस्याश्रमं पुण्यतमं प्रविश्य ।

अष्टावक्रं यस्य दौहित्रमाहु-
र्योऽसौ वन्दि जनकस्याथ यज्ञे ।
वादी विप्राभ्यो बाल एवाभिगम्य
वादे भङ्क्त्वा मञ्जयामास नद्याम् ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं प्रभावः स बभूव विप्र-
स्तथाभूतं यो निजग्राह वन्दिम् ।
'किंचाधिकृत्याथ तयोर्विवादो
विदेहराजस्य समीप आसीत् ॥' ६ ॥
अष्टावक्रः केन चासौ बभूव
तत्सर्वं मे लोमश शंस तत्त्वम् ॥ ७ ॥

लोमश उवाच ।
उदालकस्य नियतः शिष्य एको
नाम्ना कहोळेति बभूव राजन् ।
शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्ती
दीर्घं कालं सोऽध्ययनं चकार ॥ ८ ॥
तं वै विप्राः पर्यभवंस्तु शिष्या-
स्तं च ज्ञात्वा विप्रकारं गुरुः सः ।

वन्दि वन्दिनम् । निजग्राहतुः निजग्राहतुः ॥४॥ तं वै विप्रः

पर्यचरत्सशिष्यास्तां च ज्ञात्वा परिचर्य गुरुः सः । इति म.

तस्मै प्रादात्सद्य एव श्रुतं च
 भार्या च वै दुहितरं स्नां सुजाताम् ॥ ९
 तस्यां गर्भः समभवदग्निकल्पः
 सोऽधीयानं पितरमथाभ्युवाच ।
 सर्वो रात्रिमध्ययनं करोषि
 नेदं पितः सम्यग्विबोपवर्तते ॥ १०
 उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः
 स तं कोपादुदरस्थं शशाप ।
 यस्माद्वक्रं वर्तमानो ब्रवीषि
 तस्माद्वक्रो भवितास्त्वष्ट्यैव ॥ ११
 स वै तथा वक्र एवाभ्यजाय-
 दष्टावक्रः ग्रथितो मानवेष्टु ।
 अस्मासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः
 स तेन तुल्यो वयसा बभूव ॥ १२
 संपीड्यमाना तु तदा सुजाता
 विवर्धमानेन सुतेन कुक्षौ ।
 उवाच भर्तारमिदं रहोगता
 प्रसाद्य हीना वसुना धनार्थिनी ॥ १३
 कथं करिष्याम्यधुना महर्षे
 भासश्चायं दशमो वर्तते मे ।
 नैवास्ति मे वसु किंचित्प्रदाता
 येनाहमेतामापदं निस्तरेयम् ॥ १४
 उक्तस्त्वेवं भार्यया वै कहोलो
 विचक्षार्थे जनकमथाभ्यगच्छत् ।
 स वै तदा वादविदा निगृह्य
 निमज्जितो वन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ १५
 उद्दालकस्तं तु तदा निशम्य
 सूतेन वादेऽप्सु निमज्जितं तथा ।

उवाच तां तत्र ततः सुजाता-
 मष्टावक्रे गूहितव्योऽयमर्थः ॥ १६
 ररक्ष सा चापि तमस्य मन्त्रं
 जातोऽप्यसौ नैव शुश्राव विप्रः ।
 उद्दालकं पितरं सोऽभिमेने
 तथाऽष्टावक्रो भ्रातरं श्वेतकेतुम् ॥ १७
 ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतु-
 रष्टावक्रं पितुरङ्गे निषण्णम् ।
 अपाकर्षद्गृह्य पाणौ रुदन्तं
 नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवाञ्छ ॥ १८
 यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तच्च दानीं
 हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।
 गृहं गत्वा मातरं सोऽथ विप्रः
 पप्रच्छेदं कं नु तातो ममेति ॥ १९
 ततः सुजाता परमार्तरूपा
 शापाद्धीता तत्त्वमस्याचचक्षे ।
 तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय राज्ञा-
 वित्यब्रवीच्छ्वेतकेतुं स विप्रः ॥ २०
 गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो
 बह्वाभ्यर्थः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
 श्रोण्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवाद-
 मन्त्रं चाभ्यर्थं तत्र भोक्ष्यावहे च ॥ २१
 विचक्षणत्वं च भविष्यते नौ
 शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः ॥ २२
 तौ जग्मतुर्मातुलभाभिनेयौ
 यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः ।
 अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य
 प्रोत्सार्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

श्वेतकेतुना सह जमकयज्ञशालां विविक्षोरष्टावक्रस्य द्वारपालेन निरोधनम् ॥ १ ॥ अष्टावक्रद्वारपालयोः संवादः ॥ २ ॥
स्वप्रभस्योत्तरदानमुष्टेन राज्ञा समाप्रवेशानुमतिः ॥ ३ ॥

अष्टावक्र उवाच ।

अन्धस्य पन्था बधिरस्य पन्थाः

स्त्रियः पन्था भारवाहस्य पन्थाः ।

राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ १

राजोवाच ।

पन्था अयं तेऽद्य मया निरुष्टो

येनेच्छसे तेन कामं व्रजस्व ।

न पावको विद्यते वै लघीया-

निन्द्रोपि नित्यं नमते ब्राह्मणानाम् ॥ २

लोमश उवाच ।

‘स’ एवमुक्तो मातुलेनैव सार्धं

यथेष्टमार्गो यज्ञनिवेशनं तत् ।

संप्राप्य धर्मेण निवारितः सन्

द्वारि द्वाःस्य वाक्यमिदं वभाषे ॥’ ३

यज्ञं द्रष्टुं प्राप्तवन्तौ स तात

कौतूहलं बलवद् वै विवृद्धम् ।

आवां प्राप्तवतिथी संप्रवेशं

काङ्क्षावहे द्वारपते तदाज्ञाम् ॥ ४

ऐन्द्रद्युम्नेर्यज्ञदशाविहावां

विवक्षू वै जनकेन्द्रं दिदक्षू ।

न वै क्रुध्यो चन्दिना चोत्तमेन

संयोजय द्वारपाल क्षणेन ॥ ५

द्वारपाल उवाच ।

वन्देः समादेशकरा वयं स

निबोध वाक्यं च भयेर्यमाणम् ।

स्त्रियः पन्था वै पथिकस्य पन्था इति क. पाठः । अन्धा-
दीनामक्षमलान्मार्गो देय इत्यर्थः । असमेत्य समीपं अप्राप्य
॥ १ ॥ ऐन्द्रद्युम्नेर्यज्ञकस्य ॥ ५ ॥ चरितव्रताश्च तपःप्रभावेन
निवेशनार्हाः इति क. ध. पाठः ॥ ७ ॥ ज्ञानागमे ज्ञानशास्त्रे
वेदान्तेष्वित्यर्थः । निष्ठां निश्चयम् ॥ ८ ॥ वेदं जानीते यदि
तर्हि ईरय । जुष्टां मुनिसेविताम् । एकमेव अक्षरं ब्रह्म प्रति-

न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विमा

वृद्धा विदग्धाः प्रविशन्ति द्विजाभ्याः ॥६

अष्टावक्र उवाच ।

यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो

युक्तं मया द्वारपाल प्रवेष्टुम् ।

वयं हि वृद्धाश्चरितव्रताश्च

वेदप्रभावेन समन्विताश्च ॥ ७

शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च

ज्ञानागमे चापि गताः स निष्ठाम् ।

न बाल इत्येव मन्तव्यमाहु-

र्बालोऽप्यभिर्दहति स्पृश्यमानः ॥ ८

द्वारपाल उवाच ।

सरस्वतीमीरय वेद जुष्टा-

मेकाक्षरां बहुरूपां विराजम् ।

अज्ञात्मानं समवेक्ष्य बालं

किं श्लाघसे दुर्लभा वादसिद्धिः ॥ ९

अष्टावक्र उवाच ।

न ज्ञायते कायबुद्ध्या विबुद्धि-

र्यथाऽष्टीला शाल्मलेः संप्रवृद्धाः ।

ह्रस्वोऽल्पकायः फलितो विबुद्धो

यथाफलस्तस्य न वृद्धभावः ॥ १०

द्वारपाल उवाच ।

वृद्धेभ्य एवेह मतिं स बाला

गृह्णन्ति कालेन भवन्ति वृद्धाः ।

न हि ज्ञातुमल्पकालेन शक्यं

कस्माद्बालः स्वविर इव प्रभाषसे ॥ ११

पाथे यस्यां तां एकाक्षराम् । बहुरूपां मन्त्रार्थशास्त्रिरूपाम् ।
विराजं विशेषेण कर्मकाण्डादाधिक्येन राजमानाम् । अज्ञेति
संबोधने ॥ ९ ॥ शाल्मलेरष्टीला शाल्मलिफलान्तर्गतप्रस्थिः ।
सहि केवलतुल्यमयलाभिःसारः । अतो देहवृद्धिर्यस्या । अल्प-
कायः कृशः ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच ।

न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

बालोपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः १२

न हायनेन पलितैर्न वितैर्न च बन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् १३

दिदक्षुरसि संग्राहो बन्दिनं राजसंसदि ।

निवेदयस्व मां द्वाःस्थ राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १४

द्रष्टास्यद्य वदतोऽस्मान्द्वारपाल मनीषिभिः ।

सह वादे विष्टुद्धे तु बन्दिनं चापि निर्जितम् १५

पश्यन्तु विमाः परिपूर्णविद्याः

सहैव राज्ञा सपुरोधमुख्याः ।

उताहो वाऽप्युच्चतां नीचतां वा

तूष्णींभूतेष्वेव सर्वेष्वथाद्य ॥ १६

द्वारपाल उवाच ।

कथं यज्ञं दशवर्षो विशेषस्त्वं

विनीतानां विदुषां संग्रवेशम् ।

उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं

प्रवेशने कुरु यत्नं यथावत् ॥ १७

‘एष राजा संश्रवणे स्थितस्ते

स्तुष्टेन त्वं वचसा संस्कृतेन ।

स चानुज्ञां दास्यति प्रीतियुक्तः

प्रवेशने यद्य किञ्चिच्चेष्टम् ॥’ १८

अष्टावक्र उवाच ।

भोभो राजज्ञनकानां वरिष्ठ

त्वं वै सम्राट् त्वयि सर्वं समृद्धम् ।

त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियानां

ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १९

विद्वान्वन्दी वादविदो निगृह्य

वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः ।

त्वयाऽभिसृष्टैः पुरुषैरामकृद्भि-

र्जले सर्वान्मज्जतीति नः श्रुतम् ॥ २०

अनूचानः सप्तवेदान्यायी ॥ १३ ॥ पुष्करमालिने स्वर्णमा-

लाधारिणे ॥ १४ ॥ सम्राट् सार्वभौमः ॥ १५ ॥ ब्रह्मा-

द्वैतं इति श्र. पाठः । ब्रह्माद्यं वै इति च. पाठः ॥ १९ ॥

प्रथमो भासा राशयो वा । तेषु हि त्रिषदहोरात्रा अंशा

सोऽहं श्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशे

ब्रह्माद्यं वै कथयितुमागतोसि ।

कासौ वन्दी याचदेनं समेत्य

नक्षत्राणीष सविता नाशयामि ॥ २१

राजोवाच ।

आशंससे वन्दिनं वै विजेतु-

मविज्ञाय त्वं वाक्यबलं परस्य ।

विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं

दृष्ट्वासौ ब्राह्मणैर्वादशीलैः ॥ २२

आशंसमाना वन्दिनं वै विजेतु-

मविज्ञात्वा तु बलं वन्दिनोऽस्य ।

समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं

न शोभन्ते भास्करेणेव ताराः ॥ २३

आशानुबन्धो हि तवात्र यत्नः

स वन्दिमासाद्य तथा विनश्यति ।

विज्ञानवन्तो निकृतास्तु तात

कथं सदस्तर्तुमिदं समर्थः ॥ २४

अष्टावक्र उवाच ।

विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि

सिंहीकृतस्तेन वदत्यभीतः ।

समेत्य मां निहतः श्रेण्यतेऽद्य

मार्गे भग्नं शकटमिवाबलाक्षम् ॥ २५

राजोवाच ।

षण्णाभेर्द्वादशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।

यस्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २६

अष्टावक्र उवाच ।

चतुर्विंशतिपर्वं त्वां षण्णाभि द्वादशप्रधि ।

तत्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥ २७

राजोवाच ।

बडवे इव संयुक्ते ज्येनपाते दिवौकसाम् ।

कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥ २८

वा प्रत्येकं प्रत्येकं प्रधीयन्ते । चक्रं पातुस्मिन् काले

यथाकालं विहितो धर्मस्त्वां पातित्यर्थः । केवलकालज्ञानस्यापुन-

र्वापत्वात् । एवमन्यत्रापि विधानं द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥ रथसं-

युक्ते अश्वे इव सहचारिण्यौ ज्येनपाते ज्येनवदकस्मात् पतन-

अष्टावक्र उवाच ।

मा स भूः स्वगृहे राजञ्चात्रवाणामपि ध्रुवम् ।
वातसारधिराधचे गर्भे सुषुवतुश्च तम् ॥ २९

राजोवाच ।

किंस्वित्स्तुप्तं न निमिषति किंस्विज्जातं न चोषति ।
कस्यस्विद्धृदयं नास्ति किंस्विद्वेगेन वर्धते ॥ ३०

अष्टावक्र उवाच ।

मत्स्याः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोषति ।
अश्विनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ३१
राजोवाच ।

न त्वां मन्ये मानुषं देवसत्त्व
न त्वं बालः स्वविरः संमतो मे ।
न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे
तस्माद्भारं वितराम्येष विद्वन् ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

अष्टावक्रेण वादे पराजितस्य चम्बिनो जनकेन जले विनिमज्जनम् ॥ १ ॥ जलमजितेषु सर्वविप्रेषु समुत्थितेषु अष्टा-
वक्रेण स्वविप्रा कहेलेन मातुलेन च सह स्नाश्रमगमनम् ॥ २ ॥ अष्टावक्रस्य पितृबोधनया समज्ञाप्रवेशाद्देहस्य समी-
पवनम् ॥ ३ ॥

अष्टावक्र उवाच ।

अत्रोग्रसेनसमितेषु राजन्

समागतेष्वप्रतिमेषु राजसु ।

न मे विविक्सान्तरमस्ति वादिनां

महाजने हंसविवादिनामिव ॥ १

न मोक्ष्यसे वै वदमानो निमज्जन्

जलं प्रपन्नः सरितामिवाधनः ।

हुताशनस्येव समिद्धतेजसः

स्थिरो भवस्नेह ममाद्य वन्दिन् ॥ २

वन्धुवाच ।

व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोध

आशीविषं सृक्किणी संलिहानम् ।

पदा हतस्नेह शिरोभिहत्य

नादद्यो वै मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥ ३

यो वै दर्पात्संहननोपपन्नः

सुदुर्बलः पर्वतमाविहन्ति ।

तस्यैव पाणिः सनखो विदीर्यते

न चैव शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ४

अष्टावक्र उवाच ।

सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्येव पर्वताः ।

निकृष्टभूता राजानो वत्सा क्षनड्डहो यथा ॥ ५

यथा महेन्द्रः प्रवरः सुराणां

नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव ।

तथा नृपाणां प्रवरस्त्वमेको

वन्दि समभ्यानय मत्सकाशम् ॥ ६

लोमश उवाच ।

एवमष्टावक्रः समितौ हि गर्ज-

ज्ञातक्रोधो वन्दिनमाह राजन् ।

उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि

वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ७

वन्धुवाच ।

एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यते

एकः सूर्यः सर्वमिदं विभाति ।

शीले ये उभे वर्तते । द्विौकसां देवानां मध्ये तयोः संब-
न्धिनं गर्भं को धत्ते । कस्य गर्भे ते उत्पद्येते कंच जनयत
इत्यर्थः ॥ २० ॥ वाक्प्रलापे वाचां प्रकृष्टे संलपे । वितरा-
म्येष वन्दीति श्र. पाठः । एष वन्दी इत्यतामिति शेषः ॥ ३२ ॥
पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

नावैमि वन्दि वरमत्र वादिनां महाजले हंसमिवादवाप्ति
इति श्र. पाठः ॥ १ ॥ न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानिन् ग्लहं
प्रपन्नः सरितामिवागमः । इति श्र. पाठः ॥ २ ॥ प्रबोध प्रबो-
धय ॥ ३ ॥ संहननेन देहेन दृढकायत्वेन उपपन्नः ॥ ४ ॥
वन्दि वन्दिनम् । विभक्त्यलोने नक्षरलोप आर्थः ॥ ६ ॥

एकोज्वीरो देवराजोऽरिहन्ता
यमः पितृणामीश्वरश्चैक एव ॥ ८
अष्टावक्र उवाच ।
द्वाविन्द्राणी चरतो वै सखायौ
द्वौ देवर्षी नारदपर्वतौ च ।
द्वावश्विनौ द्वे रथस्यापि चक्रे
भार्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा ॥ ९
बन्धुवाच ।
त्रिः सूर्यते कर्मणा वै प्रजेयं
त्रयो युक्ता वाजपेयं वहन्ति ।
अध्वर्यवस्त्रिसवनानि तन्वते
त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतीषि चाहुः ॥ १०
अष्टावक्र उवाच ।
चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं
चत्वारो वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति ।
दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयं च
चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता ॥ ११
बन्धुवाच ।
पञ्चाश्वयः पञ्चपदा च पक्षि-
र्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि ।
दृष्ट्वा वेदे पञ्चचूडाप्सराश्च
लोके ख्यातं पञ्चनदं च पुण्यम् ॥ १२
अष्टावक्र उवाच ।
षडाधाने दक्षिणामाहुरेके
षट् चैवेमे ऋतवः कालचक्रम् ।
षडिन्द्रियाण्युत षट् कृत्तिकाश्च
षट् साद्यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १३
बन्धुवाच ।
सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः
सप्त च्छन्दांसि ऋतुमेकं वहन्ति ।
सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि
सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥ १४

अष्टावक्र उवाच ।
अष्टौ शाणाः श्रुतमानं वहन्ति
तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती ।
अष्टौ वसूञ्जुश्रुम देवतासु
यूपश्चाष्टास्त्रिर्विहितः सर्वयज्ञे ॥ १५
बन्धुवाच ।
नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितृणां
तथा ग्राहुर्नवयोगं विसर्गम् ।
नवाक्षरा बृहती संप्रदिष्टा
नवैव योगो गणनामेति शश्वत् ॥ १६
अष्टावक्र उवाच ।
दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि ।
दशैव मासान्विभ्रति भर्गवत्सो
दशैरका दशदाशा दशार्हाः ॥ १७
बन्धुवाच ।
एकादशैकादशिनः पशूना-
मेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः ।
एकादश प्राणभृतां विकारा
एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥ १८
अष्टावक्र उवाच ।
संवत्सरं द्वादशमासमाहु-
र्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि ।
द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो
द्वादशादित्यान्कथयन्तीह धीराः ॥ १९
बन्धुवाच ।
त्रयोदशी तिथिरुक्ता महोग्रा
त्रयोदशद्वीपवती मही च ।
लोमश उवाच ।
एतावदुक्त्वा विरराम बन्दी
श्लोकसार्धं व्याजहाराष्टवक्रः ।
अष्टावक्र उवाच ।
त्रयोदशाहानि ससार केशी
त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥ २०

षडेव यज्ञाः सर्ववेदेभ्यस्त्रि च. पाठः ॥ १३ ॥ अष्टौ विगीतान्-
न्यतमानान्वदन्ति इति ख. पाठः । अष्टौ योगाः प्रथितानि

वहन्ति इति ध. पाठः ॥ १५ ॥

लोमश उवाच ।

ततो महानुदतिष्ठभिनाद-

स्तूर्णीभूतं सूतपुत्रं निशम्य ।

अधोमुखं ध्यानपरं तदानी-

मष्टावक्रं चाप्युदीर्यन्तमेव ॥ २१

तस्मिंस्तथा संकुले वर्तमाने

स्फूर्तिं यज्ञे जनकस्योत राज्ञः ।

अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयु-

र्विप्राः सर्वे भाञ्जलयः प्रतीताः ॥ २२

अष्टावक्र उवाच ।

अनेनैव ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो

वादे जित्वा सलिले मञ्जिताः प्राक् ।

तानेव धर्मानयमद्य वन्दी

प्रामोदु गृह्याशु निमज्जयैनम् ॥ २३

बन्धुवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञ-

स्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै ।

सत्रेण ते जनक तुल्यकालं

तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाभ्याः ॥ २४

ते तु सर्वे वरुणस्योत यज्ञं

द्रष्टुं गता इम आयावन्ति भूयः ।

अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं

मस्य हेतौर्जनितारं समेप्ये ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

विप्राः समुद्राम्भसि मञ्जिता ये

वाचा जिता मेधया वा विदानाः ।

तां मेधया वाचमथोज्जहार

यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २६

अधिर्दहञ्जातवेदाः सतां गृहान्

विसर्जयन्तेजसा न स धाक्षीत् ।

बालेषु पुत्रेषु कृपणं वदत्सु

तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७

श्लेष्मातकी क्षीणवर्चाः शृणोषि

उताहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति ।

हस्तीव त्वं जनकं विनुद्यमानो

न मामिकां वाचमिमां शृणोषि ॥ २८

जनक उवाच ।

शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपा-

ममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् ।

अजैषीर्यद्वन्दिनं त्वं विवादे

निसृष्ट एष तव कामोऽद्य वन्दी ॥ २९

अष्टावक्र उवाच ।

नानेन जीविता कश्चिदर्थो मे वन्दिना नृप ।

पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥ ३०

बन्धुवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञो

न मे भयं विद्यते मञ्जितस्य ।

इमं मुहूर्तं पितरं द्रश्यतेऽय-

मष्टावक्रश्चिरनष्टं कहोळम् ॥ ३१

लोमश उवाच ।

ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ।

उदतिष्ठन्ततः सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३२

सूतपुत्रं वरुणपुत्रम् । उदीर्यन्तमुदीर्यमाणम् । स्तुतमानमित्यर्थः

॥ २१ ॥ शुश्रुवांसः पण्डिताः ॥ २३ ॥ जनितारं वरुणम्

॥ २५ ॥ वाचा उच्यैः पाठेनैव । उत मेधया ऊहापोहकौशलेन ।

विप्राः विदानाः पण्डिता अपि जिताः मञ्जिताश्च तां प्रसिद्धां

वाचं वेदमयीं मेधया सहितां वन्दिना कुतर्काण्ये मञ्जिता

अहं यथा उज्जहार उद्धृतवानसि तथा सन्तः सदसद्भवनविवे-

ककुशलाः अवचिन्वन्ति परीक्षयन्ति । लोळ्ये लट् । परीक्ष-

यन्तित्यर्थः ॥ २६ ॥ अग्निः दहनं स्वभावेन दाहकोऽपि जात-

वेदाः जातानि सतामसतां च वृत्तानि वेदं जानातीति जात-

वेदाः । सतां सत्याभिसंघीनां गृहान् शरीराणि विसर्जयन्

वर्जयन् तेजसा यथा अधाक्षीत्स अधादवृत्ताभिसंघिगृहान् ।

नम्रान्द उपमार्थे । यथा तत्तपरशुप्रहणे बहिः सत्याभिसंघि न

दहति सत्यपक्षपाती ननु जातिवयोविद्यादिपक्षपाती । एवं

सन्तोपि बालादिषु । अतो बालवचनमिति मद्वाक्यं नावमन्त-

व्यमिति भावः ॥ २७ ॥ श्लेष्मातकीशब्दितस्तद्विशेषस्तस्य

पत्रेषु भोजनं तत्फलभक्षणं च बुद्धिग्रं दोषकरं चेति प्रसिद्धम्

॥ २८ ॥ अथ तव कामो निसृष्टः एष वन्दी द्रश्यतामिति

शेषः ॥ २९ ॥

कहोत उवाच ।

इत्यर्थमिच्छन्ति सुताञ्जना जननकर्मणा ।

यदहं नाशकं कर्तुं तत्पुत्रः कृतवान्मम ॥ ३३

उतावलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः ।

उत बाऽविदुषो विद्वान्पुत्रो जनक जायते ॥ ३४

बन्धुवाच ।

शितेन ते परशुना स्वयमेवान्तको नृप ।

शिरास्त्रपाहरन्नाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥ ३५

महदौक्थ्यं गीयते साम चाभ्यं

सम्यक्सोमः पीयते चात्र सत्रे ।

शुचीन्भागान्प्रतिजगृह्य दृष्टाः

साक्षाद्देवा जनकस्येह राज्ञः ॥ ३६

लोमश उवाच ।

समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राजन्

विशेषु तेष्वधिकं सुप्रभेषु ।

अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा

विवेश तोयं सागरस्योत वन्दी ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

लोमशेन रैव्याजमंगलं युधिष्ठिरं प्रति यवक्रीतोपाख्यामकथनारम्भः ॥ १ ॥ भरद्वाजपुत्रेण यवक्रीतेन स्वपितृमित्रे रैव्ये सप्तपुत्रयोरवांसुपरावस्त्रोप्रासूयया विनैवोपदेशं वेदाधिगमाम् इन्द्रं प्रति तपश्चरणम् ॥ २ ॥ इन्द्रनिवारितेनापि यवक्रीतेन बलत्कारेण तस्माद्भ्रमहणम् ॥ ३ ॥ भरद्वाजेन कठध्वरं यवक्रीतं प्रति गर्वेण रैव्यपीडाप्रतिषेधाय बालपुत्रासूयान्कथनम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।

एषा मधुविला नाम समज्ञा संप्रकाशते ।

एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ १

अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः ।

आधुतः सर्वपापेभ्यः समज्ञायां व्यमुच्यत ॥ २

इत्यर्थ एतदर्थम् ॥ ३३ ॥ शितेन लीकनेन ते तव रिपूणां मि-

त्यन्वयः । यमादपि तव शत्रुसंहरणशक्तिरधिकेति भावः

॥ ३५ ॥ औक्थ्यं उक्थ्याद्व्यक्तुविशेषे गेयम् ॥ ३६ ॥

सौतिं सुतस्य वरुणस्य पुत्रम् ॥ ३८ ॥ समानि अज्ञानि करो-

तीति समंगेति योगो दर्शितः । शकन्वाहित्वात् पररूपम्

॥ ३९ ॥ प्रतीतो मिथम्भः ॥ ४१ ॥ षट्त्रिंशदधिकशतत-

अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा

संपूजितो ब्राह्मणैस्तैर्यथावत् ।

प्रत्याजगामाश्रममेव चाभ्यं

जित्वा वन्दि सहितो मातुलेन ॥ ३८

ततोऽष्टावक्रं मातुरथान्तिके पिता

नदीं समज्ञां शीघ्रमिमां विशस्र ।

मोवाच चैनं स तथा विवेश

समैरङ्गैश्चापि बभूव सद्यः ॥ ३९

नदी समज्ञा च बभूव पुण्या

यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाद्धि ।

त्वमप्येनां स्नानपानावगाहैः

सभ्रातृकः सहभार्यो विशस्र ॥ ४०

अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं

सुखोषितः सह विप्रैः प्रतीतः ।

पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्ति-

र्मया सार्धं चरितास्याजमीढ ॥ ४१

एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ ।

अदितिर्वज्र पुत्रार्थं तदक्षमपचत्पुरा ॥ ३

एनं पर्वतराजानमारुह्य भरतर्षभाः ।

अयश्शस्यामसंशब्द्यामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥ ४

एते कनखला राजशुषीणां दयिता नगाः ।

मोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

मधुविलेति अष्टावक्रस्यसमीकरणत्पूर्वं समंगया एव नाम ।

मधुवहनामेति क. घ. पाठः ॥ १ ॥ अक्षं ब्रह्मौदनम् ।

अक्षितिः पुत्रकामा । साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचदिति

धृतेः ॥ ३ ॥ अयश्शस्यां अयश्शस्करिम् । असंशब्द्यां अकीर्तनी-

याम् । अयश्शस्यामसक्षां च अलक्ष्मीं इति घ. पाठः ॥ ४ ॥

एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर यशस्विनी ॥ ५
 संनक्तुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पुरा ।
 आजमीढावगाहैर्ना सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ६
 अपां हृदं च पुण्याख्यं भृगुतुन्दं च पर्वतम् ।
 तूष्णीं गङ्गां च कौन्तेय सातुजः समुपस्पृश ॥ ७
 आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते ।
 अत्र मानं च कौन्तेय क्रोधं चैव विवर्जय ॥ ८
 एष रैभ्याश्रमः श्रीमान्पाण्डवेय प्रकाशते ।
 भरद्वाजो यत्र कविर्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥ ९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं युक्तोऽभवदपिभरद्वाजः प्रतापवान् ।
 किमर्थं च यवक्रीतः पुत्रोऽनश्यत वै पुनः ॥ १०
 एतत्सर्वं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
 कर्मभिर्देवकल्याणां कीर्त्यमानैर्भृशं रमे ॥ ११
 लोमश उवाच ।
 भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ संबभूवतुः ।
 तावृषतुरिहात्यन्तं प्रीयमाणौ वनान्तरे ॥ १२
 रैभ्यस्य तु सुतावास्तामर्वावसुपरावसू ।
 आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥ १३
 रैभ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
 तयोश्चाप्यतुला प्रीतिरभवद्भरतर्षभ ॥ १४
 यवक्रीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् ।
 दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्रैः सहानघः ॥ १५
 पर्यतप्यत तेजस्वी मन्थुनाऽभिरिमुतः ।
 तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६
 सुसमिद्धे महत्यग्नौ शरीरमुपतापयन् ।
 जनयामास संतापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ॥ १७
 तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर ।
 अब्रवीत्कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उचमम् ॥ १८
 यवक्रीत उवाच ।
 द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणांचित ।
 प्रतिभान्त्विति तप्येहमिदं परमकं तपः ॥ १९

स्वाध्यायार्थं समारम्भो ममायं पाकशासन ।
 तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कौशिक ॥ २०
 कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखाद्विभो ।
 प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ॥ २१
 इन्द्र उवाच ।
 अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
 किं विधातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२
 लोमश उवाच ।
 एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ।
 भूय एवाकरोद्यत्नं तपस्यमितविक्रमः ॥ २३
 घोरं तपसा राजस्तप्यमानो महत्तपः ।
 संतापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतम् ॥ २४
 तं तथा तप्यमानं तु तपस्तीव्रं महामुनिम् ।
 उपेत्य बलभिदेवो वारयामास वै पुनः ॥ २५
 अशक्योऽर्थः समारम्भो नैतद्विद्विक्तं तव ।
 प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितुश्च ते ॥ २६
 यवक्रीत उवाच ।
 न चैतदेवं क्रियते देवराजसमीप्सितम् ।
 महता नियमेनाहं तप्ये घोरतरं तपः ॥ २७
 समिद्धेऽप्रावृपकृत्याङ्गमङ्गं
 होष्यामि वा मघवंस्तभिर्बोध ।
 यद्येतदेवं न करोषि कामं
 ममेप्सितं देवराजेह सर्वम् ॥ २८
 लोमश उवाच ।
 निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः ।
 प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या संचिन्त्य बुद्धिमान् ॥ २९
 तत इन्द्रोऽकरोद्वृषं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
 अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य सयक्ष्मणः ॥ ३०
 यवक्रीतस्य यत्तीर्थमुचितं शौचकर्मणि ।
 भागीरथ्यां तत्र सेतुं बालुकाभिश्चकार सः ॥ ३१
 यदाऽस्य वदतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोचमः ।
 बालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां समभिपूरयन् ॥ ३२

इतरो भरद्वाजस्तपस्येव ननु शिष्यादित्येवमः । कीर्तिर्वाल्यात्य-
 शति भारत इति श्र. पाठः ॥ १४ ॥ सर्वज्ञानानि सर्वशास्त्राणि

॥ २० ॥ विधातेन आत्मनाशनेन ॥ २२ ॥ न प्रतिभास्य-
 न्तीति नकारादुक्त्या शोच्यम् ॥ २६ ॥

बालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्या व्यसर्जयत् ।
 स्नातुमभ्यागतं शक्रो यवक्रीतमदर्शयत् ॥ ३३
 तं ददर्श यवक्रीतो यत्नवन्तं निबन्धने ।
 ग्रहसंश्राववीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ ३४
 किमिदं वर्तते ब्रह्मन्किञ्च ते ह चिकीर्षितम् ।
 अतीव हि महान्यतः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५
 इन्द्र उवाच ।
 बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति ।
 क्लियते हि जनस्तात तरमाणः पुनःपुनः ॥ ३६
 यवक्रीत उवाच ।
 मायं शक्यस्त्वया बह्वं महानोघस्तपोधन ।
 अशक्याद्विनिवर्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७
 इन्द्र उवाच ।
 यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम् ।
 अशक्यं तद्दत्त्वाभिरयं भारः समाहितः ॥ ३८
 यवक्रीत उवाच ।
 यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर ।
 तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकशासन ॥ ३९
 क्रियतां यज्ञवेच्छक्यं त्वया सुरगणेश्वर ।
 धरांश्च मे प्रयच्छान्यान्वैर्विद्वान्भवितास्म्यहम् ४०
 लोमश उवाच ।
 तस्मै प्रादाद्वरानिन्द्र उक्तवान्यान्महातपाः ।
 प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ॥
 यच्चान्यत्काङ्क्षसे कामं यवक्रीर्गम्यतामिति ।
 स लब्धकामः पितरं समेत्याथेदमब्रवीत् ॥ ४२
 यवक्रीत उवाच ।
 प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः ।
 अति चान्यान्भविष्यादो वरा लब्धास्तथा मया ॥
 भरद्वाज उवाच ।
 दर्पस्ते भविता तात वराल्लब्धा यथेप्सितान् ।
 स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ४४
 अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः ।
 मुनिरासीत्पुरा पुत्र बालधिर्नाम विश्रुतः ॥ ४५

स पुत्रशोकादुद्विग्नस्तपस्तेपे सुदुष्करम् ।
 भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्धवांश्च सः ॥ ४६
 तस्य प्रसादो वै देवैः कृतो न त्वमरैः समः ।
 नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ४७
 बालधिरुवाच ।
 यथेमे पर्वताः शश्वत्तिष्ठन्ति सुरसत्तमाः ।
 तावज्जीवेन्मम सुतो निर्वाणमुत मे मतः ॥ ४८
 भरद्वाज उवाच ।
 तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधनस्तदा ।
 स तु लब्धवरो दर्पाद्वीर्यैवावमन्यत ॥ ४९
 विकुर्वाणो मुनीनां च व्यचरत्स महीमिमाम् ।
 आससाद् महावीर्यं धनुषार्धं मनीषिणम् ॥ ५०
 तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स वीरवान् ।
 भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म समपद्यत ॥ ५१
 धनुषाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् ।
 'मुनिस्तत्कारणं ज्ञात्वा स्वयं महिषरूपधृत् ।
 शूरेणाद्रीनचलयत्ततोऽयं भस्मसादभूत् ॥' ५२
 निमित्तमस्य महर्षिर्भेदयामास पर्वतान् ।
 स निमित्ते विनष्टे तु ममार सहसा शिशुः ॥ ५३
 तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥ ५४
 लालप्यमानं तं दृष्ट्वा मुनयः परमार्तवत् ।
 ऊर्जुर्वेदविदः सर्वे गाथां यां तां निबोध मे ॥ ५५
 न दिष्टमर्थमत्येतुमीशोऽमर्त्यः कथंचन ।
 महर्षिर्भेदयामास धनुषाक्षो महीधरान् ॥ ५६
 एवं लब्ध्वा वरान्बाला दर्पपूर्णास्तपस्विनः ।
 क्षिप्रमेव विनश्यन्ति यथा न स्यात्तथा भवान् ५७
 एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ चास्य तथाविधौ ।
 तं यथा पुत्र नाभ्येषि तथा कुर्यात्स्वतन्त्रितः ५८
 स हि क्रुद्धः समर्थस्त्वां पुत्र पीडयितुं रुषा ।
 रैभ्यश्चापि तपस्वी च कोपनश्च महानृषिः ॥ ५९
 यवक्रीत उवाच ।
 एवं करिष्ये मा तापं तात कार्षीः कथंचन ।

अमर्त्यः अमर इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अक्षयान्मभिर्मितं मे सुतस्या-
 युर्भविष्यति इति श्रु. अ. पाठः ॥ ४८ ॥ निमित्तं पर्वतान्मे-

दयामासलब्धयामास ॥ ५२ ॥ दिष्टं देवविहितम् ॥ ५५ ॥
 सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ६०
लोमश उवाच ।

उक्त्वा स पितरं स्वस्य यवक्रीरकुतोभयः ।
विमर्कुर्वन्नुपीनन्यानतुष्यत्परया मुदा ॥ ६१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

रैभ्याश्चमे तत्पुत्रायाः परावसुभार्याया दक्षिणाज्जातकामेन यवक्रीतेन एकान्ते बलात्कारेण तदुपमोहः ॥ १ ॥ इदं
तथा निवेदितं पितृत्वात्नेन रैभ्येण यवक्रीतहननाय जटाभ्यां कुक्षारक्षसोः सर्जनम् ॥ २ ॥ कृत्यया रूपसंपदा संभोः कम-
ण्डलुद्वारेण राक्षसाभिद्रावितेन यवक्रीतेन स्वपितुरभिहोत्रगृहप्रवेशः ॥ ३ ॥ तदाऽन्धेन द्वारकशूद्रेण विचारितस्य यवक्रीतस्य
राक्षसेन हननम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।

चङ्क्रम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
जगाम माधवे मासि रैभ्याश्चमपदं शति ॥ १
स ददर्शाश्रमे रम्ये पुष्पितद्रुमभूषिते ।
विचरन्तीं स्त्रुषां तस्य किन्नरीमिव भारत ॥ २
यवक्रीस्तामुवाचेदमुपतिष्ठस्व मामिनि ।
निर्लज्जो लज्जया युक्तां कामेन हतचेतनः ॥ ३
सा तस्य शीलमाज्ञाय तस्माच्छापाच्च विभ्यती ।
तेजस्वितां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम ह ॥ ४
तत एकान्तमानीय लज्जयाभासं भारत ।
आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिंदम ॥ ५
रुदतीं च स्त्रुषां दृष्ट्वा भार्याभारतीं परावसोः ।
सान्त्वयन्श्लक्ष्णया वाचा पर्यपृच्छुषिष्ठिर ॥ ६
सा तस्यै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ।
प्रत्युक्तं च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तथाऽऽत्मना ॥ ७
शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रेस्तद्विचेष्टनम् ।
दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ॥ ८
स तदा मन्युनाऽऽविष्टतपस्वी क्रोपनो भृशम् ।
अवलुप्य जटामेकां जुहावाग्नौ सुसंस्कृते ॥ ९
ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण संमिता ।
अवलुप्यापरां चापि जुहावाग्नौ जटां पुनः ॥ १०

ततः समभवद्रक्षो दीप्तास्यं धोरदर्शनम् ।
अब्रूतां तौ तदा रैभ्यं किं कार्यं करवामहे ॥ ११
तावन्नवीदपिः क्रुद्धो यवक्रीर्विध्यतामिति ।
जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया ॥ १२
ततस्तं समुपाख्याय कृत्या सृष्टा महात्मना ।
कमण्डलुं जहारास्य मोहयित्वा तु भारत ॥ १३
उच्छिष्टं तु यवक्रीतमपकृष्टकमण्डलुम् ।
तत उद्यतशूलः स राक्षसः समुपाद्रवत् ॥ १४
तमाद्रवन्तं संग्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया ।
यवक्रीः सहस्रोत्थाय प्राद्रवद्यत्र वै सरः ॥ १५
जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः ।
जगाम सरितः सर्वास्ताश्चाप्यासन्विशोषिताः ॥ १६
स कात्यमानो धोरेण शूलहस्तेन रक्षसा ।
अग्निहोत्रे पितुर्भीतः सहसा प्रविवेश ह ॥ १७
स वै प्रविशमानस्तु शूद्रेणान्धेन रक्षिणा ।
निगृहीतो बलाद्द्वारि सोऽन्वातिष्ठत पार्थिव ॥ १८
निगृहीतं तु शूद्रेण यवक्रीजं स राक्षसः ।
ताडयामास शूलेन स मिन्नहृदयोऽपतत् ॥ १९
यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत् ।
अनुज्ञातस्तु रैभ्येण तथा नार्यां सहावसत् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

एकान्तमुनीय मज्जयामासेति ॥ पाठः । तत्र एकान्तं
उनीय एकान्ते कामे रतं समाप्य मज्जयामास सशूद्रे इत्यर्थः
॥ ५ ॥ प्रत्युक्तं प्रत्याख्यातम् । मनुष्यं बलात्कारं कृतवानित्यु-

क्तवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ नारी कृत्या ॥ १० ॥ कात्यमानः सर्वतो
निषिध्यमानः अग्निहोत्रे अग्निहोत्रशालायाम् ॥ १७ ॥ अन्वाति-
ष्ठत बहिरेव ॥ १८ ॥ अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

हाररक्षकशूत्रेण निवेदितपुत्रमरणेन भरद्वाजेन रैभ्यस्यापि श्वेदयुक्तेन हननरूपशायशानम् ॥ १ ॥ पुत्रमरणशुःखित्वेन भरद्वाजेन सवेदहृदहनपूर्वकमशौ प्रवेक्षः ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमादिकम् ।

समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ १

तं स दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः ।

न त्वेनमुपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदाञ्जयः ॥ २

चैकृतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।

तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ॥ ३

किन्तु मे नाग्नयः शूद्र प्रतिनन्दन्ति दर्शनम् ।

त्वं चापि न यथापूर्वं कञ्चित्क्षेममिहाश्रमे ॥ ४

कञ्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्पचेतनः ।

एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि शुद्ध्यति मे मनः ॥ ५

शूद्र उवाच ।

रैभ्यं यातो नूनमयं पुत्रस्ते मन्दचेतनः ।

तथाहि निहतः शेते राक्षसेन महात्मना ॥ ६

प्रकाल्यमानस्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा ।

अभ्यगारं प्रतिहारि मया दोर्भ्यां निवारितः ॥ ७

ततः स विहताशोऽत्र जलकामोऽशुचिर्ध्रुवम् ।

निहतः सोऽतिवेगेन शूलहस्तेन रक्षसा ॥ ८

लोमश उवाच ।

भरद्वाजस्तु तच्छ्रुत्वा शूद्रस्य विमिर्य महत् ।

गतासुं पुत्रमादाय विललाप सुदुःखितः ॥ ९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

रैभ्ययत्नेन बृहदयुक्तेन सत्रे सहायत्वेन दूतयोरवोचमुपरावस्रोस्तदर्थं गमनम् ॥ १ ॥ भार्यादिदृष्ट्वा पुनराश्रमं गतेन परावसुना रात्रौ मृगश्रमेण कृष्णाग्निनसंवीतस्य रैभ्यस्य हननम् ॥ २ ॥ परावसुचोदनया बृहदयुक्तेन महाहत्याप्रसू इति प्रोत्सायैमाणेनावोचमुना सप्तप्रसूवितधूर्यादिवेवेभ्यो रैभ्यभरद्वाजयवक्रीतोत्थानादिवरप्रहणम् ॥ ३ ॥ वैधैर्यक्रीतदुःखस्य शिवोपदेशं वेदाभ्यासकलत्रकथनपूर्वकं रैभ्यादीनामुजीवनम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।

आदिकं स्वाध्याये प्रत्यहं कर्तव्यं ब्रह्मसहस्रम् ॥ १ ॥ हतपुत्र-

त्वेन आक्षेपयुक्तत्वात् ॥ २ ॥ दृष्ट्वाति निःसंवेदं भवति

॥ ५ ॥ अभ्यगारं प्रमिष्टस्य रक्षोभयं न भवेदिति ॥ ७ ॥

भरद्वाज उवाच ।

ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तवांस्तपः ।

द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभान्तिवति ॥ १०

तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु ।

अनागाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिवान् ॥ ११

प्रतिपिद्धो मया तात रैभ्यावसथदर्शनात् ।

गतवानेव तं क्षुद्रं कालान्तकयमोपमम् ॥ १२

यः स जानन्महातेजा बृद्धस्यैकं ममात्मजम् ।

गतवानेव कोपस्य वशं परमदुर्मतिः ॥ १३

पुत्रशोकमनुप्राप्त एव रैभ्यस्य कर्मणा ।

लक्ष्यामि त्वामृते पुत्र प्राणानिष्टतमान्भुवि ॥ १४

यथाऽहं पुत्रशोकेन देहं त्यक्ष्यामि किल्बिषी ।

तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिंसाज्जीघ्रमनागसम् ॥ १५

सुखिनो वै नरा येषां जात्या पुत्रो न विद्यते ।

ये पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखम् ॥ १६

ये तु पुत्रकृताज्जोकाद्भुशं व्याकुलचेतसः ।

शपन्तीष्टान्सखीनार्तास्तेभ्यः पापतरो नु कः ॥ १७

परासुश्च सुतो दृष्टः शप्तश्रेष्ठः सखा मया ।

ईदृशीमापदं कोत्र द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥ १८

लोमश उवाच ।

विलप्यैवं बहुविधं भरद्वाजोऽदहत्सुतम् ।

सुसमिद्धं ततः पश्चात्प्रविवेश हताशनम् ॥ १९

एतस्मिन्नेव काले तु बृहदयुत्रो महीपतिः ।

शूद्रस्य शूद्रकृतं विधिर्य पुत्रनिरोधेन कृतम् ॥ १ ॥ किल्बिषी

शोकाकान्तः ॥ १५ ॥ एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः

॥ १३९ ॥

सत्रं तेने महामागो रैभ्यमाज्यः प्रतापवान् ॥ १
 तेन रैभ्यस्य वै पुत्रावर्वावसुपरावसु ।
 हतौ सहायौ सत्रार्थं बृहदधुमेन धीमता ॥ २
 तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः ।
 आश्रमे त्वमवद्रेभ्यो भार्या चैव परावसोः ॥ ३
 अथावलोककोऽगच्छद्गृहानेकः परावसुः ।
 कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं वने ॥ ४
 जघन्यरात्रे निद्रान्यः सावशेषे तमस्यपि ।
 चरन्तं गृहनेऽण्ये मेने स पितरं मृगम् ॥ ५
 मृगं तु मन्यमानेन पिता वै तेन हिंसितः ।
 अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ॥ ६
 तस्य स प्रेतकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत ।
 पुनरागम्य तत्सत्रमब्रवीद्भातरं वचः ॥ ७
 हृदं कर्म न शक्तस्त्वं बोहुमेकः कथंचन ।
 मया च हिंसितस्तातो मन्यमानेन वै मृगम् ॥ ८
 सोऽस्यदर्थं व्रतं तात चर त्वं ब्रह्मकतिनाम् ।
 समर्थो ह्यहमेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ॥ ९
 अर्वावसुरुवाच ।
 करोतु वै भवान्सत्रं बृहदधुमस्य धीमतः ।
 ब्रह्महत्यां चरिष्येऽहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः ॥ १०
 लोमश उवाच ।
 स तस्य ब्रह्महत्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर ।
 अर्वावसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११
 ततः परावसुर्दृष्ट्वा भातरं समुपस्थितम् ।
 बृहदधुममुवाचेदं वचनं हर्षगद्गदम् ॥ १२
 एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
 ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेस्वामसंशयम् ॥ १३
 लोमश उवाच ।
 तच्छ्रुत्वैव तदा राजा प्रेभ्यानाह स विदपते ।
 मेभ्यैरुत्सार्यमाणस्तु राजन्नर्वावसुस्तदा ।
 न मया ब्रह्महत्येयं कृतेत्याह पुनःपुनः ॥ १४

अवलोककः अवलोकनार्थी । गृहान्मात्राणां ॥ ४ ॥ जघन
 राजाविति ध. पाठः ॥ ५ ॥ चर त्वं ब्रह्मरक्षणे इति ध. पाठः ॥ ५ ॥
 विदपते हे प्रजापति ॥ १४ ॥ प्रभाषितो मेभ्यावावसीत्यभिहितः
 ॥ १६ ॥ रहस्यवेदं सूर्यमग्नप्रकाशकं वेदम् ॥ १७ ॥ मूर्ति-
 मान्सूर्यस्य द्विजं ददर्श आत्मानं दर्शयामास ॥ १८ ॥ तं देवाः

उच्यमानोऽसकृत्प्रेभ्यैब्रह्महा इति भारत ।
 नैव अम प्रतिजानामि ब्रह्महत्यां स्वयंकृताम् ।
 मम भ्रात्रा कृतमिदं मया स परिमोक्षितः ॥ १५
 स तथा भवदन्क्रोधात्तैश्च प्रेभ्यैः प्रभाषितः ।
 तूर्ण्यैर्जगाम ब्रह्मर्षिर्वनमेव महातपाः ॥ १६
 उग्रं तपः समास्थाय दिवाकरमथाश्रितः ।
 रहस्यवेदं कृतवान्सूर्यस्य द्विजसत्तमः ॥ १७
 मूर्तिमांस्तं ददर्शाथ स्वयमग्नभुगव्ययः ॥ १८
 ग्रीतास्तस्याभवन्देवाः कर्मणाऽर्वावसोर्नृप ।
 तं ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् ॥ १९
 ततो देवा वरं तस्मै ददुरग्निपुरोगमाः ॥ २०
 स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः ।
 अनागस्त्वं ततो आहुः पितृभ्यास्मरणं वधे ॥ २१
 भरद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः ।
 प्रतिष्ठां चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तमः ॥ २२
 एवमस्त्विति तं देवाः प्रोजुश्चापि वरान्ददुः ।
 ततः प्राहुर्बभूवुस्ते सर्वे एव युधिष्ठिर ॥ २३
 अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् ।
 समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च ॥ २४
 कथं च रैभ्यः शक्तो मामधीयानं तपस्विनम् ।
 तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोचमाः ॥ २५
 देवा उचुः ।
 मेवं कथा यवक्रीत यथा वदसि वै मुने ।
 श्रुते गुरुमधीता हि स्वयं वेदास्त्वया पुरा ॥ २६
 अनेन तु गुरुन्दुःखात्तोषयित्वाऽऽत्मजर्मणा ।
 कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माग्निगतमृत्तमम् ॥ २७
 लोमश उवाच ।
 यवक्रीतमथोक्त्वैत्रं देवाः साग्निपुरोगमाः ।
 संजीवयित्वा आन्सर्वान्पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ २८
 ततो वै स यवक्रीतो ब्रह्मचर्यं चचार ह ।
 अष्टादश वर्षाणि त्रिशतं च युधिष्ठिर ॥ २९

प्रकर्षणं वरयामासुः । निरासुर्निराचकुर्यदिति शेषः ॥ १९ ॥
 प्रतिष्ठां चन्द्रायप्रशुतिम् । सौरस्य सूर्यप्रकाशकस्य ॥ २२ ॥
 समधीतं सम्यक्प्राप्तम् । ब्रह्म वेदः ॥ २४ ॥ चत्वारिंशद-
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः ।

अत्रोष्य राजशार्दूल सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्नहामारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

लोमशचोदयया युधिष्ठिरेण कैलासादिगिरिप्रवेशः ॥ १ ॥

लोमश उवाच ।

उक्षीरवीजं मैनाकं गिरिं श्वेतं च भारत ।
समतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पार्थिव ॥ १

एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ।
स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते ॥ २

एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम् ।
समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ३

एतद्द्रक्ष्यसि देवानामाक्रीडं च रणाङ्कितम् ।
अतिक्रान्तोसि कौन्तेय कालशैलं च पर्वतम् ॥ ४

श्वेतं गिरिं प्रवेश्यामो मन्दरं चैव पर्वतम् ।
रात्र माणिवरो यक्षः कुबेरश्चैव यक्षराट् ॥ ५

अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रगामिनः ।
तथा किंपुरुषा राजन्यस्यामैव चतुर्गुणाः ॥ ६

अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते ।
प्रक्षेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माणिमद्रमुपासते ॥ ७

तेषामृद्धिरतीवात्र गतौ वायुसमाश्च ते ।
स्थानात्प्रच्यावयेयुर्धे देवराजमपि ध्रुवम् ॥ ८

तस्तातं बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः ।
दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ९

कुबेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा मैत्राश्च राक्षसाः ।
तैः समेष्याम कौन्तेय यत्र विक्रमणे भव ॥ १०

कैलासः पर्वतो राजन्यध्वोजनश्चेच्छ्रितः ।
यत्र देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥ ११

असङ्ख्येयास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसकिन्नराः ।
नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदनं यथा ॥ १२

तान्विगाहस्व पार्थिव तपसा च दमेन च ।

रक्ष्यमाणो मया राजन्भीमसेनबलेन च ॥ १३

खस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिजयः ।
गङ्गा च यमुना चैव पर्वताश्च दिशन्तु ते ॥ १४

भरतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च ।
खस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्भुते ॥ १५

इन्द्रस्य जाम्बूनदपर्वताद्वै
शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे ।

गोपाययेमं सुमगे गिरिभ्यः
सर्वाजमीढापचितं नरेन्द्रम् ॥ १६

ददस्व शर्म प्रविविक्ततोऽस्य
शैलानिमाञ्छैलसुते नृपस्य ।

‘शिवप्रदां सर्वसरित्प्रधाने
सभ्रातृकस्नेह युधिष्ठिरस्य ।’

उक्त्वा तथा सागरगां स विप्रो
यत्तो भवस्वेति शशास पार्थम् ॥ १७

युधिष्ठिर उवाच ।
अपूर्वोऽयं संजमो लोमशस्य

कृष्णां च सर्वे रक्षत मा प्रमादः ।
देशो ह्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य

तस्यात्परं शौचमिहाचरध्वम् ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽब्रवीद्भीमसुदारवीर्यं

कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन ।
शून्येऽर्जुनेऽसन्निहिते च तात

त्वामेव कृष्णा भजते भयेषु ॥ १९

कैलासं चापि पर्वतम् इति च. ध. पाठः ॥ १ ॥ यत्राग्नि-
र्नित्यमिध्यते इति थियोगिनारायणस्य हविद्वारात् परतः
स्थानकस्ति ॥ २ ॥ विशाला बहरी ॥ ११ ॥ इन्द्रस्य इन्द्र-

संनन्धिनः । जाम्बूनदं सुवर्णं तन्मयात्पर्वतान्नेरोः । आजभी-
उर्वशे अपचितं पूजितं भेष्टमित्यर्थः ॥ १६ ॥ यदस्य देहि
॥ १७ ॥ शौचं वाचनःकायशुद्धिम् ॥ १८ ॥

ततो महात्मा स यमौ समेत्य
मूर्धन्युपाध्याय विमृज्य गात्रे ।

उवाच तौ शाप्यकलं स राज्ञा
मा भैष्टमागच्छतमप्रमत्तौ ॥

२०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

सीमेन दुर्गमे गमनाक्षमतया युधिष्ठिरनिवारितानां द्रौपद्यादीनां बह्वक्त्राङ्गीकारः ॥ १ ॥ पथि कुलिङ्गदाधिपतिना सुबलदुना पूजितैर्युधिष्ठिरादिभिस्तस्मिन्भृत्यवर्गस्थापनपूर्वकमर्चुनविदक्षया गन्धमादनप्रति प्रस्थानम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अन्तर्हितानि भूतानि रक्षांसि बलवन्ति च ।

अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ १

सन्निवर्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलाश्रयात् ।

ततो बलं च दाक्ष्यं च संश्रयस्व वृकोदर ॥ २

ऋषेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं प्रति ।

बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥ ३

अथवा सहदेवेन धौम्येन च समं विभो ।

सूतैः पौरोगवैश्वैव सर्वैश्च परिचारकैः ॥ ४

रथैरथैश्च ये चान्ये विप्राः क्लेशासहाः पथि ।

सर्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्तस्वायतेक्षण ॥ ५

त्रयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहारा यतव्रताः ।

अहं च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः ॥ ६

ममागसनमाकाङ्क्षन्गाङ्गादारे समाहितः ।

वसेह द्रौपदीं रक्षन्यावदागमनं मम ॥ ७

भीम उवाच ।

राजपुत्री श्रेणार्ता दुःखार्ता चैव भारत ।

ब्रजत्वेन हि कल्याणी श्वेतवाहदिदक्षया ॥ ८

तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्तते तमपश्यतः ।

गुडाकेशं महात्मानं संग्रामेष्वपलायिनम् ।

किं पुनः सहदेवं च मां च कृष्णां च भारत ॥ ९

द्विजाः कामं निवर्तन्तां सर्वे च परिचारकाः ।

सूताः पौरोगवाश्चैव यं च मन्येत नो भवान् ॥ १०

न ह्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचित् ।

शैलेऽस्मिन्नाश्रुसाकीर्णे दुर्गेषु विपमेषु च ॥ ११

इयं चापि महाभागा राजपुत्री पतिव्रता ।

त्वामृते पुरुषव्याघ्र नोत्सहेद्विनिवर्तितुम् ॥ १२

तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः ।

न जातु विनिवर्तेत मतज्ञो ब्रह्मस्य वै ॥ १३

अपिचात्र महाराज सन्वसाचिदिदक्षया ।

सर्वे लालसभूताः स तस्माद्यास्यामहे सह ॥ १४

यद्यशक्यो रथैर्गन्तुं शैलोऽयं बहुकन्दरः ।

पद्मिरेव गमिष्यामो मा राजन्विमना भव ॥ १५

अहं वहिष्ये पाञ्चालीं यत्रयत्र न शक्यति ।

इति मे वर्तते बुद्धिर्मा राजन्विमना भव ॥ १६

सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनन्दिकराजुभौ ।

दुर्गे संतारयिष्यामि यत्राशक्तौ भविष्यतः ॥ १७

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्धताम् ।

यत्त्वमुत्सहसे वोढुं पाञ्चालीं विपुलेऽध्वनि ॥ १८

यमजौ चापि भद्रं ते नैतदन्यत्र विद्यते ।

बलं तव यशश्चैव धर्मः कीर्तिश्च वर्धताम् ॥ १९

यत्त्वमुत्सहसे नेतुं भ्रातरौ सह कृष्णया ।

मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः कृष्णाऽब्रवीद्वाक्यं ग्रहसन्ती मनोरमा ।

गमिष्यामि न संतापः कार्यो मां प्रति भारत ॥ २०

लोमश उवाच ।

तपसा शक्यते गन्तुं पर्वतो गन्धमादनः ।

तपसा चैव कौन्तेय सर्वे योक्ष्यामहे वयम् ॥ २१

नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पार्थिव ।

मैथिलि प्लेदः ॥ २० ॥

वन० २९

एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

अहं च त्वं च कौन्तेय द्रक्ष्यामः श्वेतबाह्वनम् २३
वैशंपायन उवाच ।

एवं संभाषमाणास्ते सुबाहुविषयं महत् ।
ददृशुर्मुदिता राजन्मभूतगजवाजिमत् ॥ २४
किराततङ्गणाकीर्णं पुलिन्दशतसंकुलम् ।
हिमवत्यमरैर्जुष्टं बद्धाश्चर्यसमाकुलम् ।
सुबाहुश्चापि तान्दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्यत ॥ २५
विषयान्ते कुलिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ।

तत्र ते पूजितास्तेन सर्व एव सुखोषिताः ॥ २६
प्रतस्थुर्विमले सूर्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति ।
इन्द्रसेनमुखांश्चापि भृत्यान्पौरोगवांस्तथा ॥ २७
सूदांश्च पारिबर्होश्च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ।
राज्ञः कुलिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः ॥ २८
पद्मिरेव महावीर्या ययुः कौरवमन्दनाः ।
ते शनैः प्राद्रवन्सर्वे कृष्णया सह पाण्डवाः ।
तस्मादेशात्सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनंजयम् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

धनंजयादर्शनदुःखितेन युधिष्ठिरेण भीमं प्रति धनंजयप्रशंसनपूर्वकं तद्दर्शनाय गन्धमादनप्रवेशनिश्चयः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

भीमसेनयमौ चोभौ पाञ्चालि च निबोधत ।
नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान्वनेचरात् ॥ १
दुर्बलाः क्लेशिताः स्मेति यद्बुधमेतरेतरम् ।
अशक्येऽपि व्रजामो यद्भनंजयदिदृश्या ॥ २
तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ।
यच्च वीरं न पश्यामि धनंजयमुपान्तिके ॥ ३
तस्यादर्शनतप्तं मां सानुजं वनमास्थितम् ।
याज्ञेसेन्याः परामर्शः स च वीर दहत्युत ॥ ४
नकुलात्पूर्वजं पार्थ न पश्याम्यमितौजसम् ।
अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५
तीर्थानि चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च ।
चरामि सह युष्माभिस्तस्य दर्शनकाङ्क्षया ॥ ६
पञ्चवर्षाण्यहं वीरं सत्यसन्धं धनंजयम् ।
यद्य पश्यामि बीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ७
तं वै श्यामं गुडाकेशं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
न पश्यामि महाबाहुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ८
कृतास्त्रं निपुणं युद्धेऽप्रतिमानं धनुष्मताम् ।

न पश्यामि कुरुश्रेष्ठ तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९
चरन्तमरिसङ्घेषु क्रुद्धं कालमिवानघ ।
प्रभिक्षमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धनंजयम् ॥ १०
यः स शक्रादनवरो वीर्येण च बलेन च ।
यमयोः पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११
'नारायणसमो युद्धे सत्यसन्धो दृढव्रतः ।
तं ममापश्यतो भीम न शान्तिर्हृदयस्य वै ॥' १२
दुःखेन महताऽऽविष्टश्चिन्तयामि दिवानिशम् ।
अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ १३
सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्यमाणोऽप्यणीयसा ।
क्रजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाता भयस्य च ॥ १४
स तु जिह्वाप्रवृत्तस्य माययाऽभिजिघांसतः ।
अपि वज्रधरस्यापि भवेत्कालविषोपमः ॥ १५
शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽनुशंसः प्रतापवान् ।
दाताऽभयस्य वीभत्सुरमितात्मा महाबलः ॥ १६
सर्वेषामाश्रयोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रमर्दिता ।
आहर्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां नः सुखावहः ॥ १७
रत्नानि यस्य वीर्येण दिव्यान्यासत्पुरा मम ।

परिदाय रक्षार्थं समर्प्य ॥ २८ ॥ द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

भूतस्य प्राक्कनकमीनः ॥ १ ॥ परामर्शः केसोपु ग्रहणम् ।
तस्य दर्शनतुल्यं सामिति स्तः पाठः ॥ ४ ॥ अप्रतिमानं नास्ति

प्रतिमानं सादृश्यं यस्य सोऽप्रतिमानस्तम् ॥ ९ ॥ प्रभिक्षं
क्षवन्मदम् ॥ १० ॥ अनवरोऽहीनः ॥ ११ ॥ अमितात्मा
महामनाः ॥ १६ ॥

बहूनि बहुजातीनि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥१८
 यस्य बाहुबलाद्वीर सभा चासीत्पुरा मम ।
 सर्वरत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ १९
 वासुदेवसमं वीर्यं कार्तवीर्यसमं युधि ।
 अजेयममितं युद्धे तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥२०
 संकर्षणं महावीर्यं त्वां च भीमापराजितम् ।
 अनुयातः स्ववीर्येण वासुदेवं च शत्रुहृ ॥ २१
 यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरंदरः ।
 जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे भृशुः सनातनः ॥२२
 ते वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीर दिदृक्षुः ।
 प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २३
 विशाला बदरी यत्र नरनारायणाश्रमः ।

तं सदाऽध्युषितं यक्षैर्द्रक्ष्यामो गिरिमुत्तमम् ॥२४
 कुबेरनलिनीं रम्यां राक्षसैरभिसेविताम् ।
 पद्मिरेव गमिष्यामस्तप्यमाना महत्तपः ॥ २५
 नातप्तपसा शक्यो गन्तुं देशो वृकोदर ।
 न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥ २६
 तत्र सर्वे गमिष्यामो भीमार्जुनपदैषिणः ।
 सायुधा बद्धनिस्त्रिंशाः सार्धं विप्रैर्महाव्रतैः ॥२७
 मक्षिकादंशमशकान्सिंहान्व्याघ्रान्सरीसृपान् ।
 प्राप्नोत्यनियतः पार्थ नियतस्ताम्रं पश्यति ॥ २८
 ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् ।
 प्रवेक्ष्यामो मिताहारा धनंजयदिदृक्षुः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

पाण्डवैर्मन्दरगिरिगमनम् ॥ १ ॥ तथा आकाशगङ्गासेवनम् ॥ २ ॥ तथा नरकासुरास्थिराशिदर्शनम् ॥ ३ ॥ लोम-
 शेन पाण्डवान्प्रति विष्णुना नरकासुरवधप्रकारकथनम् ॥ ४ ॥ तथा वराहरूपिणा हरिणा भारवमग्नभृशुद्धरणकथनम् ॥ ५ ॥

[लोमश उवाच ।

द्रष्टारः पर्वताः सर्वे नद्यः सपुरस्काननाः ।
 तीर्थानि चैव श्रीमन्ति स्पृष्टं च सलिलं करैः ॥१
 पर्वतं मन्दरं दिव्यमेष पन्थाः प्रयास्यति ।
 समाहिता निरुद्विग्नाः सर्वे भवत पाण्डवाः ॥ २
 अयं देवनिवासो वै गन्तव्यो वो भविष्यति ।
 श्रुषीणां चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्मणां ॥३
 एषा शिवजला पुण्या याति सौम्य महानदी ।
 बदरीश्रमवा राजन्देवर्षिगणसेविता ॥ ४
 एषा वैहायसैर्नित्यं बालखिल्यैर्महात्मभिः ।
 अर्चिता चोपधाता च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ॥५
 अत्र साम स गायन्ति सामगाः पुण्यनिःस्वनाः ।
 मरीचिः पुलहश्चैव भृगुश्चैवात्रिंशस्तथा ॥ ६

अत्रादिकं सुरश्रेष्ठो जपते समरुद्रगः ।
 साध्याश्चैवाश्विनौ चैव परिधावन्ति तं तदा ॥ ७
 चन्द्रमाः सह सूर्येण ज्योतींषि च ग्रहैः सह ।
 अहोरात्रविभागेन नदीमेनामनुव्रजन् ॥ ८
 एतस्याः सलिलं मूर्ध्नि वृषाङ्कः पर्यधारयत् ।
 गङ्गाद्वारे महाभाग येन लोकस्थितिर्मेवेत् ॥ ९
 एतां भगवतीं देवीं भवन्तः सर्वे एव हि ।
 प्रयतेनात्मना तात प्रतिगम्याभिवादत ॥ १०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशस्य महात्मनः ।
 आकाशगङ्गां प्रयताः पाण्डवास्तेऽभ्यवादयन् ॥११
 अभिवाद्य च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 पुनः प्रयाताः संदृष्टाः सर्वैर्ऋषिगणैः सह ॥ १२
 ततो दूरात्प्रकाशन्तं पाण्डुरं मेरुसंनिभम् ।

अमितमहिंसितं अजितमिति यावत् ॥ २० ॥ हे भीम ॥ २१ ॥
 अनियतोऽद्युधिः ॥ २८ ॥ त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १४३ ॥

भोव्रष्टारः सर्वे मन्दरादये पर्वता दृष्टा इति शेषः ॥ १ ॥

महानदी गङ्गा अलकनन्दा वा ॥ ४ ॥ उपयाता इष्टसिद्ध्यर्थे
 प्रार्थिता ॥ ५ ॥ आदिकं नैवमिकं जपम् । परिधावन्ति परि-
 चरन्ति । तस्मिन्दम् ॥ ७ ॥ वाद्यत वाद्यतः अक्षरलोप
 आर्षः ॥ १० ॥ पाण्डुरं श्वेतम् । अस्त्रां राशिमिति शेषः ॥ १३ ॥

दृष्टुं नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतोदिशम् ॥ १३
 तान्प्रष्टुकामान्विज्ञाय पाण्डवान्स तु लोमशः ।
 उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शृणुध्वं पाण्डुनन्दनाः ॥
 एतद्विकीर्णं सुश्रीमत्कैलासशिखरोपमम् ।
 यत्पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितम् ॥ १५
 एतान्यस्तीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः ।
 पर्वतप्रतिमं भाति पर्वतप्रस्तराश्रितम् ॥ १६
 पुरातनेन देवेन विष्णुना परमात्मना ।
 दैत्यो विनिहतस्तेन सुरराजहितैषिणा ॥ १७
 दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्यन्महामनाः ।
 ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःस्वाध्यायविक्रमात् ॥ १८
 तपोबलेन महता बाहुवेगचलेन च ।
 नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन्स दितेः सुतः ॥ १९
 स तु तस्य बलं ज्ञात्वा धर्मे च चरितव्रतम् ।
 भयाभिभूतः संविग्नः शक्र आसीत्तदाऽनघ ॥ २०
 तेन संचिन्तितो देवो मनसा विष्णुरव्ययः ।
 सर्वत्रगः भद्रः श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ ॥ २१
 ऋषयश्चापि तं सर्वे तुष्टुवुश्च दिवौकसः ॥ २२
 तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्रीर्भगवान्हव्यवाहनः ।
 नष्टतेजाः समभवत्तस्य तेजोभिभर्त्सितः ॥ २३
 तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरम् ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत् ।
 ग्राह वाक्यं ततस्तत्त्वं यतस्तस्य भयं भवेत् ॥ २४
 विष्णुरुवाच ।
 जानामि ते भयं शक्र दैत्येन्द्राग्रकात्ततः ।
 ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःसिद्धेन कर्मणा ॥ २५
 सोहमेनं तव प्रीत्या तपःसिद्धमपि ध्रुवम् ।
 वियुनज्मि देहादेवेन्द्र मुहूर्तं प्रतिपालय ॥ २६
 लोमश उवाच ।
 तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना चेतनां हरत् ।
 स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहतः ।
 तस्मैतदस्त्रिसंघातं मायाविनिहतस्य वै ॥ २७

इदं द्वितीयमपरं विष्णोः कर्म प्रकाशते ॥ २८
 नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव मज्जिता ।
 पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशृङ्गिणा ॥ २९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवन्विस्तरेणेमां कथां कथय तत्त्वतः ॥ ३०
 कथं तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा ।
 योजनानां शतं ब्रह्मपुनरुद्धरिता तदा ॥ ३१
 केन चैव प्रकारेण जगतो धरणी ध्रुवा ।
 शिवा देवी महाभागा सर्वसंस्परोहिणी ।
 कस्य चैव प्रभावाद्भि योजनानां शतं गता ॥ ३२
 केन तद्वीर्यसर्वस्वं दर्शितं परमात्मनः ।
 एतत्सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम ।
 श्रोतुं विस्तरशः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः ॥ ३३
 लोमश उवाच ।
 यत्तेऽहं परिपृष्टोऽसि कथामेतां युधिष्ठिर ।
 तत्सर्वमखिलेनेह श्रूयतां मम भाषतः ॥ ३४
 पुरा कृतयुगे तात वर्तमाने भयंकरे ।
 यमत्वं कारयामास आदिदेवः पुरातनः ॥ ३५
 यमत्वं कुर्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमतः ।
 न तत्र त्रियते कश्चिज्जायते वा तथाऽच्युत ॥ ३६
 वर्धन्ते पक्षिसङ्घाश्च तथा पशुगवेडकम् ।
 गवाश्च च मृगाश्चैव सर्वे ते पिशिताश्वनाः ॥ ३७
 तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परंतप ।
 सहस्रशो ह्ययुतशो वर्धन्ते सलिलं यथा ॥ ३८
 एतस्मिन्संकुले तात वर्तमाने भयंकरे ।
 अतिभाराद्वासुमती योजनानां शतं गता ॥ ३९
 सा वै व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना ।
 नारायणं वरं देवं प्रपन्ना शरणं गता ॥ ४०
 पृथिव्युवाच ।
 भगवंस्त्वत्प्रसादाद्भि तिष्ठेयं मुचिरं त्विह ।
 भारेणासि समाक्रान्ता न शक्नोसि स वर्तितुम् ४१
 ममेमं भगवन्भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि ।

शरणागताऽसि ते देव प्रसादं कुरु मे विभो ॥४२
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरः प्रभुः ।
प्रोवाच वचनं हृष्टः श्रान्वाक्षरसमीरितम् ॥ ४३
न ते महि भयं कार्यं भारते वसुधारिणि ।
अयमेवं तथा कुर्मि यथा लब्धी भविष्यसि ॥४४
लोमश उवाच ।
स तां विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलाम् ।
ततो वराहः संवृत्त एकशृङ्गो महाद्युतिः ॥ ४५
रक्ताभ्यां नयनाभ्यां तु भयमुत्पादयन्निव ।
धूमं च ज्वलयँष्टुभ्या तत्र देशे व्यवर्धत ॥ ४६
स गृहीत्वा वसुमतीं शृङ्गेणैकेन भास्वता ।
योजनानां शतं वीर समुद्ररति सोऽक्षरः ॥ ४७
तस्यां चोद्धार्यमाणयां संक्षोभः समजायत ।
देवाः संक्षुभिताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ४८
हाहाभूतमभूत्सर्वं त्रिदिवं व्योम भूस्तथा ।
न पर्यवस्थितः कश्चिदेवो वा मानुषोपि वा ॥४९
ततो ब्रह्माणमासीनं ज्वलमानमिव धिया ।
देवाः सर्पिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः ॥ ५०
उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम् ।
भूत्वा प्राञ्जलयः सर्वे वाक्यमुच्चारयन्स्तदा ॥ ५१
लोकाः संक्षुभिताः सर्वे व्याकुलं च चराचरम् ।
समुद्राणां च संक्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते ॥ ५२
सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
किमेतत्किंप्रभावेण येनेदं व्याकुलं जगत् ।
आख्यातु नो भवाञ्छीघ्रं विसंज्ञाः सेह सर्वशः ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

गन्धमादनं प्रस्थितेषु पाण्डवेषु मध्येमार्गे महापृष्टेः प्रादुर्भावः ॥ १ ॥ तदा पादपाद्यन्तरितैर्कैर्बृहद्युपरमे पुनः
प्रस्थानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

॥ ते जया । हे महि । कुर्मि करोमि ॥ ४४ ॥ धूमं धूपम् ।
ज्वलयन्निति हेतौ शत्रुप्रत्ययः । यथायथा धूमो ज्वलति तथा-
तथाऽवर्धत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ वाक्यं उच्चारयन् उच्चारितवन्तः

ब्रह्मोवाच ।

असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित्कचित् ।
श्रूयतां यत्कृते त्वेष संक्षोभो जायतेऽमराः ॥५४
योसौ सर्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः ।
तस्य प्रभावात्संक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ॥ ५५
यैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
समुद्रता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ॥ ५६
तस्यामुद्धार्यमाणयां संक्षोभः समजायत ।
एवं भवन्तो जानन्तु छिद्यतां संशयश्च वः ॥ ५७
देवा ऊचुः ।

क तद्भूतं वसुमतीं समुद्ररति हृष्टवत् ।
तं देशं भगवन्ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ५८
ब्रह्मोवाच ।

हन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम् ।
एषोत्र भगवाञ्छ्रीमान्मुपर्णः संप्रकाशते ॥ ५९
वाराहेणैव रूपेण भगवाँल्लोकभावनः ।
कालानल इवाभाति पृथिवीतलमुद्रन् ॥ ६०
एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्सममिराजते ।
पश्यध्वं विजुधाः सर्वे भूतमेतदनामयम् ॥ ६१
लोमश उवाच ।

ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामक्य चामराः ।
पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ॥ ६२
वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जनमेजय ।
लोमशादेशितेनाशु यथा जग्मुः प्रहृष्टवत् ॥ ६३

ते शूराः सज्जधन्वानस्तूणवन्तः समार्गणाः ।

॥ ५१ ॥ नन्दने इन्द्रवने । अत्र एतत्समीपे ॥ ५९ ॥
चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १
 परिगृह्य द्विजश्रेष्ठाङ्गेषुः सर्वधनुष्मताम् ।
 पाञ्चालीसहिता राजन्प्रवयुर्गन्धमादनम् ॥ २
 सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
 वृक्षांश्च बहुलच्छायान्दहशुगिरिमूर्धनि ॥ ३
 नित्यपुष्पफलान्देशान्देवर्षिगणसेवितान् ।
 आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाशिनः ॥ ४
 चेरुच्चावचाकारान्देशान्विषमसंकटान् ।
 पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च ॥ ५
 ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ।
 विविशुक्ते महात्मानः किन्नराचरितं गिरिम् ॥ ६
 प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्वतं गन्धमादनम् ।
 चण्डवातं महद्वर्षं प्रादुरासीद्विशपते ॥ ७
 ततो रेणुः समुद्भूतः सपत्रबहुलो महान् ।
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव सहसाऽवृणोत् ॥ ८
 न स प्रज्ञायते किञ्चिदावृते व्योम्नि रेणुना ।
 न चापि श्रेकुस्तत्कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ९
 न चापश्यंस्ततोऽन्योन्यं तमसाऽऽवृतचक्षुषः ।
 आकूष्यमाणा वातेन साश्मचूर्णेन भारत ॥ १०
 द्रुमाणां वातरुणानां पततां भूतलेऽनिशम् ।
 अन्येषां च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ ११
 द्यौः खित्पतति किं भूमिर्दीर्यते पर्वतोऽनु किम् ।
 इति ते मेजिरे सर्वे पवनेन विमोहिताः ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

गन्धमादनप्रयागे गमनाक्षमतयाऽधः पतनेन मूर्च्छिताया द्रौपद्याः पाण्डवैः सलिलसेचनादिना शमापनोदनम् ॥ १ ॥
 पाञ्चाल्या दुःखराजसंशरणे चिन्तयमानं युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य स्वेन वरोक्षणेन वा तस्या बह्वनोक्तिः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः प्रयातमात्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 पञ्चामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ १

पथा मार्गेण । अनन्तरान्धप्रहितान् । निलिलिखिरे निक्षि-
 ताः ॥ १३ ॥ संगम्यादायेत्यन्वयः । गत्वा गृहीत्वैत्यर्थः
 ॥ १४ ॥ अश्मसहिताः करकासहिताः ॥ १५ ॥ वारि बह-

श्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च ।
 सौकुमार्योच्च पाञ्चाली संयुमोह तपस्विनी ॥ २
 सा कम्पमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा ।

न्यो नयः ॥ २१ ॥ पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १४५ ॥

कोशमार्गं प्रयातेषु इति स. पाठः ॥ १ ॥

वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरु समवलम्बत ॥ ३
 आलम्बमाना सहितावूरु गजकरोपमौ ।
 पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ॥ ४
 तां पतन्तीं वरारोहां भज्यमानां लतामिव ।
 नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह त्रीर्यवान् ॥ ५
 नकुल उवाच ।
 राजन्याञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा ।
 श्रान्ता निपतिता भूमौ तामवेक्ष्य भारत ॥ ६
 अदुःखार्हा परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी ।
 आश्वासय महाराज तामिमां श्रमकश्चिताम् ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 राजा तु वचनास्य भृशं दुःखसमन्वितः ।
 भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवन् ॥ ८
 तामवेक्ष्य तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशाम् ।
 अङ्गमानीय धर्मात्मा पर्यदेवयदातुरः ॥ ९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं वेष्मसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता ।
 भूमौ निपतिता शेते सुखार्हा वरवर्णिनी ॥ १०
 सुकुमारौ कथं पादौ मुखं च कमलप्रभम् ।
 मत्कृतेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां समुपागतम् ॥ ११
 किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना ।
 आदाय कृष्णां चरता वने मृगगणाकुले ॥ १२
 मुखं प्राप्यसि कल्याणि पाण्डवान्प्राप्य वै पतीन् ।
 इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्ताज्यतेक्षणा ॥ १३

तत्सर्वमनवाप्येयं श्रमशोकाद्विकश्चिता ।
 शेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४
 वैशंपायन उवाच ।
 तथा लालप्यमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 धौम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजग्मुर्द्विजोत्तमाः ॥ १५
 ते समाश्वासयामासुराशीर्भिक्षाप्यपूजयन् ।
 राक्षोघ्नांश्च तथा मन्त्राञ्जोपुशकुश्व ते क्रियाः ॥ १६
 पञ्चमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं परमर्षिभिः ।
 स्पृश्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १७
 सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना ।
 पाञ्चाली मुखमासाद्य लेभे चेतः शनैः शनैः ॥ १८
 परिगृह्य च तां दीनां कृष्णामजिनसंस्तरे ।
 पार्था विश्रामयामासुर्लब्धसंज्ञां तपस्विनीम् ॥ १९
 तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्षणौ ।
 कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः संववाहतुः ॥ २०
 पर्याश्वासयदप्येनां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ २१
 बहवः पर्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः ।
 तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्वति ॥ २२
 भीमसेन उवाच ।
 त्वां राजन्राजपुत्रीं च यमौ च पुरुषर्षभ ।
 स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मनः कृथाः ॥ २३
 अथवा यो मया जातो विहगो मदलोपमः ।
 बहेदनय सर्वाङ्गो वचनात्ते घटोत्कचः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

भीमसेनशरणमाश्रयस्त्रिहितेन घटोत्कचेन दुर्गमे पथि द्वौपद्या बह्वनम् ॥ १ ॥ तद्वपुश्चरै राक्षसैः पाण्डवाणां विमर्णां च बह्वनम् ॥ २ ॥ सर्वैर्नरनारायणाश्रममेव तत्र सुखेन निवासः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 धर्मज्ञो बलवाञ्छूरः सद्यो राक्षसपुङ्गवः ।
 भक्तोऽस्मान्नौरसः पुत्रो नेतुमर्हति मातरम् ॥ १
 तव भीम सुतेनाहं नीतो भीमपराक्रम ।

विहगश्च विहगः खेवरः ॥ २४ ॥

अक्षतः सह पाञ्चाल्या गच्छेयं गन्धमादनम् ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 आतुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्कचम् ।
 'चिन्तयामास बलवान्महाबलपराक्रमम् ॥ ३

षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

घटोत्कचश्च धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा ।
 कृताञ्जलिरुपातिष्ठदभिवाद्याथ पाण्डवान् ।
 ब्राह्मणांश्च महाबाहुः स च तैरभिनन्दितः ॥ ४
 उवाच भीमसेनं स पितरं सत्यविक्रमः ॥ ५
 स्मृतोऽसि भवता शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः ।
 आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्ताऽस्म्यसंशयम् ॥ ६
 तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु राक्षसं परिप्लवजे ।
 चिन्तया समनुप्राप्तमित्युवाच वृकोदरः ॥ ७
 हैडिम्बेय परिश्रान्ता तव माताऽपराजिता ।
 त्वं च कामगमस्तात बलवान्वह तां खग ॥ ८
 स्कन्धमारोप्य भद्रं ते मध्येऽस्माकं विहायसा ।
 गच्छ नीचिकया गत्या यथा चैनां न पीडयेः ॥ ९
 घटोत्कच उवाच ।
 धर्मराजं च धौम्यं च कृष्णां च यमजौ तथा ।
 एकोप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान् ॥ १०
 [अन्ये च शतशः शूरा विहङ्गाः कामरूपिणः ।
 सर्वान्भो ब्राह्मणैः सार्धं वक्ष्यन्ति सहिताऽनघ ।
 'मन्दंमन्दं गमिष्यामि बहन्नुपदनन्दिनीम् ॥' ११
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह स घटोत्कचः ।
 पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ १२
 लोमशः सिद्धमार्गेण जगमानुपमद्युतिः ।
 खेनैव स मभावेण द्वितीय इव भास्करः ॥ १३
 ब्राह्मणांश्चापि तान्सर्वान्समुपादाय राक्षसाः ।
 निवोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः ॥ १४
 एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 आलोकयन्तस्ते जग्मुर्विशालां बदरीमनु ॥ १५
 ते त्वाशुगतिभिर्वीरा राक्षसैस्तैर्महाजवैः ।
 उद्यमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमल्पवत् ॥ १६
 देशान्मलेच्छजनाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान् ।
 ददृशुर्गिरिपादांश्च नानाघातुसमाचितान् ॥ १७
 विद्याधरसमाकीर्णान्युतान्वानरकिञ्चरैः ।

तथा किंपुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च समन्ततः ॥ १८
 मयुरैश्चमरैश्चैव हरिणै रुरुभिस्तथा ।
 वराहैर्गव्यैश्चैव महिषैश्च समावृतान् ॥ १९
 नदीजालसमाकीर्णान्नानापक्षियुतान्वहन् ।
 नानाविधमृगैर्जुष्टांश्चारणैश्चोपशोभितान् ।
 समदैश्चापि विहगैः पादपैरन्वितास्तथा ॥ २०
 तेऽवतीर्य बहून्देशानुचरांश्च कुरुनपि ।
 ददृशुर्विविधाभ्यर्च्य कैलासं पर्वतोत्तमम् ॥ २१
 तस्याभ्यासे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम् ।
 उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदापुष्पफलोपगैः ॥ २२
 ददृशुस्तां च बदरीं वृत्तस्कन्धां मनोरमाम् ।
 स्निग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युताम् ॥ २३
 पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः शुभांम् ।
 विशालशाखां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्विताम् ॥ २४
 फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशम् ।
 मधुस्रवैः सदा दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
 मदप्रद्युतितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युताम् ॥ २५
 अदक्षमशके देशे बहुमूलफलोदके ।
 नीलशाद्वलसंज्ञे देवगन्धर्वसेविते ॥ २६
 सुभूमिभागविशदे स्वभावविहिते शुभे ।
 जातां हिममृदुस्पर्शे देशेऽपहतकण्टके ॥ २७
 तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणैर्महैः ।
 अवतेरुस्ततः सर्वे राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ २८
 ततस्तमाश्रमं पुण्यं नरनारायणाश्रितम् ।
 ददृशुः पाण्डवा राजन्सहिता द्विजपुङ्गवैः ॥ २९
 तमसा रहितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः ।
 शुचृदशीतोष्णदोषैश्च वर्जितं शोकनाशनम् ॥ ३०
 महर्षिगणसंवाहं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितम् ।
 दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्धर्मबहिष्कृतैः ॥ ३१
 बलिहोमार्चितं दिव्यं सुसंमृष्टानुलेपनम् ।
 दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतोऽभिविराजितम् ॥ ३२
 विशालैरग्निशरणैः सुगन्धैराचितं शुभैः ।

वक्ष्यन्ति बहून् करिष्यन्ति ॥ ११ ॥ रत्नाकरैः आसमन्तात्
 युतान् ॥ १० ॥ अभ्यासे समीपे ॥ २२ ॥ स्वभावतएव

विशेषेण हिते स्वभावविहिते । जातां बदरीम् ॥ २७ ॥ अग्नि-
 शरणैः अग्निशरैः । आचितं व्याप्तम् । बटिनैः शिखरैः कर-

महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितम् ॥ ३३
 शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मधोषनिनादितम् ।
 दिव्यमाश्रयणीयं तमाश्रमं श्रमनाशनम् ।
 श्रिया युतमनिर्देश्यं देववर्योपशोभितम् ॥ ३४
 फलमूलाशनैर्दानैश्चारुकृष्णाजिनाम्बरैः ।
 सूर्यवैश्वानरसमैस्तपसा भावितात्मभिः ॥ ३५
 महर्षिभिर्षोडशपरैर्वैतिभिर्नियतेन्द्रियैः ।
 ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः ॥ ३६
 सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृषीन्नियतः शुचिः ।
 आतृभिः सहितो धीमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३७
 दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरम् ।
 अभ्यगच्छन्त सुप्रीता दिव्या देवमहर्षयः ।
 आशीर्वादान्प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशं ३८
 प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः ।
 उपाजहुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ॥ ३९
 स तैः प्रीत्याऽथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः ।
 प्रयतः प्रतिगृह्णाथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४०
 तं शक्रसदनप्रख्यं दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
 प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पाण्डवः सह कृष्णया ४१
 विवेश शोभया युक्तं आतृभिश्च सहानघ ।

ब्राह्मणैर्वेदवेदाङ्गपारगैश्च सहार्चितः ॥ ४२
 तत्रापस्थत्स धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् ।
 नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितम् ॥ ४३
 तस्मिन्मधुसूतवफलां ब्रह्मर्षिगणभाविनीम् ।
 वदरीं तामुपाश्रित्य पाण्डवो आतृभिः सह ॥ ४४
 मुदा युक्ता महात्मानो रेमिरे तत्र ते तदा ।
 आलोकयन्तो मैनाकं नानाद्विजगणायुतम् ।
 हिरण्यशिखरं चैव मध्ये बिन्दुसरः शिवम् ॥ ४५
 भागीरथीं सुतीर्थं च शीतामलजलां शिवाम् ।
 मणिप्रवालप्रस्तारां पादपैरुपशोभिताम् ॥ ४६
 दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनःप्रीतिविवर्धनीम् ।
 वीक्षमाणा महात्मानो विजहुस्तत्र पाण्डवाः ४७
 तस्मिन्देवर्षिचरिते देशे परमदुर्गमे ।
 भागीरथीपुण्यजले तर्पयांचक्रिरे पितृन् ।
 देवानृषींश्च कौन्तेयाः परमं शौचमास्थिताः ॥ ४८
 तत्र ते तर्पयन्तश्च जपन्तश्च कुरुद्वहाः ।
 ब्राह्मणैः सहिता वीरा ह्यवसन्पुरुषर्षभाः ॥ ४९
 कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः क्रीडितान्यमरप्रभाः ।
 विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ५०

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायामारण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

कदाचन पाञ्चाल्या भीमसंनिधाने बाव्यानीताङ्गुलसौगन्धिकपुष्पदर्शनम् ॥ १ ॥ तथा तारुशबहुपुष्पानयने प्रार्थितेन भीमेन तदर्थं वननम् ॥ २ ॥ भीमस्य मध्येभार्गो स्वमार्गानिरोधकेन हनुमत्ता सह संवादः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः ।
 षड्रात्रमवसन्वीरा धनंजयदिदृक्षुः ॥ १
 तस्मिन्निहरमाणाश्च रममाणाश्च पाण्डवाः ।
 मनोज्ञे काननवरे सर्वभूतमनोरमे ॥ २
 पादपैः पुष्पविकचैः फलभारावनाभितैः ।

शोभितः पर्वतो रम्यः पुंस्कोकिलकुलाकुलैः ।
 स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छाद्यैर्मनोरमैः ॥ ३
 सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
 कमलैः सोत्पलैस्तत्र भ्राजमानानि सर्वशः ।
 पश्यन्तश्चारुरूपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४
 पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः ।

प्लेवा ॥ ३३ ॥ सत्कारं चक्रुरिति शेषः ॥ ३९ ॥ सीतां विमलपङ्कजाम् इति भा. पाठः । सीतां नामतः । प्रस्तारः सोपान-
 पादगणारिरूपः । घट इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ सप्तचत्वारिंशदधिक-
 वन० ३०

शततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

पुष्पविकचैर्विकसितकुसुमैः ॥ ३ ॥

ह्लादयन्पाण्डवान्सर्वान्सकृष्णान्सद्विजर्षमान् ॥ ५
 ततः पूर्वोत्तरे वायुः पुष्पमानो यदृच्छया ।
 सहस्रपद्मकर्माभं दिव्यं पद्ममुपाहरत् ॥ ६
 तदवैक्षत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
 अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ७
 तच्छुभा शुभमासाद्य सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
 अतीव मुदिता राजन्भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ ८
 पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
 गन्धसंस्थानसंपन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥ ९
 इदं च धर्मराजाय भद्रास्थामि परंतप ।
 'गृह्यापराणि पुष्पाणि बहूनि पुरुषर्षभ ।'
 हरेरिदं मे कामाय काम्यके पुनराश्रमे ॥ १०
 यदि तेऽहं प्रियां पार्थ बहूनीमान्युपाहर ।
 तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ ११
 एवमुक्त्वा तु पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ।
 जगाम पुष्पमादाय धर्मराजाय तत्तदा ॥ १२
 अभिप्रायं तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभ ।
 प्रियायाः प्रियकामः स प्रायाद्भीमो महाबलः ॥ १३
 वार्तं तमेवाभिमुखो यतस्तत्पुष्पमागतम् ।
 आजिहीर्षुर्जगामाशु सपुष्पाण्यपराण्यपि ॥ १४
 रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शरांश्चाशीविषोपमान् ।
 मृगराडिव संक्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।
 [ददृशुः सर्वभूतानि महाबाणधनुर्धरम् ॥ १५
 न ग्लानिर्न च वैक्लव्यं न भयं न च संभ्रमः ।
 कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्चनः ॥] १६
 द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन्स बाहुबलमाश्रितः ।
 व्यपेतभयसमोहः शैलमभ्यपतद्बली ॥ १७
 स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिलातलम् ।
 गिरिं चचारादिहरः किञ्चराचरितं शुभम् ॥ १८

पूर्वोत्तरे ऐशानकोणे ॥ ६ ॥ सौगन्धिकं पद्मजातिभेदः
 ॥ ८ ॥ संस्थानमाकारः ॥ ९ ॥ हरेः आहरः । इदमेत-
 न्मातीयम् ॥ १० ॥ प्रभिन्नो भक्तः ॥ १५ ॥ मातरिश्चनो
 बायोः ॥ १६ ॥ पितुर्यथा पुत्रस्पर्शः क्षीतस्तादृक् स्पर्श-
 वता वायुनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ पित्रा वायुना ॥ २४ ॥
 धातुविच्छेदैर्धातुभेदैः । अह्नुरैव विषमच्छदैः सप्तपर्णादिभि-

नानावर्णधरैश्चित्रं धातुद्रुममृगाण्डजैः ।
 सर्वभूषणसंपूर्णं भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितम् ॥ १९
 सर्वतुरमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ।
 सक्तचक्षुरभिप्रायान्दृष्टेनानुचिन्तयन् ॥ २०
 पुंस्कोकिलनिनादेषु षट्पदाचरितेषु च ।
 बद्धश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः ॥ २१
 आजिघ्रन्स महातेजाः सर्वतुक्तुसुभोजिवम् ।
 गन्धमुद्धतमुद्दामो वने मत्त इव द्विपः ॥ २२
 वीज्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुमगन्धिना ।
 पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना ॥ २३
 श्रियमाणश्रमः पित्रा संपहृष्टतनूरुहः ॥ २४
 स यक्षगन्धर्वसुरब्रह्मविंशत्येवसेवितम् ।
 विलोकयामास तदा पुष्पहेतोररिदमः ॥ २५
 विषमच्छदैरचितैरनुलिप्त इवाङ्गुलैः ।
 विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्चनाञ्जनराजतैः ॥ २६
 सपक्षमिव नृत्यन्तं पार्श्वलघैः पयोधरैः ।
 मुक्ताहारैरिव चितं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः ॥ २७
 अभिरामदरीकुञ्जनिर्झरोदककन्दरम् ।
 अप्सरोन्मुरुरवैः मनुचवरचर्हिणम् ॥ २८
 दिग्वारणविषाणाग्रैर्दृष्टोपलशिलातलम् ।
 सस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निग्नगानिःसृतैर्जलैः ॥ २९
 सशष्पकवलैः स्वस्यैरदूरपरिवर्तिभिः ।
 भयानभिर्ज्ञैर्हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः ॥ ३०
 चालयानः स्ववेगेन लताजालान्यनेकशः ।
 आक्रीडमानः कौन्तेयः श्रीमान्वायुसुतो ययौ ॥ ३१
 प्रियामनोरथं कर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः ।
 मांशुः कनकवर्णाभः सिंहसंहननो युवा ॥ ३२
 मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् ।
 मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ ३३

नानाधातुरक्षितपत्रैः । आञ्जनेति कृष्णधातुग्रहणम् । पीतकृ-
 ष्णश्चेतधातुमिरित्यर्थः ॥ २६ ॥ पयोधरैर्मैवैः ॥ २७ ॥ इति
 विलगृहम् । कन्दरं महाप्रपातः ॥ २८ ॥ विषाणामैर्दन्तामैः ।
 शिलाः समपात्राणां शयनसमयोग्याः । उपलान्तदन्त्ये ॥ २९ ॥
 शार्पं बालनृणम् । कवलो प्रासस्त्युक्तैः ॥ ३० ॥ वारणाना-
 मपि वारणः विभारकः संप्रामादौ ॥ ३३ ॥

प्रियपाश्वोपविष्टाभिर्व्यावृत्ताभिर्विचेष्टितैः ।
 यक्षगन्धर्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः ॥ ३४
 नवावतारं रूपस्य विक्रीडन्निव पाण्डवः ।
 चचार रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ॥ ३५
 संसरन्निविधान्केशान्दुर्योधनकृतान्बहून् ।
 द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३६
 सोऽचिन्तयत्तथा पार्थे मयि त्वतिविलम्बिते ।
 पुष्पहेतोः कथं त्वार्यः करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३७
 स्नेहाभरवरो नूतमविश्वासाद्बलस्य च ।
 नकुलं सहदेवं च न मोक्षयति युधिष्ठिरः ॥ ३८
 कथं तु कुसुमावाम्निः स्वाञ्जीघ्रमिति चिन्तयन् ।
 प्रतस्थे नरशार्दूलः पक्षिराडिव वेगितः ॥ ३९
 [सञ्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ।
 द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥] ४०
 कम्पयन्मेदिनीं पद्मां निर्घात इव पर्वसु ।
 त्रासयन्गजयूथानि वातरंहा वृकोदरः ॥ ४१
 सिंहव्याघ्रमृगाश्चैव मर्दयानो महाबलः ।
 उन्मूलयन्महावृक्षान्योधयंश्चोरसा बली ॥ ४२
 लतावल्लीश्च वेगेन विकर्षन्पाण्डुनन्दनः ।
 उपर्युपरि शैलाग्रमारुरुक्षुरिव द्विपः ॥ ४३
 जलावलम्बोऽतिभृशं सविद्युदिव तोयदः ।
 'व्यनदत्स महानादं भीमसेनो महाबलः ॥ ४४
 तेन शब्देन महता भीमस्य प्रतिबोधिताः ।
 गुहां संतत्यजुर्व्याघ्रा निलिल्युर्वनवासिनः ॥ ४५
 समुत्पेतुः खगास्त्रस्ता मृगयूथानि दुद्रुवुः ।
 ऋक्षाश्चोत्ससृजुर्दृक्षास्तत्यजुर्हरयो गुहाम् ।
 व्यजृम्भन्त महासिंहा महिषाश्च वनेचराः ॥ ४६
 तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ।
 तद्भनं संपरित्यज्य जम्बुरन्ध्रमहावनम् ॥ ४७
 वराहमृगसङ्घाश्च महिषाश्च वनेचराः ।
 व्याघ्रगोमायुसङ्घाश्च प्रणेदुर्गवयैः सह ॥ ४८

रथाङ्गसाहदात्युहा हंसकारण्डवप्लवाः ।
 शुकाः पारावताः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ॥
 तथाऽन्ये दर्पिता नागाः करेणुशरपीडिताः ।
 सिंहव्याघ्राश्च संकुद्धा भीमसेनमथाद्रवन् ॥ ५०
 शकुन्मूत्रं च मुञ्चाना भयविभ्रान्तमानसाः ।
 व्यादितास्या महारौद्रा व्यनदन्भीषणान्बहून् ॥ ५१
 ततो वायुसुतः क्रोधात्सबाहुबलमाश्रितः ।
 गजेनान्यान्याजान्श्रीमान्सिंहं सिंहेन वा विश्वः ।
 तलप्रहारैरन्याश्च व्यहनत्पाण्डवो बली ॥ ५२
 ते वध्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरुक्षवः ।
 भयाद्विससृजुर्भीमं शकुन्मूत्रं च ससुवुः ॥ ५३
 प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
 वनं पाण्डुसुतः श्रीमान्शब्देनापूरयन्दिशः ॥ ५४
 अथापश्यन्महाबाहुर्गन्धमादनसानुषु ।
 सुरम्भं कदलीषण्डं बहुयोजनविस्तृतम् ॥ ५५
 तमभ्यगच्छद्देगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः ।
 महागज इवास्त्रावी प्रभञ्जन्निविधान्बुमान् ॥ ५६
 उत्पात्य कदलीस्तम्भान्बहुतालसमुच्छ्रयान् ।
 चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्बलिनां वरः ।
 विमर्दन्सुमहातेजा नृसिंह इव दर्पितः ॥ ५७
 ततः संन्यपतंतत्र सुबहूनि महान्ति च ।
 रुरुवारणयूथानि महिषाश्च जलाश्रयाः ॥ ५८
 'प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
 वनं पाण्डुसुतः श्रीमान्नादेनापूरयन्दिशः ॥ ५९
 तेन शब्देन चैवाथ भीमसेनरवेण च ।
 वनान्तरगताश्चापि वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ६०
 तस्मिन्नथ प्रवृत्ते तु संक्षोभे मृगपक्षिणाम् ।
 जलार्द्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ६१
 तानौदकान्पक्षिगणाभिरीक्ष्य भरतर्षभः ।
 तानेवानुसरन्नम्यं ददर्श सुमहत्सरः ॥ ६२
 काञ्चनैः कदलीषण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः ।

विचेष्टितैर्व्यावृत्ताभिः निवेष्टाभिरैकाग्रभिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥
 रूपस्य सौन्दर्यस्य ॥ ३५ ॥ निर्घात उत्थातः । पर्वसु उत्सवेषु
 ॥ ४१ ॥ पोषयन् मर्दयन् ॥ ४२ ॥ लता भूचरा । वल्ली
 वृक्षचरोति भेदः ॥ ४३ ॥ रथाङ्गसाहाः चक्रसमाननामानश्च-

क्रवाका इत्यावत् । दाल्यूहः मयूरश्चातको वा ॥ ४५ ॥
 करेणुशरेण हस्तिनीकृतेनोत्तेजनेन पीडिताः । शरस्तुलेजने
 बाणे इति मेदिनी ॥ ५० ॥ व्याघ्रावी मत्तः ॥ ५६ ॥

वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं तीराचीरविसर्पिभिः ॥ ६३
 तत्सरोज्वावतीर्याशु प्रभूतनलिनोत्पलम् ।
 महागज इवोदामधिक्रीड बलवद्वली ॥ ६४
 विक्रीड्य तस्मिन् रुचिरमुत्तारामितद्युतिः ।
 'सोभयन्तलिलं भीमः प्रभिन्न इव वारणः ॥' ६५
 ततो जगाहे वेगेन तद्वनं बहुपादपम् ।
 दध्मौ च शङ्खं स्वनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः ।
 [आस्फोटयच्च बलवान्भीमः संनादयन्दिशः ॥] ६६
 तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च ।
 बाहुशब्देन चोग्रेण नदन्तीव गिरेर्गुहाः ॥ ६७
 तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितमहारवम् ।
 श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महास्वनः ॥ ६८
 सिंहनादभयव्रतैः कुञ्जरैरपि भारत ।
 मुक्तो विरावः सुमहान्पर्वतो येन पूरितः ॥ ६९
 तं तु नादं ततः श्रुत्वा सुप्तो वानरपुङ्गवः ।
 [आतुरं भीमसेनं तु विज्ञाय हनुमान्कपिः ॥ ७०
 दिवंगमं हरोधाध मार्गं भीमस्य कारणात् ।
 अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः ॥ ७१
 आस्त एकायने मार्गे कदलीषण्डमण्डिते ।
 आतुर्भीमस्य रक्षार्थं तं मार्गमवरुध्य वै ॥ ७२
 माऽत्र प्राप्स्यति शार्पं वा धर्षणां वेति पाण्डवः ।
 कदलीषण्डमध्यस्थो ह्येवं संचिन्त्य वानरः ॥ ७३
 प्राजृम्भत महाकायो हनूमात्मा वानरः ।
 कदलीषण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ॥ ७४
 'तेन शब्देन महता व्यबुध्यत महाकपिः ।'
 जृम्भमाणः सुविशुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
 आस्फोटयच्च लाङ्गूलमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ७५
 तस्य लाङ्गूलनिनदं पर्वतः सुगुहामुखैः ।
 उद्गारमिव गौर्नर्दन्नुत्सर्ज समन्ततः ॥ ७६
 लाङ्गूलास्फोटशब्दाच्च चलितः स महागिरिः ।
 विघूर्णमानशिखरः समन्तात्पर्वशीर्यित ॥ ७७

स लाङ्गूलवस्तस्य मत्तवारणनिस्वनम् ।
 अन्तर्थाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ७८
 स भीमसेनस्तच्छ्रुत्वा संमहृष्टतनूरुहः ।
 शब्दप्रभवमन्विच्छञ्चचार कदलीवनम् ॥ ७९
 कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले ।
 ददर्श सुमहाबाहुर्वानराधिपतिं तदा ॥ ८०
 विद्युत्संपातदुष्प्रेक्षं विद्युत्संपातपिङ्गलम् ।
 विद्युत्संपातनिनदं विद्युत्संपातचञ्चलम् ॥ ८१
 बाहुस्त्वस्तिकविन्यस्तपीनवृत्तशिरोधरम् ।
 स्कन्धभूषिष्ठाकायत्वाचनुमध्यकटीतटम् ॥ ८२
 किञ्चिच्चभ्रुप्रशीर्षेण दीर्घरोमाञ्चितेन च ।
 लाङ्गूलेनोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजितम् ॥ ८३
 इस्त्राष्टं ताम्रजिह्वास्यं रक्तकर्णं चलदुवम् ।
 अपश्यद्वदनं तस्य रश्मिवन्तमिवोदुपम् ॥ ८४
 वदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लैर्दन्तैरलंकृतम् ।
 केसरोत्करसंमिश्रमशोकानामिवोत्करम् ॥ ८५
 हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिम् ।
 दीप्यमानेन वपुषा स्वर्चिष्मन्तमिवानलम् ।
 निरीक्षन्तमपत्रस्तं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ८६
 तं वानरवरं धीमान्तिकायं महाबलम् ।
 स्वर्गपन्थानमावृत्य हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ ८७
 दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकं तस्मिन्महावने ।
 अथोपसृत्य तरसा भीमो भीमपराक्रमः ॥ ८८
 सिंहनादं चकारोग्रं वज्राशनिसमं बली ।
 तेन शब्देन भीमस्य वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ८९
 हनूमांश्च महासत्त्व ईषदुन्मील्य लोचने ।
 दृष्ट्वा तमथ सावज्ञं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ९०
 'ततः पवनजः श्रीमानन्तिकस्थं महौजसम् ।'
 स्थितेन चैनमासाद्य हनूमानिदमब्रवीत् ॥ ९१
 किमर्थं सरुजस्तेऽहं सुखमुप्तः प्रबोधितः ।
 ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता ९२

नलिनोत्पलं पश्युष्यम् ॥ ६४ ॥ आस्फोटितं बाहुपातः
 ॥ ६८ ॥ दिवंगमं मार्गं स्वर्गमार्गम् ॥ ७१ ॥ एकायने
 अतिसंकुचिते ॥ ७२ ॥ उद्गारं प्रतिशब्दं गौरीव उत्सर्ज
 ॥ ७६ ॥ बाहोः स्वस्तिकं चतुरश्रं मूलं अंस इति यावत्

तत्र न्यस्तकंधरमित्यर्थः । तत्र हेतुः स्कन्धेति । विपु-
 लांस्तदादित्यर्थः ॥ ८२ ॥ उडुपं वनम् ॥ ८४ ॥ अशोक-
 नामशोकपुष्पाणाम् ॥ ८५ ॥ सरुजः सपीडः । ते लयाः ॥ ९२ ॥

वयं धर्मं न जानीमस्तिर्यग्योनिमुपाश्रिताः ।
 नरास्तु बुद्धिसंपन्ना दयां कुर्वन्ति जन्तुषु ॥ ९३
 क्रूरेषु कर्मसु कथं देहवाक्चित्तदूषिषु ।
 धर्मघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ९४
 न त्वं धर्मं विजानासि वृद्धा नोपासितास्त्वया ।
 अल्पबुद्धितया बाल्यादुत्सादयसि यन्मृगान् ९५
 ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा किमिदं वनमागतः ।
 वर्जितं मानुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि ॥ ९६
 क्व च त्वयाऽद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ।

अतः परमगम्योऽयं पर्वतः सुदुरारुहः ॥ ९७
 विना सिद्धगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते ।
 [देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा ॥] ९८
 कारुण्यात्त्वामहं वीर वारयामि निबोध मे ।
 नातः परं त्वया शक्यं गन्तुमाश्वसिहि प्रभो ॥ ९९
 स्वागतं सर्वथैवेह तवाद्य मनुजर्षभ ।
 इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ॥ १००
 भक्षयित्वा निवर्तस्व मा वृथा प्राप्स्यसे वधम् ।
 प्राहं यदि वचो मह्यं हितं मनुजपुङ्गव ॥ १०१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

भीमेन स्वमार्गावपसरणं बोद्धितेन हनुमता तंप्रति अपसरणे स्वस्यशक्तिकथनपूर्वकं स्वबालोद्धरणेन गमनबोद्धनः ॥ १॥
 प्रपत्तनेऽपि पुच्छचारुलनेऽप्यसमर्थेन भीमेन तंप्रति तद्यभवादिप्रश्नः ॥ २ ॥ हनुमता स्वप्रभवादिप्रश्नपूर्वकं रामकथाक-
 थनारम्भः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः ।
 भीमसेनस्तदा वीरः श्रोवाचामितविक्रमः ॥ १
 भीम उवाच ।
 को भवान्किनिमित्तं वा वानरं वपुराश्रितः ।
 ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वाऽनुपृच्छति ॥ २
 कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः ।
 पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३
 स वाक्यं भीमसेनस्य स्मितेन प्रतिगृह्य तत् ।
 हनूमान्वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ॥ ४
 वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ।
 साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ५
 भीमसेन उवाच ।
 वैशसं वाऽस्तु यद्वा अन्यत् त्वां पृच्छामि वानर ।
 प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ मा मत्तः प्राप्स्यसे व्यथाम् ॥ ६

हनूमानुवाच ।
 नास्ति शक्तिर्मोत्थातुं जरया क्लेशितो ह्यहम् ।
 यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम् ॥ ७
 भीम उवाच ।
 निर्गुणः परमात्मा तु देहं ते व्याप्य तिष्ठते ।
 तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घ्ये ॥ ८
 यद्यागमैर्न विद्यां च तमहं भूतभावनम् ।
 क्रमेयं त्वां गिरिं चैव हनूमानिव सागरम् ॥ ९
 हनूमानुवाच ।
 क एष हनुमाक्लाम सागरो येन लङ्घितः ।
 पृच्छामि त्वां नरश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ॥ १०
 भीम उवाच ।
 आता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः ।
 रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान्वानरपुङ्गवः ॥ ११
 रामपत्नीकृते येन शतयोजनविस्तृतः ।
 सागरः पुत्रगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः ॥ १२

आश्वसिहि विश्वासं कुरु ॥ ९९ ॥ मह्यं मम ॥ १०१ ॥

अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

वैशसं विरोधम् ॥ ५ ॥ भूतभावनं भूतानां वियदादीनां

अरायुजादीनां च भानतं रचनं यस्मात्सम् ॥ ९ ॥ क्रमेण पाद-
 विज्ञेयेण ॥ १२ ॥

स मे आता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा ।
 बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥ १३
 'इमं देशमनुप्राप्तः कारणेनासि केनचित् ।'
 उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य मे चाद्य पौरुषम् ।
 मञ्छासनमकुर्वाणं त्वां वा नेष्ये यमक्षयम् ॥ १४
 वैशंपायन उवाच ।
 विज्ञाय तं बलोन्मत्तं बाहुवीर्येण दर्पितम् ।
 हृदयेनावहस्यैनं हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५
 प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयाऽनघ ।
 ममानुकम्पया त्वेतत्पुच्छमुत्सार्य गम्यताम् ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 [एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराक्रमम् ।
 मनसाऽचिन्तयद्भीमः स्वबाहुबलदर्पितः ॥ १७
 पुच्छे प्रगृह्य तरसा हीनवीर्यपराक्रमम् ।
 सालोक्यमन्तकस्यैनं नयाम्यद्येह वानरम् ॥ १८
 सावज्ञमथ वामेन सयज्ञग्राह पाणिना ।
 न चाशकञ्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः ॥ १९
 उच्चिक्षेप पुनर्दोर्भ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् ।
 नोद्धर्तुमशकद्भीमो दोर्भ्यामपि महाबलः ॥ २०
 उत्क्षिप्तभ्रूविष्टचाक्षः संहतश्रुकुटीमुखः ।
 स्विन्नग्रात्रोऽभवद्भीमो न चोद्धर्तुं शशाक तम् ॥ २१
 यत्नवानपि तु श्रीमौल्लाङ्गलोद्दरणे ततः ।
 कपेः पार्श्वगतो भीमस्तस्यौ व्रीडानताननः ॥ २२
 प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।

प्रसीद कपिशार्दूल दुरुक्तं क्षम्यतां मम ॥ २३
 सिद्धो वा यदि वा देवो गन्धर्वो वाऽथ गुह्यकः ।
 पृष्टः सन्को मया ब्रूहि कस्त्वं वानररूपधृत् ॥ २४
 न चेद्गुह्यं महाबाहो श्रोतव्यं चेद्भवेन्मम ।
 शिष्यवत्त्वां तु पृच्छामि उपपन्नोऽसि तेऽनघ ॥ २५
 हनूमानुवाच ।
 यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिदम् ।
 तत्सर्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥ २६
 अहं केसरिणः क्षेत्रे बाघुना जगदायुषा ।
 जातः कमलपत्राक्ष हनूमान्नाम वानरः ॥ २७
 सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च बालिनम् ।
 सर्ववानरराजानौ सर्ववानरयूथपाः ॥ २८
 उपतस्थुर्मेहावीर्या मम चामित्रकर्शन ।
 सुग्रीवेणाभवत्प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा ॥ २९
 निकृतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
 ऋश्यमूके मया सार्धं सुग्रीवो न्यवसच्चिरम् ॥ ३०
 अथ दाक्षराथिर्वीरो रामो नाम महाबलः ।
 विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधातलम् ॥ ३१
 स पितुः प्रियमन्विच्छन्सहभार्यः सहानुजः ।
 सधनुर्धन्विनांश्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ ३२
 तस्य भार्या जनस्थानाञ्चलेनापहृता बलात् ।
 राक्षसेन्द्रेण बलिना रावणेन दुरात्मना ॥ ३३
 सुवर्णरत्नचित्रेण मृगरूपेण रक्षसा ।
 बद्धयित्वा नरव्याघ्रं मारीचेन तदाऽनघ ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

हनुमता श्रीमप्रति समग्ररामकथाकथनम् ॥ १ ॥

हनूमानुवाच ।
 हृतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गन्त राघवः ।
 दृष्ट्वाञ्जैलशिखरे सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ १
 तेन तस्याभवत्सख्यं राघवस्य महात्मनः ।

स हत्वा बालिनं राज्ये सुग्रीवं प्रत्यपादयत् ॥ २
 स राज्यं प्राप्य सुग्रीवः सीतायाः परिमार्गणे ।
 वानरान्प्रेषयामास शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३
 ततो वानरकोटीभिः सहितोऽहं नरर्षभ ।

एवमुक्ते सति । तमित्यध्याहारः । तं हीनवीर्यपराक्रमं मनसा-
 ऽचिन्तयन्मेने ॥ १७ ॥ मम च सुग्रीवेण प्रीतिरभवत्

॥ १५ ॥ निकृतः निरस्तः ॥ ३० ॥ एकोनपञ्चाशदधिकशत-
 तमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

सीतां मार्गन्महाबाहो मस्थितो दक्षिणां दिशम् ॥४॥
 ततः प्रवृत्तिः सीताया गृध्रेण सुमहात्मना ।
 संपातिना समाख्याता रावणस्य निवेशने ॥ ५॥
 ततोऽहं कार्यसिद्ध्यर्थं रामस्याक्रिष्टकर्मणः ।
 शतयोजनविस्तारमर्णवं सहसा पुतः ॥ ६॥
 अहं स्ववीर्यादुत्तीर्य सागरं मकरालयम् ।
 सुतां जनकराजस्य सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ ७॥
 दृष्टवान्भरतश्रेष्ठ रावणस्य निवेशने ।
 समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं राघवप्रियाम् ॥ ८॥
 दग्ध्वा लङ्कामशेषेण साट्टमाकारतोरणाम् ।
 प्रत्यागतश्चास्य पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ९॥
 मद्वाक्यं चावधार्यशु रामो राजीवलोचनः ।
 अबद्धपूर्वमन्यैश्च बद्धा सेतुं महोदधौ ।
 दृतो वानरकोटीभिः समुत्तीर्णो महार्णवम् ॥ १०॥
 ततो रामेण वीर्येण हत्वा तान्सर्वराक्षसान् ।
 रणे ॥ राक्षसगणं रावणं लोकरावणम् ॥ ११॥
 निशाचरेन्द्रं हत्वा ॥ सभ्रातृसुतबान्धवम् ।
 राज्येऽभिषिच्य लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥ १२॥
 धार्मिकं भक्तिमन्तं च भक्तानुगतवत्सलः ।
 मत्याहृत्य ततः सीतां नष्टां वेदश्रुतिं यथा ॥ १३॥

तयैव सहितः साध्व्या पत्न्या रामो महायशः ।
 गत्वा ततोऽतित्वरितः स्वां पुरीं रघुनन्दनः ।
 अध्यावसत्ततोऽयोध्यामयोध्यां द्विपतां प्रभुः ॥ १४॥
 ततः प्रतिष्ठितो राज्ये रामो नृपतिसत्तमः ।
 वरं मया याचितोऽसौ रामो राजीवलोचनः ॥ १५॥
 यावद्भामकथेयं ते भवेल्लोकेषु शत्रुहन् ।
 तावज्जीवेयमित्येवं तथाऽस्त्विति च सोऽब्रवीत् ॥ १६॥
 सीतामसादाच्च सदा मामिहस्थमरिंदम ।
 उपतिष्ठन्ति दिव्या हि भोगा भीमयथेप्सिताः ॥ १७॥
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
 राज्यं कारितवान्नामस्ततः स्वभवनं गतः ॥ १८॥
 तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदाऽनघ ।
 तस्य वीरस्य चरितं गायन्त्यो रमयन्ति माम् ॥ १९॥
 अयं च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन ।
 ततोऽहं रुद्धवान्मार्गं तवेभं देवसेवितम् ॥ २०॥
 'त्वामनेन पथा यान्तं यक्षो वा राक्षसोपि वा ।'
 धर्मवेद्वा शपेद्वाऽपि मा कश्चिदिति भारत ॥ २१॥
 दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः ।
 यदर्थमागतश्चासि अत एव सरथ तत् ॥ २२॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

भीमेन जलधिलङ्घनकालिकदृष्टरूपप्रदर्शनं प्रार्थितेन हनुमता तं प्रति पृतत्कालिकैसात्कालिकरूपस्य दुर्निरीक्षताकथन-
 पूर्वकं कृतादियुगाद्यमप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
 प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं दृष्टमानसः ॥ १॥
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम् ।
 मत्तो धन्यतरो नास्ति यदर्थं दृष्टवानहम् ॥ २॥
 अनुग्रहो मे सुमहांस्त्वस्मिन् तव दर्शनात् ।

एतत्तु कृतमिच्छामि त्वयाऽऽर्येण प्रियं मम ॥ ३॥
 यत्चेतदासीत्पुनतः सागरं मकरालयम् ।
 रूपमप्रतिमं वीर तदिच्छामि निरीक्षितम् ॥ ४॥
 एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्यामि च ते वचः ।
 एवमुक्तः स तेजस्वी प्रहस्य हरिरब्रवीत् ॥ ५॥
 न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित् ।

समेत्य विदित्वा संभाषणादिना निश्चिन्त्यैतत्तु ॥ ६ ॥
 अस्य रामस्य । तत्र लङ्कायाम् ॥ ७ ॥ अवधार्य निश्चिन्त्य
 ॥ १० ॥ लोकरावणं लोकपीडाकरम् ॥ ११ ॥ अयोध्यां

योद्धुमशक्याम् ॥ १४ ॥ कारितवान् कृतवान् । स्वार्थे णिच् ।
 स्वभवनं वैकुण्ठम् ॥ १८ ॥ पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥
 एकं तु कृतमिच्छामीति ध. पाठः ॥ ३ ॥ हरिवीरः ॥ ५ ॥

कालावस्था तदा ह्यन्या वर्तते सा न सामतम् ।
 'ततोऽद्य दुष्करं द्रष्टुं मम रूपं नरोत्तम ॥' ६
 अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेतायां द्वापरे परः ।
 अयं मध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥ ७
 भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः ।
 कालं समनुवर्तन्ते यथा भावा युगेयुगे ॥ ८
 'कालंकालं समासाद्य नराणां नरपुङ्गव ।'
 बलवर्धनभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च ॥ ९
 तदलं मत तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्बह ।
 युगं समनुवर्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १०
 भीम उवाच ।
 युगसङ्ख्यां समाचक्ष्व आचारं च युगेयुगे ।
 धर्मकामार्थभावांश्च कर्मवीर्यं भवामवौ ॥ ११
 हनुमानुवाच ।
 कृतं नाम युगं श्रेष्ठं यत्र धर्मः सनातनः ।
 कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन्काले युगोत्तमे ॥ १२
 न तत्र धर्माः सीदन्ति क्षीयन्ते न च वैप्रजाः ।
 ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ १३
 देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
 नासन्कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयः ॥ १४
 न सामक्रम्यजुर्वर्णाः क्रिया नासीच्च मानवी ।
 अभिध्याय फलं तत्र धर्मः संन्यास एव च ॥ १५
 न तस्मिन्युगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ।
 नासृष्या नापि रुदितं न दर्पो नापि वैकुतम् ॥ १६
 न विग्रहः कुतस्तन्द्री न द्वेषो न च पैशुनम् ।
 न भयं नापि संतापो न चेर्ष्या न च भत्सरः ॥ १७
 ततः परमकं ब्रह्म सा गतिर्योगिनां परा ।
 आत्मा च सर्वभूतानां शुक्रो नारायणस्तदा ॥ १८
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कुतलक्षणाः ।

कृते युगे समभवन्स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १९
 समाश्रयं समाचारं समज्ञानं च केवलम् ।
 तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मानवाभुवन् ॥ २०
 एकदेवसदायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ।
 पृथग्धर्मास्त्वेकवेदा धर्ममेकमनुव्रताः ॥ २१
 चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ।
 अकामफलसंयोगात्माभुवन्ति परां गतिम् ॥ २२
 आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ।
 कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः ॥ २३
 'कामः कामयमानेषु ब्राह्मणेषु तिरोहितः ।'
 एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ॥ २४
 त्रेतामपि निबोध त्वं यस्मिन्सत्रं प्रवर्तते ।
 पादेन द्रसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ॥ २५
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रिया धर्मपरायणाः ।
 ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ॥ २६
 त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोपगाः ।
 प्रचलन्ति न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ।
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो नरास्त्रेतायुगेऽभवन् ॥ २७
 द्वापरे च युगे धर्मो द्विभागो नः प्रवर्तते ।
 विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥ २८
 ततोऽन्ये च चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा परे ।
 द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथा परे ॥ २९
 एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया ।
 तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा ॥ ३०
 एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ।
 सत्यस्य चेह विभ्रंशात्सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ ३१
 सत्यात्प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभवन् ।
 कामाश्चोपद्रवाश्चैव तदा वै दैवकारिताः ॥ ३२

धर्म्यं शरीरम् ॥ ९ ॥ भावान् तत्त्वानि । कर्म शुभाशुभम् ।
 धीर्यं फलोदयपर्यन्तं शक्तिः । भवाभवावुत्पत्तिविनाशी ऐश्वर्या-
 नैश्वर्यं वा ॥ ११ ॥ कृतमेव सर्वं कृतकृत्या एवेत्यर्थः । तत-
 एव हेतोः कृतयुगं नाम ॥ १२ ॥ त्रयीधर्मस्य चित्तशुद्ध्यर्थ-
 स्वात्तस्याश्च तदानीं स्वभावसिद्धत्वात् सामादीन्यासन् । मानवी
 क्रिया कृप्याचारम्भरूपा । किंतु अभिध्याय फलं संकल्पादेव

सर्वं संपद्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ वैकृतं कथम् ॥ १६ ॥
 विग्रहो वैरम् । तन्द्री आलस्यम् । ईर्ष्या अक्षमा । भत्सरः
 परोत्कर्षासहिष्णुत्वम् ॥ १७ ॥ ततोऽसूयादित्यागात् परमकं
 परमानन्दरूपकं ब्रह्म प्राप्यत इति शेषः । गतिः प्राप्यम् ।
 श्वेतरक्ष्णीतकृष्णरूपाणि क्रमेण कृतादिषु भवन्तीति कृते नारा-
 यणः शुक्र इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

यैरर्घ्यमानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ।
 कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञास्तन्वन्ति चापरे ३३
 एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ।
 पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ॥ ३४
 क्षामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः ।
 वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा ॥ ३५
 ईतयो व्याधयस्तन्द्री दोषाः क्रोधादयस्तथा ।
 उपद्रवाः प्रवर्तन्ते आधयो व्याधयस्तथा ॥ ३६
 युगेष्वावर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः ।

धर्मे व्यावर्तमाने तु लोको व्यावर्तते पुनः ॥ ३७
 लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा लोकप्रवर्तकाः ।
 युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ॥ ३८
 एतत्कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते ।
 युगानुवर्तनं त्वेतत्कुर्वन्ति चिरजीविनः ॥ ३९
 यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
 अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः ॥ ४०
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 युगसङ्ख्यां महानाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम् ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

हनुमता भीमाय समुद्रतरणकालिकपुत्रुतरनिजरूपप्रदर्शनपूर्वकं चतुर्वर्णधर्मनिरूपणम् ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच ।
 पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथंचन ।
 यदि तेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा पुवंगमः ।
 तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने ॥ २
 आतुः प्रियमभीप्सन्वै चकार सुमहद्वपुः ।
 'तद्रूपं यत्पुरा तस्य बभूवोदधिलङ्घने ॥'
 देहस्तस्य ततोऽतीव वर्धत्यायामविस्तरैः ।
 सद्गुमं कदलीषण्डं छादयन्नमितद्युतिः ॥ ४
 गिरिशोच्छ्रयमाक्रम्य तस्यौ तत्र च वानरः ।
 समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः ॥ ५
 ताम्रेक्ष्यणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भृकुटीकृतलोचनः ।
 दीर्घं लाङ्गूलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः ६
 तद्रूपं महदालक्ष्य आतुः कौरवनन्दनः ।
 विसिष्मिये तदा भीमो जहृपे च पुनः पुनः ॥ ७

तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतम् ।
 प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत् ॥ ८
 आषभापे च हनुमान्भीमसेनं सयन्निव ।
 एतावदिह शक्तस्त्वं द्रष्टुं रूपं ममानघ ॥ ९
 वर्धेऽहं चाप्यतो यूयो यावन्मे मनसेप्सितम् ।
 भीम शशुषु चात्यर्थं वर्धते भूर्तिरोजसा ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।
 तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यपर्वतसभिभम् ।
 दृष्ट्वा हनुमतो वर्ष्म संभ्रान्तः पवनात्मजः ॥ ११
 प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
 कृताञ्जलिरदीनात्मा हनुमन्तमवस्थितम् ॥ १२
 दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो ।
 संहरस्व महावीर्यं स्वयमात्मानमात्मना ॥ १३
 न हि शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितम् ।
 अप्रमेयमनाधृष्यं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १४
 विस्रयश्चैव मे वीर सुमहान्मनसोऽद्य वै ।

यैः व्याधिभिः कामैश्च ॥ ३३ ॥ तामसं तमोगुणप्रधानं कलिम् ॥ ३५ ॥ ईतयः अतिवृष्ट्यादयः ॥ ३६ ॥ व्यावर्तते नश्यति ॥ ३७ ॥ भावाः धर्मेक्षानादयः । प्रार्थनानि विकुर्वते । अन्य-
 त्प्राप्यतेऽन्यत् जायते । पौष्टिकमपि कर्म विधिलोपाशाशकं
 भवतीति भावः ॥ ३८ ॥ चिरजीविनो मादशा अपि युगानु-

वर्तिनः कालानुसारिणो भवन्ति ॥ ३९ ॥ अनर्थकेषु निष्प्रयो-
 जनेषु । भावोऽभिनिवेशः ॥ ४० ॥ स्वस्ति कल्याणम् ॥ ४१ ॥
 एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

गिरिव विन्ध्यगिरिरिव । इत्यर्थः च ॥ ५ ॥

यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ १५
 त्वमेव शक्तस्तं लङ्कां सयोधां सहरावणाम् ।
 स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमज्जसा ॥ १६
 न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मारुतात्मज विघते ।
 न चैव तव पर्याप्तो रावणः सगणो युधि ॥ १७
 एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान्पुत्रगोत्तमः ।
 मत्सुवाच ततो वाक्यं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १८
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 भीमसेन न पर्याप्तो ममासौ राक्षसाधमः ॥ १९
 मया तु निहते तस्मिन् रावणे लोककण्टके ।
 कीर्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् ॥ २०
 तेन वीरेण तं हत्वा सगणं राक्षसाधमम् ।
 आनीता स्वपुरं सीता कीर्तिश्च स्थापिता नृषु ॥ २१
 तद्रज्जं विपुलमङ्ग आतुः प्रियहिते रतः ।
 अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः ॥ २२
 एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ सौगन्धिकवनाय ते ।
 द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्षराक्षसैः ॥ २३
 न च ते तरसा कार्यः कुसुमापचयः स्वयम् ।
 दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः ॥ २४
 बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ।
 दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत ॥ २५
 मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्मं परिपालय ।
 स्वधर्मस्थापनं धर्मं बुध्यस्वागमयस्व च ॥ २६
 न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
 धर्मो वै वेदितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ॥ २७
 अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्मसंज्ञितः ।
 स विज्ञेयो विभागेन यत्र सुखं न्यबुद्धयः ॥ २८
 आचारसंभवो धर्मो धर्माद्वेदाः समुत्थिताः ।
 वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ २९
 वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्थयन्ति देवताः ।

पर्याप्तः समर्थः ॥ १७ ॥ अरिष्टं निर्विघ्नम् ॥ २२ ॥ पुरुषेण
 मर्त्येण ॥ २४ ॥ आगमयस्व मात्वरिष्टाः ॥ २६ ॥ दुर्जनवधो-
 ऽयमपि धर्म एव । धरोपघातकं सर्वं धर्मोपि अधर्म एव
 ॥ २८ ॥ यज्ञैर्देवानां नीत्या मनुष्याणां च स्थितिरित्यर्थः ॥ ३० ॥
 वार्ता जीविकायां वृत्तिः ॥ ३१ ॥ साच क्रमेण ब्राह्मणस्य त्रयी-

बृहस्पत्युशनः प्रोक्तैर्नैर्धार्थयन्ति मानवाः ॥ ३०
 बल्याकरवणिज्याभिः कृष्यर्थैर्योनिपोषणैः ।
 वार्तया धार्यते सर्वं धर्मैरेतैर्द्विजातिभिः ॥ ३१
 त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या विज्ञानताम् ।
 ताभिः सम्यक्प्रवृत्ताभिलोकयात्रा विधीयते ॥ ३२
 सा चेद्धर्मकृता न स्यात्त्रयीधर्ममृते भुवि ।
 दण्डनीतिमृते चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् ॥ ३३
 वार्ताधर्मे ह्यवर्तिन्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।
 सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्होतैर्धर्मैः सूयन्ति वै प्रजाः ॥ ३४
 द्विजानाममृतं धर्मो लोकैर्वैकवर्णकः ।
 यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः ॥ ३५
 याजनाध्यापने चोभे ब्राह्मणानां परिग्रहः ।
 पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोषणम् ॥ ३६
 शुश्रूषा च द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ।
 भैक्षहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिताः ॥ ३७
 क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय तव धर्मोऽत्र रक्षणम् ।
 स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः ॥ ३८
 ब्रह्मैः संमज्ज्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ।
 आस्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते ॥ ३९
 निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदा नेता प्रवर्तते ।
 तदा भवन्ति लोकस्य मर्यादाः सुख्यवस्थिताः ॥ ४०
 तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुमित्रबलेषु च ।
 नित्यं चारेण बोद्धव्यं स्थानं बुद्धिः क्षयस्तथा ॥ ४१
 राज्ञामुपायश्चारश्च बुद्धिमन्त्रपराक्रमाः ।
 निग्रहप्रग्रहौ चैव दास्यं वै कार्यसाधकम् ॥ ४२
 साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।
 साधनीयानि कार्याणि समासव्यासयोगतः ॥ ४३
 मन्त्रमूला नयाः सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ।
 शुमन्त्रितनयैः सद्भिस्तद्विधैः सह मन्त्रयेत् ॥ ४४
 स्त्रिया मूढेन बालेन लुब्धेन लघुनाऽपि वा ।

याजनाध्यापनादिः । वैश्यस्य वार्तापण्यादिः । क्षत्रियस्य
 दण्डादिः ॥ ३२ ॥ सा लोकयात्रा ॥ ३३ ॥ गुरौ त्रिवर्णे
 वासितं वासते येषां ते ॥ ३७ ॥ आस्थितोऽनुग्रहीतः ॥ ३९ ॥
 स्थानं सिद्धसंरक्षणम् ॥ ४१ ॥

न मञ्जरीत गुह्यानि येषु चास्पन्दलक्षणम् ॥४५॥
 मञ्जरीतसह विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ।
 स्निग्धैश्च नीतिविन्यासैर्मूर्खान्सर्वत्र वर्जयेत् ॥४६॥
 धार्मिकान्धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।
 स्त्रीषु क्लीबाभियुज्जीत क्रूरान्क्रूरेषु कर्मसु ॥ ४७॥
 स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भवा ।
 बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणां च बलाबलम् ॥४८॥
 बुद्ध्या स्वप्रतिपक्षेषु कुर्यात्साधुष्वनुग्रहम् ।
 निग्रहं चाप्यशिक्षेषु निर्मेर्यादेषु कारयेत् ॥ ४९॥
 निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।

तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ५०॥
 एष तेऽभिहितः पार्थ घोरो धर्मो दुरन्वयः ।
 तं स्वधर्मविभागेन विनयस्योऽनुपालय ॥ ५१॥
 तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम् ।
 दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिम् ५२॥
 'द्विजशुश्रूषया शूद्रा लभन्ते गतिमुत्तमां ।'
 क्षत्रं याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः ॥ ५३॥
 सम्यक्प्रणीतदण्डा हि कामद्वेषविवर्जिताः ।
 अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यान्ति सलोकतां ५४॥

॥ इति भीमम्बहामारुते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

वपुर्लङ्घयितुं युक्तेषु हनुमता सपरिवर्तनरवानं विन्देन भीमेन गन्धमावने सौगन्धिकसरोवर्षणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामवर्धितम् ।
 भीमसेनं पुनर्दोर्भ्यां पर्यष्वजत वानरः ॥ १॥
 परिवर्तय तस्याशु आश्रयं भीमस्य भारत ।
 श्रमो नाशमुपागच्छत्सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ २॥
 [बलं चातिबलं मेने न मेऽस्ति सदृशो महान् ।]
 ततः पुनरथोवाच पर्यश्रुनयनो हरिः ॥ ३॥
 भीममाभाष्य सौहार्दाद्वाप्यगददया गिरा ।
 गच्छ वीर स्वमावासं सर्वेभ्योऽस्मि कथान्तरे ॥४॥
 इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवेद्योसि कस्यचित् ।
 धनदस्यालयाश्चापि विसृष्टानां महाबल ॥ ५॥
 एष काल इहापातुं देवगन्धर्वयोषिताम् ।
 ममापि सफलं चक्षुः सारितश्चासि राघवम् ॥ ६॥
 [रामाभिधानं विष्णुं हि जगद्भयनन्दनम् ।
 सीतावक्त्रारविन्दार्कं दशास्यध्वान्तभास्करम् ॥७॥
 मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह ।
 तदसदृशं वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ॥ ८॥
 आतृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत ।

यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा धारणसाहयम् ॥ ९॥
 भारतराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत्करोम्यहम् ।
 शिलया नगरं वा तन्मर्दितव्यं मया यदि ॥१०॥
 [क्षुद्रा दुर्योधनं चाद्य आनयामि तवान्तिकम् ।]
 यावदेतत्करोम्यद्य कामं तव महाबल ॥ ११॥
 भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ।
 प्रत्युवाच हनूमन्तं महद्येनान्तरात्मना ॥ १२॥
 कुतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव ।
 खस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामये त्वां प्रसीद मे ॥ १३॥
 सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवन् ।
 तवैव तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं परान् ॥ १४॥
 एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनमभाषत ।
 आतृत्वात्सौहृदाच्चैव करिष्यामि प्रियं तव ॥ १५॥
 चमूं विगाह्य शत्रूणां परशक्तिसमाकुलाम् ।
 यदा सिंहस्वं वीर करिष्यसि महाबल ॥ १६॥
 तदाहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण रवं तव ।
 'यं श्रुत्वैव भविष्यन्ति व्यसवस्तेऽरयो रणे ॥' १७॥
 विजयस्य ध्वजस्यश्च नादान्मोक्षयामि दारुणान् ।

स्वेभ्यश्चारेभ्यः परेभ्य उत्क्रोचादिना लोमितेभ्यः ॥ ४८ ॥
 बुद्ध्या जीवनाशना । प्रतिपक्षेषु शरणगत्येष्ट ॥ ४९ ॥ घोरो

धर्मो राजधर्मः ॥ ५१ ॥ द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १५३ ॥

शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ ॥ १८
 एवमाभाष्य हनुमांस्तदा पाण्डवनन्दनम् ।
 मार्गमाख्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ १९
 गते तस्मिन्हरिवरे भीमोपि बलिनांवरः ।
 तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्रन्ध्रमादनम् ॥ २०
 अनुसरन्वपुस्तस्य श्रियं चाप्रतिमां भुवि ।
 माहात्म्यमनुभावं च स्मरन्दाशरथैर्ययौ ॥ २१
 स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 विलोलयामास तदा सौगन्धिकवनेप्सया ॥ २२
 फुल्लपत्रविचित्राणि सरांसि सरितस्तथा ।
 नानाकुसुमचित्राणि पुष्पितानि वनानि च ॥ २३
 मत्तवारण्ययूथानि पङ्कलिन्नानि भारत ।
 वर्षतामिव मेघानां घृन्दानि ददृशे तदा ॥ २४
 हरिणैश्चपलापाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वनम् ।
 सशष्पकवलैः श्रीमान्पथि दृष्ट्वा द्रुतं ययौ ॥ २५
 महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम् ।

व्यपेतभीर्गिरिं शौर्याङ्गीमसेनो व्यगाहत ॥ २६
 कुसुमानतशस्त्रैश्च ताम्रपल्लवकोमलैः ।
 याच्यमान इवारण्ये द्रुमैर्मारुतकम्पितैः ॥ २७
 कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तपदपदसेविताः ।
 प्रियतीर्थवना मार्गे पथिनीः समतिक्रमन् ॥ २८
 सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ।
 द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमो भीमपराक्रमः ॥ २९
 परिवृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने ।
 काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीम् ॥ ३०
 हंसकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोभिताम् ।
 रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपङ्कजाम् ॥ ३१
 तस्यां नद्यां महासत्त्वः सौगन्धिकवनं महत् ।
 अपश्यत्भीतिजननं बालार्कसदृशद्युति ॥ ३२
 तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः ।
 वनवासपरिक्रिष्टां जगाम मनसा म्रियाम् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि निपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

सौगन्धिकसरोविमिक्षुं भीमं प्रति तत्र क्षिभिः क्रोधवशनामकै राक्षसैस्तक्षिकीर्वितप्रभः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 स गत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
 कैलासशिखरे रम्ये ददर्श शुभकानने ॥ १
 कुबेरभुवनाभ्यां जातां पर्वतनिर्झरैः ।
 सुरभ्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलताकुलाम् ॥ २
 हरिताम्रजसंलभ्यां दिव्यां कनकपुष्कराम् ।
 नानापक्षिजनाकीर्णां सूपतीर्थामकदर्दमाम् ॥ ३
 अतीव रम्यां सुजलां जातां पर्वतसानुषु ।
 विचित्रभूतां लोकस्य शुभासद्भुतदर्शनाम् ॥ ४
 तत्रासूतरसं शीतं लघु कुन्तीसुतः शुभम् ।
 ददर्श विमलं तोयं पिवंश्च बहु पाण्डवः ॥ ५
 तां तु पुष्करिणीं रम्यां दिव्यसौगन्धिकावृताम् ।

जातरूपमयैः पद्मैश्चलां परमगन्धिभिः ॥ ६
 वैदूर्यवरनालैश्च बहुचित्रैर्मनोरमैः ।
 हंसकारण्डबोद्धूतैः सृजन्निर्मलं रजः ॥ ७
 आक्रीडं राजराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ।
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च परमार्चिताम् ॥ ८
 सेवितामृषिभिर्दिव्यैर्यक्षैः किंपुरुषैस्तथा ।
 राक्षसैः किन्नरैश्चापि गुप्तां वैश्रवणेन च ॥ ९
 तां च दृष्ट्वैव कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
 बभूव परमभीतो दिव्यं मेक्ष्य सरो महत् ॥ १०
 तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।
 रक्षन्ति शतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ॥ ११

सूपतीर्थी शोभनानि उपतीर्थानि तीराणि यस्यां सा ॥ ३ ॥
 लघु आरोग्यकरम् ॥ ५ ॥ जातरूपं स्वर्णम् ॥ ६ ॥ आक्रीडं

कीडास्थानम् ॥ ८ ॥ चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

ते तु दृष्ट्वैव कौन्तेयमजिनैः परिवारितम् ।
 रुक्माङ्गदधरं वीरं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १२
 सायुधं बद्धनिस्त्रिशमशङ्कितमरिदमम् ।
 पुष्करेप्सुमुपायान्तमन्योन्यमभिचुक्रुशुः ॥ १३
 अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंवृतः ।

यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत्संप्रष्टुमिहार्हम् ॥ १४
 ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य वृकोदरम् ।
 तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १५
 मुनिवेषधरश्चैव सायुधश्चैव लक्ष्यसे ।
 यदर्थमभिसंप्राप्तस्तदाचक्ष्व महामते ॥ १६

॥ इति भीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

भीमेन सौगन्धिकसरोरक्षकान्प्रति स्वचिकीर्षितकथनपूर्वकं सौगन्धिकहरणे प्रवर्तनम् ॥ १ ॥ तथा सप्रतिषेधं स्वजि-
 वांस्त्रुमां तेषां गदया ताडनम् ॥ २ ॥ भीमगदाप्रहारमशङ्कुबद्धिस्तैर्भीमवृत्तं भिवेदितेन कुबेरेण तदनुमोदनम् ॥ ३ ॥

भीम उवाच ।
 पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
 विशालां बदरीं प्राप्तो आतृभिः सह राक्षसाः ॥ १
 अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
 अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति ॥ २
 तस्या मामनवद्याज्ञा धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।
 पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३
 राक्षसा ऊचुः ।
 आक्रीडोऽयं कुबेरस्य दयितः पुरुषर्षभ ।
 नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मणा ॥ ४
 देवर्षयस्तथा यक्षा देवाश्चात्र वृकोदर ।
 आमूक्य यक्षप्रवरं पिबन्ति च हरन्ति च ॥ ५
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव ।
 'यश्चाधिपस्यानुमते कुबेरस्य महात्मनः ॥' ६
 अन्यायेनेह यः कश्चिदवमत्य धनेश्वरम् ।
 विहर्तुमिच्छेदुर्वृत्तः स विनश्येन्न संशयः ॥ ७
 तमनादृत्य पश्यानि जिहीर्षसि बलादिह ।
 धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि आतरं कथम् ॥ ८
 [आमूक्य यक्षराजं वै ततः पिब हरस्य च ।
 नातोऽन्यथा त्वया शक्यं किञ्चित्पुष्करमीक्षितुं ॥ ९
 भीमसेन उवाच ।
 राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।

दृष्ट्वाऽपि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ १०
 न हि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः ।
 न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रधर्मं कथंचन ॥ ११
 इयं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्गरे ।
 नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ १२
 तुल्या हि सर्वभूतानामियं वैश्रवणस्य च ।
 एवं गतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥ १३
 इत्युक्त्वा राक्षसान्सर्वान्भीमसेनो व्यगाहत ।
 तां तु पुष्करिणीं वीरः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ १४
 ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिषिद्धः प्रतापवान् ।
 मा भैवमिति सक्रोधैर्भर्त्सयद्भिः समन्ततः ॥ १५
 कदर्थीकृत्य तु स तान्नाक्षसान्भीमविक्रमः ।
 व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वे न्यवारयन् ॥ १६
 गृहीत बन्धित विकर्ततेमं
 पचाम खादाम च भीमसेनम् ।
 क्रुद्धा भुवन्तोऽभिययुर्दुतं ते
 शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ १७
 ततः स गुर्वी यमदण्डकल्पां
 महागदां काञ्चनपट्टबद्धाम् ।
 प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्त्री
 ततोऽब्रवीचिष्ठत तिष्ठतेति ॥ १८

ते तं तदा तोमरपट्टसाधै-
 र्घ्याविद्वशस्त्रैः सहसा निपेतुः ।
 जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
 भीमं समन्तात्परिववृक्षुः ॥ १९
 बातेन कुन्त्या बलवान्सुजातः
 शूरस्तरस्त्री द्विषतां निहन्ता ।
 सत्ये च धर्मे च रतः सदैव
 पराक्रमे शत्रुभिरप्रभृष्यः ॥ २०
 तेषां स मार्गान्विविधान्महात्मा
 निहत्य शस्त्राणि च शास्त्रवाणाम् ।
 यथा प्रवीराभिजघान भीमः
 परवृक्षतान्पुष्करिणीसमीपे ॥ २१
 ते तस्य धीर्यं च बलं च दृष्ट्वा
 विद्यामलं बाहुबलं तथैव ।
 अशक्नुवन्तः सहितं समन्ता-
 द्रुतं प्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ २२
 विदीर्षमाणास्तत एव तूर्ण-
 माकाशमास्याय विमूढसंज्ञाः ।
 कैलासशृङ्गाण्यभिदुदुवुस्ते
 भीमार्दिताः क्रोधवशाः प्रभयाः ॥ २३

स शक्रवहानवदैत्यसङ्घान्
 विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसङ्घान् ।
 विगाह्य तां पुष्करिणीं जितारिः
 कामं स जग्राह ततोऽम्बुजानि ॥ २४
 ततः स पीत्वाऽमृतकल्पमम्भो
 भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः ।
 उत्पात्वा जग्राह ततोऽम्बुजानि
 सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥ २५
 ततस्तु ते क्रोधवशाः समेत्य
 धनेश्वरं भीमबलप्रशुभाः ।
 भीमस्य वीर्यं च बलं च संख्ये
 यथावदाचख्युरतीव दीनाः ॥ २६
 तेषां वचस्तत्तु निशाम्य देवः
 ग्रहस्य रक्षांसि ततोऽभ्युवाच ।
 गृह्णातु भीमो जलजानि कामं
 कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥ २७
 ततोऽभ्यनुज्ञाय धनेश्वरं ते
 जग्मुः कुरूणां प्रवरं विरोधाः ।
 भीमं च तस्यां ददृशुर्नलिन्यां
 यथोपजोषं विहरन्तमेकम् ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

दुर्निमित्तप्रवृत्तिना भीमसेनानवलोकितानां च युधिष्ठिरेण द्रौपदीप्रति भीमाभिगतदेशप्रकाः ॥ १ ॥ द्रौपद्या भीमपत्नी-
 र्णितं भिवेदितेन युधिष्ठिरेण चटोत्कचसाहाय्येन भीमसमीपगमनम् ॥ २ ॥ कुबेरबहुमानितैस्तैरर्जुनविदक्षया तत्रैव युद्धेन
 विहरणम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरतर्षभ ।
 बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे ॥ १
 ततो वायुर्महाञ्शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः ।
 भादुरासीद्वरस्पर्शः संग्राममभिचोदयन् ॥ २
 पपात महती चोल्का सनिर्घाता महामया ।
 निष्प्रभश्चाभवत्सूर्यश्छन्नरश्मिस्तमोवृतः ॥ ३

निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते ।
 चचाल पृथिवी चापि पांसुवर्षं पपात च ॥ ४
 सलोहिता दिशश्चासन्स्वरवाचो मृगाद्विजाः ।
 तमोवृतमभूत्सर्वं न ग्राह्यायत किञ्चन ।
 [अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जज्ञिरे ॥] ५
 तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मानभिभविष्यति ॥ ६

सहितयेकीभूयाप्यशक्नुवन्तः ॥ २२ ॥

षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

सजीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ।
 यथा रूपाणि पश्यामि सुव्यक्तो नः पराक्रमः ७
 एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षाचक्रे समन्ततः ।
 अपश्यमानो भीमं तु धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ८
 ततः कृष्णां यमौ चापि समीपस्थानरिंदमः ।
 पप्रच्छ आतरं भीमं भीमकर्माणमाहवे ॥ ९
 कश्चिन्न भीमः पाश्चात् किंच कृत्यं चिकीर्षति ।
 कृतवानपि वा वीरः साहसं साहसप्रियः ॥ १०
 इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमरशंसिनः ।
 दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः ॥ ११
 तं तथावादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी ।
 प्रिया प्रियं चिकीर्षन्ती महिषी चारुहासिनी ॥ १२
 यत्तत्सौगन्धिकं राजन्माहृतं मातरिश्वना ।
 तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाऽद्योपपादितम् ॥ १३
 अपि चोक्तो मया वीरो यदि पश्येर्बहून्यपि ।
 तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति ॥ १४
 स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः ।
 प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुमितो गतः ॥ १५
 उक्तस्त्वेवं तथा राजा यमाविदमथाब्रवीत् ।
 गच्छाम सहितास्तूर्णं येन यातो वृकोदरः ॥ १६
 ब्रह्मन्तु राक्षसा विप्रान्यथाभ्रान्तान्यथाकुशान् ।
 त्वमप्यमरसंकाश बह्व कृष्णां घटोत्कच ॥ १७
 व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ।
 चिरं च तस्य कालोऽयं स च वायुसमो जवे ॥ १८
 तरस्वी वैनतेयस्य सदृशो भुवि लङ्घने ।
 उत्पतेदपि चाकाशं निपतेष यथेच्छकम् ॥ १९
 तमन्विष्याम भवतां प्रभावाद्भजनीचराः ।
 पुरा स नापराधोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनाम् ॥ २०

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे हैडिम्बप्रमुखास्तदा ।
 उदेशज्ञाः कुबेरस्य नलिन्या भरतर्षभ ॥ २१
 आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ।
 लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः ॥ २२
 ते सर्वे त्वरिता गत्वा ददृशुस्तत्र कानने ।
 पद्मसौगन्धिकवतीं नलिनीं सुमनोरमाम् ॥ २३
 तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।
 ददृशुर्निहतांश्चैव यक्षांश्च विपुलेक्षणान् ॥ २४
 भिन्नकायाक्षिबाहूरुन्संचूर्णितशिरोधरान् ।
 तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ॥ २५
 सक्त्रोधं स्तब्धनयनं संदृष्टदशनच्छदम् ।
 उद्यम्य च गर्दां दोर्भ्यां नदीतीरे व्यवस्थितम् ॥ २६
 प्रजासंक्षेपसमये दण्डहस्तमिवान्तकम् ।
 तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्याथ भारत ॥ २७
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ।
 साहसं बत भद्रं ते देवानामपि चामियम् ।
 पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २८
 अनुशिष्य तु कौन्तेयं पद्मानि परिगृह्य च ।
 तस्यामेव नलिन्यां तु विजहुरमरोपमाः ॥ २९
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः ।
 प्रादुरासन्महाकायास्तस्योद्यानस्य रक्षिणः ॥ ३०
 ते दृष्ट्वा धर्मराजानं महर्षिं चापि लोमशम् ।
 नकुलं सहदेवं च तथाऽन्यान्ब्राह्मणर्षिभान् ॥ ३१
 विनयेन नताः सर्वे प्रणिपत्य च भारत ।
 सान्त्विता धर्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः ॥ ३२
 विदिताश्च कुबेरस्य तत्र ते कुरुपुङ्गवाः ।
 ऊषुर्नातिचिरं कालं रममाणाः कुरुद्रहाः ।
 प्रतीक्षमाणा बीमत्सुं गन्धमादनसानुषु ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

गन्धमादनकुत्तरं देशं जिगमिषुणा युधिष्ठिरेण जाकाशवाणीश्रवणात्ततः प्रतिविकृत्य अमुचरैस्तह नरनारायणाश्रमं गतिं पुनरागमय ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्निवसमानोऽथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

आमङ्ग्य सहितान्भ्रातृनित्युवाच सहद्विजान् ॥ १

दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च ।

मनसो ह्लादनीयानि वनानि च पृथक्पृथक् ॥ २

देवैः पूर्वं विचीर्णानि मुनिभिश्च महात्मभिः ।

यथाक्रममशेषेण द्विजैः संपूजितानि च ॥ ३

ऋषीणां पूर्वचरितं तपोधर्मविचेष्टितम् ।

राजर्षीणां च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः ॥ ४

शृण्वानास्तत्रतत्र स आश्रमेषु शिवेषु च ।

अभिषेकं द्विजैः सार्धं कृतवन्तो विशेषतः ॥ ५

अर्चिताः सततं देवाः पुष्पैरग्निः सदा च वः ।

यथालब्धैर्मूलफलैः पितरश्चापि तर्पिताः ॥ ६

पर्वतेषु च रम्येषु सर्वेषु च सरस्सु च ।

उदधौ च महापुण्ये सूपस्पृष्टं महात्मभिः ॥ ७

इला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्मदा तथा ।

नानातीर्थेषु रम्येषु सूपस्पृष्टं सह द्विजैः ॥ ८

गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहवः पर्वताः शुभाः ।

हिमवान्पर्वतश्चैव नानाद्विजगणायुतः ॥ ९

विशाला बदरी दृष्टा नरनारायणाश्रमः ।

दिव्यपुष्करिणी दृष्टा सिद्धदेवपिपूजिता ॥ १०

यथाक्रमविशेषेण सर्वाण्यायतनानि च ।

दर्शितानि द्विजेन्द्रेण लोमशेन महात्मना ॥ ११

इमं वैश्रवणावासं दुर्गमं गन्धमादनम् ।

कथं भीम गमिष्यामो मतिरत्र विधीयताम् ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

एवं भुवति राजेन्द्रे वायुवाचाशरीरिणी ।

न शक्यो दुर्गमो गन्तुं पर्वतो गन्धमादनः ॥ १३

अनेनैव पथा राजन्मतिगच्छ यथागतम् ।

नरनारायणस्थानं बदरीत्यभिविश्रुतम् ॥ १४

तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारणसेवितम् ।

बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः ॥ १५

अतिक्रम्य च तं पार्थ त्वार्ष्टिषेणाश्रमे वसेः ।

ततो द्रक्ष्यसि कौन्तेय निवेशं धनदस्य च ॥ १६

एतस्मिन्नन्तरे वायुर्दिव्यगन्धवहः शुभः ।

मनःप्रह्लादनः शीतः पुष्पवर्षं ववर्ष वै ॥ १७

तच्छ्रुत्वा दिव्यमाकाशाद्विषयः समपद्यत ।

ऋषीणां ब्राह्मणानां च पार्थिवानां विशेषतः ॥ १८

श्रुत्वा तन्महदाश्चर्यं द्विजो धौम्यस्त्वभाषत ।

न शक्यमुत्तरं गन्तुं मतिगच्छाम पाण्डव ॥ १९

ततो युधिष्ठिरो राजा विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।

[भृत्यागम्य पुनस्तं तु नरनारायणाश्रमम् ॥] २०

भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।

पाञ्चाल्या ब्राह्मणैश्चैव न्यवसत्सुखं तदा ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

समाप्तं चेदं तीर्थयात्रापर्वं ॥ ६ ॥

(अथ जटामुरवधपर्व ॥ ७ ॥)

अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

विप्रवेगेण पाण्डवनिकटचिरवासिना जटामुरेण भीमासंनिधाने द्रौपदीसहितान्युधिष्ठिरादीनपङ्क्तयः पलायनम् ॥ १ ॥
मध्येसार्गी यवच्छासमापतेन भीमेन तस्य मारणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तान्परिविभक्तान्वसतस्तत्र पाण्डवान् ।

[पर्वतेन्द्रे द्विजैः सार्धं पार्थागमनकाङ्क्षया ॥] १

गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि च ।

रहितान्भीमसेनेन कदाचित्तान्यदृच्छया ।
 जहार धर्मराजं वै यमौ कृष्णां च राक्षसः ॥ २
 'जनमेजय उवाच ।
 ब्रह्मन्कथं धर्मराजं यमौ कृष्णां च राक्षसः ।
 जहार चित्रं भीमश्च गतो राक्षसकण्ठकः ।
 वक्तुमर्हसि विप्राभ्य व्यक्तमेतन्ममाजनधं ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।'
 ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वास्त्रेष्वस्त्रवित्तमः ।
 इति ब्रुवन्पाण्डवेयान्पर्युपास्ते स नित्यदा ।
 परीप्समानः पार्थानां कलापांश्च धनूंषि च ॥ ४
 अन्तरं संपरिमेप्सुद्रौपद्या हरणं प्रति ।
 दुष्टात्मा पापबुद्धिः स नास्मा ख्यातो जटासुरः ५
 [पोषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः ।
 बुबुधे न च तं पापं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ६
 स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरिन्दमे ।
 [घटोत्कचं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं दिशः ॥ ७
 लोमशममृतीस्तांस्तु महर्षीश्च समाहितान् ।
 स्नातुं विनिर्गतान्दृष्ट्वा पुष्पार्थं च तपोधनान्] ८
 रूपमन्यत्समास्थाय विकृतं भैरवं महत् ।
 गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ।
 प्रातिष्ठत सुदुष्टात्मा त्रीन्मृहीत्वा च पाण्डवान् ९
 सहदेवस्तु यत्नेन ततोपक्रम्य पाण्डवः ।
 [विक्रम्य कौशिकं खड्गं मोक्षयित्वा ग्रहं रिपोः] १०
 आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ॥ १०
 तमब्रवीद्धर्मराजो ह्रियमाणो युधिष्ठिरः ।
 धर्मस्ते हीयते मूढ न चैनं समवेक्षसे ॥ ११
 येऽन्ये कचिन्मनुष्येषु तिर्यग्योनिगताश्च ये ।
 धर्मं ते समवेक्षन्ते रक्षांसि च विशेषतः ॥ १२
 धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मं ते विदुरुत्तमम् ।
 एतत्परीक्ष्य सर्वं त्वं समीपे स्थातुमर्हसि ॥ १३
 देवाश्च ऋषयः सिद्धाः पितरश्चापि राक्षस ।
 गन्धर्वोरगरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥ १४

तिर्यग्योनिगताश्चैव अपि कीटपिपीलिकाः ।
 मनुष्यानुपजीवन्ति ततस्त्वमपि जीवसि ॥ १५
 समृद्ध्या यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृध्यति ।
 इमं च लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ।
 पूज्यमानाश्च वर्धन्ते हव्यकव्यैर्यथाविधि ॥ १६
 वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो रक्षितारश्च राक्षस ।
 राष्ट्रस्थारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखम् १७
 न च राजाऽवमन्तव्यो रक्षसा जातनाशसि ।
 अगुरप्यपचारश्च नास्त्यस्माकं नराशन ॥ १८
 विघसाशान्यथाशक्त्या कुर्महे देवतादिषु ।
 गुरुंश्च ब्राह्मणांश्चैव प्रमाणप्रवणाः सदा ॥ १९
 द्रोघव्यं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ।
 येषां चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्वात्प्रतिश्रयः २०
 स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोषितः ।
 भुक्त्वा चान्नानि दुष्पञ्च कथमस्माञ्जिहीर्षसि २१
 एवमेव वृथाचारो वृथा बृद्धो वृथामतिः ।
 वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाऽद्य नभविष्यसि ॥ २२
 अथ चेदुष्टबुद्धिस्त्वं सर्वैर्धर्मैर्विवर्जितः ।
 प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर ॥ २३
 अथ चेत्त्वमविज्ञाय इदं कर्म करिष्यसि ।
 अधर्मं चाप्यकीर्तिं च लोके प्राप्स्यसि केवलं २४
 एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षस मानुषीम् ।
 विषमेतत्समालोच्य कुम्भेन प्राशितं त्वया ॥ २५
 ततो युधिष्ठिरस्तस्य भारिकः समपद्यत ।
 स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत् ॥
 अथाब्रवीद्रौपदीं च नकुलं च युधिष्ठिरः ।
 मा भैष्टं राक्षसान्मूढाद्भूतिरस्य मया हता ॥ २७
 नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः ।
 अस्मिन्बुद्धे संप्राप्ते नभविष्यति राक्षसः ॥ २८
 सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतसम् ।
 उवाच वचनं राजन्कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २९
 राजन्किं नाम सत्कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्वतोऽधिकम् ।

कलापान् निषक्रान् ॥ ४ ॥ कौशिकं कौशाक्षगतम् । ग्रहं
 ग्रहणम् ॥ १० ॥ युष्माकं देवाधुरादीनाम् । ऋष्यति वृद्धिं
 गच्छति ॥ १६ ॥ विघसाशान् देवादिलोषां विघसे तस्य
 वन० ३२

आशो भोजनं येषां तान् ॥ १५ ॥ प्रतिश्रयो गृहम् ॥ २० ॥
 नभविष्यति मरिष्यति ॥ २२ ॥ गुरुकः समपद्यतेति स्म. पाठः
 ॥ २६ ॥ सत्कृत्यं साधुकार्यम् ॥ ३० ॥

यद्युदेऽभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छुं जयेत वा ॥ ३०
 एष बाष्पान्मयं वैनं युध्यमानाः परंतप ।
 सूदयेम महाबाहो देशः कालो ह्ययं नृप ॥ ३१
 क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रम ।
 जयन्तो हन्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सद्गतिम् ॥ ३२
 राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमिवाद्यदि ।
 नाहं भूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽसीति भारत ॥ ३३
 भोभो राक्षस तिष्ठस्व सहदेवोऽसि पाण्डवः ।
 हत्वा वा मां नयस्वैनां हृतो वा स्वप्स्यसीह वै ३४
 तदा भुवति माद्रेये भीमसेनो यदृच्छया ।
 ग्राह्येत महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ ३५
 सोऽप्ययद्वातरौ तत्र द्रौपदीं च यशस्विनीम् ।
 क्षितिस्यं सहदेवं च क्षिपन्तं राक्षसं तदा ॥ ३६
 मार्गाच्च राक्षसं मूढं कालोपहतचेतसम् ।
 भ्रमन्तं तत्रतत्रैव दैवेन परिमोहितम् ॥ ३७
 हतान्संदृश्य तान्भ्रातृद्रौपदीं च महाबलः ।
 क्रोधमाश्रयद्भीमो राक्षसं चेदमब्रवीत् ॥ ३८
 विज्ञातोऽसि मया पूर्वं चेष्टञ्चरूपरीक्षणे ।
 आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा ॥ ३९
 ब्रह्मरूपमस्तिच्छन्नो न नो षदसि चाप्रियम् ।
 प्रियेषु रममाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणम् ।
 ब्रह्मरूपेण विहितं नैव हन्यामनागसम् ॥ ४०
 राक्षसं जानमानोऽपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् ।
 अपकस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ॥ ४१
 नूनमद्यासि संपन्नो यथा ते मतिरीदृशी ।
 दत्ता कृष्णायहरणे कालेनाद्भुतकर्मणा ।
 'सोऽपि कालं समासाद्य तथाऽद्य नमविष्यसि' ४२
 वडिशोऽयं त्वया व्रतः कालसूत्रेण लम्बितः ।
 मत्स्योऽम्भसीव स्पृतास्यः कथमद्य गमिष्यसि ४३
 यं चासि प्रस्थितो देशं मनः पूर्वं गतं च ते ।
 न तं गन्तासि गन्तासि मार्गं वकहिडिम्बयोः ४४
 एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः कालचोदितः ।

भीत उत्सृज्य तान्सर्वान्युद्धाय समुपस्थितः ॥ ४५
 अजवीच पुनर्भीमं रोषात्प्रस्फुरिताधरः ।
 न मे मूढा दिशः पाप त्वदर्थं मे विलम्बनम् ॥ ४६
 श्रुता मे राक्षसा ये मे त्वया विनिहता रणे ।
 तेषामद्य करिष्यामि तवास्त्रेणोदकक्रियाम् ॥ ४७
 'एवमुक्त्वा तदा भीमं राक्षसो योद्धुमाययौ ।
 करालवदनः क्रोधात्कालसर्प इव श्वसन् ॥' ४८
 एवमुक्तस्ततो भीमः सृकिणी परिलेलिहन् ।
 सयमान इव क्रोधात्साक्षात्कालान्तकोपमः ॥ ४९
 'भुवन्वै तिष्ठतिष्ठेति क्रोधसंरक्तलोचनः ।'
 बाहुसंरम्भमेवेच्छन्नभिदुद्राव राक्षसम् ॥ ५०
 राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धार्थिनमवस्थितम् ।
 मुहुर्मुहुर्ध्माददानः सृकिणी परिसंलिहन् ।
 अभिदुद्राव संरम्भो बलो बज्रधरं यथा ॥ ५१
 भीमसेनोऽप्यवष्टब्धो निपुद्धायामवस्थितः ।
 राक्षसोऽपि च विस्रम्भो बाहुयुद्धमकाङ्क्षत ॥ ५२
 वर्तमाने तयो राजन्बाहुयुद्धे सुदारुणे ।
 माद्रीपुत्रावतिकुद्बाहुभावप्यभ्यधावताम् ॥ ५३
 न्यवारयसौ महसन्कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
 दृक्कोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्षध्वमिति चाब्रवीत् ५४
 आत्मना भ्रातृभिश्चैव धर्मेण सुकृतेन च ।
 इष्टेन च शपे राजन्मूढयिष्यामि राक्षसम् ॥ ५५
 इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्पर्धमानौ परस्परम् ।
 बाहुभिः समसञ्जेतामुभौ रक्षोवृकोदरौ ॥ ५६
 तयोरासीत्संप्रहारः कुद्वयोर्भीमरक्षसोः ।
 अमृष्यमाणयोः सङ्ख्ये शक्रशृम्भरयोरिव ॥ ५७
 तौ वीरौ समभिकुद्बावन्योन्यं पर्यधावताम् ।
 आरुज्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
 जीमूताविव घर्मान्ते विनदन्तौ महाबलौ ॥ ५८
 बभञ्जतुर्महावृक्षानरूभिर्बलिनां वरौ ।
 अन्योन्येनाभिसंरम्भौ परस्परवधैषिणौ ॥ ५९
 तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।

वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥ ६०
 आविध्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्तमितरेतरम् ।
 ताडयामासतुरुभौ विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ६१
 तस्मिन्देहे यदा वृक्षाः सर्वे एव निपातिताः ।
 पुगीकृताश्च शतशः परस्परवधेप्सया ॥ ६२
 ततः शिलाः समादाय मुहूर्तमिव भारत ।
 महाभ्रैरिव शैलेन्द्रौ युयुधाते महाबलौ ॥ ६३
 शिलाभिरुग्ररूपाभिर्वृहतीभिः परस्परम् ।
 वज्रैरिव महावेगैराजघ्नतुरमर्षणौ ॥ ६४
 अभिद्रुत्य च भूयस्तावन्योन्यबलदर्पितौ ।
 भुजाभ्यां परिगृह्णाथ चकर्षते गजाविव ॥ ६५
 मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिपेततुः ।
 ततः कटकटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ॥ ६६
 ततः संहृत्य मुष्टिं तु पञ्चशीर्षमिवोरगम् ।

वेगेनाभ्यहनन्नीमो राक्षसस्य शिरोधराम् ॥ ६७
 ततः श्रान्तं तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतम् ।
 सुपरिभ्रान्तमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ६८
 तत एनं महाबाहुर्बाहुभ्याममरोपमः ।
 समुत्क्षिप्य बलान्नीमो निष्पिपेध महीतले ॥ ६९
 'ततः संपीड्य बलवद्भुजाभ्यां क्रोधमूर्च्छितः ।'
 तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।
 अरलिना चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ७०
 संदष्टौष्ठं विवृत्ताक्षं फलं वृक्षादिव च्युतम् ।
 जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्धतम् ।
 पपात रुधिरादिग्धं संदष्टदशनच्छदम् ॥ ७१
 तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् ।
 स्तूयमानो द्विजाभ्यैस्तु मरुद्भिरिव वासवः ॥ ७२

॥ इति भीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि जटासुरवधपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

समाप्तं च जटासुरवधपर्व ॥ ७ ॥

(अथ यक्षयुद्धपर्व ॥ ८ ॥)

एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

जटासुरवधानन्तरं सपरिवारेण युधिष्ठिरेण नरनारायणाश्रमे निवासः ॥ १ ॥ ततो वृषपर्वाश्रमादिषु सुखेन संहरणम् ॥ २ ॥ ततः अरिष्टिपेणाश्रमगमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।
 अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १
 स समानीय तान्सर्वान्भ्रातृनित्यब्रवीद्वचः ।
 द्रौपद्या सहितः काले संसरन्भ्रातरं जयम् ॥ २
 समाश्रतस्त्रोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।
 कृतोद्देशः स बीभत्सुः पञ्चमीमभितः समा ॥ ३
 प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणावरम् ।

[पुष्पितैर्द्रुमषण्डैश्च मत्तकोकिलपद्पदैः ॥ ४
 मयूरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषितम् ।
 व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गवयैर्हरिणैस्तथा ॥ ५
 श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ।
 फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ॥ ६
 प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि ।
 महापुष्पं पवित्रं च सुरासुरनिषेवितम् ।]
 तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः ॥ ७

पुरा स्त्रीकाङ्क्षिणोर्यथा इति श्रुत्वा पाठः ॥ ६० ॥ अविष्य आम-
 यित्वा ॥ ६१ ॥ मुगीकृताश्चेति श्रुत्वा पाठः । तत्र मुगीकृताः रज्ज्वर्थे
 मुञ्जवज्रजरीकृता इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ महाभ्रैरिवेत्यमृतोपमा ॥ ६३ ॥
 शिरोधरां ग्रीवाम् ॥ ६४ ॥ अभ्यवर्तत अभिघातात्साह्वानभूत

॥ ६८ ॥ अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

अयं अर्जुनम् ॥ २ ॥ कृतोद्देशः पञ्चमे वर्षे मयाऽवश्यमा-
 गन्तव्यमिति कृतसंकेतः ॥ ३ ॥ श्वेतं कैलासम् ॥ ४ ॥ तत्रापि
 देशे अस्माभिरिति शेषः । उद्देशः कृतः । संहरणम् ॥ ७ ॥

कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ।
 पञ्चवर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ॥ ८
 अत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिंदमम् ।
 देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥ ९
 इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामचरत पाण्डवः ।
 कारणं चैव तत्तेषामाचक्षे तपस्विनाम् ॥ १०
 तमुग्रतपसः श्रिताः कृत्वा पार्थं प्रदक्षिणम् ।
 ब्राह्मणास्तेऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च ॥ ११
 सुखोदकमिमं लेखमचिराद्भरतर्षभ ।
 क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि ॥ १२
 तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ।
 प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परंतपः ॥ १३
 'द्रौपद्या सहितः श्रीमान्हैडिम्बेयादिभिस्तदा ।'
 राक्षसैरनुयातो वै लोमशेनाभिरक्षितः ॥ १४
 कचित्पद्भ्यां ततोऽगच्छद्राक्षसैरुहते कचित् ।
 तत्रतत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥ १५
 ततो युधिष्ठिरो राजा बहून्केशान्विचिन्तयन् ।
 सिंहव्याघ्रगजाकीर्णासुदीर्चीं प्रययौ दिशम् ॥ १६
 अवेक्षमाणः कैलासं मैनाकं चैव पर्वतम् ।
 गन्धमादनपादांश्च मेढं चापि शिलोच्चयम् ॥ १७
 उपर्युपरि शैलस्य बहीश्च सरितः शिवाः ।
 पृष्ठं हिमवतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥ १८
 ददृशुः पाण्डवा राजन्गन्धमादनमन्तिकात् ।
 पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतावृते ॥ १९
 सलिलावर्तसंजातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः ।
 समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः ॥ २०
 तमुपक्रम्य राजर्षिं धर्मात्मानमरिंदमाः ।
 पाण्डवा वृषपर्वणमवदन्त गतकृमाः ॥ २१
 अभ्यनन्दत्स राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
 पूजिताश्चावसंस्तत्र ससरात्रमरिंदमाः ॥ २२
 अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतम् ।
 आमन्त्र्य वृषपर्वणं प्रस्थानं प्रत्यरोचयन् ॥ २३
 एकैकश्च तान्विभान्विवेद्य वृषपर्वणि ।

न्यासभूतान्यथाकालं बन्धूनिव सुसत्कृतान् ।
 पारिवर्हं च तं शेषं परिदाय महात्मेन ॥ २४
 ततस्ते यज्ञपात्राणि रत्नान्याभरणानि च ।
 न्यदधुः पाण्डवा राजन्नाश्रमे वृषपर्वणः ॥ २५
 अतीतानागते विद्वान्कुशलः सर्वधर्मवित् ।
 अन्वशासत्स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ॥ २६
 तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशमुत्तराम् ।
 'कृष्णया सहिता वीरा ब्राह्मणैश्च महात्मभिः २७
 तान्प्रस्थितानन्वगच्छद्वृषपर्वो महीपतीन् ।
 उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः पाण्डवांस्तदा ॥ २८
 अनुसंसार्य कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य च ।
 वृषपर्वो निववृते पन्थानमुपदिश्य च ॥ २९
 नानामृगगणैर्जुष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः ।
 पदातिर्भ्रातृभिः सार्धं प्रातिष्ठत् युधिष्ठिरः ॥ ३०
 नानाद्रुमनिरोवेषु वसन्तः शैलसानुषु ।
 पर्वतं विविशुस्ते तं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ ३१
 महाभयनसंकाशं सलिलोपहितं शुभम् ।
 मणिकाञ्चनरम्यं च शैलं नानासमुच्छ्रयम् ॥ ३२
 'रम्यं हिमवतः प्रस्थं बहुकन्दरनिर्जरम् ।
 शिलाविभङ्गविकटं लतापादपसङ्कुलम् ॥ ३३
 ते समासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृषपर्वणा ।
 अनुसस्युर्यथोद्देशं पश्यन्तो विविधाक्षगान् ॥ ३४
 उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः ।
 सुदुर्गमास्ते सुबहून्मुखेनैवाभिवक्रमुः ॥ ३५
 घौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महानृषिः ।
 आगच्छन्सहितास्तत्र न कश्चिदपि हीयते ॥ ३६
 ते भृगद्विजसंगुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ।
 शास्त्रामृगगणैश्चैव सेवितं सुमनोरमम् ॥ ३७
 पुण्यं पद्मसरोपेतं सपल्लवमहावनम् ।
 उपतस्थुर्महाभागा माल्यवतं महागिरिम् ॥ ३८ ✓
 ततः किंपुरुषावाप्तं सिद्धचारणसेवितम् ।
 ददृशुर्दृष्टरोमाणः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ३९
 विद्याधरानुचरितं किन्नरीभिस्तथैव च ।

गजसङ्घसमावासं सिंहव्याघ्रगणायुतम् ॥ ४०
 शरभोजादसंघुष्टं नानामृगनिषेवितम् ॥ ४१
 ते गन्धमादनवनं तमन्दनवनोपमम् ।
 मुदिताः पाण्डुतनया मनोनयननन्दनम् ॥ ४२
 विविशुः क्रमशो वीरा अरण्यं शुभकाननम् ।
 द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ॥ ४३
 शृण्वन्तः प्रीतिजननान्वल्युन्मन्दकलाञ्जुमान् ।
 श्रोत्ररम्यान्सुमधुराब्जान्दन्तस्वगमुखेरितान् ॥ ४४
 सर्वर्तुफलभाराढ्यान्सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान् ।
 पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् ॥ ४५
 आभ्रानाभ्रातकान्फुल्लान्धारिकेलान्सतिन्दुकान् ।
 मुञ्जातकांस्तथाञ्जीरान्दाडिमान्बीजपूरकान् ॥ ४६
 पनसाल्लिकुचान्मोचाः खर्जूरानम्लवेतसान् ।
 परावतांस्तथा क्षौद्रानीर्पांश्चापि मनोरमान् ॥ ४७
 बिल्वान्कपित्थाञ्जम्बूश्च काश्मरीर्बदरीस्तथा ।
 पुश्पानुदुम्बरवटान्श्वत्थान्क्षीरिकास्तथा ॥ ४८
 मल्लान्कानामलकीर्हरीतकविभीतकान् ।
 हज्जुदान्करमर्दाश्च तिन्दुकांश्च महाफलान् ॥ ४९
 एतानन्याश्च विविधान्गन्धमादनसानुषु ।
 फलैरमृतकल्पैस्तानाचितान्स्वादुभिस्तैरुन् ॥ ५०
 तथैव चम्पकाशोकान्केतकान्बकुलांस्तथा ।
 पुष्पागान्सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्सकेतकान् ।
 पाटलान्कुटजान्म्यान्मन्दारेन्दीवरांस्तथा ॥ ५१
 पारिजातान्कोविदारान्देवदारुमांस्तथा ।
 शालांस्तालांस्तमालांश्च पिप्पलान्दिङ्गुकांस्तथा ।
 शाल्मलीः किंशुकाशोकाञ्जिशुषाः सरलांस्तथा ॥
 चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गरजैस्तथा शुकैः ।
 कोकिलैः कलविड्मैश्च हारितैर्जवजीवकैः ॥ ५२
 प्रियकैश्चातकैश्च तथाऽन्यैर्विविधैः खगैः ।
 श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूजञ्जिश्चाप्यधिष्ठितान् ॥ ५३
 सरांसि च मनोज्ञानि समन्ताञ्जलचारिभिः ।
 कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः ।

कहारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ॥ ५५
 कादम्बैश्चक्रवाकैश्च कुरैर्जलकुटैः ।
 कारण्डवैः पुवैर्हंसैर्वकैर्मद्गभिरेव च ॥ ५६
 एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताञ्जलचारिभिः ।
 हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः ॥ ५७
 पद्मोदरच्युतरजःकिञ्जल्कारुणरञ्जितैः ।
 मञ्जुस्वरैर्मधुकैर्विस्तान्कमलाकरान् ॥ ५८
 अपश्यन्ते नरव्याघ्रा गन्धमादनसानुषु ।
 तथैव पद्मपण्डैश्च मण्डितांश्च समन्ततः ॥ ५९
 शिखण्डिनीभिः सहितांलतामण्डलकेषु च ।
 मेघतूर्यबोद्धाममदनाकुलितान्भृशम् ॥ ६०
 कृत्यैव केकामधुरं संगीतं मधुरस्वरम् ।
 चित्रान्कलापान्विस्तीर्य सविलासान्मदालसान् ॥
 मयूरान्ददृशुर्हृष्टानृत्त्यतो वनलालसान् ।
 कांश्चित्प्रियाभिः सहितान्सममाणान्कलापिनः ॥ ६२
 वल्लीलतासंकटेषु कुटजेषु स्थितांस्तथा ।
 कांश्चिच्च कुटजानां तु विटपेषूत्कटानिव ॥ ६३
 कलापरुचिराटोपनिचितान्मुकुटानिव ।
 विवरेषु तरुणां च रुचिरान्ददृशुश्च ते ॥ ६४
 सिन्धुवारांस्तथोदारान्मन्मथस्येव तोमरान् ।
 सुवर्णवर्णकुसुमान्गिरीणां शिखरेषु च ।
 कर्णिकारान्विकसितान्कर्णपूरानिवोचमान् ॥ ६५
 तथाऽपश्यन्कुरवकान्वनराजिषु पुष्पितान् ।
 कामवश्यौत्सुक्यकरान्कामस्येव शरोत्करान् ॥ ६६
 तथैव वनराजीनामुदारान्चितानिव ।
 विराजमानांस्तेऽपश्यन्तिलकांस्तिलकानिव ॥ ६७
 तथानङ्गशराकारान्सहकारान्मनोरमान् ।
 अपश्यन्भ्रमरात्राजन्मञ्जरीभिर्विराजितान् ॥ ६८
 हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावाग्नि सदृशैरपि ।
 लोहितैरञ्जनाभैश्च वैदर्भसदृशैरपि ।
 अतीव वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ६९
 तथा शालांस्तमालांश्च पाटलावकुलानपि ।

तामरसानां रसएव आसवो गच्छे तजेव मयेन अलसाः ॥ ५७ ॥
 विस्तान्विशिष्टवायुतान् ॥ ५८ ॥ कुटजेषु वृक्षविशेषेषु ।
 वल्लीनां लताप्रतानानि तैः संकटेषु कुञ्जीकृतेषु ॥ ६३ ॥

सिन्धुवारान् पद्मविशेषान् ॥ ६५ ॥ कामवदयानां नरणाभौ-
 त्सुक्यकरान् ॥ ६६ ॥

माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च ७०
 विमलस्फाटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः ।
 कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ॥ ७१
 सरांसि बहुशः पार्थाः पश्यन्तः शैलसानुषु ।
 पद्मोत्पलविमिश्राणि सुखशीतजलानि च ॥ ७२
 एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः ।
 गन्धवन्त्यथ माल्यानि रसवन्ति फलानि च ७३
 सरांसि च मनोज्ञानि वृक्षाश्चातिमनोरमान् ।
 विविशुः पाण्डवाः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ७४
 कमलोत्पलकलारपुण्डरीकसुगन्धिना ।
 सेव्यमाना वने तस्मिन्सुखस्पर्शेन वायुना ॥ ७५
 ततो युधिष्ठिरो भीममाहेदं प्रीतिमद्वचः ।
 अहो भीमदिदं भीम गन्धमादनकाननम् ॥ ७६
 वने ह्यस्मिन्मनोरम्ये दिव्याः काननजा शुभाः ।
 लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोपगाः ।
 भान्त्येते पुष्पविकचाः पुंस्कोकिलकुलाकुलाः ७७
 नात्र कण्टकिनः केचिन्न च विद्यन्त्यपुष्पिताः ।
 स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्धमादनसानुषु ॥ ७८
 अमरारावमधुरा नलिनीः फुल्लपङ्कजाः ।
 विलोड्यमानाः पश्येमाः करिभिः सकरेणुभिः ७९
 पश्येमां नलिनीं चान्यां कमलोत्पलमालिनीम् ।
 स्रग्धरां विप्रहवतीं साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ॥ ८०
 नानाकुसुमगन्धाढ्यास्तस्येमाः काननोत्तमे ।
 उपगीयमाना अमरै राजन्ते वनराजयः ॥ ८१
 पश्य भीम शुभान्देशान्देवाक्रीडान्समन्ततः ।
 अमानुषगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः स वृकोदर ॥ ८२
 लताभिः पुष्पिताग्राभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः ।
 संश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु ॥ ८३
 शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनाम् ।
 नदतां शृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु ॥ ८४
 चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलशारिकाः ।
 पत्रिणः पुष्पितानेतान्संपतन्ति महाद्भुमान् ॥ ८५

हे भीम ॥ ७६ ॥ नलिनीं सरसीम् । कमलोत्पलयोरवान्तरजा-
 तिभेदः । विप्रहवतीं शरीरवतीम् ॥ ८० ॥ तस्य शैलस्य ॥ ८१ ॥

रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाग्रगताः खगाः ।
 परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः ॥ ८६
 हरितारुणवर्णानां शाङ्गलानां समीपतः ।
 सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलग्रस्रवणेष्वपि ॥ ८७
 वदन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोरमाः ।
 मृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाः पतत्रिणः ॥ ८८
 चतुर्विधाणाः पद्माभाः कुञ्जराः सकरेणवः ।
 एते वैदूर्यवर्णाभं शोभयन्ति महत्सरः ॥ ८९
 बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गपरिच्युताः ।
 नानामस्रवणेष्वथ वारिधाराः पतन्ति च ॥ ९०
 भास्कराभप्रभा भीमाः शारदाभ्रघनोपमाः ।
 शोभयन्ति महाशैलं नानारजतधातवः ॥ ९१
 कचिदञ्जनवर्णाभाः कचित्काञ्चनसन्निभाः ।
 धातवो हरितालस्य कचिद्विड्मलकस्य च ॥ ९२
 मनःशिलागुहाश्चैव संभ्याभ्रनिकरोपमाः ।
 शशलोहितवर्णाभाः कचिद्वैरिकधातवः ॥ ९३
 सितासिताभ्रप्रतिमा बालसूर्यसमप्रभाः ।
 एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ९४
 गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्वयेष्टं भीमविक्रमाः ।
 दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किंपुरुषैः सह ॥ ९५
 गीतानां समतालानां तथा साम्नां च निःस्वनः ।
 श्रूयते बहुधा भीम सर्वभूतमनोहरः ॥ ९६
 महागङ्गामुदीक्षस्व पुण्यां देवनदीं शुभाम् ।
 कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिन्नरसेविताम् ॥ ९७
 धातुभिश्च सरिद्धिश्च किन्नरैर्मृगपक्षिभिः ।
 गन्धर्वैरप्सरोगैश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ ९८
 व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीर्षैः समन्ततः ।
 उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराजमरिदम् ॥ ९९
 वैशंपायन उवाच ।
 ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ।
 नातृप्यन्यर्वतेन्द्रस्य दर्शनेन परंतपाः ॥ १००

शृङ्गराजादयः पक्षिविशेषाः ॥ ८८ ॥ चतुर्विधाणां धनुर्दन्ताः
 ॥ ८९ ॥ एकोनपञ्चभिः शततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः ।

आर्क्षिषेणस्य राजर्षेराश्रमं ददृशुस्तदा ॥ १०१

ततस्ते तिग्मतपसं कृशं धमनिसंततम् ।

वारगं सर्वविधानामार्क्षिषेणमुपागमन् ॥ १०२

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

आर्क्षिषेणराजर्षिणा युधिष्ठिरमिति कैलासवर्णनपूर्वकमर्जुनागमनपर्यन्तं स्नातमप्युच निवासचोदना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।

अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १

ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ च सुतपस्विनौ ।

शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २

तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः ।

यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ३

अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिग्वेन चक्षुषा ।

पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ४

कुरुणामृषभं श्राजं पूजयित्वा महातपाः ।

सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ५

नानृते कुरुषे भावं कचिद्धर्मे प्रवर्तसे ।

मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ ॥ सीदति ॥ ६

कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।

कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७

सुकृतं प्रतिकर्तुं च कचिद्भातुं च दुष्कृतम् ।

यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न विकृत्यसे ॥ ८

यथार्हं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दन्ति साधवः ।

वनेष्वपि नसन्कच्चिद्धर्ममेवानुवर्तसे ॥ ९

कचिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ।

दानधर्मतपःशौचैरार्जवेन तितिक्षया ॥ १०

पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित्पार्थानुवर्तसे ।

कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छसि पाण्डव ॥ ११

स्वेस्वे किल कुले जाते पुत्रे नप्तारि वा पुनः ।

पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च रमन्ति च ॥ १२

किं तस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संमाप्तव्यं भविष्यति ।

किं चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनं ॥ ३

पिता माता तथैवाग्निगुरुरात्मा च पञ्चमः ।

यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ ४

[युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्मार्च माऽऽहैतद्यथावद्दर्मेनिश्चयम् ।

यथाशक्ति यथान्यायं क्रियते विविधन्मया ॥ १५

आर्क्षिषेण उवाच ।]

अन्मक्षा वायुभक्षाश्च पुत्रमाना विहायसा ।

जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसन्धिषु ॥ १६

कासिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः ।

दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्था यथा किंपुरुषा नृप ॥ १७

अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशिकानि च ।

दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ १८

विद्याधरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः ।

महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्चारणादयः ॥ १९

अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्वसन्धिषु ।

भेरीपणवशृङ्गानां मृदङ्गानां च निःस्वनः ॥ २०

इहस्यैरेव तत्सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभाः ।

न कार्या वः कथंचित्स्थात्तत्राभिगमने मतिः ॥ २१

न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं भरतसत्तमाः ।

विहारस्तत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा ॥ २२

ईषच्चपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत ।

द्विषन्ति सर्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः ॥ २३

अस्यातिक्रम्य शिखरं कैलासस्य युधिष्ठिर ।

गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २४

मुनिः आर्क्षिषेणः ॥ ४ ॥ वैद्याः विद्यया विदिताः ॥ ७ ॥

सुपुङ्गतमस्य तं उपकारिणम् । दुष्कृते अपकारिणं द्वातुं त्यक्तुं

न विकृत्यसे ज्ञातास्मीति न श्लाघसे ॥ ८ ॥ यथावत् माऽऽह

यथाभावाद् ॥ १५ ॥ पर्वसन्धिषु प्रतिपत्त्यत्र दशरथरन्तराले ॥ १६ ॥

चापलादि न गन्तव्यं पार्थ यानैस्ततः परम् ।
 अयःशूलादिभिर्घ्नन्ति राक्षसाः शत्रुसूदन ॥ २५
 अप्सरोभिः परिवृतः समृद्ध्या नरवाहनः ।
 इह वैश्रवणस्तात पर्वसन्धिषु दृश्यते ॥ २६
 शिखरे तं समासीनमधिपं यक्षरक्षसाम् ।
 मेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्तमिवोदितम् ॥ २७
 देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च ।
 गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ २८
 उपासीनस्य धनदं तुम्बुरोः पर्वसन्धिषु ।

गीतसामखनस्तात श्रूयते गन्धमादने ॥ २९
 एतदेवंविधं चित्रमिह तात युधिष्ठिर ।
 मेक्षन्ते सर्वभूतानि बहुशः पर्वसन्धिषु ॥ ३०
 भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 वसध्वं पाण्डवश्रेष्ठा यावदर्जुनदर्शनात् ॥ ३१
 न तात चपलैर्भोग्यमिह ग्रासैः कथंचन ।
 'चपलः सर्वभूतानां द्वेष्यो भवति मानवः' ॥ ३२
 उषित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च ।
 ततः शस्त्रजितां श्रेष्ठ पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

एकषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

कदाचन गण्डपक्षपातानीताः सुताम्बुजदंशिन्वा त्रौपद्या तादृशबहुपुष्पानयनं तथा तुष्टयक्षराक्षसक्षपणं च मार्थितेन भीमेन तदर्थं गन्धमादनशिखरारोहणम् ॥ १ ॥ तथा स्त्रीपक्षाङ्गध्वनिश्रवणेनाभिजुतवती मणिमवादीनां युद्धे हननम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 आर्क्षिषेणाश्रमे तस्मिन्मम पूर्वपितामहाः ।
 पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः १
 कियन्तं कालमवसन्पर्वते गन्धमादने ।
 किंच चक्रुर्महावीर्याः सर्वेऽतिबलपौरुषाः ॥ २
 कानि चाभ्यवहार्याणि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
 वसतां लोकवीराणामासंस्तद्गृहि सत्तम ॥ ३
 विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् ।
 यद्यश्चेक्रे महाबाहुस्तस्मिन्हैमवते गिरौ ॥ ४
 न खल्वासीत्पुनर्युद्धं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम ।
 'धनदाधुषिते नित्यं वसतस्तत्र पर्वते ॥' ५
 कश्चित्समागमस्तेषामासीद्वैश्रवणस्य च ।
 तत्र ह्यायाति धनद आर्क्षिषेणो यथाऽब्रवीत् ॥ ६
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
 न हि मे शृण्वतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचेष्टितम् ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 एतदात्महितं श्रुत्वा तस्यापतिमतेजसः ।
 शासनं सततं चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः ॥ ८

भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 शुद्धबाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ॥ ९
 मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ।
 एवं ते न्यवसन्तत्र पाण्डवा भरतर्षभाः ॥ १०
 तथा निवसतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात् ।
 शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधान्युत ॥
 कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः ।
 राक्षसैः सह सर्वैश्च पूर्वमेव गतः प्रभो ॥ १२
 आर्क्षिषेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनाम् ।
 अगच्छन्बहवो मासाः पश्यतां महदद्भुतम् ॥ १३
 तैस्तत्र विहरन्निश्च रममाणैश्च पाण्डवैः ।
 प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा ॥ १४
 आजग्मुः पाण्डवान्द्रष्टुं शुद्धात्मानो यतव्रताः ।
 ते तैः सह कथां चक्रुर्दिव्यां भरतसत्तमाः ॥ १५
 ततः कतिपयाहस्तु महाहृदनिवासिनम् ।
 ऋद्धिमन्तं महानाभं सुपर्णः सहसाऽहरत् ॥ १६
 प्राकम्प्य महाशैलः प्रामृद्यन्त महाद्भुताः ।
 ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च तदद्भुतम् ॥ १७

उद्यानं क्रीडावनयुतम् ॥ २८ ॥

षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

ततः शैलोत्तमस्याग्रात्पाण्डवान्प्रति मारुतः ।
 अवहत्सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च ॥१८
 तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ।
 ददृशुः पञ्चवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी ॥ १९
 भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् ।
 विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् ॥ २०
 सुपर्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ।
 पञ्चवर्णानि पात्यन्ते पुष्पाणि भरतर्षभ ॥ २१
 'दिव्यवर्णानि दिव्यानि दिव्यगन्धवहानि च ।
 मदयन्तीव गन्धेन मनो मे भरतर्षभ ॥ २२
 येषां तु दर्शनात्स्पर्शात्सौरभ्याच्च तथैव च ।
 नश्यतीव मनोदुःखं ममेदं शत्रुतापन ॥ २३
 ईदृशैः कुसुमैर्दिव्यैर्दिव्यगन्धवहैः शुभैः ।
 देवतान्यर्चयित्वाऽहमिच्छेयं सक्रमं त्वया ॥ २४
 इदं तु पुरुषव्याघ्र विशेषेणाम्बुजं शुभम् ।
 गन्धसंस्थानसंपन्नं मम मानसवर्धनम् ॥ २५
 मत्पक्षं सर्वलोकस्य न ह्यदृश्यत मां प्रति ॥ २६
 'वासुदेवसहायेन वासुदेवप्रियेण च ।'
 खाण्डवे सत्यसन्धेन आत्रा तव महात्मना ॥२७
 गन्धर्वोरगरक्षांसि वासवश्च पराजितः ।
 हता मायाविनश्वोऽग्रा धनुः प्राप्तं च गाण्डिवं २८
 तवापि सुमहचेजो महद्बाहुबलं च ते ।
 अविषह्यमनाभृष्यं शक्रतुल्यपराक्रम ॥ २९
 त्वद्बाहुबलवेगेन त्रासिताः सर्वराक्षसाः ।
 हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन दिशो दक्ष ॥३०
 ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
 व्यपेतभयसंमोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव ॥ ३१
 एवं प्रणिहितं भीम चिरात्प्रसृति मे मनः ।
 द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुबलमाश्रिता ॥ ३२
 'इच्छामि च नरव्याघ्र पुण्यं प्रत्यक्षमीदृशम् ।

आनीयमानं क्षिप्रं वै त्वया भरतसत्तम ॥' ३३
 ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परंतपः ।
 नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्रजः ॥ ३४
 सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारः कनकप्रभः ।
 मनस्वी बलवान्दम्भो मानी शूरश्च पाण्डवः ॥३५
 लोहिताक्षः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
 सिंहदंष्ट्रो वृषस्कन्धः सालपोत इवोद्भूतः ॥ ३६
 महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाहनुः ।
 रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूणांश्चापि परामृशन् ॥ ३७
 स केसरीव चोरितक्तः प्रभिन्न इव वारणः ।
 व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्गली ॥ ३८
 तं मृगेन्द्रमिवायान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि पार्थ खड्गधनुर्धरम् ॥ ३९
 द्रौपद्या वर्धयन्हर्षं गदामादाय पाण्डवः ।
 व्यपेतभयसंमोहः शैलराजं समाविशत् ॥ ४०
 न ग्लानिर्न च कातर्यं न वैक्लव्यं न मत्सरः ।
 कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्चनः ॥ ४१
 तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनम् ।
 बहुतालोच्छ्रयं शङ्कमारुरोह महाबलः ॥ ४२
 स किन्नरमहानागमुनिगन्धर्वराक्षसान् ।
 हर्षयन्पर्वतस्याग्रमारुरोह महाबलः ॥ ४३
 ततो वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ।
 काञ्चनैः स्फाटिकैश्चैव वेश्मभिः समलंकृतम् ४४
 [प्राकारेण परिक्षिप्तं सौवर्णेन समन्ततः ।
 सर्वरत्नद्युतिमता सर्वोद्यानवत्ता तथा ॥ ४५
 शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाष्टालकशोभिना
 द्वारतोरणनिर्व्यूहध्वजसंवाहशोभिना ॥ ४६
 विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभिः समन्ततः ।
 बाधुना धूयमानाभिः पताकाभिरलंकृतम् ॥ ४७
 धनुष्कोटिमवष्टभ्य वक्रभावेन बाधुना ।

सद्रज इति झ. पाठः ॥ ३४ ॥ पृथु विशिष्टो अंसी यस्य-
 स पृथुव्यसः ॥ ३६ ॥ ग्लानिः श्रमः । कातर्यं भयम् । वैक्ल-
 व्यमनुत्साहः । मत्सरः परोत्कर्षासहिष्णुत्वम् ॥ ४१ ॥ एका-
 यनं वामदक्षिणसंचारशून्यम् ॥ ४२ ॥ परिक्षिप्तं परित आवृत-
 म् ॥ ४५ ॥ चयाष्टालकशोभिना । चयः प्राकारस्य मूलबन्धः ।
 वन० ३३

अष्टालकः उपरिग्रहम् । तोरणं बहिर्द्वारम् । निर्व्यूहः नागद-
 न्तादयं गृहानिर्गतं दारु ॥ ४६ ॥ वक्रभावेन वक्रेण बाधुना
 उपलक्षितः । खेदेन तद्दर्शनात्संचपरस्मरणं तेन । द्रविणाधिपतेः
 धनाधिपतेः ॥ ४८ ॥

पश्यमानः सखेदेन द्रविणाधिपतेः पुरम् ॥ ४८
 मोदयन्सर्वभूतानि गन्धमादनसंभवः ।
 सर्वगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ ॥ ४९
 चित्रा विविधवर्णाभाश्चित्रमञ्जरिधारिणः ।
 अचिन्त्या विविधास्तत्र द्रुमाः परमशोभिनः ५०
 रत्नजालपरिक्षिप्तं चित्रमाल्यविभूषितम् ।
 राक्षसाधिपतेः स्थानं ददृशे भरतर्षभः ॥ ५१
 गदास्त्रधनुष्पाणिः सभमित्यक्तजीवितः ।
 भीमसेनो महाबाहुस्तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ ५२
 ततः शङ्खमुपाध्माय द्विषतां रोमहर्षणम् ।
 ज्याघोषं तलशब्दं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ५३
 ततः प्रहृष्टरोमाणस्तं शब्दमभिदुदुबुः ।
 यक्षराक्षसगन्धर्वाः पाण्डवस्य समीपतः ॥ ५४
 गदापरिधनिस्त्रिशूलशक्तिपरश्वथाः ।
 प्रगृहीता व्यरोचन्त यक्षराक्षसबाहुभिः ॥ ५५
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तेषां तस्य च भारत ॥ ५६
 तैः प्रयुक्तान्महामायैः शूलशक्तिपरश्वथान् ।
 मल्लैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतैस्ततः ॥ ५७
 अन्तरिक्षगतानां च भूमिष्ठानां च गर्जताम् ।
 शरैर्विव्याध गात्राणि राक्षसानां महाबलः ॥ ५८
 शोणितस्य ततः पेतुर्धनानामिव भारत ।
 गात्रेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ।
 स लोहितमहावृष्टिमभ्यवर्षन्महाबलः ॥ ५९
 गदापरिधपाणीनां राक्षसां कायसंभवा ।
 कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ६०
 भीमबाहुबलोत्सृष्टैरायुधैर्यक्षराक्षसाम् ।
 विनिकृत्तानि दृश्यन्ते शरीराणि शिरांसि च ६१
 प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमभ्रगणैरिव ॥ ६२
 स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिपातिभिः ।
 सर्वानार्जुन्महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ॥ ६३

ददृशे ददर्श ॥ ५९ ॥ न मोहं भीमसेनस्येति श. पाठः
 ॥ ६४ ॥ अदर्शयत्यधिकारमिति श. पाठः ॥ ६८ ॥ सङ्ख्ये
 संभवे ॥ ६९ ॥ प्रत्यहन्त्यन्त प्रतिहताः । वेगिताः वेगवन्तो-

अभितर्जयमानाश्च स्वन्तश्च महारवान् ।
 सन्नाहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः ॥ ६४
 ते हि विश्वतसर्वाङ्गा भीमसेनमयार्दिताः ।
 भीममार्तस्वरं चक्रुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ॥ ६५
 उत्सृज्य ते गदाशूलानसिञ्चतिपरश्वथान् ।
 दक्षिणां दिशमाजमुखासिता ददधन्वना ॥ ६६
 तत्र शूलगदापाणिर्व्यूढोरस्को महाभुजः ।
 सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमाभ्याम राक्षसः ॥ ६७
 दर्शयन्स प्रतीकारं पौरुषं च महाबलः ।
 स तान्दृष्ट्वा परावृत्तान्सयमान इवाब्रवीत् ॥ ६८
 एकेन बहवः सङ्ख्ये भानुषेण पराजिताः ।
 प्राप्य वैश्रवणावासं किं वक्ष्यथ धनेश्वरम् ॥ ६९
 एवमाभाष्य तान्सर्वानभ्यवर्तत राक्षसः ।
 शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावत्स पाण्डवम् ॥ ७०
 तमापतन्तं वेगेन अभिन्नमिव वारणम् ।
 वत्सुदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे भीमसेनः समार्दयत् ॥ ७१
 मणिमानपि संकुद्धः प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 प्राहिणोद्भीमसेनाय परिगृह्य महाबलः ॥ ७२
 विद्युद्गपां महाधोरामाकाशे महतीं गदाम् ।
 शरैर्बहुमिरानर्लङ्भीमसेनः शिलाशितैः ॥ ७३
 प्रत्यहन्त्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ।
 न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः ॥ ७४
 गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः स वीर्यवान् ।
 व्यंसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः ॥ ७५
 ततः शक्तिं महाधोरां रुक्मदण्डामयस्यवीम् ।
 तस्मिन्नेवान्तरे धीमान्प्रचिक्षेप स राक्षसः ॥ ७६
 सा भुजं भीमनिर्हादा भित्त्वा भीमस्य दक्षिणम् ।
 साग्निज्वाला महारौद्रा पपात सहसा भुवि ॥ ७७
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः शक्त्याऽमितपराक्रमः ।
 गदां जग्राह कौन्तेयो गदायुद्धविशारदः ॥ ७८
 रुक्मपट्टपिनद्धां तां शत्रूणां भयवर्धिनीम् ।
 प्रगृह्याथ नदन्भीमः शैक्यां सर्वायसीं गदाम् ।

■ । गदावेगस्य गदायां वेगोऽस्यभ्यासो यस्य तस्य ॥ ७४ ॥
 सः भीमः । व्यंसयामास व्यर्थचकार ॥ ७५ ॥ अयस्त्रयीं अयो-
 मयीम् ॥ ७६ ॥ शैक्यां सीकयति शत्रुन्पराभवतीति शैक्या ।

तरसा चाभिदुद्राव मणिमन्तं महाबलम् ॥ ७९
 दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि ।
 माहिणोज्जीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ ८०
 भङ्क्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविभागवित् ।
 अभिदुद्राव तं तूर्णं गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ८१
 सोऽन्तरिक्षमवप्लुत्य विभूय सहसा गदाम् ।

प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणमूर्धनि ॥ ८२
 सेन्द्राशनिर्विन्द्रेण विस्मृष्टा वातरंहसा ।
 हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य कृत्वेव निपपात हा ॥ ८३
 तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनबलाहतम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि सिंहेनेव गवांपतिम् ॥ ८४
 तं प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः ।
 भीममार्तस्वरं कृत्वा जम्बुः प्राचीं दिशं प्रति ८५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि एकषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

भीमादृशनेन दुर्भनायमानैर्युधिष्ठिरादिभिः पर्वतामारोहणेन भीमसमीपगमनम् ॥ १ ॥ भीमहतावशिष्टैर्निवेदितमणि-
 मदादिबधेन कुबेरेण युयुत्सया भीमं प्रत्यागमनम् ॥ २ ॥ सत्र युधिष्ठिरादिदृशनेन शान्तमन्युना तेन साध्मप्रति स्त्रस्याग-
 त्यक्षापावासिकयनपूर्वकं भीमसेनकार्यानुमोदनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाद्यमानां गिरिगुहाम् ।
 अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्राबुभावपि ॥ १
 धौम्यः कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सुहृदस्तथा ।
 भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ २
 द्रौपदीमार्ष्टिषेणाय संप्रधार्य महारथाः ।
 सहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुरुहुस्तदा ॥ ३
 ततः संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः ।
 ददृशुस्ते महेष्वासा भीमसेनमरिंदमम् ॥ ४
 स्फुरतश्च महाकायान्गतसत्त्वाश्च राक्षसान् ।
 महाबलान्महासत्त्वान्भीमसेनेन पातितान् ॥ ५
 शुशुभे स महाबाहुर्गदास्रत्रधनुर्धरः ।
 निहत्य समरे सर्वान्दानवान्मघवानिव ॥ ६
 ततस्ते समतिक्रम्य परिष्वज्य वृकोदरम् ।
 तत्रोपविबिभुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ ७
 तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिशृङ्गमशोभत ।
 लोकपालैर्भद्राभागैर्दिवं देववरैरिव ॥ ८
 कुबेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ।
 आता आतरमासीनमथोवाच युधिष्ठिरः ॥ ९

साहसाद्यदि वा मोहाज्जीम पापमिदं कृतम् ।
 नैतत्ते सदृशं वीर मुनेरिव मृषा बधः ॥ १०
 राजद्विष्टं न कर्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ।
 त्रिदशानामिदं द्विष्टं भीमसेन त्वया कृतम् ॥ ११
 अर्थधर्माविनादृत्य यः पापे कुरुते मनः ।
 कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ॥ १२
 'साहसं वत भद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।'
 पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा स धर्मात्मा आता आतरमच्युतम् ।
 'भीमसेनं महाबाहुमग्रधृष्यपराक्रमम् ॥' १४
 अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 विरराम महातेजास्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १५
 ततस्ते हतशिष्टा ये भीमसेनेन राक्षसाः ।
 सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुबेरसदनं प्रति ॥ १६
 ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् ।
 भीममार्तस्वरं चक्रुर्भीमसेनमथार्दिताः ॥ १७
 न्यस्तशस्त्रायुधाः क्लान्ताः शोणिताक्तपरिच्छदाः ।
 प्रकीर्णमूर्धजा राजन्यक्षाधिपतिमनुवन् ॥ १८

श्रीकयतेर्नृहलोर्ण्यदिति ण्यत् । ततः स्वार्थिकोष् ॥ ७९ ॥ एकष-
 ष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

संप्रधार्य रक्षार्थं समर्थः ॥ ३ ॥ मुनेरिव वनवासिनस्ते तथैतत् ।

सदृशं नोचितम् । यत् मृषा निर्निमित्तम् । यथो रक्षसां हिंसा
 ॥ १० ॥ सहिता मिलिताः ॥ १६ ॥

गदापरिधनिस्त्रिंशतोमरप्रासयोधिनः ।
 राक्षसा निहताः सर्वे तव देवपुरःसराः ॥ १९
 प्रमृद्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर ।
 एकेन निहताः सङ्क्षेपे गताः क्रोधवशा गणाः २०
 भवरा राक्षसेन्द्राणां यक्षाणां च नराधिप ।
 शेरते निहता देव गतसत्त्वाः परासवः ॥ २१
 भयः शैलो वयं भस्मा मणिमांस्ते सखा हतः ।
 मानुषेण कृतं कर्म विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २२
 स तच्छ्रुत्वा तु संकुद्रः सर्वयक्षगणाधिपः ।
 कोपसंरक्तनयनः कथमित्यब्रवीद्वचः ॥ २३
 द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः ।
 शुक्रो यथाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ २४
 अथाभयनसंकाशं भिरकूटमिवोच्छ्रितम् ।
 रथं संयोजयामासुर्गन्धर्वैर्हेममालिभिः ॥ २५
 तस्य सर्वगुणोपेता विमलाक्षा ह्योत्तमाः ।
 तेजोबलगुणोपेता नानारत्नविभूषिताः ।
 शोभमाना रथे युक्तास्तरिप्यन्त ह्वाशुभाः ॥ २६
 'ततस्ते तु महायक्षाः कुद्रं दृष्ट्वा धनेश्वरम् ।'
 हर्षयामासुरन्योन्यमिह तैर्विजयावहैः ॥ २७
 स तमास्थाय भगवान् राजराजो महारथम् ।
 प्रययौ देवगन्धर्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः ॥ २८
 तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वे यक्षा धनाधिपम् ।
 'अनुजग्मुर्महात्मानं धनदं घोरदर्शनाः ॥' २९
 रक्ताक्षा हेमसंकाशा महाकाया महाबलाः ।
 सायुधा बद्धनिस्त्रिंशा यक्षा बहुशतायुधाः ॥ ३०
 ते जवेन महावेगाः ध्रुवमाना विहायसा ।
 गन्धमादनमाजग्मुः प्रकर्षन्त ह्वाम्बरम् ॥ ३१
 तत्केसरिमहाजालं धनाधिपतिपालितम् ।
 'रम्यं चैव गिरेः शृङ्गमासेदुर्यत्र पाण्डवाः ॥' ३२
 कुबेरं च महात्मानं यक्षरक्षोगणावृतम् ।
 ददृशुर्हृष्टरोमाणः पाण्डवाः प्रियदर्शनम् ॥ ३३
 कुबेरस्तु महासत्त्वान्पाण्डोः पुत्रान्महारथान् ।
 आचकार्पुर्कनिस्त्रिंशान्दृष्ट्वा भीतोऽभवत्तदा ॥ ३४

युज्यतां रथ इति शेषः ॥ २४ ॥ अग्रघनः सजलमेघः ।
 गन्धर्वैर्हर्षयौजयामासुः यक्षा इति शेषः ॥ २५ ॥ विमलाक्षाः

'सर्वे चेमे नरव्याघ्राः पुरन्दरसमौजसः ।'
 देवकार्यं करिष्यन्ति हृदयेन तुतोष ह ॥ ३५
 ते पक्षिण इवापेतुर्गिरिशृङ्गं महाजवाः ।
 तस्थुस्तेषां सकाशे वै धनेश्वरपुरःसराः ॥ ३६
 ततस्तं दृष्टमनसं पाण्डवान्मति भारत ।
 समीक्ष्य यक्षगन्धर्वा निर्विकारमवस्थिताः ॥ ३७
 पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुम् ।
 नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च धर्मवित् ॥ ३८
 अपराद्धमिवात्मानं मन्वमाना महारथाः ।
 तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरम् ॥ ३९
 शय्यासनयुतं श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्मणा ।
 विहितं चित्रपर्यन्तमातिष्ठत धनाधिपः ॥ ४०
 तमासीनं महाकायाः शङ्कुकर्णा महाजवाः ।
 उपोपविविशुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ४१
 शतशश्चापि गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
 परिवार्योपतिष्ठन्ति यथा देवाः शतक्रतुम् ॥ ४२
 काञ्चनीं शिरसा विभ्रज्जीमसेनः स्रजं शुभाम् ।
 बाणखड्गधनुष्पाणिरुदैक्षत धनाधिपम् ॥ ४३
 न भीभीमस्य न ग्लानिर्विद्वत्स्यापि राक्षसैः ।
 आसीत्तस्यामवस्थायां कुबेरमपि पश्यतः ॥ ४४
 आददानं शितान्वाणान्योद्धृक्काममवस्थितम् ।
 दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः ॥ ४५
 विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतम् ।
 निर्मेयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं सह बन्धुभिः ॥ ४६
 न च मन्पुस्त्वया कार्यो भीमसेनस्य पाण्डव ।
 कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमतुजस्तव ॥ ४७
 ग्रीडा चात्र न कर्तव्या साहसं यदिदं कृतम् ।
 दृष्ट्वापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्षरक्षसाम् ॥ ४८
 न भीमसेने कोपो मे ग्रीतोसि भरतर्षभ ।
 कर्मणा भीमसेनस्य भयं तुष्टिरभूत्पुरा ॥ ४९
 वैशंपायन उवाच ।
 स एवमुक्त्वा राजानं भीमसेनमभाषत ।
 नैतन्मनसि मे तात वर्तते कुरुसत्तम ॥ ५०

दशावर्तशृङ्गाः ॥ २६ ॥ दृष्टो ज्ञातः ॥ ४८ ॥

यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थे कृतवानसि ।
 मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यक्षरक्षसाम् ॥ ५१
 स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ।
 शापादद्य विनिर्मुक्तो घोरादस्माद्भुकोदर ॥ ५२
 अहं पूर्वमगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा ।
 शसोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा निष्कृतिर्भुवम् ॥ ५३
 दृष्टो हि मम संकेशः पुरा पाण्डवनन्दन ।
 न तवात्रापराधोस्ति कथंचिदपि पाण्डव ॥ ५४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं शसोसि भगवन्नगस्त्येन महात्मना ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं देव यथैतच्छापकारणम् ॥ ५५
 इदं चाश्चर्यभूतं मे यत्क्रोधात्तस्य धीमतः ।
 तदैव त्वं न निर्दग्धः सबलः सपदानुगः ॥ ५६
 धनेश्वर उवाच ।
 देवतानामभून्ममः कुशावत्यां नरेश्वर ॥ ५७
 धृतस्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिभिः ।
 यक्षाणां वीररूपाणां विविधायुधधारिणाम् ॥ ५८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षगुह्यपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

कुबेरेण युधिष्ठिरानुशासनपूर्वकं स्वभवनगमनम् ॥ १ ॥ कुबेराशया राक्षसपूजितैर्बुधिष्ठिराविमिश्रदात्रौ सहदे सुख-
 वासः ॥ २ ॥

धनद उवाच ।
 युधिष्ठिर धृतिर्दाक्ष्यं देशकालपराक्रमाः ।
 लोकतश्चविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ॥ १
 धृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि भारत ।
 पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन् ॥ २
 धृतिमान्देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
 क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ शस्ति नै पृथिवीमनु ॥ ३

मम मया । संकेशो भाविदुःखम् ॥ ५४ ॥ कुशावत्यां कुशस्थ-
 लीसंज्ञे देशविशेषे ॥ ५७ ॥ एषितं समिद्धम् ॥ ६० ॥ मौर्यात्
 विचाराक्षमत्वात् । अतएव अगस्त्योयमित्यज्ञानभावात् । मौर्य-
 मपि वर्णसंपत्तिगर्वात् । सोपि मोहात् संपत्तेर्नरत्नाज्ञानात् ॥ ६५ ॥

अध्वन्यहमथापश्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ।
 उग्रं तपस्तप्यमानं यमुनातीरमाश्रितम् ।
 नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितम् ॥ ५९
 तमूर्ध्वबाहुं दृष्ट्वैव सूर्यस्याभिमुखे स्थितम् ।
 तेजोराशिं दीप्यमानं हुताशनमिवैधितम् ॥ ६०
 राक्षसाधिपतिः श्रीमान्पणिमात्राम मे सखा ।
 मौर्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च पार्थिव ॥ ६१
 न्यष्टीवदाकाशगतो महर्षेस्तस्य मूर्धनि ।
 ततः क्रुद्धः स भगवानुवाचेदं तपोधनः ॥ ६२
 मामनज्ञाय दुष्टात्मा यस्मादेव सखा तव ।
 धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर ॥ ६३
 तस्मात्सहैभिः सैन्यैस्तैर्वधं ग्राप्स्यसि मानुषात् ।
 त्वं चाप्येभिर्हतैः सैन्यैः क्लेशं प्राप्नुहि दुर्मते ।
 तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिषाद्विमोक्ष्यसे ॥ ६४
 सैन्यानां तु तवैतेषां पुत्रपौत्रवलान्वितम् ।
 न शापं प्राप्यते घोरं गच्छ तेऽऽज्ञां करिष्यसि ॥ ६५
 एष शापो मया प्राप्तः प्राक्तस्माद्विसत्तमात् ।
 स भीमेन महाराज आत्रा तव विमोक्षितः ॥ ६६

य एवं वर्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु ।
 स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिम् ॥ ४
 देशकालान्तरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः पराक्रमम् ।
 संप्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥ ५
 [यस्तु केवलसंरम्भात्प्रपातं न निरीक्षते ।]
 पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमेवानुवर्तते ।
 कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह विनश्यति ॥ ६

न्यष्टीवत् शूकृतवान् ॥ ६२ ॥ द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः १६२
 दाक्ष्यं यत्नशीलता । पराक्रमः शत्रूणामभिभावनहेतुः क्रिया ।
 विधानानां कार्याणां विधिरभ्युदयहेतुः । अदेशे अकाले च कृतं
 धृत्वादिकमभिमवहेतुमित्यर्थः ॥ १ ॥ संरम्भात् कोपात् ॥ ६ ॥

अकालज्ञः सुदुर्मेधाः कार्याणामविशेषवित् ।
 वृथाचारसमारम्भः प्रेत्य चेह विनश्यति ॥ ७
 साहसे वर्तमानानां निकृतीनां दुरात्मनाम् ।
 सर्वेषामर्थलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः ॥ ८
 अधर्मज्ञोऽबलितश्च बालबुद्धिरमर्षणः ।
 निर्भयो भीमसेनोऽयं तं शाधि पुरुषर्षभ ॥ ९
 आर्षिषेणस्य राजर्षेः माप्य भूयस्त्वमाश्रमम् ।
 तमिहानां प्रथमां तत्र वीतशोकभयो वस ॥ १०
 अलंकां सह गन्धर्वैर्यक्षैश्च सह किन्नरैः ।
 'गमिष्यामि महाबाहो त्वं चापि बदरीं व्रज' ॥ ११
 मभिषुक्ता मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः ।
 रक्षन्तु त्वां महाबाहो सहितं द्विजसप्तमैः ॥ १२
 साहसेषु च संतिष्ठस्त्वया शैले वृकोदरः ।
 कार्यतां साध्वयं राजंस्त्वया धर्मभृतांवर ॥ १३
 इतः परं च वो राजन्द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः ।
 उपस्थास्यन्ति वो राजन्द्रक्ष्यन्ते च वः सदा ॥ १४
 तथैव चाभ्रपानानि स्वादूनि च बहूनि च ।
 आहरिष्यन्ति मत्प्रेष्याः सदा वः पुरुषर्षभाः ॥ १५
 यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा बायोर्वृकोदरः ।
 धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥
 आत्मजावात्मसंपन्नौ यमौ चोभौ यथाश्विनौः ।
 रक्ष्यास्तद्दन्ममापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥ १७
 अर्थतत्त्वविधानज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
 भीमसेनादवरजः फल्गुनः कुशली दिवि ॥ १८
 याः काश्चन मता लोके स्वर्ग्याः परमसंपदः ।
 जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनंजये ॥ १९
 दमो दानं बलं बुद्धिर्हीष्टतिस्तेज उत्तमम् ।
 एतान्यपि महासत्त्वे स्थितान्यभिततेजसि ॥ २०
 न मोहात्कुरुते जिष्णुः कर्म पाण्डव गदितम् ।
 न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृष्ट ॥ २१
 स देवपितृगन्धर्वैः कुरुणां कीर्तिवर्धनः ।

आनीतः कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसन्ननि भारत ॥ २२
 योऽसौ सर्वान्महीपालान्धर्मेण वशमानयत् ।
 स शन्तनुर्महातेजाः पितुस्त्व पितामहः ॥ २३
 प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ।
 सम्यक्कासौ महावीर्यः कुलधुर्य इव स्थितः ॥ २४
 पितृन्देवानृषीन्विश्वानृजयित्वा महायशः ।
 सप्त मुख्यान्महामेधानाहरद्यमुनां प्रति ॥ २५
 अधिराजः स राजस्त्वां शन्तनुः प्रपितामहः ।
 स्वर्गजिच्छकलोकस्यः कुशलं परिपृच्छति ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं धनदेन प्रभाषितम् ।
 पाण्डवाश्च ततस्तेन बभूवुः संप्रहर्षिताः ॥ २७
 ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभः ।
 प्राध्वंकुत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः ॥ २८
 ततोऽज्रवीक्षुनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतम् ।
 मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्धनः ॥ २९
 'विभयस्ताप शैलाग्रे वसानः सह गन्धुभिः ।
 सुपर्णपितृदेवानां सततं मानकृद्भव ॥ ३०
 ऋजुं पश्यत मा वक्रं सत्यं वदत माऽनृतम् ।
 दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माऽपरम्' ॥ ३१
 खेषु वैश्वसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः ।
 कामाक्ष परिहास्यन्ति यथा वो भरतर्षभाः ॥ ३२
 शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुरुषर्षभः ।
 साध्वान्मधवतोत्सृष्टः संप्राप्यति धनंजयः ॥ ३३
 एवमुत्तमकर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरम् ।
 अस्तं गिरिमिवादित्यः प्रययौ गुह्यकाधिपः ॥ ३४
 तं परितोमसंकीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः ।
 यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३५
 पक्षिणामिव निर्घोषः कुबेरसदनं प्रति ।
 बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा ॥ ३६

निकृतीनां वञ्चनापराणाम् ॥ ८ ॥ अवलितो गर्वितः ॥ ९ ॥
 तत्त्वं याथात्म्यम् । विधानं प्राप्त्युपायम् ॥ १० ॥ स्वर्ग्याः
 स्वर्ग्याः हिताः संपदः ॥ ११ ॥ कुरुते अभ्यस्यति ॥ २२ ॥
 महामेधानश्चेधान् ॥ २५ ॥ प्राध्वंकुत्वा वञ्चा । उपसंहृत्येत्यर्थः

॥ २८ ॥ नन्दिः समृद्धिः ॥ २९ ॥ खेषु वैश्वसु अस्मदीयेषु ।
 कामान् काम्यमानानर्थान् न परिहास्यन्ति किन्तु साधयिष्यन्त्ये-
 वेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ परितोमाक्षिप्रकम्बला इत्यादीनां पक्ष्याण-
 भूताः ॥ ३५ ॥ ऐरावतपथे इन्द्रपुरीप्रदेशे ॥ ३६ ॥

ते जम्बुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः ।
प्रकर्षन्त इवाभ्राणि पिबन्त इव मारुतम् ॥ ३७
ततस्तानि शरीराणि गतसत्वानि रक्षसाम् ।
अपाकृष्यन्त शैलाग्राद्भनाधिपतिशासनात् ॥ ३८

तेषां हि शापकालः स कृतोऽगस्त्येन धीमता ।
समेरे निहतास्तस्माच्छापस्यान्तोऽभवच्चदा ॥ ३९
पाण्डवाश्च महात्मानस्तेषु वेश्मसु तां क्षपाम् ।
सुखमूर्धुर्गतोद्वेगाः पूजिताः सह राक्षसैः ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

धौम्येन युधिष्ठिरं प्रति मेरुमन्दरवर्णनपूर्वकं चन्द्रसूर्यादिगतिप्रकारनिरूपणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततः सूर्योदये धौम्यः पाञ्चालीसहितांश्च तान् ।
आर्ष्टिषेणेन सहितः पाण्डवान्भ्यवर्तत ॥ १
तेऽभिवाधार्ष्टिषेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह ।
ततः प्राञ्जलयः सर्वे ब्राह्मणांस्तान्पूजयन् ॥ २
'आर्ष्टिषेणं परिष्वज्य पुत्रवद्भरतर्षभ ।'
धर्मराजं स्पृशन्पाणौ पाणिना स महातपाः ।
प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३
असौ सागरपर्यन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति ।
शैलराजो महाराज मन्दरोऽभिविराजयन् ।
इन्द्रवैश्रवणोपेतां दिशं पाण्डव रक्षति ॥ ४
पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चैव शोभितम् ।
एतमाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च ।
ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सर्वे तात मनीषिणः ॥ ५
अतश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै मजाः ।
ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ६
यमस्तु राजा धर्मज्ञः सर्वप्राणभृतां प्रभुः ।
मेतसत्त्वगतीमेतां दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ७
एतत्संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
मेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ ८
यं प्राप्य सविता राजन्सत्येन प्रतितिष्ठति ।
अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः ॥ ९

एवं पर्वतराजानं समुद्रं च महोदधिम् ।
अवसन्वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ॥ १०
उदीचीं दीपयन्नेष दिशं तिष्ठति कीर्तिमान् ।
महामेरुर्महाभाग शिवो ब्रह्मविदांगतिः ॥ ११
यस्मिन्ब्रह्मसदृशैव भूतात्मा चावतिष्ठते ।
प्रजापतिः सृजन्सर्वं यत्किञ्चिज्जन्मागमम् ॥ १२
यानाहुर्ब्रह्मणः पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।
तेषामपि महामेरुः शिवं स्थानमनामयम् ॥ १३
अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरेवोदयन्ति च ।
सप्त देवर्षयस्तात वसिष्ठप्रमुखास्तदा ॥ १४
देशं विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
यत्रात्मतृप्तेरध्यास्ते देवैः सह पितामहः ॥ १५
यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवम् ।
अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १६
ब्रह्मणः सदानात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ।
देवाश्च यन्नात्पश्यन्ति सर्वतेजोमयं शुभम् ॥ १७
अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
स्यैव प्रभया राजन्दुःप्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ १८
प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावतिविराजते ॥ १९
यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभूः ।
भासयन्सर्वभूतानि सुप्रियाऽभिविराजते ॥ २०
नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षयः ।

अपाकृष्यन्त अपाकृतानि ॥ ३८ ॥ त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

इन्द्रवैश्रवणावेतां दिशं पाण्डव रक्षतः इति ज्ञ-पाठः ॥ ४ ॥ मेतसत्त्वगतीं नृदानां प्राणिनां गम्याम् ॥ ७ ॥ संयम-

नं नामतः ॥ ८ ॥ आषसश्चित्तिष्ठन् ॥ १० ॥ भूतात्मा सर्व-
ेषां भूतानामात्मा । संपूर्णब्रह्माण्डविष्णोर्महामात्मनात् ॥ १२ ॥
ब्रह्मणः यत्सुखस्य ॥ १७ ॥

प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येतां यतीनां भावितात्मनाम् २१
 न तं ज्योतीषि सर्वाणि प्राप्य भासन्ति पाण्डव ।
 स्वयंभुरचिन्त्यात्मा तत्र ह्यतिविराजते ॥ २२
 यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ।
 परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ।
 योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ॥ २३
 तत्र गत्वा पुनर्नमं लोकमायान्ति भारत ।
 स्वयंभुवं महात्मानं देवदेवं सनातनम् ॥ २४
 स्थानमेतन्महाभाव ध्रुवमक्षयमव्ययम् ।
 ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥ २५
 [एनं त्वहरहमेरुं सूर्याचन्द्रमसौ ध्रुवम् ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य कुरुतः कुरुनन्दन ॥ २६
 ज्योतीषि चाप्यशेषेण सर्वाण्यनघ सर्वतः ।
 परियान्ति महाराज गिरिराजं प्रदक्षिणम् ॥] २७
 एतं ज्योतीषि सर्वाणि प्रकर्षन्भगवानपि ।
 कुरुते वितमस्कर्मा आदित्योऽभिप्रदक्षिणम् २८
 अस्तं प्राप्य ततः सन्ध्यामतिक्रम्य दिवाकरः ।
 उदीचीं भजते काष्ठां बहुधा पर्वसन्धिषु ॥ २९
 सुमेरुमतुष्टतः स पुनर्गच्छति पाण्डव ।
 प्राप्नुवतः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥ ३०
 स सम्यग्विभजन्कालान्बहुधा पर्वसन्धिषु ।
 तथैव भगवान्सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ ३१

एवमेतं त्वतिक्रम्य महामेरुमतन्द्रितः ।
 सोमश्च विभजन्कालं बहुधा पर्वसन्धिषु ।
 भासयन्सर्वभूतानि पुनर्गच्छति सागरम् ॥ ३२
 तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्मासयज्जगत् ।
 मार्गमेतमसंवाधमादित्यः परिवर्तते ॥ ३३
 सिंष्टशुः शिशिराण्येव दक्षिणां भजते दिशम् ।
 ततः सर्वाणि भूतानि कालं शिशिरमृच्छति ॥ ३४
 स्थावराणां च भूतानां जङ्गमानां च तेजसा ।
 तेजांसि समुपादत्ते निवृत्तः स विभावसुः ॥ ३५
 ततः खेदः क्लमस्तन्द्री ग्लानिश्च भजते नरान् ।
 प्राणिभिः सततं स्वप्नो ह्यमीक्ष्णं च निषेव्यते ॥ ३६
 एवमेतमनिर्देश्य मार्गमावृत्य भानुमान् ।
 पुनः सृजति वर्षाणि भगवान्भासयन्प्रजाः ॥ ३७
 वृष्टिमारुतसंतापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् ।
 वर्धयन्सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ ३८
 एवमेष चरन्पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः ।
 प्रकर्षन्सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥ ३९
 संतता गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव ।
 आदायैव ॥ भूतानां तेजो निवृजते पुनः ॥ ४०
 विभजन्सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत ।
 अहोरात्रं कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विश्वः ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

इन्द्रादधिगतास्त्रेणार्जुनेन स्वर्गाद्वन्धमादननिवासिनो युधिष्ठिरादीन्प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्नेन्द्रे वसतां तु तेषां
 महात्मनां सद्रुतमास्थितानाम् ।
 रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषा-
 माकाङ्क्षतां दर्शनमर्जुनस्य ॥ १

तान्वीर्ययुक्तान्सुविशुद्धसत्त्वा-
 स्तेजस्विनः सत्यधृतिप्रधानान् ।
 संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मु-
 र्गन्धर्वसङ्घाश्च महर्षयश्च ॥ २

प्रणम नमस्कृत ॥ २५ ॥ उपावृत्य अग्रदक्षिणं गलैव । भव-
 कवेगात् कुललक्ष्मणे प्रतीपं कमन्ती पिपीलिकेव प्रदक्षिणं कुरु-
 त इत्यर्थः ॥ २६ ॥ पुनर्गच्छति भन्दरमिति ज्ञ. पाठः

॥ ३२ ॥ शिशिराणि सीतानि ॥ ३५ ॥ तेजांसि समुपादत्ते श्री-
 म्ने ॥ ३५ ॥ अनिर्देश्य मार्गं अन्तरिक्षम् ॥ ३७ ॥ चतुःष-
 ष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

तं पादपैः पुष्पफलैरुपेतं
 नगोत्तमं प्राप्य महारथानाम् ।
 मनःप्रसादः परमो बभूव
 यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥ ३
 मयूरहंसस्वननादितानि
 पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य ।
 शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना
 गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्थुः ॥ ४
 साक्षात्कुबेरेण कृताश्च तस्मिन्-
 जगोत्तमे संवृतकूटमुल्माः ।
 कादम्बकारण्डवहंसजुष्टाः
 पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥ ५
 क्रीडाप्रदेशाश्च समृद्धरूपा-
 न्सवेदिकांस्ते न्यवसन्सुवेशान् ।
 मणिप्रकीर्णाश्च मनोरमाश्च
 यथा भवेयुर्धनदस्य राज्ञः ॥ ६
 अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च
 महाद्रुमैः संततमभ्रजालैः ।
 तपःप्रधानाः सततं चरन्तः
 शृङ्गं गिरेश्चिन्तयितुं न शक्नुः ॥ ७
 स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य
 महौषधीनां च तथा प्रभावात् ।
 विभक्तरूपः सविता बभूव
 निशामुखं प्राप्य नरर्षभानाम् ॥ ८
 यमास्थितः स्थावरजङ्गमानां
 विभावसुर्भावयिता हरीशः ।
 तस्योदयं चास्तमनं च वीरा-
 स्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः ॥ ९
 रवेस्तमिस्रागमनिर्गमांस्ते
 तथोदयं चास्तमनं च वीराः ।

समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य
 गमस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च ॥ १०
 स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च
 धर्मप्रधानाश्च शुचित्रताश्च ।
 सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य
 सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ॥ ११
 इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां
 क्षिप्तं कृतास्त्रेण धनंजयेन ।
 इति जुवन्तः परमाशिषस्ते
 पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः ॥ १२
 दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि
 किरीटिनं चिन्तयतामभीक्ष्णम् ।
 बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां
 संवत्सरेणैव समानरूपः ॥ १३
 यदैव धौम्यानुमते महात्मा
 कृत्वा जटां प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
 तदैव तेषां नवभूव हर्षः
 कुतो रतिस्तद्रतमानसानाम् ॥ १४
 भ्रातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य
 वनादसौ वारणमत्तगामी ।
 यत्काम्यकात्मप्रव्रजितः स जिष्णु-
 स्तदैव ते शोकहता बभूवुः ॥ १५
 तथैव तं चिन्तयतां सिताश्व-
 मस्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतम् ।
 कालः स कृच्छ्रेण महानतीत-
 स्तस्मिन्नेव भारत भारतानाम् ॥ १६

[उषित्वा पञ्चवर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने ।
 अवाप्य दिव्यान्धस्त्राणि सर्वाणि विबुधेश्वरात् १७
 आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ।
 ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ॥ १८

महती चला लक्ष्मीः शोभा यस्य महाचलस्य । चला ॥
 इमं पुमान् कम्पे इति मेदिनी । सानून्नेव तीक्ष्णाग्रानि पुच्छ-
 चारायोग्यानि शृङ्गाणीत्युच्यन्ते ॥ ४ ॥ यं सूर्यम् । विभावसु-
 जन ३४

वैहिरास्थितः । यस्य सूर्यस्याश्रयेणैव रात्रौ वह्निर्नगदीपयति
 तस्योदयमित्यन्वयः ॥ ९ ॥ पञ्चवर्षं विक्रान्ततमोऽध्यायः
 ॥ १६५ ॥

यमस्य धातुः सवितुस्त्वष्टुर्वैश्रवणस्य च ।

तानि माप्य सहस्राक्षदभिवाद्य शतक्रतुम् ॥१९॥

अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

आगच्छदर्जुनः प्रीतः प्रहृष्टो गन्धमादनम् ॥२०॥

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि पञ्चषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

समाप्तं च यक्षयुद्धपर्व ॥ ८ ॥

(अथ निवातकवचयुद्धपर्व ॥ ९ ॥)

षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

अर्जुनेन युचिष्ठिरादीभ्यति संक्षेपेण स्वकीयस्वर्गेनिवासप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः कदाचिद्धरिसंप्रयुक्तं

महेन्द्रवाहं सहस्रोपयातम् ।

विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां

हर्षोऽर्जुनं चिन्तयतां बभूव ॥ १

स दीप्यमानः सहसाऽन्तरिक्षं

प्रकाशयन्मातलिसंगृहीतः ।

बभौ महोल्केव घनान्तरस्था

शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा ॥ २

तमाश्रितः संददशे किरीटी

स्रग्वी नवान्याभरणानि बिभ्रत् ।

धनंजयो वज्रधरप्रभावः

श्रिया ज्वलन्पर्वतमाजगाम ॥ ३

स शैलमासाद्य किरीटमाली

महेन्द्रवाहादवरुह्य तस्मात् ।

धौम्यस्य पादावभिवाद्य पूर्व-

मजातशत्रोस्तदनन्तरं च ॥ ४

वृकोदरस्यापि च बन्ध पादौ

माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च ।

समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनां

प्रहोऽभवद्भ्रातुरुपहरे सः ॥ ५

बभूव तेषां परमः प्रहर्ष-

स्तेनाप्रमेयेण समेत्य तत्र ।

स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाली

ननन्द राजानमभिप्रशंसन् ॥ ६

यमाश्रितः सप्त जघान पूगान्

दितेः सुतानां नम्रुचेर्निहन्ता ।

तमिन्द्रवाहं समुपेत्य पार्थाः

प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ७

ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टाः

सत्कारमभ्यं सुरराजतुल्यम् ।

सर्वं यथावच्च दिवौकसहं

पप्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्राः ॥ ८

तानप्यसौ मातलिरभ्यनन्द-

त्पितेव पुत्राननुशिष्य पार्थान् ।

ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेण

पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ॥ ९

गते तु तस्मिन्वरदेववाहे

शक्रात्मजः सर्वरिपुप्रमाथी ।

‘साक्षात्सहस्राक्ष इव प्रतीतः

श्रीमान्स्वदेहादवमुच्य जिष्णुः ॥’ १०

शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा

महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ।

दिवाकराभाणि विभूषणानि

प्रीतः प्रियायै सुतसोममात्रे ॥ ११

हरिभिरश्वैः संप्रयुक्तम् । महेन्द्रस्य वाहं रथम् ॥ १ ॥

प्रहो नमः । उपहरे समीपे ॥ ५ ॥ पूगान्युपानि ॥ ७ ॥ एनं

मातलिम् ॥ ८ ॥ सुतसोमो भीमाद्रीपयां जातः ॥ ११ ॥

ततः स तेषां कुरुपुङ्गवानां
 तेषां च सूर्याग्निसमप्रभाणाम् ।
 विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये
 सर्वं यथावत्कथयाम्बभूव ॥ १२
 एवं मयाऽस्त्राण्युपशिक्षितानि
 शक्राश्च वायोश्च शिवाश्च साक्षात् ।
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

तथैव शीलेन समाधिना च
 प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः ॥ १३
 संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा
 तेभ्यः समाख्याय दिवःप्रवेशम् ।
 माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी
 सुध्वाप तामावसर्ति प्रसीतः ॥ १४

सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

इत्येव सञ्जातकं युधिष्ठिरमेव जयाश्रीः शंसन्पूर्वकं पुनः स्वर्गं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 [ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 भ्रातृभिः सहितः सर्वैरवन्दत धनंजयः ॥] १
 एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिःस्वनः ।
 बभूव तुमुलः शब्दस्त्वन्तरिक्षे दिवौकसाम् ॥ २
 रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
 पृथगन्यालभ्यमाणानां च पक्षिणां चैव सर्वशः ॥ ३
 'रवोन्मुखास्ते ददृशुः प्रीयमाणाः कुरुद्रह ।
 मरुद्भिरन्वितं शक्रमापतन्तं विहायसा ॥' ४
 ते समन्तादनुयुगन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 विमानैः सूर्यसंकाशैर्देवराजमरिंदमम् ॥ ५
 ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
 मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ६
 पार्थानभ्याजगामाशु देवराजः पुरंदरः ।
 आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरोह वै ॥ ७
 तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्देवराजमुपागमत् ॥ ८
 पूजयामास चैवाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
 यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ९
 धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।

भृत्यवत्प्रणतस्तस्यैव देवराजसमीपतः ॥ १०
 आग्राय तं महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ ११
 जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
 हर्षेण महताऽऽविष्टः फल्गुनस्याथ दर्शनात् ।
 बभूव परमप्रीतो देवराजं च पूजयन् ॥ १२
 तं तथाऽदीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ।
 उवाच वचनं धीमान्धर्मराजं पुरंदरः ॥ १३
 त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
 स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १४
 अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन
 सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।
 कृतप्रियश्चासि धनंजयेन
 जेतुं न शक्यस्त्रिभिरपि लोकैः ॥ १५
 एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १६
 धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवानां समागमम् ।
 शक्रेण य इदं विद्वानधीयीत समाहितः ॥ १७
 संवत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः ।
 स जीवेद्भि निराबाधः सुसुखी शरदां शतम् ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

आवसर्ति रथिम् । प्रसीतो हृष्टः ॥ १४ ॥ षट्षष्ट्यधिकशतत-
 मोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

भुजह्व्याप्रसिद्धानां इति य. पाठः ॥ ३ ॥ हरिभिर्युक्तं

रथम् ॥ ६ ॥ अमितात्मा अमितशुद्धिः ॥ ९ ॥ कृतप्रियः
 शत्रुवधेन । सर्वाणि मत्तो गिरिशक्र देवात् इति य. पाठः
 ॥ १५ ॥ सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

अष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

भर्जुनेन खलु किरातरुपिणा सह युद्धप्रकारस्य पाशुपतास्त्रालामप्रकारस्य च कथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 यथागतं गते शक्रे आत्भिः सह संगतः ।
 कृष्णया चैव बीभत्सुर्धर्मराजमपूजयत् ॥ १
 अभिवादयमानं तं मूर्ध्नुपाग्राय पाण्डवम् ।
 हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
 कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव ।
 कथं चास्त्राण्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः ॥ ३
 सम्पन्ना ते गृहीतानि कश्चिदस्त्राणि पाण्डव ।
 कश्चित्सुराधिपः प्रीतो रुद्रश्चास्त्राण्यदात्तव ॥ ४
 यथा दृष्टश्च ते शक्रो भगवान्वा पिनाकधृत् ।
 यथैवास्त्राण्यवाप्तानि यथैवाराधिताश्च ते ॥ ५
 यथोक्तवांस्त्वां भगवान्शतक्रतुररिंदम ।
 कृतप्रियस्त्वयाऽसीति तस्य ते किं मियं कृतम् ॥ ६
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महायुते ।
 यथा तुष्टो महादेवो देवराजस्तथाऽनघ ॥ ७
 यद्यापि वज्रपाणेस्तु प्रियं कृतमरिंदम ।
 एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनंजय ॥ ८
 अर्जुन उवाच ।
 शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
 शतक्रतुमहं देवं भगवन्तं च शंकरम् ॥ ९
 विद्यामधीत्य तां राजस्त्वयोक्तामरिमर्दन ।
 भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो वनम् ॥ १०
 मृगुतुन्दमथो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः ।
 एकरात्रोषितः कंचिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ ११
 स मामपृच्छत्कौन्तेय कासि गन्ता ब्रवीहि मे ।
 तस्मा अवितथं सर्वमब्रवं कुरुनन्दन ॥ १२
 स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम ।
 अपूजयत् मां राजन्यीतिमांश्चामवन्मयि ॥ १३
 ततो मामब्रवीत्प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत ।

तपस्वी नचिरेण त्वं द्रक्ष्यसे विबुधाधिपम् ॥ १४
 ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरम् ।
 तपोऽतप्यं महाराज भासं मूलफलाशनः ॥ १५
 द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः ।
 निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥ १६
 ऊर्ध्वबाहुश्चतुर्थं तु मासमसि स्थितस्तदा ।
 न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १७
 पञ्चमे त्वथ संभासे प्रथमे दिवसे गते ।
 वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपं समागमत् ॥ १८
 निम्नग्रीथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि ।
 संमार्ज्ज्जठरेणोर्वीं विवर्तेश्च मुहुर्मुहुः ॥ १९
 अनु तस्यापरं भूतं महत्कैरातसंस्थितम् ।
 धनुर्बाणासिमत्प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥ २०
 ततोऽहं धनुरादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी ।
 अताडयं शरेणाथ तद्भूतं रोमहर्षणम् ॥ २१
 युगपत्तं किरातस्तु विकृत्य बलवद्भुजः ।
 अभ्याजन्ने दृढतरं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ २२
 स तु मामब्रवीद्राजन्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २३
 एष ते निशितैर्बाणैर्दोषं हन्मि स्थिरो भव ।
 संघर्षवान्महाकायस्ततो मामभ्यधावत् ॥ २४
 ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
 तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २५
 ततः शरैर्दोषमुसैर्यश्चितैरनु यश्चितैः ।
 प्रत्यविध्यमहं तं तु वज्रैरिव शिलोच्चयम् ॥ २६
 तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा ।
 तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २७
 पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत ।
 अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ॥ २८

प्रहृष्टो धर्मपुत्रः ॥ २ ॥ हन्तेत्यर्थं वाक्यारम्भे श्वे वा ॥ ९ ॥ शैशिरं हिममयम् ॥ १५ ॥ प्राणो बलम् ॥ १७ ॥ चतुर्थं मासतिक्रान्ते इति ध. पाठः । वराहवत् संस्थितं आ-

कारो यस्य ॥ १८ ॥ ग्रीथेन मुखाग्रेण गोत्राद्येन । विवर्तन् विप्रेण भावेन वर्तमानः इतस्ततः पर्यटन्वा ॥ १९ ॥ अनु पश्चात् यश्चितैः दकाकृष्टैः ॥ २६ ॥

अणुर्बृहच्चिरा भूत्वा बृहचाणुशिराः पुनः ।
 एकीभूतस्तदा राजन्सोऽभ्यवर्तत मां युधि ॥२९॥
 यदाऽभिभवितुं वारुणैः च शक्नोमि तं रणे ।
 ततो महास्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ ३०॥
 न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत् ।
 तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥३१॥
 तत्रापि च महाराज सविशेषमहं ततः ।
 अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ३२॥
 स्थूणाकर्णमथो जालं शरवर्षं शरोल्बणम् ।
 शूलभास्त्रमश्मवर्षं समास्थायाम्भयाम् ॥ ३३॥
 जग्रास प्रसभं तानि सर्वाण्यस्त्राणि मे नृप ।
 तेषु सर्वेषु जग्धेषु ब्रह्मास्त्रं महदादिशम् ॥ ३४॥
 ततः प्रज्वलितैर्वाणैः सर्वतश्चोपचीयत ।
 उपचीयमानश्च तदा सहास्त्रेण व्यवर्धत ॥ ३५॥
 ततः संतापिता लोका मत्प्रसूतेन तेजसा ।
 क्षणेन हि दिशः खं च सर्वतो हि विदीपितं ॥ ३६॥
 तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यशामयत् ।
 ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन्भयं मां महदाविशत् ॥३७॥
 ततोऽहं धनुरादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी ।
 सहसाऽभ्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥३८॥
 एतेष्वस्त्रेषु भूतेन भक्षितेष्वायुधेषु च ।
 मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ॥ ३९॥
 व्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरभिसमाहतौ ।
 अपातयच्च तद्भूतमहं चापातयं महीम् ॥ ४०॥
 ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत ।
 सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ ४१॥
 मुख्यं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमात्मनः ।
 दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४२॥
 हित्वा किरातरूपं च भगवांस्त्रिदशेश्वरः ।

स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्यौ तत्र महेश्वरः ॥ ४३॥
 सोऽदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान्गोवृषध्वजः ।
 धनुर्गृह्य तदा पाणौ बहुरूपः पिनाकधृत् ॥ ४४॥
 स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितम् ।
 शूलपाणिरथोवाच तुष्टोस्मीति परंतप ॥ ४५॥
 ततस्तद्भनुरादाय तूणौ चाक्षय्यसायकौ ।
 प्रादान्ममैव भगवान्वरयस्त्रेति चाब्रवीत् ॥ ४६॥
 तुष्टोस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 मनोगतं वीर यत्ते तद्ब्रूहि वितराम्यहम् ।
 अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतम् ॥ ४७॥
 ततः प्राञ्जलिरैवाहमस्त्रेषु कृतमानसः ।
 प्रणम्य शिरसा शर्वं ततो वचनमाददे ॥ ४८॥
 भगवान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ।
 अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित् ॥
 ददानीत्येव भगवानब्रवीद्विषमकथं माम् ।
 रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव ॥ ५०॥
 प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं प्रभुः ।
 उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं सनातनम् ॥ ५१॥
 न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथंचन ।
 [जगद्भिर्निर्देहेदेवमल्पतेजसि पातितम् ॥ ५२॥
 पीड्यमानेन बलवत्प्रयोज्यं स्याद्धनंजय ।
 अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजये ॥ ५३॥
 ततोऽप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ।
 मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ॥ ५४॥
 उत्सादनमभिघ्राणां परसेनानिकर्तनम् ।
 दुरासदं दुष्प्रसहं सुरदानवराक्षसैः ॥ ५५॥
 अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् ।
 प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५६॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निघातकवचयुद्धपर्वणि अष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

अर्जुनेन स्वसेन्द्रलोकगमनप्रकारस्य तत्र निवासप्रकारकथनपूर्वकमिन्द्रादस्त्रप्रतिप्रकारस्य च कथनम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।

ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।

प्रसादादेवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ॥ १

व्युषितो रजनीं चाहं कृत्वा पौर्वोहिकीः क्रियाः ।

अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानसि यं पुरा ॥ २

तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।

भगवन्तं महादेवं समेतोऽसीति भारत ॥ ३

स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः ।

दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ॥ ४

समेतं लोकपालैस्तु सर्वैर्वैवस्वतादिभिः ।

द्रष्टास्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५

एवमुक्त्वा स मां राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः ।

अगच्छत्स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्यसन्निभः ॥ ६

अथापराह्णे तस्याहः प्रावात्पुण्यः समीरणः ।

पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्निव सपत्नहन् ॥ ७

दिव्यानि चैव मालयानि सुगन्धीनि नवानि च ।

शैशिरस्य भिरेः पादे प्रादुरासन्समीपतः ॥ ८

वादित्राणि च दिव्यानि सुघोषाणि समन्ततः ।

स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः ॥ ९

गणाश्चाप्सरसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च ।

पुरस्तादेवदेवस्य जगुर्गतानि सर्वशः ॥ १०

मरुतां च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।

महेन्द्रानुचरा ये च देवसन्ननिवासिनः ॥ ११

ततो मरुत्वान्हरिभिर्बुधैर्वाहैः स्वलंकृतैः ।

शचीसहायस्तत्रायात्सह सर्वैस्तदाऽमरैः ॥ १२

एतस्मिन्नेव काले तु कुबेरो नरबाहनः ।

दर्शयामास मां राजल्लक्ष्म्या परमया युतः ॥ १३

दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् ।

वरुणं देवराजं च यथास्थानमवस्थितम् ॥ १४

ते मामृचुर्भद्वाराज सान्त्वयित्वा सुरर्षभाः ।

सव्यसाचिभिरीक्षासाँल्लोकपालानवस्थितान् १५

सुरकार्यार्थसिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शंकरम् ।

असत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समन्ततः ॥ १६

ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् ।

प्रत्यगृह्णां तदाऽस्त्राणि महान्ति विविधानि च ॥ १७

गृहीतास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोऽसि भारत ।

अथ देवा ययुः सर्वे यथागतमरिंदम ॥ १८

मघवानपि मां देवो रथमारोप्य सुप्रभम् ।

उवाच भगवान्वाक्यं सयन्निव महायशाः ॥ १९

पुरैवागमनादस्त्राद्देदाहं त्वां धनंजय ।

अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये भरतर्षभ ॥ २०

त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्तावः कृतोऽसकृत् ।

तपश्चेदं महत्तमं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥ २१

भूयश्चैव च तप्तव्यं तपश्चरणमुत्तमम् ।

‘दुश्चरं घोरमस्त्राणां तपोनलकरं तव ॥’ २२

स्वर्गस्त्ववश्यं गन्तव्यस्त्वया शत्रुनिषूदन ।

मातलिर्भक्तियोगात्त्वां त्रिदिवं प्रापयिष्यति ॥ २३

विदितस्त्वं हि देवानां पुनीनां च महात्मनाम् ।

‘इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठ तपः कुर्वन्सुदुष्करम् ॥’ २४

ततोऽहमब्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम ।

आचार्य वरयेऽहं त्वामस्त्रार्थ त्रिदशेश्वर ॥ २५

इन्द्र उवाच ।

क्रूरकर्माऽस्त्रवित्तात् भविष्यसि परंतप ।

यदर्थमस्त्राणीप्सुस्त्वं तं कामं पाण्डवाप्नुहि ॥ २६

ततोऽहमब्रुवं नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन् ।

मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनाऽस्त्रप्रतिघातनात् ॥ २७

तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विनुधाधिप ।

लोकांश्चास्त्रजितान्पश्चाल्लभेयं सुरपुङ्गव ॥ २८

इन्द्र उवाच ।

परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनंजय ।

देवयानैर्विमानैः । देवसन्ननिवासिनः कौशान्जदयः सन्ती-
जयन्तादय इत्यर्थः ॥ ११ ॥ यथास्थानं प्राच्यामिन्द्रं प्रतीच्यां

वरुणमित्यादि ॥ १४ ॥ अत्रासौव प्रतिघातार्थमस्त्रं मोक्ष्ये
तलन्यत्र मानुषे ॥ २७ ॥

ममात्मजस्य वचनं सुपपन्नमिदं तव ॥ २९
 शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ।
 वायोरेवेवसुभ्योऽपि वरुणात्समरुद्रणात् ॥ ३०
 साध्यं पैतामहं चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 वैष्णवानि च सर्वाणि नैर्ऋतानि तथैव च ॥ ३१
 मद्गतानि च जानीहि सर्वास्त्राणि कुरूद्वह ।
 एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३२
 अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितम् ।
 दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥ ३३
 लोकपालेषु यातेषु मायुवाचाथ मातलिः ।
 द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो महाधुते ॥ ३४
 संसिद्धस्त्वं महाबाहो कुरु कार्यमनुचमम् ।
 पश्य पुण्यकृतां लोकान्सशरीरो दिवं व्रज ॥ ३५
 देवराजः सहस्राक्षस्त्वां दिदृक्षति भारत ।
 इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमामग्य शैशिरम् ॥ ३६
 मदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमम् ।
 चोदयामास स हयान्मनोमारुतहंसः ॥ ३७
 [मातलिर्हयतच्चक्रो यथावद्भूरिदक्षिणः ।
 अवैक्षत च मे वक्रं स्थितस्याथ ससारथिः ।
 तथा भ्रान्ते रथे राजन्विस्मितश्चेदमब्रवीत् ॥ ३८
 अत्यद्भुतमिदं त्वच्च विचित्रं प्रतिभाति मे ।
 यदास्थितो रथं दिव्यं पदान्न चलितः पदम् ॥ ३९
 देवराजोऽपि हि भया नित्यमत्रोपलक्षितः ।
 विचलन्प्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ ॥ ४०
 त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरूद्वह ।
 अतिशक्रमिदं सर्वं तवेति प्रतिभाति मे ॥ ४१
 इत्युक्त्वाऽऽकाशमाविश्य मातलिर्विबुधालयान् ।
 दर्शयामास मे राजन्विमानानि च भारत ॥ ४२
 [स रथो हरिभिर्युक्तो ह्यर्ध्वमाचक्रमे ततः ।
 ऋषयो देवताश्चैव पूजयन्ति नरोत्तम ॥ ४३
 ततः कामगमाँल्लोकानपश्यं वै सुरर्षिणाम् ।
 गन्धर्वाप्सरसां चैव प्रभावममितौजसाम् ॥ ४४

नन्दनादीन् देवानां वनान्युपवनानि च ।
 दर्शयामास मे शीघ्रं मातलिः शक्रसारथिः ॥ ४५
 ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ।
 दिव्यैः कामफलैर्बृक्षै रलैश्च समलंकृताम् ॥ ४६
 न तां भासयते सूर्यो न शीतोष्णो न च क्रमः ।
 न बाधते तत्र रजस्तत्रास्ति न जरा नृप ॥ ४७
 न तत्र शोको दैन्यं वा वैषम्यं चोपलक्ष्यते ।
 दिवौकसां महाराज न ग्लानिरिरिमर्दन ।
 न क्रोधलोभौ तत्रास्तामशुभं वा विशांपते ॥ ४८
 नित्यं तुष्टाश्च ते राजन्याणिनः सुरवेश्मनि ।
 नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ४९
 पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः ।
 शीतस्तत्र बवौ वायुः सुगन्धो बीजते शुभः ॥ ५०
 सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ।
 मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ।
 विमानगामिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽमराः ॥ ५१
 ततोऽपश्यं वसून्कद्रान्साध्याश्च समरुद्रणान् ।
 आदित्यानश्विनौ चैव तान्सर्वान्मत्स्यपूजयम् ॥ ५२
 ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन च ।
 अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामे विजयेन च ॥ ५३
 प्रविश्य तां पुरीं दिव्यां देवगन्धर्वपूजिताम् ।
 देवराजं सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः ॥ ५४
 ददावर्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददतांवरः ।
 बहुमानाच्च गात्राणि पस्पर्श मम वासवः ॥ ५५
 तत्राहं देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिणैः ।
 अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे शिक्षाणोऽस्त्राणि भारत ॥ ५६
 विश्वावसोश्च वै पुत्रश्चित्रसेनोऽभवत्सखा ।
 स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ॥ ५७
 तत्राहमवसं राजन्गृहीतास्त्रः सुपूजितः ।
 सुखं शक्रस्य भवने सर्वकामसमन्वितः ॥ ५८
 शृण्वन्वै गीतशब्दं च तूर्यशब्दं च पुष्कलम् ।
 पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यन्तीर्भरतर्षभ ॥ ५९

मायामयमिवात्यद्भुतम् ॥ ३३ ॥ पदान् स्थानात् न चलितः ।
 रथस्य भ्रमणेपि इकासन इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ सुरर्षिणामिति

दैर्घ्याभाव आर्यः ॥ ४४ ॥ अन्यजानन्त वीर्यदिमान्भवेत्या-
 शीर्वादानन्ददुरितार्थः ॥ ५३ ॥

तत्सर्वप्रभवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारते ।

अत्यर्थं प्रतिगृह्याहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितः ॥ ६० ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

अस्त्रविद्यासमाप्तौ सहस्राक्षेण गुरुदक्षिणात्वेन निवातकवचानां क्षपणं भिक्षितेनार्जुनेन तदर्थं प्रस्थापम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।

कृतास्त्रमतिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ।

संस्पृश्य मूर्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि ।

किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ॥ २ ॥

अप्रमेयोऽप्रघृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ।

‘अजेयस्त्वं हि सङ्ग्रामे सर्वैरपि सुरासुरैः ॥’ ३ ॥

अथाब्रवीत्पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः ।

अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्भविष्यति ॥ ४ ॥

अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

ब्रह्मण्यश्वास्त्रविचासि शूरश्चासि कुरूदह ॥ ५ ॥

अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च ।

पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ विद्यते न त्वया समः ॥ ६ ॥

प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिं च धनञ्जय ।

प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतीघातं च सर्वशः ॥ ७ ॥

तव शुर्वर्थकालोऽयं समुत्पन्नः परंतप ।

प्रतिजानीष्व तं कर्तुं ततो वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ८ ॥

ततोऽहमब्रवं राजन्देवराजमिदं वचः ।

विषह्यं यन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ९ ॥

ततो मामब्रवीद्राजन्महसन्बलवृत्रहा ।

नाविषह्यं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ १० ॥

निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः ।

समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ ११ ॥

तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः ।

तांस्तत्र जहि कौन्तेय शुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥ १२ ॥

ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः ।

हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥ १३ ॥

बबन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् ।

स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ १४ ॥

अभेद्यं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् ।

अजरां ज्यामिमां चापि गाण्डीवे समयोजयत् ॥ १५ ॥

ततः प्रायामहं तेन स्यन्दनेन विराजता ।

येनाजयद्देवपतिर्बलिं वैरोचनिं पुरा ॥ १६ ॥

ततो देवाः सर्व एव तेन घोषेण बोधिताः ।

मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विशांपते ॥ १७ ॥

दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किं करिष्यसि फल्गुन ।

तानब्रुवं यथाभूतमिदं कर्ताऽसि संयुगे ॥ १८ ॥

निवातकवचानां तु प्रस्थितं मां वधैषिणम् ।

निबोधत महाभागाः शिवं चाशास्तमेऽनघाः ॥ १९ ॥

‘ततो वाग्भिः प्रशस्ताभिस्त्रिदशाः पृथिवीपते ।’

तुष्टुवर्मा मसन्नास्ते यथा देवं पुरंदरम् ॥ २० ॥

रथेनानेन मधवा जितवाञ्छम्वरं युधि ।

नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि ॥ २१ ॥

बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदान्यपि ।

रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मधवा युधि ॥ २२ ॥

अनवज्ञाय आह्वयः । तथ्यं यथावत् । अत्यर्थं पुरुषार्थ इति विज्ञाय ॥ ६० ॥ तेन कामेन अलोच्छया नतु भोगेच्छया ॥ ६१ ॥ एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

पञ्चभिः प्रयोगादिभिः ॥ ६ ॥ आवृत्तिः पुनःपुनः प्रयोगोपसंहारौ । प्रायश्चित्तं अस्त्राग्निना दग्धानामनागतां पुनरुज्जी-

वनम् । प्रतीघातं पराजोषाभिभूतस्य स्वाज्ञस्योद्दीपनम् ॥ ७ ॥ शुर्वर्थो दक्षिणाः वेत्स्यामि वेदयिष्यामि । परं कार्यमिति शेषः ॥ ८ ॥ विषह्यं शत्रुयम् ॥ ९ ॥ प्रायां प्रयाणं कृतवान् ॥ १६ ॥ आशास्त आशाश्चम् ॥ १९ ॥ सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

त्वमप्यनेन कौन्तेय निवातकवचाग्रणे ।
विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मघवा वशी ॥ २३
अयं च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ।
अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना ॥ २४

प्रदीयमानं देवैस्तं देवदत्तं जलोद्भवम् ।
प्रत्यगृह्णां जयार्थेन स्तुयमानस्तदाऽमरैः ॥ २५
स शङ्खी कवची बाणी प्रगृहीतशरासनः ।
दानवालथमत्युग्रं प्रयातोसि युयुत्सया ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

पार्थेन निवालकवचैः सह युयुत्सया मातलिसनाथेनेन्द्रारथेन तत्पुरं प्रति गमनम् ॥ १ ॥ अर्जुनशङ्खध्वनिश्रवणेन सहस्रैर्मिवातकवचैस्तेन सह युद्धारम्भः ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ।
ततोऽहं स्तुयमानस्तु तत्रतत्र सुरर्षिभिः ।
अपश्यमुदधिं भीममर्षापतिमथाव्ययम् ॥ १
फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुच्छ्रिताः ।
ऊर्मयश्चात्र दृश्यन्ते चलन्त इव पर्वताः ॥ २
नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः ।
'नभसीव विमानानि विचरन्त्यो विरेजिरे ॥' ३
तिमिङ्गिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिङ्गिलाः ।
मकराश्चात्र दृश्यन्ते जले मग्ना इवाद्रवः ॥ ४
शङ्खानां च सहस्राणि मग्नान्यप्सु समन्ततः ।
दृश्यन्ते स यथा रात्रौ तारास्तन्वप्रसंहताः ॥ ५
तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसङ्घाः पुबन्त्युत ।
वायुश्च घूर्णते भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६
तमतीत्य महावेगं सर्वाभ्योनिधिमुचमम् ।
अपश्यं दानवाकीर्णं तदैत्यपुरमन्तिकात् ॥ ७
तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपात्य पृथिवीतले ।
दानवात्रथघोषेण तत्पुरं समुपाद्रवत् ॥ ८
रथघोषं तु तं श्रुत्वा स्तनयित्तोरिवाम्बरे ।
मन्वाना देवराजं मामाविष्टा दानवाऽभवन् ॥ ९
सर्वे संभ्रान्तमनसः शरचापधराः स्थिताः ।
तथाऽसिशूलपरशुगदासुसलपाणयः ॥ १०

ततो द्वाराणि पिदधुर्दानवास्तचेतसः ।
संविधाय पुरे रक्षां न स कश्चन दृश्यते ॥ ११
ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महास्वनम् ।
परमां मुदमाश्रित्य प्राधमं तं शनैरहम् ॥ १२
स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् ।
वित्रेसुश्च निलिल्युश्च भूतानि सुमहान्त्यपि ॥ १३
ततो निवातकवचाः सर्वे एव समन्ततः ।
दंशिता विविधैस्त्राणैर्विचित्रायुधपाणयः ॥ १४
आयसैश्च महाशूलैर्मदाभिर्मुसलैरपि ।
पट्टसैः करवालैश्च रथचक्रैश्च भारत ॥ १५
शतभीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैश्चैत्रैः खलंकृतैः ।
प्रगृहीतैर्दितैः पुत्राः प्रादुरासनसहस्रशः ॥ १६
ततो विचार्य बहुशो रथमार्गेषु तान्हयान् ।
प्राचोदयत्समे देशे मातलिर्भरतर्षभ ॥ १७
तेन तेषां प्रणुन्नानामाशुत्वाञ्जीघ्रगामिनाम् ।
नान्वपश्यत्तदा कश्चित्तन्मेऽद्भुतमिवाभवत् ॥ १८
ततस्ते दानवास्तत्र योधव्रातान्यनेकशः ।
विकृतस्वरूपाणि भृशं सर्वाण्यचोदयन् ॥ १९
तेन शब्देन सहसा समुद्रे पर्वतोपमाः ।
आप्लवन्त गतैः सत्त्वैर्मत्स्याः शतसहस्रशः ॥ २०

तिमिर्मत्स्यतं गिलति महामत्स्यस्तिमिगिलः तमपि गिल-
तीति तिमितिमिगिलः । तिमिदिव गिलनीयस्तिमिगिलो यस्येति
विग्रहः ॥ ४ ॥ घूर्णते भ्रमति ॥ ६ ॥ दिवं स्तब्धः आकाशं
व्याप्य ॥ १३ ॥ दंशिताः सङ्घाताः । प्राणैः कवचैः ॥ १४ ॥

ततस्ते दानवास्तत्र वादिभ्राणि सहस्रशः । विकृतस्वरूपाणि
भृशं सर्वाण्यचोदयन् इति श्रुत्वा पाठः ॥ १९ ॥ आप्लवन्त पला-
यन्ते कृतवन्तः । गतैः सत्त्वैर्दिगताभिर्द्युदिभिरुपलक्षिता भ्रान्ता
इत्यर्थः ॥ २० ॥

ततो वेगेन महता दानवा मामुपाद्रवन् ।

विमुञ्चन्तः शितान्बाणाञ्छतशोऽथ सहस्रशः २१

स संप्रहारस्तुमुल्लेखं च मम भारत ।

अवर्तत महाघोरो निवातकवचान्तकः ॥ २२

ततो देवर्षयश्चैव दानवर्षिगणाश्च ये ।

ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजगुर्मुहामृधे ॥ २३

ते वै मामनुरूपाभिर्मधुराभिर्जगैषिणः ।

अस्तुवन्मुनयो वाग्भिर्यथेन्द्रं तारकामृधे ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

अर्जुनस्य निवातकवचैः सह युद्धम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।

ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।

अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ॥ १

आच्छाद्य रथपन्थानमुत्क्रोशन्तो महारथाः ।

अवृत्त्य सर्वतस्ते मां शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २

ततोऽपरे महावीर्याः शूलघट्टसपाणयः ।

शूलानि च भुशुण्डीश्च मुमुचुर्दानवा मयि ॥ ३

सुमहत्तुमुलं वर्षं गदाशक्तिसमाकुलम् ।

अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्मद्रथोपरि ॥ ४

अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि ।

शितशस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ५

तानहं विविधैर्वीर्यैर्वेगवद्भिरजिह्वगैः ।

गाण्डीवमुक्तैरभ्यग्नमेकैकं दशभिर्मृधे ॥ ६

ते कृता विमुक्ताः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः ।

ततो मातलिना तूर्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ॥ ७

अथ मार्गान्बहूस्तत्र विचेरुर्वीतरंहसः ।

सुसंयता मातलिना ग्रामश्रन्त दितेः सुतान् ॥ ८

शतं शतास्ते हरयस्तस्मिन्पुक्ता महारथे ।

तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्नल्पका इव ॥ ९

तेषां चरणपातेन रथनेमिस्वनेन च ।

मम बाणनिपातैश्च हतास्ते शतशोऽसुराः ॥ १०

गतासवस्तथैवान्ये दानवाः पाण्डवर्षभ ।

हतसारथयस्तत्र व्यकुप्यन्त तुरंगमैः ॥ ११

ते दिशो विदिशः सर्वे प्रतिकृध्य प्रहारिणः ।

अभ्यग्नान्विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं मनः ॥ १२

ततोऽहं मातलेर्वीर्यमद्भुतं समदर्शयम् ।

अश्वांस्तथा वेगवतो यदयत्नादधारयत् ॥ १३

ततोऽहं लघुभिश्चित्रैरस्त्रैस्तानसुरात्रणे ।

चिच्छेद सायुधान्राजञ्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४

एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन् ।

प्रीतिमानभवद्भीरो मातलिः शक्रसारथिः ॥ १५

बध्यमानास्ततस्तैस्तु हयैस्तेन रथेन च ।

अगमन्प्रक्षयं केचिन्न्यवर्तन्त तथाऽपरे ॥ १६

स्पर्धमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे ।

शरवर्षैः शरार्तं मां महद्भिः प्रत्यवारयन् ॥ १७

शरवेगैर्निहत्याहमस्त्रैः शरविघातिभिः ।

ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ १८

ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः ।

अपीडयन्मां सहिताः शक्तिशूलासिद्धिभिः ॥ १९

ततोऽहमस्त्रं प्रायुज्जं गान्धर्वं नाम भारत ।

दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ॥ २०

ततः स्वङ्गांस्त्रिशूलांश्च तोमरांश्च सहस्रशः ।

अस्त्रवीर्येण शतधा तैर्मुक्तानहमच्छिदम् ॥ २१

छित्त्वा प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्वशः ।

प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २२

गाण्डीवाद्धि तदा सङ्क्षेपे यथा भ्रमरपङ्क्तयः ।

तारकामये इति श्र. पाठः । तत्र तारकामये तारार्थे संप्रामे

ह्यर्थः ॥ २४ ॥ एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

शताः शताणि अयुतमित्यर्थः । हरयोऽश्वाः ॥ ९ ॥ चिच्छेद

अहमिति शेषः ॥ १४ ॥ माधवं नाम मघोर्दौत्यस्य वधार्थं

तिमितत्वात् । देवराजस्य ब्रह्मदण्डसमं रणे इति श्र. पाठः ॥ २० ॥

द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

निष्पतन्ति महाबाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥ २३
 तेषामपि बाणास्ते बहुत्वाञ्छला इव ।
 अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २४
 वध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः ।
 शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २५
 शरवेभाभिहत्याहमस्मैरस्त्रविधातिभिः ।
 ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ २६

तेषां छिन्नानि गात्राणि विस्मजन्तिस्त्र शोणितम् ।
 प्रावृषीवामिवृष्टानि शृङ्गाण्यथ धराभृताम् ॥ २७
 इन्द्राशनिसमस्पृशैर्वेगवद्भिरजिह्वागैः ।
 मद्भाणैर्वध्यमानास्ते समुद्रिभाः स दानवाः ॥ २८
 शतधा भिन्नदेहास्ते क्षीणप्रहरणौजसः ।
 ततो निवातकवचा मामयुध्यन्त मायया ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

अर्जुनेन दिव्यास्त्रैर्मायाभिरसनपूर्वकं दैत्यहननम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।
 ततोऽश्मवर्षं सुमहत्प्रादुरासीत्समन्ततः ।
 नगमात्रैः शिलाखण्डैस्तन्मां दृढमपीडयत् ॥ १
 तदहं वज्रसंकाशैः शरैरिन्द्रास्त्रचोदितैः ।
 अचूर्णयं वेगवद्भिः शतधैकैकमाहवे ॥ २
 चूर्ण्यमानेऽश्मवर्षे पावकः समजायत ।
 तत्राश्मचूर्णा न्यपतन्पावकप्रकरा इव ॥ ३
 ततोऽश्मवर्षे विहते जलवर्षं महत्तरम् ।
 धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममान्तिके ॥ ४
 नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्याः सहस्रशः ।
 आवृण्वन्सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ ५
 धाराणां च निपातेन वायोर्विष्फूर्जितेन च ।
 गर्जितेन च मेघानां न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ६
 धारा दिवि च संवद्धा वसुधायां च सर्वशः ।
 व्यामोहयन्त मां तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि ॥ ७
 तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं विशोषणम् ।
 दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुष्यत्तेन तज्जलम् ॥ ८
 हतेऽश्मवर्षे च मया जलवर्षे च शोषिते ।
 मुमुक्षुर्दानवा मायामग्निं वायुं च भारत ॥ ९
 ततोऽहमग्निं व्यधमं सलिलास्त्रेण सर्वशः ।
 शैलेन च महास्त्रेण वायोर्वेगमधारयम् ॥ १०

तस्यां प्रतिहतायां ते दानवा युद्धदुर्मदाः ।
 प्राकुर्वन्विविधां मायां यौगपद्येन भारत ॥ ११
 ततो वर्षं प्रादुरभूत्सुमहद्रोमहर्षणम् ।
 अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाऽश्मनाम् ॥ १२
 सा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामास मां युधि ।
 अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १३
 तमसा संवृते लोके घोरेण परुषेण च ।
 हरयो विशुखाश्चासन्प्रास्त्रलब्धापि मातलिः ॥ १४
 हस्ताद्विरग्मयश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि ।
 असकृच्चाह मां भीतः किं करिष्याव इत्यपि ॥ १५
 मां च भीराविशत्तीव्रा तस्मिन्विगतचेतसि ।
 स च मां विगतज्ञानः संव्रस्तमिदमब्रवीत् ॥ १६
 सुराणामसुराणां च संग्रामः सुमहानभूत् ।
 अमृतार्थं पुरा पार्थ स च दृष्टो मयाऽनघ ॥ १७
 शम्बरस्य वधे घोरः संग्रामः सुमहानभूत् ।
 सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम् ॥ १८
 तथैव वृत्रस्य वधे संगृहीता हया मया ।
 बैरोचनेर्मया युद्धं दृष्टं चापि सुदारुणम् ॥ १९
 एते मया महाघोराः संग्रामाः पर्युपासिताः ।
 न चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽसि पाण्डव ॥ २०
 पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो भुवम् ।

न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात् ॥ २१
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
 मोहयिष्यन्दानवानामहं मायाबलं महत् ॥ २२
 अत्रुवं मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्वलम् ।
 अस्त्राणां च प्रभावं वै धनुषो गाण्डिवस्य च ॥ २३
 अद्यास्त्रमाययैतैषां मायामेतां सुदारुणाम् ।
 विनिहन्मि तमथोग्रं मा भैः स्रुत स्थिरो भव ॥ २४
 एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमायां नराधिप ।
 मोहनीं सर्वभूतानां हिताय त्रिदिवौकसाम् ॥ २५
 पीड्यमानासु मायासु तासु तास्त्रभुरोचमाः ।

पुनर्वहुविधा मायाः प्राकुर्वन्ममिदौजसः ॥ २६
 पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः ।
 भवत्यदर्शनो लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥ २७
 सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
 व्यचरत्स्यन्दनाग्नेयेण संग्रामे रोमहर्षणे ॥ २८
 ततः पर्यपतन्मुग्धा निवातकवचा मयि ।
 तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिण्वं यमसादनम् ॥ २९
 वर्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके ।
 नापश्यं सहसा सर्वान्दानवान्मायया कृतान् ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

अर्जुनेन निवातकवचवधानम्भरं युगः स्वर्गमसि प्रस्थानम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।
 अदृश्यमानास्ते दैत्या बोधयन्ति स्म मायया ।
 अदृश्येनास्त्रवीर्येण तानप्यहमबोधयम् ॥ १
 गाण्डीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ।
 अञ्जिन्दुमुत्तमाङ्गानि यत्रयत्र स्म तेऽभवन् ॥ २
 ततो निवातकवचा वध्यमाना मया युधि ।
 संहृत्य मायां सहसा प्राविशन्पुरमात्मनः ॥ ३
 व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ।
 अपश्यं दानवास्तत्र हताञ्जितसहस्रशः ॥ ४
 विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ।
 शतशः स्म द्रष्टव्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५
 हयानां नान्तरं ह्यासीत्पदाद्विचलितुं पदम् ।
 उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरिक्षगमास्ततः ॥ ६
 ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् ।
 अदृश्या ह्यभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शिलोच्चयान् ॥ ७
 अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणानथ ।
 व्यगृह्णन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ८
 विनिगृह्य हयांश्चान्ये रथं च मम युध्यतः ।

सर्वतो मामविध्यन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९
 पर्वतरूपचीयद्भिः पतद्भिश्च तथाऽप्यरैः ।
 स देशो यत्र वर्तामि गुहेव समपद्यत ॥ १०
 पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः ।
 अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥ ११
 लक्षयित्वा च मां भीतमिदं वचनमब्रवीत् ।
 आर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय ॥ १२
 ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ।
 देवराजस्य दयितं वज्रमस्त्रं नराधिप ॥ १३
 अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्य च ।
 अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शनायताभिश्चिताञ्जुरान् ॥ १४
 ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचाश्च तान् ।
 ते वज्रचोदिता बाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५
 ते वज्रवेगविहता दानवाः पर्वतोपमाः ।
 इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन्पृथिवीतले ॥ १६
 अन्तर्भूमौ च येऽगृह्णन्दानवा रथवाजिनः ।
 अनुप्रविश्य तान्बाणाः प्राहिण्वन्यमसादनम् ॥ १७
 हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः ।

समाच्छाद्यत देशः स विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ १८
 न हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः ।
 मम चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९
 ततो मां ग्रहसन्राजन्मातलिः प्रत्यभाषत ।
 नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदीक्ष्यते ॥ २०
 हतेष्वसुरसङ्घेषु दारास्तेषां तु सर्वशः ।
 प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन्पथा शरदि लक्ष्मणाः ॥ २१
 ततो मातलिना सार्धमहं तत्पुरमभ्ययाम् ।
 त्रासयन्नथघोषेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२
 तान्दृष्ट्वा दशसाहस्रान्मयूरसदृशान्हयान् ।
 रथं च रविसंकाशं प्राद्रवन्मणशः स्त्रियः ॥ २३
 ताभिरामरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः ।
 शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभूत्तदा ॥ २४
 विप्रस्तां दैत्यनार्यस्ताः स्वानि वेश्मान्यथाविशन् ।
 बहुरत्नविचित्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ २५
 तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् ।
 विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं ततः ॥ २६
 इदमेवंविधं कस्माद्देवता न विशन्त्युत ।
 पुरंदरपुराद्दीदं विशिष्टमिति लक्ष्ये ॥ २७

मातलिस्त्वाच ।
 आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरम् ।
 ततो निवातकवचैरितः मच्याविताः सुराः ॥ २८
 तपस्तात्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहम् ।
 इदं वृतं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ २९
 ततः शक्रेण भगवान्स्वयंभूरभिचोदितः ।
 विधत्तां भगवानत्रेत्यात्मनो हितकाम्यया ॥ ३०
 तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति भारत ।
 भवितान्तस्त्वमप्येषां देहेनान्येन वृत्रहन् ॥ ३१
 तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि ददौ तव ।
 न हि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया ॥ ३२
 कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत ।
 एषामन्तकरः प्राप्तस्तत्त्वया च कृतं तथा ॥ ३३
 दानवानां विनाशार्थं महास्त्राणां महद्बलम् ।
 ग्राहितस्त्वं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमम् ॥ ३४
 अर्जुन उवाच ।
 ततः प्रशाम्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ।
 पुनर्मातलिना सार्धमगमं देवसत्त्वं तत् ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

निवातकवचवधानन्तरं स्वर्गप्रत्यागच्छताऽर्जुनेन भध्येमार्गं हिरण्यपुरावलोकनम् ॥ १ ॥ ततस्तद्वासिनां पौलोमानां कालकेयानां च वधानन्तरं पुनः स्वर्गं प्रत्यागमनम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ।
 निवर्तमानेन मया महद्दृष्टं ततोऽपरम् ।
 पुरं कामगमं दिव्यं पावर्काकसमप्रभम् ॥ १
 रत्नद्रुममयैश्चित्रैर्भास्वरैश्च पतत्रिभिः ।
 पौलोमैः कालकेयैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम् ॥ २
 गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम् ।
 सर्वरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३
 कुमैः पुष्पफलोपेतैः सर्वरत्नमयैर्वृतम् ।

तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ॥ ४
 असुरैर्नित्यमुदितैः शूलर्ष्टिमुसलायुधैः ।
 चापमुद्गरहस्तैश्च सग्विभिः सर्वतो वृतम् ॥ ५
 तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
 अपृच्छं मातलिं राजन्किमिदं दृश्यतेति वै ॥ ६
 मातलिस्त्वाच ।
 पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।
 दिव्यं वर्षसहस्रं ते चेतुः परमं तपः ॥ ७

तपसोन्ते ततस्ताभ्यां स्वयंभूरददाहरम् ।	तेऽन्योन्यमभिसंमूढाः पातयन्ति स दानवाः ॥ २३
अगृहीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम् ॥ ८	तेषामेवं विमूढानामन्योन्यमभिधावताम् ।
अवध्यतां च राजेन्द्र सुरराक्षसपन्नगैः ।	शिरांसि विशिखैर्दामैरञ्जिन्दं शतसङ्घशः ॥ २४
पुरं सुरमणीयं च स्वचरं सुकृतप्रभम् ॥ ९	ते बध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः ।
सर्वरत्नैः समुदितं दुर्धर्ममरैरपि ।	समुत्पेतुः सन्नगरा मायामास्थाय दानवीम् ॥ २५
महर्षियक्षगन्धर्वपन्नगासुरराक्षसैः ॥ १०	ततोऽहं शरवर्षेण महता कुरुनन्दन ।
सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।	मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैवामवारयम् ॥ २६
ब्रह्मणो भयनाच्छ्रेष्ठं कालकेयकृतं विभो ॥ ११	तत्पुरं स्वचरं दिव्यं कामगं दिव्यवर्चसम् ।
तदेतत्स्वपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम् ।	दैतैर्वैरदानेन धार्यते स यथासुखम् ॥ २७
पौलोमाधुपितं वीर कालकेयैश्च दानवैः ॥ १२	अन्तर्भूमौ निपतति पुनरूर्ध्वं प्रतिष्ठते ।
हिरण्यपुरमित्येवं स्थायते नगरं महत् ।	पुनस्तिर्यक् प्रयात्याशु पुनरप्सु निमज्जति ॥ २८
रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः ॥ १३	अमरावतिसंकाशं तत्पुरं कामगं महत् ।
त एते मुदिता राजभबध्याः सर्वदैवतैः ।	अहमस्त्रैर्बहुविधैः प्रत्यगृह्णां परंतप ॥ २९
निवसन्त्यत्र राजेन्द्र गतोद्देशा निरुत्सुकाः ॥ १४	ततोऽहं शरजालेन दिव्यास्त्रनुदितेन च ।
‘सुरासुरैरवध्यानां दानवानां धनञ्जय ।’	व्यगृह्णां सह दैतैस्तत्पुरं पुरुषर्षभ ॥ ३०
मानुषान्मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ॥ १५	विक्षतं चायसैर्बाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्वैः ।
[एतानपि रणे पार्थ कालकेयान्दुरासदान् ।	महीमभ्यपतद्राजन्प्रभ्रमं पुरमासुरम् ॥ ३१
बभ्रास्तेन नयस्त्राशु विनाशं सुमहाबलान्] ॥ १६	ते बध्यमाना मद्बाणैर्वज्रवेगैरयस्सयैः ।
अर्जुन उवाच ।	पर्यभ्रमन्त वै राजभसुराः कालचोदिताः ॥ ३२
सुरासुरैरवध्यं तदहं ज्ञात्वा विशांपते ।	ततो मातलिरारुह्य पुरस्ताभिपतभिव ।
अमुवं मातलिं हृष्टो याद्येतत्पुरमञ्जसा ॥ १७	महीमवातरत्क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चसा ॥ ३३
त्रिदशेशद्विषो यावत्क्षयमस्त्रैर्नयाम्यहम् ।	ततो रथसहस्राणि षष्टिस्तेशाममर्षिणाम् ।
न कथंचिद्भि मे पापा न बध्या ये सुरद्विषः ॥ १८	युयुत्सूनां मया सार्धं पर्यवर्तन्त भारत ।
उवाह मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिकात् ।	तान्यहं निशितैर्बाणैर्व्यधमं गार्ध्रराजितैः ॥ ३४
रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः ॥ १९	ते युद्धे संन्यवर्तन्त समुद्रस्य यथोर्मयः ।
ते मामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणाम्बराः ।	नेमे शक्या मानुषेण युद्धेनेति प्रचिन्त्य तत् ॥ ३५
समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्थाय दंशिताः ॥ २०	ततोऽहमानुपूर्व्येण दिव्यान्यस्त्राण्ययोजयम् ॥ ३६
ततो नालीकनासचैर्भलैः शक्त्युष्टितोमरैः ।	ततस्तानि सहस्राणि रथिनां चित्रयोधिनाम् ।
प्रत्यमन्दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः ॥ २१	अस्त्राणि मम दिव्यानि प्रत्यमन्ञ्छनकैरिव ॥ ३७
तदहं शस्त्रवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।	रथमार्गान्विचित्रांस्ते विचरन्तो महाबलाः ।
शस्त्रवर्षं महद्राजन्विधावलमुपाश्रितः ॥ २२	प्रत्यहव्यन्त संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३८
व्यामोहयं च तान्सर्वान्स्थमार्गैश्चरन्रणे ।	विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः ।

स्वपुरं स्वचरत्वात् ॥ १२ ॥ न बध्या इति न अपि
बध्याएव ॥ १८ ॥ आरुह्य गगनमुत्पत्य । अवातरत् अव-
तीर्णः ॥ ३३ ॥ पर्यवर्तन्त परिवार्य अवर्तन्त । गार्ध्रराजितैः

युधप्रपन्नशोभितैः ॥ ३४ ॥ युद्धे निमित्ते सति संन्यवर्तन्त ।
इमे वयमिति शेषः । युद्धेन जेतुमिति शेषः ॥ ३५ ॥

विचित्राभरणाश्चैव मम प्रीतिकराऽभवन् ॥ ३९
 अहं तु शरवर्षेस्तान्स्त्रप्रचुदितै रणे ।
 नाशक्रुवं पीडयितुं ते ॥ मां प्रत्यपीडयन् ॥ ४०
 तैः पीड्यमानो बहुभिः कृतान्तैः कुशलैर्युधि ।
 व्यथितोऽस्मि महायुद्धे भयं चागान्महन्मम ॥ ४१
 'ततोहं परमायत्तो मातलिं परिपृष्टवान् ॥ ४२
 किमेते मम बाणौघैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ।
 न वध्यन्ते महाघोरैस्तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ ४३
 स मासुवाचं पर्याप्तस्त्वमेषां भरतर्षभ ।
 तानुद्दिश्याथ मर्माणि प्रतिघातं तदाचर ॥ ४४
 एतच्छ्रुत्वा तु राजेन्द्र संप्रहृष्टस्तभूचिवान् ।
 निवर्तय रथं शीघ्रं पश्य चैतान्निपातितान् ॥ ४५
 एवमुक्तो रथं तत्र मातलिः पर्यवर्तयत् ॥ ४६
 ततो मत्वा रणे भयं दानवाः प्रतिहर्षिताः ।
 विचक्रुश्चर्महाराज स्वरेण महता मुहुः ॥ ४७
 अग्रयः कैश्चिदप्येष पाण्डवो रणमूर्धनि ।
 अस्माभिः समरे भय इत्येवं संघशस्तदा ॥ ४८
 ततोहं देवदेवाय रुद्रायाव्यक्तमूर्तये ।
 अग्रतः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य महात्मने ।
 स्वस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समयोजयम् ॥ ४९
 यत्तद्रौद्रमिति ख्यातं सर्वाभिन्नविनाशनम् ।
 'महत्पाशुपतं दिव्यं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥' ५०
 'ततोऽपश्यं त्रिशिरसं पुरुषं नवलोचनम् ।
 त्रिमुखं षड्भुजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्धजम् ।
 लेलिहानैर्महानागैः कृतचिह्नमभिग्रहन् ॥ ५१
 विभीस्ततस्तदस्त्रं तु घोरं रौद्रं सनातनम् ।
 दृष्ट्वा माण्डवीसंयोगमानीय भरतर्षभ ॥ ५२
 नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ।
 मुक्तवान्दानवेन्द्राणां पराभावाथ भारत ॥ ५३
 मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्पाण्यासन्सहस्रशः ।
 शृगाणामथ सिंहानां व्याघ्राणां च विशांपते ५४
 ऋक्षाणां महिषाणां च पन्नगानां तथा गवाम् ।
 शरभाणां गजानां च वानराणां च सङ्घशः ।

ऋषभाणां वराहाणां मार्जाराणां तथैव च ॥ ५५
 सालादृकाणां प्रेतानां भ्रुकण्डानां च सर्वशः ।
 गृध्राणां गरुडानां च चमराणां तथैव च ॥ ५६
 देवानां च ऋषीणां च गन्धर्वाणां च सर्वशः ।
 पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्रिषाम् ॥ ५७
 गुह्यकानां च संग्रामे नैर्ऋतानां तथैव च ।
 क्षपाणां गजवक्त्राणामुलूकानां तथैव च ॥ ५८
 मीनवाजिसरूपाणां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् ।
 तथैव यातुधानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥ ५९
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तदा ।
 सर्वमासीजगव्याप्तं तस्मिन्नेव विसर्जिते ॥ ६०
 त्रिशिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरासैश्चतुर्भुजैः ।
 अनेकरूपसंयुक्तैर्मामेदोवसास्थिभिः ॥ ६१
 अभीक्ष्णं वध्यमानास्ते दानवा ये समागताः ।
 अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमग्रभैः ॥ ६२
 अद्रिसारमयैश्चान्यैर्बाणैरपि निबर्हणैः ।
 न्यहनं दानवान्सर्वान्मुहुर्तेनैव भारत ॥ ६३
 गाण्डीवास्रप्रणुत्रांस्तान्गतामूक्षमसंश्रुतान् ।
 दृष्ट्वाहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ६४
 तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान्दिव्याभरणभूषितान् ।
 निशाम्य परमं हर्षमगमदेवसारथिः ॥ ६५
 तदसङ्गं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदम् ।
 दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ६६
 उवाच वचनं चेदं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः ।
 'हतांस्तान्दानवान्दृष्ट्वा मया सङ्घे सहस्रशः ॥ ६७
 सुरासुरैरसङ्गं हि कर्म यत्साधितं त्वया ।
 न ह्येतत्संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ।
 'ध्रुवं धनञ्जय प्रीतस्त्वयि शक्रः पुरार्दन ॥' ६८
 सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत्स्वयं महत् ।
 त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यतपसो बलात् ॥ ६९
 अर्जुन उवाच ।
 विध्वस्ते खपुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च ।

विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्बहिः ॥७०॥
 प्रकीर्णकेज्यो व्यथिताः कुर्ये इव दुःखिताः ।
 पेतुः पुत्रान्पितृन्भ्रातृन्शोचमाना महीतले ॥७१॥
 रुदत्यो दीनकण्ठस्तु निनदन्त्यो हतेश्वराः ।
 उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यो विस्रस्तस्त्रिभूषणाः ॥७२॥
 तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःखदैर्न्यसमाहतम् ।
 न बभौ दानवपुरं हतत्विदकं हतेश्वरम् ॥ ७३॥
 गन्धर्वनगराकारं हतनाभमिव हृदम् ।
 शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत्पुरम् ॥ ७४॥
 मां तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् ।
 देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ॥ ७५॥
 हिरण्यपुरमुत्सृज्य निहत्य च महासुरान् ।
 निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम् ॥ ७६॥
 मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत् ।
 सर्वं विश्रावयामास यथाभूतं महाद्युते ॥ ७७॥
 हिरण्यपुरवातं च मायानां च निवारणम् ।

निवातकवचानां च वर्धं सञ्जये महौजसाम् ।
 'कालकेयवधं चैव अद्भुतं रोमहर्षणम् ॥' ७८॥
 तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः ।
 मरुद्भिः सहितः श्रीमान्साधुसाधिव्यथाव्रवीत् ।
 'परिष्वज्य च मां प्रेम्णा मूर्ध्नि चाघ्राय ससितम् ॥'
 ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः ।
 अब्रवीद्विबुधैः सार्धमिदं समधुरं वचः ॥ ८०॥
 अतिदेवासुरं कर्म कृतमेव त्वया रणे ।
 सुर्वैर्यश्च कृतः पार्थ महाशत्रून्मता मम ॥ ८१॥
 एवमेव सदा भाष्यं स्थिरेणाजौ धनंजय ।
 असंमूढेन चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् ॥ ८२॥
 अविषह्यो रणे हि त्वं देवदानवराक्षसैः ।
 सयक्षासुरगन्धर्वैः सपक्षिगणयन्त्रैः ॥ ८३॥
 वसुधां चापि कौन्तेय त्वद्बाहुबलनिर्जिताम् ।
 पालयिष्यति धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ८४॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

अर्जुनेन युधिष्ठिरं प्रति वृन्द्रेण स्वसौ सानुमहं कवचकिरीटादिदानकथनम् ॥ १ ॥ तथा युधिष्ठिरेण दिव्यास्त्रप्रदर्शनबो-
 दनायां श्वःप्रदर्शनप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ।
 ततो मामतिविश्वस्तं संरुद्धशरविश्वतम् ।
 देवराजोऽनुगृह्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 दिव्यान्वस्त्राणि सर्वाणि त्वयि तिष्ठन्ति भारत ।
 न त्वाऽभिमवितुं शक्नो मानुषो भुवि कश्चन ॥ २ ॥
 भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह राजभिः ।
 संग्रामस्थस्य ते पुत्र कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३ ॥
 इदं च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान्प्रभुः ।
 अयेद्यं कवचं दिव्यं स्रजं चैव हिरण्ययीम् ॥ ४ ॥
 देवदत्तं च मे शङ्खं देवः प्रादान्महारवम् ।
 दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ह ॥ ५ ॥

ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
 प्रादाच्छक्रो भर्मैतानि रुचिराणि बृहन्ति च ॥ ६ ॥
 एवं संपूजितस्तत्र सुखमस्म्युषितो नृप ।
 इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिषुभिः सह ॥ ७ ॥
 ततो मामब्रवीच्छक्रः प्रीतिमानमरैः सह ।
 समयोऽर्जुन गन्तुं ते आतरो हि सरन्ति ते ॥ ८ ॥
 एवमिन्द्रस्य भवने पञ्चवर्षाणि भारत ।
 उषितानि मया राजन्सरता धृतजं कलिम् ॥ ९ ॥
 ततो भवन्तमद्राक्षं आतृभिः परिवारितम् ।
 गन्धमादनमासाद्य पर्वतस्यास्य मूर्धनि ॥ १० ॥

अतिविश्वस्तं अति अत्यन्तं विश्वस्तं शत्रून् जेष्यतीति
 विश्वासो यस्मिन् । संरुद्धा देहे निमग्नाः शरास्तेर्विश्वतम्

॥ १ ॥ ता साम् ॥ २ ॥ षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १७६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

दिष्ट्वा धनंजयास्त्राणि त्वया भ्रातृनि भारत ।
दिष्ट्वा चाराधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ११
दिष्ट्वा च भगवन्स्याणुर्देव्या सह परंतप ।
साक्षाद्दृष्टः स्वयुद्धेन तोषितश्च त्वयाऽनघ ॥ १२
दिष्ट्वा च लोकपालैस्त्वं समेतो भरतर्षभ ।
दिष्ट्वा वर्धामहे पार्थ दिष्ट्वाऽसि पुनरागतः १३
अथ कृत्स्नाभिमां देवीं विजितां पुरमालिनीम् ।
'पश्यामि भूमिं कौन्तेय त्वया मे प्रतिपादिताम्'

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचपुद्गपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

अर्जुनेन युधिष्ठिराय दिव्यास्त्रप्रदर्शनम् ॥ १ ॥ अक्षतेजसा जगत्क्षोभे सति इन्द्रचोदनया नारदेभार्जुनं प्रत्यक्षप्रदर्शन-
प्रतिषेधनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उत्थायावश्यकार्याणि कृतवान्भ्रातृभिः सह ॥ १
ततः संचोदयामास सोऽर्जुनं मातृनन्दनम् ।
दर्शयामास कौन्तेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥ २
ततो धनंजयो राजन्देवैर्दत्तानि पाण्डवः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ॥ ३
यथान्यायं महातेजाः शौचं परममास्थितः ।
'नमस्कृत्य त्रिनेत्राय वासवाय च पाण्डवः ॥ ४
गिरिकूबरपादाक्षं शुभवेणु त्रिवेणुमत् ।
पार्थिवं रथमास्थाय शोभमानो धनंजयः ॥ ५
दिव्येन संवृतस्तेन कवचेन सुवर्चसा ।
धनुसादाय गाण्डीवं देवदत्तं स वारिजम् ॥ ६
शोशुभ्यमानः कौन्तेय आनुपूर्व्यान्महाभुजः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शनायोपचक्रमे ॥ ७
अथ प्रयोक्ष्यमाणेषु दिव्येष्वास्त्रेषु तेषु वै ।

समाक्रान्ता मही पद्भ्यां समकम्पत सद्गुमा ॥ ८
क्षुभिताः सरितश्चैव तथैव च महोदधिः ।
शैलाश्चापि व्यदीर्यन्त न वनौ च समीरणः ॥ ९
न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ।
न वेदाः प्रतिभान्ति स द्विजातीनां कथंचन ॥
अन्तर्भूमिगता ये च प्राणिनो जनमेजय ।
पीड्यमानाः समुत्थाय पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ ११
वेपमानाः प्राञ्जलयस्ते सर्वे विकृताननाः ।
दहमानास्तदाऽस्त्रैस्ते याचन्ति स धनंजयम् ॥ १२
ततो ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धा ये च महर्षयः ।
जङ्गमानि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १३
देवर्षयश्च भवरास्तथैव च दिवौकसः ।
यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतत्रिणः ।
खेचराणि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १४
ततः पितामहश्चैव लोकपालाश्च सर्वशः ।
भगवांश्च महादेवः सगणोऽभ्याययौ तदा ॥ १५

मातृनन्दनं मातुः दुःखकरम् ॥ २ ॥ गिरयएव कूबरादय-
स्तद्वन्तम् । कूबरो यस्मिन् युगं भ्रियते तदाह । पावौ चक्रे ।
अक्षः तयोः संधानं दाह । शुभाः वेणवश्च वेणवो यस्मिन्
तत् शुभवेणु त्रिवेणु अक्षकूबरयोः संधानार्थं त्रिशिखं दाह
वन- ३६

तद्वन्तम् । सुपां सुलभिति द्वितीयाया आर्षो लुक् । रथपदे
वा श्लोवलं ज्येयम् । पृथिवीमेव पार्थिवं मानसं भूमिरूपं रथम्
॥ ५ ॥ वारिजं शङ्खम् । देवदत्तं नामतः ॥ ६ ॥ दर्शनाय
दर्शयितुम् ॥ ७ ॥

ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यैः समन्वितः ।
 अभितः पाण्डवं चित्रैरवचक्रे समन्ततः ॥ १६
 जगुश्च गाथा विविधा गन्धर्वाः सुरचोदिताः ।
 ननृतुः सङ्घश्चैव राजबप्सरसां गणाः ॥ १७
 तस्मिंश्च तादृशे काले नारदश्चोदितः सुरैः ।
 आगम्याह वचः पार्थ अवणीयमिदं नृप ॥ १८
 अर्जुनार्जुन मा युद्धं दिव्यान्वस्त्राणि भारत ।
 नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कथंचन ॥ १९
 अधिष्ठाने न वाऽनार्तः प्रयुञ्जीत कदाचन ।
 प्रयोगेषु महान्दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥ २०
 एतानि रक्ष्यमाणानि धनंजय यथागमम् ।

बलवन्ति सुस्त्रार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः ॥ २१
 अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव ।
 भवन्ति स विनाशाय मैवं भूयः कृथाः कचित् ॥ २२
 अजातशत्रो त्वं चैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे ।
 योज्यमाणानि पार्थेन द्विषतामवमर्दने ॥ २३
 वैशंपायन उवाच ।
 निवार्याथ ततः पार्थ सर्वे देवा यथागतम् ।
 जग्मुरन्ये च ये तत्र समाजग्मुर्नरर्षभ ॥ २४
 तेषु सर्वेषु कौरव्य प्रतिपातेषु पाण्डवाः ।
 तस्मिन्नेव वने हृष्टास्त ऊषुः सह कृष्णया ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

समाप्तं च निवातकवचयुद्धपर्व ॥ ९ ॥

(अथाजगरपर्व ॥ १० ॥)

अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

अर्जुनसमागमान्तरं धुषिष्ठिरेण गन्धर्वावतावचतरणाध्यवसायः ॥ १ ॥ कोमलोम पाण्डवान्प्रति जयापीर्यचनपूर्वकं स्वर्गप्रति गमनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 तस्मिन्कृतास्त्रे रथिनां प्रवीरे
 मत्स्यगते भवनाद्ब्रह्मन्तुः ।
 अतः परं किमकुर्वन्त पार्थाः
 समेत्य शूरेण धनंजयेन ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः
 सहार्जुनेनेन्द्रसमेन वीराः ।
 तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरम्ये
 धनेश्वराक्रीडगता विजहुः ॥ २
 वेष्टमानि तान्यप्रतिमानि पश्यन्
 क्रीडाश्च नानाद्रुमसन्निभदाः ।

चचार धम्बी बहुधा नरेन्द्रः
 सोऽस्त्रेषु यत्तः सततं किरीटी ॥ ३
 अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः
 प्रसादजं वैश्रवणस्य राक्षसः ।
 न प्राणिनां ते स्पृहयन्ति राज-
 ङ्गिष्वथ कालः स बभूव तेषाम् ॥ ४
 समेत्य पार्थेन यथैकरात्र-
 भूषुः समास्तत्र तथा चतस्रः ।
 पूर्वाश्च षट् सा दश पाण्डवानां
 शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ॥ ५
 ततोऽजवीद्वायुसुतस्तरस्वी
 जिष्णुश्च राजानमृपोपविश्य ।

निरधिष्ठाने लक्ष्म्याभावे सति ॥ १९ ॥ अधिष्ठानेन वा
 अनार्तः न प्रयुञ्जीत ॥ २० ॥ सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १७७ ॥

ब्रह्मन्तुरिन्द्रस्य ॥ १ ॥ आक्रीडं उद्यानम् ॥ २ ॥ वासं
 स्थापनम् । प्राणिनां भूमिस्थानानैस्त्वमिति शेषः ॥ ४ ॥ पूर्वाश्च
 षट् सप्ताः ॥ ५ ॥

यमौ च वीरौ सुरराजकल्पा-
 बेकान्तमास्थाय हितं प्रियं च ॥ ६
 तव प्रतिज्ञां कुरुराज सत्यां
 चिकीर्षमाणास्त्वदनुमियं च ।
 ततो न गच्छाम वनान्यपास्य
 सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥ ७
 एकादशं वर्षमिदं वसामः
 सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः ।
 तं वञ्चयित्वाऽधमबुद्धिशील-
 मज्ञातवासं सुखमाप्नुयाम ॥ ८
 तवाज्ञया पार्थिव निर्विशङ्का
 विहाय मानं विचरामो वनानि ।
 समीपवासेन विलोभितास्ते
 ज्ञास्यन्ति नास्मानपकुष्ठदेशान् ॥ ९
 संवत्सरं तत्र विहृत्य गृहं
 नराधमं तं सुखमुद्धरेम ।
 निर्यात्य वैरं सफलं सपुण्यं
 तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ १०
 सुयोधनायातुचरैर्दृताय
 ततो महीं प्राप्नुहि धर्मराज ।
 स्वर्गोपमं देशमिमं चरद्भिः
 शक्यो विहन्तुं नरदेव शोकः ॥ ११
 कीर्तिस्तु ते भारत पुण्यगन्धा
 नश्येद्धि लोकेषु चराचरेषु ।
 तत्प्राप्य राज्यं कुरुपुङ्गवानां
 शक्यं महत्प्राप्तुमथ क्रियाश्च ॥ १२
 इदं तु शक्यं सततं नरेन्द्र
 प्राप्तुं त्वया यत्नमसे कुबेरात् ।
 कुरुष्व बुद्धिं द्विषतां वधाय
 कृतागसां भारत निग्रहे च ॥ १३

अपकुष्ठदेशान् दूरस्थान् न ज्ञास्यन्ति अरिस्तु समीपस्था-
 नेन ॥ ९ ॥ निर्यात्य प्रत्यर्प्य । अपकारिणेऽपकारं
 कृत्वेत्यर्थः । फलं राज्यप्राप्तिः । पुण्यं शत्रुवधः ॥ १० ॥
 निग्रहे च वन्धने वा । आतृत्वाद्द्वेषेऽप्रवृत्तिश्चेदिति भावः
 ॥ १३ ॥ समेत्य युद्धं प्राप्य ॥ १४ ॥ सुपर्णकेतुः कृष्णः ।
 शिनेर्नृणां सायकः । एतयोर्वार्यं हितकारित्वं चाह । तथैवेति ।
 तथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन तथैव चाह नरदेव वर्य । इति श.

तेजस्तत्रोग्रं न सहैत राजन्
 समेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः ।
 न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ
 समेत्य देवैरपि धर्मराज ॥ १४
 तवार्थसिद्ध्यर्थमपि मनुचौ
 सुपर्णकेतुश्च शिनेश्च नृणां ।
 यथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन
 तथैव राजन्स शिनिप्रवीरः ॥ १५
 तवार्थसिद्ध्यर्थमभिप्रपन्नौ
 यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः ।
 तथैव चेमौ नरदेववर्य
 यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे ॥ १६
 त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः
 शमं करिष्याम परान्समेत्य ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तदाज्ञाय मत्तं महात्मा
 तेषां च धर्मस्य सुतो वरिष्ठः ।
 प्रदक्षिणं स्थानमुपेत्य राजा
 पर्याक्रमद्वैश्रवणस्य राज्ञः ॥ १८
 आमन्त्र्य वेष्मानी नदीः सरांसि
 सर्वाणि रक्षांसि च धर्मराजः ।
 यथागतं मार्गमवेक्षमाणः
 पुनर्गिरिं चैव निरीक्षमाणः ।
 [ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धिः
 संप्रार्थयामास नगेन्द्रवर्यम् ॥] १९
 समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भि-
 र्जित्वा सपत्नान्प्रतिलभ्य राज्यम् ।
 शैलेन्द्र भूयस्तपसे जितात्मा
 द्रष्टा तवासीति मतिं चकार ॥ २०

पाठः । तत्र कृष्णोऽर्जुनः । अहं भीमसेन इत्यर्थः ॥ १५ ॥
 प्रयोगेऽस्त्रप्रयोगे कृतिनौ कुशलौ ॥ १६ ॥ त्वदर्थयोगप्रभवप्र-
 धानाः तव लययोगो घनलाभः प्रभव ऐश्वर्योत्कर्षस्तद्वयं
 प्रधानं तेषां ते तथा ॥ १७ ॥ इति प्रार्थयामासेति पूर्वेण
 संबन्धः । मतिं चकार । गमने इति शेषः ॥ २० ॥ अष्टसप्त-
 त्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

वृत्तश्च सर्वैरनुजैर्द्विजैश्च
तेनैव मार्गेण पुनर्निवृत्तः ।

उवाह चैनान्गणशस्तथैव

घटोत्कचः पर्वतनिर्क्षरेषु ॥

२१

तान्प्रस्थितान्भीतमना महर्षिः

पितेव पुत्राननुशिष्य सर्वान् ।

स लोमशो दिवमेवोजितश्री-

र्जगाम तेषां विजयं तदोक्त्वा ॥

२२

तेनाष्टिषेणेन तथानुशिष्टा-

स्तीर्थानि रम्याणि तपोवनानि ।

महान्ति चान्यानि सरांसि पार्थाः

संपश्यमानाः प्रययुर्नराभ्याः ॥

२३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

गन्धमादसादवतीर्णैः पाण्डवैः क्रमेण कैलासवृषपर्वसुबाह्वुःविभिषासगमनपूर्वकं पुनर्द्वैतवनमेत्य सरस्वतीतीरे सुत-
विहरणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

नमोत्तमं प्रसूतवपैरुपेतं

दिशां गजैः किन्नरपक्षिभिश्च ।

सुखं निवासं जहतां हि तेषां

न प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणाम् ॥

१

ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः

कैलासमालोक्य महान्बभूव ।

कुबेरकान्तं भरतर्षभाणां

महीधरं वारिधरप्रकाशम् ॥

२

समुच्छ्रयान्पर्वतसंनिरोधान्

गोष्ठान्द्विगीर्णान् गिरिगह्वराणि ।

बहुप्रकाराणि समीक्ष्य वीराः

स्थलानि निम्नानि च तत्र तत्र ॥

३

तथैव चान्यानि महावनानि

मृगद्विजानेकपसेवितानि ।

आलोकयन्तोऽभिययुः प्रतीता-

स्ते धन्विनः खड्गधरा नराभ्याः ॥

४

वनानि रम्याणि नदीः सरांसि

गुहा गिरीणां गिरिगह्वराणि ।

एते निवासाः सततं बभूवु-

निशामुखं प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥

५

ते दुर्गवासं बहुधा निरुध्य

व्यतीत्य कैलासमचिन्त्यरूपम् ।

आसेदुरत्यर्थमनोरमं ते

तमाश्रमाभ्यं वृषपर्वणस्तु ॥

६

समेत्य राज्ञा वृषपर्वणा ते

प्रत्यर्चितास्तेन च वीतमोहाः ।

शशंसिरे विस्तरशः प्रवासं

शिवं यथावद्वृषपर्वणस्ते ॥

७

सुखोपितास्तस्य त एकरात्रं

पुण्याश्रमे देवमहर्षिजुष्टे ।

अभ्याययुक्ते वदरीं विशालां

सुखेन वीराः पुनरेव वासम् ॥

८

ऊपुस्ततस्तत्र महाबुभुषा

नारायणस्थानगताः समग्राः ।

कुबेरकान्तां नलिनीं विशोकाः

संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टाम् ॥

९

तां चाथ दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः

पाण्डोः सुताः सर्वनरप्रधानाः ।

ते रेमिरे नन्दनवासमेत्य

द्विजर्षयो वीतमला यथैव ॥

१०

नमोत्तमं गन्धमादनं जहतां त्यजताम् ॥ १ ॥ कुबेरस्य
कान्तं प्रियम् ॥ २ ॥ समुच्छ्रयान् उचैस्तलानि । संनिरोधान्
संकीर्णत्वानि । गोष्ठान् स्थानानि । हरीणां सिंहाणाम् ॥ ३ ॥

अनेकपाः द्विपाः ॥ ४ ॥ गुहा अल्पप्रमाणा दरी । गह्वरं महती
दरी ॥ ५ ॥ नलिनीं सरसीम् ॥ ६ ॥ नन्दनसिन्धवनम् ॥ १० ॥

ततः क्रमेणोपययुर्नृवीरा
 यथागतेनैव पथा समग्राः ।
 विहृत्य मासं सुखिनो वदर्या
 किरातराज्ञो विषयं सुबाहोः ॥ ११
 चीनांस्तुषारान्दरदांश्च सर्वान्
 देशान्कुलिन्दस्य च भूरिर्मयान् ।
 अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं
 पुरं सुबाहोर्ददृशुर्नृवीराः ॥ १२
 श्रुत्वा च तान्पार्थिवं पुत्रपौत्रा-
 न्माप्तान्सुबाहुर्विषये समग्रान् ।
 प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा
 तं चाभ्यनन्दन्वृषभाः कुरुणाम् ॥ १३
 समेत्य राजा तु सुबाहुना ते
 सुतैर्विशोकप्रमुखैश्च सर्वे ।
 सहेन्द्रसेनैः परिचारकैश्च
 पौरोगवैर्यै च महानसस्थाः ॥ १४
 सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं
 सूतान्समादाय रथांश्च सर्वान् ।
 घटोत्कचं सातुचरं विसृज्य
 ततोऽभ्ययुर्याष्टुनमद्रिरात्रम् ॥ १५
 तस्मिन्निरौ प्रसवणोपपन्न-
 हिमोत्तरीयारुणपाण्डुसानौ ।
 विशाखयूपं सम्प्रेत्य चक्रु-
 स्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ १६
 वराहनानामृगपक्षिजुष्टं
 महावनं चैत्ररथप्रकाशम् ।
 शिवेन यात्वा मृगयाप्रधानाः
 संवत्सरं तत्र वने विजहुः ॥ १७

तत्राससादातिबलं भुजङ्गं
 क्षुधादितं मृत्युमिवोग्ररूपम् ।
 वृकोदरः पर्वतकन्दरायां
 विषादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ १८
 द्वीपोऽभवद्यत्र वृकोदरस्य
 युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 अमोक्षयद्यस्तमनन्ततेजा
 ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ १९
 ते द्वादशं वर्षमथोपयान्तं
 वने विहर्तुं कुरवः प्रतीताः ।
 तस्माद्गनाच्चैत्ररथप्रकाशा-
 च्छ्रिया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः ॥ २०
 ततश्च यात्वा मरुधन्वपार्श्वं
 सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
 सरस्वतीमेत्य निवासकायाः
 सरस्ततो द्वैतवनं प्रतीयुः ॥ २१
 समीक्ष्य तान्द्वैतवने निविष्टा-
 श्चिवासिनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः ।
 तपोदमाचारसमाधिपुक्ता-
 स्तृणोदपात्रावरणाश्मकुटाः ॥ २२
 पुष्पाक्षरौहीतकवेतसाश्च
 तथा वदर्यः खदिराः शिरीषाः ।
 विल्वेज्जुदाः पीलुशमीकरीराः
 सरस्वतीतीररुहा बभूवुः ॥ २३
 तां यक्षगन्धर्वमहर्षिकान्ता-
 मावासभूतामिव देवतानाम् ।
 सरस्वतीं प्रीतियुताश्चरन्तः
 सुखं विजहुरन्तरेदवपुत्राः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

पौरोयवैः पुरोगामिभिः पट्टहादिसामग्रीबाहैः ॥ १४ ॥
 यामुनं यमुनोद्गमम् ॥ १५ ॥ पुंसि यथा श्वेतसुतरीयं श्वेदारु-
 णमुष्णीषं च तद्वत् गिरौ प्रसवणानि अरुणपाण्डुसानौ च
 भान्तीत्युल्लेखः । विशाखयूपं स्थानविशेषः ॥ १६ ॥ शिवेन
 पार्षाः इति स्त. पाठः ॥ १७ ॥ द्वीपो द्वीपवदाश्रयः । ग्राहेण

सर्पेण ॥ १९ ॥ तृणोदपात्रावरणाः आसनार्थं तृणेन पादार्थं
 उदकपात्रेण च आवृण्वन्ति ते तथाभूताः । अश्मकुटाः वान-
 प्रस्था दन्तोद्धलिका एव सन्तो जरया नष्टदन्ता अश्मकुटा
 भवन्ति ॥ २२ ॥ बभूवुः शोभावन्त इति शेषः ॥ २३ ॥
 एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

वने मृगयार्थमउतो भीमस्य महताऽजगरेण प्रहजम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 कथं नागायुतप्राणो भीमो भीमपराक्रमः ।
 भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १
 पौलस्त्यं वनदं युद्धे य आह्वयति दर्पितः ।
 नलिन्यां कदनं कृत्वा निहन्ता यक्षरक्षसाम् ॥ २
 तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिसूदनम् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 ब्रह्माश्रये वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् ।
 प्राप्तानामाश्रमं राजन् राजर्षेर्वृषपर्वणः ॥ ४
 यदृच्छया धनुष्पाणिर्बद्धखड्गो वृकोदरः ।
 ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५
 स ददर्श शुभान्देशान्गिरेर्हिमवतस्तदा ।
 देवर्षिसिद्धचरितान्पसरोगणसेवितान् ॥ ६
 चकोरैरुपचक्रैश्च पक्षिमिर्जीवजीवकैः ।
 कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र निनादितान् ॥ ७
 नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः ।
 उपेतान्वहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ८
 स संपश्यन्गिरिनदीर्वैडूर्यमणिसंनिभैः ।
 सलिलैर्हिमसंकाशैर्हसकारण्डबायुतैः ॥ ९
 वनानि देवदारुणां मेघानामिव बाधुराः ।
 हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालीयकान्यपि ॥ १०
 मृगयां परिधावन्स समेषु मरुधन्वसु ।
 विध्यन्मृगाञ्चरैः शुद्धैश्चचार स महाबलः ॥ ११
 भीमसेनस्तु विख्यातो महान्तं दंष्ट्रिणं बलात् ।
 निघ्नन्नागशतप्राणो वने तस्मिन्महाबलः ॥ १२
 मृगाणां सवराहाणां महिषाणां महाशृङ्गः ।
 विनिघ्नन्तत्रतत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ॥ १३
 स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतवारणः ।
 सिंहशार्दूलविक्रान्तो वने तस्मिन्महाबलः ॥ १४

वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै बभञ्ज च ।
 पुथिव्याश्च प्रदेशान्वै नादयन्स्तु वनानि च ॥ १५
 पर्वताग्राणि वै मृद्भादयानश्च विज्वरः ।
 पक्षिपन्वादापांश्चापि नादेनापूरयन्महीम् ॥ १६
 वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुनः पुनः ।
 आस्फोटयन्स्वेडयन्श्च तलतालान्श्च नादयन् ।
 चिरसंवद्ददर्पस्तु भीमसेनो वने तदा ॥ १७
 गजेन्द्राश्च महासत्त्वा मृगेन्द्राश्च महाबलाः ।
 भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गुहा भयात् ॥ १८
 कचित्प्रधावंस्तिष्ठन्श्च कचिच्चोपविशन्तथा ।
 मृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने चरति निर्भयः ॥ १९
 स तत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपमः ।
 पद्भ्यामभिसमापेदे भीमसेनो महाबलः ॥ २०
 स प्रविष्टो महारण्ये नादान्नदति चाद्भुतान् ।
 त्रासयन्सर्वभूतानि महासत्त्वपराक्रमः ॥ २१
 ततो भीमस्य शब्देन भीताः सर्पा गुहाशयाः ।
 अतिक्रान्तास्तु वेगेन जगामानुसृतः शनैः ।
 ततोऽमरवरप्रख्यो भीमसेनो महाबलः ॥ २२
 स ददर्श महाकायं भुजङ्गं रोमहर्षणम् ।
 गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कन्दरम् ॥ २३
 पर्वताभोगवर्ष्माणं भोगैश्चन्द्रार्कमण्डलैः ।
 चित्राङ्गमङ्गजैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥ २४
 गुहाकरेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ।
 दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहानं सुकिणी मुहुः ॥ २५
 त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
 निःश्वासस्वेडनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ २६
 स भीमं सहसाऽभ्येत्य वृदाङ्कः क्षुधितो मृशम् ।
 जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥ २७
 तेन संस्पृष्टगात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
 संज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य हि ॥ २८

तुङ्गं कालीयकं च काष्ठविशेषौ ॥ १० ॥ मरुधन्वस्तु गिरे-
 निर्जलप्रदेशेषु । मरुनी गिरिधन्वनोपि मेदिनी ॥ ११ ॥

पर्वतस्याभोगः विस्तीर्णतः तत्परिमाणं वर्ष्म शरीरं यस्य तम्
 ॥ २४ ॥ वृदाङ्कः सर्पः ॥ २७ ॥

दशनागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्वलम् ।
तद्वलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं परैः ॥ २९
तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ।
विस्फुरच्छनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितम् ॥ ३०

नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
गृहीतो व्यजहात्सत्त्वं वरदानविमोहितः ॥ ३१
स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे ।
न चैनमशकद्वीरः कथंचित्प्रतिबाधितम् ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

अजगरेण भीमप्रति स्वस्वजगत्स्वप्रापककारणमिधानम् ॥ १ ॥ दुर्निमित्तदर्शनादुर्मनायमानेन युधिष्ठिरेण भीमना-
गांनुसरणेनाजगरगृहीतभीमस्य दर्शनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स भीमसेनस्तेजस्वी तदा सर्पवशं गतः ।
चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १
उवाच च महासर्प कामया ब्रूहि पन्नग ।
कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया च करिष्यसि ॥ २
पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
नागायुतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ३
सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ।
समागताश्च बहुशो निहताश्च मया युधि ॥ ४
राक्षसाश्च पिशाचाश्च पन्नगाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५
किन्तु विद्याबलं किन्तु वरदानमथो तव ।
उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोसि कृतस्त्वया ॥ ६
अनित्यो विक्रमो नृणामिति मे धीयते मतिः ।
यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रतिहतं महत् ॥ ७
इत्येवंवादिनं वीरं भीममलिष्टकारिणम् ।
भोगेन महता गृह्य समन्तात्पर्यवेष्टयत् ॥ ८
निगृह्यैनं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ।
विमुच्यास्य भुजौ पीनाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
दिष्टस्त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्षो महाभुज ।
दिष्ट्वा कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनां १०
यथा त्विदं मया प्राप्तं भुजङ्गत्वमरिदम ।

तदवश्यं त्वया मत्तः श्रोतव्यं शृणु यन्मम ॥ ११
इमामवस्थां संग्रासो ह्यहं कोपान्महर्षिणा ।
शापस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्वस्य कथयामि तत् ॥ १२
नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रभागतः ।
तवैव पूर्वः पूर्वेषामायोर्वैशधरः सुतः ॥ १३
सोऽहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमत्य च ।
इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४
त्वां चेदवध्यमायान्तमतीव प्रियदर्शनम् ।
अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशम् ॥ १५
न हि मे मुच्यते कश्चित्कथंचित्प्रग्रहं गतः ।
गजो वा महिषो वाऽपि पष्टे काले नरोत्तम ॥ १६
नासि केवलसर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता ।
गृहीतः कौरवश्रेष्ठ वरदानमिदं मम ॥ १७
पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद्भुतम् ।
कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः ॥ १८
स मामुवाच तेजस्वी कृपयाऽभिपरिभुतः ।
'यस्त्वया वेष्टितो राजन्मोहमेति महाबलः ।'
मोक्षस्ते भविता राजन्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १९
ततोऽसि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः ।
स्मार्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा ॥ २०
यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिब्रूयादिभागवित् ।
स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदपि ॥ २१

सलं बुद्धिम् ॥ ३१ ॥ अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

कामया इच्छातः ॥ २ ॥ भोगेन वेष्टेन ॥ ८ ॥ उपयो-
क्ष्यामि भक्षितुमिच्छामि । विधानं दैवम् ॥ १५ ॥ पष्टे

कालेऽष्टवाविमकस्माद्वो भागे ॥ १६ ॥ स्मार्तं स्मृतिविषयम् ।
पुराणं चिरकालीनमपि स्मरामीत्यर्थः ॥ २० ॥ विभगविद्या-
त्मानात्मविवेकवित् ॥ २१ ॥

गृहीतस्य त्वया राजन्प्राणिनोपि बलीयसः ।
 सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति ॥ २२
 इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावताम् ।
 मयि संजातहार्दानामय तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥ २३
 सोहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ ।
 सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालाकाङ्क्षी महाब्रुते ॥ २४
 तद्युवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजङ्गमम् ।
 न ते कुप्ये महासर्प नात्मने द्विजसत्तम ॥ २५
 यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः ।
 आगमे यदि वाऽप्राये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ २६
 दैवं पुरुषकारेण को वञ्चयितुमर्हति ।
 दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ २७
 पश्य दैवोपधाताद्वि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् ।
 इमामवस्थां संग्राप्तमनिमित्तमिहाद्य माम् ॥ २८
 किंतु नाद्यानुशोचामि तथाऽऽत्मानं विनाशितम् ।
 तथा तु विपिने न्यस्तान्भ्रातृन्राज्यपरिच्युतान् ॥
 हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षससंकुलः ।
 मां समुद्रीक्षमाणस्ते प्रयतिष्यन्ति विडलाः ॥ ३०
 विनष्टमय मां श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः ।
 धर्मशीला मया ते हि बाध्यन्ते राज्यगृद्धिना ॥ ३१
 अथवा नार्जुनो धीमान्विषादमुपयास्यति ।
 सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३२
 समर्थः स महाबाहुरेकाद्वा सुमहाबलः ।
 देवराजमपि स्थानात्प्रच्यावयितुमञ्जसा ॥ ३३
 किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्धृतदेविनम् ।
 विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भमोहपरावणम् ॥ ३४
 मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
 याऽस्याकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः ॥ ३५
 तस्याः कथं त्वनाथाया मद्विनाशाद्भुजङ्गम ।
 सफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६
 नकुलः सहदेवश्च यमौ च गुरुवर्तिनौ ।
 महाबलसंगुप्तौ नित्यं पुरुषमानिनौ ॥ ३७

भविष्यतो निरुत्साहौ भ्रष्टवीर्यपराक्रमौ ।
 मद्विनाशात्परिभूनाविति मे वर्तते मतिः ॥ ३८
 एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः ।
 भुजङ्गभोगसंरुद्धो नाशकश्च विचेष्टितुम् ॥ ३९
 युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्वस्थचेतनः ।
 अनिष्टदर्शनान्धोरानुत्पातान्परिचिन्तयन् ॥ ४०
 दारुणं ह्यशिवं नार्दं शिवा दक्षिणतः स्थिता ।
 दीप्तायां दिशि चित्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ४१
 एकपक्षाक्षिचरणा वर्तिका घोरदर्शना ।
 रक्तं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यमभासुरा ॥ ४२
 प्रवर्षौ चानिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः ।
 अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ॥ ४३
 पृष्ठतो वायसः कृष्णो ग्राहियाहीति वाशति ।
 मुहुर्मुहुः स्फुरति च दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥ ४४
 हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परितप्यति ।
 सव्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ४५
 धर्मराजोपि मेधावी शङ्कमानो महद्भयम् ।
 द्रौपदीं परिपश्यञ्च क भीम इति भारत ॥ ४६
 शशंस तस्यै पाञ्चाली चिरवातं वृकोदरम् ।
 स प्रतस्ये महाबाहुर्धौम्येन सहितो नृपः ॥ ४७
 द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनंजयम् ।
 नकुलं सहदेवं च व्यादिदेश द्विजान्प्रति ॥ ४८
 स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभुः ।
 मृगयामास कौन्तेयो भीमसेनं महावने ॥ ४९
 स प्राचीं दिशमास्थाय महतो गजयूथपान् ।
 ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्निताम् ॥ ५०
 ततो मृगसहस्राणि मृगेन्द्राणां शतानि च ।
 पतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविशन्नृपः ॥ ५१
 धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थं वातरंहसः ।
 ऊरुवातविनिर्भ्रान्दुमान्व्यावर्जितान्पथि ॥ ५२
 स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्दर्शं गिरिगह्वरे ।

प्यतोऽनिष्टप्रशमनस्य लिङ्गम् ॥ ४४ ॥ विकारः स्फुरणम्
 ॥ ४५ ॥ यूथपान्पतितान्दर्शेऽन्वयः ॥ ५० ॥

कदाचिदभावी सामर्थ्यहीनः कदाचित् भावी सामर्थ्यवान्
 अवश्यं भवति ॥ २६ ॥ पुरुषोक्तिभिरिति शेषः ॥ ३१ ॥
 वर्तिका पक्षिविशेषः ॥ ४२ ॥ दक्षिणो भुजः स्फुरतीति भवि-

[रुक्षमारुतभूयिष्ठे निष्पत्रद्रुमसंकुले ॥
ईरिणे निर्जले देशे कण्टकिद्रुमसंकुले ।

५३

अश्मस्थानुक्षुपाकीर्णे सुदुर्गे विषमोत्कटे ।]
गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्रेष्ठमनुजं तदा ॥

५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

युधिष्ठिराजगरयोः संवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगेन वेष्टितम् ।
दयितं भ्रातरं धीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
कुन्तीमातः कथमिमामापदं त्वमवाप्तवान् ।
कथार्यं पर्वताभोगप्रतिमः पद्मगोत्तमः ॥ २
स धर्मेराजमालक्ष्य आत्ता भ्रातरमग्रजम् ।
कथयामास तत्सर्वं ग्रहणादिविचेष्टितम् ॥ ३
[अयमार्य महासत्त्वो भक्षार्थं मां गृहीतवान् ।
नहुषो नाम राजर्षिः प्राणवानिव संस्थितः ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।

मुच्यतामयमायुष्मन्भ्राता मेऽमितविक्रमः ।
वयमाहारमन्यं ते दास्यामः क्षुन्निवारणम् ॥ ५
सर्प उवाच ।
आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्राप्तो मुखागतः ।
गम्यतां नेह स्यात्तव्यं श्वो भवानपि मे भवेत् ॥ ६
व्रतमेतन्महाबाहो विषयं मम यो व्रजेत् ।
स मे भक्षो भवेत्तात त्वं चापि विषये मम ॥ ७
चिरेणाद्य मयाऽऽहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्षयामि न चान्यमभिकाङ्क्षये ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।
सत्यं सर्प वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ९
किमर्थं च त्वया ग्रस्तो भीमसेनो भुजंगम् ।
किमाहृत्य विदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजंगम् ।
किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ॥ १०

सर्प उवाच ।

नहुषो नाम राजाऽहमासं पूर्वस्तवानध ।
प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ११
ऋतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।
त्रैलोक्यैश्वर्यमच्यग्रं प्राप्तोऽहं विक्रमेण च ॥ १२
तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।
सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिविकां मम ॥ १३
ऐश्वर्यमदमचोऽहमवमत्य ततो द्विजान् ।
इमामगस्त्येन दशामानीत इति मे स्मृतिः ॥ १४
न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदन्वेति पाण्डवः ।
तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १५
पष्ठे काले मयाऽऽहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्षयामि न चान्यदपि कामये ॥ १६
मश्नानुचारितानध व्याहरिष्यसि चेन्मम ।
अथ पश्चाद्विमोक्षयामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १७
युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रूहि सर्प यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।
अपि चेच्छक्र्यां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजङ्गम् ॥ १८
वेद्यं च ब्राह्मणेनेह तद्भवान्वेति केवलम् ।
सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ १९
सर्प उवाच ।
ब्राह्मणः को भवेद्राजन्वेद्यं किंच युधिष्ठिर ।
ब्रवीद्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिनोमि ते ॥ २०
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं दानं क्षमा शीलमानुशस्यं तपो घृणा ।
दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ २१

ईरिणे ऊषरे । क्षुपाः हस्तदृक्षाः ॥ ५४ ॥ एकाशीत्यधिकशतत-
मोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

प्राणवान्वायुभक्षः सर्पइव नहुः सर्पः ॥ ४ ॥

वेद्यं सर्प परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखं च यत् ।
 यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितं २२
 सर्प उवाच ।
 चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव हि ।
 शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ।
 आनृशंसमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥ २३
 वेद्यं यच्चात्र निर्दुःखमसुखं च नराधिप ।
 ताभ्यां हीनं पदं चान्यत्र तदस्तीति लक्ष्यो ॥ २४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 शूद्रे तु भद्रवेष्टस्म द्विजे तच्च न विद्यते ।
 न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः २५
 यत्रैतल्लभ्यते सर्पं वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
 तत्रैतन्न भवेत्सर्पं तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २६
 यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतेति च ।
 ताभ्यां हीनमतोऽन्यत्र पदं नास्तीति चेदपि २७
 एवमेतन्मतं सर्पं ताभ्यां हीनं तु विद्यते ।
 यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता २८
 एवं वै सुखदुःखाभ्यां हीनमस्ति पदं क्वचित् ।
 एषा मम मतिः सर्पं यथा वा मन्यते भवान् ॥ २९
 सर्प उवाच ।
 यदि ते वृत्ततो राजन्ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।

यथा जातिस्तदायुष्मन्कृतिर्यावन्न विद्यते ॥ ३०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।
 संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ ३१
 सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति यदा नराः ।
 वाङ्मथुनमथो जन्म मरणं च समं नृणाम् ॥ ३२
 इदमर्थं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।
 तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ ३३
 प्राज्ञाभिर्वर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
 'तथोपनयनं प्रोक्तं द्विजातीनां यथाक्रमम् ।'
 तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥
 वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष यावद्वेदेन जायते ।
 तस्मिन्नेवं मतिर्द्वैधे मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ३५
 कृतकृत्याः सर्ववर्णा यदि वृत्तं न पश्यति ।
 संकरस्त्वत्र नागेन्द्र बलवान्मसमीक्षितः ॥ ३६
 यत्रेदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।
 तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥ ३७
 सर्प उवाच ।
 श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
 भक्षयेयमहं कस्माद्वातरं ते वृकोदरम् ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

स्वप्रपन्नोत्तरदामनुष्ठेनाजगररूपिणा बहुवेणु युधिष्ठिरं प्रति स्वस्याजगरभावसंभवहेतुकथनपूर्वकं भीमं विमुच्य पुनः स्वर्गं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
 ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्भतिरनुत्तमा ॥ १
 सर्प उवाच ।
 पात्रे दत्त्वा मियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।

अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २
 युधिष्ठिर उवाच ।
 दानाद्वा सर्पं सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
 अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ३
 सर्प उवाच ।

ताभ्यां हीनं न विद्यते इति श्र. पाठः ॥ २८ ॥ हीनं नास्ति पदं क्वचित् इति श्र. पाठः ॥ २९ ॥ प्रधानं च तदिष्टं चेति कर्मधारयः ॥ ३३ ॥ नाभिर्वर्धनाशालच्छेदनात् ॥ ३४ ॥

यदि वृत्तं न विद्यते इति श्र. पाठः । यदि वृत्तं न पश्यति इति ख. पाठः । यदि वृत्तं न दृश्यते इति घ. पाठः ॥ ३६ ॥ अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

दानं च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च ।
 एषां कार्यगरीयस्त्वादृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४
 कचिदानप्रयोगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
 सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र कचिदानं विशिष्यते ॥ ५
 एवमेव महेष्वास प्रियवाक्यान्महीपते ।
 अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६
 एवमेतद्भवेद्राजन्कार्यापेक्षमनन्तरम् ।
 यदभिप्रेतमन्यत्ते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥ ७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं स्वर्गे गतिः सर्प कर्मणां च फलं ध्रुवम् ।
 अशरीरस्य दृश्येत प्रब्रूहि विषयांश्च मे ॥ ८
 सर्प उवाच ।
 तिस्रो वै गतयो राजन्परिदृष्टाः स्वकर्मभिः ।
 मानुषं स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तत्रिधा ॥ ९
 तत्र वै मानुषालोकादानादिभिरनादिभिः ।
 अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १०
 विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् ।
 तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ११
 कामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः ।
 मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते ॥ १२
 तिर्यग्योन्याः पृथग्भावो मनुष्यार्थे विधीयते ।
 गवादिभ्यस्तथाऽश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३
 सोयमेता गतीस्तात जन्तुश्चरति कार्यवान् ।
 निम्ने महति चात्मानमवस्थाप्य च वै नृप ॥ १४
 जातो जातश्च बलवान्भुङ्क्ते नाम्नाऽथ देहवान् ।
 फलार्थस्तात निष्पृक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥ १५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।
 तस्याधिष्ठानमन्धग्नौ ब्रूहि सर्प यथातथम् ॥ १६
 किं न गृह्णासि विषयान्युगपत्त्वं महामते ।
 एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पद्मसत्तम ॥ १७
 सर्प उवाच ।
 तदात्मद्रव्यमायुष्मन्देहसंश्रयणान्वितम् ।

करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८
 ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ ।
 तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥ १९
 मनसा तात पर्येति क्रमशो विषयानिमान् ।
 विषयायतनत्वेन भूतात्मा क्षेत्रविष्ठितः ॥ २०
 तत्र चापि नरव्याघ्र मनो जन्तोर्विधीयते ।
 तस्माद्युगपदत्रास्य ग्रहणं नोपपद्यते ॥ २१
 स आत्मा पुरुषव्याघ्र भुवोरन्तरमाश्रितः ।
 बुद्धिं द्रव्येषु सृजति विविधेषु परावराम् ॥ २२
 बुद्धेरुत्तरकालं च वेदना दृश्यते बुधैः ।
 एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥ २३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परम् ।
 एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ २४
 सर्प उवाच ।
 बुद्धिरात्मानुगाऽजीव उत्पातेन विधीयते ।
 तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत् ॥ २५
 बुद्धिरुत्पद्यते कार्यान्मनस्तुत्पन्नमेव हि ।
 बुद्धेरुणविधानेन मनस्तद्गुणवद्भवेत् ॥ २६
 एतद्विशेषणं तात मनोबुद्ध्योर्मयेरितम् ।
 त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वा मन्यसे स्वयम् ॥ २७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अहो बुद्धिमतांश्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव ।
 विदितं वेदितव्यं ते कस्माच्चक्षुषं पृच्छसि ॥ २८
 सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशतस्वर्गवासिनम् ।
 एवमद्भुतकर्मणमिति मे संशयो महान् ॥ २९
 सर्प उवाच ।
 सुप्रज्ञमपि चेच्छरमृद्धिर्भोहयते नरम् ।
 वर्तमानः सुखे सर्वो नावैतीति मतिर्मम ॥ ३०
 सोहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।
 पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां तु संबोधयाम्यहम् ॥ ३१
 कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परंतप ।
 क्षीणः श्लाघः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥
 अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।

अभिमानेन मत्तः सन्कंचिन्नान्यमचिन्तयम् ॥३३
 ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
 वरं मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ३४
 चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
 तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टेर्बलं मम ॥ ३५
 ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिविकां मम ।
 स मामपनयो राजन्भ्रंशयामास वै श्रियः ॥ ३६
 तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो महाशुनिः ।
 अगस्त्येन ततोस्म्युक्तो ध्वंसं संप्रेति वैरूपा ॥३७
 ततस्तस्माद्रिमानाभ्यात्प्रच्युतश्च्युतलक्षणः ।
 प्रपतन्बुबुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ ३८
 अयाचं तमहं विभ्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
 प्रमादात्संप्रमूढस्य भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ ३९
 ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
 युधिष्ठिरो धर्मराजः शापाच्चां मोक्षयिष्यति ॥४०
 अभिमानस्य वै तस्य बलस्य च नराधिप ।
 फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१
 ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।
 ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाऽहमचूचुदम् ॥४२
 सत्यं दमस्तपो योगमहिंसा ज्ञाननित्यता ।

साधकानि सतां पुंसां न जातिर्नकुलं नृप ॥४३
 अरिष्ट एष ते आता मुक्तो भीमो महाशुज ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥४४
 'स चायं गुरुष्वयाग्र कालः पुण्य उपागतः ।
 तदस्मात्कारणात्पार्थ कार्यं तन्मे महत्कृतम् ॥' ४५
 वैशंपायन उवाच ।
 'ततस्तस्मिन्मुहूर्ते विमानं कामगामि वै ।
 अवपातेन महता तत्रावाप तदुत्तमम् ॥' ४६
 इत्युक्त्वाऽऽजगरं देहं मुक्त्वा स नहुषो नृपः ।
 दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ ४७
 युधिष्ठिरोपि धर्मात्मा आत्रा भीमेन संगतः ।
 यौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरागमत् ॥ ४८
 ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।
 कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४९
 तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे आतरन्नास्य ते त्रयः ।
 आसन्सुव्रीडिता राजन्द्रौपदी च यशस्विनी ॥५०
 ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेप्सया ।
 मैवमित्युवन्भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥ ५१
 पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
 हर्षमाहारयाचकुर्विजहुश्च मुदा युताः ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

समाप्तं चेदमाजगरं पर्व ॥ १० ॥

(अथ मार्कण्डेयसमास्यापर्व ॥ ११ ॥)

चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

वर्षाशरद्वर्णनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरादिभिर्ह्येतन्नरास्तुनः काम्यकवचध्वेषाः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

निदायान्तकरः कालः सर्वभूतसुखावहः ।

करान्मम प्रयच्छन्तीति श्र. पाठः ॥ ३४ ॥ अभिमानस्य
 घोरस्य पापस्य च इति श्र. पाठः ॥ ४१ ॥

तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥ १

छादयन्तो महाघोषाः स्वं दिसश्च बलाहकाः ।

त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

प्रववर्षुर्दिवात्रमसिताः सततं तदा ॥ २
 तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अपेतार्कप्रभाजालाः सविद्युन्मण्डलमभाः ॥ ३
 विरूढशष्पा धरणी मसदंशसरीसृपा ।
 बभूव पयसा सिक्ता शान्तधूमरजोगणा ॥ ४
 न स प्रज्ञायते किञ्चिदम्भसा समवस्तृते ।
 समं वा विषमं वाऽपि नद्यो वा स्यावराणि वा ५
 क्षुब्धतोया महावेगाः श्वसमाना इवाशुषाः ।
 सिन्धवः शोभयांचक्रुः काननानि तपात्यये ॥ ६
 नदतां काननान्तेषु श्रूयन्ते विविधाः स्वनाः ।
 वृष्टिभिस्ताव्यमानानां वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ७
 स्तोककाः शिखिनश्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह ।
 मत्ताः परिपतन्ति स ददुराश्चैव दर्पिताः ॥ ८
 तदा बहुविधाकारा प्रावृण्मेघानुनादिता ।
 अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ॥ ९
 क्रौञ्चहंससमाकीर्णा शरत्प्रसुदिताऽभवत् ।
 रूढकक्षवनमस्था प्रसन्नजलनिम्नगा ॥ १०

विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाऽभवत् ।
 मृगद्विजसमाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११
 दृश्यन्ते शान्तरजसः क्षपाजलदशीतलाः ।
 ग्रहनक्षत्रसङ्घैश्च सोमेन च विराजिताः ॥ १२
 कुमुदैः पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ।
 नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलंकृताः ॥ १३
 आकाशसंकाशजलां तीरवानीरसंकुलाम् ।
 बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्था सरस्वतीम् ॥ १४
 ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।
 पश्यन्तो दृढधन्वानः परिपूर्णं सरस्वतीम् ॥ १५
 तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसन्धौ स शारदी ।
 तत्रैव वसतामासीत्कार्तिकी जनमेजय ॥ १६
 पुण्यकृद्भिर्महासत्त्वैस्तापसैः सह पाण्डवाः ।
 तत्सर्वं भरतश्रेष्ठ समूहयोंगमुत्तमम् ॥ १७
 तमिस्राभ्युदये तस्मिन्धौम्येन सह पाण्डवाः ।
 स्रूतैः पौरोगवैः साकं काम्यकं प्रयशुर्वनम् ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

पाण्डवानां पुनः काम्यकागमत्वं श्रुत्वा कृष्णेन सत्यभामया सह तत्रागमनम् ॥ १ ॥ तथा भारवमार्कण्डेययोरान-
 मर्षं च ॥ २ ॥ मार्कण्डेयेन श्रीकृष्णचोदनया पुराणकथाकथनारम्भः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 काम्यकं प्राप्य कौरव्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 कृतातिध्या मुनिगणैर्निषेदुः सह कृष्णया ॥ १
 ततस्तान्परिविष्टस्तान्वसतः पाण्डुनन्दनान् ।
 ब्राह्मणा बहवस्तत्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २
 अथात्रवीद्विजः कश्चिदर्जुनस्य प्रियः सखा ।
 स एष्यति महाबाहुर्वशी शौरिरुदारधीः ॥ ३

विदिता हि हरेर्युयमिहायाताः कुरुद्वहाः ।
 सदा हि दर्शनाकाङ्क्षी श्रेयोन्वेषी च वो हरिः ॥ ४
 बहुवत्सरजीवी च मार्कण्डेयो महातपाः ।
 स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान्समेष्यति ॥ ५
 तथैव ब्रुवतस्तस्य प्रत्यदृश्यत केशवः ।
 शैव्यसुग्रीवयुक्तेन रथेन रथिनांवरः ॥ ६
 मघवानिव पौलोम्या सहितः सत्यभामया ।

असिताः कृष्णवर्णाः ॥ २ ॥ तपात्यये वर्षासु निकेता इव
 मण्डपीभूता इत्यर्थः ॥ ३ ॥ समवस्तृते आच्छादिते । स्वाव-
 राणि भूतलादीनि ॥ ५ ॥ आशुषाः तीव्रवेगाः । सिन्धवः नद्यः
 ॥ ६ ॥ स्तोककाश्चातकाः । ददुराः मण्डूकाः ॥ ८ ॥ मरुध-
 न्वसु गिरेः शुष्कस्थानेषु ॥ ९ ॥ रूढकक्षाणि बहुतृणानि वना-

नि प्रस्थशब्दोदितानि सानूनि च यस्यां सा तथा ॥ १० ॥
 कार्तिकी कृतिकायुक्ता पौर्णमासी ॥ १६ ॥ योंगं युज्यते रथा-
 दाभिति व्युत्पत्त्या वाहनादिकं समूहः आरोपितमार्गं कृतवन्तः
 ॥ १७ ॥ चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

उपायाद्देवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ७
 अवतीर्थ रथात्कृष्णो धर्मराजं यथाविधि ।
 वचन्दे मुदितो धीमान्भीमं च बलिनां वरम् ॥ ८
 पूजयामास धौम्यं च यमाभ्यामभिवादितः ।
 परिष्वज्य महाभागां द्रौपदीं पर्यसान्त्वयत् ॥ ९
 स दृष्ट्वा फल्गुनं वीरं चिरस्य मिथमागतम् ।
 पर्यष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिंदमः ॥ १०
 तथैव सत्यभामाऽपि द्रौपदीं परिष्वजे ।
 पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥
 ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।
 आनर्तुः पुण्डरीकाक्षं परिव्रुव्य सर्वशः ॥ १२
 कृष्णस्तु पार्थेन समेत्य विद्वान्
 धनंजयेनासुरमर्दनेन ।
 बभौ यथा भूतपतिर्महात्मा
 समेत्य साक्षाद्भगवान्गुहेन ॥ १३
 ततः समस्तानि किरीटमाली
 वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय ।
 उक्त्वा यथावत्पुनरन्वपृच्छ-
 त्सिन्धुभद्रां च तथाऽभिमन्युम् ॥ १४
 धौम्यं च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
 यमौ च भीमं च दशार्हसिंहः ।
 उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन
 प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः ॥ १५
 स पूजयित्वा मधुहा यथाव-
 त्पार्थीश्च कृष्णां च पुरोहितं च ।
 उवाच राजानमभिप्रशंसन्
 युधिष्ठिरं तेन सहोपविश्य ॥ १६
 धर्मः परः पाण्डव राज्यलाभा-
 त्तस्यादिमाहुस्तप एव राजन् ।
 सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं
 जितस्त्वयाज्यं च परश्च लोकाः ॥ १७

अधीतमग्रे चरता व्रतानि
 सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नम् ।
 क्षात्रेण धर्मेण वसूनि लब्ध्वा
 सर्वे ह्यवाप्ताः क्रतवः पुराणाः ॥ १८
 न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति
 कामात्र किञ्चित्कुरुषे नरेन्द्र ।
 न चार्थलोभात्प्रजहासि धर्मं
 तस्मात्प्रभानादसि धर्मराजः ॥ १९
 दानं च सत्यं च तपश्च राजन्
 क्षमा च शान्तिश्च दमो धृतिश्च ।
 अवाप्य राष्ट्राणि वसूनि भोगा-
 नेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥ २०
 हतं च देशं कुरुजाङ्गलानां
 कृष्णां सभायामवशां च पश्यन् ।
 अपेतधर्मव्यवहारवृत्तं
 सहेत तत्पाण्डव कस्त्वदन्यः ॥ २१
 असंशयं सर्वसमृद्धकामः
 क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक् ।
 अद्यैव तन्निग्रहणं कुरुणां
 यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ २२
 प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं
 दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः ।
 दिष्ट्या समग्राऽसि धनंजयेन
 समागतेत्येवमुवाच कृष्णः ॥ २३
 कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधाना-
 स्तवात्मजास्ते शिशवः सुशीलाः ।
 सद्भिः सदैवाचरितं समार्धिं
 चरन्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥ २४
 राज्ये नियुक्तैश्च निमग्न्यमाणाः
 पित्रा च कृष्णे तव सोदैरैश्च ।
 न यज्ञसेनस्य न मातुलानां
 गृहेषु बाला रतिमामुवन्ति ॥ २५

आनर्तमेवाभिमुखाः शिवेन
 गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
 तवात्मजा वृष्णिपुरं प्रविश्य
 न दैवतेभ्यः स्पृहयन्ति कृष्णे ॥ २६
 यथा त्वमेवार्हसि तेषु वृत्तं
 प्रयोक्तुमार्या च यथैव कुन्ती ।
 तेष्वप्रमादेन तथा करोति
 तथैव भूयश्च तथा सुभद्रा ॥ २७
 यथाऽनिरुद्धस्य यथाऽभिमन्यो-
 र्यथा सुनीथस्य यथैव भानोः ।
 तथा विनेता च गतिश्च कृष्णे
 तवात्मजानामपि रौक्मिणेयः ॥ २८
 गदासिचर्मग्रहणेषु शूरा-
 नस्त्रेषु शिक्षासु रथाश्वयाने ।
 सम्यग्विनेता विनयेदतन्त्री-
 स्तांश्चाभिमन्युं च सदा कुमारान् ॥ २९
 स चापि सम्यक्प्रणिधाय शिक्षां
 शस्त्राणि चैषां विधिवत्प्रदाय ।
 तवात्मजानां च तथाऽभिमन्योः
 पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिणेयः ॥ ३०
 यथा विहारं प्रसमीक्षमाणाः
 प्रयान्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ।
 एकैकमेषामनुयान्ति तत्र
 रथाश्च यानानि च दन्तिनश्च ॥ ३१
 अथाब्रवीद्धर्मराजं तु कृष्णो
 दशार्हयोधाः कुकुरान्वकाश्च ।
 एते निदेशं तव पालयन्त-
 स्तिष्ठन्तु यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३२
 आवर्ततां कार्ष्णिकवेगवाता
 हलायुधप्रग्रहणा मधूनाम् ।
 सेना तवार्थेषु नरेन्द्र यथा
 ससादिपत्यश्चरथा सनागा ॥ ३३

प्रस्थाप्यतां पाण्डव धार्तराष्ट्रः
 सुयोधनः पापकृतां वरिष्ठः ।
 स सानुबन्धः समुहद्रणश्च
 भौमस्य सौमाधिपतेश्च मार्गम् ॥ ३४
 कामं तथा तिष्ठ नरेन्द्र तस्मिन्-
 न्यथा कृतस्ते समयः सभायाम् ।
 दशार्हयोधैस्तु हतारियोधं
 प्रतीक्षतां नागपुरं प्रथमम् ॥ ३५
 व्यपेतमन्युर्व्यपनीतपाप्मा
 विहृत्य यत्रेच्छसि तत्र कामम् ।
 ततः समृद्धिप्रभवं विशोकः
 प्रपत्स्यसे नागपुरं सराष्ट्रम् ॥ ३६
 ततस्तदाज्ञाय मत्तं महात्मा
 यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन ।
 अशस्य विमेश्य च धर्मराजः
 कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३७
 असंशयं केशव पाण्डवानां
 भवान्नातिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।
 कालोदये तच्च ततश्च भूयः
 कर्ता भवान्कर्म न संशयोस्ति ॥ ३८
 यथाप्रतिज्ञं विहृतश्च कालः
 सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु ।
 अज्ञातचर्यां विधिवत्समाप्य
 भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३९
 एवैव बुद्धिर्जुषतां सदा त्वां
 सत्ये स्थिताः केशव पाण्डवेयाः ।
 सदानधर्माः सजलाः सदाराः
 सवान्धवास्त्वच्छरणा हि पार्थाः ॥ ४०
 वैशंपायन उवाच ।
 तथा वदति वाष्णोये धर्मराजे च भारत ।
 अथ पश्चात्तपोद्भूतो बहुवर्षसहस्रधृक् ।
 प्रत्यहस्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ४१

आनर्तं द्वारकादेशम् ॥ २६ ॥ विनेता शिक्षयिता रौक्मिणेयः
 प्रबुद्धः ॥ २८ ॥ मधूनां माथुराणाम् । हलायुधः प्रग्रहणो
 निबन्ता वसाः सा सेना । यथा समृद्धा ॥ ३३ ॥ भौमस्य

नरकाशुरस्य सौमाधिपतेः सत्त्वस्य । सत्त्वस्य सौमाधिपतेश्च
 मार्गमिति ख. पाठः ॥ ३४ ॥

अजरश्चामरश्चैव रूपौदार्यगुणान्वितः ।
 व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्वात्पञ्चविंशकः ॥ ४२
 तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ।
 उपातिष्ठन्त ते सर्वे पाण्डवाः सहयादवाः ॥ ४३
 तमर्चितं सुविश्वस्तमासीनमृषिसत्तमम् ।
 ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानां च केशवः ॥ ४४
 शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
 द्रौपदी सत्यभामा च तथाऽहं परमं वचः ॥ ४५
 पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचारान्सनातनान् ।
 राज्ञां स्त्रीणामृषीणां च मार्कण्डेय प्रचक्ष्व नः ॥ ४६
 वैशंपायन उवाच ।
 तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।

आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४७
 तमप्यथ महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः ।
 पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थुर्मेनीषिणः ॥ ४८
 नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतक्षणात् ।
 मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ४९
 उवाच त्रैनं कालज्ञं सयन्निव सनारदः ।
 ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु विवक्षितम् ॥ ५०
 एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।
 क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ५१
 एवमुक्ताः क्षणं चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः ।
 मध्यंदिने यथादित्यं प्रेक्षन्तस्ते महामुनिम् ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

मार्कण्डेयेन सुविष्टिरादीन्प्रति प्राणिनां सुकृतदुष्कृतफलभोगादिप्रकारनिरूपणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महामुनिम् ।
 कथासंजननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ १
 भवान्देवतदैत्यानामृषीणां च महात्मनाम् ।
 राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः पुरातनः ॥ २
 सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः काङ्क्षितश्चिरम् ।
 अयं च देवकीपुत्रः प्राप्तोऽस्नानवलोककः ॥ ३
 भ्रमत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्ट्वाऽऽत्मानं सुखाक्युतम् ।
 धार्तराष्ट्रांश्च दुर्वृत्तानृक्ष्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ४
 कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य वा ।
 स्वफलं तदुपाश्नाति कथं कर्ता सिद्धीश्वरः ॥ ५
 अथवा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदांवर ।
 इह वा कृतमन्वेति परदेहेऽथवा पुनः ॥ ६
 देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुभाशुभैः ।
 कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ॥ ७

ऐहलौकिकमेवैतदुताहो पारलौकिकम् ।
 क्व वा कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 त्वद्युक्तोऽयमनुमश्रो यथावद्वदतांवर ।
 विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थं त्वं तु पृच्छसि ॥ ९
 अत्र ते कथयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
 यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्रुते ॥ १०
 निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ।
 ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥ ११
 अमोघफलसंकल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
 ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुसत्तम ॥ १२
 सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन नमस्तलम् ।
 ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ॥ १३
 स्वच्छन्दमरणाश्वासनराः स्वच्छन्दजीविनः ।
 अल्पबाधा निरातङ्गाः सिद्धार्था निरुपद्रवाः ॥ १४

पञ्चविंशकः षडैरिति शेषः ॥ ४२ ॥ अवलोककः अवलोकनायै ॥ ४७ ॥ पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

कथ्यतः समुद्दिशुतान् ॥ ४ ॥ स्थित्यर्थं लोकरक्षार्थम् ।
 वेदितव्यं ते स्पष्टव्यमनुपृच्छसीति ध. पाठः ॥ ९ ॥

द्रष्टारो देवसङ्गानामृषीणां च महात्मनाम् ।
 प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः ॥ १५
 आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
 ततः कालान्तरे तस्मिन्पृथिवीसलचारिणः ॥ १६
 कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ।
 लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्ता देवैस्ततो नराः ॥ १७
 अशुभैः कर्मभिः पाषास्तिर्यङ्गिरयगाभिनः ।
 संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥ १८
 मोघेष्टा मोघसंकल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ।
 'काङ्क्षिणः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः' ॥ १९
 सर्वाभिज्ञश्चिन्तयैव संवृत्ताः क्लेशदायिनः ।
 अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्निताः ॥ २०
 दौष्कल्या व्याधिवहुला दुरात्मानोऽभिजापिनः ।
 भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ।
 नाथन्तः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नचेतसः ॥ २१
 जन्तौः प्रेतस्य कौन्तेय गतिः स्वैरिह कर्मभिः ।
 प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क तिष्ठति ॥ २२
 कस्यस्तत्समुपाश्रति मुकुतं यदि वेतरत् ।
 इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥ २३
 अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ।
 शुभानामशुभानां च कुरुते संचयं महत् ॥ २४
 आयुषोऽन्ते महायेदं क्षीणप्रायं कलेबरम् ।
 संभवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराऽभवः ॥ २५
 तत्रास्य स्वकृतं कर्म च्छायेवानुगतं सदा ।
 फलस्य सुखार्हो वा दुःखार्हो वाऽथ जायते ॥ २६
 कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ।
 अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥ २७
 एषा तावदबुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर ।
 अतः परं ज्ञानवतां निबोध गतिस्तु चमाम् ॥ २८
 मनुष्यास्तप्ततपसः सर्वागमपरायणाः ।
 स्थिरव्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ २९

सुशीलाः शुक्रजातीयाः शान्ता दान्ताः सुतेजसः ।
 शुचियोन्यन्तरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥ ३०
 जितेन्द्रियत्वाद्वशिनः सत्कृत्यान्मन्दराणिणः ।
 अल्पाबाधपरित्रासा भवन्ति निरुपद्रवाः ॥ ३१
 च्यवन्तं जायमानं च गर्भस्थं चैव सर्वशः ।
 स्वमात्मानं परं चैव बुध्यन्ते ज्ञानचक्षुषः ॥ ३२
 ऋषयस्ते महात्मानः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ।
 कर्मभूमिमिमां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् ।
 'कृत्वा शुभानि कर्माणि ज्ञानेन भरतर्षभ' ॥ ३३
 किंचिदैवाद्वैतालिकचिर्लिकचिदेव स्वकर्मभिः ।
 प्राप्नुवन्ति नरा राजन्मा तेऽस्त्वन्या विचारणा ॥ ३४
 इमामत्रोपमां चापि निबोध वदतांवर ।
 मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर ॥ ३५
 इहैवैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।
 इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ॥ ३६
 धनानि येषां विपुलानि सन्ति
 नित्यं रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः ।
 तेषामयं शत्रुवरमल्लोको
 नासौ सदा ग्राम्यसुखे रतानाम् ॥ ३७
 ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः
 स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहान् ।
 जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा-
 स्तेषामसौ नायमरिमल्लोकः ॥ ३८
 ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति
 धर्मेण लब्ध्वा च धनानि काले ।
 दारानवाप्य क्रतुभिर्व्यजन्ते
 तेषामयं चैव परश्च लोकः ॥ ३९
 ये नैव विद्यां न तपो न दानं
 न चापि मूढाः प्रजने यत्नन्ते ।
 न चापि गच्छन्ति शुभान्यभागा-
 स्तेषामयं चैव परश्च नास्ति ॥ ४०

माया कूटकार्षापणादिः व्याजं दम्भः तदेवोपजीवन्ति ननु धर्मम् । ते मायाव्याजोपजीविनः ॥ १७ ॥ नाथन्तः प्रार्थय-
 माणाः । कामानां कामान् ॥ २१ ॥ अनुनयं सिद्धान्तम् ।

॥ २३ ॥ शरीरेण मानवो विधिवन्तुतः इति क. पाठः ॥ २४ ॥
 जितेन्द्रियाः प्राणिनश्चे निवृत्ताः इति झ. पाठः ॥ ३८ ॥ प्रजने
 पुत्रोत्पादने ॥ ४० ॥ यद्वशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

सर्वे भवन्तस्त्वतिवीर्यसत्त्वा
दिव्यौजसः संहननोपपन्नाः ।
लोकादमुष्मादवनिं प्रपन्नाः
स्वधीतविद्याः सुरकार्यहेतोः ॥ ४१
कुत्वैव कर्माणि महान्ति शूरा-
स्तपोदमाचारविहारशीलाः ।

देवानृषीन्नेतगतांश्च सर्वा-
न्संतर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ४२
स्वर्गं परं पुण्यकृतां निवासं
क्रमेण संप्राप्यथ कर्मभिः स्वैः ।
माभूद्विशङ्का तव कौरवेन्द्र
दृष्ट्वाऽऽत्मनः क्लेशमिमं सुखार्थम् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

मार्कण्डेयेन शुचिष्ठिरादीन्प्रति नृत्तस्य पुनरुज्जीवनशिक्षयादिरूपब्राह्मणमाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयं महात्मानमूचुः पाण्डुसुतास्तदा ।
माहात्म्यं द्विजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् १
एवमुक्तः स भगवान्मार्कण्डेयो महातपाः ।
उवाच सुमहातेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २
हेहयानां कुलकरो राजा परपुरंजयः ।
कुमारो रूपसंपन्नो मृगयां व्यचरद्बली ॥ ३
चरमाणस्तु सोऽरण्ये तृणवीरुत्समावृते ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददर्श मुनिमन्तिके ॥ ४
स तेन हिंसितोऽरण्ये मन्यमानेन वै मृगम् ।
व्यथितः कर्म तत्कृत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ ५
जगाम हेहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनाम् ।
राज्ञां राजीवनेत्रोसौ कुमारः पृथिवीपते ॥ ६
तेषां च तद्यथावृत्तं कथयामास वै तदा ।
'स कुमारो महीपालो हेहयानां महीभृताम् ॥ ७
तं चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाशिनम् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दीनमानसाः ॥ ८
कस्यायमिति ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः ।
जग्मुश्चारिष्टनाम्नोऽथ तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जसा ॥ ९
तेऽभिवद्य महात्मानं तं मुनिं संशितव्रतम् ।
तस्युः सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाहरत् ॥ १०
ते तमूचुर्महात्मानं न वयं सक्रियां मुने ।

त्वत्तोऽर्हाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः ॥
तानब्रवीत्स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः ।
क चासौ ब्रूत सहिताः पश्यध्वं मे तपोबलम् १२
ते तु तत्सर्वमखिलमाख्यायास्मै यथातथम् ।
नापश्यंस्तमृषिं तत्र गतासुं ते समागताः ॥ १३
अन्वेषमाणाः सत्रीडाः सुप्तवद्रतमानसाः ।
तानब्रवीत्तत्र मुनिस्तार्क्ष्यः परपुरंजयः ॥ १४
स्यादयं ब्राह्मणः सोऽथ युष्माभिर्घो विनाशितः ।
पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोबलसमन्वितः ॥ १५
ते च दृष्ट्वैव तमृषिं विस्मयं परमं गताः ।
महदाश्चर्यमिति वै ते भ्रुवाणा महीपते ॥ १६
मृतो ह्ययमितो दृष्टः कथं जीवितमाप्तवान् ।
किमेतत्तपसो वीर्यं येनायं जीवितः पुनः ।
श्रोतुमिच्छामहे विप्र यदि श्रोतव्यमित्युत ॥ १७
स तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः ।
कारणं च प्रवक्ष्यामि हेतुयोगं समासतः ।
'मृत्युः प्रभवते येन नास्माकं नृपसत्तमाः ॥ १८
शुद्धाचारादनलसाः साध्वीपासनतत्पराः ।
शुद्धाग्नाः शुद्धसदना ब्रह्मचर्यव्रतान्विताः ॥ १९
सत्यमेवाभिजानीमो नानृते कुर्महे मनः ।
स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तसान्मृत्युभयं न नः ॥ २०
यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां कथयामहे ।

उत्तरासङ्गः प्रावरणम् ॥ ४ ॥ जग्मुश्चारिष्टनेत्रोऽथ इति
श. पाठः । अरिष्टनेमिचन्द्र इकारान्तोऽप्यत्र भक्तन्तोऽपि ज्ञेयः

॥ ९ ॥ तार्क्ष्यः तृक्षस कश्यपस्यापत्यम् ॥ १४ ॥

तेषां हि चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २१
अतिथीनश्रपानेन भृत्यानत्यशनेन च ।
संभोज्य शेषमश्रीमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २२
क्षान्ता दान्ताः क्षमाशीलास्तीर्थदानपरायणाः ।
पुण्यदेशनिवासाश्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ।

तेजस्विदेशवासाश्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २३
एतद्वै लेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्सराः ।
गच्छध्वं सहिताः सर्वे न पापाद्भयमस्ति वः ॥ २४
एवमस्तिवति ते सर्वे प्रतिपूज्य महामुनिम् ।
स्वदेशमगमन्हृष्टा राजानो भरतर्षभ ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति वैश्यासामेधे अत्रिगौतमविवादानुवादेन ब्राह्मणमाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

भूय एव तु माहात्म्यं ब्राह्मणानां निबोध मे ।
वैन्यो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ॥ १
तमत्रिर्गन्तुमारेभे वित्तार्थमिति नः श्रुतम् ।
भूयोऽर्थं नानुरुध्यत्स धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ॥ २
स विचिन्त्य महातेजा वनमेवान्वरोचयत् ।
धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ ३
ग्राप्स्यामः फलमत्यन्तं बहुलं निरुपद्रवम् ।
अरण्यमननं क्षिप्रं रोचतां वो गुणाधिकम् ॥ ४
तं भार्या प्रत्युवाचाथ धनमेवानुरुन्धती ।
वैन्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बहु ॥ ५
स ते दास्यति राजर्षिर्यजमानोऽर्थिने धनम् ।
तत आदाय विप्रर्षे प्रतिगृह्य धनं बहु ॥ ६
भृत्यान्सुतान्संविमज्य ततो व्रज यथेप्सितम् ।
एष वै परमो धर्मो धर्मविद्विरुदाहृतः ॥ ७
अत्रिर्वाच ।

कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना ।
वैन्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ८

तेषां दुश्चरितं ब्रूमः इति श्र. पाठः ॥ २१ ॥ तेजस्विनां योग-
सिद्धानां देशः सामीप्यम् । तत्समादित्यर्थः ॥ २३ ॥ सप्ताशी-
त्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

सोऽत्रिर्गन्तुं भूयो नानुरुध्यत् अत्यन्तमर्थार्थी न बभूव ।
कुतः । धर्मव्यक्तिर्धर्मस्य फलद्वाराऽभिव्याक्तिः । फलव्यक्त्या हि
धर्मो नश्यत्यतस्तद्रक्षणार्थं नैच्छदित्यर्थः ॥ २ ॥ वनं गन्तुमिति
शेषः ॥ ३ ॥ निरुपद्रवमक्षयं मोक्षाख्यम् ॥ ४ ॥ धर्ममेवानु-
तन्वतीति श्र. पाठः । धर्मं यज्ञादिकं अनुतन्वती विस्तारयन्ती ।

कित्वस्ति तत्र द्वेष्टारो निवसन्ति हि मे द्विजाः ।
यथा मे गौतमः ग्राह ततो न व्यवसाम्यहम् ॥ ९
तत्र स वाचं कल्याणीं धर्मकामार्थसंहिताम् ।
मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्ततस्ते वै निरर्थिकाम् ॥ १०
गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव ।
गाश्च मे दास्यते वैन्यः प्रभूतं चार्थसंचयम् ॥ ११
एवमुक्त्वा जगामाशु वैन्ययज्ञं महातपाः ।
गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाव तं नृपम् ॥ १२
वाक्यैर्मङ्गलसंयुक्तैः पूजयानोऽब्रवीद्वचः ।
राजन्धन्यस्त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ।
स्तुवन्ति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित् ॥
तमब्रवीदपिः क्रुद्धो वचनं वै महातपाः ॥ १४
गौतम उवाच ।
मैवमत्रे पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ।
अत्र नः प्रथमो धाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।

अथात्रिरपि राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ।
अयमेव विधाता च तथैवेन्द्रः प्रजापतिः ।

हेतौ शत्रुप्रत्ययः । धर्मार्थं धनमेवाव्यस्येत्पुनरावेत्यर्थः ॥ ५ ॥
राजप्रतिग्रहे दोषं जानन्नत्रिस्तत्र विप्रमुपन्यस्यति कथित
इत्यादिना ॥ ८ ॥ व्यवसामि उद्यमं करोमि ॥ ९ ॥ एवं
जानन्नपि स्नेहशेषात्तत्कर्तुं प्रतिजानीते गमिष्यामीति ॥ ११ ॥
धन्यो धनार्हः ईश हेहिता नियन्ता । प्रथमः हिरण्यगर्भश्च
अप्रजः । नृपः मनुष्याणां रक्षकः ॥ १३ ॥ अत्र परलोकमेव
बहुमन्वानो गौतम आहू मैवमिति ॥ १५ ॥ तत्रेन्द्रश्चात्र
राजैव महेन्द्र इति विचार्यो अत्रिः परपक्षं वृषयति अयेति

त्वमेव मुह्यसे मोहान्न प्रज्ञानं तवास्ति ॥ १६ ॥
 गौतम उवाच ।
 जानामि नाहं मुह्यामि त्वं विवक्षुर्विमुह्यसे ।
 तौषि त्वं दर्शनमेप्सु राजानं जनसंसदि ॥ १७ ॥
 न वेत्थ परमं धर्मं न चास्त्यत्र प्रयोजनम् ।
 बालस्त्वमसि मूढश्च बृद्धः केनापि हेतुना ॥ १८ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 विवदन्तौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शने स्थितौ ।
 ये तस्य यज्ञे संवृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथं त्विमौ ॥ १९ ॥
 प्रवेशः केन दत्तोऽयमनयोर्वैन्यसंसदि ।
 उच्चैः समभिभाषन्तौ केन कार्येण विष्ठितौ ॥ २० ॥
 ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्मवित् ।
 विवादिनावनुभासौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् ॥ २१ ॥
 अथाब्रवीत्सदस्यांस्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ।
 आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजसत्तमाः ।
 वैन्यं विधातेत्याहारित्रत्र नौ संशयो महान् ॥ २२ ॥
 'ततस्तु गौतमेनोक्तं वाक्यं वैन्यस्य संसदि ।'
 श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन्नुत्तम् ॥ २३ ॥
 सनत्कुमारं धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ।
 'पप्रच्छुः प्रणताः सर्वे ब्रह्माणमिव सोमपाः ॥' २४ ॥
 स च तेषां वचः श्रुत्वा यथातत्त्वं महातपाः ।
 प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥ २५ ॥
 ब्रह्म क्षेत्रेण सहितं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
 संयुक्तौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ २६ ॥
 राजा वै प्रथितो धर्मः प्रजानां पतिरेव च ।

स एव शक्रः शुक्रश्च स धाता च बृहस्पतिः २७
 प्रजापतिर्विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
 य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ २८ ॥
 पुरायोनिर्युधाजिह्व अभीष्टानुचितो भवः ।
 स्वर्णेता सहजिह्वधुरिति राजाऽभिधीयते ।
 सत्ययोनिः पुराविच्च सत्यधर्मप्रवर्तकः ॥ २९ ॥
 अधर्मादृषयो भीता बलं क्षेत्रे समादधन् ।
 'तस्माद्वि ब्रह्मणा क्षत्रं क्षेत्रेण ब्रह्म चाव्ययम् ॥' ३० ॥
 आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदति तेजसा ।
 तथैव नृपतिर्भूमावधर्मानुदते शृशम् ॥ ३१ ॥
 ततो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
 उत्तरः सिद्ध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ ३२ ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महामनाः ।
 तमत्रिमब्रवीत्प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ ३३ ॥
 यस्मात्पूर्वं मनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाब्रवीः ।
 सर्वदेवैश्च विप्रैर्षं संमितं श्रेष्ठमेव च ॥ ३४ ॥
 तस्मात्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि च ।
 दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलंकृतम् ॥ ३५ ॥
 दशकोटीर्हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश ।
 एतद्दामि विप्रैर्षं सर्वज्ञस्त्वं मतो हि मे ॥ ३६ ॥
 तदत्रिन्यायतः सर्वं प्रतिगृह्णामिसत्कृतः ।
 प्रत्युज्जगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥ ३७ ॥
 प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् ।
 ततः समभिसंधाय वनमेवान्वपद्यत ॥ ३८ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ १६ ॥ दर्शने दृष्टिपथे ॥ १९ ॥ प्रत्यवेदयत् इति च. पाठः
 ॥ २१ ॥ नौ आवयोः । संशयः विवादः ॥ २२ ॥ प्रथितः
 प्रशङ्गतः । धर्मः धर्मस्थापकः । शक्रः रक्षिता । शुक्रः नीति-
 वित् । धाता अतएव जनकः । बृहस्पतिः द्वितोपदेशः ॥ २७ ॥
 अभिया मुदित इति क. पाठः । पुरायोनिः धर्मप्रवर्तकत्वेन

प्रथमं करणम् । युधाजित् संप्राप्ते जयकर्तृत्वेनोपद्वनाशकः ।
 अभियाः अभितो याति यामिकवब्रह्मणार्थमित्यभियाः । मुदितः
 भवः ईश्वरः । स्वर्णेता स्वर्गं प्रति गमयिता । सहजित् सद्यो-
 जयशीलः । बभ्रुर्विज्युः ॥ २९ ॥ अष्टाशीत्यधिकशततमोऽ-
 ध्यायः ॥ १८८ ॥

एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति दानाग्निहोत्रमोक्षादितिरूपकतार्क्ष्यसरस्वतीसंवादानुवादः ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरंजय ।

पृथ्वा मुनिना वीर शृणु तार्क्ष्येण धीमता ॥ १

तार्क्ष्य उवाच ।

किंनु श्रेयः पुरुषस्नेह भद्रे

कथं कुर्वन् च्यवते स्वधर्मात् ।

आचक्ष्व मे चारुसर्वाङ्गि सर्वं

त्वया शिष्टो न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ २

कथं चाग्निं जुहुयां पूजये वा

कस्मिन्काले केन धर्मो न नश्येत् ।

एतत्सर्वं सुभगे प्रब्रवीहि

यथा लोकान्विरजाः संचरेयम् ॥ ३

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं पृष्टा प्रीतियुक्तेन तेन

शुश्रूषुणा चोत्तमबुद्धियुक्तम् ।

तार्क्ष्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितं च

सरस्वती वाक्यमिदं वभाषे ॥ ४

यो ब्रह्म जानाति यथोपदेशं

स्वाध्यायनित्यः शुचिरप्रमत्तः ।

स वै पुरो देवलोकस्य गन्ता

सहामरैः प्राप्नुयात्प्रीतियोगम् ॥ ५

तत्र स रम्या विपुला विशोकाः

सुपुष्पिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः ।

अकर्दमा मीनवत्यः सुतीर्था

हिरण्ययैरावृताः पुण्डरीकैः ॥ ६

सासां तीरेष्वासते पुण्यभाजो

महीयमानाः पृथगप्सरोभिः ।

सुपुण्यगन्धाभिरलंकृताभि-

हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टाः ॥ ७

परं लोकं गोप्रदास्त्वामुवन्ति

दत्त्वाऽनङ्गाहं सूर्यलोकं व्रजन्ति ।

वासो दत्त्वा चान्द्रमसं ॥ लोकं

दत्त्वा हिरण्यममरत्वमेति ॥ ८

धेनुं दत्त्वा सुभगां साधुदोहां

कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।

यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या-

स्तावद्वर्षाण्यासते देवलोकैः ॥ ९

अनङ्गाहं सुव्रतं यो ददाति

हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् ।

धुरंधरं बलवन्तं युवानं

प्राप्नोति लोकान्दशधेनुदस्य ॥ १०

ददाति यो वै कपिलां सचैलां

कांस्योपदोहां द्रविणैरुत्तरीयैः ।

तैस्तैर्गुणैः कामदुहाऽथ भूत्वा

नरं प्रदातारमुपैति नाकैः ॥ ११

यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा-

स्तावत्फलं लभते गोप्रदाने ।

पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-

मासप्तमं तारयते परत्र ॥ १२

सदक्षिणां काश्चनचारुशूर्जं

कांस्योपदोहां द्रविणैरुत्तरीयैः ।

धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय

लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥ १३

स्वकर्मभिर्दानवसंनिरुद्धे

तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।

महार्णवे नौरिव वातयुक्ता

दानं गवां तारयते परत्र ॥ १४

यो ब्राह्मदेयां तु ददाति कन्यां

भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ।

ददाति दानं विधिना च यथ

स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ॥ १५

यः सप्तवर्षाणि जुहोति ताक्ष्यं
हव्यं त्वग्रौ नियतः साधुशीलः ।

सप्तावरान्सप्तपूर्वान्पुनाति
पितामहानात्मना कर्मभिः स्वैः ॥ १६

ताक्ष्यं उवाच ।

किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराण-
माचक्ष्व मे पृच्छतश्चारुरूपे ।

त्वयाऽनुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां
यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥ १७

सरस्वत्युवाच ।

न चाशुचिर्नाप्यनिर्णिकृपाणि-
र्नान्नह्यविजुहुयान्नाविपश्चित् ।

शुश्रुत्सवः शुचिकामा हि देवा
नाश्रद्धानाद्वि हविर्जुषन्ति ॥ १८

नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुज्या-
न्मोघं पुरा सिञ्चति तादृशो हि ।

अपूर्णमश्रोत्रियमाह ताक्ष्यं
न वै तादृग्जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ १९

ये वै कृशानुं जुहति श्रद्धानाः
सत्यव्रता हुतशिष्टाशिनश्च ।

गवां लोकं प्राप्यते पुण्यमन्धं
पश्यन्ति देवं परमं चापि सत्यम् ॥ २०

ताक्ष्यं उवाच ।

क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे
कर्मोदये बुद्धिमभिप्रविष्टाम् ।

प्रज्ञां च देवीं सुभगे विमृश्य
पृच्छामि त्वां का ह्यसि चारुरूपे ॥ २१

सरस्वत्युवाच ।

अग्निहोत्रादहंमभ्यागताऽसि
विप्रर्षभाणां संशयच्छेदनाय ।

त्वत्संयोगादहमेतदब्रुवं
भावे स्थिता तथ्यमर्थं यथावत् ॥ २२

ताक्ष्यं उवाच ।

न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति
विभ्राजसे ह्यतिमात्रं यथा श्रीः ।

रूपं च ते दिव्यमनन्तकान्ति
प्रज्ञां च देवीं सुभगे विमर्षि ॥ २३

सरस्वत्युवाच ।

श्रेष्ठानि यानि द्विपदांवरिष्ठ
यज्ञेषु विद्वद्भुपपादयन्ति ।

तैरेव चाहं संग्रष्टुद्वा भवामि
चाप्यायिता रूपवती च विप्र ॥ २४

यच्चापि पात्रमुपयुज्यते ह
वानस्पत्यमायसं पार्थिवं वा ।

दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च
तेनैव सिद्धिरिति विद्धि विद्वन् ॥ २५

ताक्ष्यं उवाच ।

इदं श्रेयः परमं मन्यमाना
व्यायच्छन्ते मुनयः संप्रतीताः ।

आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं
मोक्षं परं यं प्रविशन्ति धीराः ।

साङ्ख्या योगाः परमं यं विदन्ति
परं पुराणं तमहं न वेत्ति ॥ २६

सरस्वत्युवाच ।

तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः

परं परेभ्यः प्रथितं पुराणम् ।

स्वाध्यायदानव्रतपुण्ययोगै-
स्तपोधना वीतशोका विमुक्ताः ॥ २७

तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यमन्धः
सहस्रशाखो विपुलो विभाति ।

तस्य मूलात्सरितः प्रस्रवन्ति
मधूदकप्रस्रवणाः सुपुण्याः ॥ २८

शाखांशाखां महानद्यः संयान्ति सिकताशयाः ।
धानापूर्णा मांसशाकाः सदापायसकर्दमाः ॥ २९

यस्मिन्मिमुक्षा देवाः सेन्द्राः सहमरुद्गणाः । ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तत्पदं परमं मुने ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति मत्स्यरूपिणो हरेवैवस्वतमनोश्च चरितप्रतिपादकमत्स्योपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः स पाण्डवो भूयो मार्कण्डेयमुवाच ह ।

कथयस्वेति चरितं मनोवैवस्वतस्य च ॥ १

मार्कण्डेय उवाच ।

विवस्वतः सुतो राजन्महर्षिः सुप्रतापवान् ।

बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २

ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ।

अतिचक्राम पितरं मनुः स्वं च पितामहम् ॥ ३

ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां वदर्यां स नराधिपः ।

एकपादस्थितस्तीव्रं चकार सुमहत्तपः ॥ ४

अवाक्क्षिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् ।

सोऽतप्यत तपो घोरं वर्षाणामधुतं तदा ॥ ५

तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रचीरजटाधरम् ।

चीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६

भगवन्समुद्रमत्स्योऽस्मि बलवज्रो भयं मम ।

मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं ब्रातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७

दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्या मत्स्यं विशेषतः ।

भक्षयन्ति सदा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥ ८

तस्माद्भयार्थमागम्यतो मज्जन्तं मां विशेषतः ।

ब्रातुमर्हसि कर्तास्मि कृते प्रतिकृतं तव ॥ ९

स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाऽभिपरिभुतः ।

मनुवैवस्वतोऽगृह्णात्तं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ १०

उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।

अलिङ्गरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभम् ॥ ११

स तत्र ववृधे राजन्मत्स्यः परमसत्कृतः ।

पुत्रवत्स्वीकरोत्तस्यै मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२

अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् ।

अलिङ्गजले चैव नासौ समभवत्किल ॥ १३

अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।

भगवन्साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं संप्रतिपादय ॥ १४

उद्धृत्यालिङ्गरात्तत्सात्ततः स भगवान्मनुः ।

तं मत्स्यमनयद्वर्षीं महतीं स मनुस्तदा ॥ १५

तत्र तं प्राक्षिपच्चापि मनुः परपुरंजय ।

अथावर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगगान्वहन् ॥ १६

द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।

तस्यां नासौ समभवन्मत्स्यो राजीवलोचन ॥ १७

विचेष्टितुं च कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां विशांषते ।

मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १८

नय मां भगवन्साधो समुद्रमहिषीं प्रियाम् ।

गङ्गां नात्रापि शक्नोसि वस्तुं मतिमतांवर ॥ १९

निदेशे हि मया तुभ्यं स्थातव्यमनसूयता ।

वृद्धिर्हि परमा प्राप्ता त्वत्कृते हि मयाऽनघ ॥ २०

एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्भगवान्वशी ।

नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदेव च ॥ २१

स तत्र ववृधे मत्स्यः कंचित्कालमरिंदम ।

गतः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ २२

गङ्गायां हि न शक्नोमि बृहत्वाचेष्टितुं प्रभो ।

समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥ २३

उद्धृत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् ।

समुद्रमनयत्पार्थ तत्र चैनमवाप्तजत् ॥ २४

सुमहानपि मत्स्यस्तु स मनोर्नयतस्तदा ।

आसीद्यथेष्टहार्यश्च स्पर्शगन्धसुखश्च वै ॥ २५

यदा समुद्रे प्रक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा ।

तत एनमिदं वाक्यं स्वयमान इवाब्रवीत् ॥ २६

भगवन्दि कृता रक्षा त्वया सर्वा विशेषतः ।
 प्राप्तकालं तु यत्कार्यं त्वया तच्छ्रूयतां मम ॥ २७
 अधिराज्यगवन्भौममिदं स्यावरजङ्गमम् ।
 सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ २८
 संमथालनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः ।
 तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ २९
 त्रसानां स्यावराणां च यच्चैङ्गं यच्च नेङ्गति ।
 तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ॥ ३०
 नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवटारका ।
 तत्र सप्तर्षिभिः सार्धमारुहेथा महायुने ॥ ३१
 बीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि मया पुरा ।
 तस्यामारोहयेन्नावि सुसंगुप्तानि भागशः ॥ ३२
 नौत्यश्च मां प्रतीक्षेथास्ततो मुनिजनप्रिय ।
 आगमिष्याम्यहं शङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ३३
 एवमेतत्त्वया कार्यमापृष्टोसि व्रजाम्यहम् ।
 ता न शक्या महत्यो वै आपस्तर्तुं मया विना ।
 नातिशङ्क्यमिदं चापि वचनं मे त्वया विभो ॥ ३४
 एवं करिष्ये इति तं स मत्स्यं प्रत्यभाषत ।
 जग्मतुश्च मयाकाममनुज्ञाप्य परस्परम् ॥ ३५
 ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ।
 बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुष्टुवे तदा ।
 नौकया शुभया वीर महोर्मिणमरिंदम ॥ ३६
 चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते ।
 स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरंजय ।
 शङ्गी तत्राजगामाशु तदा भरतसचम ॥ ३७
 तं दृष्ट्वा मनुजव्याघ्र मनुर्मत्स्यं जलार्णवे ।
 शङ्किणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ ३८
 वटारकमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ।
 मनुर्मनुजशार्दूल तस्य शङ्गे न्यवेशयत् ॥ ३९
 संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरंजय ।
 वेगेन महता नावं प्राकर्षद्भुवणाम्भसि ॥ ४०

स ततार तथा नावा समुद्रं मनुजेध्वर ।
 नृत्यमानमिवोर्मीभिर्गर्जमानमिवाम्भसा ॥ ४१
 क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ।
 धूर्णते चपलेव स्त्री मत्ता परपुरंजय ॥ ४२
 नैव भूमिर्न च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ।
 सर्वं सलिलमेवासीत्त्वं द्यौश्च नरपुङ्गव ॥ ४३
 एवंभूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ।
 अदृश्यन्त सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यस्तथैव च ॥ ४४
 एवं बहून्वर्षगणांस्तां नावं सोऽथ मत्स्यकः ।
 चकर्षातन्द्रितो राजस्तस्मिन्सलिलसंचये ॥ ४५
 ततो हिमवतः शङ्गं यत्परं भरतर्षभ ।
 तत्राकर्षततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन ॥ ४६
 अथाब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन्प्रहसन्शनैः ।
 अस्मिन्हिमवतः शङ्गे नावं बधीत माचिरम् ॥ ४७
 सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ।
 नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शङ्गे हिमवतस्तदा ॥ ४८
 तच्च नौबन्धनं नाम शङ्गं हिमवतः परम् ।
 ख्यातमद्यापि कौन्तेय तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ४९
 अथाब्रवीदनिमिषस्तानृषीन्सहितस्तदा ।
 अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते ।
 मत्स्यरूपेण यूयं च मयाऽस्मान्मोक्षिता मयात् ॥ ५०
 मनुना च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानुषाः ।
 स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चैङ्गं यच्च नेङ्गति ॥ ५१
 तपसा चापि तीव्रेण प्रतिभाऽस्य भविष्यति ।
 मत्प्रसादात्प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ।
 इत्युक्त्वा वचनं मत्स्यः क्षणेनादर्शनं गतः ॥ ५२
 स्रष्टुकामः प्रजाश्चापि मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ।
 प्रमूढोऽभूत्प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः ॥ ५३
 तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ।
 सर्वाः प्रजा मनुः साक्षाद्यथावद्भरतर्षभ ॥ ५४
 इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परिकीर्तितम् ।
 आख्यायानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ॥ ५५

त्रसानां अत्रमानाम् । इङ्गं चलनशीलं इक्ष्वादि । नेङ्गति पाषा-
 नादि । कालोऽन्तः ॥ ३० ॥ वटारका रज्जुः ॥ ३१ ॥
 यथोक्तानि द्विजैः पुरा इति सः पाठः ॥ ३२ ॥ सच तांस्ता-

रथभाषा इति सः पाठः ॥ ४१ ॥ नवत्यधिकशततमो-
 ऽध्यायः ॥ १९० ॥

य इदं शृणुयाभित्यं मनोश्चरितमादितः ।

स सुखी सर्वपूर्णार्थः सर्वलोकमियावरः ॥ ५६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति कृतादियुगश्चतुष्टयधर्मकथनपूर्वकं प्रलयवर्णनम् ॥ १ ॥ तथा प्रलयकाले परिक्रमता मार्कण्डेयेन वटसाखाशायिनः शिशुरूपस्य हरेरुदरान्तःप्रविश्य ब्रह्माण्डदर्शनपूर्वकं पुनर्वर्हिर्निर्गमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेयं तपस्विनम् ।

पमच्छ विनयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १

नैके युगसहस्रान्तास्त्वया दृष्टा महामुने ।

न चापीह समः कश्चिदायुष्मान्दृश्यते तव ॥ २

वर्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।

न तेऽस्ति सदृशः कश्चिदायुषा ब्रह्मसत्तम ॥ ३

अथाऽन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्देवदानववर्जिते ।

त्वमेव प्रलये विप्र ब्रह्माणमुपतिष्ठसे ॥ ४

प्रलये चापि निर्वृत्ते प्रबुद्धे च पितामहे ।

त्वमेकः सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि ॥ ५

चतुर्विधानि विप्रैर् यथावत्परमेष्ठिना ।

वायुभूता दिशः कृत्वा विक्षिप्यापस्ततस्ततः ॥ ६

त्वया लोकगुरुः साक्षात्सर्वलोकपितामहः ।

आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ७

स्वप्रमाणमथो विप्र त्वया कृतमनेकशः ।

घोरेणाविश्य तपसा वेधसो निर्जितास्त्वया ॥ ८

नारायणाङ्गप्रख्यस्त्वं सांपरायेऽतिपत्रसे ॥ ९

भगवाननेकशः कृत्वा त्वया विष्णोश्च विश्वकृत् ।

कर्णिकोद्धरणं दिव्यं ब्रह्मणः कामरूपिणः ।

रत्नालंकारयोभाभ्यां दृग्भ्यां दृष्टस्त्वया पुरा ॥ १०

तस्मात्तवान्तको मृत्युर्जरा वा देहनाशिनी ।

न त्वां विशति विप्रैर् प्रसादात्परमेष्ठिनः ॥ ११

यदा नैव रविर्नाभिर्न वायुर्न च चन्द्रमाः ।

नैवान्तरिक्षं नैवोर्वी शेषं भवति किञ्चन ॥ १२

तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ।

नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्नमहोरगे ॥ १३

शयानममितात्मानं पश्ये पद्मनिकेतनम् ।

त्वमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ १४

एतत्प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्वं वृत्तं द्विजोत्तम ।

तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वां हेत्वात्मिकां कथां ॥ १५

अनुभूतं हि बहुशस्त्वयैकेन द्विजोत्तम ।

न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित्सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ १६

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।

पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायान्वयाय च ।

अव्यक्ताय सुसूक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ १७

य एष पृथुदीर्घाक्षः पीतवासा जनार्दनः ।

एष कर्ता विकर्ता च भूतात्मा भूतकृत्प्रभुः ॥ १८

अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमिति चोच्यते ।

अनादिनिधनं भूतं विश्वमव्ययमक्षयम् ॥ १९

एष कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।

को हेनं पुरुषं वेत्ति देवा अपि न तं विदुः ॥ २०

सर्वमाश्चर्यमेवैतन्निर्वृत्तं राजसत्तम ।

जात्युत्पत्त्यवस्थिति तेषां अलंकारो निवारणक्रिया । परं वैराग्यमिति यावत् । योगः अभियोगोऽभ्यासः । वैराग्याभ्यासाभ्यामित्यर्थः ॥ १० ॥ तव त्वां न विशतीत्यपक्रुष्यते ॥ ११ ॥ शेषं अवशिष्टम् । एषमहाभूतप्रलये सतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ एतत्सर्वं त्वया दृष्टमिति शेषः ॥ १५ ॥ स्वयंभुवे अजन्मने । पुरुषाय पूर्णाय । पुराणाय निर्यकरूपाय । शाश्वताय अनादये । अव्ययाय नित्याय ॥ १७ ॥ यद्येव पुरुषो वेद वेदा अपि

अनन्तरिक्षे लोके इति क्त. पाठः ॥ ४ ॥ चतुर्विधानि अरायुजाण्डजोद्भोजोद्भिज्जानि ॥ ६ ॥ नारायणस्य अङ्कः स्थानं समीपं वा । तत्र प्रलयः प्रख्यातः भगवद्वक्त्रेपुस्तमः । सांपराये परलोके अतिपत्रसे अत्यन्तं स्तुप्ते । लोकैरिति शेषः ॥ ९ ॥ विष्णोर्ब्रह्मणः उपलब्धिस्थानत्वेन संबन्धिकर्णिकोद्धरणं कृत्वा योगकल्या हृदयपुण्डरीकमुद्भाष्येत्यर्थः । त्वया दृग्भ्यां भगवाननेकशोऽनेकवारं दृष्ट इत्यन्वयः । रत्नानि तत्त-
वन० ३९.

आदितो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षये ॥ २१
 चत्वार्योहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
 तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥
 त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ।
 तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च ततः परं २३
 तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिमाणतः ।
 तस्यापि द्विशती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥
 सहस्रमेकं वर्षाणां ततः कलियुगं स्मृतम् ।
 तस्य वर्षशतं सन्ध्या सन्ध्यांश्च ततः परम् ॥ २५
 सन्ध्यासन्ध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ।
 क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्तते कृतं युगम् ॥ २६
 एषा द्वादशसाहस्री युगारूढा परिकीर्तिता ।
 एतत्सहस्रपर्यन्तमहो ब्राह्ममुदाहृतम् ॥ २७
 विश्वं हि ब्रह्मभवने सर्वतः परिवर्तते ।
 लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयं तं विदुर्बुधाः ॥ २८
 अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ।
 सहस्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः ॥ २९
 यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ दानप्रतिनिधिस्तथा ।
 अतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्तते ॥ ३०
 ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ।
 क्षत्रधर्मेण वाऽप्यत्र वर्तयन्ति युगक्षये ॥ ३१
 निवृत्तयज्ञस्त्राध्याया दण्डाजिनविवर्जिताः ।
 ब्राह्मणाः सर्वभक्षश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ३२
 अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ।
 विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ॥ ३३
 बहवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ।
 मृषानुशासिनः पापा मृषावादपरायणाः ॥ ३४

इति श्र. पाठः ॥ २० ॥ तावच्छती चतुःशती । सन्ध्या पूर्व-
 स्मिन् युगे उत्तरयुगधर्माणामुपसर्जनतया संक्रमः । सन्ध्यांश-
 स्तत्परस्मिन् पूर्वयुगधर्माणाम् । तथाविध उत्तरप्रकारत्रिशती-
 मितोद्यमेव पूर्वयुगापेक्षया सन्ध्यांश उत्तरयुगापेक्षया सन्ध्येति
 चोच्यते । तथाच कृतत्रेतयोः सन्ध्यासन्ध्यांशौ सप्तशती । त्रेता-
 द्वापरयोः पञ्चशती । द्वापरकल्योत्रिशती । कलिकृतयोस्तु
 पञ्चशतीति विज्ञेयम् । एवंच कृतस्यादौ चतुःशती कल्पपेक्षया
 सन्ध्यांशोपि कृतापेक्षया सन्ध्या । एवं सर्वत्र । तेन सन्ध्या-
 सन्ध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणं भवति ॥ २२ ॥ तथा शूद्रधना-

आन्ध्राः शकाः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ।
 काम्बोजा बाह्लिकाः शूरास्तथाऽऽमीरा नरोत्तमाः ॥
 न तदा ब्राह्मणः कश्चित्स्वधर्ममुपजीवति ।
 क्षत्रियाश्चापि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप ॥ ३६
 अल्पायुषः स्वल्पबलाः स्वल्पवीर्यपराक्रमाः ।
 अल्पसाराल्पदेहाश्च तथा सत्याल्पभाषिणः ॥ ३७
 बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृता दिशः ।
 युगान्ते समुद्रप्राप्ते वृथा च ब्रह्मवादिनः ॥ ३८
 मोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्थवादिनः ।
 युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बहुजन्तवः ॥ ३९
 न तथा घ्राणयुक्ताश्च सर्वगन्धा विश्रांपते ।
 रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादुयोगिनः ॥ ४०
 बहुप्रजा ह्रस्वदेहा शीलाचारविवर्जिताः ।
 मुखेभगाः स्त्रियो राजन्मविष्यन्ति युगक्षये ॥ ४१
 अङ्गशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
 केशशूलाः स्त्रियो राजन्मविष्यन्ति युगक्षये ॥ ४२
 अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ।
 अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुनायसाः ॥ ४३
 ब्रह्मवध्यानुलिप्तानां तथा मिथ्याभिशंसिनाम् ।
 नृपाणां पृथिवीपाल प्रतिगृह्णन्ति वै द्विजाः ४४
 लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः ।
 मिथ्यार्थं पृथिवीपाल चञ्चूर्यन्ते द्विजैर्दिशः ॥ ४५
 करभारभयाङ्गीता गृहस्थाः परिमोषकाः ।
 मुनिच्छन्नाकृतिच्छन्ना वाणिज्यमुपभुञ्जते ॥ ४६
 मिथ्या च नखरोमाणि धारयन्ति तदा द्विजाः ।
 अर्थलोभान्नरव्याघ्र वृथा च ब्रह्मचारिणः ॥ ४७
 आश्रमेषु वृथाचारः पानपा गुरुतल्पगाः ।

र्जकाः इति श्र. पाठः ॥ ३१ ॥ सखेऽल्पं सत्याल्पम् ।
 सत्यवादोऽत्यन्तमल्प इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ वृथा अनुभवाभा-
 वाद् ॥ ३८ ॥ मुखेभगाः प्रथमं मुखेनैव भगकार्यं कृत्वा
 प्रवृत्तस्य काममुदीपयन्त्यः । अत्यन्तं रतावृताः ॥ ४१ ॥
 बह्वर्धं शिवो वेदो ब्राह्मणाश्च चतुष्पथाः । केशो भग्नं समा-
 ह्व्यतं शूलं तद्विक्रयं विदुरेति पूर्वेषां व्याख्यासंक्षेपः ॥ ४२ ॥
 मिथ्याधर्मः कपटधर्मः स एव चञ्चूर्यन्ते ह्यात्यर्थं ज्ञान्यो येषां
 ते तथा चञ्चूर्यन्ते पीड्यन्ते । दिशः दिक्स्थाः जनाः ॥ ४५ ॥
 पानपाः मद्यपाः ॥ ४८ ॥

ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ॥ ४८
 'पारलौकिककार्येषु प्रमत्ता भृशनास्तिकाः ।'
 बहुपाषण्डसंकीर्णाः पराक्रमगुणादिनः ।
 आश्रमा मनुजव्याघ्र न भवन्ति युगक्षये ॥ ४९
 ययर्तुवर्षी भगवान्न तथा पाकशासनः ।
 न चापि सर्वबीजानि सम्यग्रोहन्ति भारत ॥ ५०
 फलं धर्मस्य राजेन्द्र सर्वत्र परिहीयते ।
 हिंसाभिरामश्च जनस्तथा संपद्यतेऽशुचिः ।
 अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति चानघ ॥ ५१
 तदा च पृथिवीपालो यो भवेद्धर्मसंयुतः ।
 अल्पायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चन ॥
 भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यं विक्रीणते जनाः ।
 वणिजश्च नरव्याघ्र बहुमाया भवन्त्युत ॥ ५३
 धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान्वर्धते जनः ।
 धर्मस्य बलहानिः स्यादधर्मश्च बलायते ॥ ५४
 अल्पायुषो दरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तथा ।
 दीर्घायुषः समृद्धाश्च विधर्माणो युगक्षये ॥ ५५
 नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये ।
 अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजा व्यवहरन्त्युत ॥ ५६
 संचयेन तथाऽल्पेन भवन्त्यालम्बमान्विताः ।
 धनं विश्वासतो न्यस्तं मिथो भूयिष्ठशो नराः ॥ ५७
 हर्तुं व्यवसिता राजन्यापाचारसमन्विताः ।
 नैतदस्तीति मनुजा वर्तन्ते निरपत्रपाः ॥ ५८
 पुरुषादानि सत्त्वानि पक्षिणोऽथ मृगास्तथा ।
 नगराणां विहारेषु चैत्येष्वपि च शेरते ॥ ५९
 सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च स्त्रियो गर्भधरा नृप ।
 देशद्वादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते ॥ ६०
 भवन्ति षोडशे वर्षे नराः पलितिनस्तथा ।
 आयुःक्षयो मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते ॥ ६१
 क्षीणायुषो महाराज तरुणा बृद्धशीलिनः ।
 तरुणानां च यच्छीलं तद्बुद्धेषु प्रजायते ॥ ६२
 विपरीतास्तदा नार्यो वञ्चयित्वाऽर्हतः पतीन् ।
 व्युच्चरन्त्यपि दुःशीला दासैः पशुभिरेव च ॥ ६३

नगराणां नगरस्थानाम् ॥ ५६ ॥ आब्जोहमिति मदः आब्ज-
 मदः ॥ ५७ ॥ पुरुषादानि पृकव्याघ्रादीनि चैत्येषु देवतास्था-

वीरपत्न्यस्तथा नार्यः संश्रयन्ति नराश्रुप ।
 भर्तारमपि जीवन्तमन्यान्व्यभिचरन्त्युत ॥ ६४
 तस्मिन् युगसहस्रान्ते संप्राप्ते चायुषः क्षये ।
 अनाष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी ॥ ६५
 सत्तस्तान्यल्पसाराणि सत्त्वानि क्षुधितानि वै ।
 प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ६६
 ततो दिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्मनुजाधिप ।
 पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ६७
 यच्च काष्ठं तृणं चापि शुष्कं चार्द्रं च भारत ।
 सर्वं तद्भस्मसाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ॥ ६८
 ततः संवर्तको बह्विर्वायुना सह भारत ।
 लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोषितम् ॥ ६९
 ततः स पृथिवीं भित्त्वा अविश्य च रसातलम् ।
 देवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ॥ ७०
 निर्दहन्नागलोकं च यच्च किञ्चित्क्षिताविह ।
 अधस्तात्पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् ॥ ७१
 ततो योजनविंशानां सहस्राणि शतानि च ।
 निर्दहत्यशिवो वायुः स संवर्तकोऽनलः ॥ ७२
 सदेवासुरगन्धर्व सयक्षोरगराक्षसम् ।
 ततो दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्विशुः ॥ ७३
 ततो गजकुलप्रख्यास्तडिन्मालाविभूषिताः ।
 उत्तिष्ठन्ति महामेघा नभस्यद्भुतदर्शनाः ॥ ७४
 केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुसुमसन्निभाः ।
 केचित्किञ्जल्कसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ॥
 केचिद्धारिद्रसंकाशाः कारण्डवनिभास्तथा ।
 केचित्कमलपत्राभाः केचिद्भिज्जुलसप्रभाः ॥ ७६
 केचित्पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ।
 केचिद्भञ्जनसंकाशाः केचिन्मकरसन्निभाः ॥ ७७
 विधुन्मालापिनद्वाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ।
 घोररूपा महाराज घोरस्वननिनादिताः ॥ ७८
 ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति नभस्तलम् ।
 'गर्जन्तः पृथिवीपाल पृथिवीधरसन्निभाः ॥' ७९
 तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ।

नेषु ॥ ५९ ॥ अर्हतः योग्यान् ॥ ६३ ॥

आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ॥ ८०
 ततस्ते जलदा घोरा राविणः पुरुषर्षभ ।
 पर्वतान्घ्रावयन्त्याशु चोदिताः परमेष्ठिना ॥ ८१
 वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसुंधराम् ।
 सुधोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ८२
 ततो द्वादशवर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे ।
 धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना महात्मना ८३
 ततः समुद्रः स्वां वेलामतिक्रामति भारत ।
 पर्वताश्च विदीर्यन्ते मही चापि विदीर्यते ॥ ८४
 सर्वतः सहसा भ्रान्तास्ते पयोदा नमस्तलम् ।
 संवेष्टयित्वा नश्यन्ति वायुवेगपराहताः ॥ ८५
 ततस्तं मारुतं घोरं स्वयंभूर्मेनुजाधिप ।
 आदिः पद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ८६
 तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते ॥ ८७
 निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुहे ।
 अनन्तरिक्षे लोकेऽसिन्ध्रमाम्येकोऽहमातुरः ॥ ८८
 एकार्णवे जले घोरे विचरन्त्यार्थिवोत्तम ।
 अपश्यन्सर्वभूतानि वैकुण्ठमगमं ततः ॥ ८९
 ततः सुदीर्घं गत्वाऽहं पुनमानो धराधिप ।
 श्रान्तः कचिन्न शरणं लब्धवानस्म्यतन्द्रितः ९०
 ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन्सलिलसंनिधौ ।
 न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ॥ ९१
 शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ।
 पर्यङ्के पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तृते ॥ ९२
 उपविष्टं महाराज पद्मेन्दुसदृशाननम् ।
 फुलपद्मविशालाक्षं बालं पश्यामि भारत ॥ ९३
 ततो मे पृथिवीपाल विस्रयः सुमहाभूत् ।
 कथं त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते ॥ ९४
 तपसा चिन्तयन्त्यापि तं शिशुं नोपलक्ष्ये ।
 भूतं भव्यं भविष्यं च जानन्नपि नराधिप ॥ ९५
 अतसीपुष्पवर्णाभः श्रीवत्सकृतभूषणः ।
 साश्चालक्ष्म्या ह्वावासः स तदा प्रतिभाति मे ९६

ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिभलोचनः ।
 श्रीवत्सधारी ह्युतिमान्वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ९७
 जानामि त्वां परिश्रान्तं तात विश्रामकाङ्क्षिणम् ।
 मार्कण्डेय महासत्त्वं यावदिच्छसि भार्गव ॥ ९८
 अभ्यन्तरं शरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम ।
 आस्वेह विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥ ९९
 ततो बालेन तेनैव मुक्तस्यासीत्तदा मम ।
 निर्वेदो जीविते दीर्घे मनुष्यत्वे च भारत ॥ १००
 ततो बालेन तेनास्यं सहसा विवृतं कृतम् ।
 तस्याहमवशो वक्त्रे दैवयोगात्प्रवेशितः ॥ १०१
 ततः प्रविष्टस्तत्कुक्षिं सहसा मनुजाधिप ।
 सराष्ट्रनगराकीर्णां कृत्स्नां पश्यामि मेदिनीम् १०२
 गङ्गां शतद्वं सीतां च यमुनामथ कौशिकीम् ।
 चर्मण्वतीं वेत्रवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥ १०३
 सिन्धुं चैव विपाशां च नदीं गोदावरीमपि ।
 वस्त्रोकसारां नलिनीं नर्मदां चैव भारत ॥ १०४
 नदीं ताम्रां च वेणां च पुण्यतोयां शुभावहाम् ।
 सुवेणां कृष्णवेणां च इरामां च महानदीम् १०५
 वितस्तां च महाराज कावेरीं च महानदीम् ।
 'तुङ्गभद्रां कृष्णवेणीं कमलां च महानदीम् ।'
 शोणं च पुरुषव्याघ्र विशल्यां किंपुनामपि १०६
 एताश्चान्याश्च नद्योऽहं पृथिव्यां या नरोत्तम ।
 परिक्रामन्प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः १०७
 ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् ।
 रत्नाकरममित्रघ्न पयसोनिधिमुत्तमम् ॥ १०८
 ततः पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्यविराजितम् ।
 जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभम् १०९
 पश्यामि च महीं राजन्कानूनैरुपशोभिताम् ।
 'सर्ववतवनद्वीपां निम्नगाशतसंकुलाम् ॥ ११०
 यजन्ते हि ततो राजन्ब्राह्मणा बहुभिर्मखैः ।
 क्षत्रियाश्च प्रवर्तन्ते सर्ववर्णानुरञ्जनैः ॥ १११
 वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप ।
 शुश्रूषायां च निरता द्विजानां वृषलास्तथा ११२

ततः परिपतन् राजस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
 हिमवन्तं च पश्यामि हेमकूटं च पर्वतम् ॥ ११३
 निषधं चापि पश्यामि श्वेतं च रजतान्वितम् ।
 पश्यामि च महीपाल पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ११४
 मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलं चापि महागिरिम् ।
 पश्यामि च महाराज मेरुं कनकपर्वतम् ॥ ११५
 महेन्द्रं चैव पश्यामि विन्ध्यं च गिरिमुत्तमम् ।
 मलयं चापि पश्यामि पारियात्रं च पर्वतम् ॥ ११६
 एते चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ।
 तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वे रत्नविभूषिताः ॥ ११७
 सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च पश्यामि मनुजाधिप ।
 पृथिव्यां यानि चान्यानि सत्त्वानि जगतीपते ।
 तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन्पर्यचरं तदा ॥ ११८
 कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः संचरन्दिशः ।
 शक्रादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान्देवगणानहम् ॥ ११९
 साध्यान् रुद्रांस्तथाऽऽदित्यान्पुण्ड्रकान्पितरस्तथा ।
 सर्पाणां गान्पुष्पांश्च वसून्प्यश्विनावपि ॥ १२०
 गन्धर्वाप्सरसो यक्षानृषींश्चैव महीपते ।
 दैत्यदानवसङ्घांश्च नागांश्च मनुजाधिप ॥ १२१
 सिंहिकातनयांश्चापि ये चान्ये सुरशत्रवः ।
 यच्च किञ्चिन्मया लोके दृष्टं त्वावरजङ्गमम् ॥ १२२
 सर्वं पश्याम्यहं राजस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
 त्वरमाणः फलाहारः कृत्स्नं जगदिदं विभो ॥ १२३
 अन्तःशरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् ।
 न च पश्यामि यस्याहं देहस्यान्तं कदाचन ॥ १२४
 सततं चावमानश्च चिन्तयानो विशांपते ।
 'अमंस्तत्र महीपाल यदा वर्षगणान्वहन् ।'
 आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः ॥ १२५
 ततस्तमेव शरणं गतोऽसि विधिवत्तदा ।
 वरेण्यं वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥ १२६
 ततोऽहं सहसा राजन्वायुवेगेन निःसृतः ।
 महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात्पुरुषोत्तम ॥ १२७
 ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशांपते ।
 आस्ते मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगत् ॥ १२८

तेनैव बालवेपेण श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
 आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततोजसम् ॥ १२९
 ततो मामब्रवीद्बालः स प्रीतः प्रहसन्निव ।
 श्रीवत्सधारी द्युतिमान्पीतवासा महाद्युतिः ॥ १३०
 अपीदानीं शरीरेऽस्मिन्मामके मुनिसत्तम ।
 उषितस्त्वं परिश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीहि मे ॥ १३१
 मुहूर्तादय मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा ।
 मायानिर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥ १३२
 तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ।
 सुजातौ मृदुरक्ताभिरकुलीभिर्विराजितौ ॥ १३३
 प्रयत्नेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दिता ।
 दृष्ट्वाऽपरिमितं तस्य प्रभावममितोजसः ॥ १३४
 विनयेनाञ्जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य ह ।
 दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः ॥ १३५
 तमहं प्राञ्जलिभूत्वा नमस्कृत्येदमब्रुवम् ।
 ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायां चैतां तवोत्तमाम् ॥
 आसेनानुप्रविष्टोऽहं शरीरे भगवंस्तव ।
 दृष्टवानखिलाल्लोकान्समस्तान्जठरे हि ते ॥ १३७
 तव देव शरीरस्या देवदानवराक्षसाः ।
 यक्षगन्धर्वनागाश्च जगत्स्यावरजङ्गमम् ॥ १३८
 त्वत्प्रसादाच्च मे देव स्मृतिर्न परिहीयते ।
 द्रुतमन्तःशरीरे ते सततं परिवर्तिनः ॥ १३९
 निर्गतोऽहमकामस्तु इच्छया ते महाप्रभो ।
 यतिष्ये पुण्डरीकाक्ष ज्ञातुं त्वाऽहमनिन्दितं ॥ १४०
 इह भूत्वा शिशुः साक्षात्किं भवानवतिष्ठते ।
 पीत्वा जगदिदं सर्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १४१
 किमर्थं च जगत्सर्वं शरीरस्थं तवानघ ।
 क्रियन्तं च त्वया कालमिह स्थेयमरिदम् ॥ १४२
 एतदिच्छामि देवेश श्रोतुं ब्राह्मणकाम्यया ।
 त्वच्चः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातथम् ।
 महत्क्षेपदचिन्त्यं च यदहं दृष्टवान्प्रभो ॥ १४३
 इत्युक्तः स मया श्रीमान्देवदेवो महाद्युतिः ।
 सान्त्वयन्मामिदं वाक्यमुवाच वदतांवरः ॥ १४४

द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

हरिणा मार्कण्डेयं प्रति स्वमाहात्म्यकथनपूर्वकमन्तर्जितम् ॥ १ ॥ मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन् प्रति कृष्णस्य सर्वोत्तमत्व-
प्रतिपादनेन तं प्रति शरणागमनचोदना ॥ २ ॥ कृष्णेन तेषां समाश्रयनम् ॥ ३ ॥

देव उवाच ।

कामं देवाऽपि मां विप्र न हि जानन्ति तत्त्वतः ।
त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहम् ॥ १ ॥
पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मां चैव शरणं गतः ।
ततो दृष्टोऽसि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् ॥ २ ॥
आपो नारा इति प्रोक्तास्तासां नाम कृतं मया ।
तेन नारायणोऽप्युक्तो मम तत्त्वयनं सदा ॥ ३ ॥
अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।
विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ ४ ॥
अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः ।
अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५ ॥
अहं शिवश्च सोमश्च कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
अहं धाता विधाता च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६ ॥
अधिरासं क्षितिः पादौ चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
द्यौर्मूर्धा मे दिशः श्रोत्रे तथाऽऽपः खेदसंभवाः ।
सकलं च नभः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः ॥ ७ ॥
मया ऋतुशतैरिष्टं बहुभिस्त्वासदक्षिणैः ।
यजन्ते वेदविदुषो मां देवसदने स्थितम् ॥ ८ ॥
पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकाक्षिणः ।
यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगीषया ॥ ९ ॥
चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ।
शेषो भूत्वाऽहमेवैतां धारयामि वसुंधराम् ॥ १० ॥
वाराहं रूपमास्थाय मयेयं जगती पुरा ।
मज्जमाना जले विप्र वीर्येणासीत्समुद्धृता ॥ ११ ॥
अग्निश्च बडवावक्रे भूत्वाऽहं द्विजसत्तम ।
पिबाम्यापः सदा विद्वंस्ताश्चैव विसृजाम्यहम् ॥ १२ ॥
ब्रह्म वक्रं भुजौ क्षत्रमूरू मे संस्थिता विशः ।
पादौ शूद्रा भवन्तीमे विक्रमेण क्रमेण च ॥ १३ ॥
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ।
मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च ॥ १४ ॥

ते लया ॥ २ ॥

यतयः शान्तिपरमा यतात्मानो मुमुक्षवः ।
कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसंज्ञा वीतकल्मषाः ॥ १५ ॥
सत्त्वस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ।
मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते ॥ १६ ॥
अहं संवर्तको वह्निरहं संवर्तको यमः ।
अहं संवर्तकः सूर्यस्त्वहं संवर्तकोऽनिलः ॥ १७ ॥
तारारूपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नभस्तले ।
मम रूपाण्येतानि विद्धि त्वं द्विजसत्तम ॥ १८ ॥
रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव चतुर्दिशः ।
वसनं शयनं चैव विलयं चैव विद्धि मे ॥ १९ ॥
मयैव सुविभक्तास्ते देवकार्यार्थसिद्धये ।
कामं क्रोधं च हर्षं च भयं मोहं तथैव च ।
ममैव विद्धि रोमाणि सर्वाण्येतानि सत्तम ॥ २० ॥
प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्म शोभनम् ।
सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ २१ ॥
मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः ।
मयाऽभिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न कामतः ॥ २२ ॥
सम्यग्वेदमधीयाना यजन्ते विविधैर्मन्त्रैः ।
शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति द्विजातयः ॥ २३ ॥
प्राप्नुं न शक्यो यो विद्वन्नरैर्दुष्कृतकर्मभिः ।
लोभाभिभूतैः कृपणैरनार्थैरकृतात्मभिः ॥ २४ ॥
तस्मान्महाफलं विद्धि पदं सुकृतकर्मणः ।
सुदुष्प्रापं विसृष्टानां मार्गं योगैर्निषेवितम् ॥ २५ ॥
यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति सत्तम ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ २६ ॥
दैत्या हिंसानुरक्ताश्च अवध्याः सुरसत्तमैः ।
राक्षसाश्चापि लोकेऽस्मिन्यदोत्पत्स्यन्ति दारुणाः ॥ २७ ॥
तदाऽहं संग्रसूयामि शृहेषु शुभकर्मणाम् ।
प्रविष्टो भानुर्षं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहम् ॥ २८ ॥
सृष्ट्वा देवमनुष्यांस्तु गन्धर्वोरगराक्षसान् ।
स्यावराणि च भूतानि संहराम्यात्ममायया ॥ २९ ॥

कर्मकाले पुनर्देहमनुचिन्त्य सृष्ट्याम्बहम् ।
 आचिन्त्य मानुषं देहं धर्मादात्मकारणात् ॥३०॥
 देवः कृतयुगे वर्णः पीतश्वेतायुगे मम ।
 आसौ इति परमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ॥३१॥
 शरीरं माया धर्मस्य तस्मिन्काले भवन्ति च ।
 'यदा भवति मे वर्णः कृष्णो वै द्विजसत्तम' ॥३२॥
 अन्तर्काले च संग्राप्ते काले भूत्वाऽतिदारुणः ।
 त्रैलोक्यं नाशयाम्येकः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥३३॥
 अहं शिवर्त्मा विश्वात्मा सर्वलोकसुखावहः ।
 अजितः सर्वमोज्ज्वलः ह्रीकेश उरुक्रमः ।
 कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मभूमिरुपकम् ॥ ३४॥
 अमनं सर्वभूतानां सर्वकालकृतोद्यमम् ।
 एवं प्रणिहितः सम्यग्धायाया मुनिसत्तम ।
 सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां रेधि कथन ॥ ३५॥
 सर्वलोके च मां भक्ताः पूजयन्ति च सर्वधः ॥
 अथ किञ्चिन्मया शान्तं भवि केधात्मकं द्विज ।
 सुखोदयाय तत्सर्वं भवेत्ते च तथानघ ॥ ३६॥
 अथ किञ्चित्स्वया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
 विहितः सर्वयैवासौ ममात्मा भूतमावनः ॥ ३७॥
 अथ मम शरीरस्य सर्वलोकपितामहः ।
 अहं नारायणो नाम शुक्लचक्रगदाधरः ॥ ३८॥
 बावसुगानां विप्रैः सहस्रपरिवर्तनम् ।
 तावत्स्वपि मि विश्वात्मा सर्वलोकपितामहः ॥३९॥
 एवं सर्वमहं कालमिहासे मुनिसत्तम ।
 अशिशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते ॥ ४०॥
 मया च दत्तो विप्राय्य वरस्ते ब्रह्मरूपिणा ।
 असकृत्परितोषेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ४१॥
 सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
 निरुजोसि मया स्नातस्तत्सत्ते दर्शितं जगत् ॥४२॥
 अभ्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोसि यदा मम ।
 दृष्ट्वा लोकं समस्तं च निरुजो नाबुध्यसे ॥४३॥

ततोसि वक्राद्विप्रैः हृतं निःसारितो मया ।
 आख्यातस्ते मया चात्मा दुर्धर्षोपि सुरासुरैः ॥४४॥
 यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्येत महातपाः ।
 तावत्स्वमिह विप्रैः विसृज्यधर वै सुखम् ॥ ४५॥
 ततो विबुधे तस्मिन्सु सर्वलोकापितामहे ।
 ब्रह्मीभूतः प्रवेक्ष्यामि शरीरानि द्विजोत्तम ॥४६॥
 आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ।
 लोके यथा भवेज्ज्वलमिह जगत्प्रवृत्तम् ॥ ४७॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
 प्रजाधेमाः प्रपश्यामि विविधा विविधाः कृताभा ।
 एवं दृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगधरे ।
 आचर्य भरतमेष्टु सर्वधर्मभृतांवर ॥ ५०॥
 यः स देवो यदा दृष्टः पुरा पञ्चावलेखनात् ।
 यः स ह्युत्पन्नोऽत्र संवत्सी वे जनार्दनः ॥ ५१॥
 अस्मैव वरदानादि स्मृतिर्न प्रवहाति माह ।
 दीर्घमायुश्च कौन्तेय सत्कन्दमरणं मम ॥ ५२॥
 स एव कृष्णो धार्म्यैः सुराणुपुत्रो विदुः ।
 आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा श्रीहृषिर् महाहृदः ॥ ५३॥
 एव चाता विधाता च संदर्भो चैव प्रथमतः ।
 अस्मिन्सर्वेषां गोविन्दः प्रधानशक्तिः प्रह्लादपुत्रः ॥ ५४॥
 दृष्ट्वा मम हृष्णिप्रवरं स्मृतिर्मा भिद्यमानता ।
 आदिदेवमयं जिष्णुं पुरुषं पीत्वा ससह ॥ ५५॥
 सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ।
 गन्धर्वमेनं शूर्यं शूर्यं कौत्सर्षभ ॥ ५६॥
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा ते शर्वा रम्ये च पुष्करिणी ।
 श्रौण्वा सहिताः हर्षे नक्त्यङ्गुलमर्दनम् ॥ ५७॥
 स चैतान्पुरुषान्ब्रह्म साक्षा परमवस्थुना ।
 सान्त्वयामास मानार्हो मन्वथानो यथाविधि ॥ ५८॥

॥ इति श्रीकृष्णार्जुनसंवासे अष्टमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरप्रति कञ्चो भविष्यल्लोकान्तकथनम् ॥ १ ॥ कलियुगान्ते कल्किवैवावतरिष्यता हरिणा दुष्टजन-
संहारः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।

पुनः पप्रच्छ सामात्यो भविष्यां जगतो गतिम् १

युधिष्ठिर उवाच ।

आश्चर्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतांवर ।

मुने भार्गव यद्वचं युगादौ प्रभवाप्ययौ ॥ २

अस्मिन्कलियुगे त्वस्ति पुनः कौतूहलं मम ।

समाकुलेषु धर्मेषु किंनु शेषं भविष्यति ॥ ३

किंवीर्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः ।

किमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ४

कां च काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतम् ।

विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥ ५

इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत ।

रमयन्वृष्णिशार्दूलं पाण्डवांश्च महानृपिः ॥ ६

शृणु राजन्मया दृष्टं यत्पुरा श्रुतमेव च ।

अनुभूतं च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ॥ ७

भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ ।

कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ॥ ८

कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः ।

वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्ये भरतर्षभ ॥ ९

अधर्मपादविद्वस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।

त्रेतायां द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते ॥ १०

त्रिभिरंशैर्धर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति ।

तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ ११

चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ।

आयुर्वीर्यं मनो बुद्धिर्वैलं तेजश्च पाण्डव ॥ १२

मनुष्याणामनुयुगं हसन्तीति निबोध मे ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ॥ १३

शेषं जगद्भविष्यति उत्कर्षं प्राप्स्यति ॥ १४ ॥ काष्ठां भव-

धिम् । कृतं कृतयुगम् ॥ ५ ॥ कलुषं कल्किम् ॥ ८ ॥ निर्व्या-

जल्लघनीनः । उपाधिवर्जितः । लोभारिहीनः । वृषश्च चतुष्पातः

॥ ९ ॥ अर्धेनावर्धेन ॥ १० ॥ धर्मवैतसिकाः धर्मजालिकाः

व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतसिका नराः ।

सत्यं संक्षेप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ॥ १४

सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति ।

आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्यन्त्युपशिक्षितुम् १५

विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभिभविष्यति ।

लोभमोहपरा मूढाः कामासक्ताश्च मानवाः ॥ १६

वैरवद्धा भविष्यन्ति परस्परवधैषिणः ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यन्ते परस्परम् १७

शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्याविवर्जिताः ।

अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्त्या न संशयः

ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्षुपस्यते ।

वस्त्राणां प्रवरा शानी धान्यानां कोरुपकाः १९

भार्याभिन्नाश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ।

मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्त्याप्यजैडकम् ॥ २०

गोषु नष्टासु पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः ।

तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २१

अन्योन्यं परिगृह्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः ।

अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये २२

सरिर्त्तीरेषु कुदालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः ।

ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २३

भ्राद्वे दैवे च पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः ।

तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् २४

पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्रस्तथैव च ।

अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये २५

न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।

न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः ।

निम्नेष्वीक्षां करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः ॥ २६

निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः ।

धर्मजालं विस्तार्य लोकान्वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अन्त्या

इति । चाण्डालाः क्षत्रियारिकर्म क्षत्रियादयश्चाण्डालकर्म क-

रिष्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ शानी शणसूत्रजा प्रवराक्षानीति

ख. पाठः ॥ १९ ॥ निम्नेषु क्षीनेषु कर्मसु ॥ २६ ॥

एकहायनवत्सांश्च बाह्विष्यन्ति मानवाः ॥ २७
 पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा ।
 'स्त्रियोऽपि पतिपुत्रादीन्वधिष्यन्ति युगक्षये ।'
 निरुद्धेभ्यो बृहद्वादी न निन्दाद्युपलप्स्यते ॥ २८
 म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं दानवर्जितम् ।
 भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा ॥ २९
 ग्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि ।
 विधवानां च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः ३०
 स्वल्पवीर्यवलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः ।
 तत्कथादानसंतुष्टाः शिष्टानामपि बान्धवाः ॥ ३१
 परिग्रहं करिष्यन्ति मायाचारपरिग्रहाः ।
 संघातयन्तः क्रौन्तेय राजानः पापबुद्धयः ॥ ३२
 परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
 भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः ३३
 अरक्षितारो लुब्धाश्च मानार्हकारदर्पिताः ।
 केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३४
 आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चापि धनानि च ।
 भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ॥ ३५
 न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ।
 स्वयंग्रहा भविष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ॥ ३६
 राजानश्चाप्यसंतुष्टाः परार्थान्मूढचेतसः ।
 सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३७
 म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः ।
 हस्तो हस्तं परिमुपेक्ष्य युगान्ते समुपस्थिते ॥ ३८
 सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
 स्वविरा बालमतयो बालाः स्वविरबुद्धयः ॥ ३९
 भीरुस्तथा शूरमानी शूरा भीरुविषादिनः ।
 न विश्वसन्ति चान्योन्यं युगान्ते पर्युपस्थिते ४०
 नैकमार्यं जगत्सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम् ।
 अधर्मो वर्धते तत्र न तु धर्मः प्रवर्तते ॥ ४१

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या नशिष्यन्ति जनाधिप ।
 एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ॥ ४२
 न क्षंस्यति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
 भार्याश्च पतिशुश्रूषां न करिष्यन्ति संक्षये ॥ ४३
 ये यवाक्षा जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ।
 तान्देशान्संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४४
 खैराहाराश्च गुरुषा योषितश्च विशांपते ।
 अन्योन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४५
 म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ।
 श्राद्धे न देवाश्च पितृस्तर्पयिष्यन्ति मानवाः ॥ ४६
 न कश्चित्कस्यचिच्छ्रोता न कश्चित्कस्यचिद्गुरुः ।
 तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति जनाधिप ॥ ४७
 परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
 ततः प्राणान्विमोक्ष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ४८
 पञ्चमे वाऽथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
 सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा ॥ ४९
 पत्यौ स्त्री तु तदा राजन्पुरुषो वा स्त्रियं प्रति ।
 युगान्ते राजशार्दूल न तोपमुपयास्यति ॥ ५०
 अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ।
 न कश्चित्कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये ॥ ५१
 अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
 केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ५२
 म्लेच्छाचाराः सर्वभक्ष्य दारुणाः सर्वकर्मसु ।
 भाविनः पथिमे काले मनुष्या नात्र संशयः ५३
 क्रयविक्रयकाले च सर्वः सर्वस्य चञ्चनम् ।
 युगान्ते भरतश्रेष्ठ वित्तलोभात्करिष्यति ॥ ५४
 ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ।
 आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते समुपस्थिते ॥ ५५
 स्वभावात्कूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशांसिनः ।
 भवितारो जनाः सर्वे संग्राप्ते तु युगक्षये ॥ ५६

पापाचारपरिग्रहा इति च. पाठः ॥ ३२ ॥ परार्थान्परधनानि ॥ ३७ ॥
 हस्तो हस्तं परिमुपेक्ष्य देकोदरजोपि भ्राता भ्रातरं वधयेदेव
 ॥ ३८ ॥ एकाहार्यं युगं सर्वमिति झ. पाठः । एकाहार्यं एक-
 विधमेव मांसशाकादिकमाहारमर्हतीति तथा । भक्ष्याभक्ष्यवि-
 भागो नास्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ एकवर्णः वर्णविभागनाशनात्

॥ ४२ ॥ न रक्षति पिता पुत्रमिति च. पाठः ॥ ४३ ॥ खैरा-
 चाराश्चेति झ. पाठः ॥ ४५ ॥ प्रजास्यन्ति प्रजाः जनवि-
 ष्यन्ति ॥ ४५ ॥ ज्ञानानि ज्ञेयस्वरूपाणि ॥ ५५ ॥ चान्योन्य-
 मभिशांसिता इति च. पाठः ॥ ५६ ॥

आरामाश्चैव वृक्षाश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः ।
 भविता संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् ॥५७॥
 तथा लोभाभिभूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप ।
 ब्राह्मणाश्च हनिष्यन्ति ब्राह्मणस्योपभोगिनः ॥५८॥
 हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता वृषलादिताः ।
 त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीभिमाम् ॥५९॥
 जीवितान्तकराः क्रूरा रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ।
 यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संक्षेप्यते युगम् ॥६०॥
 आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान्निषमाणि च ।
 प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्ग्रह ॥ ६१॥
 दस्युभिः पीडिता राजन्काका इव द्विजोचमाः ।
 क्रूराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ॥ ६२॥
 धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंक्षये ।
 विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः ॥६३॥
 शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्युपासकाः ।
 श्रोतारश्च भविष्यन्ति ग्रामाण्येन व्यवस्थिताः ॥६४॥
 विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ।
 एङ्कान्पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
 शूद्राश्च प्रभविष्यन्ति न द्विजा युगसंक्षये ॥ ६५॥
 आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च ।
 देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च ॥ ६६॥
 एङ्कचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता ।
 भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥६७॥
 यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा ।
 भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्यते युगम् ॥६८॥
 पुष्पं पुष्पे यदा राजन्फले वा फलमाश्रितम् ।
 प्रजास्यति महाराज तदा संक्षेप्यते युगम् ॥६९॥
 अकालवर्षी पर्जन्यो भविष्यति गते युगे ।
 अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः ७०॥
 विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह ।
 मही स्लेच्छजनाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् ॥

संशयो लोके इति अ. पाठः ॥ ५७ ॥ वृषलादिताः शूद्रपी-
 कृताः ॥ ५९ ॥ संक्षेप्यते नाशं गमिष्यति ॥ ६० ॥ काका
 इव सर्वतः शङ्कितः नीचवृत्त्युपजीविनो वा ॥ ६२ ॥ एङ्कान्
 अस्यङ्कितानि कुञ्चयति । जाङ्कान्पूजयिष्यन्तीति क. अ. पाठः

करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश ।
 'अन्धायवर्तिनश्चापि भविष्यन्ति नराधिपाः ॥' ७२
 निर्विशेषा जनपदास्तथा विष्टिकरादिताः ।
 आश्रमानुपलप्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः ॥ ७३॥
 एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति ।
 'ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः परित्यक्ष्यन्ति सत्क्रियाम्'
 न स्थास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः ॥७४॥
 आचार्योपनिधिश्चैव भर्त्स्यते तदनन्तरम् ।
 अर्थयुक्त्या प्रवात्स्यन्ति मित्रसंबन्धिवान्धवाः ७५॥
 अभावः सर्वभूतानां युगान्ते संभविष्यति ।
 दिशः प्रज्वलिताः सर्वा नक्षत्राण्यप्रभाणि च ७६॥
 प्रधूपितानि ज्योतीषि वाताः पर्याकुलास्तथा ।
 उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः ॥ ७७॥
 वङ्गिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति ।
 तुमुलाश्चापि निर्हादा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः ।
 कबन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमने तदा ॥ ७८॥
 अकालवर्षी भगवान्भविष्यति सहस्रदृक् ।
 सस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ७९॥
 अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः ।
 भर्तृणां वचने चैव न स्थास्यन्ति ततः स्त्रियः ८०॥
 पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये ।
 सूदयिष्यन्ति च पतीन्स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः ८१॥
 अपर्वणि महाराज सूर्य राहुरप्येष्यति ।
 युगान्ते हुतभृकापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ ८२॥
 पानीयं भोजनं चापि याचमानास्तदाऽध्वगाः ।
 न लप्स्यन्ते निवासं च निरस्ताः पथि शेरते ८३॥
 निर्घातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः ।
 रुक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ८४॥
 मित्रसंबन्धिनश्चापि संत्यक्ष्यन्ति नरास्तदा ।
 जनं परिजनं चापि युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८५॥
 अथ देशान्दिशश्चापि पत्तनान्यापणानि च ।

॥ ६५ ॥ निर्विशेषाः तुल्याचारवेधाः । विष्टिकराः अतिमदत्ता-
 कारयन्ति ते ॥ ७३ ॥ आचार्योपि अपनिधिः निर्धनः भर्त्स्यते
 विक्क्रियते । अर्थयुक्त्या धनयोगेन ननु केहेन धर्मेण वा
 ॥ ७५ ॥ कबन्धान्तर्हितः राह्वन्तर्हितः ॥ ७८ ॥

क्रमशः संलपिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८६
 हा तात हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः ।
 विक्रोशमानश्चान्योन्यं जनो गां पर्यटिष्यति ८७
 'भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाः प्राकृतप्रियाः ।
 पाषण्डजनसंकीर्णा भविष्यन्ति युगक्षये ॥' ८८
 ततस्तुमुलसंधाते वर्तमाने युगक्षये ।
 द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ॥ ८९
 ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पुनर्लोकविवृद्धये ।
 भविष्यति पुनर्देवमनुकुलं यदृच्छया ॥ ९०
 यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यच्चहृस्पती ।
 एकराशौ समेध्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् ॥ ९१
 कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
 प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ।

क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् ॥ ९२
 कल्की विष्णुयशा नाम द्विजः कालप्रचोदितः ।
 उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ९३
 संभूतः संभलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ।
 'महात्मा वृचसंपन्नः प्रजानां हितकृद्भूष ॥' ९४
 मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च ।
 उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च ९५
 स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ।
 स चेमं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ ९६
 उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः ।
 संक्षेपको हि सर्वस्य युगस्य परिवर्तकः ॥ ९७
 स सर्वत्र गतान्शुद्रान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 उत्सादयिष्यति तदा सर्वस्लेच्छगणान्द्विजः ॥ ९८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

मार्कण्डेयेन शुचिद्विरप्रति कृतयुगवृत्तान्तकथनपूर्वकं चर्माचरणचोदना ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् ।
 वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति ॥ १
 स्थापयित्वा च मर्यादाः स्वयंभुविहिताः शुभाः ।
 पुनः पुण्ययशःकर्म जरया संश्रयिष्यति ॥ २
 तच्छीलमनुवर्त्यन्ति मनुष्या लोकवासिनः ।
 विप्रैश्चोरक्षये चैव कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ३
 कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च ।
 स्थापयन्निद्रजशार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥ ४
 संस्तूयमानो विप्रैर्द्रैर्मानयानो द्विजोत्तमान् ।
 कल्की चरिष्यति महीं सदा दस्युवधे रतः ॥ ५

हा मातस्तात पुत्रेति तास्ता वाचः सुदारुणाः ।
 विक्रोशमानान्सुभृशं दस्युनेष्यति संक्षयम् ॥ ६
 ततोऽधर्मविनाशो वै धर्मवृद्धिश्च भारत ।
 भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ॥ ७
 आरामाश्चैव चैत्याश्च तटाकावसथास्तथा ।
 पुष्करिण्यश्च विविधा देवतायत्नानि च ॥ ८
 यज्ञक्रियाश्च विविधा भविष्यन्ति कृते युगे ।
 ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ॥ ९
 आश्रमा हतपाषण्डाः स्थिताः सत्ये जनास्तदा ।
 जायन्ति सर्वभूतानि शुध्यमानानि चैव हि ॥ १०
 सर्वेष्वृषु राजेन्द्र सर्वं सस्यं भविष्यति ।

यदेति । शुभसूर्यचन्द्राः यदा युगपत्पुण्यनक्षत्रमेध्यन्ति तदा
 कृतयुगप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ संभूतः शंभलग्रामे इति ध.
 पाठः ॥ १४ ॥ त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

कल्पयिष्यति दास्यति ॥ १ ॥ नमं पुण्ययशः कर्मरमणीयं
 प्रवेक्ष्यति । इति ध. पाठः ॥ २ ॥ विप्रैर्द्रैर्भुभिः कृतयुगे ॥ ३ ॥
 कृष्णाजिनानि वस्त्राचारिपरिधेयानि । तेन सर्वाणि ब्राह्मणक-

र्मणि लक्ष्यन्ते । शक्तीरित्यादिना राजधर्माः । स्थापयन् ब्रह्म-
 क्षत्रयोर्धर्मव्यवस्थां चक्रे इति भावः ॥ ४ ॥ प्रयन्ति सर्वबीजानि
 रोप्यमाणानि चैव हेति झ. पाठः । तत्र प्रयन्ति नश्यन्ति ।
 बीजानि संस्काराः रोप्यमाणानि क्रियमाणैः कर्मभिर्देवैः संपा-
 द्यमानान्यापि ज्ञानबलाप्रत्यन्दीत्यर्थः ॥ १० ॥

नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ॥ ११
 जपयज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदा युताः ।
 पालयिष्यन्ति राजानो धर्मेणैमां वसुंधराम् ॥ १२
 व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते युगे ।
 षट्कर्मनिरता विप्राः क्षत्रिया रक्षणे रताः ॥ १३
 शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथा वर्णत्रयस्य च ।
 एष धर्मः कृतयुगे त्रेतायां द्वापरे तथा ॥ १४
 पश्चिमे युगकाले च यः स ते संप्रकीर्तितः ।
 सर्वलोकस्य विदिता युगसङ्ख्या च पाण्डव ॥ १५
 एतच्चे सर्वमालयातमतीतानागतं मया ।
 वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणसृपिसंस्तुतम् ॥ १६
 एवं संसारमार्गा मे बहुशश्चिरजीविनः ।
 दृष्टाश्चैवानुभूताश्च किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १७
 इदं चैवापरं भूयः सह भ्रातृभिरच्युत ।
 धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध वचनं मम ॥ १८
 न तेऽन्यथाऽत्र विज्ञेयो धर्मो धर्मभृतांवर ।
 धर्मात्मा हि सुखं राजन्म्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १९
 निबोध च शुभां वार्णीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
 न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते कदाचन ।
 ब्राह्मणः कुपितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरो नृपः ।
 उवाच वचनं धीमान्परमं परमद्युतिः ॥ २१
 'एतच्छ्रुत्वा मया किं स्यात्कर्तव्यं मुनिसत्तम ।
 कथं चायं जितो लोको रक्षितव्यो भविष्यति ॥ २२
 कस्मिन्धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता मुने ।
 कथं च वर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।
 दयावान्सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ।
 अपत्सानामिव स्नेहात्प्रजानां रक्षणे रतः ॥ २४
 चर धर्मं त्वजाधर्मं पितृपूर्वाननुसर ।
 प्रमादाद्यत्कृतं तेऽभूत्सम्यग्ज्ञानेन तज्य ॥ २५
 अलं ते मानमाश्रित्य सततं म्रियवाग्भव ।
 विजित्य पृथिवीं सर्वा मोदमानः सुखी भव २६
 एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ।
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदतीतानागतं भुवि ॥ २७
 तस्मादिमं परिक्लेशं त्वं तात हृदि मा कृथाः ।
 प्राज्ञास्तात न मुह्यन्ति कालेनापि प्रपीडिताः २८
 एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम् ।
 मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनापि प्रचोदिताः २९
 मा च तेऽत्र विशङ्का भूद्यन्मयोक्तं तवानघ ।
 अतिशङ्क्य वचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव ॥ ३०
 जातोसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ ।
 कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत्समाचर ॥ ३१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 यत्त्वयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम् ।
 तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ ३२
 न मे लोभोस्ति विप्रेन्द्र न मयं न च मत्सरः ।
 करिष्यामि हि तत्सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ ३३
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा तु वचनं तस्य पाण्डवस्य यशस्विनः ।
 संहृष्टाः पाण्डवा राजन्सहिता शार्ङ्गधन्वना ॥ ३४
 विप्रर्षभाश्च ते सर्वे ये तत्रासन्समागताः ।
 तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
 विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य निवेदनात् ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

पञ्चनचल्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

मार्कण्डेयेन पुत्रिद्विरं प्रति ब्राह्मणमाहात्म्यप्रतिपादकमण्डूकोपाख्यातकथनारम्भः ॥ १ ॥ इक्ष्वाकुवंशजेन परीक्षिता-
मकेन राज्ञा मृगयार्थं यत्नं प्रविष्टेन वदकादर्शनरूपसमयकरणेन मण्डूककन्यायाः परिणयः ॥ २ ॥ राज्ञा समयतिलङ्घने
तथा जले निमज्जनम् ॥ ३ ॥ तदन्वेषणाय राज्ञा मण्डूकहतने तापस्वरूपिणा मण्डूकराजेन तन्निवारणेन तस्याः स्वपुत्री-
त्वकथनादिपूर्वकं पुनस्तस्यै तस्याः प्रदानम् ॥ ४ ॥ मार्कण्डेयेन मण्डूकपुत्र्याः पुत्रयोः शलदत्तयोर्द्वैतकथनपूर्वकं काम-
देवमुनिमाहात्म्यकथनम् ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

श्रूय एव ब्राह्मणमाहात्म्यं वक्तुमर्हसीत्यब्रवी-
त्पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥

अथाचष्ट मार्कण्डेयोऽपूर्वमिदं श्रूयतां ब्राह्मणा-
नां चरितम् ॥ २ ॥

अयोध्यायामिक्ष्वाकुकुलोद्ग्रहः पार्थिवः परीक्षि-
न्नाम मृगयामगमत् ॥ ३ ॥

स एकोऽभ्येन मृगमन्वसरत् मृगो दूरमपाहरत्
॥ ४ ॥

अध्वनि जातश्रमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्चैकसिन्दे-
शे नीलं गहनं वनवण्डमपश्यत् ॥ ५ ॥

तस्याविशेषतो वनवण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं
सरो दृष्ट्वा साश्च एव व्यगाहत ॥ ६ ॥

अथाश्वस्तः स त्रिसप्ततालमश्वयाग्रतो निक्षि-
प्य पुष्करिणीतीरे संविवेश ततः शयानो मधुरं गी-
तमशृणोत् ॥ ७ ॥

स श्रुत्वाऽचिन्तयन्नेह मनुष्यगतिं पश्यामि क-
स्य खल्वयं गीतशब्द इति ॥ ८ ॥

अथावश्यत्कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाण्य-
वचिन्वतीं गायन्तीं च अथ सा राज्ञः समीपे प-
र्यक्रामत् ॥ ९ ॥

तामब्रवीद्राजा कस्वासि भद्रे का वा त्वमिति
सा प्रत्युवाच कन्याऽस्मीति तां राजोवाचार्थी
त्वयाऽहमिति ॥ १० ॥

अथोवाच कन्या समयेनाहं शक्या त्वया ल-
ब्धुं नान्यथेति राजा तां समयमपृच्छत् मण्डूकरा-
जस्य कः समय इति ततः कन्येदमुवाच नोदकं
मे दर्शयितव्यमिति ॥ ११ ॥

स राजा तां बाढमित्युक्त्वा तां समागम्य
तथासह तत्र तस्यौ ॥ १२ ॥

ततस्तत्रैवासीने राजनि सा सेनाऽवगच्छत्
॥ १३ ॥

पदेनानुपदं दृष्ट्वा राजानं परिवार्यातिष्ठत
अथ पर्याश्वस्तश्च राजा तयैव सह शिविकया
प्रायादविषादः स्वनगरमनुग्राप्य रहसि तथा
रममाणो न काश्चिदपश्यत् ॥ १४ ॥

अथ प्रधानामात्योऽभ्याशचरास्तस्य स्त्रियो-
ऽपृच्छत् ॥ १५ ॥

किमत्र प्रयोजनं वर्तते इत्यथाब्रुवंस्ताः स्त्रियः
॥ १६ ॥

अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र नीयत इत्य-
थामात्योऽनुदकं वनं कारयित्वोदारबुध्नं बहुपु-
ष्पफलमूलं तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वापीं
गूढां सुधोपलितां स रहस्युपगम्य राजानमब्रवीत्
॥ १७ ॥

वनमिदमुदारमनुदकं साध्वत्र सहैतया गम्य-
तामिति ॥ १८ ॥

स तस्य वचनाच्चयैव सह देव्या तद्वनं प्रावि-
शत्स कदाचिच्चक्षिन्कानने रम्ये तयैव स व्यवा-
हरदथ क्षुत्तृष्णादितः श्रान्तोऽतिमुक्तागारमपश्यत्
॥ १९ ॥

तत्प्रविश्य राजा सह प्रियया सुसंस्कृतां विमलां
सलिलपूर्णां वापीमपश्यत् ॥ २० ॥

दृष्ट्वैव च तां तस्याश्च तीरे सहैव तथा देव्याऽ-
वातिष्ठत् ॥ २१ ॥

अथ तां देवीं स राजाऽब्रवीत्साध्ववतर वापी-
सलिलमिति सा तद्वचः श्रुत्वाऽवतीर्थे वापीं
न्यमज्जघ्न पुनरुदकादुदमज्जत् ॥ २२ ॥

तां स मृगयमाणो राजा नापश्यद्वापीमथ
निःस्रान्य मण्डूकं श्वश्रुस्ते दृष्ट्वा क्रुद्ध आज्ञाप-
यामास स राजा ॥ २३ ॥

सर्वमण्डूकवधः क्रियतामिति यो मयाऽर्थी
स मां मृतमण्डूकोपायनमादायोपतिष्ठेदिति
॥ २४ ॥

अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु
मण्डूकान्भयमाविवेश ते भीता मण्डूकराश्चे यथा-
वृत्तं न्यवेदयन् ॥ २५ ॥

ततो मण्डूकराद तापसवेपथारी राजानमभ्य-
गच्छदुपेत्य चैनमुवाच ॥ २६ ॥

मा राजन्क्रोधवशं गमः प्रसादं कुरु नार्हसि
मण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति श्लोकौ
चात्र भवतः ॥ २७ ॥

मां मण्डूकाजिघांसीस्त्वं कोपं संघारयाच्युत ।
प्रक्षिपन्ति वधाज्जेका जनानां परिजानताम् २८
प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसे ।
अलं कृत्वा तवाधर्मं मण्डूकैः किं हतैर्हि ते ॥ २९ ॥

तमेवंवादिनमिष्टजनवियोगशोकपरीतात्मा
राजाऽथोवाच ॥ ३० ॥

न हि क्षम्यते तन्मया हनिष्याम्येतानेतैर्दु-
रात्मभिः प्रिया मे भक्षिता सर्वथैव मे वध्या
मण्डूका नार्हसि निद्वन्मासुपरोद्धुमिति ॥ ३१ ॥

स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच
मसीद राजन्नहमायुर्नाम मण्डूकराजो मम सा दु-
हिता सुशोभना नाम तस्या हि दौःशील्यमेतद्व-
ह्वस्तया राजानो विप्रलब्धपूर्वा इति ॥ ३२ ॥

तमब्रवीद्राजा या सा तव दुहिता तथा सम-
र्थी सा मे दीयतामिति ॥ ३३ ॥

अथैनां राक्षे पिताऽदादब्रवीच्चैनामेनं राजानं
शुश्रूषसेति ॥ ३४ ॥

स एवमुक्त्वा दुहितरं क्रुद्धः शशाप यस्मा-
त्स्वया राजानो विप्रलब्धा बहवस्तस्मादब्रह्मण्यानि
तवापत्त्यानि भविष्यन्त्यानृतिकत्वात्तवेति ॥ ३५ ॥

स च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणनि-
बद्धहृदयो लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षबाष्पस-
न्दिग्धया वाचा प्रणिपत्याभिपूज्य मण्डूकराजम-
ब्रवीदनुगृहीतोसीति ॥ ३६ ॥

स च मण्डूकराजो दुहितरमनुज्ञाप्य यथाग-
तमगच्छत् ॥ ३७ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य तस्यां कुमारस्त्रयस्तस्य
राक्षः संवभ्रुवुः शूलो दलो बलथेति ततस्तेषां
ज्येष्ठं शूलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि
धृतात्मा वनं जगाम ॥ ३८ ॥

अथ कदाचिच्छलो मृगयामनुचरन्मृगमासाद्य
रथेनान्वधावत् ॥ ३९ ॥

सूतं चोवाच शीघ्रं मां वाहयसेति स तथो-
क्तः सूतो राजानमब्रवीत् ॥ ४० ॥

न क्रियतामनुबन्धो नैष शक्यस्त्वया मृगोऽ-
यं ग्रहीतुं यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्यौ स्याताः
मिति ततोऽब्रवीद्राजा सूतमाचक्ष्व मे वाम्यौ
वाजिनौ त्वा पृच्छामीति ॥ स एवमुक्तो राजभ-
यभीतः सूतो वामदेवशापभयभीतश्चास्योपाच-
र्यौ ॥ वामदेवस्याश्रौ वाम्यौ मनोजवाविति
॥ ४१ ॥

अथैनमेवं जुवाणमब्रवीद्राजा वामदेवाश्रमं प्र-
याहीति स गत्वा वामदेवाश्रमं तमृषिमब्रवीत्
॥ ४२ ॥

प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविजानताम् इति म. पाठः ।
धनोद्रेकः शीतपक्षोरुत्कर्षः ॥ २८ ॥ प्रतिजानीहि निश्चयं
कुरु । प्राप्य प्राप्य मृत्युम् । कोपं क्रोशोकजम् । जलं

कृत्वा मा कुरु ॥ २९ ॥ ब्रह्मण्यं ब्राह्मणहितं तेन रहितानि
अब्रह्मण्यानि ॥ ३५ ॥ वाम्यौ वामदेवीयौ रथे युक्तौ अश्वौ
अश्वतरौ ॥ ४१ ॥

भगवन्मृगो मे विद्वः पलायते संभावयितुम-
र्हसि वाम्यौ दातुमिति तमब्रवीद्वर्षिर्ददानि ते
वाम्यौ कृतकार्येण भवता ममैव वाम्यौ निर्यात-
यितव्यौ क्षिप्रमिति स च तावश्चौ प्रतिगृह्णानु-
ज्ञाप्य ऋषिं प्रायाद्वाजिधुक्तेन रथेन मृगं मसि
गच्छन्ब्राजवीत्सूतमश्वरत्नद्वयमावयोर्योग्यं नैतौ प्र-
तिदेयौ वामदेवायेत्युक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगर-
मेत्याश्वावन्तःपुरेऽस्थापयत् ॥ ४३

अथर्षिश्चिन्तयामास तरुणो राजपुत्रः कल्या-
णं पत्रमासाद्य रमते न मे वाम्यौ प्रतिनिर्यात-
यत्यहो कष्टमिति ॥ ४४

स मनसा विचिन्त्य मासि पूर्णे क्षिप्यमब्र-
वीत् ॥ ४५

गच्छात्रेय राजानं ब्रूहि यदि पर्याप्तं निर्यात-
योपाध्यायवाम्याविति स गत्तैवं तं राजानमब्र-
वीच्चं राजा प्रत्युवाच राज्ञामेतद्वाहनमनर्हा ब्रा-
ह्मणा स्नानामेवंविधानां न किञ्चित् ब्राह्मणानाम-
श्वैः कार्यं साधु गम्यतामिति ॥ ४६

स गत्तैतदुपाध्यायायाचष्ट तच्छ्रुत्वा वचनम-
प्रियं वामदेवः क्रोधपरीतात्मा स्वयमेव राजान-
मभिगम्याश्चार्थमचोदयन् चाददद्राजा ॥ ४७

वामदेव उवाच ।

प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं
कृतं हि ते कार्यमाभ्यामशक्यम् ।
मा त्वा वधीद्वरुणो घोरपाशै-
र्ब्रह्मक्षत्रस्यान्तरे वर्तमानः ॥ ४८

राजोवाच ।

अनृद्धाहौ सुव्रतौ साधु दान्ता-
वेतद्विप्राणां वाहनं वामदेव ।
ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो महर्षे-
च्छन्दांसि वै त्वावशं संवहन्ति ॥ ४९

वामदेव उवाच ।

छन्दांसि वै मावशं संवहन्ति
लोकेऽशुष्मिन्पार्थिव यानि सन्ति ।
अस्मिस्तु लोके मम यानमेत-
दस्मद्विधानामपरेषां च राजन् ॥ ५०
राजोवाच ।

चत्वारस्त्वां वा गर्दभाः संवहन्तु
श्रेष्ठाश्चतुर्यो हरयो वातरंहाः ।
तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैष बाहो
ममैव वाम्यौ न त्वैतौ हि विद्धि ॥ ५१

वामदेव उवाच ।

घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यैतदाहु-
रैतद्राजन्यदिहाजीवमानः ।
अयसया घोररूपा महान्त-
श्चत्वारो वा यातुधानाः सुरौद्राः ।
मया प्रयुक्तास्त्वद्रथमीप्समाना
वहन्तु त्वां शितशूलाश्चतुर्धा ॥ ५२

राजोवाच ।

ये त्वां विदुर्ब्राह्मणं वामदेव
वाचा हन्तुं मनसा कर्मणा वा ।
ते त्वां सशिष्यमिह यातयन्तु
मद्वाक्यनुश्रुताः शितशूलासिद्धताः ॥ ५३

[वामदेव उवाच ।

ममैतौ वाम्यौ प्रतिगृह्ण राजन्
पुनर्ददानीति प्रपद्य मे त्वम् ।
प्रयच्छ शीघ्रं मम वाम्यौ त्वमश्वौ
यद्यात्मानं जीवितुं ते क्षमं स्यात् ॥ ५४

राजोवाच ।

न ब्राह्मणेभ्यो मृगया प्रसूता
न त्वाऽनुशास्म्यद्यप्रभृति ह्यसत्यम् ।
त्वैवाज्ञां संप्रणिधाय सर्वां
तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ५५

पत्रं वाहनम् ॥ ४४ ॥ अन्तरे मेदे ॥ ४८ ॥ बाहो वाहनम्
॥ ५१ ॥ अदेतत् ब्राह्मणस्य स्वं आजीवमान उपजीवमानोसि
एतदिह घोरमविष्टपाकं व्रतं कर्म आहुरित्यन्वयः । वदंतु चतु-

र्विद्वं प्रापयन्तु चतुर्धाहन्तेति शेषः ॥ ५२ ॥ त्वां मां हन्तुमु-
शुकं ते मदीयास्त्वमेव पातयन्त्वित्यर्थः ॥ ५३ ॥ असत्यं
मिथ्यावादिनमपि त्वा त्वां नाशुशासि न दण्डयामि । अथ-

वामदेव उवाच ।

नानुयोगा ब्राह्मणानां भवन्ति
वाचा राजन्मनसा कर्मणा वा ।

अस्त्वेवं ब्रह्म तपसाऽन्वेति विद्वां-

स्तेन श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ५६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ते वामदेवेन राजन्

समुत्तस्थू राक्षसा घोररूपाः ।

तैः शूलहस्तैर्वध्यमानः स राजा

प्रोवाचेदं वाक्यमुच्चैस्तदानीम् ॥ ५७

इक्ष्वाकवो वा यदि मां त्यजेयु-

र्वे ते विधेया भुवि चान्ये महीपाः ।

नोत्सक्ष्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ

नैवंविधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ५८

एवं ब्रुवन्नेव स यातुधानै-

र्हतो जगामाशु महीं क्षितीशः ।

ततो विदित्वा नृपतिं निपातित-

मिक्ष्वाकवो वै दलमभ्यषिञ्चन् ॥ ५९

राज्ये तदा तत्र गत्वा स विप्रः

प्रोवाचेदं वचनं वामदेवः ।

दलं राजानं ब्राह्मणानां हि देय-

मेवं राजन्सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ६०

विधेयि चैत्त्वमधर्मानरेन्द्र

प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाम्यौ ।

एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य वाक्यं

स पार्थिवः सूतमुवाच रोषात् ॥ ६१

एकं हि मे सायकं चित्ररूपं

दिग्धं विषेणाहरसंगृहीतम् ।

येन विद्धो वामदेवः शयीत

संदश्यमानः श्वभिरार्वरूपः ॥ ६२

वामदेव उवाच ।

जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं

जातं महिष्यां श्वेनजितं नरेन्द्र ।

एतं जहि त्वं मद्वचनात्प्रणुन्न-

स्तूर्णं प्रियं सायकैर्घोररूपैः ॥ ६३

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तो वामदेवेन राजन्-

न्तःपुरे राजपुत्रं जघान ।

स सायकस्तिग्मतेजा विसृष्टः

श्रुत्वा दलस्तत्र वाक्यं वभाषे ॥ ६४

इक्ष्वाकवो हन्त चरामि वः प्रियं

निहन्मीमं विप्रमद्य प्रमथ्य ।

आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः

पश्यध्वं मे वीर्यमद्य क्षितीशाः ॥ ६५

वामदेव उवाच ।

यस्त्वमेनं सायकं घोररूपं

विषेण दिग्धं मम संदधासि ।

न त्वेतं त्वं शरवर्षं विमोक्तुं

संधातुं वा शक्यसे मानवेन्द्र ॥ ६६

राजोवाच ।

इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं

न वै शक्रोम्येष शरं विमोक्तुम् ।

न चास्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि

आयुष्मान्मै जीवतु वामदेवः ॥ ६७

वामदेव उवाच ।

संसृष्ट्यैनां महिषीं सायकेन

ततस्तस्मादेनसो मोक्ष्यसे त्वम् ।

ततस्तथा कृतवान्पार्थिवस्तु

ततो मुनिं राजपुत्री वभाषे ॥ ६८

प्रच्यति तवाज्ञासिति संबन्धः । तवापराधान् क्षमिष्ये आक्षया
च वर्तिष्ये इति वरद्वयं हेयम् ॥ ५५ ॥ अन्वययोगः शासनम् ।
अदण्ड्या ब्राह्मणा इत्यर्थः । ब्रह्म ब्राह्मणव्याप्तिम् । यो ब्राह्मण-
सेवी स जीवत्यन्यो नश्यतीत्यर्थः । वरद्वयमपि निरर्थकमिति
भावः ॥ ५६ ॥ ब्रह्मन्दलो वा विधेया मे यदि श्रेष्ठे विशेपि

इति श्र. पाठः । दलः कविष्ठो आता । विधेया आज्ञाकारिणः
॥ ५८ ॥ निपातितं घृतम् ॥ ५९ ॥ एतं जहि तव सायक-
स्त्वत्पुत्रमेव हि विध्यति ननु भासित्यर्थः ॥ ६३ ॥ एवमुक्त्वा
वामदेवेन स्तम्भितहस्तपादो राजोवाच इक्ष्वाकव इति ॥ ६७ ॥
संसृष्ट्य हत्वा । एनसो ब्रह्महत्याप्यवसायजात्मापाद ॥ ६८ ॥

यथा युक्ता वामदेवाहमेनं
दिनेदिने संदिशन्ती नृशंसम् ।
ब्राह्मणेभ्यो मृगयती सूनृतानि
तथा ब्रह्मण्युलोकं लभेयम् ॥ ६९
वामदेव उवाच ।
त्वया व्रातं राजकुलं शुभेक्षणे
वरं वृणीष्वप्रतिमं ददानि ते ।
प्रशाधीमं सजनं राजपुत्रि
इक्ष्वाकुराज्यं सुमहत्त्वाप्यनिन्द्ये ॥ ७०

राजपुत्र्युवाच ।
वरं वृणे भगवंस्त्वेवमेव
विमुच्यतां किल्बिषादद्य भर्ता ।
शिवेन जीवामि सपुत्रवान्धवं
वरो वृतो ह्येष भया द्विजाग्र्य ॥ ७१
मार्कण्डेय उवाच ।
श्रुत्वा वचः स मुनी राजपुत्र्या-
स्तथाऽस्त्विति ग्राह कुरुप्रवीर ।
ततः स राजा मुदितो बभूव
वाम्यौ चास्मै प्रददौ संप्रणम्य ॥ ७२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

मार्कण्डेयेन सुखदुःखनिरूपककशकसंवादानुवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयमृषयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च ।
पर्यपृच्छन्नृपिः केन दीर्घायुरासीद्वकः ॥ १
मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वान्प्रत्युवाच महातपाः ।
दीर्घायुश्च बको राजन्नृपिर्नात्र विचारणा ॥ २
एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सह भारत ।
मार्कण्डेयं पर्यपृच्छद्बर्मा राजो युधिष्ठिरः ॥ ३
बकदारभ्यौ महात्मानौ श्रूयते चिरजीविनौ ।
सत्तायौ देवराजस्य तावृषी लोकसंततौ ॥ ४
एतदिच्छामि भगवन्बकशकसमागमम् ।
सुखदुःखसमायुक्तं तत्त्वेन कथितं त्वया ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
वृत्ते देवासुरे राजन्संग्रामे रोमहर्षणे ।
त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ६
सम्यग्वर्षति पर्जन्ये सस्यसंपद उचमाः ।
निरामयाः सुधर्मिष्ठाः प्रजा धर्मपरायणाः ।
मुदितश्च जनः सर्वः स्वधर्मेषु व्यनस्थितः ॥ ७

ताः प्रजा मुदिताः सर्वा दृष्ट्वा बलनिषूदनः ।
ततस्तु मुदितो राजन्देवराजः शतक्रतुः ॥ ८
येरावतं समास्थाय अपश्यन्मुदिताः प्रजाः ।
आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदींश्च विविधाः शुभाः ९
नगराणि समृद्धानि घेडाञ्जनपदांस्तथा ।
प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान्धर्मचारिणः ॥ १०
उदपानं प्रपा वापी तटाकानि सरांसि च ।
नानाब्रह्मसमाचारैः सेवितानि द्विजोत्तमैः ॥ ११
ततोऽवतीर्थ रम्यायां पृथ्व्यां राजञ्छतक्रतुः ।
तत्र रम्ये शिवे देशे बहुवृक्षसमाकुले ॥ १२
पूर्वस्यां दिशि रम्यायां समुद्राभ्यागतो नृप ।
तत्राश्रमपदं रम्यं मृगद्विजनिषेवितम् ।
तत्राश्रमपदे रम्ये बकं पश्यति देवराट् ॥ १३
बकस्तु दृष्ट्वा देवेन्द्रं दृढं प्रीतमनाऽभवत् ।
पाद्यासनार्थदानेन फलमूलैरथार्चयत् ॥ १४
सुखोपविष्टो वरदस्ततस्तु बलसूदनः ।
ततः प्रश्नं बकं देव उवाच त्रिदशेश्वरः ॥ १५

एवं नृशंसं भर्तारं दिनेदिने सूनृतानि कल्याणकराणि वाक्यानि
संदिशन्तीति संबन्धः । ब्राह्मणेभ्यो मृगयती ब्राह्मणान् सेवि-
तुमिच्छन्ती ॥ ६९ ॥ पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥
वन० ४१

ऋषिर्बकः किल भवतो दीर्घायुरासीति ध. पाठः ॥ १ ॥
यहोत्सववती रम्यां पृथ्वीं राजञ्छतक्रतुरिति ध. पाठः ॥ १२ ॥

शतं वर्षसहस्राणि मुने जातस्य तेऽनघ ।
 समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं दुःखं चिरजीविनाम् ॥
 बक उवाच ।
 अप्रियैः सह संवासः प्रियैश्चापि विनाभवः ।
 असद्भिः संप्रयोगश्च तदुःखं चिरजीविनाम् ॥ १७
 पुत्रदारविनाशोऽत्र ज्ञातीनां सुहृदामपि ।
 परेष्वायत्तता कृच्छ्रं किंलु दुःखतरं ततः ॥ १८
 नान्यदुःखतरं किंचिल्लोकेषु प्रतिभाति मे ।
 अथैर्विहीनः पुरुषः परैः संपरिभूयते ॥ १९
 अकुलानां कुले भावं कुलीनानां कुलक्षयम् ।
 संयोगं विप्रयोगं च पश्यन्ति चिरजीविनः ॥ २०
 अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तव देव शतक्रतो ।
 अकुलानां समृद्धानां कथं कुलविपर्ययः ॥ २१
 देवदानवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसाः ।
 भामुवन्ति विपर्यासं किंलु दुःखतरं ततः ॥ २२
 कुले जाताश्च क्लिश्यन्ते दौष्कुलेयवशानुगाः ।
 आढ्यैर्दरिद्राऽवमताः किंलु दुःखतरं ततः ॥ २३
 लोके वैधर्म्यमेतत्तु दृश्यते बहुविस्तरम् ।
 हीनज्ञानाश्च हृष्यन्ते क्लिश्यन्ते प्राज्ञकोविदाः ।
 बहुदुःखपरिकेशं मानुष्यमिह दृश्यते ॥ २४
 इन्द्र उवाच ।
 पुनरेव महाभाग देवविंशत्यसेवित ।
 समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं सुखं चिरजीविनाम् ॥ २५

बक उवाच ।
 अष्टमे द्वादशे चाऽपि शाकं यः पचते गृहे ।
 कुमित्राण्यनपाश्रित्य किं वै सुखतरं ततः ॥ २६
 यत्राहानि न गण्यन्ते नैनमाहुर्महाशनम् ।
 अपि शाकं पचानस्य सुखं वै मघवन्गृहे ॥ २७
 आर्जितं स्वेन वीर्येण नाप्यपाश्रित्य कंचन ।
 फलशाकमपि श्रेयो भोक्तुं ह्यकृपणं गृहे ॥ २८
 परस्य तु गृहे भोक्तुः परिभूतस्य नित्यशः ।
 समृद्धमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमतः सताम् ॥ २९
 श्ववद्धि लोलुपो यस्तु पराशं भोक्तुमिच्छति ।
 धिगस्तु तस्य तद्भुक्तं कृपणस्य दुरात्मनः ॥ ३०
 यो दत्त्वाऽतिथिभृत्येभ्यः पितृभ्यश्च द्विजोत्तमः ।
 शिष्टान्यन्नानि यो भुङ्क्ते किं वै सुखतरं ततः ॥ ३१
 अतो मृष्टतरं नान्यत्पूतं किंचिच्छतक्रतो ।
 दत्त्वा यस्त्वतिथिभ्योऽन्नं भुङ्क्ते तेनैव नित्यशः ॥
 यावतो ह्यन्धसः पिण्डानश्नाति सततं द्विजः ।
 तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः ।
 यदेनो यौवनकृतं तत्सर्वं नश्यते ध्रुवम् ॥ ३३
 सदक्षिणस्य भुक्तस्य द्विजस्य तु करे गतम् ।
 यद्धारि वारिणा सिञ्चेच्चक्ष्येनस्तरते क्षणात् ॥ ३४
 एताश्चान्याश्च वै बह्वीः कथयित्वा कथाः शुभाः ।
 बकेन सह देवेन्द्र आपृच्छ्य त्रिदिवं गतः ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवाभ्यति क्षत्रियमहिमत्त्वापकक्षिबिचरिषकीर्तनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः पाण्डवाः पुनर्मार्कण्डेयमुचुः ॥ १
 कथितं ब्राह्मणमाहात्म्यं राजन्यमाहात्म्यमि-
 दानीं शुश्रूषामह इति तानुवाच मार्कण्डेयो
 महर्षिः श्रूयतामिदानीं राजन्यानां माहात्म्य-
 आकुलानां समृद्धानां कथं कालविपर्ययः इति ध. पाठः ॥ २१ ॥
 द्विजस्य तु करे हुतमिति घ. पाठः ॥ ३४ ॥

मिति ॥ कुरुणामन्यतमः सुहोत्रो नाम राजा
 महर्षीनाभिगम्य निवृत्य रथस्थमेव राजानमौशी-
 नरं शिबिं ददर्शाभिमुखं तौ समेत्य परस्परेण
 यथावयः पूजां प्रयुज्य गुणसाम्येन परस्परेण
 तुल्यात्मानौ विदित्वाऽन्योन्यस्य पन्थानं न

षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

ददतुस्तत्र नारदः प्रादुरासीत्किमिदं भवन्तौ
परस्परस्य पन्थानमावृत्य तिष्ठत इति ॥ २

तावूचतुर्नारदं नैतद्भगवन्पूर्वकर्मकर्त्रादिभि-
र्विशिष्टस्य पन्था उपदिश्यते समर्थाय वा आवां
च सख्यं परस्परेणोपगतौ तन्वावधानतोऽत्युत्कृ-
ष्टमधरोत्तरं परिभ्रष्टम् ॥

नारदस्त्वेवमुक्तः श्लोकत्रयमपठत् ॥ ३

क्रूरः कौरव्यः मृदवे मृदुः क्रूरे च कौरव ।

साधुश्चासाधवे साधुः साधवे नाप्नुयात्कथम् ॥ ४

कृतं शतगुणं कुर्यान्नास्ति देवेषु निर्णयः ।

औशीनरः साधुशीलो भवतो वै महीपतिः ॥ ५

जयेत्कदर्यं दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।

क्षमया क्रूरकर्माणमसाधुं साधुना जयेत् ॥ ६

तदुभावेव भवन्तावुदारौ य इदानीं भवज्याम-

न्यतमः सोपसर्पतु एतद्वै निदर्शनमित्युक्त्वा

तूष्णीं नारदो बभूव ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यः

शिबिं मदक्षिणं कृत्वा पन्थानं दत्त्वा बहुकर्मभिः

प्रशस्य भययौ ॥ ७

तदेतद्राज्ञो महाभाग्यमप्युक्तवाष्मारदः ॥ ८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवान्प्रति विप्राय गोप्रदानरूपययातिचरितकथनम् ॥ १ ॥

[मार्कण्डेय उवाच ।

इदमन्यच्छ्रुयतां ययातिर्नाहुषो राजा राज्यस्थः

पौरजनावृत आसांचक्रे ॥ गुर्वर्था ब्राह्मण उपे-

त्याब्रवीत् भो राजन्गुर्वर्थं भिक्षेयं समयादिति

राजोवाच ॥ १

ब्रवीतु भगवान्समयमिति ॥ २

ब्राह्मण उवाच ।

विद्वेषणं परमं जीवल्लोके

कुर्यान्नरः पार्थिव याच्यमानः ।

तं त्वां पृच्छामि कथं नु राज-

न्दद्याद्भवान्दयितं च मेऽद्य ॥ ३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

राजोवाच ।

न चानुकीर्तये दद्य दत्त्वा

अयाच्यमर्थं न च संश्रुणोमि ।

प्राप्यमर्थं च संश्रुत्य

तं चापि दत्त्वा सुसुखी भवामि ॥ ४

ददामि ते रोहिणीनां सहस्रं

मियो हि मे ब्राह्मणो याचमानः ।

न मे मनः कुप्यति याचमाने

दत्तं न शोचामि कदाचिदर्थम् ॥ ५

इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्रं ददौ ।

प्राप्तवांश्च गवां सहस्रं ब्राह्मण इति ॥ ६

नैतत् अथन्यासस्याज्य इत्येतन्नेत्यर्थः । तत्र हेतुः पूर्वति ।

पूर्वं च ते कर्मकर्त्रादप्येति विग्रहः । अनुमन्तुवकृप्रमृतय

आदिशब्दार्थः । अवधानतो विचारतः । अधरेति । आवयो-

स्वारतम्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ पूर्वार्धे खल्वृत्तं नाप्नुयात्साधुत्वं

वै कथं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥ राज्ञः शिबेः ॥ ८ ॥

सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

विद्वेषणं याचकस्य द्वेषम् । ग्रीस्यैव ददासि चेत् प्रहृष्यानी-

त्यर्थः ॥ ३ ॥ हे दद्य ददौ हानं तदहं ॥ ४ ॥ रोहिणीनां

गवाम् ॥ ५ ॥ अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

* एतदाद्यध्यायत्रयं षोडशगद्याधिकं ज्ञ. पुस्तकएव दृश्यते नेतरकोशेषु ।

एकोनविंशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

मार्कण्डेयेन सेदुक्वृषदर्भश्चरितकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्यब्रवीत्पा-
ण्डवः ॥ १अथाचष्ट मार्कण्डेयो महाराज वृषदर्भसेदुक्-
नामानौ राजानौ नीतिमार्गरतावस्त्रोपास्त्रकृ-
तिनौ ॥ २सेदुको वृषदर्भस्य बालस्यैव उपांशुव्रतमभ्य-
जानात् कुप्यमदेयं ब्राह्मणस्य ॥ ३अथ तं सेदुकं ब्राह्मणः कथित्वेदाध्ययनसंपन्न
आशिषं दत्त्वा गुर्वर्थी भिक्षितवान् ॥ ४अश्वसहस्रं मे भवान्ददात्विति ॥ तं सेदुको
ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ ५

नास्ति संभवो गुर्वर्थं दातुमिति ॥ ६

स त्वं गच्छ वृषदर्भसकाशम् ॥ राजा परमभ-
र्मज्ञो ब्राह्मण तं भिक्षुः ॥ स ते दास्यति तस्यै-
तदुपांशुव्रतमिति ॥ ७अथ ब्राह्मणो वृषदर्भसकाशं गत्वा अश्वसह-
स्रमयाचत ॥ स राजा तं कशेनाताडयत् ॥ ८तं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ किं हिंस्रनागसं सा-
मिति ॥ ९एवमुक्त्वा तं शपन्तं राजाऽऽह ॥ विप्र किं यो
न ददाति तुभ्यमुताहोस्त्रिद्राह्मण्यमेतत् ॥ १०
ब्राह्मण उवाच ।राजाधिराज तव समीपं सेदुकेन प्रेषितो
भिक्षितुमागतः तेनानुशिष्टेन मया त्वं भिक्षितो-
सि ॥ ११

राजोवाच ।

पूर्वाह्ने ते दास्यामि यो मेऽथ बलिरामभि-
ष्यति ॥ यो हन्यते कशया कथं मोघं क्षेपणं
तस्य स्यात् ॥ १२इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिकामुत्पत्तिं प्रादा-
त् ॥ अधिकस्याश्वसहस्रस्य मूल्यमेवादादिति ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि एकोनविंशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

मार्कण्डेयेन प्राणरक्षारूपेण श्वेनात्कपोतरक्षणरूपशिविचरितकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

देवानां कथा संजाता महीतलं गत्वा महीप-
॥ शिविभौशीनरं साध्वेनं शिविं जिज्ञास्याम
इति ॥ एवं भो इत्युक्त्वा अधीन्द्राबुपतिष्ठेताम् ॥ १

अग्निः कपोतरूपेण तमभ्यधावदामिपार्थमि-

न्द्रः श्वेनरूपेण ॥ २

अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्योत्सङ्गं
न्यपतत् ॥ ३अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् ॥ प्राणरक्षा-
र्थं श्वेनाऽऽज्ञीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्यते ॥ ४उपांशु बहिरनुदाटितम् । कुप्यं स्वर्णरूप्यादन्यत् ॥ ३ ॥
कशेन पुंस्त्वमार्षम् ॥ ८ ॥ हिंसि हिंनस्त्रि ताडयसि ॥ ९ ॥
शपन्तं शापं दित्सन्तम् । हे विप्र यो न ददाति स्त्रीयं धनं
तुभ्यं तस्यै वा एतत् शापदानं उचितम् । उताहोस्त्रि एत-
द्ब्राह्मण्यं ब्राह्मणयोग्यं स्त्रीयमपि दित्सन्न शापयोग्यः नापि
शान्तिधर्मा ब्राह्मणः शापं दातुमर्हतीत्यर्थः ॥ १० ॥ क्षेपणंदूरीकरणम् । अवश्यं स प्रसादनीय इत्यर्थः ॥ १२ ॥ दैव-
सिकां एकदिवसजातामुत्पत्तिं धनस्य । स्वनियमभङ्गाय प्रवृत्तं
ब्राह्मणं दण्डयितुमपि प्रायश्चित्तादधिकं दत्त्वा प्रसादयितुमपि
समर्थो राजान इति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥ एकोनविंशततमो-
ऽध्यायः ॥ १९९ ॥

वसु ददातु अन्तवान्पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं
कुर्यात् धोरं कपोतस्य निषप्तमाहुः ॥ ५

अथ कपोतो राजानमब्रवीत् ॥ प्राणरक्षणा-
र्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्ये अत्रैरङ्गा-
नि प्राण्यार्थी मुनिर्भूत्वा प्राणांस्त्वां प्रपद्ये ॥ ६

स्वाध्यायेन कश्चितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि ॥
तपसा दमेन युक्तमाचार्यस्याप्रतिबलभाषिणम् ॥
एवंयुक्तमपापं मां विद्धि ॥ ७

गदामि वेदान्विचिनोमि छन्दः
सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीताः ।

न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदानं
मा प्रादाः श्येनाय न कपोतोऽसि ॥ ८

अथ श्येनो राजानमब्रवीत् ॥ ९

पर्यायेण वसतिर्वा भवेद्यु
सर्गे जातः पूर्वमस्मात्कपोतात् ।

त्वमाददानोऽथ कपोतमेनं
मा त्वं राजन्विशकर्ता भवेथाः ॥ १०

राजोवाच ।

केनेदृशी जातु परा हि दृष्टा
वागुच्यमाना शकुनेन संस्कृता ।

यां वै कपोतो वदते यां च श्येन
उभौ विदित्वा कथमस्तु साधु ॥ ११

नास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले
नास्य बीजं रोहति काल उत्तम ।

भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे
न त्राणं लभेत्राणमिच्छन्स काले ॥ १२

जाता इत्या मजा प्रमीयते
सदा न वासं पितरोऽस्य कुर्वते ।

भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे
नास्य देवाः प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् ॥ १३

मोघमन्नं विन्दति चाप्रचेताः
स्वर्गालोकाद्भयति शीघ्रमेव ।

भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे
सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ १४

उक्षाणं पक्त्वा सह ओदनेन
अस्मात्कपोतात्पति ते नयन्तु ।

यस्मिन्देसे रमसेऽतीव श्येन
तत्र मांसं शिवयस्ते बहन्तु ॥ १५

श्येन उवाच ।
नोक्षाणो राजन्प्रार्थयेयं न चान्य-

दस्यान्मांसमधिकं वा कपोतात् ।
देवैर्दत्तः सोऽथ समैष भक्ष-

स्तम्भे ददस्व शकुनानामभावात् ॥ १६
राजोवाच ।

उक्षाणं वेहतमन्नं नयन्तु
ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव ।

भयाहितस्य दायं ममान्तिकाच्चां
प्रत्याग्रायं तु त्वं ह्येनं मा हिंसीः ॥ १७

त्यजे प्राणान्नैव दद्यां कपोतं
सौम्यो ह्ययं किं न जानासि श्येन ।

यथा क्लेशं मा कुरुष्वेह सौम्य
नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथंचित् ॥ १८

धोरं निन्दितं अनिष्टसूचकमित्यर्थः । अन्तवान् दिगन्ता-
नामीश्वरः ॥ ५ ॥ अङ्गैरिति । मुनिरहं स्वशरीरेण कपोतश-
रीरं प्रविष्टोऽस्मीत्यर्थः । प्राणान्प्राणरक्षकत्वेन त्वमेव मम
प्राणा इत्यर्थः ॥ ६ ॥ श्रोत्रियस्य मे श्येनाय त्वत्कर्तृकं प्रदानं
न साधुदत्तम् ॥ ८ ॥ भवेद्यु जन्मद्यु पर्यायेण वसतिः स्थिति-
र्भवति अतस्त्वं सर्गे सुष्टौ अस्मात्कपोतात् जातोसि । अतस्त्वं
तव जन्मान्तरीयं पितरं कपोतं आददानो रक्षन् मम आहारे
विष्टं माकुर्वित्यर्थः ॥ १० ॥ एतयोः स्वरूपं ज्ञात्वा साधुकर्म
कथं कुर्यामिति विमृशतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ इत्या बौशाने एव

प्रजा प्रमीयते म्रियते ॥ १३ ॥ मोघं निष्फलं सोऽयं विन्दति
लभते । अप्रचेताः अनुदारः ॥ १४ ॥ अस्मात्कपोतात् । एनं
कपोतं मोचयित्वा ते तुभ्यं प्रतिनयन्तु प्रतिनिधित्वेन समर्प-
यन्तु ॥ १५ ॥ शकुनानां एकस्मिन्नेव बहुत्वम् । अभावात्
नास्तेन ॥ १६ ॥ उक्षाणं बलीवर्द्धम् । वेहतं वन्ध्यां यां वा
अन्नं सर्वाङ्गसंपूर्णं यथा स्यात्तथा । भयाहितस्य भौमस्तस्य
कपोतस्य । दायं प्रतिघनं प्रत्याग्रायं नयन्तु प्रापयन्तु । पश्यन्तु
आलोचयन्तु च सन्तः । एनं कपोतं मा हिंसिरिति ॥ १७ ॥
सौम्यो ह्ययं सोमसंयुक्तस्तुवन्निर्लसं परिपाल्यो ह्ययम् ।

यथा मां वै साधुवादैः प्रसन्नाः
प्रशंसेयुः शिवयः कर्मणा तु ।

यथा श्येन मियमेव कुर्या
प्रशाधि मां यद्वदेस्तत्करोमि ॥ १९

श्येन उवाच ।

ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्राजान्याव-
न्मांसं कपोतेन समम् ॥ तथा तस्मात्साधु व्रातः
कपोतः प्रशंसेयुश्च शिवयः कृतं च मियं स्वान्म-
मेति ॥ २०

अथ स दक्षिणादूरोत्कृत्य स्वमांसपेशीं
तुलयाधारयत् ॥ गुरुतर एव कपोत आसीत् २१

पुनरन्यमुच्चकर्तुं गुरुतर एव कपोतः ॥ एवं
सर्वं समधिकृत्य शरीरं तुलयामारोपयामास
तत्तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥ २२

अथ राजा स्वयमेव तुलामारोह ॥ न च
व्यलीकमासीद्राज्ञ एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा व्रात इत्यु-
क्त्वा प्रालीयत श्येनः अथ राजा अभवीत् ॥ २३

कपोतं विष्टुः शिवयस्त्वां कपोत
पृच्छामि ते शकुने को नु श्येनः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवान्मति नारदेरिताष्टकादिराजतारतम्यकथनपूर्वकवानसहिमानुवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्यब्रवीत्पा-
ण्डवो मार्कण्डेयम् ॥ अथाचष्ट मार्कण्डेयः ॥
अष्टकस्य वैश्वामित्रेश्वमेधे सर्वे राजानः प्राग-
च्छन् ॥ १

आतरश्चास्य मतर्दनो वसुमनाः शिविरौशीन-
र इति स च समाप्तयज्ञो ब्राह्मिः सह रथेन

हे सौम्य सोमवतिप्रियदर्शन ॥ १८ ॥ अधिकृत्य क्षित्या ॥ २२ ॥
अपर्याप्तौ स्वयमेव तुलामाविशेत् । व्यलीकं अप्रियम् । व्रात-
स्तया कपोत इत्युक्त्वा ॥ २३ ॥ हे सौरथेय सुरवायः
पुनः । नो आवाप्तम् । विद्वीति शेषः ॥ २५ ॥ अस्तिवा श्येन ।

नानीश्वर ईदृशं जातु कुर्या-

देतं प्रशं भगवन्मे विचक्ष्व ॥ २४

कपोत उवाच ।

वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतु-

रथैव श्येनो वज्रहस्तः शचीपतिः ।

साधु ज्ञातुं त्वामृषभं सौरथेय

नौ जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ ॥ २५

यामेतां पेशीं मम निष्क्रयाय

प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् ।

एतद्वो लक्ष्म शिवं करोमि

हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् ॥ २६

एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी

सुरर्षीणामथ संमतो भृशम् ।

एतस्मात्पार्श्वत्पुरुषो जनिष्यति

कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ २७

कपोतरोमाणं शिविनौद्भितं पुत्रं प्राप्स्यसि

नृपवृषसंहननं यशोदीप्यमानं द्रष्टासि शूरमृषभं

सौरथानाम् ॥ २८

प्रायात्ते च नारदमागच्छन्तमभिवाधारोहतु भ-
वान्मथमित्यब्रुवन् ॥ २

तांस्तथेत्युक्त्वा रथमारोह ॥ अथ तेषामेकः
सुरर्षिं नारदमब्रवीत् ॥ प्रसाद्य भगवन्तं किञ्चि-
दिच्छेयं प्रष्टुमिति ॥ ३

पृच्छेत्यब्रवीदृषिः ॥ सोऽब्रवीदायुष्मन्तः सर्व-
गुणभृष्टदिताः ॥ अथायुष्मन्तं स्वर्गस्थानं चतु-

एतन्मांसम् । वः नृपाणां लक्ष्म शिवं करोमि ॥ २६ ॥

शिविना शिथिलकरीरेण जातं औद्भितं उद्भेदेन जातम् ।

यशसा दीप्यमानम् ॥ २८ ॥ द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

आयुष्मन्तं चिरकालसौम्यम् । स्वर्गस्थानम् । पुंस्त्वनापर्वम् ।

भिर्यातव्यं स्यात्कोऽवतरेत् ॥ अयमष्टकोऽवतरे-
दित्यब्रवीदृषिः ॥ ४

किं कारणमित्यपृच्छत् ॥ अथाचष्टाष्टकस्य गृ-
हे मया उषितं स मां रथेनानुप्रावहदथापश्यम-
नेकानि गोसहस्राणि वर्णशो विविक्तानि तमह-
मपृच्छं कस्येमा गाव इति सोब्रवीत् ॥ मया
निष्ठष्टा इत्येतास्तेनैव स्वयं श्लाघति कथितेन ॥
एषोवतरेदथ त्रिभिर्यातव्यं सांप्रतं कोऽ-
वतरेत् ॥ ५

प्रतर्दन इत्यब्रवीदृषिः ॥ तत्र किं कारणं प्र-
तर्दनस्यापि गृहे मयोषितं स मां रथेनानुप्रावह-
त् ॥ ६

अथैनं ब्राह्मणोऽभिषेताश्वं मे ददातु भवा-
भिषुतो दास्यामीत्यब्रवीद्ब्राह्मणं त्वरितमेव दी-
यतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्त्वरितमेव ॥ ब्राह्मणस्यैव-
मुक्त्वा दक्षिणं पार्श्वमददत् ॥ ७

अथान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् ॥ तथै-
व चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमभ्यदादथ प्रायात्पुन-
रपि चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् त्वरितो-
थ तस्मै अपनह्य वामं धुर्यमददत् ॥ ८

अथ प्रायात्पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी ब्राह्म-
णस्तमब्रवीदतिधातो दास्यामि त्वरितमेव मे
दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्तस्मै दत्त्वाऽश्वं रथधुरं
गृह्णता व्याहृतं ब्राह्मणानां सांप्रतं नास्ति किंचि-
दिति ॥ ९

य एष ददाति चासूयति च तेन व्याहृतेन
तथाऽवतरेत् ॥ अथ द्वाभ्यां यातव्यमिति कोऽ-
वतरेत् ॥ १०

वसुमना अवतरेदित्यब्रवीदृषिः ॥ ११

किं कारणमित्यपृच्छदथाचष्ट नारदः ॥ अहं
परिभ्रमन्वसुमनसो गृहमुपस्थितः ॥ १२

अवतरेत्स्वर्गात् भूमौ प्रथममिति शेषः ॥ ४ ॥ पार्श्वं रथचक्र-
प्रदेशस्थमश्वम् ॥ ७ ॥ अतिधातोऽतिविगबान् । अश्वचतुष्टय-
स्यापि दानात् धुरं खहस्तेनैव गृह्णता । सांप्रतं युक्तयुक्तवि-
चारः ॥ ९ ॥ पुष्परथस्य गिरिगगनसगरैश्च प्रतिषिद्धमार्गस्य

स्वस्तिवचनमासीत्पुष्परथस्य प्रयोजनेन तम-
हमन्वगच्छं स्वस्तिवाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्म-
णानां दर्शितः ॥ १३

तमहं रथं प्राशंसमथ राजाऽब्रवीद्भगवता रथः
प्रशस्तः ॥ एष भगवतो भगवतो रथ इति ॥ १४

अथ कदाचित्पुनरप्यहमुपस्थितः पुनरेव च
रथप्रयोजनमासीत् ॥ सम्यगयमेष भगवत इत्येवं
राजाऽब्रवीदिति पुनरेव च तृतीयं स्वस्तिवाचनं
समभावयमथ राजा ब्राह्मणानां दर्शयन्मामभि-
प्रेक्ष्याब्रवीत् ॥ अथो भगवता पुष्परथस्य स्वस्ति-
वाचनानि सुष्ठु संभावितानि एतेन द्रोहवचने-
नावतरेत् ॥ १५

अथैकेन यातव्यं स्यात्कोऽवतरेत्पुनर्नारद
आह ॥ शिविर्यायादहमवतरेयं अत्र किं कारण-
मित्यब्रवीत् ॥ असावहं शिविना समो नास्मि
यतो ब्राह्मणः कश्चिदेनमब्रवीत् ॥ १६

शिवे अन्नार्थ्यसीति तमब्रवीच्छिविः किं
क्रियतामाज्ञापयतु भवानिति ॥ १७

अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् य एष ते पुत्रो बृहद्रथो
नाम एष प्रमातव्य इति तमेनं संस्करु अन्नं
चोपपादय ततोऽहं प्रतीक्ष्य इति ॥ ततः पुत्रं
प्रमाथ्य संस्कृत्य विधिना साधयित्वा पात्र्यामर्प-
यित्वा शिरसा प्रतिगृह्य ब्राह्मणमभ्युगचत् ॥ १८

अथास्य भृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट एष ते
ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य दहति ते गृहं कोशागार-
मायुधागारं रुयगारमश्वशालां हस्तिशालां च
कुह्य इति ॥ १९

अथ शिविस्तथैवानिकृतमुखवर्णो नगरं प्रविश्य
ब्राह्मणं तमब्रवीत्सिद्धं भगवन्नमामिति ब्राह्मणो
न किंचिद्वाजहार विसयादधोमुखश्चासीत् ॥ २०

प्रयोजनेन तदर्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ रथः स्तुत एव ननु
याचितः । राजापि समाशयं युक्तापि रथं न दत्तवान् रथ-
स्तुतिं चादुर्मोदितवानिति प्रपञ्चकार्यः ॥ १४ ॥ श्रोहवचनेन
अदत्त्वा वृथास्तेन ॥ १५ ॥

ततः प्रासादयद्वाङ्मणं भगवन्भुज्यतामिति ॥
 मुहूर्तादुद्दीक्ष्य शिविमब्रवीत् ॥ २१
 त्वमेवैतदशनेति तत्राह तथेति शिविस्तथै-
 वाविमना महित्वा कपालमभ्युद्गार्य भोक्तुमै-
 च्छत् ॥ २२
 अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् ॥ अब्रवीच्चैनं
 खितकोधोसि न ते किंचिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थं
 ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं सभाजयत् ॥ २३
 स ह्युद्दीक्षमाणः पुत्रमपश्यदग्रे तिष्ठन्तं देव-
 कुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमलंकृतं सर्वं च तम-
 र्थं विधाय ब्राह्मणोऽन्तरधीयत् ॥ २४
 तस्य राजर्षेर्विधाता तेनैव वेषेण परीक्षार्थमा-

गत इति तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमृचुः ॥
 किं प्रेप्सुना भवता इदमेवं जानता कृतमिति २५
 शिविरुवाच ।

नैवाहमेतद्यशसे ददानि
 न चार्थहेतोर्न च भोगवृष्ण्या ।
 पापैरनासेवित एष मार्ग
 इत्येवमेतत्सकलं करोमि ॥ २६
 सद्भिः सदाऽध्यासितं तु प्रशस्तं
 तस्मात्प्रशस्तं श्रयते मतिर्मे ।
 एतन्महाभाग्यवरं शिवेस्तु
 तस्मादहं वेद यथावदेतत् ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

द्वाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

मार्कण्डेयः पाण्डवान्प्रति कीर्त्तयतीत्यर्थः स्वर्गतरकनिवासहेतुताप्रतिपादकेन्द्रमुत्तरोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 मार्कण्डेयमृषिं पाण्डवाः पर्यपृच्छन्नास्ति कश्चि-
 द्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १
 स तानुवाचास्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो ना-
 म क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात्प्रच्युतः कीर्तिर्मे व्युच्छिन्ने-
 ति स मामुपातिष्ठदथ प्रत्यभिजानाति मां भवा-
 निति ॥ २
 तमहमब्रवं नाभिजानीमो भवन्तमिति का-
 र्यचेष्टाकुलत्वान्न वयं रासायनिका ग्रामैकरात्रवा-
 सिनो न प्रत्यभिजानीमोऽप्यात्मनोऽर्थानामनु-
 ष्ठानं न शरीरोपतापेनात्मनः समारभामोऽर्था-
 नामनुष्ठानम् ॥ ३
 एवमुक्तो राजर्षिरिन्द्रद्युम्नः पुनर्मामब्रवीत् ॥

अथास्ति कश्चित्त्वचश्चिरजाततर इति । तं पुनः
 प्रत्यब्रवम् ॥' अस्ति खलु हिमवति प्रावारकर्णो
 नामोलूकः प्रतिवसति ॥ स मत्तश्चिरजातो भव-
 न्तं यदि जानीयाद्विप्रकुष्ठे चाध्वनि हिमर्वास्त-
 त्रासौ प्रतिवसतीति ॥ ४

ततः स मामश्नो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवो-
 लूकः ॥ अथैनं ॥ राजर्षिः पर्यपृच्छत्प्रतिजानाति
 मां भवानिति ॥ ५

स मुहूर्तमिव ध्यात्वाऽब्रवीदेनं नाभिजानाभि
 भवन्तमिति स एवमुक्त इन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूक-
 मब्रवीद्राजर्षिः ॥ ६

अथास्ति कश्चिद्भवतः सकाशाच्चिरजात इति
 स एवमुक्तोऽब्रवीदस्तिखल्विन्द्रद्युम्नं नाम सरस्त-

महित्वा पूजयित्वा । कपालं शीर्षस्थिपात्रम् ॥ २२ ॥ यो
 दत्त्वा रुषटे यश्चासूयेत् यश्चाधिरो लिप्सितमिजितैर्ज्ञांतापि
 तं स्तुतिमात्रेणैव संभावयति नत्वर्थेन यश्च ब्राह्मणेनार्थितः
 श्रद्धाक्षमापूर्वकमदेयमपि ददाति अकर्तव्यमपि करोति ते उक्त-

रोत्तरं श्रेष्ठाः । तत्राप्यन्यो नारदादपि श्रेष्ठ इति दातुर्गुणदोष-
 विधानपरोऽयमध्यायः ॥ २७ ॥ एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः
 ॥ २०१ ॥

रसायनिकाः इति ह्य. पाठः ॥ ३ ॥

सिञ्जालिजङ्घो नाम बकः प्रतिवसति सोऽसत्तश्चिर-
रजाततरस्तं पृच्छेति तत इन्द्रद्युम्नो मां चोलूक-
मादाय तत्सरोऽगच्छद्यत्रासौ नालिजङ्घो नाम
बको बभूव ॥ ७

सोऽसाभिः पृष्टो भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानम-
भिजानातीति स एवं मुहूर्तं ध्यात्वाऽब्रवीन्नाभि-
जानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ ततः सोऽसा-
भिः पृष्टः कश्चिन्नवतोऽन्यश्चिरजाततरोस्तीति स
नोऽब्रवीदस्ति खल्वस्मिन्नेव सरस्वकूपारो नाम
कच्छपः प्रतिवसति ॥ स मत्तश्चिरजाततरः स
यदि कथंचिदभिजानीयादिमं राजानं तमकू-
पारं पृच्छध्वमिति ॥ ८

ततः स बकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामा-
स अस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कंचिदर्थमभिप्रेतुं सा-
ध्यागम्यतां तावदिति तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात्स-
रस उत्थायाभ्यागच्छद्यत्र तिष्ठामो वयं तस्य स-
रसस्तीरे आगतं चैनं वयमपृच्छाम भवानिन्द्रद्यु-
म्नं राजानमभिजानातीति ॥ ९

स मुहूर्तं ध्यात्वा बाष्पसंपूर्णनयन उद्विग्नहृ-
दयो वेपमानो विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत्
किमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामीह ह्यनेन सहस्रकृ-
त्वः पूर्वमभिचितिषूपहिताः ॥ १०

सरश्चेदमस्य दक्षिणोदकदत्ताभिर्गोभिरतिक्रम-

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि अष्टाद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

अधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति स्वर्गकारणीभूतसाधारणधर्मकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा स राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कण्डेयान्महाभागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥ १
युधिष्ठिरो महाराज पुनः पप्रच्छ तं मुनिम् ।

अभिचितिषु अभिचयनेषु कर्तव्येषु सत्सु ॥ १० ॥ तावत्पुरुष-
उच्यते इति श्रुत्वा पाठः । पुरुषः स्वर्गस्य इति शेषः ॥ १३ ॥

वन० ४२

माणाभिः कृतम् ॥ अत्र चाहं प्रतिवसामीति ॥ ११

अथैतत्सकलं कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा तदन-
न्तरं देवलोकादेवरथः प्रादुरासीद्वाचश्चाश्रूयन्ते-
न्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो यथोचितं स्थानं
प्रतिपद्यस्व कीर्तिमानस्यव्यग्रो याहीति ॥ १२
भवन्ति चात्र श्लोकाः ।

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्स्वर्गे महीयते ॥ १३
अकीर्तिः कीर्त्यते लोके यस्य भूतस्य कस्यचित् ।
स पतत्यधर्माँल्लोकान्यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते ॥ १४
तस्मात्कल्याणवृत्तः स्यादाता तावन्नरो भुवि ।

विहाय वृत्तं पापिष्ठं धर्मेमेव समाश्रयेत् ॥ १५

इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाऽब्रवीत्तिष्ठ तावद्याव-
दिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामीति ॥ १६

स मां प्रावारकर्णं चोलूकं यथोचिते स्थाने
प्रतिपाद्य तेन देवयानेन संसिद्धं यथोचितं स्था-
नं प्रतिपेदे तन्मयाऽनुभूतं चिरजीविनेदम्भमिति
पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ १७

तमृषिं पाण्डवाश्चोचुः साधु शोभनं भवता
कृतं राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकाच्छ्रुतं स्वे स्थाने
प्रतिपादयतेत्यथैतान्ब्रवीदसौ ननु देवकीपुत्रे-
णापि कृष्णेन नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तसा-
त्कृच्छ्रात्पुनः समुद्भूतः स्वर्गं प्रापित इति ॥ १८

कीदृशीषु ह्यवस्थासु दत्त्वा दानं महामुने ।

इन्द्रलोकं त्वनुभवेत्पुरुषस्तद्ब्रवीहि मे ॥ २

गार्हस्थ्येऽप्यथवा बाल्ये यौवने स्वाविरेऽपि वा ।

यथा फलं समश्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ॥ ३

असौ मार्कण्डेयः ॥ १८ ॥ अधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ।

वृथा जन्म ह्यपुत्रस्य ये च धर्मबहिष्कृताः ॥ ४

परपाकं च येऽश्नन्ति आत्मार्यं च पचेत्तु यः ।

पर्यश्नन्ति वृथा यत्र तदसत्त्वं प्रकीर्त्यते ॥ ५

आरूढपतिते दत्तमन्यायोपहृतं च यत् ।

व्यर्थं तु पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा ॥ ६

गुरौ चानृतिके पापे कृतमे ग्रामयाजके ।

वेदविक्रयिणे दत्तं तथा वृषलयाजके ॥ ७

ब्रह्मचन्द्रेषु यदत्तं यदत्तं वृषलीपतौ ।

स्त्रीजितेषु च यदत्तं व्यालग्राहे तथैव च ॥ ८

परिचारकेषु यदत्तं वृथा दानानि षोडश ।

तमोवृतस्तु यो दद्याद्भयात्क्रोधात्तथैव च ॥ ९

भुङ्क्ते च दानं तत्सर्वं गर्भस्थस्तु नरः सदा ।

ददद्दानं द्विजातिभ्यो वृद्धभावेन मानवः ॥ १०

तस्मात्सर्वास्रवस्थासु सर्वदानानि पार्थिव ।

दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गजिगीषया ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य सर्वस्य वर्तमानाः प्रतिग्रहे ।

केन विप्रा विशेपेण तारयन्ति तरन्ति च ॥ १२

मार्कण्डेय उवाच ।

जपैर्मन्त्रैश्च होमैश्च स्वाध्यायाध्यायनेन च ।

नावं वेदमयीं कृत्वा तारयन्ति तरन्ति च ॥ १३

ब्राह्मणास्तोपयेद्यस्तु तुष्यन्ते तस्य देवताः ।

वचनाच्चापि विप्राणां स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ १४

पितृदैवतपूजाभिर्ब्राह्मणाभ्यर्चनेन च ।

अनन्तं पुण्यलोकं तु गन्ताऽसौ तु न संशयः ।

श्लेष्मादिभिर्व्याप्ततनुर्भ्रियमाणोऽविचेतनः ॥ १५

ब्राह्मणा एव संपूज्याः पुण्यं स्वर्गमभीप्सता ।

श्राद्धकाले तु यत्नेन भोक्तव्या ह्यजुगुप्सिताः ॥ १६

दुर्बलः कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ ।

वर्जनीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठाश्च देहिनः ॥ १७

जुगुप्सितं हि यच्छ्राद्धं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥ १८

ये ये श्राद्धे न पूज्यन्ते मूकान्धबधिरादयः ।

तेऽपि सर्वे नियोक्तव्या मिथिता वेदपारगैः ॥ १९

प्रतिग्रहश्च वै देयः शृणु यस्य युधिष्ठिर ।

प्रदातारं तथाऽऽत्मानं यस्तारयति शक्तिमान् ॥ २०

तस्मिन्देयं द्विजे दानं सर्वागमविज्ञानता ।

प्रदातारं तथाऽऽत्मानं तारयेद्यः स शक्तिमान् ॥ २१

न तथा हविषो होमैर्न पुण्यैर्नानुलेपनैः ।

अग्रयः पार्थ तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिभोजने ॥ २२

तस्मात्त्वं सर्वयत्नेन यतस्वातिथिभोजने ॥ २३

पादोदकं पादघृतं दीपमक्षं मत्तिश्रयम् ।

प्रयच्छन्ति तु ये राजभोपसर्पन्ति ते ममम् ॥ २४

देवमाल्यापनयनं द्विजोच्छिष्टावमार्जचम् ।

आकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाहनानि च ।

अत्रैकैकं नृपश्रेष्ठ गोदानाद्यतिरिच्यते ॥ २५

कपिलायाः प्रदानासु मुच्यन्ते नात्र संशयः ।

तस्मादलंकृतां दद्यात्कपिलां तु द्विजातये ॥ २६

श्रोत्रियाय दरिद्राय गृहस्थायामिहोत्रिणे ।

पुत्रदाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे ॥ २७

एवंविधेषु दातव्या न समृद्धेषु भारत ।

को गुणो भरतश्रेष्ठ समृद्धेष्वभिवर्जितम् ॥ २८

एकसौका प्रदातव्या न बहूनां कदाचन ।

सा गौर्विक्रयमापन्ना हन्यान्निपुरुषं कुलम् ।

न तारयति दातारं ब्राह्मणं नैव नैव तु ॥ २९

ब्राह्मणस्य विशुद्धस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ।

सुवर्णानां शतं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ॥ ३०

यत्र जन्मभि असत्त्वं वृथा गोब्राह्मणादिप्राणं मितं कीर्तते तत्रापि इत्येतर्यः ॥ ५ ॥ आरूढश्चासौ पतितः ॥ ६ ॥ गुराव-
प्यानृतिकेऽनृतप्रिये । वृषलः शूद्रः ॥ ७ ॥ ब्रह्मचन्द्रे जाति-
मात्रब्राह्मणा वृत्ताभ्यवनशून्याः ॥ ८ ॥ दानं दानफलं अन्यसु
दानं वृद्धभावेन जरया भुङ्क्ते ॥ १० ॥ काण्डपृष्ठाः बाणनिष-

ङ्गधराः क्षात्रवृत्तय इत्यर्थः । दुर्बलः कुनखीति श्र. पाठः ॥ १७ ॥
मास्थं निर्मात्यम् । आकल्पः गन्धादिनालंकरणम् । अरोगिप्रति-
चर्याचेति नृपश्रेष्ठगोब्रतादिति च श्र. पाठः ॥ २५ ॥ अग्नि-
भूताय दारिद्र्यादेव ॥ २७ ॥ अभिवर्जितं दत्तम् ॥ २८ ॥ सा
बहुभ्यो दत्ता ॥ २९ ॥

अनद्वाहं ॥ यो दद्याद्बलवन्तं धुरंधरम् ।
 स निस्तरति दुर्गाणि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥३१॥
 वसुंधरां तु यो दद्याद्विजाय विदुषात्मने ।
 दातारं ह्यनुगच्छन्ति सर्वे कामाभिवाञ्छिताः ॥३२॥
 पृच्छन्ति चाब्रुदातारं वदन्ति पुरुषा भुवि ।
 अध्वनि क्षीणमात्राश्च पांसुना चावकुण्ठिताः ॥३३॥
 तेषामेव श्रमार्तानां यो ह्यन्नं कथयेद्बुधः ।
 अन्नदातृसमः सोऽपि कीर्त्यते नात्र संशयः ॥३४॥
 तस्मात्त्वं सर्वदानानि हित्वाऽन्नं संप्रयच्छ ॥
 न हीदृशं पुण्यफलं विचित्रमिह विद्यते ॥ ३५॥
 यथाशक्ति च यो दद्यादन्नं विप्रेषु संस्कृतम् ।
 स तेन कर्मणाऽऽप्नोति प्रजापतिसलोकताम् ॥३६॥
 अन्नमेव विशिष्टं हि तस्मात्परतरं न च ।
 अन्नं प्रजापतिश्चोक्तः स च संवत्सरो मतः ॥३७॥
 संवत्सरस्तु यज्ञोऽसौ सर्वं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।
 तस्मात्सर्वापि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥३८॥
 तस्मादन्नं विशिष्टं हि सर्वेभ्य इति विद्युतम् ॥३९॥
 येषां तटाकानि महोदकानि
 वाप्यश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च ।
 अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी
 यमस्य ते निर्वचना भवन्ति ॥ ४०॥
 धान्यं श्रेयणार्जितचित्तसंचितं
 विप्रे सुशीले प्रतियच्छते यः ।
 वसुंधरा तस्य भवेत्सुतुष्टा
 वारां वसूनां प्रतिमुञ्चतीव ॥ ४१॥
 अन्नदाः प्रथमं यान्ति सत्यवाक्तदनन्तरम् ।
 अयाचितप्रदाता च समं यान्ति त्रयो जनाः ॥४२॥
 वैशंपायन उवाच ।
 कौतूहलसमुत्पन्नः पर्यपृच्छद्बुधिमिरः ।
 मार्कण्डेयं महात्मानं पुनरेव सहाजुजः ॥ ४३॥
 यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च ।
 कीदृशं किंप्रमाणं वा कथं वा तन्महाभुने ।

तरन्ति पुरुषाश्चैव केनोपायेन शंस मे ॥ ४४॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 सर्वगुह्यतमं श्रमं पवित्रमृषिसंस्तुतम् ।
 कथयिष्यामि ते राजन्वर्म धर्मभृतांवर ॥ ४५॥
 षडशीतिसहस्राणि योजनानां नराधिप ।
 यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च ॥ ४६॥
 आकाशं तदपानीयं घोरं कान्तारदर्शनम् ।
 न तत्र वृक्षच्छाया वा पानीनं केतनानि च ॥ ४७॥
 विश्रमेद्यत्र वै श्रान्तः पुरुषोऽध्वनि कर्षितः ।
 नीयते यमदूतैस्तु यमस्याज्ञाकौर्बलात् ॥ ४८॥
 नराः स्त्रियस्तथैवान्ये पृथिव्यां जीवसंहिताः ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानारूपाणि पार्थिव ॥ ४९॥
 हयादीनां प्रकृष्टानि तेऽध्वानं यान्ति वै नराः ।
 सन्निवार्यातपं यान्ति च्छ्रेणैव हि च्छत्रदाः ॥ ५०॥
 वृक्षाश्चैवाब्रुदातारो ह्यवृक्षाश्चाप्यनश्वदाः ।
 वस्त्रिणो वस्त्रदा यान्ति अवस्त्रा यान्त्यनश्वदाः ॥
 हिरण्यदाः सुखं यान्ति पुरुषास्त्वभ्यलंकृताः ।
 भूमिदास्तु सुखं यान्ति सर्वैः कामैः सुतर्पिताः ॥
 यान्ति चैवापरिक्रिष्टा नराः सस्यप्रदायकाः ।
 नराः सुखतरं यान्ति विमानेषु गृहप्रदाः ॥ ५३॥
 पानीयदा ह्यवृषिताः प्रहृष्टमनसो नराः ।
 पन्थानं द्योतयन्तश्च यान्ति दीपप्रदाः सुखम् ॥ ५४॥
 गोमदास्तु सुखं यान्ति निर्मुक्ताः सर्वपातकैः ।
 विमानैर्हिसंसंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः ॥ ५५॥
 तथा बर्हिप्रयुक्तैश्च षष्ठरात्रोपवासिनः ।
 त्रिरात्रं क्षपते यस्तु एकभक्तेन पाण्डव ॥ ५६॥
 अन्तरा चैव नाश्राति तस्य लोका ह्यनामयाः ।
 पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेतलोकसुखावहाः ॥ ५७॥
 तत्र पुष्पोदका नाम नदी तेषां विधीयते ।
 शीतलं सलिलं तत्र पिबन्ति ह्यमृतोपमम् ॥ ५८॥
 ये च दुष्कृतकर्मणः पूयं तेषां विधीयते ।
 एवं नदी महाराज सर्वकामप्रदा हि सा ॥ ५९॥

प्रतिश्रयाः शृङ्गाः येषां वैः उत्सृष्टा इति शेषः । निर्वचनाः यम-
 वार्तामपि न शृण्वन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ वसूनां घनानाम् ॥ ४१ ॥

सस्योपास्तदनन्तरमिति घ. पाठः ॥ ४२ ॥ सर्वं पूज्यतमं श्रम-
 मिलि घ. पाठः ॥ ४५ ॥ आश्रुता वज्रदातार इति घ. पाठः ॥ ५१ ॥

तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैनान्यथाविधि ।
 अध्वनि क्षीणगात्रश्च पथि पांसुसमन्वितः ॥६०॥
 पृच्छते ह्यक्षदातारं गृहमायाति चाशया ।
 तं पूजयाथ यत्नेन सोऽतिथिर्ब्राह्मणश्च सः ॥६१॥
 तं यान्तमनुगच्छन्ति देवाः सर्वे सवासवाः ।
 तस्मिन्संपूजिते प्रीता निराशा यान्त्यपूजिते ॥६२॥
 तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैनं यथाविधि ।
 एतच्चे शतशः प्रोक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ६३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 पुनः पुनरहं श्रोतुं कथां धर्मसमाश्रयाम् ।
 पुण्यामिच्छामि धर्मज्ञ कथ्यमानां त्वया विभो ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 धर्मान्तरं प्रति कथां कथ्यमानां मया नृप ।
 सर्वपापहरां नित्यं शृणुष्यावहितो मम ॥ ६५॥
 कपिलायां तु दत्तायां यत्फलं ज्येष्ठपुष्करे ।
 तत्फलं मरुतश्रेष्ठ विप्राणां पादधावने ॥ ६६॥
 द्विजपादोदककृष्णा यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
 तावत्पुष्करपर्णेन पिबन्ति पितरो जलम् ॥ ६७॥
 स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः ।
 पितरः पादशौचेन अन्नाद्येन प्रजापतिः ॥ ६८॥
 यावद्ब्रह्मस्य पादौ द्वौ शिरश्चैव ग्रहश्यते ।
 तस्मिन्काले प्रदातव्या प्रयतेनान्तरात्मना ॥६९॥
 अन्तरिक्षगतो वत्सो यावद्योन्म्यां ग्रहश्यते ।
 तावद्भौः पृथिवी ज्ञेया यावद्भूमिं न मुञ्चति ॥७०॥
 यावन्ति तस्यां रोमाणि ब्रह्मस्य च युधिष्ठिर ।
 तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ७१॥
 सुवर्णनासां यः कृत्वा सत्सुरां कृष्णधेनुकाम् ।
 तिलैः प्रच्छादितां दद्यात्सर्वैरक्षैरलंकृताम् ॥७२॥
 प्रतिग्रहं गृहीत्वा यः पुनर्ददति साधवे ।
 फलानां फलमश्नाति तदा दत्त्वा च भारत ॥७३॥
 ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।
 चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥ ७४॥

अन्तर्जानुशयो यस्तु भुञ्जते सक्तभाजनः ।
 यो द्विजः शब्दरहितं संयन्तुस्तारणाय वै ॥ ७५॥
 ये पानीयानि ददति तथाऽन्ये ये द्विजातयः ।
 जपन्ति संहितां सम्यक्ते नित्यं तारणक्षमाः ॥७६॥
 हव्यं कव्यं च यत्किञ्चित्सर्वं तच्छ्रोत्रियोऽर्हति ।
 दत्तं हि श्रोत्रिये साधौ ज्वलितेऽग्नौ यथा हुतम् ७७
 मन्युग्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रयोधिनः ।
 निहन्युर्मन्युना विप्रा वज्रपाणिरिवासुरान् ॥७८॥
 धर्माश्रितेयं तु कथा कथिता हि त्वानघ ।
 यां श्रुत्वा मुनयः प्रीता नैमिषारण्यवासिनः ॥७९॥
 वीतशोकभयक्रोधा विपाप्मानस्तथैव च ।
 श्रुत्वेमां तु कथां राजन्मवन्तीह तु मानवाः ॥८०॥
 युधिष्ठिर उवाच ।
 किं तच्छौचं भवेद्येन विप्रः शुद्धः सदा भवेत् ।
 तदिच्छामि महाप्राज्ञ श्रोतुं धर्मभृतांवर ॥ ८१॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 वाक्शौचं कर्मशौचं च यच्च शौचं जलात्मकम् ।
 त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वर्गो नात्र संशयः ॥
 सायं प्रातश्च संध्यां यो ब्राह्मणोऽभ्युपसेवते ।
 प्रजपन्पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ८३॥
 स तथा पावितो देव्या ब्राह्मणो नष्टकिन्त्रिषः ।
 न सीदेत्प्रतिगृह्णानो महीमपि ससागराम् ॥ ८४॥
 ये चास्य दारुणाः केचिद्ब्रह्माः सूर्यादयो दिवि ।
 ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाः शिवतराः सदा ॥
 सर्वे नानुगतं चैनं दारुणाः पिशिताश्चनाः ।
 घोररूपा महाकाया धर्षयन्ति द्विजोत्तमम् ॥ ८६॥
 नाध्यापनाद्याजनाद्वा अन्यायाद्वा प्रतिग्रहात् ।
 दोषो भवति विप्राणां ज्वलिताग्निसमा द्विजाः ॥
 दुर्वेदा वा सुवेदा वा प्राकृताः संस्कृतास्तथा ।
 ब्राह्मणा नावमन्तव्या मस्यच्छात्रा इवाग्नयः ॥८८॥
 यथा श्मशाने दीप्तौजाः पावको नैव दुष्यति ।
 एवं विद्वानविद्वान्वा ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥८९॥

अपचया नयधितास्तथा इति श्र. पाठः । ध्वसनपाः अमयायाः
 सगदिताः न केनचिद्वेषस्तथा श्रोतिताः ॥ ७६ ॥ राजन्म
 भवन्तीह मानवाः इति श्र. पाठः । न भवन्तीह मानवाः स्वर्गं

प्राप्योपर्युपरि गच्छन्तो मुक्तिमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥
 अन्यस्माद्वा इति श्र. पाठः ॥ ८७ ॥

प्राकारैश्च पुरद्वारैः प्रासादैश्च पृथग्विधैः ।
 नगराणि न शोभन्ते हीनानि ब्राह्मणोचमैः ९०
 वेदाद्या वृत्तसंपन्ना ज्ञानवन्तस्तपस्विनः ।
 यत्र तिष्ठन्ति वै विप्रास्तन्नाम नगरं नृप ॥ ९१
 ब्रजे वाऽप्यथवाऽरण्ये यत्र सन्ति बहुश्रुताः ।
 तत्तन्मगरमित्याहुः पार्थ तीर्थं च तद्भवेत् ॥ ९२
 रक्षितारं च राजानं ब्राह्मणं च तपस्विनम् ।
 अभिगम्याभिपूज्याथ सद्यः पापात्प्रमुच्यते ॥ ९३
 पुण्यतीर्थोमिवैकं च पवित्राणां च कीर्तनम् ।
 सद्भिः संभाषणं चैव प्रशस्तं कीर्त्यते बुधैः ॥ ९४
 साधुसङ्गमपूतेषु वाक्सुभाषितवारिणा ।
 पवित्रीकृतमस्तत्मानं सन्तो मन्यन्ति नित्यशः ९५
 विदग्धधारणं मौनं जटामारोऽथ मुण्डनम् ।
 वल्कलजिनसंघेष्टं व्रतचर्याऽभिषेचनम् ॥ ९६
 अभिहोत्रं वने वसः शरीरपरिशोषणम् ।
 सर्वाण्वेतामि मिथ्या स्युर्यदि भावो न निर्मलः ॥
 न दुष्करमनाशित्वं सुकरं ह्यशनं विना ।
 विशुद्धिं चक्षुरादीनां षण्णामिन्द्रियगामिनाम् ।
 विकारि तेषां राजेन्द्र सुदुष्करतरं मनः ॥ ९८
 ये पापानि न कुर्वन्ति मनोवाकर्मबुद्धिभिः ।
 ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोषणम् ९९
 न ह्यासिभ्यो दण्डः यस्य शुक्रदेहोऽविकल्मषः ।
 हिंसा सा तपसस्तस्य नानाशित्वं तपः स्मृतम् ॥
 विष्णुगुहे चैव मुनिर्नित्यं शुचिरलंकृतः ।
 यावज्जीवं दयावांश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०१
 न हि पापानि कर्माणि शुद्ध्यन्त्यनशनानिभिः ।
 सीदत्यनशनादेव मांसशोणितलेपनः ॥ १०२

पवित्राणां त्रिमुपपत्तिदिग्भाषणम् ॥ ९४ ॥ अभिषेचनं तीर्थेषु
 ॥ ९६ ॥ भावशित्तम् ॥ ९७ ॥ न दुष्करमिति इन्द्रियगामि-
 निनां विषयाणां विशुद्धिं विना अशनं भोगः सुकरम् ।
 भोगो विषयशुद्धिं नापेक्षते । पण्याजनासङ्गादिनापि त-
 त्तिदेहः । किंतु अनाशित्वं अमृतत्वं भोगवर्जनं ॥ तां विना
 न सुकरम् । यतो दुष्करं स्वभावतो दुःखपादमिति शो-
 जना । दुष्करत्वे हेतुग्राह्येन विकारीति । सुदुष्करतरं
 दुर्जयम् ॥ ९८ ॥ ह्यासिभ्यः पुत्रायर्थे । शुक्रदेहः शुक्र-

अज्ञातं कर्म कृत्वा च क्लेशो नान्यत्प्रहीयते ।
 नाग्निर्दहति कर्माणि भावशून्यस्य देहिनः ॥ १०३
 पुण्यादेव प्रव्रजन्ति शुद्ध्यन्त्यनशनानि च ।
 न मूलफलमक्षित्वाण मौनानानिलाशनात् १०४
 शिरसो मुण्डनाद्वाऽपि न स्थानकुटिकासनात् ।
 न जटाधारणाद्वाऽपि न तु स्थण्डिलशय्याया १०५
 नित्यं ह्यनशनाद्वाऽपि नाग्निशुश्रूषणादपि ।
 न चोदकप्रवेशेन न च क्ष्माशयनादपि ॥ १०६
 ज्ञानेन कर्मणा वापि जरामरणमेव च ।
 व्याधयश्च प्रहीयन्ते प्राप्यते चोत्तमं पदम् १०७
 बीजानि ह्यग्निदग्धानि न रोहन्ति पुनर्यथा ।
 ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संयुज्यते पुनः १०८
 आत्मना विमहीणानि काष्ठकुड्योपमानि च ।
 विनश्यन्ति न संदेहः फेनानीव महर्णवे ॥ १०९
 आत्मानं विन्दते येन सर्वभूतगुहाशयम् ।
 श्लोकेन यदि वाऽर्धेन क्षीणं तस्य प्रयोजनम् ११०
 व्यक्षरादभिसंधाय केचिच्छोकपदाङ्कितैः ।
 शतैरन्यैः सहस्रैश्च प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ॥ १११
 नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।
 ऊर्जुर्ज्ञानविदो वृद्धाः प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ११२
 विदितार्थस्तु वेदानां परिवेद प्रयोजनम् ।
 उद्दिजेत्स तु देवेभ्यो दावाग्नेरिव मानवः ॥ ११३
 शुष्कं तर्कं परित्यज्य आश्रयस्य श्रुतिं स्मृतिम् ।
 एकाक्षराभिसंबद्धं तत्त्वं हेतुभिरिच्छसि ।
 बुद्धिर्न तस्य सिद्ध्येत साधनस्य विपर्ययात् ११४
 वेद्यं पूर्वं वेदितव्यं प्रयत्ना-
 च्छद्मीर्वेदस्तस्य वेदः शरीरम् ।

त्युपजीवी । अविकल्मषः शुक्रदेहा यः कुटुम्बं पीडयति
 स निष्कल्मषो न भवतीत्यर्थः । तस्योपपादनमुत्तरार्धेन हिंसे-
 ति । अनाशित्वं अशनत्यागः ॥ १०० ॥ मांसशोणितलेपनः
 वेहः ॥ १०१ ॥ अज्ञातं शास्त्रात्किंतु स्वयमेव कल्पितं तप्तशि-
 लारोहणादि । तेन क्लेश एव न तु अन्यत्पापं प्रहीयते ॥ १०३ ॥
 स्थानकुटिकासनात्स्थानवरगृहस्थायात् ॥ १०५ ॥ आत्मवेति
 शरीराणीति शेषः ॥ १०६ ॥ स तु वेदेभ्यः इति श्रु. पाठः
 ॥ ११३ ॥ वेदपूर्वं वेदितव्यं प्रयत्नात्तद्वै वेदस्तस्य वेदः शरी-

वेदस्ताम्बं तत्समासोपलब्धिः

ह्रीवस्त्वात्मा न स वेदं न वेदः ॥११५॥

वेदोक्तमाधुर्देवानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ।

फलत्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥११६॥

इन्द्रियाणां प्रसादेन तदेतत्परिवर्जयेत् ।

तस्मादनशनं दिव्यं निरुद्धेन्द्रियगोचरम् ॥११७॥

तपसा स्वर्गगमनं भोगो दानेन जायते ।

ज्ञानेन मोक्षो विज्ञेयस्तीर्थस्नानादवक्षयः ॥११८॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राजेन्द्र प्रत्युवाच महायथाः ।

भगवन्श्रोतुमिच्छामि प्रदानविधिमुत्तमम् ॥११९॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यत्तत्पृच्छसि राजेन्द्र दानधर्मं युधिष्ठिर ।

इष्टं चेदं सदा मयं राजन्गौरवतस्तथा ॥ १२०॥

शृणु दानरहस्यानि श्रुतिस्मृत्युदितानि च ।

छायायां करिणः श्राद्धं तत्कर्म परिवीजितम् ।

दशकल्याणुतानीह न क्षीयेत युधिष्ठिर ॥ १२१॥

जीवनाय समाहितं वसु दत्त्वा महीपते ।

विप्रं तु वासयेद्यस्तु सर्वयज्ञैः स इष्टवान् ॥१२२॥

प्रतिस्रोतश्चित्रवाहाः पर्जन्योऽन्भानुसंचरन् ।

महाधुरि यथा नावा महापापैः प्रमुच्यते ।

विषुवे विप्रदत्तानि दधिमध्वक्षयाणि च ॥१२३॥

पर्वसु द्विगुणं दानमृतौ दशगुणं भवेत् ।

‘अन्दे दशगुणं प्रोक्तमनन्तं विषुवे भवेत्’ १२४

अयने विषुवे चैव षडशीतिमुखेषु च ।

चन्द्रसूर्योपरागे च दत्तमक्षयमुच्यते ॥ १२५॥

ऋतुषु दशगुणं वदन्ति दत्तं

शतगुणमृत्यवनादिषु ध्रुवम् ।

भवति सहस्रगुणं दिनस्य राहो-

र्विषुवति चाक्षयमश्नुते फलम् ॥ १२६॥

नाभूमिदो भूमिमश्नाति राज-

आयानदो यानमारुह्य याति ।

यान्यान्कामान्ब्राह्मणेभ्यो ददाति

तांस्तान्कामाञ्जायमानः स भुङ्क्ते ॥ १२७॥

अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं

भूर्वैष्णवी सूर्यमुताथ गावः ।

लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता

यः काञ्चनं गाव्य महीं च दद्यात् ॥१२८॥

परं हि दानान्न वभूव शाश्वतं

मय्यं त्रिलोके भवते कुतः पुनः ।

तस्मात्प्रधानं परमं हि दानं

वदन्ति लोकेषु विशिष्टबुद्धयः ॥ १२९॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

रम् । वेदस्ताम्बं तत्समासोपलब्धौ ह्रीवस्त्वात्मा तत्त्ववेद्यस्य
वेद्यम् । इति श. पाठः ॥ ११५ ॥ प्रसादेन नैर्मल्येन । अन-
शनं नाम चित्तेन्द्रियनिरोधो नन्वाहारस्याग्न इत्याह तस्मादिति
॥ ११७ ॥ छायायां करिणः । सुवर्णयोगेऽश्वत्थच्छाया गज-
च्छायाख्यं पर्व देशकालयोगजम् । तत्कर्णपरिवीजिते इति श.
पाठः । कर्णादिव कर्णा अश्वत्थपल्लवास्तैर्वीजिते देशे जलेपान्ते
॥ १२१ ॥ समाहितं आर्द्रं बहु अन्नादिद्रव्यं दत्त्वा महीयते ।
वैश्यं तु इति श. पाठः ॥ १२२ ॥ प्रति प्रतीपं पूर्ववाहिन्याः
नथाः पश्चिमाभिमुखं ज्योतः प्रवाहो यत्र तद् तीर्थं प्रतिस्रोतः ।
तत्र पात्रेऽर्पिताश्चित्रवाहा उत्तमास्थाः । विप्रेणम्य अक्षवा-

इत्यपकृष्यते । अक्षयफला इत्यर्थः । पर्जन्योऽन्भानुसंचरन्
अन्नायं अनुसंचरन्पर्यन्तं इन्द्रोऽप्यक्षयः । अतिपिरूपेण तु
इन्द्रोऽप्यक्षयस्त्वग्रप्रद इत्यर्थः । महाधुरि महति धूसरदशे प्रवाहे
ना मुखो वा यथा महाधुरि योगभारे । यथा सर्वपापैः प्रमु-
च्यते तथैव गजच्छायाश्राद्धादिकर्तारोपि मुच्यन्त इत्यर्थः
॥ १२३ ॥ विषुवे विप्रदत्तानि दधिमध्वक्षयाणि च इति श.
पाठः ॥ १२४ ॥ विषुवे तुलामेषसंक्रान्त्योः । षडशीतिमुखे
मिथुनकन्यामीनसंक्रान्तिषु ॥ १२५ ॥ कामान् काम्यमाना-
न्विषयान् ॥ १२७ ॥ त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति धुन्धुमारोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ उदङ्कनामकमुनेस्तपसा तुष्टेन विष्णुना तस्यै वरदानम् ॥ २ ॥ तथा विष्णुना उदङ्कं प्रति कुवलाखेन धुन्धुनामकासुरधातनविधानपूर्वकमन्तर्धानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

[श्रुत्वा तु राजा राजर्षेरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तथा ।
मार्कण्डेयान्महाभागान्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥] १

युधिष्ठिरो महाराज पमच्छ भरतर्षभ ।

मार्कण्डेयं तपोद्वंद्वं दीर्घायुषमकल्मषम् ॥ २

विदितस्तत्र धर्मज्ञ देवदानवरक्षसाम् ।

राजवंशाश्च विविधा श्रुतिवंशाश्च शाश्वताः ॥ ३

न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदस्मिंल्लोके द्विजोत्तम ।

अथ वेत्सि मुने वंशान्मनुष्योरगरक्षसाम् ॥ ४

देवगन्धर्वयक्षाणां किन्नराप्सरसां तथा ।

इदमिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन द्विजसत्तम ॥ ५

कुवलाश्च इति ख्यात इक्ष्वाकुकुलसंभवः ।

कथं नाम विपर्ययाद्बुधुमारत्वमागतः ॥ ६

यत्तद्विच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं मार्गवसत्तम ।

विपर्यस्तं यथा नाम कुवलाश्चस्य धीमतः ॥ ७

[वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरैर्यैवश्रुक्तो मार्कण्डेयो महाद्युनिः ।

धौन्धुमारमुपाख्यातं कथयामास भारत ॥] ८

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्युधिष्ठिर ।

धर्मिष्ठमिदमाख्यातं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥ ९

यथा स राजा ऐक्ष्वाकः कुवलाश्चो महीपतिः ।

धुन्धुमारत्वमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥ १०

महर्षिर्विश्रुतस्तात उदङ्क इति भारत ।

मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ११

उदङ्कस्तु महाराज तपोतप्यत्सुदुश्चरम् ।

आरिराधयिषुर्विष्णुं बहून्वर्षगणान्विशुः ॥ १२

तस्य प्रीतः स भगवान्साक्षाद्दर्शनमेविवान् ।

दृष्ट्वा महर्षिस्तद्ब्रह्म तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥ १३

उदङ्क उवाच ।

त्वया देव प्रजाः सर्वाः ससुरासुरमानवाः ।

स्यावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ॥ १४

ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ।

शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरौ ॥ १५

निःश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत ।

बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १६

ऊरू ते पर्वता देव स्वं नाभिर्मधुसूदन ।

पादौ ते पृथिवी चैव रोमाण्योषधयस्तथा ॥ १७

इन्द्रसोमामिवरुणा देवासुरमहोरगाः ।

प्रहास्त्वाभ्युपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ॥ १८

त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ।

योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः ॥ १९

त्वयि तुष्टे जगच्छान्तं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।

भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ २०

देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।

त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वया वृताः ॥ २१

असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ।

तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परम् ॥ २२

परमवं च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते ।

त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ।

आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति नित्यशः ॥

एवं स्तुतो हृषीकेश उदङ्केन महात्मना ।

उदङ्कमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु ॥ २४

उदङ्क उवाच ।

पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान्हरिम् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ २५

विष्णुरुवाच ।

प्रीतस्तेऽहमलौक्येन भक्त्या तव च सत्तम ।

अवश्यं हि त्वया ब्रह्मन्मत्तो प्राक्षो वरो द्विज २६
 एवं स च्छन्धमानस्तु वरेण हरिणा तदा ।
 उदङ्कः प्राञ्जलिर्वेत्रे वरं भरतसत्तम ॥ २७
 यदि मे भगवन्प्रीतः पुण्डरीकनिमेषण ।
 धर्मे सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा ।
 अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या त्वयि नित्यं ममेश्वर ॥ २८
 भगवानुवाच ।
 सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव द्विज ॥ २९
 प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो दिवौकसाम् ।

त्रयाणामपि लोकानां महत्कार्यं करिष्यसि ॥ ३०
 उत्सादनार्थं लोकानां धुन्धुर्नाम महासुरः ।
 तपस्यति तपो घोरं शृणु यस्तं हनिष्यति ॥ ३१
 [राजा हि वीर्यवांस्तात इक्ष्वाकुरपराजितः ।]
 बृहदश्व इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः ॥ ३२
 तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्व इति श्रुतः ।
 स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ।
 शासनाच्चन विप्रैर्धुन्धुमारो भविष्यति ॥ ३३
 उदङ्कमेवमुक्त्वा तु विष्णुरन्तरधीयत ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि चतुरधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

पञ्चाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

इदं ज्ञेयं राज्ये स्रष्टुशान्तिपेचनपूर्वकं वनेप्रस्थितं बृहदश्वं प्रति सन्निवारणपूर्वकं धुन्धुनामकासुरहननबोधका ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 इक्ष्वाकौ संस्थिते राजञ्जशादः पृथिवीमिमाम् ।
 प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् १
 शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।
 अनेनाश्वापि काकुत्स्थः पृथुश्वानेनसः सुतः ॥ २
 विष्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादार्द्रश्च जज्ञिवान् ।
 आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तस्य चात्मजः ॥ ३
 जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ।
 श्रावस्तस्य दायादो बृहदश्वो महाबलः ॥ ४
 बृहदश्वस्य दायादः कुवलाश्व इति स्मृतः ।
 कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ५
 सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ।
 कुवलाश्वश्च पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ॥ ६
 समये तं तदा राज्ये बृहदश्वोऽभ्यषेचयत् ।
 कुवलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ७
 पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः ।
 जगाम तपसे धीमांस्तपोवनमभिजहा ॥ ८
 अथ शुश्राव राजर्षिं तमुदङ्को नराधिप ।
 वनं संप्रस्थितं राजन्बृहदश्वं द्विजोत्तमः ॥ ९

तमुदङ्को महातेजाः सर्वास्त्रविदुषांवरम् ।
 न्यवारयदमेयात्मा समासाद्य पुरोत्तमे ॥ १०
 उदङ्क उवाच ।
 भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ।
 निरुद्विशा वयं राजस्त्वत्प्रदादसेमहि ॥ ११
 त्वया हि पृथिवी राजन्रक्ष्यमाणा महात्मना ।
 भविष्यति निरुद्विशा नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥ १२
 पालने हि महान्धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
 न तथा दृश्यतेऽरण्ये माभूते बुद्धिरीदृशी ॥ १३
 ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः कचन दृश्यते ।
 प्रजानां पालने यत्नः पुरा राजर्षिभिः कृतः ॥ १४
 रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ।
 निरुद्विग्नस्तपस्तप्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ॥ १५
 ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुध्नवसु ।
 समुद्रवालुकापूर्ण उज्जालक इति स्मृतः ।
 बहुयोजनविस्तीर्णो बहुयोजनमायतः ॥ १६
 तत्र रौद्रो दानवेन्द्रो महावीर्यपराक्रमः ।
 मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्नाम सुदारुणः ।
 अन्तर्भूमिगतो राजन्वसत्यमितविक्रमः ॥ १७

तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १८
 शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ।
 त्रिदशानां विनाशाय लोकानां चापि पार्थिव १९
 अवध्यो दैवतानां हि दैत्यानामथ रक्षसाम् ।
 नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणां च सर्वशः ।
 अवाप्य स वरं राजन्सर्वलोकपितामहात् ॥ २०
 तं विनाशय भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ।
 प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं शाश्वतीमव्ययां ध्रुवाम् २१
 शूरस्य तस्य स्वपतो बालुकान्तर्हितस्य च ।
 संवत्सरस्य पर्यन्ते निःश्वासः संप्रवर्तते ॥ २२
 यदा तदा भ्रूञ्जलति सशैलवनकानना ।
 तस्य निःश्वासवातेन रज उद्भूयते महत् ॥ २३
 आदित्यरथमाश्रित्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ।
 सविस्फुल्लिङ्गं सज्जालं धूममिश्रं सुदारुणम् ॥ २४

तेन राजन् शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्वआश्रये ॥ २५
 तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ।
 लोकाः स्वस्था भविष्यन्ति तस्मिन्निनिहतेऽसुरे ॥
 'धुन्धुनामानमत्सुप्रं दानवं घोरविग्रहम् ।
 समरे घोरतुमुले विनाशय महेषुणा ॥' २७
 त्वं हि तस्य विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ।
 तेजसा तव तेजश्च विष्णुराप्याययिष्यति ॥ २८
 विष्णुना च वरो दत्तः पूर्वं मम महीपते ॥ २९
 यस्तं महासुरं रौद्रं वधिष्यति महीपतिः ।
 तेजस्तद्वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ ३०
 तच्चेजस्त्वं समाधाय राजेन्द्र भुवि दुःसहम् ।
 तं निषूदय संदिश्यो दैत्यं रौद्रपराक्रमम् ॥ ३१
 न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाऽल्पेन शक्यते ।
 निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासापर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

बृहदवधेनोदङ्कप्रति स्वपुत्रेण कुवलाक्षेन धुन्धुवजस्य भावित्वकथनपूर्वकं वनं प्रति गमनम् ॥ १ ॥ धुन्धुत्वपिं दृष्टेन मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति सद्गुणोदात्ततया मधुकैटभवृत्तान्तकथनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 स एवमुक्तो राजर्षिरुदङ्केनापराजितः ।
 उदङ्कं कौरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिरथाग्रवीत् ॥ १
 न हि मे गमनं ब्रह्मन्मोघमेतद्भविष्यति ।
 पुत्रो ममायं भगवन्कुवलाक्ष इति स्मृतः ॥ २
 धृतिमान्निष्प्रकारी च वीर्येणाप्रतिमो भुवि ।
 प्रियं च ते सर्वमेतत्करिष्यति न संशयः ॥ ३
 पुत्रैः परिभूतः सर्वैः शूरैः परिघवाहुभिः ।
 'हनिष्यति महाबाहुस्तं वै धुन्धुं महाऽसुरम् ।'
 विसर्जयस्व मां ब्रह्मन्मस्तशस्त्रोस्मि सांप्रतम् ॥ ४
 तथाऽस्त्विति च तेनोक्तो मुनिनाऽमिततेजसा ।
 स तमादिश्य तनयमुदङ्काय महात्मने ।
 क्रियतामिति राजर्षिर्जगाम वनमुत्तमम् ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।
 क एष भगवन्दैत्यो महावीर्यस्तपोधन ।
 कस्य पुत्रोऽथ नप्ता वा एतदिच्छामि वेदितुम् ६
 एवं महाबलो दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ।
 'यस्य निश्वासवातेन कम्पते भूः सपर्वता ॥'
 एतदिच्छामि भगवन्मयाथातथ्येन वेदितुम् ।
 सर्वमेव महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 शृणु राजन्निदं सर्वं यथावृत्तं नराधिप ।
 कथ्यमानं महाप्राज्ञ विस्तरेण यथातथम् ॥ ९
 एकार्णवे निरालोके नष्टे स्यावजङ्गमे ।
 प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ १०
 प्रभवं लोककर्तारं विष्णुं शाश्वतमव्ययम् ।

समामुष्टनयः सिद्धाः सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 'चतुर्भुजमुदारार्कं दृष्टवानसि भारत ॥' ११
 सुष्वाप भगवान्विष्णुरप्यायामेक एव हि ।
 नागस्य भोगे महति शेषस्यामिततेजसः ॥ १२
 लोककर्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
 नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥ १३
 स्वपतस्तस्य देवस्य पद्मं सूर्यसमप्रभम् ।
 नाभ्या विनिःसृतं दिव्यं तत्रोत्पन्नः पितामहः ॥
 साक्षाल्लोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्यसमप्रभः ।
 चतुर्वेदश्चतुर्मूर्तिश्चतुर्वर्गश्चतुर्मुखः ॥ १५
 स्वप्रभावादुराधर्षो महाबलपराक्रमः ।
 कस्यचित्त्वथ कालस्य दानवौ वीर्यवत्तमौ ॥ १६
 मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभुम् ।
 शयानं शयने दिव्ये नागभोगे महाश्रुतिम् ॥ १७
 बहुयोजनविस्तीर्णं बहुयोजनमायते ।
 किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ॥ १८
 दीप्यमानं श्रिया राजस्तेजसा वपुषा तथा ।
 सहस्रसूर्यप्रतिममद्भुतोपमदर्शनम् ॥ १९
 विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तदा ॥ २०
 दृष्ट्वा पितामहं चापि पद्मे पद्मनिर्भक्षणम् ।
 वित्रासयेतामथ तौ ब्रह्माणममितौजसम् ॥ २१
 वित्रास्यमानो बहुधा ब्रह्मा ताभ्यां महायशः ।
 अकम्पयत्यन्ननालं ततोऽबुध्यत केशवः ॥ २२
 अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्यवत्तरौ ॥ २३
 दृष्ट्वा तावन्नवीदेवः स्वागतं वां महाबलौ ।
 ददामि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते ॥ २४
 तौ महस्य हृषीकेशं महादर्पो महाबलौ ।

प्रत्यभूतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ २५
 आवां वरय देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम ।
 दातारौ खो वरं तुभ्यं तद्भवीह्यविचारयन् ॥ २६
 भगवानुवाच ।
 प्रतिगृहे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम ।
 युवां हि वीर्यसंपन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥
 वध्यत्वमुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ ।
 एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं लोकहिताय वै ॥ २८
 मधुकैटभावचतुः ।
 अनृतं नोक्तपूर्वं नौ स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
 सत्ये धर्मे च निरतौ विख्यावां पुरुषोत्तम ॥ २९
 बले रूपे च शौर्ये च शमे न च समोस्ति नौ ।
 धर्मे तपसि दाने च शीलसत्त्वदमेषु च ॥ ३०
 उपप्लवो महानस्मानुपावर्तत केशव ।
 उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३१
 आवामिच्छावहे देव कृतमेकं त्वया विभो ।
 आनाद्वृतेऽवकाशे त्वं जह्यावां सुरसत्तम ॥ ३२
 पुत्रत्वमधिगच्छाव तव चापि सुलोचन ।
 वर एष वृतो देव तदिद्वि सुरसत्तम ॥ ३३
 अनृतं मा मवेदेव यदि नौ संश्रुतं तदा ॥ ३४
 भगवानुवाच ।
 बाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति ॥ ३५
 स विचिन्त्याथ गोविन्दो नापश्यददनावृतम् ।
 अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः ॥ ३६
 स्वकावनावृतावूरु दृष्ट्वा देववरस्तदा ।
 मधुकैटभयो राजञ्जिरसी मधुसूदनः ।
 चक्रेण शितधारेण न्यकृन्तत महायशः ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

मधुकैटभमुप्रेण पुन्धुना तपलोषिताद्विरिञ्चाद्वज्रत्वादिभरप्रहणेन देवानां पीडनम् ॥ १ ॥ उदङ्मुखोऽस्ति तेन कुवलाश्वेन
 समुद्रमध्यमधिवसतस्तस्य ब्रह्माक्षेण दहनम् ॥ २ ॥ तदा देवादिभिः कुवलाश्वस्य पुन्धुमारुहति नाभकरणेन तस्मै वरदान-
 पूर्वकं स्वस्वस्थानं प्रति गमनम् ॥ ३ ॥ मार्कण्डेयेन बुधिविदं प्रति तरुत्राणां नाभकरणपूर्वकं पुन्धुमारोपाख्यानस्तवनम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

पुन्धुर्नाम महाराज तयोः पुत्रो महाश्रुतिः ।

स तपोऽतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १

अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसंततः ।

तस्यै ब्रह्मा ददौ मीतो वरं वने स च प्रभुम् ॥ २
 देवदानववक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् ।
 अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ३
 एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ।
 स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृष्ट्वा जगाम ह ॥ ४
 स ॥ धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ।
 अनुसरन्पितृवधं द्रुतं विष्णुमुपागमत् ॥ ५
 स तु देवान्सगन्धर्वाञ्जित्वा धुन्धुरमर्षणः ।
 बबाध सर्वानसकृद्विष्णुं देवांश्च वै भृशम् ॥ ६
 समुद्रवालुकापूर्णे उज्जानक इति स्मृते ।
 आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ।
 बाधतेऽस्य परं शक्त्या तमुदङ्गाभ्रमं विभो ॥ ७
 अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितस्तथा ।
 मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः ॥ ८
 शेते लोकविनाशाय तपोबलमुपाश्रितः ।
 उदङ्गस्याभ्रमाभ्याशे निःश्वसन्पावकार्चिषः ॥ ९
 एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः ।
 कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १०
 सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्दनः ।
 प्रायादुदङ्गसहितो धुन्धोस्तस्य वधाय वै ॥ ११
 तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ।
 उदङ्गस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया ॥ १२
 तस्मिन्प्राप्ते दुर्धर्षे दिवि शन्दो महानभूत् ।
 एष श्रीमान्नुपसृतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥ १३
 दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात्पर्यवाकिरन् ।
 देवदुन्दुभयश्चापि नेदुः स्वयमनीरिताः ॥ १४
 शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः ।
 विपांसुलां महीं कुर्वन्वर्षं च सुरेश्वरः ।
 'प्रदक्षिणाश्चाप्यभवन्वन्यास्तं समृगद्विजाः ॥ १५
 अन्तरिक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ।
 तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः ॥ १६
 कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धकौतूहलान्विताः ।
 देवगन्धर्वसहिताः समवैक्षन्महर्षयः ॥ १७

नारायणेन कौरव्य तेजसाऽऽप्यायितस्तदा ।
 स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुनैस्तैः सर्वतो दिशम् ॥ १८
 अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः ।
 'हितार्थं सर्वलोकानामुदङ्गस्य वशे स्थितः ॥ १९
 कुवलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन्वै वालुकार्णवे ।
 सप्तभिर्दिवसैः स्वात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः ॥ २०
 आसीद्वोरं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं महत् ।
 दीप्यमानं यथा सूर्यस्तेजसा भरतर्षभ ॥ २१
 ततो धुन्धुर्महाराज दिशमावृत्य पश्चिमाम् ।
 सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल कालानलसमद्युतिः ॥ २२
 कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ।
 अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुसलैरपि ॥ २३
 पट्टसैः परिधैः मासैः सङ्गैश्च विमलैः शितैः ।
 स वध्यमानः संकुद्धः समुत्तस्यौ महाबलः ॥ २४
 क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च ।
 आस्याद्रमन्पावकं स संवर्तकसमं तदा ॥ २५
 तान्सर्वाकृपतेः पुत्रानदहत्स्वेन तेजसा ।
 मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकादुद्धर्तयन्निव ॥ २६
 क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः ।
 सगरस्यात्मजान्क्रुद्धस्तदनुत्तमिवाभवत् ॥ २७
 तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ।
 तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् ।
 आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः ॥ २८
 तस्य वारि महाराज सुस्त्राव बहु देहतः ।
 तत्तदापीयते तेजो राज्ञा वारिमयं नृप ॥ २९
 योगी योगेन सृष्टं स शमयित्वा च वारिणा ।
 ब्रह्मास्त्रेण ततो राजा दैत्यं क्रूरपराक्रमम् ।
 ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकमवाय वै ॥ ३०
 सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् ।
 सुरशत्रुमभिघ्नन्स्रौलोकव्येश इवापरः ॥ ३१
 धुन्धोर्वधाचदा राजा कुवलाश्वो महामनाः ।
 धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्ना सभभवत्ततः ॥ ३२
 ग्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ।

वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा ।
 अतीव मुदितो राजभिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३३
 दद्यां वित्तं द्विजाभ्येभ्यः शत्रूणां चापि दुर्जयः ।
 सख्यं च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ।
 धर्मं रतिश्च सततं स्वर्गे वासस्तथाऽश्वयः ॥ ३४
 तथाऽस्त्विति ततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ।
 ऋषिभिश्च सगन्धर्वैरुदङ्केन च धीमता ॥ ३५
 संभाष्य चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृपम् ।
 देवा महर्षयश्चापि स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ३६
 तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाऽभवन् ।
 द्वादशः कपिलाश्च मद्राश्चैव भारत ॥ ३७
 तेभ्यः परम्परा राजभिश्चाक्षूणां महात्मनाम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासार्पण सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति पतिव्रतामाहात्म्यकथनारम्भः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिम् ।
 प्रपञ्च भरतश्रेष्ठ धर्मप्रश्नं स दुर्वचम् ॥ १
 श्रोतुमिच्छामि भगवन्स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम् ।
 कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मं धर्म्यं च तत्त्वतः ॥ २
 प्रत्यक्षमिह विप्रं देवा दृश्यन्ति सत्तम ।
 सूर्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरेव च ॥ ३
 पिता माता च भगवान्भाव एव च सत्तम ।
 यक्षान्यदेव विहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥ ४
 मन्येऽहं गुरुवत्सर्वमेकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
 पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ।
 पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ॥ ५
 निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ ।
 पतिं दैवतवद्वापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः ६
 भगवन्दुष्करं त्वेतत्प्रतिभाति मम प्रभो ।
 मातापित्रोश्च शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तारि च द्विज ॥ ७
 स्त्रीणां धर्मास्तुयोरादि नान्यं पश्यामि दुष्करम् ।
 साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन्कुर्वन्तीह सदादृताः ८

दुष्करं खलु कुर्वन्ति पितरो मातरश्च वै ।
 एकपत्न्यश्च वा नार्यो याश्च सत्यं वदन्त्युत ॥ ९
 कुक्षिणा दशमासांश्च गर्भं संधारयन्ति याः ।
 नार्यः कालेन संसूय किमद्भुततरं ततः ॥ १०
 संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ।
 प्रजायन्ते सुतान्नार्यो दुःखेन महता विभो ॥ ११
 पुष्पयन्ति चापि महता स्नेहेन द्विजपुङ्गव ।
 'चिन्तयन्ति ततश्चापि किंशीलोऽयं भविष्यति ॥'
 याश्च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः ।
 स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ १२
 क्षत्रधर्मसमाचारतत्त्वं व्याख्याहि मे द्विज ।
 धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन महात्मना ॥ १३
 एतदिच्छामि भगवन्प्रश्नं प्रश्नविदांवर ।
 श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ १४
 मार्कण्डेय उवाच ।
 हन्त तेऽहं समाख्यासे प्रश्नमेतं सुदुर्वचम् ।
 तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १५

मे चक्रूरे इति अ. पाठः ॥ १३ ॥

मातरं श्रेयसीं ताव पिबन्त्ये तु मेनिरे ।
 दुष्करं कुरुते माता विवर्धयति या प्रजाः ॥१७
 तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ।
 सुप्रशस्तरूपायैवापीहन्ते पितरः सुतान् ॥ १८
 एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
 चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं भविष्यति १९
 आशंसते हि पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
 यशः कीर्तिमयैश्वर्यं तेजो धर्मं तथैव च ॥ २०

‘मातुः पितुश्च राजेन्द्र सततं हितकारिणोः ।’
 तयोराशां तु सफलं यः करोति स धर्मवित् २१
 पिता माता च राजेन्द्र तुभ्यतो यस्य नित्यशः ।
 इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्तिर्धर्मश्च शाश्वतः ॥ २२
 नैव यज्ञक्रियाः काश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
 या तु भर्तारि शुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्युत ॥ २३
 एतत्प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर ।
 पतिव्रतानां नियतं धर्मं चावहितः शृणु ॥ २४

॥ इति श्रीममहाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

तत्काले तपस्यता कौशिकेभ्योऽपि पुरीषोत्सृष्ट्या बलाकायाः सक्रोधनिरीक्षणेन दहनम् ॥ १ ॥ तथा भिक्षार्थं पति-
 व्रतायाः कल्याणद्विष्टं प्रविष्टं भिक्षादाने विरीकरणेन रुष्टं च कौशिकं प्रति तथा स्वस्य बलाकानुचान्तावगतिस्मरणेन
 सशक्तिप्रकाशनपूर्वकं धर्मावगतये धर्मव्याघसमीपगमनचोदना ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 कश्चिद्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः ।
 तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १
 साङ्गोपनिषदान्वेदानधीते द्विजसत्तमः ।
 स वृक्षमूले कसिचिद्वेदानुच्चारयन्स्थितः ॥ २
 उपरिष्टाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
 तथा पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३
 समवेक्ष्य ततः क्रुद्धः सममध्यायत द्विजः ।
 ‘तां बलाकां महाराज निस्त्रिणां नममूर्धनि ॥ ४
 भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ।
 अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्धरणीतले ॥ ५
 बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाम् ।
 कारुण्यादभिसंतप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ।
 अकार्यं कृतवानसि द्वेषरागबलाकृतः ॥ ६
 इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान्ग्रामं भैक्षाय संश्रितः ।
 ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भरतर्षभ ॥ ७
 प्रविष्टस्तत्कुलं यत्र पूर्वं चरितवांस्तु सः ।
 देहीति याचमानोऽसौ तिष्ठेत्पुक्तः स्त्रिया ततः ।
 शौचं ॥ यावत्कुरुते भाजनस्य कुटुम्बिनी ॥ ८

एतस्मिन्नन्तरे राजन्नुधासंपीडितो भृशम् ।
 भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ॥ ९
 सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं न्यपहाय तम् ।
 पाद्यमाचमनीयं वै ददौ भर्तुस्तथाऽऽसनम् ॥ १०
 ग्रहा पर्यचरन्नापि भर्तारमसितेक्षणा ।
 आहारेणाथ भक्ष्यैश्च वाक्यैः सुमधुरैस्तथा ॥ ११
 उच्छिष्टं भाविता भर्तुर्भुङ्क्ते नित्यं युधिष्ठिर ।
 दैवतं च पतिं मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ॥ १२
 कर्मणा मनसा वाचा नात्यश्नान्नापि चापिबत् ।
 तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १३
 साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुटुम्बस्य हितैषिणी ।
 भर्तुश्चापि हितं यत्तत्सततं साऽनुवर्तते ॥ १४
 देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रूश्चुरयोस्तथा ।
 शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया ॥ १५
 सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम् ।
 कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराय शुभेक्षणा ॥ १६
 व्रीडिता साऽभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ।
 भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७

ब्राह्मण उवाच ।

किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।

उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्राह्मणं क्रोधसंतप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।

दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥

‘क्षमस्व विप्रप्रवर क्षमस्व स्त्रीजडात्मताम् ।

प्रसीद भगवन्मह्यं कृपां कुरु मयि द्विज ॥’ २०

क्षन्तुमर्हसि मे विद्वन्भर्ता मे दैवतं महत् ।

स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया २१

ब्राह्मण उवाच ।

ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः ।

गृहस्थधर्मे वर्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ॥ २२

इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किं पुनर्मानवो भुवि ।

अवलप्ते न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ॥ २३

ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ।

‘सर्पवतवनद्वीपां क्षिप्रमेवावमानिताः ॥’ २४

कथुवाच ।

[नाहं बलाका विप्रर्षे त्यज क्रोधं तपोधन ।

अनया कुद्वया दृष्ट्वा कुद्वः किं मां करिष्यसि] २५

नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः ।

अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ २६

जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यं च धीमताम् ।

अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥ २७

तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनाम् ।

येषां क्रोधाग्निरद्यापि समुद्रे नोपशाम्यति ।

‘कस्तान्परिवेन्मूढो ब्राह्मणानमितौजसः ॥’ २८

ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिः सुदुरात्मवान् ।

अगस्त्यभृषिमासाद्य जीर्णः कूरो महासुरः ॥ २९

बहुप्रभावाः श्रूयन्ते ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।

क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्प्रसादश्च महात्मनाम् ।

अस्मिन्स्वतिक्रमे ब्रह्मन्क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ ३०

पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ।

दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ॥ ३१

अविशेषेण तस्याहं कुर्वी धर्मं द्विजोत्तम ।

शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् ॥ ३२

बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मया ।

क्रोधः शत्रुः शरीरस्यो मनुष्याणां द्विजोत्तम ३३

‘मास कुप्यो बलाकेव न वध्याऽस्मि पतिव्रता’ ।

यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४

यो वदेदिह सत्यानि गुरुं संतोषयेत् च ।

हिंसितश्च न हिंसेत् तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३५

जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।

कामक्रोधौ वशौ यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ३६

यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।

सर्वधर्मेषु चरतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३७

योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा ।

दद्याद्वाऽपि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ३८

ब्रह्मचारी वदान्यो योऽप्यधीयाद्विजपुङ्गवः ।

स्वाध्यायवानमचो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ३९

यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परिकीर्तयेत् ।

सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ४०

धनं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् ।

इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ॥ ४१

सत्यार्जवे धर्मेमाहुः परं धर्मविदो जनाः ।

दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ४२

श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् ।

बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ॥ ४३

भगवानपि धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।

न तु तच्चेन भगवन्धर्मं वेत्सीति मे मतिः ॥ ४४

यदि विप्र न जानीषे धर्मं परमकं द्विज ।

धर्मव्याधं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ॥

मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

मिथिलायां वसेद्वाधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ४६

तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ।

‘ध्याधः परमधर्मात्मा स ते छेत्स्यति संशयम्’ ४७

अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ।

स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्ममभिविन्दते ॥४८॥
ब्राह्मण उवाच ।

प्रीतोऽसि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्भस्त्वया प्रोक्तो मम निश्चेयसं परम् ॥४९॥
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ।

‘धन्या त्वमसि कल्याणि यस्याः स्यादुत्तमीदृशम् ।
मार्कण्डेय उवाच ।

तथा विसृष्टो निर्गत्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन्स स्वमात्मानं कौशिको द्विजसत्तमः ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

कौशिकनामकेन द्विजवरेण पतिव्रतादचनाद्वर्मावगतये धर्मव्याचमिति गमनम् ॥ १ ॥ व्याघ्रेण तस्यैवाभाषणो-
पदेशः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
चिन्तयित्वा तदाश्रयं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानमागस्कृत इवावभौ ॥१॥
चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमयाजवीत् ।
श्रद्धाधनेन वै भाव्ये गच्छामि मिथिलामहम् ॥२॥
कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।
तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३॥
इति संचिन्त्य मनसा श्रद्धाधनः स्त्रिया वचः ।
बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ॥ ४॥
संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः ।
अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ५॥
ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ।
धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभाम् ॥ ६॥
गोपुराट्टालकवतीं हर्म्यप्राकारशोभनाम् ।
प्रविश्य नगरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्गुताम् ॥ ७॥
पण्यैश्च बहुभिर्गुतां सुविभक्तमहापथाम् ।
अश्वै रथैस्तथा नागैर्योधैश्च बहुभिर्गुताम् ॥ ८॥
हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ।
सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ॥ ९॥
धर्मव्याधमपृच्छ च चास्य कथितो द्विजैः ।
अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ॥१०॥

मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
आकुलत्वाच क्रेदणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ११
स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्तआसने ॥१२॥
व्याध उवाच ।
अभिवादये त्वां भगवन्स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
अहं व्याधो हि भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥
एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १४॥
श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशविस्मितः ।
द्वितीयमिदमाश्रयमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ १५॥
अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीद्विजम् ।
गृहं गच्छाव भगवन्पदि ते रोचतेऽनघ ॥ १६॥
मार्कण्डेय उवाच ।
बाढमित्येव तं विप्रो हृष्टो वचनमब्रवीत् ।
अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहं प्रति ॥१७॥
प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ।
‘अर्च्येण च स वै तेन व्याधेन द्विजसत्तमः ॥१८॥
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ।
ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ॥ १९॥
कर्मतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ।

अभिविन्दते जानन्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ साधयिष्यामि स्वकार्य-
मिति शेषः ॥ ५० ॥ नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

भागोऽपराधः कृतमनेनेत्यागस्कृतः ॥ १ ॥ विमानैः सात-

भौतिकगृहैः ॥ ७ ॥ सूनां वनस्थानं तन्मध्ये ॥ १० ॥
अदेशस्थं अयोग्यदेशस्थम् ॥ १६ ॥

अनुत्पये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा ॥ २० ॥
व्याध उवाच ।

कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं परम् ।
वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कथा द्विज २१ ॥
विधात्रा विहितं पूर्वं कर्म स्वमनुपालयन् ।
प्रयत्नाच्च गुरु दृढौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ॥ २२ ॥
सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ।
देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ॥ २३ ॥
न कुत्स्याम्यहं किञ्चिन्न गहै बलवत्तरम् ।
कृतमन्वेति कर्तारं पुरा कर्म द्विजोत्तम ॥ २४ ॥
कृषिगोरक्ष्यचाणियमिह लोकस्य जीवनम् ।
दण्डनीतिस्रयो विद्या तेन लोको भवत्युत ॥ २५ ॥
कर्म शूद्रे कृषिवैश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ।
ब्रह्मचर्यतपोमन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ॥ २६ ॥
राजा प्रज्ञास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ।
विकर्माणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ॥ २७ ॥
भेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ।
मारयन्ति विकर्मस्यं लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ २८ ॥
जनकस्येह विमर्षे विकर्मस्यो न विद्यते ।
स्वकर्मनिरता वर्णाश्रत्वारोपि द्विजोत्तम ॥ २९ ॥
स एष जनको राजा दुर्दृष्टमपि चेत्सुतम् ।
दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति यथा न ग्लान्ति धार्मिकम् ॥
सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
श्रीश्च राज्यं च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ३१ ॥
राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ।
सर्वेषामेव वर्णानां आता राजा भवत्युत ॥ ३२ ॥
परेण हि हतान्ब्रह्मन्वराहमहिषानहम् ।
न स्वयं हन्मि विप्रैर्षे विक्रीणामि सदा त्वहम् ॥
न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथाहम् ।
सदोपवासी च तथा नक्तभोजी सदा द्विज ३४ ॥

शुरू मातापितरौ ॥ २२ ॥ वर्तये जीवामि ॥ २३ ॥ कुत्सा
विधमानदोषसंकीर्तनम् । गह्यं अविद्यमानदोषारोपः । पुराकृतं
कर्मैति संबन्धः ॥ २४ ॥ लोकः परलोकः ॥ २५ ॥ न
ग्लान्ति न ग्लानिं नयति ॥ ३० ॥ व्यभिचारात्सैरगतेः ॥ ३६ ॥
भेरुण्डाः भयानकाः । उरुण्डाः इति ख. म. घ. पाठः ॥ ३७ ॥

अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ।
प्राणिर्हिसारतिश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ॥ ३५ ॥
व्यभिचाराजरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ।
अधर्मो वर्तते चापि संकीर्यन्ते ततः प्रजाः ॥ ३६ ॥
भेरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ।
क्षीबाश्चान्धाश्च बधिरा जायन्तेऽत्युच्चलोचनाः ॥
पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ।
स एष राजा जनकः प्रजा धर्मेण पश्यति ॥ ३८ ॥
अनुगृह्णन्मजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ।
'पात्येष राजा जनकः पितृवद्विजसत्तम ॥' ३९ ॥
येचैव मां प्रशंसन्ति येच निन्दन्ति मानवाः ।
सर्वान्सुपरिणीतेन कर्माणा तोषयाम्यहम् ॥ ४० ॥
ये जीवन्ति स्वधर्मेण संयुज्जन्ति च पार्थिवाः ।
न किञ्चिदुपजीवन्ति दान्ता उत्थानशीलिनः ॥
शक्त्याऽश्रदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।
यथाहं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै दया ॥ ४२ ॥
त्यागान्मान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठान्ति पूरुषे ।
मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्पियमयाचितः ॥ ४३ ॥
न च कामाश्च संरम्भाश्च द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ।
म्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ॥ ४४ ॥
न मुद्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ।
कर्म चेत्किञ्चिदन्यत्स्यादितरत्र तदाचरेत् ॥ ४५ ॥
यत्कल्याणमभिध्यायेत्त्रात्मानं नियोजयेत् ।
न पापं प्रति पापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ४६ ॥
आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ।
कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुकम् ॥ ४७ ॥
न धर्मोस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।
अश्रद्धाणा धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४८ ॥
महादृतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ।
'साधुः सन्नतिमानेव सर्वत्र द्विजसत्तम ॥' ४९ ॥

सुपरिणीतेन साधुना ॥ ४० ॥ ये संयुज्जन्ति सम्यग्गोपं सेना-
विनेशं कुर्वन्ति तएव पार्थिवा अन्ये चोरा इत्यर्थः ॥ ४१ ॥
संरम्भाद्भयात् ॥ ४४ ॥ अन्यत् शिपरीतं स्यात् इतरत्तादृशं
द्वितीयं कल्याणमेवाचरेत् ॥ ४५ ॥ पापः पापी ॥ ४६ ॥
वृजिनानां व्यसनवन्ताम् ॥ ४७ ॥ इतिर्ग्लानि । आध्मातः सन्न-

सूदानामवलिप्तानामसारं भाषितं भवेत् ।
 दर्शयन्त्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ५० ॥
 न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
 अपिचेह मृजाहीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ५१ ॥
 अद्भुवन्कस्यचिन्दिमात्मपूजामवर्णयन् ।
 न कश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ॥ ५२ ॥
 विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ।
 न तत्कुर्या पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ॥ ५३ ॥
 कर्मणा येन केनापि पापात्मा द्विजसत्तम ।
 एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन्वर्मेषु प्रतिदृश्यते ॥ ५४ ॥
 पापानि बुद्धेह पुरा कृतानि
 स्वधर्मशीलो विनिहन्ति पश्चात् ।
 धर्मो ब्रह्मभुदते ब्राह्मणानां
 यत्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५५ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

कौशिकप्रति धर्मव्याधेन शिष्टलक्षणादिकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 स तु विप्रो महाप्राज्ञ धर्मव्याधमपुञ्जित ।
 शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ १ ॥
 'पञ्च कानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।'
 एतदिच्छामि भद्रं ते श्रोतुं धर्मभृतावर ।
 त्वत्तो महामते व्याधि तद्ब्रवीहि यथातथम् ॥ २ ॥
 व्याध उवाच ।
 यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
 पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ३ ॥
 कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
 धर्ममित्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ४ ॥

न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञस्याध्यायशीलिनाम् ।
 आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ५ ॥
 गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
 एतच्चतुष्टयं ब्रह्मज्जिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६ ॥
 शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
 यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्या हतोऽन्यथा ॥ ७ ॥
 वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषदमः ।
 दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ८ ॥
 ये तु धर्मानसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।
 अपथा गच्छतां तेषामनुसाता च पीड्यते ॥ ९ ॥
 ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरम्पराः ।

दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

वृत्तं वृत्तं स्वेच्छोपात्तमिति यावत् ॥ ६ ॥ अतोऽन्यथा गुरु-
 शुश्रूषणाद्यभावे ॥ ७ ॥ उपनिषद्ब्रह्मसम् ॥ ८ ॥ अनुयाता
 अनुगन्ता ॥ ९ ॥ श्रुतिश्च लागध ते द्वे परं अयनं स्थानं

सारोपि पुष्टे भवेत् ॥ ४९ ॥ मृजाहीनः मलिनदेहः ॥ ५१ ॥
 मूर्खस्वरूपमाह अद्भुतमिति ॥ ५२ ॥ पापात् प्राकृतात् । द्वि-
 तीयात्करिष्यमाणत्वात् ॥ ५३ ॥ जपतपस्तीर्थाद्यन्यतमेन येन के-
 नचिदपि कर्मणा पापात् परिमुच्यत इत्यनुषङ्ग्यदे ॥ ५४ ॥

धर्मपन्थानमारुढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ १०
 नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता जनाः ।
 उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ११
 नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्क्रूरान्पापमतीं स्थितान् ।
 त्यज ताञ्ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ १२
 कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
 नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ १३
 क्रमेण संचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
 शिष्टाचारे भवेत्साधू रागः शुक्ले व वाससि ॥ १४
 अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
 अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 सत्यं कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तन्ते प्रहृत्तयः ॥ १५
 सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ।
 आचारश्च सतां धर्मः सन्तो ह्याचारलक्षणाः ॥ १६
 यो यथा प्रकृतिर्जन्तुः ॥ स्वां प्रकृतिमश्रुते ।
 पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानाभोत्यनात्मवान् ॥
 आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ।
 अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ॥ १८
 अकुप्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।
 क्रजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥ १९
 त्रैविद्यद्वद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः ।
 गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्त्युत ॥ २०
 तेषामहीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ।
 स्वैः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं संप्रणश्यति ॥ २१
 तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
 धर्म्यं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ॥ २२
 आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ।

श्रुतबुद्धौपसंपन्नास्ते सन्तः स्वर्गगामिनः ॥ २३
 वेदोक्तः प्रथमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
 शिष्टाचीर्णश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ २४
 धारणं चापि वेदानां तीर्थानामवगाहनम् ।
 क्षमा सत्यार्जवं शौचं शिष्टाचारनिदर्शनम् ॥ २५
 सर्वभूतदयावन्तो हार्दिसानिरताः सदा ।
 परुषं च न भाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ॥ २६
 शुभानामशुभानां च कर्मणां सबलाश्रयम् ।
 विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ २७
 न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ।
 सन्तः स्वर्गजितः शक्त्या सन्निविष्टाश्च सत्पथे ।
 दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ॥ २८
 सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
 सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ २९
 दाननित्याः सुखान्याशु प्राप्नुवन्त्यपि च श्रियम् ।
 पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ॥ ३०
 अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ।
 लोकधात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।
 एवं सन्तो वर्तमानास्त्वेधन्ते शाश्वतीः समाः ॥ ३१
 अहिंसा सत्यवचनमानुशंस्यमथार्जवम् ।
 अद्रोहो नातिमानश्च हीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ३२
 धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
 अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसत्कृताः ॥ ३३
 त्रीण्येव तु पदान्याहुः सतां वृत्तमनुसरन् ।
 न चैव दुष्टेद्दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ३४
 सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
 गच्छन्तीह सुसंतुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ॥ ३५

येषां ते श्रुतित्यागपरायणाः ॥ १० ॥ शिष्टाचारवति शुरुभटो-
 पमे योगधर्मः रत्नमिव साधुर्भवेत् । शुक्ले वेति इवायं ॥ १४ ॥
 मानसवान् अजितचित्तः ॥ १७ ॥ अहंकारो दर्पः मत्सरः
 परदोषासहिष्णुत्वं तद्वर्जिताः । शिष्टं गुरुत्वालोकां आचरन्तः
 शिष्टाचाराः ॥ १९ ॥ त्रैविद्यद्वद्धाः तिस्रो विद्या क्रयशुःसामा-
 श्रिका यत्र स त्रिविधो यज्ञस्तत्र साधवकैनिद्या याज्ञिकाः ।
 वृत्तं वीर्यं तद्वन्तः । मनस्विनः जितचित्ताः ॥ २० ॥ दुष्करा-
 चारकर्मणां धर्मैर्दुष्करः आचारः वीर्यं कर्म यहापि येषां

तेषाम् । घोरत्वं हिंसादिदोषवत्त्वम् ॥ २१ ॥ पुराणमनादिम् ।
 शाश्वतं अनवच्छिन्नम् । ध्रुवं नित्यम् । अलान्धमित्यर्थः ॥ २२ ॥
 वेदोक्तोऽग्निहोत्रादिः । धर्मशास्त्रोक्तः अष्टकाध्यादादिः । शिष्टा-
 चीर्णः श्लोकादिः । शिष्टानां तुष्टिरिति शेषः ॥ २४ ॥
 न्यायो मुक्तिः । गुणाः शमादयस्तदुपेताः । संविभक्तारः कुटु-
 म्बेषु ॥ २८ ॥ श्रुतधनाः विद्याधनाः ॥ २९ ॥ कदगाः कद-
 गावन्तश्च ते वेदनशीलाश्च । मत्वर्यायोऽन् ॥ ३५ ॥

शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ।
 अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादित्वा ॥३६
 कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ।
 कर्म च श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ॥ ३७
 शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्ममनुव्रताः ।

प्रज्ञाप्रासादमारुह्य मुह्यतो महतो जनान् ॥ ३८
 प्रेक्षन्ते लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तमाः ।
 अतिपुण्यानि दानानि तानि द्विजवरोत्तम ॥३९
 एतच्चे सर्वमारुह्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
 शिष्टाचारगुणान्ब्रह्मपुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ४०

॥ इति श्रीमम्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसभासापर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

कौशिकं प्रति धर्मस्थापेन सर्वैर्हि साया दुस्त्यजत्वोपपादनपूर्वकं सर्ववर्णानां स्वस्वधर्मावुद्धानस्य ज्ञेयः साधनत्वादिकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
 यदहं ज्ञाचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १
 विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्दुस्तरं हि पुरा कृतम् ।
 पुरा कृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ॥ २
 दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन्विधाते यत्नवानहम् ।
 विधिना हि हते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ॥३
 निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ॥ ४
 येषां हतानां मांसानि विक्रीणीमो वयं द्विज ।
 तेषामपि भवेद्धर्म उपयोगेन भक्षणात् ।
 देवतातिथिभृत्यानां पिदृणां चापि पूजनात् ॥५
 ओषधयो वीरुधश्चैव पशवो मृगपक्षिणः ।
 अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ६
 आत्ममांसप्रसादेन शिविरोशीनरो नृपः ।
 स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥ ७
 राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
 [द्वे सहस्रे तु पच्येते पशूनामन्वहं तदा ।]
 अहन्यहनि पच्येते द्वे सहस्रे गवां तथा ॥ ८
 स मांसं ददतो क्षणं रन्तिदेवस्य नित्यशः ।
 अतुला कीर्तिर्भवन्नृपस्य द्विजसत्तम ॥ ९

चातुर्मास्ये च पशवो बध्यन्ते इति नित्यशः ।
 अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ १०
 यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन्बध्यन्ते सततं द्विजैः ।
 संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ॥११
 यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन्मांसकामाऽभवन्पुरा ।
 भक्ष्यं नैवाभवन्मांसं कस्यचिद्विजसत्तम ॥ १२
 अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ॥ १३
 देवतानां पिदृणां च भुङ्क्ते दत्त्वाऽपि यः सदा ।
 यथाविधि यथाश्रद्धं न स दुष्येत भक्षणात् ॥१४
 अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
 भार्या गच्छन्ब्रह्मचारी क्रतौ भवति ब्राह्मणः ॥१५
 सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
 सौदासेन तदा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ।
 शापाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १६
 स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ।
 पुरा कृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ॥१७
 स्वधर्मं त्यजतो ब्रह्मभक्ष्यं इह दृश्यते ।
 स्वकर्मनिरतो यस्तु धर्मः स इति निश्चयः ॥१८
 कुले हि विहितं कर्म देही तं न विमुञ्चति ।
 धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ॥ १९

अतिपुण्यानि पापानि इति श्र. पाठः ॥ ३९ ॥ एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

एतन्मांसनिरक्यात्मकम् ॥ १ ॥ यजमानपि न परिहर्तुं शक्नोति । विधेः प्राबल्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥ शरवभिमितभूता

वयं संघातवल्कतोऽनु विधिरिवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अन्नाद्यभूताः अन्नं च तदयं च भोग्यं भक्ष्यं चेत्यर्थः ॥ ६ ॥ यक्षिणमांसमुजोऽपि ऋतुगामिनो ब्रह्मचर्यमिव औपचारिकममांसाशित्वमिति भावः ॥ १५ ॥

द्रष्टव्यस्तु भवेद्ब्रह्मन्धर्मो धर्मविनिश्चये ।
 कथं कर्म शुभं कुर्यात्कथं मुच्ये पराभवात् ॥२०॥
 कर्मणस्तस्य घोरस्य वसुधा निर्णयो भवेत् ।
 दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।
 द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ॥ २१॥
 अतिमानातिवादाभ्यां निवृत्तोऽसि द्विजोत्तम ।
 कृषिं साध्वीति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ॥
 कर्षन्तो लाङ्गलैरुर्वी भन्ति भूमिशयान्महन् ।
 जीवानन्याश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥२३॥
 धान्यबीजानि यान्याहुर्ब्रह्मादीनि द्विजोत्तम ।
 सर्वाण्येतानि जीवा हि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥२४॥
 अध्याक्रम्य पशून्वापि भन्ति वै भक्षयन्ति च ।
 वृक्षांस्तथौषधीश्चापि छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥२५॥
 जीवा हि बहवो ब्रह्मन्क्षेपु च फलेषु च ।
 उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २६॥
 सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन्प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।
 मत्स्यान्प्रसन्ते मत्स्याश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥
 सत्त्वैः सत्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।
 प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥
 चक्रन्ममाणा जीवाश्च धरणीसंश्रितान्वहन् ।

पश्यां भन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति ते ॥
 उपविष्टाः शयानाश्च भन्ति जीवाननेकशः ।
 अज्ञानादथवा ज्ञानात्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥३०॥
 जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
 अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते ॥३१॥
 अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ।
 के न हिंसन्ति जीवान् लोकेऽस्मिन्निद्रजसत्तम ॥
 बहु संचिन्त्य इह वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥३३॥
 अहिंसां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ।
 कुर्वन्त्येव हि हिंसां ते यत्नादल्पतरा भवेत् ॥ ३४॥
 आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ।
 महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ॥
 सुहृदः सुहृदोऽन्याश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ।
 सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषांश्च सम्यगनुपश्यति ॥ ३६॥
 समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ।
 गुरुंश्चैव विनिदन्ति मूढा निश्चितमानिनः ॥३७॥
 बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ।
 धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३८॥
 वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
 स्वकर्मनिरतो यो हि स यज्ञः प्राप्नुयान्महत् ॥३९॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यपर्वणि द्वादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

अथोद्दशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

धर्मस्याधेन कौशिकं प्रति पौरुषनिन्दनेन वैवस्वतस्य पूर्वकं सुकृतदुष्कृतयोः सुखदुःखहेतुताप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।
 विप्रर्षभसुवाचेदं सर्वधर्मभृतांवर ॥ १॥
 श्रुतिप्रमाणो धर्मोऽयमिति वृद्धानुशासनम् ।
 सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥२॥
 प्राणान्तिके विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
 अदृतेन भवेत्सत्यं सत्येनैवानृतं भवेत् ॥ ३॥

यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा ।
 विपर्ययकृतोऽधर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ॥ ४॥
 यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा यदि सत्तम ।
 अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ५॥
 विपमां च दशां प्राप्तो देवान्महति वै भूशम् ।
 आत्मनः कर्मदोषेण न विजानात्सपण्डितः ॥ ६॥
 मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।

द्रष्टव्यं तु भवेत्प्रज्ञा कुरे कर्मणि वर्तता इति श्र. पाठः
 ॥ २० ॥ द्वादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

धारणा अवधारणं । निखन इत्यर्थः ॥ ४ ॥

‘न शुभं कर्म ब्रह्माति पुरुषं पापनिश्चयम् ॥’ ७
 सुखदुःखविपर्ययो यदा समुपपद्यते ।
 नैनं ब्रह्मा मुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् ॥ ८
 यो यमिच्छेद्यथा कामं तं तं कामं स आमुयात् ।
 यदि स्यादपराधीनं पौरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ९
 संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
 दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः ॥ १०
 भूतानामपरः कश्चिद्विषयां सततोत्थितः ।
 वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेनैव युज्यते ॥ ११
 अचेष्टमपि चासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठति ।
 कश्चित्कर्माणि कुर्वन्ति न प्राप्यमधिगच्छति ॥ १२
 देवानिष्टा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रमृधुभिः ।
 दशमासभृता गर्भा जायन्ते कुलपांसनाः ॥ १३
 अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसंचितैः ।
 विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव भङ्गलैः ॥ १४
 ‘न देहजा मनुष्याणां व्याधयो द्विजसत्तम ।’
 कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ॥ १५
 आधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्यालैः क्षुद्रभृगा इव ।
 ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः ।
 व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विजाः ॥ १६
 येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीरोगपीडिताः ।
 न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं चेष्टितं पूर्वकर्मया ॥ १७
 अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ति बहवो जनाः ।
 दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम ॥ १८
 इति लोकमनाक्रन्दं देहशङ्कापरिप्लुतम् ।
 स्रोतसाऽसकृदाक्षिप्तं द्रियमाणं बलीयसा ॥ १९
 न त्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सर्वकामिकाः ।
 नाग्रियं प्रतिपश्येयुर्विधिश्च यदि नो भवेत् ॥ २०
 उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
 यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ २१
 बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।

महतु फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसिद्धिषु ॥ २२
 न केचिदीक्षते ब्रह्मन्स्वयंप्राप्तस्य सत्तम ।
 कर्मणां प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ २३
 तथा श्रुतिरियं ब्रह्मजीवः किल सनातनः ।
 शरीरमष्टुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ २४
 बध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।
 जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २५
 ब्राह्मण उवाच ।
 कथं धर्मविदांश्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतांवर ॥ २६
 व्याध उवाच ।

न जीवनाशोस्ति हि देहभेदे
 मिथ्यैतदाहुर्म्रियतीति मूढाः ।
 जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
 दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २७
 अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म
 मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित् ।
 यत्तेन किंचिद्वि कृतं हि कर्म
 तदश्रुते नास्ति कृतस्य नाशः ॥ २८
 सुपुण्यशीला हि भवन्ति पुण्या
 नराधमाः पापकृतो भवन्ति ।
 नरोऽनुयातस्त्विह कर्मभिः स्वै-
 स्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २९

ब्राह्मण उवाच ।
 कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
 जातीः पुण्या ह्यपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ ३०
 व्याध उवाच ।
 गर्भाधानसमायुक्तं कर्मेदं संप्रदृश्यते ।
 समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३१
 यथा संभृतसंभारः पुनरेव प्रजायते ।
 शुभकृच्छ्रभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ३२

मुनीतं मुनिशिक्षा ॥ ८ ॥ प्रहीणाः भ्रान्ता अपीत्यर्थः ॥ १० ॥
 पुत्रमृधुभिः पुत्रकर्मैः ॥ १३ ॥ अनाक्रन्दं असहायम् ।
 आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोरिति मेदिनी । स्रोतसा

कर्मप्रवाहेण ॥ १९ ॥ स्त्रीयमपि वस्तु स्वस्यानधीनं प्राक-
 र्मवशाद्भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ दशार्धता पञ्चलम् ॥ २७ ॥

शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।
 मोहनीयैर्विद्योनीषु त्वद्योगामी च किल्बिषैः ॥ ३३ ॥
 जातिमृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
 संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ॥ ३४ ॥
 तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
 जीवाः संपरिवर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ३५ ॥
 जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ।
 तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमाप्नुते ॥ ३६ ॥
 ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यत्र बहू ।
 पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वाऽप्यथ्यमिवातुरः ॥ ३७ ॥
 अजस्रमेव दुःखार्तोऽदुःखितः सुखिसंज्ञितः ।
 ततो निवृत्तवन्धत्वात्कर्मणा मुदयादपि ॥ ३८ ॥
 परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ।
 स चेन्निवृत्तवन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ॥ ३९ ॥
 तपोयोगसमारम्भं कुरुते द्विजसत्तम ।
 कर्मभिर्विदुर्भिश्चार्थिं लोकानश्नाति मानवः ॥ ४० ॥
 [स चेन्निवृत्तवन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः]
 प्राप्नोति सुकृतां लोकान्यत्र गत्वा न शोचति ॥ ४१ ॥
 पापं कुर्वन्पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ।
 'पुण्यं कुर्वन्पुण्यवृत्तः पुण्यस्यान्तं न गच्छति ।'
 तस्मात्पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्जयेत् च पापकम् ॥ ४२ ॥
 अनस्युः कृतज्ञश्च कल्याणान्येव सेवते ।
 सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ॥ ४३ ॥
 संस्कृतस्य च दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ।
 प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ॥ ४४ ॥
 सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ।
 असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विजः ॥ ४५ ॥

सन्ति ह्यगमविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रे विचक्षणैः ।
 स्वधर्मेण क्रिया लोके कुर्वाणास्ते ह्यसंकराः ॥ ४६ ॥
 प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ।
 तस्माद्दर्मादवाप्तेन धनेन द्विजसत्तम ॥ ४७ ॥
 तस्यैव सिंचते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ।
 धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ।
 स मित्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४८ ॥
 शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टाश्च सत्तम ।
 प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ४९ ॥
 धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तुष्यति महाद्विज ।
 अतुष्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ५० ॥
 प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
 विरज्यते यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ५१ ॥
 फलत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्रियात्मकम् ।
 ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ५२ ॥
 एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
 धार्मिकश्चापि भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ ५३ ॥
 तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
 तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ५४ ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
 ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत्परं द्विजसत्तम ॥ ५५ ॥
 ब्राह्मण उवाच ।
 इन्द्रियाणीति यान्याहुः कानि तानि यतव्रत ।
 निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५६ ॥
 कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतांवर ।
 एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं सुधार्मिक ॥ ५७ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

मोहनीयैस्तामसैः । अथः नरकतिर्यङ्ग ॥ ३३ ॥ प्रेत्य मृत्वा ।
 दुःखात्मकः प्रदीघातः । दुःखं भोक्तुमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ निवृ-
 त्तवन्धो वीतरागः । तत्र हेतुः विशुद्धयेति ॥ ३९ ॥ तपोयो-
 गयोः आलोचनध्यानयोः समारम्भम् ॥ ४० ॥ यतेत् यतेत
 ॥ ४२ ॥ प्रभुत्वं अग्रतिष्ठतेऽप्यत्र ॥ ४९ ॥ अतुष्यमाणः

प्रीतिमलभमानः निर्वेदं वैराग्यं शेषं रागद्वेषादिकं नानुरुष्यते
 तद्वशो न भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ उपायतएव मोक्षे प्रयतते
 नानुपायादिवैवाश्रयादिति योजनम् ॥ ५२ ॥ तपः ज्ञानम् ।
 निःश्रेयसं मोक्षसाधनम् ॥ ५४ ॥ तेषां इन्द्रियाणां निग्रहा-
 दिति शेषः ॥ ५७ ॥ त्रयोदशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

धर्मव्याधेन कौशिकं प्रति प्राणिभिर्दुष्कृतसुकृतकल्पमकारादिकथनपूर्वकं ब्राह्मणमाहात्म्यादिकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।

मत्सुवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १

व्याध उवाच ।

विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।

तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥ २

तत्तत्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।

इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च निषेवते ॥ ३

ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।

ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४

तस्य लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।

न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ५

व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते ।

व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम ॥ ६

तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ।

सुहृद्भिर्वार्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ॥ ७

उत्तरं श्रुतिसंबद्धं ब्रवीत्यश्रुतियोजितम् ।

अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्तते रागदोषजः ॥ ८

पापं चिन्तयते चैव ब्रवीति च करोति च ।

तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ॥ ९

एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ।

स तेन दुःखमाप्नोति परत्र च विपद्यते ॥ १०

पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभं तु मे शृणु ।

यस्त्वेतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ॥ ११

कुशलः सुखदुःखेषु साधुंश्चाप्युपसेवते ।

तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु राजते ॥ १२

ब्राह्मण उवाच ।

ब्रवीषि स्मृतं धर्मं यस्य वक्ता न विद्यते ।

दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव भवतीति मे ॥ १३

व्याध उवाच ।

ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।

तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके माप्तिषिणा ॥ १४

यत्तेषां च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।

नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे ॥ १५

इदं विश्वं जगत्सर्वमजगद्वापि सर्वशः ।

महाभूतात्मकं ब्रह्मभातः परतरं भवेत् ॥ १६

महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा च भूः ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ १७

तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।

पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥ १८

षष्ठी तु चेतना नाम मन इत्यभिधीयते ।

सप्तमी तु भवेद्बुद्धिरहंकारस्ततः परम् ॥ १९

इन्द्रियाणि च पञ्चात्मा रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ २०

सर्वैरिहेन्द्रियायैस्तु व्यक्ताव्यक्तैः सुसंवृतैः ।

चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

कौशिकं प्रति धर्मव्याधेन सूतपञ्चकगुणनिरूपणपूर्वकमिष्टिद्वययाजयथोः सुखदुःखासाधारणकारणसाधनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।

कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्धनीम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।

महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्मविदां चर ।

एकैकस्य गुणान्सम्यक्पञ्चानामपि मे वद ॥ २

व्याध उवाच ।

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ३
भूमिः पञ्चगुणा ब्रह्मसुदकं च चतुर्गुणम् ।
गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः ॥ ४
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च सरश्चापि द्विजोत्तम ।
अपामेते गुणा ब्रह्मन्कीर्तितास्तव सुव्रत ॥ ६
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
शब्दः स्पर्शश्च वायौ तु शब्दश्चाकाश एव तु ॥ ७
एते पञ्चदश ब्रह्मन्गुणा भूतेषु पञ्चसु ।
वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ८
अन्योन्यं नातिवर्तन्ते सम्यक् भवति द्विज ।
यदा तु विषमं भावमाचरन्ति चराचराः ॥ ९
तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति कालतः ।
प्रातिलोम्पाद्दिनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः १०
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
यैरावृतमिदं सर्वं जगत्स्यावेरजक्रमम् ॥ ११
इन्द्रिवैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्मृतम् ।
तदव्यक्तमिति ज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ १२
यथासं ग्राहकान्येषां शब्दादीनामिमानि तु ।
इन्द्रियाणि तथा देही धारयन्निह तप्यते ॥ १३
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ।
परापरज्ञः सक्तः सन्तु तु भूतानि पश्यति ॥ १४
पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १५

ज्ञानमूलात्मकं लेशमतिवृत्तस्य मोहजम् ।
लोकबुद्धिप्रकाशेन ज्ञेयमार्गेण गम्यते ॥ १६
अनादिनिधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् ।
अनौपम्यममूर्तं च भगवानाह बुद्धिमान् ॥ १७
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ।
'तपसा हि समाप्नोति यद्यदेवाभिवाञ्छति ।'
इन्द्रियाण्येव संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ १८
इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकाद्युभौ ।
निगृहीतविमृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ १९
एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
एतन्मूलं हि तपसः स्वर्गस्य नरकस्य च ॥ २०
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमार्च्छत्यसंशयम् ।
सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं समाप्नुयात् २१
षण्णामात्मनि योज्यानामैश्वर्यं योऽधितिष्ठति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ २२
रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्ट-
मात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याङ्गुरश्चान् ।
तैरग्रमत्तः कुशली सदश्वै-
र्दान्तः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २३
षण्णामात्मनियुक्तानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् ।
यो धीरो धारयेद्रश्मीन्स स्यात्परमसारथिः ॥ २४
इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां हयानामिव वर्त्मसु ।
धृतिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्वा तानि जयेद्भुवम् २५
इन्द्रियाणां विचरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाम्भसि ॥ २६
येषु विप्रतिपद्यन्ते षट्समोहात्फलागमम् ।
तेष्वध्यवसिताध्यायी बिन्दते ध्यानजं फलम् २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासपर्वणि पञ्चदशधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

षोडशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

धर्मव्याधेन कौशिकं प्रति सत्त्वादिगुणत्रयगुणनिरूपणपूर्वकमध्यात्मकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

गुणोत्तराणि उत्तरोत्तरगुणाः पूर्वपूर्वस्मिन्वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥
आनुपूर्व्यां स्मिन्वर्तन्ति इति श्रु. अ. पाठः ॥ १० ॥

एवं तु सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ।

कृत्स्नस्य नरकस्य चेति श्रु. अ. पाठः ॥ २० ॥ षट्सु मोहात्
इति श्रु. पाठः ॥ २७ ॥ पञ्चदशधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पश्यन् सुसमाहितः ॥ १
 सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।
 गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २
 व्यास उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 एतान्गुणान्पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३
 मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् ।
 प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय इहोच्यते ॥ ४
 अविद्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ।
 दुर्दृष्टीकस्तमोऽयस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५
 सुदृष्टवाक्यो मर्षी च यो नराभ्योऽनसूयकः ।
 विवित्समानो विप्रर्षे स्तन्धो मानी स राजसः ६
 प्रकाशबहुलो धीरो निर्विवित्सोऽनसूयकः ।
 अक्रोधनो नरो धीमान्दान्तश्चैव स सात्विकः ॥ ७
 सात्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकदृष्टैर्न लिप्यते ।
 यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकदृष्टं जुगुप्सते ॥ ८
 वैराग्यस्य च रूपं तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
 मृदुर्भवत्यहंकारः प्रसीदत्यार्जवं च यत् ॥ ९
 ततोऽस्य सर्वद्वन्द्वानि प्रशाम्यन्ति परस्परम् ।
 न चास्यासंयमो नाम कचिद्भवति कश्चन ॥ १०
 शुद्धयोर्नो हि जातस्य सद्विज्ञानुपतिष्ठतः ।
 वैश्यत्वं भवति ब्रह्मन्ध्रियत्वं तथैव च ॥ ११
 आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ।
 गुणास्ते कीर्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
 ब्राह्मण उवाच ।
 पार्थिवं धातुमासाद्य शरीरोऽग्निः कथं भवेत् ।
 अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १२
 मार्कण्डेय उवाच ।
 प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर ।
 व्यासस्तु कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ १३
 मूर्धानमाश्रितो वह्निः शरीरं परिपालयन् ।
 प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ॥ १४
 भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् ।

श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मज्योतिरुपास्यते ॥ १६
 स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
 मनोबुद्धिरहंकारो भूतानां विषयश्च सः ॥ १७
 अव्यक्तं सत्त्वसंज्ञं च जीवः कालः स चैव हि ।
 प्रकृतिः पुरुषश्चैव प्राण एव द्विजोत्तम ॥ १८
 जागर्ति स्वप्नकाले च स्वप्ने स्वप्नायते च सः ।
 जाग्रत्सु बलमाधत्ते चेष्टत्सु चेष्टयत्यपि ॥ १९
 तस्मिन्निरुद्धे विप्रेन्द्र मृत इत्यभिधीयते ।
 त्यक्त्वा शरीरं भूतात्मा पुनरन्यत्र प्रपद्यते ॥ २०
 शरीरमध्ये नाभिः स्थान्नाभ्यामग्निः प्रतिष्ठितः ।
 एष त्वग्निरपानेन प्राणेन परिपाल्यते ।
 पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ २१
 वस्तिमूले गुदे चैव पावकं समुपाश्रितः ।
 वहन्मूत्रं पुरीषं वाऽप्यपानः परिवर्तते ॥ २२
 प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
 उदान इति तं माहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ २३
 सन्धौ सन्धौ संनिविष्टः सर्वेष्वपि तथाऽनिलः ।
 शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ २४
 धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः ।
 रसान्धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्परिधावति ॥ २५
 प्राणानां संनिपातात्तु सभिपातः प्रजायते ।
 सोष्मा सोमिरिति ज्ञेयो योऽस्य पचति देहिनां ॥ २६
 अपानोदानयोर्मध्ये प्राणव्यानौ समाहितौ ।
 समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक्पचति पावकः ॥ २७
 अस्यापि पायुर्पर्यन्तस्तथा स्याद्गुदसंज्ञितः ।
 स्रोतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ २८
 अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
 स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ २९
 पकाशयस्त्वधोनाभ्या ऊर्ध्वमासाशयः स्थितः ।
 नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ ३०
 मृत्ता हृदयात्सर्वे तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
 वहन्त्यश्वरसाभ्याज्यो दशप्राणप्रचोदिताः ॥ ३१
 योगिनामेष मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम् ।

जितकृमासनो धीरो मूर्धन्यात्मानमादधत् ॥३२
 एवं सर्वेषु विततो प्राणापानौ हि देहिषु ।
 'तौ तावदग्निसहितौ विद्धि वै प्राणमात्मनि' ३३
 एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।
 भूर्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् ।
 तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाव्यामिवाहितः ॥
 आत्मानं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकं ३५
 देवो यः संस्थितस्तस्मिन्नबिन्दुरिव पुष्करे ।
 क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकं ३६
 जीवात्मकं विजानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
 जीवमात्मगुणं विद्धि तथाऽऽत्मानं परात्मकं ३७
 अचेतनं जीवगुणं वदन्ति
 स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
 ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति
 प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥ ३८
 एष सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा न प्रकाशते ।
 दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥
 चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
 प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ४०
 लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तप्तः सुखं खपेत् ।
 'सुखदुःखे हि संत्यज्य निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।'
 निवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपितः ४१
 पूर्वरान्नेऽपरे चैव युञ्जानः सततं मनः ।
 लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ४२
 अदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।
 दृष्ट्वाऽऽत्मानं निरात्मानं स तदा विप्रमुच्यते ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

धर्मोदाधेन कौशिकाय स्वगृहप्रवेशनपूर्वकं बृहयोः अपिभ्योः प्रदर्शनम् ॥ १ ॥ तथा मातापितृविषये स्नानसंधान-
 प्रकारनिवेदनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

धर्मं रक्षेच्च मत्सरात् इति स्त. पाठः ॥ ४५ ॥ मैत्रं मित्रभाव-
 सदैवायनं मार्गसाव्रतश्चरेत् ॥ ५० ॥

एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।

षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
 एतत्पवित्रं यज्ज्ञानं तपो वै संक्रमो मतः ॥ ४४
 नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेच्च मत्सरात् ।
 विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ४५
 आनृशंसं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
 आत्मज्ञानं परं ज्ञानं परं सत्यव्रतव्रतम् ॥ ४६
 सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ।
 यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥ ४७
 यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनाः सदा ।
 त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥
 यदा न गुरुतां चैनं च्यावयेदुपपादयन् ।
 तं विद्याद्ब्राह्मणो योगमयोगं योगसंज्ञितम् ॥ ४९
 न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
 नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ५०
 आर्किचन्यं सुसंतोषो निराशित्तमचापलम् ।
 एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुच्यते ॥ ५१
 परिग्रहं परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या यतव्रतः ।
 अशोकं स्थानमाश्रित्य निश्चलं भ्रेत्य चेह च ॥ ५२
 तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
 अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ५३
 गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
 एतच्च ब्रह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ५४
 परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ।
 ब्रह्म प्राप्नोति सोत्यन्तमासङ्गं च न गच्छति ५५
 यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ५६

दृढप्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १
न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्धर्मेष्वभिसमीक्ष्यते ॥ २
व्याध उवाच ।

प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं च पश्य द्विजोत्तम ।
येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३
उत्तिष्ठ भगवन्निष्प्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।
द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरं च मे ॥ ४
इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
सौम्यं हृद्यं चतुःशालमतीव मनोरमम् ॥ ५

देवतागृहसंकाशं दैवतैश्च सुपूजितम् ।
शयनासनसंवाधं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ६
तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।
कृताहारौ तु संतुष्टावुपविष्टौ वरासने ॥ ७
'तस्य व्याधस्य पितरौ ब्राह्मणः संददर्श ह ।'
धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसाऽपतत् ॥ ८
वृद्धावूचतुः ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
[गतिमिष्टां तपो ज्ञानं मेधां च परमां गतः ॥] ९
सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यं काले सुपूजितौ ।
'सुखमेव वसावोऽत्र देवलोकगताविव ॥' १०
न तेऽन्यदैवतं किञ्चिदैवतेष्वपि वर्तते ।

प्रयतत्वाद्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ ११
पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ।
प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावं च पूजया ॥ १२
मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
न चान्या हि तथा बुद्धिर्दृश्यते सांभवं तव ॥ १३
ज्ञामदम्येन रामेण यथा बृद्धौ सुपूजितौ ।
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ १४
मार्कण्डेय उवाच ।

तत्तत्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।

तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १५
प्रतिगृह्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ।
सपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कचिद्वा कुशलं गृहे ।
अनामयं च वा कचित्सुखं वेह शरीरयोः ॥ १६
वृद्धावूचतुः ।

कुशलं नौ गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वशः ।
कच्चिच्चमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निति ॥ १७
मार्कण्डेय उवाच ।

बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
धर्मव्याधस्तु तं विप्रमर्थवद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम् ।
यदैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ १९
श्रयस्त्रिशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥ २०

उपाहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
कुर्वन्ति तद्वदेताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ २१
एतौ मे परमं ब्रह्मन्पिता माता च दैवतम् ।
एतौ पुष्पैः फलैरभैस्तोषयामि सदा द्विज ॥ २२

एतावेवाग्रयो मह्यं यान्वदन्ति मनीषिणः ।
यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मेम द्विज ॥ २३
एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्रः सुहृज्जनः ।
सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २४
स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
आहारं च प्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥ २५

अनुकूलाः कथा वच्मि विप्रियं परिवर्जये ।
अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ २६
धर्ममेव गुरुं मत्वा साक्षादेतौ द्विजोत्तम ।
अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २७

पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन्पुरुषस्य बुभूषतः ।
पिता माताऽग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २८
एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।

भवेयुरभयस्तेन परिचीर्णास्तु नित्यशः ।

गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य एष धर्मः सनातनः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यपर्वणि सप्तदशाधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

अष्टादशाधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

धर्मव्याधेन कौशिकं प्रति मातापितृशुश्रूषणचोदनपूर्वकं स्वस्य शूद्रयोनीं जननमिदं कथयन् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

गुरु निवेद्य विप्राय तौ मातापितराबुभौ ।

पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १

महत्तच्छ्रुत्वा तौ सि संपश्य तपसो बलम् ।

यदर्थमुक्तोसि तथा गच्छ त्वं मिथिलामिति ॥ २

पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।

मिथिलायां वसन्त्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ३

ब्राह्मण उवाच ।

पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यतव्रत ।

संस्पृश्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४

व्याध उवाच ।

यत्तया त्वं द्विजश्रेष्ठ नियुक्तो मां प्रति प्रभो ।

दृष्टमेव तथा सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥ ५

नन्दनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतद्वर्णितं मया ।

वाक्यं च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विजा ॥ ६

ज्ञया न पूजिता माता पिता च द्विजसत्तम ।

अनिष्टोसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ७

वेदोच्चारणकार्यधर्मयुक्तं तत्त्वया कृतम् ।

तव शोकेन वृद्धौ तावन्धीभूतौ तपस्विनौ ॥ ८

तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वां धर्मोऽत्यगादयम् ।

तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मे च निरतः सदा ॥ ९

सर्वमेतदपार्थ ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ।

तौ मया द्विजश्रेष्ठ यच्छ्रेयस्तदवाप्स्यसि ॥ १०

अदृष्टं मम ब्रह्मान्यथा कर्तुमर्हसि ।

मम्यतामद्य विप्रैर्वै श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ ११

ब्राह्मण उवाच ।

यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।

प्रीतोसि तव भद्रं ते धर्माचारगुणान्वित ॥ १२

व्याध उवाच ।

दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।

पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १३

मातापित्रोः सकाशं हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ।

अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् ।

अतः परमहं धर्मे नान्यं पश्यामि कंचन ॥ १४

ब्राह्मण उवाच ।

इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे संगतं त्वया ।

ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥ १५

एको नरसहस्रेषु धर्मवान्विद्यते न वा ।

प्रीतोसि तव सत्येन भद्रं ते पुरुषर्षभ ॥ १६

पतमानोऽथ नरके भवताऽसि समुद्धतः ।

भवितव्यमर्थैव च यदृष्टोसि मयाऽनघ ॥ १७

राजा संयातिदौहित्रैः पतितस्तारितो यथा ।

सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाऽहं भवता त्विह ॥ १८

मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनमत्र च ।

नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ॥ १९

दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयोनीं हि वर्तता ।

न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् २०

येन कर्मविशेषेण प्राप्तं शूद्रता त्वया ।

एतामिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन तव शूद्रताम् ।

कामयानस्य मे शंस सर्वं त्वं प्रयतात्मवान् ॥ २१

व्याध उवाच ।

अनतिक्रमणीया वै ब्राह्मणा मे द्विजोचम ।

शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २२

अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मजः ।

वेदाध्यायी सुकृशलो वेदाङ्गानां च पारगः ।

प्रवृत्तनक्षत्रविन्यासः । तपसः पित्रोः श्रुत्वात्मकम् ॥ २ ॥

आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मभवस्थामाप्तवानिमाम् ॥ २३
 कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ।
 संसर्गाद्भुवि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ॥ २४
 एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ।
 सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः ।
 ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रयं प्रति ॥ २५
 अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।
 ताडितश्च ऋषिस्तेन श्रेष्ठानतपर्वणा ॥ २६
 भूमौ निपतितो ब्रह्मज्जवाच प्रतिनादयन् ।

नापराध्याम्यहं किञ्चित्केन पापमिदं कृतम् ॥ २७
 मन्वानस्तं मृगं चाहं संप्राप्तः सहसा मुनिम् ।
 अपश्यं तमृषिं विद्वं श्रेष्ठानतपर्वणा ।
 तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले ॥ २८
 अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ।
 अजानता कृतमिदं मयेत्यहमथाब्रुवम् ॥ २९
 क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति चोक्तो मया मुनिः ३०
 ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मा क्रोधमूर्च्छितः ।
 व्याधस्त्वं भविता क्रूर शूद्रयोनाविति द्विज ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

धर्मव्याघ्रेण नानाधर्मान्बोधितेन कौशिकेन गृहमेत्य स्वपित्रोः शुश्रूषणम् ॥ १ ॥ मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरस्यपि पत्निवता-
 माहात्म्यादिकथनोपसंहारः ॥ २ ॥

व्याघ्र उवाच ।

एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
 अहं प्रासादयमृषिं गिरा वाक्यविशारदम् ॥ १
 अजानता मयाऽकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
 क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २
 ऋषिरुवाच ।
 नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
 आनुशंखात्त्वहं किञ्चित्कर्ताऽनुग्रहमद्य ते ॥ ३
 शूद्रयोण्यां वर्तमानो धर्मज्ञो हि भविष्यसि ।
 मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ॥ ४
 तयोः शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
 जातिसरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ॥ ५
 भूत्वा च धार्मिको व्याघ्रः पित्रोः शुश्रूषणे रतः ।
 शपक्षये ॥ निर्वृते भविताऽसि पुनर्द्विजः ॥ ६
 एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणाऽस्म्युग्रतेजसा ।
 प्रसादश्च कृतस्तेन ममैव द्विपदांवर ॥ ७
 शरं चोद्धृतवानसि तस्य वै द्विजसत्तम ।
 आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ८

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराऽभवत् ।
 अभितश्चापि गन्तव्यो मया स्वर्गो द्विजोत्तम ॥ ९
 ब्राह्मण उवाच ।
 एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
 आमुचन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ॥ १०
 दुष्करं हि कृतं कर्म जानता जातिमात्मनः ।
 [लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञ नित्यं धर्मपरायण ॥] ११
 कर्मदोषाश्च वै विद्वन्मात्मजातिकृतेन वै ।
 कञ्चित्कालं मृष्यतां वै ततोसि भविता द्विजः १२
 सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः १३
 ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।
 दाम्भिको दुष्कृतप्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ १४
 यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ।
 तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्विजः ॥ १५
 कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोसि दारुणाम् ।
 क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १६
 कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः ।
 लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १७

व्याध उवाच ।

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।

एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥१८॥

अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।

मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते चाल्पबुद्धयः ॥ १९ ॥

गुणैर्भूतानि युज्यन्ते विद्युज्यन्ते तथैव च ।

सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ २० ॥

अनिष्टेनान्वितं पश्यन्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।

ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमम् ॥ २१ ॥

शोचतो न भवेत्किञ्चित्केवलं परितप्यते ।

परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं चाऽप्युभयं नराः ॥ २२ ॥

त एव सुखमेधन्ते ज्ञानतृप्ता मनीषिणः ।

असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ २३ ॥

असंतोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।

न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिं ॥ २४ ॥

न विषादे मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमम् ।

मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ २५ ॥

यं विषादोऽभिभवति विषमे समुपस्थिते ।

तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २६ ॥

अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।

न हि निर्वेदमागम्य किञ्चित्प्राप्नोति शोभनम् ॥ २७ ॥

अथाप्युपायं पश्येत् दुःखस्य परिमोक्षणे ।

अशोचन्नारमेतैव युक्त्याव्यसनी भवेत् ॥ २८ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रत्याक्षिरसोपाख्यायकयनारम्भः ॥ १ ॥ अक्षिरसः पुत्रस्य * इहस्पतेर्देवैरक्षिरसो वचनादुल्लेखेन स्वीकरणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ध्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ।

पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयमिदं तदा ॥ १ ॥

कथमग्निर्वनं यातः कथं चाप्यक्षिराः पुरा ।

शुषैः गुणकर्मैः सुखदुःखमोहैः ॥ २० ॥ गताध्वानः प्राप्त-
ज्ञानमार्गाः ॥ २४ ॥ बुद्धेस्तत्त्वज्ञानात् । परं ब्रह्म गताः प्राप्ताः

भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये तु बुद्धेः परं गताः ।

न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २९ ॥

न शोचामि रमे विद्वन्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् ।

एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मभावसीदामि सत्तम ॥ ३० ॥

ब्राह्मण उवाच ।

कृतमञ्जोसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव ।

पापान्निवृत्तोसि सदा ज्ञानवृद्धोसि धर्मवित् ॥ ३१ ॥

आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वां परिरक्षतु ।

अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृतांवर ॥ ३२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

बाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह ।

प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ ३३ ॥

स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ।

मातापितृभ्यामन्धाभ्यां यथान्यायं सुसंशितः ॥ ३४ ॥

एतच्चे सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ।

पृष्टवानसि यं तात धर्मं धर्मभृतांवर ॥ ३५ ॥

पतिव्रताया साहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ।

मातापित्रोश्च शुश्रूषा धर्मव्याधेन कीर्तिता ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्धर्माख्यानमनुत्तमम् ।

सर्वधर्मविदांश्रेष्ठ कथितं मुनिसत्तम ॥ ३७ ॥

सुखश्रान्धतया विद्वन्मुहूर्त इव मे गतः ।

न हि तृप्तोसि भगवन्शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥ ३८ ॥

नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निर्भूत्वा महाद्युतिः ॥ २ ॥

अग्निर्यदा चैक एव बहुत्वं चास्य कर्मसु ।

दृश्यते भगवन्सर्वमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥

कुमारश्च यद्योत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ।

॥ २९ ॥ एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

यथा रुद्राश्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥ ४
 एतदिच्छाम्यहं त्वत्तः श्रोतुं भार्गवसत्तम ।
 कौतूहलसमाविष्टो याथातथ्यं महाश्रुने ॥ ५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 यथा कुड्रो हुतवहस्तपस्तुं वनं गतः ॥ ६
 यथा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराऽभवत् ।
 संतापयंश्च प्रभया नाशयंस्तिमिरावलिम् ॥ ७
 पुराङ्गिरा महाबाहो चचार तप उत्तमम् ।
 आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ।
 यथाग्निर्भूत्वा तु तदा जगत्सर्वं व्यकाशयत् ॥ ८
 तपश्चरंस्तु हुतश्रुक्संतप्तस्तस्य तेजसा ।
 भृशं ग्लानश्च तेजसी न च किञ्चित्प्रजङ्घिवान् ॥ ९
 अथ संचिन्तयामास भगवान्हव्यवाहनः ।
 अन्योऽग्निरिव लोकानां ब्रह्मणा संप्रकल्पितः ॥ १०
 अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः ।
 कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ॥ ११
 अपश्यदग्निवल्लोकांस्तापयन्तं महाश्रुनिम् ।
 सोपासर्पच्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः ॥ १२
 शीघ्रमेव भवस्वामिस्त्वं पुनर्लोकभावनः ।

विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ १३
 त्वमग्ने प्रथमः सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
 स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमो मुद ॥ १४
 अग्निरुवाच ।
 नष्टकीर्तिरहं लोके भवाङ्गातो हुताशनः ।
 मवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १५
 निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव ।
 भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ १६
 अङ्गिरा उवाच ।
 कुरु पुण्यं प्रजास्यर्ग्यं भवाग्निस्तिमिरापहः ।
 मां च देव कुरुष्वाग्ने प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ १७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाऽकरोत् ।
 राजन्बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः ॥ १८
 ज्ञात्वा मथमजं तं तु बह्वेरङ्गिरसं सुतम् ।
 उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत ॥ १९
 स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।
 प्रत्यगृह्णन्त देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ २०
 तत्र नानाविधानग्नीन्प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् ।
 कर्मभिर्बहुभिः ख्याताश्चानार्थान्ब्राह्मणेभ्यिह ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसुमास्यपर्वणि विंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

एकविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

मार्कण्डेयेनासीनासुतस्याधिकयनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्बह ।
 तस्यापि वसुदाभार्या प्रजास्तस्यां च मे शृणु ॥ १
 बृहत्कीर्तिर्बृहज्ज्योतिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः ।
 बृहन्मन्यो बृहद्भासस्तथा राजन्बृहस्पतिः ॥ २
 प्रजासु ताम् सर्वाम् रूपेणाप्रतिमाऽभवत् ।

देवी भानुमती नाम प्रथमाऽङ्गिरसः सुता ॥ ३
 भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाऽभवत् ।
 रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाऽङ्गिरसः सुता ॥ ४
 यां कपार्दिसुतामाहुर्दृश्यादृशेति देहिनः ।
 तनुत्वात्सा सिनीवाली तृतीयाऽङ्गिरसः सुता ॥ ५
 यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहकुहायते ।

संस्थानचारिषु स्थावरजंगमेषु । सम्यक् स्थानं गतिनिवृ-
 त्तिर्वैषु चरणशैलेषु चेति योगात् ॥ १३ ॥ प्राजापत्यस्यैकत
 इति क. ख. घ. पाठः ॥ १६ ॥ प्रत्यगृह्णन् अङ्गिरसो वचः अयं
 भवतां पुरुरिति अङ्गीकृतवन्तः ॥ २० ॥ याताञ्जानात्वं प्राजा-

गेष्वपि इति य. पाठः ॥ २१ ॥ विंशत्युत्तरद्विंशततमोऽध्यायः
 ॥ २२० ॥

तस्यापि वसुधा भार्या इति ट. घ. पाठः ॥ १ ॥ बृहत्तेजा
 बृहन्मना इति कं. घ. पाठः ॥ २ ॥

एकानेकेति यामाहुश्चतुर्थ्यङ्गिरसः सुता ॥ ६
 पञ्चम्यर्चिष्मती नाम्ना हविर्मिश्र हविष्मती ।
 षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्महिष्मतीम् ॥ ७
 महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महीयती ।
 महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ८
 बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याऽऽसीद्या यशस्विनी ।
 अग्नीन्साऽजनयत्पुण्यान्वडेकां चापि पुत्रिकाम् ॥ ९
 आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविराज्यं विधीयते ।
 सोमिर्बृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाप्रभः ॥ १०
 चातुर्मासेषु यस्सेष्टमश्वमेधाग्रभागभूत् ।
 दीप्तिज्वालैरनेकाग्रैरग्निष्टोमोऽथ वीर्यवान् ॥ ११
 शंयोरग्रतिमा भार्या सत्या सत्याऽथ धर्मजा ।
 अश्वितस्य सुतो दीप्तिस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥ १२
 प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे ।
 अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ॥ १३
 पौर्णमासेषु सर्वेषु हविराज्यं ध्रुवोद्यतम् ।
 भरतो नामतः सोमिर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ १४
 तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः ।
 भारतस्तु सुतस्तस्य भारत्येका च पुत्रिका ॥ १५
 भारतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजायते ।
 महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम ॥ १६
 भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरश्च पिण्डदः ।
 प्रादुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः ॥ १७
 हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते ।
 रथप्रभू रथध्वानः कुम्भरेताः स उच्यते ॥ १८
 सरख्यां जनयत्सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् ।
 आश्वेमनयन्मिथ्यं मिथ्यो नामैष कथ्यते ॥ १९
 यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा श्रिया ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरप्रत्ययमुत्पत्तिकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

हविषाद्यं विधीयते इति श्रु. पाठः ॥ १० ॥ वीरस्य विष्णवः

अग्निर्निश्चवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् २०
 विषाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्चिषा ज्वलन् ।
 विषापोऽग्निः सुतस्तस्य योज्यः समयकर्मसु ॥ २१
 अक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् ।
 अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥ २२
 अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्ताः स्वयं जनाः ।
 तस्य पुत्रः स्वनो नाम पावकः सरुजस्करः ॥ २३
 यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति ।
 तं प्रादुरध्यात्मविदो विश्वजिज्ञाम पावकम् ॥ २४
 अन्तराग्निः स्मृतो यस्तु भुक्तं पचति देहिनाम् ।
 स यज्ञे विश्वभुङ्गाम सर्वलोकेषु भारत ॥ २५
 ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलप्रभः ।
 ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् ॥ २६
 प्रथितो गोपतिर्नाम नदी यस्याभवत्प्रिया ।
 तस्मिन्कर्माणि सर्वाणि क्रियन्ते धर्मकर्तृभिः ॥ २७
 बडबाशिः पिबत्यम्भो योसौ परमदारुणः ।
 ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाङ् नाम कविः प्राणाश्रितस्तु यः ॥
 उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं श्रदीयते ।
 तत्तस्तुष्टो भवेद्ब्रह्मा स्निष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ २९
 यः प्रशान्तेषु भूतेषु आविर्भवति पावकः ।
 क्रोधस्य तु रसो जज्ञे मन्यती चाथ पुत्रिका ॥ ३०
 स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति ।
 त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन ।
 अतुलत्वात्कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः ॥ ३१
 संहर्षाद्वारयन्क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ।
 समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः ॥ ३२
 उक्थ्यो नाम महाभाग त्रिभिस्त्वथैरभिष्टुतः ।
 महावर्षे त्वजनयत्सकामाश्वं हि यं विदुः ॥ ३३

काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च माणपुत्रकः ।

इति श्रु. पाठः ॥ १७ ॥ एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

अग्निराग्निरसश्चैव च्यवनस्तीव्रवर्चकः ॥ १
 अचरत्स तपस्तीव्रं पुत्रार्थं बहुवार्षिकम् ।
 पुत्रं लभेयं धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥ २
 महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभित्तैस्तदा त्वय ।
 जज्ञे तेजोमयार्चिष्मान्पञ्चवर्णः प्रभाकरः ॥ ३
 समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा ।
 त्वह्नेनेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत ॥ ४
 पञ्चवर्षः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
 पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ५
 दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः ।
 जनयत्पावकं घोरं पितृणां स प्रजाः सृजन् ॥ ६
 बृहद्रथंतरौ मूर्ध्ना वक्राच्च तपसा हरिम् ।
 शिवं नाभ्यां बलादिन्द्रं प्राणाद्वायुं च भारत ॥ ७
 बाहुभ्यामनुदाचौ च विश्वे भूतानि चैव ह ।
 एतान्सृष्ट्वा ततः पञ्च पितृणामसृजत्सुतान् ॥ ८
 बृहद्रथस्य प्रणिधिः काश्यपस्य महत्तरः ।
 भानुराग्निरसो धीरः पुत्रो वर्चस्य सौरभः ॥ ९
 प्राणस्य चानुदात्तस्तु व्याख्याताः पञ्च वंशजाः ।
 देवान्यज्ञमुपश्चान्यान्सृजन्पञ्चदशोत्तरान् ॥ १०
 सुभीममतिभीमं च भीमं भीमबलावलम् ।

एतान्यज्ञमुपः पञ्च देवानप्यसृजत्ततः ॥ ११
 सुमित्रं मित्रवन्तं च मित्रशं मित्रवर्धनम् ।
 मित्रधर्माणमित्येतान्देवानभ्यसृजत्ततः ॥ १२
 सुरग्रवीरं वीरं च सुरेशं च सुवर्चसम् ।
 सुराणामपि भर्तारं पञ्चैतान्सृजत्ततः ॥ १३
 त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्चपञ्च पृथक्पृथक् ।
 मुष्णन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतान्यज्ञयाजिनः ॥ १४
 तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भविः ।
 स्पर्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च ॥ १५
 बह्विर्वेद्यां तदादानं कुशलैः संप्रवर्तितम् ।
 तत्रैते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् ॥ १६
 चितोऽग्निरुद्वहन्यज्ञं पक्षाभ्यां तान्प्रबाधते ।
 मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति यज्ञियम् ॥ १७
 तपस्ये बृहदुक्थस्य पुत्रो भूमिमुपाश्रितः ।
 अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सज्जिरीव्यते ॥ १८
 रथन्तरथ तपसः पुत्रोऽग्निः परिपठ्यते ।
 मित्रविन्दा तथा भार्या हविरध्वर्यवो विदुः ॥ १९
 'एतैः सह महाभाग तपस्तेजस्विभिर्नृप ।'
 मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशः ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

अयोर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

मार्कण्डेयेन पुत्रिष्टिर्गतिं विस्तरेणाग्नीनां वंशकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 गुरुभिर्नियमैर्युक्तो भरतो नाम पार्थिव ।
 अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ।
 भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते ॥ १
 'सततं भरतश्रेष्ठ पावकोयं महाप्रभः ।'
 अग्निर्यश्च शिवो नाम शक्तिपूजायनिश्च सः ।
 दुःखार्तानां स सर्वेषां शिवकृत्सततं शिवः ॥ २
 तपसस्तु फलं दृष्ट्वा संप्रवृत्तं तपोमयम् ।
 उद्धर्तुकामो मतिमान्पुत्रो जज्ञे पुरंदरः ॥ ३

उष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते ।
 अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यं सकारणम् ॥ ४
 शंभुमग्निमथ ग्राहुर्जाक्षणा वेदपारगाः ।
 आवसथ्यं द्विजाः ग्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥ ५
 ऊर्जस्करान्हव्यवाहान्सुवर्णसदृशप्रभान् ।
 अग्निस्तपो ह्यजनयत्पञ्च यज्ञसुतानिह ॥ ६
 प्रततोऽग्निर्महाभाग परिश्रान्तो गवांपतिः ।
 असुराञ्जनयन्धोरान्मर्त्याश्चैव पृथग्विधान् ॥ ७

इति ॥ २ ॥ द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

काश्यप इति त्रयाणां संवन्धः । अत्र पाठकमादर्वकमस्य
 नवीयस्तात् आययोः श्लोकयोर्व्यसासेनार्थो ग्राह्यः । अचर-
 वन ४९

तपसश्च भर्तुं पुत्रं भर्तुं चाप्यङ्गिराः सृजत् ।
 बृहद्भर्तुं तु तं प्राहुर्गोक्षणा वेदपाशगाः ॥ ८
 भानोर्भार्या महाराज बृहद्भासा ॥ सोमजा ।
 पदपुत्राञ्जनयामास तदा सा कन्यया सह ।
 भानोराङ्गिरसस्याथ शृणु तस्य प्रजाविधिम् ॥ ९
 दुर्बलानां तु भूतानामसूनुः संप्रयच्छति ।
 तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भर्तुजं सुतम् ॥ १०
 यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
 अग्निः स मन्युमात्राम द्वितीयो भर्तुजः सुतः ॥
 दर्शं च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ।
 विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु धृतिमात्राम सोङ्गिराः ॥ १२
 इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ।
 अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १३
 चातुर्मासेषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
 चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १४
 निशां त्वज्जनयत्कन्यामग्नीषोमाबुधौ तथा ।
 मनोरेवाभवद्भार्या सुषुवे यश्च पावकान् ॥ १५
 पूज्यते हविषा योऽग्रे चातुर्मासेषु पावकः ।
 पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ॥ १६
 अस्य लोकस्य सर्वस्य यः प्रभुः परिपठ्यते ।
 सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयस्तापसः सुतः ॥ १७
 कन्या या हरिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता ॥ १८
 कर्मणाऽसौ बभौ भार्या स बहिः स प्रजापतिः ।
 प्राणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्तयति देहिनाम् ।
 तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥ १९

शुक्रं कृष्णं वपुर्देवो यो विभर्ति हुताशनः ।
 अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ २०
 कपिलं परमर्षिं च यं प्रादुर्भूतयः सदा ।
 अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्ययोगप्रवर्तकः ॥ २१
 योऽन्तर्यच्छति भूतानि येन चेष्टन्ति नित्यदा ।
 कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वह्निरुच्यते ॥ २२
 इमामन्यान्समसृजत्पावकान्प्रथितौजसः ।
 अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुत्खणान् ॥ २३
 संस्पृशेयुर्यदाऽन्योन्यं कथंचिद्वायुनाऽग्रयः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्नये ॥ २४
 दक्षिणाग्निर्भदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्नये ॥ २५
 यधप्रयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था द्वाग्निना ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये ॥ २६
 अग्निं रजस्वला वै स्त्री संस्पृशेदाग्निहौत्रिकम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वसुमतेऽग्नये ॥ २७
 मृतः श्रूयेत यो जीवन्परासुरशुचिर्यथा ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या सुरभिमतेऽग्नये ॥ २८
 आर्तं न जुहुयादग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तन्तुमतेऽग्नये ॥ २९
 दर्शश्च पौर्णमासश्च यस्य तिष्ठेत्प्रतिष्ठितम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्नये ॥ ३०
 सूतिकाग्निर्भदा चाग्निं संस्पृशेदाग्निहौत्रिकम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्नये ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

मार्कण्डेयेन सुविष्टिरप्रत्यश्रितंसादिकीर्तनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

आपस्य मुदिता भार्या सा चास्य परमाग्निवा ।

भानोर्भार्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सूर्यजा इति श्रु. पाठः
 ॥ १ ॥ भानोरेवान्वयस्तुमः इति श्रु. पाठः ॥ १४ ॥ कन्या
 सा रोहिणी इति श्रु. पाठः ॥ १८ ॥ शुक्रकृष्णगतिर्देवो यो

भूपतिं भूतकर्तारं जनयामास पावकम् ॥ १
 भूतानां साऽपि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम् ॥

विभर्ति हुताशनं इति श्रु. पाठः ॥ २० ॥ त्रयोविंशत्यधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

आत्मा भुवनकर्ता च सोऽध्वरेषु द्विजातिभिः ॥ २
महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान्स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३
अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते ।
आज्यं वहति यो हव्यं सर्वलोकस्य पावकः ॥ ४
अपांगर्भो महाभागः सत्वभूम्यो महाद्भुतः ।
भूपतिर्भूतकर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५
मृता वहन्तो हव्यानि तस्याग्रेरग्रजाऽभवन् ।
अग्निष्टोमस्तु नियतः क्रतुश्रेष्ठो भवत्युत ॥ ६
[स वद्विः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः ।]
आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् ॥ ७
देवास्तं नाधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथातथम् ।
दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८
देवानां बह्वं हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः ।
अथ त्वं गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्कुरुष्व मे ॥ ९
प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचक्षुः कुद्रस्तानग्निरब्रवीत् ।
भक्ष्या वै विविधैर्भोवैर्भविष्यथ शरीरिणाम् ॥ १०
अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः ॥ ११
अनुनीयमानो हि भृशं देववाक्यान्वितेन सः ।
नैच्छद्बोहुं हविः सर्वं शरीरं चापि सोऽत्यजत् ॥ १२
स तच्छरीरं संत्यज्य प्रविवेश घरां तदा ।
भूमिं स्पृष्ट्वाऽसृजद्वातुनृथकपृथगतीव हि ॥ १३
आस्यात्सुगन्धं तेजश्च अस्त्रिभ्यो देवदारु च ।
श्लेष्मणः स्फाटिकं तस्य पितान्मारकतं तथा ॥ १४
वातात्कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेतैर्बहु प्रजाः ।
त्वचस्तस्याभ्रपटलं स्नायुजं चापि विद्रुमम् ॥ १५
शरीरास्थिविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्मृष ।

एवं कृत्वा शरीरं च परमे तपसि स्थितः ॥ १६
भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाऽऽप्यायितः शिखी ॥
दृष्ट्वा ऋषीन्भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम् ।
तस्मिन्नेष्टे जगद्गीतमथर्वाणमथाश्रितम् ।
अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरादयः ॥ १८
अथर्वाणं श्रिताल्लोकानात्मन्यालोच्य पावकः ।
मिषतां सर्वभूतानामुन्ममज्ज महार्णवात् ॥ १९
एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा ।
आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा ॥ २०
एवं त्वजनयद्विष्ण्वान्वेदोक्तान्विबुधान्वहन् ।
विचरन्विबिधान्देशान्भ्रममाणस्तु तत्र वै ॥ २१
सिन्धुवर्ज्याः पञ्च नद्यो देविकाऽथ सरस्वती ।
गङ्गा च शतकुम्भा च सरयु गण्डसाहया ॥ २२
चर्मण्वती मही चैव मेध्या मेघास्ततिस्तदा ।
हरावती वेत्रवती नद्यतिस्रोऽथ कौशिकी ॥ २३
तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
वेण्णा प्रवेणी भीमा च मरुदा चैव भारत ॥ २४
भारती सुप्रयोगा च कावेरी मञ्जुरा तथा ।
तुङ्गवेणा कृष्णवेणा कपिला शोण एव च ॥ २५
एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्तिताः ॥
अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्याः पुत्रो विदूरथः ।
यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु ॥
अत्रेथाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः ।
अग्निः पुत्रान्सप्तकुमस्तानेवात्मन्यधारयत् ॥ २८
तस्य तद्ब्रह्मणः कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः ।
एवमेते महात्मानः कीर्तितास्तेऽग्रयो यथा ॥ २९
अममेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः ।

अथर्वाणमग्निरसं तीव्रतपसं दृष्ट्वा ॥ ८ ॥ गच्छ मा द्वेष-
मिति व. पाठः । मध्वक्षं पिशाक्षमग्निम् । भावप्रधानो निर्देशः ।
तथाच निक्षिपाम्यहमग्निं त्वमग्निः प्रथमो भवेत्युपक्रमस्यो-
पसंहारेण सहैकवाक्यता भवति ॥ ९ ॥ प्रेष्य आदित्यः ॥ १० ॥
तथाचापि तथैव मत्स्यैराह्यतोपि । वचस्त्वं मध्वक्षो भवेति
पूर्वोक्तमेव ॥ ११ ॥ धातून् मनःशिलावीन् ॥ १२ ॥ यक्ष-
कृष्णायसं=त्रिभिरेव बहुः प्रजाः । नस्मास्तस्याभ्रपटलं शिरा-
जालानि विद्रुमम् । इति श. पाठः ॥ १५ ॥ शरीराद्विविधा-

वाच्ये=एवं त्यक्त्वा शरीरं इति श. पाठः । अन्ये स्वर्गपारदा-
दयः ॥ १६ ॥ तपसा सामर्थ्येन । उत्थापितः समाधेयवितः
॥ १७ ॥ अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मना लोक्यपावकम् ।=उन्म-
माय महार्णवमिति श. पाठः ॥ १९ ॥ एवंतिरिति । अग्नेरग्नि-
रास्ततो बृहस्पतिस्ततः शंखादिक्रमेण वेदोक्तान् धिष्ण्यान्
नानास्थानानि अजनयत् ॥ २१ ॥ यावन्तः पावका धिष्ण्याः
सन्ति तावन्तः सोमाः सोमयागाः ॥ २७ ॥

अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्तितम् ॥ ३० ॥
तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येष हुताशनः ।
एक एवैष भगवान्विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः ॥ ३१ ॥

बहुधा निःसृतः कायाऽभ्योतिष्ठोमः क्रतुर्यथा ।
इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्तितो मया ।
पावको विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ३२ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति कुमारोत्पत्तिप्रकारकथनारम्भः ॥ १ ॥ देवसेनानां नायकसंपादनाय चिन्तयता इन्द्रेण मानसशैले कस्याश्चित्कन्याया अवलोकनम् तस्याः कुलचिकीर्षितादिप्रश्नश्च ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अग्नीनां विविधा वंशाः कीर्तितास्ते मयाऽनघ ।
शृणु जन्म तु कौरव्य कार्तिकेयस्य धीमतः ॥ १ ॥
अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसम् ।
जातं सप्तर्षिभार्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्तिवर्धनम् ॥ २ ॥
देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् ।
तत्राजयन्सदा देवान्दानवा घोररूपिणः ॥ ३ ॥
बध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरंदरः ।
स सैन्यनायकार्थाय चिन्तयामास वासवः ॥ ४ ॥
देवसेनां दानवैर्हि मया दृष्ट्वा महाबलः ।
पालयेद्वीर्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५ ॥
स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्यमिमं भृशम् ।
शुश्रावार्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥ ६ ॥
अभिधावतु मां कश्चित्पुरुषस्त्रातु चैव ॥
पतिं च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७ ॥
पुरंदरस्तु तामाह मा भैर्नास्ति भयं तव ।
एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत्केशिनं स्थितमग्रतः ॥ ८ ॥

किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् ।
हस्ते गृहीत्वा कन्यां तामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥
अनार्यकर्मन्कस्यात्त्वमिमां कन्यां जिहीर्षसि ।
वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रबाधनात् ॥
केशुवाच ।
विमृजस्व त्वमेवैनां शत्रैषा प्रार्थिता मया ।
क्षमं ते जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ११ ॥
एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेन्द्रवधाय वै ।
तामापतन्तीं चिक्षेद मध्ये वज्रेण वासवः ॥ १२ ॥
अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवासृजत् ।
'महामेघप्रतीकाशं चलत्पावकसंकुलम् ॥ १३ ॥
तदापन्ततं संग्रेह्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ।
विभेद राजन्वज्रेण भुवि तन्निपपात ह ॥ १४ ॥
पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः ।
हित्वा कन्यां महाभार्गां प्राद्रवद्भृशपीडितः ॥ १५ ॥
अपयातेऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत् ।
कासि कस्यासि किंचेह कुरूपे त्वं शुभानने ॥ १६ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

कथयता इन्द्रं प्रति स्वस्य दक्षपुत्रीत्वकथनपूर्वकं भर्तृकामनानिवेदनम् ॥ १ ॥ इन्द्रेण कन्याया उचितपतिं प्रार्थितेन ब्रह्मणा कन्याभर्तुरनतिचिरभावित्वकथनपूर्वकं तस्यैव तस्तेनापतीभवनकथनम् ॥ २ ॥ सप्तर्षिमले तत्पत्नीनामवलोकनेन भुभितमनसाऽश्रित्वा तासामललाभेन निर्वेदाङ्गनं प्रति गमनम् ॥ ३ ॥ धिरेणाश्रिकामया स्वाहयाऽप्रावसरे सप्तर्षि-
पत्नीसमानरूपस्त्रीकारेणाभिवक्षीकरणविधौरणम् ॥ ४ ॥

कन्योवाच ।

योर्वितो विविधैः इति श. पाठः ॥ १२ ॥ चतुर्विंशत्यधिक-
द्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता ।

अद्भुतस्याग्नेः । अद्भुतं अभिचनम् ॥ २ ॥ स्त्रिया देवसेना-
भिनातिदेवतया ॥ ६ ॥ पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः २२५

भगिनी मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हृता ॥ १
 सहैवाद्यां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम् ।
 आगच्छावो विहारार्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिम् ॥ २
 नित्यं चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः ।
 हृच्छत्येनं दैत्यसेना न चाहं पाकशासन ॥ ३
 सा हताग्नेन भगवन्मुक्ताऽहं त्वद्वलेन तु ।
 त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयम् ॥ ४
 इन्द्र उवाच ।
 मम मातृष्वसेयी त्वं माता दाक्षायणी मम ।
 आख्यातुं त्वहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया ॥ ५
 कन्योवाच ।
 अबलाऽहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम ।
 वरदानात्पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ ६
 इन्द्र उवाच ।
 कीदृशं तु बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ ७
 कन्योवाच ।
 देवदानवयक्षाणां किन्नरोरगरक्षसाम् ।
 जेता यो दुष्टदैत्यानां महावीर्यो महाबलः ॥ ८
 यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति ।
 स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्तिवर्धनः ॥ ९
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयद्भृशम् ।
 अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते ॥ १०
 अथापश्यत्स उदये भास्करं भास्करद्युतिः ।
 सोमं चैव महाभागं प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ ११
 अमावास्यां प्रवृत्तायां मुहूर्ते रौद्र एव तु ।
 देवासुरं च संग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ १२
 लोहितैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां संध्यां शतक्रतुः ।
 अपश्यल्लोहितोदं च मधवान्तरुणालयम् ॥ १३
 भृगुभिश्चात्रिरोन्मथ्य हुतं मन्त्रैः पृथग्विधैः ।
 हव्यं गृहीत्वा वह्निं च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ १४
 एवं चैव चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितम् ।

तथा सूर्यं वह्निगतं सोमं सूर्यगतं च तम् ॥ १५
 समालोक्यैकतामेव शशिनो भास्करस्य च ।
 समवायं तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रोऽन्वचिन्तयत् ॥ १६
 सूर्याचन्द्रमसोर्धोरं दृश्यते परिवेषणम् ।
 एतस्मिन्नेव राज्यन्ते महद्युद्धं तु शंसति ॥ १७
 सरित्सिन्धुरपीयं तु प्रत्यमृन्वाहिनी भृशम् ।
 शृगालिन्यन्निवक्ता च प्रत्यादित्यं विराविणी ॥ १८
 एष रौद्रश्च संघातो महान्युक्तश्च तेजसा ।
 सोमस्य वह्निसूर्याभ्यामद्भुतोऽयं समागमः ॥ १९
 जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ।
 अथानेकैर्गुणैश्चाग्निरग्निः सर्वाश्च देवताः ॥ २०
 एष चेज्जनयेद्गर्भं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ।
 एवं संचिन्त्य भगवान्ब्रह्मलोकं तदा गतः ॥ २१
 गृहीत्वा देवसेनां तां च वन्दे स पितामहम् ।
 उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥ २२
 ब्रह्मोवाच ।
 यथैतच्चिन्तितं कार्यं त्वया दानवसूदन ।
 तथा स भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥ २३
 स भविष्यति सेनानीस्त्वया सह शतक्रतो ।
 अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्यवान् ॥ २४
 एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्यै कृत्वाऽसौ सह कन्यया ।
 तत्राभ्यगच्छदेवेन्द्रो यत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥ २५
 वसिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रेन्द्राः सुमहामभाः ।
 भार्गवो तपसोपात्तं तेषां सोमं तथाऽध्वरे ॥ २६
 पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ।
 इष्टिं कृत्वा यथान्यायं सुसमिद्धे हुताशने ॥ २७
 जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवाकसाम् ।
 समाहूतो हुतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमण्डलात् ॥ २८
 विनिःसृत्य यथौ वह्निः पार्श्वतो विधिवत्प्रभुः ।
 आगम्याहवनीयं वै तैर्द्विजैर्मन्त्रतो हुतम् ॥ २९
 स तत्र विविधं हव्यं प्रतिगृह्य हुताशनः ।
 ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवाकसाम् ॥ ३०
 निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत्स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् ।

स्नेह्यासनेषूपविष्टाः स्नायन्तीश्च यथासुखम् ॥३१॥
 रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः ।
 हुताशनाचिःप्रतिभाः सर्वास्तारा इवाद्भुताः ॥३२॥
 स तत्र तेन मनसा बभूव क्षुभितेन्द्रियः ।
 पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेन्द्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥३३॥
 भूयः संचिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितो ह्यहम् ।
 साध्यः पत्न्यो द्विजेन्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ।
 नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्पृष्टुं वाऽप्यनिमित्ततः ।
 गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात्पश्याम्यभीक्ष्णञ्च ॥३४॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चनप्रभाः ।
 पश्यमानश्च घृष्टुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ३५ ॥

निरुप्य तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वनं गतः ।
 मनस्तासु विनिक्षिप्य कामयानो वराङ्गनाः ॥३७॥
 कामसंतप्तहृदयो देहत्यागे विनिश्चितः ।
 अलाभे ब्राह्मणस्त्रीणामभिर्वनमुपागतम् ॥ ३८ ॥
 स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमाऽकामयत्तदा ।
 सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात्प्रभृति भामिनी ।
 अप्रमत्तस्य देवस्य न च पश्यत्यनिन्दिता ॥ ३९ ॥
 सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनमुपागतम् ।
 तत्त्वतः कामसंतप्तं चिन्तयामास भामिनी ॥४०॥
 अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् ।
 कामयिष्यामि कामार्तं तासां रूपेण मोहितम् ।
 एवं कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥४१॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासपर्वणि षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

स्वाहायाऽरुन्धतीवर्जं सप्तर्षिपत्नीसारूप्येणाग्निना सह रमणम् ॥ १ ॥ ततो गार्हपत्यरूपस्त्रीकारेणाग्निरेतसां श्वेतपर्वतस्य-
 काञ्चनकुण्डे प्रक्षेपणम् ॥ २ ॥ स्कन्नात्तदेतसः पण्डितस्य संभवः ॥ ३ ॥ ततस्तेन बाणैः कौञ्जगिरिविदारणपूर्वकं शक्यया
 श्वेतगिरिशिखरविभेदनम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 शिवा भार्या त्वङ्गिरसः श्रीलरूपगुणान्विता ।
 तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ॥१॥
 जगाम पावकाभ्याशं तं चोवाच वराङ्गना ।
 मामग्रे कामसंतप्तां त्वं कामयितुमर्हसि ॥ २ ॥
 करिष्यसि न चेदेवं मृतां मासुपधारय ।
 'तवाप्यधर्मः सुमहान्भविता वै हुताशन ॥' ३ ॥
 अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ।
 सखीभिः सहिता ग्रास्य मन्थयित्वा विनिश्चयम् ४ ॥
 अग्निरुवाच ।
 कथं मां त्वं विजानीषे कामार्तभितराः कथम् ।
 यास्त्वया कीर्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ५ ॥
 शिवोवाच ।
 अस्माकं त्वं त्रियो नित्यं विभीमस्तु वयं तव ।

त्वच्चिचमिद्विज्ञात्वा प्रेषिताऽसि तवान्तिकम् ६ ॥
 मैथुनायेह संप्राप्ता कामाश्चैव द्रुतं च माम् ।
 'उपयन्तुं महावीर्यं पूर्वमेव त्वमर्हसि ।'
 [जामयो मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ॥] ७ ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतिमुदायुतः ।
 प्रीत्या देवी समायुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥८॥
 साऽचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने ।
 ते ब्राह्मणीनामनुतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ९ ॥
 तस्मादेतद्रक्षमाणा गरुडी संभ्राम्यहम् ।
 वनाभिर्गमनं चैव सुखं मम भविष्यति ॥ १० ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् ।
 अपश्यत्यर्चतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् ॥ ११ ॥

विष्टाभिः प्रहिता प्राप्तेति क. पाठः ॥ ४ ॥ ते ब्राह्मणीना-
 महितमिति क. घ. पाठः ॥ ५ ॥

सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

दृष्टीविषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ।
 रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा ॥ १२
 राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ।
 'नदीप्रसवणोपेतं नानातरुलताचितम् ॥' १३
 सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् ।
 प्राक्षिपत्काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता शुभा १४
 शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
 पत्नीसरूपतां कृत्वा रमयामास पावकम् ॥ १५
 दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्तुं न शकितं तथा ।
 तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ १६
 षट्कृत्वस्तत्तु निक्षिप्तमग्रे रेतः कुरुत्तम ।
 तस्मिन्कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा १७
 तत्स्कन्धं तेजसा तत्र संवृतं जनयत्सुतम् ।
 ऋषिभिः पूजितं स्कन्धमनयन्स्कन्दतां ततः ॥ १८
 षट्शिरा द्विगुणधोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः ।
 एकग्रीवस्त्वेककायः कुमारः समपद्यत ॥ १९
 द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्बभौ ।
 अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतश्चतुर्थ्यामभवद्बुधः ॥ २०
 लोहिताग्नेण महता संवृतः सह विद्युता ।
 लोहिताग्ने सुमहति भाति सूर्य इवोदितः ॥ २१
 गृहीतं तु धनुस्तेन विपुलं रोमहर्षणम् ।
 न्यस्तं यन्निपुरमेन सुरारिविनिकृन्तनम् ॥ २२
 तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवांस्तदा ।
 संमोहयन्निर्माल्लोकान्गुहस्त्रीन्सचराचरान् ॥ २३
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिःस्वनम् ।
 उत्पेततुर्महानागौ चित्रशैरावतश्च ह ॥ २४
 तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य स बालोऽर्कसमद्युतिः ।
 द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना
 अपरेणामिदायादस्ताग्रचूडं भुजेन सः ।
 महाकायमुपश्लिष्टं कुकुटं बलिनां वरम् ।

गृहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड च महाभुजः ॥ २६
 द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलवान्गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।
 प्राध्मापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि ।
 द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुशो निजघान ह २७
 क्रीडन्भाति महासेनस्त्रील्लोकान्वदनैः पिबन् ।
 पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमानुदये यथा ॥ २८
 ॥ तस्य पर्वतस्याग्रे निषण्णोऽद्भुतविक्रमः ।
 व्यलोकयदमेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्दिशः ॥ २९
 स पश्यन्विधान्भावार्थकार निनदं पुनः ।
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्बहुधा जनाः ।
 भीताश्चोद्विग्नमनसस्तमेव शरणं ययुः ॥ ३०
 ये तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ।
 तानप्याहुः पारिषदान्प्राक्षणाः सुमहाबलान् ३१
 स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च ताञ्जनान् ।
 अनुर्विक्रम्य व्यसृजद्वाणाञ्छेते महागिरौ ॥ ३२
 बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
 तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् ॥ ३३
 स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्तस्त्राप्तुवन् ॥ ३४
 तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं भयात् ।
 'घोरमार्तस्वरं चक्रुर्दृष्ट्वा क्रौञ्चं विदारितम् ॥' ३५
 स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वाऽपि बलिनांवरः ।
 न प्राव्यधदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥ ३६
 सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्त्वा तेन महात्मना ।
 बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥ ३७
 स तेनाभिहतो दीर्णो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
 पलायत महीं त्यक्त्वा भीतस्तप्तान्महात्मनः ३८
 ततः प्रव्यथिता भूमिर्व्यशीर्यत समन्ततः ।
 आर्ता स्कन्दं समासाद्य पुनर्बलवती बभौ ॥ ३९
 पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
 अथैनममजल्लोकः स्कन्दं शुक्रस्य पञ्चमीम् ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

अष्टाविंशत्यधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

पद्मिभिर्लोकपवादमयास्वपत्नीनां परित्यागः ॥ १ ॥ विश्वामित्रेण कुमारस्य जातकर्मादिना संस्करणम् ॥ २ ॥ स्कन्दपराक्रमासहिष्णुना शक्रेण स्कन्देन सहऽऽयोधनम् ॥ ३ ॥ इन्द्रवज्राभिहतत्स्कन्दस्य दक्षिणपाश्वीद्विशास्वस्य तथा कुमारानां कन्यानां च समुद्रवः ॥ ४ ॥ स्कन्दाद्रीतेनेन्द्रेण तेन सह संधानम् ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्मिञ्जाते महासत्त्वे महासेने महाबले ।
समुत्तस्थुर्महोत्पाता घोररूपाः पृथग्विधाः ॥ १ ॥
स्त्रीपुंसोर्विपरीतं च तथा इन्द्रानि यानि च ।
ग्रहा दीप्ता दिशः खं च ररास च मही भृशम् ॥ २ ॥
ऋषयश्च महाघोरान्दद्वोत्पातान्समन्ततः ।
अकुर्वन्शान्तिमुद्रिणा लोकानां लोकभाचनाः ॥ ३ ॥
निवसन्ति घने ये तु तस्मिन्त्रयैः जनाः ।
तेऽब्रुवन्नेष नोऽनर्थः पावकेनाहतो महान् ।
संगम्य वद्विः पत्नीभिः सप्तर्षीणामिति स ह ॥ ४ ॥
अपरे गरुडीमाहुस्तयाऽनर्थोऽयमाहतः ।
यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती ॥ ५ ॥
न तु तत्स्वाहया कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ६ ॥
सुपर्णी तु वचः श्रुत्वा ममायं तनयस्त्विति ।
उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ७ ॥
अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम् ।
तत्पुत्रः पदं तदा पत्नीर्विना देवीमरुन्धतीम् ।
पद्मिरेव तदा जातमाहुस्तद्वनवासिनः ॥ ८ ॥
सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ।
अहं हेतुर्नैतदेवमिति राजन्पुनः पुनः ॥ ९ ॥
विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं सप्तर्षीणां महाप्सुनिः ।
पावकं कामसंतप्तमदृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
तत्तेन निखिलं सर्वमवबुध्य यथातथम् ॥ १० ॥
विश्वामित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणं गतः ।
स्त्वं दिव्यं संप्रचक्रे महासेनस्य चापि सः ॥ ११ ॥
मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि त्रयोदश ।
जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे महाप्सुनिः ॥ १२ ॥
पद्मकसं तु माहात्म्यं कुकुठस्य तु साधनम् ।

शक्त्या देव्याः साधनं च तथा पारिषदापि ॥ १३ ॥
विश्वामित्रश्चकारैतत्कर्म लोकहिताय वै ।
तस्मादृषिः कुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत्प्रियः ॥ १४ ॥
अन्वजानाश्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महाप्सुनिः ।
अब्रवीच्च मुनीन्सर्वात्रापराध्यन्ति वै स्त्रियः ।
श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते पत्नीः सर्वतोऽत्यजन् ॥ १५ ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
स्कन्दं श्रुत्वा तदा देवा वासवं सहिताऽब्रुवन् ।
अविषह्यं बलं स्कन्दं जहि शक्राशु माचिरम् ॥ १६ ॥
यदि वा न निहंसेनमद्येन्द्रोऽयं भविष्यति ।
त्रैलोक्यं सन्निगृह्यासांस्त्वां च शक्र महाबल ॥ १७ ॥
स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहाबलः ।
स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् ।
[न बालमुत्सहे हन्तुमिति शक्रः प्रभाषते ॥ १८ ॥
तेऽब्रुवन्नास्ति ते वीर्यं यत् एवं प्रभाषसे]
सर्वास्त्वधाभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य मातरः १९
कामवीर्यां मन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ।
तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषण्णवदनास्तु ताः ॥ २० ॥
अशक्योऽयं विचिन्त्यैवं तमेव शरणं ययुः ।
ऊचुश्चैनं त्वमस्माकं पुत्रोऽस्माभिर्दृतं जगत् ॥ २१ ॥
अभिनन्द्य ततः सर्वाः प्रसुताः स्नेहविक्रवाः ।
[तासां तद्वचनं श्रुत्वा पातुकामः स्तनान्प्रभुः २२]
ताः संपूज्य महासेनः कामाश्चासां प्रदाय सः ।
अपश्यदग्निमायान्तं पितरं बलिनां बली ॥ २३ ॥
स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन ह ।
परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः शिवः ॥ २४ ॥
सर्वासां या तु मातृणां नारी क्रोधसमुद्रवा ।
घात्री स्वपुत्रवत्स्कन्दं शूलहस्ताऽभ्यरक्षत ॥ २५ ॥

विपरीतं वैरम् । इन्द्रानि अतिशीतात्युष्णादीनि ॥ २ ॥
शुला तु श्रुत्वापि । सर्वतः लोकापवादमवाप्तमवत्पत्नीस्त्यक्त-

वन्त इत्यर्थः । जयात्रवीतान्प्रसन्नान्पुष्पमयस्त्रीभ्यः शिशुः ।
पद्मं जातो हुतवहात्ते कामस्त्वप्रतोऽत्यजन् । इति च. पाठः ॥ १५ ॥

लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहितभोजना ।
 परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पर्यरक्षत ॥ २६
 अग्निभूत्वा नैगमेयश्छागवक्रो बहुप्रजः ।
 रमयामास शैलस्य बालं क्रीडनकैरिव ॥ २७
 ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
 हुताशनमुखाश्चैव दप्ताः पारिषदां गणाः ॥ २८
 एते चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः ।
 परिवार्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह ॥ २९
 संदिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरेश्वरः ।
 आरुह्यैरावतस्कन्धं प्रययौ दैवतैः सह ॥ ३०
 आदाय वज्रं चलवान्सर्वैर्देवगणैर्धृतः ।
 विजिघांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्णतरं ययौ ॥ ३१
 इन्द्रस्तस्य महावेगं दृष्ट्वाऽद्भुतपराक्रमम् ।
 विस्मितश्चाभवद्राजन्देवानीकमचोदयत् ॥ ३२
 उग्रं तं च महानादं देवानीकं महाप्रभम् ।
 विचित्रध्वजसन्नाहं नानावाहनकामुकम् ॥ ३३
 प्रवराम्बरसंवीतं श्रिया जुष्टमलंकृतम् ।
 विजिघांसुं तमायान्तं कुमारः शक्रमन्वयात् ॥ ३४
 विद्यत्पतिः स शक्रस्तु हुतमायान्महाबलः ।
 संहर्षयन्देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ३५
 संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः ।
 समीपमथ संप्राप्तो वह्निपुत्रस्य वासवः ॥ ३६
 सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितैः सुरैः ।
 गुहोऽपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत्सागरो यथा ॥ ३७
 तस्य शब्देन महता समुद्रूतोदधिप्रभम् ।
 बभ्राम तत्रतत्रैव दैवसैन्यमचेतनम् ॥ ३८
 जिघांसुपुसंप्राप्तान्देवान्दृष्ट्वा स पावकिः ।
 विससर्ज मुखात्कुद्गः प्रवृद्धाः पावकाचिषः ॥ ३९
 अदहद्देवसैन्यानि वेपमानानि भूतले ॥ ४०
 ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ।
 प्रच्युताः सहसा भान्ति चित्रास्तारागणा इव ॥ ४१

दक्षमानाः प्रपन्नास्ते शरणं पावकात्मजम् ।
 देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्तिमुपागताः ॥ ४२
 त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रो न्यपातयत् ॥
 तद्विसृष्टं जघानाशु पार्श्वे स्कन्दस्य दक्षिणम् ।
 बिभेद च महाराज पार्श्वे तस्य महात्मनः ॥ ४४
 वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य संजातः पुरुषोऽपरः ।
 युवा काञ्चनसन्नाहः शक्तिधृग्दिव्यकुण्डलः ॥ ४५
 यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् ॥ ४६
 तं जातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिम् ।
 भयादिन्द्रस्तु तं स्कन्दं प्राञ्जलिः शरणं गतः ॥ ४७
 तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तम ।
 ततः प्रहृष्टास्त्रिदशा वादित्राण्यभ्यवादयन् ॥ ४८
 स्कन्दपारिषदान्घोराञ्छृणुष्वद्भुतदर्शनान् ।
 वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य जह्नुस्तत्र कुमारकाः ।
 ये हरन्ति शिशूञ्जातान्मर्त्याश्चैव दारुणाः ॥ ४९
 वज्रप्रहारात्कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ॥ ५०
 कुमारान्स विशाखं च पुत्रत्वे समकल्पयत् ।
 स भूत्वा भगवान्सङ्गो रक्षंश्छागमुत्सदा ॥ ५१
 दृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मीयैः सह पुत्रकैः ।
 मातृणां प्रेषितानां च भद्रशाखश्च कोमलैः ॥ ५२
 ततः कुमारं संजातं स्कन्दमाहुर्जना भुवि ।
 रुद्रमग्निमुखां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलाः ॥ ५३
 यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः ।
 यास्तास्त्वजनयत्कन्यास्तपो नाम हुताशनः ॥ ५४
 किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः समभाषयन् ॥
 भवेम सर्वलोकस्य मातरो वयमुत्तमाः ।
 प्रसादात्तव पूज्याश्च त्रियमेतत्कुरुष्व नः ॥ ५६
 सोऽब्रवीद्वाढमित्येवं भविष्यध्वं पृथग्विधाः ।
 शिवाश्चैवाशिवाश्चैव पुनःपुनरुदारधीः ॥ ५७
 'अग्निभूत्वा ततश्चैनं छागवक्रो बहुप्रजः ।
 रमयामास शैलस्य बालं क्रीडनकैरिव ॥ ५८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

एकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति स्कन्दवरिप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ इन्द्रेण स्कन्दस्य देवसेनापत्येऽभिषेचनम् ॥ २ ॥ स्कन्दे-
केन्द्रप्रार्थनया देवसेनाया उद्बोधनम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः प्रकल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणोऽगमत् ।
काकी च हलिमा चैव माता चाथ हली तथा ।
आर्या बाला च धात्री च सप्तैताः शिशुमातरः ॥ १
एतासां वीर्यसंपन्नः शिशुर्नामातिदारुणः ।
स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयंकरः ॥ २
एष वीरोऽष्टमः प्रोक्तः स्कन्दो मातृगणोद्भवः ।
छागवक्त्रेण सहितो नवमः परिकीर्त्यते ॥ ३
षष्ठं छागमयं वक्त्रं स्कन्दस्यैवेति विद्धि तम् ।
षड्शिरोभ्यन्तरं राजन्नित्यं मातृगणार्चितम् ॥ ४
षण्णां तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्दते ।
शक्तिं येनासृजदिव्यां भद्रशाख इति स्मृते ॥ ५
इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्रस्य पञ्चमीम् ।
तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां जनाधिप ॥ ६
उपविष्टं तु तं स्कन्दमासृक्तकवचस्रजम् ।
हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभम् ॥ ७
लोहिताम्बरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् ।
सर्वलक्षणसंपन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् ॥ ८
ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् ।
अभजत्पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ९
श्रिया जुष्टः पृथुयशाः स कुमारो वरस्तदा ।
निषण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥
अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् ॥ ११
इदमाहुस्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ १२
हिरण्यवर्णं भद्रं ते लोकानां शंकरो भव ।
त्वया षड्राजजातेन सर्वे लोका वशीकृताः ॥ १३
अभयं च पुनर्दत्तं त्वयैवैषां सुरोत्तम ।
तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्याभयंकरः ॥ १४
स्कन्द उवाच ।
किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ।
कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ १५

ऋषय ऊचुः ।

इन्द्रो दधाति भूतानां बलं तेजः प्रजाः सुखम् ।
तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्कामान्सुरेश्वरः ॥ १६
दुर्दृत्तानां संहरति व्रतस्थानां प्रयच्छति ।
अनुशास्ति च भूतानि कार्येषु बलसूदनः ॥ १७
असूर्ये च भवेत्सूर्यस्तथाऽचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च संधा ॥ १८
एतदिन्द्रेण कर्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् ।
त्वं च वीर बली श्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो भवस्व नः ॥ १९
शक्र उवाच ।
भवस्तेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ।
अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तृरूपोऽसि सत्तम ॥ २०
स्कन्द उवाच ।
शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः ।
अहं ते किंकरः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ २१
शक्र उवाच ।
बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीञ्जहि ।
अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥
इन्द्रत्वे तु स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् ।
'त्वत्तेजसाऽवमं स्यन्ति लोका मां सुरसत्तम ॥' २३
आवयोश्च मिथो भेदे प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
भेदिता च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपेक्ष्यति ॥ २४
द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्ववयोस्तथा ।
विग्रहः संप्रवर्तते भूतभेदान्महाबल ॥ २५
तत्र त्वं मां रणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि ।
तस्मादिन्द्रो भवानेव भविता मा विचारय ॥ २६
स्कन्द उवाच ।
त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य भवैव च ।
करोमि किं च ते शक्र शासनाच्चद्विहीहि मे ॥ २७

इन्द्र उवाच ।

अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ।
यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया २८
यदि वा शासनं स्कन्द कर्तुमिच्छसि मे शृणु ।
अभिषिच्यस्व देवानां सेनापत्ये महाबल ॥ २९
स्कन्द उवाच ।

दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ।
गोत्राह्वणद्वितीयं सैनापत्येऽभिषिच्य माम् ॥ ३०
मार्कण्डेय उवाच ।

सोऽभिषिक्तो मयवता सर्वैर्देवगणैः सह ।
अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३१
तत्र तत्काञ्चनं छत्रं ध्रियमाणं व्यरोचत ।
तथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममण्डलम् ॥ ३२
विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्यवी ।
आबद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना ॥ ३३
आगम्य मनुजव्याघ्र सह देव्या परंतप ।
अर्चयामास सुप्रीतो भगवान्गोवृषध्वजः ॥ ३४
रुद्रमयि द्विजाः प्राहू रुद्रसूनुस्ततस्तु सः ।
'कीर्त्यते सुमहातेजाः कुमारोऽद्भुतदर्शनः ॥' ३५
रुद्रेण शुकमुत्सृष्टं तच्छ्रेतः पर्वतोऽभवत् ।
पावकस्येन्द्रियं श्वेतं कृत्तिकाभिः कृतं नगे ॥ ३६
पूज्यमानं तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ।
रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्युग्ं गुणवतांवरम् ॥ ३७
अनुप्रविश्य रुद्रेण बद्धिं जातो ह्ययं शिशुः ।
तत्र जातस्ततः स्कन्दो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥ ३८
रुद्रस्य बद्धेः स्वाहायाः पण्णां स्त्रीणां च तेजसा ।
जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥ ३९
अरजे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः ।
भाति दीप्तवपुः श्रीमात्रक्ताभ्यामिवांशुमान् ॥
कुक्कुटश्चाग्निना दत्तस्तस्य केतुरलंकृतः ।
रथे समुच्छितो भाति कालाग्रिरिव लोहितः ॥ ४१
या चेष्टा सर्वभूतानां प्रभा शक्तिर्वलं तथा ।

अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्देवानां जयवर्धनी ॥ ४२
विवेश कवचं चास्य शरीरं सहजं तथा ।
बुध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्सदा ॥ ४३
शक्तिर्धर्मो बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमुन्नतिः ।
ब्रह्मण्यत्वमसंमोहो भक्तानां परिरक्षणम् ॥ ४४
निकुन्तनं च शङ्खणां लोकानां चाभिरक्षणम् ।
स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जनाधिप ॥ ४५
एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः स्वलंकृतः ।
बभौ प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णैर्दुर्दर्शनः ॥ ४६
हृष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च देवतूर्यवरैरपि ।
देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसां गणैः ॥ ४७
एतैश्चान्यैश्च बहुभिस्तुष्टैर्हृष्टैः स्वलंकृतः ।
[सुसंवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।]
क्रीडन्भाति तदा देवैरभिषिक्तश्च पावकिः ॥ ४८
अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवौकसः ।
विनिहृत्य तमः सूर्यं यथैवाभ्युदितं तथा ॥ ४९
अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाः सहस्रशः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतो दिशः ॥ ५०
ताः समासाद्य भगवान्सर्वभूतगणैर्वृतः ।
अर्चितस्तु स्तुतश्चैव सान्त्वयामास ता अपि ५१
शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा ।
सस्सार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता ५२
अयं तस्याः पतिर्नूनं विद्वितो ब्रह्मणा स्वयम् ।
संचिन्त्य त्वानयामास देवसेनां ह्यलंकृताम् ॥ ५३
स्कन्दं प्रोवाच बलभिरियं कन्या सुरोत्तमा ।
अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयंभुवा ॥ ५४
तस्मात्त्वमस्या विधिवत्पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ।
गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसा ॥ ५५
एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ।
बृहस्पतिर्मन्त्रविद्धि जज्ञाप च जुंहाव च ॥ ५६
एवं स्कन्दस्य महिर्षी देवसेनां विदुर्जनाः ।
पृष्टीं यां ब्राह्मणाः प्राहुरेक्ष्मीमासां सुखप्रदाम् ॥

सिनीवालीं कुहं चैव सद्रुचिमपराजिताम् ।
‘इत्येवमादिभिर्देवी नामभिः परिकीर्त्यते ॥’ ५८
यदा स्कन्दः पतिलब्धः शाश्वतो देवसेनया ।

तदा तमाश्रयच्छमीः स्वयं देवी शरीरिणी ॥ ५९
श्रीजुष्टः पञ्चमीस्कन्दस्तस्माच्छ्रीः पञ्चमी स्मृता ।
पञ्चार्था कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात्पृष्टी महातिथिः ६०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि एकोनविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

मार्कण्डेयेन जुधिहिंरप्रति स्कन्दचरित्रकीर्तनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतीकृतम् ।
सप्तर्षिपत्नयः पङ्क्तेऽन्यस्तत्सकाशमथागमन् ॥ १
ऋषिभिः संपरित्यक्ता धर्मयुक्ता महावताः ।
द्रुतमागम्य चोचुस्ता देवसेनापतिं प्रभुम् ॥ २
वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसंमितैः ।
अकारणाद्बुधा तैस्तु पुण्यस्थानात्परिच्युताः ॥ ३
अस्माभिः किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् ।
तत्सत्यमेतत्संश्रुत्य तस्मान्नस्मात्तुमर्हसि ॥ ४
अक्षयश्च भवेत्स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धि नः प्रभो ।
त्वां पुत्रं चाप्यभीप्सामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ५
स्कन्द उवाच ।
मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः ।
यद्वापीच्छत तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६
मार्कण्डेय उवाच ।
विवक्षन्तं ततः शक्रं किं कार्यमिति सोऽब्रवीत् ।
उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥ ७
अभिजितस्पर्धमाना तु रोहिण्या कन्यसी खसा ।
इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता ॥ ८
तत्र मूढोसि भद्रं ते नक्षत्रं गगनाच्युतम् ।
कालं त्विमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय ॥ ९

धनिष्ठादिस्तदा कालो ब्रह्मणा परिकल्पितः ।
रोहिणी ह्यमवत्पूर्वमेवं सङ्ख्या समाभवत् ॥ १०
एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिदिवं कृत्तिका गताः ।
नक्षत्रं शकटाकारं भाति तद्बहिर्देवतम् ॥ ११
विनता चाब्रवीत्स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः ।
इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुम् ॥ १२
स्कन्द उवाच ।
एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्नेहात्प्रशाधि माम् ।
क्षुपया पूज्यमाना वै देवि वत्ससि नित्यदा ॥ १३
मार्कण्डेय उवाच ।
अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः ऋषिभिः स्तुताः ।
इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४
‘तासां तु वचनं श्रुत्वा स्कन्दो वचनमब्रवीत् ।’
मातरो हि भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५
मातर ऊचुः ।
यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
अस्माकं तु भवेत्स्थानं तासां चैव न तद्भवेत् ॥ १६
भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ ।
प्रजाऽस्माकं हतास्ताभिस्त्वत्कृते ताः प्रयच्छ नः ॥

असत्यमेतत्संस्कृत्य इति घ. पाठः । अपत्यमेतत्संस्कृत्य
इति ट. थ. पाठः ॥ ४ ॥ विवक्षन्तमभिजितक्षत्रस्य पतना-
भक्षत्रसंख्या कथं समा भवेदिति प्रष्टुमिच्छन्तम् ॥ ७ ॥
कन्यसी कनिष्ठा । वनं गता अधिकारं त्यजेति शेषः ॥ ८ ॥
यस्य नक्षत्रस्याद्यक्षणे चन्द्रसूर्यगुरुणा योगस्तद्युगादिनक्षत्रम् ।
तत्र पूर्वं रोहिण्यभूत् । तदाभिजितपतनकाले त्वेकन्यूनैरहो-
रात्रैर्भगणस्य योगाद् कृतयुगादिनक्षत्रं धनिष्ठैवाभवदित्यर्थः ।

संख्या कलाकाद्यादीनाम् ॥ १० ॥ तथाच कृत्तिकाभिरेव नक्ष-
त्रसंख्यापूर्तिं कुर्विति शकाशयं ज्ञात्वा तास्त्रिदिवं गताः । नक्षत्रं
सप्तशीर्षाभं इति झ. पाठः ॥ ११ ॥ ऋषिपत्नीनामिव शक्तम-
त्या अपि रूपं खाहया धृतमिति तत्सुतत्वं बोध्यम् ॥ १२ ॥
क्षुपया देवसेनया ॥ १३ ॥ मातृगणो विनतादिसमूहः ॥ १४ ॥
ताः प्रसिद्धाः मातरो ब्राह्मीमाहेश्वरीप्रभृतयः ॥ १६ ॥ ख-
त्कृते तदर्थं ताभिर्ब्राह्म्यादिभिरसमर्द्धतुं सिध्याभिशापदोषेण

स्कन्द उवाच ।

वृक्षाः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निषेवितुम् ।
अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥ १८

मातर ऊचुः ।
इच्छाम तासां मातृणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः ।
त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥ १९

स्कन्द उवाच ।
प्रजा वो दक्षि कष्टं तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधुनमस्कृताः ॥ २०

मातर ऊचुः ।
परिरक्षाम भद्रं ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासश्चिरं प्रभो ॥ २१

स्कन्द उवाच ।
यावत्षोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रदाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥ २२
अहं च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमन्ययम् ।
परमं तेन सहिताः सुखं वत्सथ पूजिताः ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः शरीरात्स्कन्दस्य पुरुषः पावकप्रभः ।
भोक्तुं प्रजाः समर्त्यानां निष्पपात महाबलः ॥ २४

अपतत्सहसा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधादितः ।
स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ब्रह्म ॥ २५
स्कन्दापसार इत्याहुर्गृहं तं द्विजसत्तमाः ।
विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ॥ २६

मातृणां राक्षसं प्राहुस्तं विधात्पूतनाग्रहम् ।
कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी ॥ २७
विशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना ।
गर्भान्सा मानुषीणां तु हरते घोरदर्शना ॥ २८

अदितिं रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ।
सोऽपि बालान्महाघोरो बाधते वै महाग्रहः ॥ २९

दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमण्डिकाम् ।
अत्यर्थं शिशुमासेन संग्रहृष्टा दुरासदा ॥ ३०
कुमाराश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसंभवाः ।

तेऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः ॥ ३१
तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते प्रकीर्तिताः ।
आजायमानान्गृह्णन्ति बालकान् रौद्रकर्मणः ॥ ३२

गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ।
शकुनिस्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून्ध्रुवि ॥ ३३
सरमा नाम या साता शुनां देवी जनाधिप ।

साऽपि गर्भान्समादत्ते मानुषीणां सदैव हि ॥ ३४
पादपानां च या माता करञ्जनिलया हि सा ।
वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी ॥

करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात्पुत्रार्थिनो नराः ।
इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः ॥ ३६
द्विषञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं सूरिकागृहे ।
कद्रुः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशत्यथ ॥ ३७

भुङ्क्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ।
गन्धर्वाणां तु या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति ॥
ततो विलीनगर्भा सा मानुषी ध्रुवि दृश्यते ।

या जनित्री त्वप्सरसां गर्भपास्ते प्रगृह्य सा ॥ ३९
उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ।
लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता ॥

लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते ।
पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथाऽऽर्या प्रमदास्त्रयि ॥ ४१
आर्या माता कुमारस्य पृथक्कार्थमिज्यते ।
एवमेते कुमारणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः ॥ ४२

यावत्षोडश वर्षाणि शिशूनां क्षशिवस्ततः ।
ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः ४३
सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ।
तेषां प्रशमनं कार्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् ।

स्कृता द्यूयं मयेति शेषः ॥ २० ॥ अज्ञायमाना गृह्णन्ति इति
च, पाठः ॥ ३२ ॥ मुजता हरिणी या तु सा गर्भं पिबति
प्रभो इति ट. थ. घ. पाठः ॥ ३८ ॥ विशदधिकद्विषतत-
तोऽप्यायः ॥ २३० ॥

कोपयन्तीभिः प्रजाहृताः सङ्गन्तावदित्यर्थः । संघिरावः ।
तोऽस्मभ्यं प्रयच्छ भर्तृणामनुकूलनेत्रयः ॥ १७ ॥ वृत्ता
मया दत्ता अपि । मया प्रार्थिता अपि सुनयो वृष्णान् नाङ्गी-
करिष्यन्तीति भावः ॥ १८ ॥ मातृणां प्राङ्ग्यादीनाम् । तासां
प्रजानामीश्वराः पित्रादयः ॥ १९ ॥ प्रजाः अस्यदायाः । नम-

बलिकर्मोपहाराश्च स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥ ४४
 एवमभ्यर्चिताः सर्वे ग्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
 आयुर्दार्ढ्यं च राजेन्द्र सम्यक्पूजानमस्कृताः ॥ ४५
 ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् ।
 तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४६
 यः पश्यति नरो देवाञ्जाग्रदा शयितोपि वा ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तं तु देवग्रहं विदुः ॥ ४७
 आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितृन् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४८
 अवमन्यति यः सिद्धान्कुट्टाश्चापि शयन्ति यम् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४९
 उपाग्राति च यो गन्धान्नसांश्चापि पृथग्विधान् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसो ग्रहः ॥ ५०
 गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संविशन्ति नरं भुवि ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहो मान्धर्व एव सः ॥ ५१
 अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं प्रति ।

उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहः पैशाच एव सः ॥ ५२
 आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५३
 यस्य दोषैः प्रकुपितं चित्तं मृष्यति देहिनः ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः ॥ ५४
 वैकुल्याच्च भयाच्चैव घोराणां चापि दर्शनात् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सान्त्वं तस्य तु साधनम् ॥ ५५
 कथित्क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथाऽपरः ।
 अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५६
 यावत्सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् ।
 अतः परं देहिनां तु ग्रहतुल्या भवेज्जरा ॥ ५७
 अप्रकीर्णोन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् ।
 आस्तिकं श्रद्धधानं च वर्जयन्ति तदा ग्रहाः ॥ ५८
 इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः ।
 न स्पृशन्ति ग्रहा भक्ताभरान्देवं महेश्वरम् ॥ ५९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यपर्वणि त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

स्कन्देन स्वाहोदेव्या अनीहवानम् ॥ १ ॥ ब्रह्मणा स्कन्दं प्रति सोपपत्तिकं तस्य रुद्रपुत्रत्वादिकथनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यदा स्कन्देन मातृणामेवमेतत्प्रियं कृतम् ।
 अथैनमब्रवीत्स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १
 इच्छाम्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् ।
 तामब्रवीत्ततः स्कन्दः प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् ॥ २
 स्वाहोवाच ।
 दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाशुभ ।
 धाल्यात्प्रभृति नित्यं च जातकामा हुताग्ने ॥ ३
 न स मां कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः ।
 इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र सहाग्निना ॥ ४
 स्कन्द उवाच ।
 हर्ष्यं कर्ष्यं च यत्किंचिद्विजा मन्त्रसुसंस्तुतम् ।

हौष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्धृतम् ॥ ५
 अद्यप्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः ।
 एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा वत्स्यति शोभने ॥ ६
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्ता ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन पूजिता ।
 पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥ ७
 ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
 अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनम् ॥ ८
 रुद्रेणार्घिं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया ।
 हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९
 उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सितं महात्मना ।
 अस्मिन्निरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं यतः ॥ १०

‘मिथुनं वै महाभाग तत्र तद्वद्रसंभवम् ।’
 संभूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ॥ ११
 सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यधैवापतद्भुवि ।
 आसक्तमन्यद्भुक्षेषु तदेवं पञ्चधाऽपतत् ॥ १२
 तत्र ते विविधाकारा गणा ज्ञेया मनीषिभिः ।
 तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताशिनः ॥ १३
 एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् ।
 अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः ॥ १४
 मार्कण्डेय उवाच ।
 अर्कपुष्पैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धनार्थिभिः ।
 व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाचरेत् ॥ १५
 मिञ्जिकामिञ्जिकं चैव मिथुनं रुद्रसंभवम् ।
 नमस्कार्यं सदैवेह बालानां हितमिच्छता ॥ १६
 स्त्रियो मानुषमांसादा वृक्षका नाम नामतः ।
 वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ॥
 एषामेव पिशाचानामसङ्ख्येयगणाः स्मृताः ।
 घण्टायाः सप्तताकायाः शृणु मे संभवं नृप ॥ १८
 ऐरावतस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्याविति श्रुते ।
 गुह्यस्य ते स्वयं दत्ते क्रमेणानाद्य धीमता ॥ १९

एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ।
 पताका कार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता ॥ २०
 यानि श्रीडनकान्यस्य देवैर्दत्तानि वै तदा ।
 तैरेव रमते देवो महासेनो महाबलः ॥ २१
 स संवृतः पिशाचानां गर्णैर्देवगणैस्तथा ।
 शुशुभे काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः ॥ २२
 तेन वीरेण शुशुभे स शैलः शुभकाननः ।
 आदित्येनेवांशुमता मन्दरश्चारुकन्दरः ॥ २३
 संतानकवनैः फुल्लैः कर्वीरवनैरपि ।
 पारिजातवनैश्चैव जपाशोकवनैस्तथा ॥ २४
 कदम्बतरुषण्डैश्च दिव्यैर्मृगगणैरपि ।
 दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः ॥ २५
 तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे देवर्षयस्तथा ।
 मेघतूर्यवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्वनाः ॥ २६
 तत्र देवाश्च गन्धर्वा नृत्यन्तेऽप्सरसस्तथा ।
 हृष्टानां तत्र भूतानां श्रूयते निनदो महान् ॥ २७
 एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितम् ।
 ग्रहं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

स्कन्दस्य देवसैनापत्येऽभिषेकानन्तरं महादेवस्य पार्वत्या सह भद्रवटं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ तदेन्द्रादिभिर्दिव्यलैः
 ससैनैस्तमनु प्रस्थानम् ॥ २ ॥ तदा रुदेण स्कन्दस्य देवसैनापत्ये नियोजनम् ॥ ३ ॥ ततो देवाधुराणां महायुद्धम् ।
 सत्र स्कन्देन महिषाधुरसंहारः ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 यदाऽभिषिक्तो भगवानसैनापत्ये तु पावकिः ।
 तदा संग्रसितः श्रीमान्दृष्टो भद्रवटं हरः ॥ १
 रथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ।
 ‘अनुयातः सूरैः सर्वैः सहस्राक्षपुरोगमैः ॥’ २
 सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन्पुक्तं रथोत्तमे ।
 उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचोदितम् ॥ ३
 ते पिबन्तु इवाकाशं आसयन्तश्चराचरान् ।
 सिंहा नभस्यगच्छन्त नदन्तश्चारुकेसराः ॥ ४

तस्मिन्नथे पशुपतिः स्थितो भात्युमया सह ।
 विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे घने यथा ॥ ५
 अग्रतस्तस्य भगवान्धनेशो गुह्यकैः सह ।
 आस्थाय रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ६
 ऐरावतं समास्थाय शक्रश्चापि सूरैः सह ।
 पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम् ॥ ७
 जृम्भकैर्यक्षरक्षोभिः सखिभिः समलंकृतः ।
 यात्यमोघो महायक्षो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ८

जृम्भकैर्ग्रहसिंहैः मास्करैर्यक्षरक्षोभिः इति प. पाठः ॥ ८ ॥

तस्य दक्षिणतो देवा बहवश्चित्रयोधिनः ।
 गच्छन्ति वसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह संगताः ॥ ९
 यमश्च मृत्युना सार्धं सर्वतः परिवारितः ।
 घोरैर्योधिषतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ १०
 यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रिशिखरः क्षितः ।
 विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः खलंकृतः ॥ ११
 तमुग्रपाशो वरुणो भगवान्सलिलेश्वरः ।
 परिवार्य शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः ॥ १२
 पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टसः ।
 गदायुसलशक्त्याद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ १३
 पट्टसं त्वन्वगाद्राजंश्छत्रं रौद्रं महाप्रभम् ।
 कमण्डलुश्चाप्यनु तं महर्षिगणसेवितः ॥ १४
 तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छञ्चिन्ध्या वृतः ।
 भृग्वज्जिरोभिः सहितो दैवतैश्चानुपूजितः ॥ १५
 एषां तु पृष्ठतो रुद्रो विमले सन्दने स्थितः ।
 याति संहर्षयन्सर्वांस्तेजसा त्रिदिवौकसः ॥ १६
 श्रवयथापि देवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तथा ।
 नद्यो ह्रदाः समुद्राश्च तथैवाप्सरसां गणाः ॥ १७
 नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये ।
 स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ॥ १८
 सृजन्यः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा वराङ्गनाः ।
 पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ॥ १९
 छत्रं च पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् ।
 चामरे चापि वायुश्च गृहीत्वाऽग्निश्च धिष्ठितौ ॥ २०
 शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजञ्छ्रिया वृतः ।
 सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ २१
 गौरी विद्याऽथ गान्धारी केशिनी मित्रसाहया ।
 सावित्र्या सह सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥
 तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित्कविभिः स्मृताः ।
 तस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमूमुखे ॥ २३
 गृहीत्वा तु पताकां वै यात्यग्रे राक्षसो ग्रहः ।
 ध्वापुतस्तु स्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ।
 पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः ॥ २४

एभिश्च सहितो देवस्तत्र याति यथासुखम् ।
 अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गतिर्भुवा ॥ २५
 रुद्रं सत्कर्मभिर्मत्याः पूजयन्तीह दैवतम् ।
 शिवमित्येव यं माहुरीशं रुद्रं पिनाकिनम् ॥ २६
 'एवं सर्वे सुरगणास्तदा वै प्रीतमानसाः ।'
 भावैस्तु विविधाकारैः पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ २७
 देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरावृतः ।
 अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कुत्तिकासुतः ॥ २८
 अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्रथः ।
 सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः ॥ २९
 स्कन्द उवाच ।
 सप्तमं मारुतस्कन्धं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
 यदन्यदपि मे कार्यं देव तद्वद माचिरम् ॥ ३०
 रुद्र उवाच ।
 कार्येष्वहं त्वया पुत्र संद्रष्टव्यः सदैव हि ।
 दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ ३१
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्युक्त्वा विससर्जनं परिष्वज्य महेश्वरः ।
 'स्कन्दं सहोमया प्रीतो ज्वलन्तमिव तेजसा ॥'
 विसर्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ।
 सहसैव महाराज देवान्सर्वान्प्रमोहयत् ॥ ३३
 ज्वाला खं सनक्षत्रं प्रमूढं ध्रुवनं भृशम् ।
 चचाल व्यनदक्षोर्वी तमोभूतं जगत्प्रभो ॥ ३४
 ततस्तद्धारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शंकरस्तदा ।
 उमा चैव महाभाग देवाश्च समहर्षयः ॥ ३५
 ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसन्निभम् ।
 नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्भलम् ॥ ३६
 तद्वै घोरमसङ्ख्येयं गर्जच्च विविधा गिरः ।
 अभ्यद्रवद्रणे देवान्भगवन्तं च शंकरम् ॥ ३७
 तैर्विसृष्टान्यनीकेषु बाणजालान्यनेकशः ।
 पर्वताश्च शतम्यथ प्रासासिपरिधा गदाः ॥ ३८
 निपतन्निश्च तैर्घोरैर्देवानीकं महायुधैः ।
 क्षणेन व्यद्रवत्सर्वं विमुखं चाप्यदृश्यत ॥ ३९
 निकृचयोधनागाश्च कुत्तायुधमहारथम् ।

दानवैरदितं सैन्यं देवानां विमुखं बभौ ॥ ४०
 असुरैर्वध्यमानं तत्पावकैरिव काननम् ।
 अपतद्गन्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं तथा ॥ ४१
 ते विभिन्नशिरोदेहाः प्राद्रवन्तो दिवौकसः ।
 न नाथमधिगच्छन्ति वध्यमाना महारणे ॥ ४२
 अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरंदरः ।
 आश्वासयन्नुवाचेदं बलभिदानवार्दितम् ॥ ४३
 भयं त्यजत भद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्यत ।
 कुरुध्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचिद्वथा भवेत् ॥ ४४
 जयतैनान्सुदुर्बुधान्दानवान्धोरदर्शनान् ।
 अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् ॥ ४५
 शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्रयन्त दिवौकसः ।
 दानवान्प्रत्ययुध्यन्त शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम् ॥ ४६
 ततस्ते त्रिदशः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ।
 प्रत्युद्ययुर्महाभागाः साध्याश्च वसुभिः सह ॥ ४७
 तैर्विषष्टान्यनीकेषु क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ।
 शराश्च दैत्यकायेषु पिवन्ति रुधिरं बहु ॥ ४८
 तेषां देहान्विनिर्भिद्य शरास्ते निशितास्तदा ।
 निपतन्तोऽभ्यवृश्यन्त नगेभ्य इव पद्मगाः ॥ ४९
 तानि दैत्यशरीराणि निर्भिन्नानि स सायकैः ।
 अपतन्भूतले राजंश्छिन्नाध्राणीव सर्वशः ॥ ५०
 ततस्तदानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ।
 त्रासितं निविधैर्बाणैः कृतं चैव पराङ्मुखम् ॥ ५१
 अथोत्क्रुष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ।
 संहतानि च तूर्याणि प्रावाधन्त ह्यनेकशः ॥ ५२
 एवमन्योन्यसंयुक्तं युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
 देवानां दानवानां च मांसशोणितकर्दमम् ॥ ५३
 अनयो देवलोकस्य सहसैवाभ्यवृश्यत ।
 तथाहि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति दिवौकसः ॥ ५४
 ततस्तर्धप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
 बभूवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः ॥ ५५
 अथ दैत्यबलाद्घोराभिष्पपात महाबलः ।
 दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम् ॥ ५६

ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ।
 तमुद्यतगिरिं राजन्व्यद्रवन्त दिवौकसः ॥ ५७
 अथाभिद्रुत्य महिषो देवांश्चिक्षेप तं गिरिम् ।
 'महाकार्यं महाराज सतोयमिव तोयदम् ॥' ५८
 पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव ।
 भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ५९
 अथ तैर्दानवैः सार्धं महिषस्त्रासयन्सुरान् ।
 अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ६०
 तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवौकसः ।
 व्यद्रवन्त रणे भीता विकीर्णायुधकेतनाः ॥ ६१
 ततः स महिषः क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ ।
 अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथजूवरम् ॥ ६२
 यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः ।
 रेतत् रोदसी गाढं मुमुहुश्च महर्षयः ॥ ६३
 अनदंश्च महाकाया दैत्या जलधरोपमाः ।
 आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ॥ ६४
 तथाभूते तु भगवानाहूय गुहमात्मजम् ।
 'दौरात्म्यं पश्य पुत्र त्वं दानवस्य दुरात्मनः ।
 जहि शीघ्रं दुराचारं द्रष्टुमिच्छामि ते बलम् ॥ ६५
 इत्युक्त्वा भगवान्स्कन्दं परिपूज्य महेश्वरः ।
 अथोजयन्निग्रहार्थं महिषस्य गतायुषः ।
 सस्मार च तदा स्कन्दं मृत्युं तस्य दुरात्मनः ॥ ६६
 महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रं रुद्रस्य चानदत् ।
 देवान्संत्रासयन्नापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ६७
 ततस्तस्मिन्भये घोरे देवानां समुपस्थिते ।
 आजगाम महासेनः क्रोधात्सूर्य इव ज्वलन् ॥ ६८
 लोहिताम्बरसंवीतो लोहितस्रग्निभूषणः ।
 लोहिताश्वो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ६९
 रथमादित्यसंकाशमास्थितः कनकप्रभम् ।
 तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत्सहसा रणे ॥ ७०
 स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य विदारिणीम् ।
 मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ७१
 सा मुक्ताऽभ्यहरत्तस्य महिषस्य शिरो महत् ।

यपात भिन्ने शिरसि महिषस्त्यक्तजीवितः ॥ ७२
 पतता शिरसा तेन द्वारं षोडशयोजनम् ।
 पर्वतभेन पिहितं तदाऽगम्यं ततोऽभवत् ।
 उत्तराः कुरवस्तेन गच्छन्त्यद्य यथासुखम् ॥ ७३
 क्षिप्ताक्षिप्ता तु सा शक्तिर्हत्वा शत्रून्सहस्रशः ।
 स्कन्दहस्तमनुग्राप्ता दृश्यते देवदानवैः ॥ ७४
 प्रायः शरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ।
 शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः ।
 स्कन्दपारिषदैर्हत्वा भक्षिताश्च सहस्रशः ॥ ७५
 दानवान्भक्षयन्तस्ते प्रपिबन्तश्च शोणितम् ।
 क्षणाभिर्दानवं सर्वमकार्षुर्भृशहर्षिताः ॥ ७६
 तमांसीव यथा सूर्यो दृक्षानभिर्धनान्स्वगः ।
 तथा स्कन्दोऽजयच्छत्रून्स्तेन वीर्येण कीर्तिमान् ७७
 संपूज्यमानस्त्रिदशैरभिवाद्य महेश्वरम् ।
 शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णशुस्त्रिंशुमान् ॥ ७८
 नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातस्तु महेश्वरम् ।
 तदाऽब्रवीन्महासेनं परिष्वज्य पुरंदरः ॥ ७९
 ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वयाऽयं महिषो हतः ।
 'अजय्यो युधि देवानां दानवः ॥ महाबलः ॥' ८०

देवास्तृणसमा यस्य बभूवुर्जयतांवर ।
 सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्ठकः ॥ ८१
 शतं महिषतुल्यानां दानवानां त्वया रणे ।
 निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्वतापिताः ॥ ८२
 तावकैर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसङ्घशः ।
 अजेयस्त्वं रणेऽग्नीणामुमापतिरिव प्रभुः ॥ ८३
 एतच्चे प्रथमं देव ख्यातं कर्म भविष्यति ।
 त्रिषु लोकेषु कीर्तिश्च तवाक्षय्या भविष्यति ।
 वशगाश्च भविष्यन्ति सुरास्तव महाशुज ॥ ८४
 महासेनमेवमुक्त्वा निवृत्तः सह दैवतैः ।
 अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्बकेण शचीपतिः ॥ ८५
 गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवौकसः ।
 उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ८६
 स हत्वा दानवगणान्पूज्यमानो महर्षिभिः ।
 एकाद्वैवाजयत्सर्वं त्रैलोक्यं वह्निनन्दनः ॥ ८७
 स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः ।
 'शृणुयाद्वाङ्मणेभ्यो यः श्रावयेद्वा विचेतनम् ॥ ८८
 धनमायुर्धनो दीप्तिं पुत्राऽशत्रुजयं तथा ।'
 स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ॥ ८९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि द्वाविंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

अथस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिराय स्कन्दवाक्त्रां कीर्तनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवञ्श्रोतुमिच्छामि नामानि च महात्मनः ।
 त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि द्विजोत्तम ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तः पाण्डवेयेन महात्मा ऋषिसन्निधौ ।
 उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ॥ २
 आप्रेयश्चैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्तिरनामयः ।
 मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेशो महिषार्दनः ॥ ३
 कामजित्कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः ।

शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ॥ ४
 अमोघस्त्वनधो रौद्रः प्रियश्चन्द्राननस्तथा ।
 दीप्तशक्तिः प्रशान्तात्मा भद्रकुङ्कुटमोहनः ॥ ५
 षष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः ।
 कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाहेयो रेवतीसुतः ॥ ६
 प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः ।
 सुव्रतो ललितश्चैव बालक्रीडनप्रियः ॥ ७
 खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोज्ज्वलः ।
 विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ।
 वासुदेवप्रियश्चैव प्रियः प्रियकृदेव तु ॥ ८

नामान्येतानि दिव्यानि कार्तिकेयस्य यः पठेत् ।
स्वर्गं कीर्तिं धनं चैव स लभेन्नात्र संशयः ॥ ९
मार्कण्डेय उवाच ।

स्तोष्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टं
शक्त्या गुहं नामभिरप्रमेयम् ।
षडाननं शक्तिधरं सुवीरं
निबोध चैतानि कुरुप्रवीर ॥ १०
ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच
ब्रह्मेशयो ब्रह्मवतावरिष्ठः ।
ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसर्वमश्री
त्वं ब्रह्मणा ब्राह्मणानां च नेता ॥ ११
स्वाहा स्वधा त्वं परमं पवित्रं
मन्त्रस्तुतस्त्वं प्रथितः षडर्चिः ।
संवत्सरस्त्वमृतवत्ष षड्वै
भासार्धमासाश्च दिनं दिशश्च ॥ १२
त्वं पुष्कराश्वस्त्वरविन्दवक्रः
सहस्रचक्षोसि सहस्रबाहुः ।
त्वं लोकपालः परमं हविश्च
त्वं भावनः सर्वसुरासुराणाम् ॥ १३
त्वमेव सेनाधिपतिः प्रचण्डः
प्रभुर्विशुश्चाप्यथ शक्रजेता ।
सहस्रपाच्चं धरणी त्वमेव
सहस्रतुष्टिश्च सहस्रभुक् ॥ १४

सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूपः ।
सहस्रपाच्चं दशशक्तिकारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव
स्वाहामहीकृत्तिकानां तथैव ॥ १५
त्वं क्रीडसे षण्मुख कुक्कुटेन
यथेष्टनानाविधकामरूपी ।
दीक्षाऽसि सोमो मरुतः सदैव
धर्मोऽसि वायुरचलेन्द्र इन्द्रः ॥ १६
सनातनानामपि शाश्वतस्त्वं
प्रभुः प्रभूणामपि चोग्रधन्वा ।
ऋतस्य कर्ता दितिजान्तकस्त्वं
जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ॥ १७
सूक्ष्मं तपस्तत्परमं त्वमेव
परावरज्ञोसि परावरस्त्वम् ।
वर्मस्य कामस्य परस्य चैव
त्वत्तेजसा कृत्स्नमिदं महात्मन् ॥ १८
व्यासं जगत्सर्वसुरप्रवीर
शक्त्या मया संस्तुत लोकनाथ ।
नमोस्तु ते द्वादशनेत्रबाहो
अतः परं वेद्मि गतिं न तेऽहम् ॥ १९
स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेजन्म समाहितः ।
श्रावयेद्ब्राह्मणेभ्यो यः शृणुयाद्वा द्विजेरितम् ॥ २०
धनमाधुर्यशो दीप्तं पुत्राञ्छत्रुजयं तथा ।
स पुष्टितुष्टी संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ॥ २१

॥ इति श्रीमद्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासार्पणं त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

समाप्तं च मार्कण्डेयसमासार्पणं ॥ ११ ॥

(अथ द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥ १२ ॥)

चतुःत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

सत्यभामया पतिवशीकरणोपायं पृष्ट्या द्रौपद्या सद्युत्तरदानव्याजेन पतिव्रताधर्मकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

जुष्टं सेवितम् ॥ १० ॥ ब्रह्मण्यो ब्राह्मणेषु साधुः । ब्रह्मजो वेदो-
क्तेन गर्भोधानादिकर्मणा ज्ञातः । ब्रह्मविद्देदायैज्ञाता । ब्रह्मे ब्रह्मणि
कर्मब्रह्मरूपे शेते इति ब्रह्मेशयः । अदन्तलमार्थम् । कर्मब्रह्मनि-

उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु च भारत ।

श्रावयितव्यं ब्राह्मणसम्रतीति पाठे ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तेन सह समानं
अतमद्वेष्टृत्वादिरूपं यस्य स ब्राह्मणसम्रती ॥ ११ ॥ षडर्चिः षण्मुखात्वा-
त्यङ्गिहः ॥ १२ ॥ त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

द्रौपदी सत्यभामा च विविशाते तदा समम् ॥ १
 'प्रविश्य चाश्रमं पुण्यमुभे ते परमस्त्रियौ ।'
 जाह्नवमाने सुप्रीते सुखं तत्र निषीदतुः ॥ २
 चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योन्यस्य प्रियंवदे ।
 कथयामासतुश्चित्राः कथाः कुरुयद्वचिताः ॥ ३
 अथाब्रवीत्सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ।
 सात्राजिती थाङ्गसेनीं रहसीदं सुमध्यमा ॥ ४
 केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवानधितिष्ठसि ।
 लोकपालोपमान्वीराभून् परमसंमतान् ॥ ५
 कथं च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ।
 तव वश्या हि संतत पाण्डवाः प्रियदर्शने ॥ ६
 'न चान्योन्यमसूयन्ते कथं वा ते सुमध्यमे ।'
 सुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्वीहि मे ॥ ७
 व्रतचर्या तपो वाऽपि स्नानमश्रौषधानि वा ।
 विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमागदास्तथा ॥ ८
 ममाद्याचक्ष्व पाञ्चालि यशस्यं भगवन्तनम् ।
 येन कृष्णे भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः ॥ ९
 एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी ।
 पतिव्रता महाभागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ १०
 असत्स्त्रीणां समाचरं सत्ये मामनुपृच्छसि ।
 असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥ ११
 अनुग्रहः संशयो वा नैव त्वय्युपपद्यते ।
 कथं ह्युपेता कुख्या तं कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ १२
 यदैव मर्ता जानीयान्ममूलपरां स्त्रियम् ।
 उद्दिजेत तदैवास्याः सर्पाद्वैशमगतादिव ॥ १३
 उद्दिपस्य कृतः शान्तिरशान्तस्य कृतः सुखम् ।
 न जातु वशगो मर्ता स्त्रियाः स्थान्ममकारणात् ॥
 किमत्र प्रहिताश्चापि गदाः परमदारुणाः ।

मूलप्रवादैर्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥ १५
 जिह्वा यानि पुरुषस्त्वचा वाऽप्युपसेवते ।
 तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १६
 जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा ।
 अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धबधिरास्तथा ॥ १७
 पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत ।
 न जातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथंचन ॥ १८
 वर्ताम्यहं तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
 तां सर्वीं शृणु मे सत्यां सत्यभामे यशस्विनि ॥ १९
 अहंकारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा ।
 सदारान्पाण्डवाभित्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥ २०
 प्रणयं प्रतिसंहृत्य निधायान्मानमात्मनि ।
 शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनां चित्तरक्षिणी ॥ २१
 दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुस्मितादुरवेक्षितात् ।
 दुरासितादुर्जितादिक्रिताध्यासितादपि ॥ २२
 सूर्यवैश्वानरसमान् सोमकल्पान्महारथान् ।
 सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रवीर्यप्रतापिनः ॥ २३
 देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि खलंकृतः ।
 द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २४
 न भुक्तवति न स्नाते नासंविष्टे च भर्तरि ।
 न संविशामि नाश्रामि न स्नाये कर्म कुर्वती ॥ २५
 क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ।
 अभ्युत्थायामिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ २६
 प्रसन्नभाण्डा मृष्टाभा काले भोजनदायिनी ।
 संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥ २७
 अतिरस्कृतसंभाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ।
 अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥ २८
 अनर्म चापि हसितं द्वारि स्नानमभीक्ष्णशः ।

सममेकत्र । विविशाते तदाश्रममिति च. पाठः ॥ १ ॥
 जाह्नवमाने परस्परमतिशयेन हृद्यन्त्यौ ॥ २ ॥ मूलवीर्यं मूलं
 अग्रच्युतं ताहण्यादि तद्दीर्यम् । अगदोऽजनादिरौषधम् ॥ ८ ॥
 अगद्वैषमिति श्र. पाठः । अगद्वैषं सौभाग्यवर्षकं सौरव्रतादि-
 कम् । वशानुग इच्छानुसारी ॥ ९ ॥ हे सत्ये अनुकीर्तनमुत्तरम्
 ॥ ११ ॥ जलोदरः उदररोगः श्वित्रिणः कुष्ठवन्तः ॥ १५ ॥ उपसृ-
 जन्ति दोषैर्बोध्यन्ति ॥ १८ ॥ प्रणयं ईर्ष्याम् । आत्मानं चित्तम् ।

आत्मनि स्वस्मिन् । निरभीमाना दर्पहीना ॥ २१ ॥ इक्षितं अग्नि-
 प्रायः अप्यासितः क्षितो यस्मिन् कदाश्चे तस्मात् इक्षिताध्या-
 सितात् ॥ २२ ॥ चक्षुर्हणः दृष्ट्वै रिपून् ग्रन्थि तादृशान् ।
 सेवे चानुहणान्पार्थानिति क. ट. घ. पाठः ॥ २३ ॥ अभि-
 रूपः सुन्दरः ॥ २४ ॥ अतिरस्कृतसंभाषा तिरस्कारान्वयव-
 चना ॥ २८ ॥ अनर्म परिहासदीनम् । हसितं हासः । स्नानं
 स्थितिम् । अवक्षरे तिरस्करोमि । किरतेतिदं रूपम् । लिङ्क-

अवस्करे चिरस्थानं निष्कटेषु च वर्जये ॥ २९

‘अत्यालापमसन्तोषं परव्यापारसंकथाः ।’

अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानं च वर्जये ॥ ३०

निरताऽहं सदा सत्ये पापानां च विवर्जने ।

सर्वथा भर्तुरहितं न ममेष्टं कथंचन ॥ ३१

यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ।

सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ॥ ३२

यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न सेवते ।

यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहम् ॥ ३३

यथोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने ।

स्वलंकृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३४

ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्रद्धामे कथिताः पुरा ।

‘अनुतिष्ठामि तान्सत्ये नित्यकालमतन्द्रिता ॥ ३५

भिक्षाबलिश्राद्धविधिस्थालीपाकाश्च पर्वसु ।

मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम ॥

तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता ।

विनयाभियमांश्चैव सदा सर्वात्मना श्रिता ॥ ३७

मृदून्सतः सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालिनः ।

आशीविषानिव क्रुद्धान्पतीन्परिचराम्यहम् ॥ ३८

पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ।

स देवः सा गतिर्नार्यास्तस्य काविप्रियं चरेत् ॥ ३९

अहं पतीन्नातिशये नात्यश्रे नातिभूषये ।

नापि श्वश्रूं परिवदे सर्वदा परियञ्चिता ॥ ४०

अवधानेन सुभगे नित्योत्थिततयैव च ।

भर्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूषयैव च ॥ ४१

नित्यमार्गमहं कुन्तीं वीरसूं सत्यवादिनीम् ।

स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४२

नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः ।

न वदे चाप्यतिवाचा तां पृथां पृथिवीसमाम् ॥ ४३

अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स नित्यदा ।

भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४४

अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।

तेषु गृहाराधेषु ॥ २९ ॥ सुमनोवर्णकापेता पुष्पैरनुलेपयैव

वर्चिताः ॥ ३२ ॥ मानः पूजा । सत्कार आदरः ॥ ३६ ॥

नातिशये नातिक्रमामि । न परिवदे ॥ निन्दामि ॥ ४० ॥

त्रिंशद्दासीक एकैको यान्निभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ४५

दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।

हियते रुक्मपात्रीभिर्वतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ४६

तान्सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान्वेदवादिनः ।

यथाहं पूजयामि स पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४७

शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।

कम्बुकैयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलंकृताः ४८

महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः ।

भणीन्हेम च बिभ्रत्यो नृत्तगीतविशारदाः ॥ ४९

तासां नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च ।

सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥ ५०

शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।

पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिधीन्भोजयन्धुत ॥ ५१

शतमश्वसहस्राणि दशनागायुतानि च ।

युधिष्ठिरस्थानुयात्रमिन्द्रमस्थनिवासिनः ॥ ५२

एतदासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्यपालयत् ।

येषां सङ्ख्याविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ५३

अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानां चैव सर्वशः ।

आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५४

सर्वे राज्ञः समुदयमायं च व्ययमेव च ।

एकाऽहं वेधि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनि ॥

मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः ।

उपासनरताः सर्वे घटयन्ति वरानने ॥ ५६

तमहं भारमासक्तमनाधृष्यं दुरात्मभिः ।

सुखं सर्वं परित्यज्य रात्र्यहानि घटामि वै ॥ ५७

अधृष्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिन्दोदधिम् ।

एकाहं वेधि कोशं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ५८

अनिशायां निशायां च विहाय क्षुत्पिपासयोः ।

आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे ५९

अथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च ।

नित्यकालमहं सत्ये एतत्संवन्नं मम ॥ ६०

एतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंवन्नं महत् ।

अवधानेन अप्रमादेन । मह्यं मम ॥ ४१ ॥ अग्रहारेण वैश्वदेवान्ते

प्रथमदेयेनाग्नेः ॥ ४७ ॥ अनुयात्रं स्त्रियात्रायामपि परिवार-

भूतम् ॥ ५२ ॥ वेद वेधि ॥ ५४ ॥ संवन्नं वशीकरणम् ॥ ६० ॥

असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यां न कामये ॥६१॥
वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।

उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चाली धर्मचारिणी ६२
अभिपन्नाऽसि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे ।

कामकारः सस्त्रीनां हि सोपहासं प्रभाषितम् ॥६३॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

द्रौपद्या सत्यभामाप्रति पतिवशीकरणोपायोपदेशव्याजेन पतिव्रताधर्मकथनम् ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच ।

इमं तु ते मार्गमपेतदोषं
वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ।
असिन्यथावत्सखि वर्तमाना
भर्तारमाच्छेत्ससि कामिनीभ्यः ॥ १

नैतादृशं दैवतमस्ति किञ्चि-
त्सर्वेषु लोकेषु सदेवकेषु ।
यथा पतिस्तस्य तु सर्वकामा
लभ्याः प्रसादे कुपितश्च हन्यात् ॥ २

तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः
शय्यासनान्यद्भुतदर्शनानि ।
वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः
स्वर्गश्च लोको विपुला च कीर्तिः ॥ ३

सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं
दुःखेन साध्वी लभते सुखानि ।
सा कृष्णमाराधय सौहृदेन
प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४

स्नानासनैश्चारुभिरग्रमाल्यै-
र्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः ।
अस्याः प्रियोऽसीति यथा विदित्वा
त्वामेव संश्लिष्यति सर्वभावैः ॥ ५

श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः
प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।

दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरिताऽसनेन
पाद्येन चैनं प्रतिपूजयस्व ॥ ६

संप्रेषितायामथ चैव दास्या-
द्युत्थाय सर्वं स्वयमेव कार्यम् ।
जानातु कृष्णस्तव भावमेतं
सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ॥ ७

त्वत्संनिधौ यत्कथयेत्पतितो
यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् ।
काचित्सपत्नी तव वासुदेवं
मत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः ॥ ८

मियांश्च रम्यांश्च हितांश्च भर्तु-
स्तान्भोजयेथा विविधैरुपायैः ।
द्वेष्यैरुपेक्ष्यैरहितैश्च तस्य
भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्धतैश्च ॥ ९

मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा
संयच्छ मानं प्रतिगृह्य वाचम् ।
मद्युग्नसाम्भावपि ते कुमारौ
नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् ॥ १०

महाकुलीनाभिरपापिकाभिः
स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।
चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चोराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वज्र्याः ॥ ११

अभिपन्ना प्रार्थयाना ॥ ६३ ॥ चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमो-
ऽध्यायः ॥ २३४ ॥

माच्छेत्ससि पत्न्यादिरप्यसि । कामिनीभ्यः सपत्नीभ्यः ।
भर्तारमाच्छेसीति य. पाठः ॥ १ ॥ प्रतिकर्मणा कायक्लेशेन

॥ ४ ॥ संश्लिष्यति तद्विधत्तेति क. पाठः ॥ ५ ॥ न भवे-
द्विराग इति ट. पाठः ॥ ८ ॥ तदप्रमादं पुरुषेषु कृत्वेति भ.
पाठः । नैवं प्रमाणं कुहकेषु कुर्या इति थ. पाठः । रहिते
विजने ॥ १० ॥ चण्डाः क्रूराः । शौण्डाः पराभिभवसमर्थाः ।

एतद्यशस्यं भगवेतनं च
स्वार्थं तदा क्षत्रुनिर्बहणं च ।

महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा
भर्तारमाराधय पुण्यगन्धैः ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

प्रियोक्तिमिद्रौपदीं परिसान्निवतवत्या सत्यभामया सह श्रीकृष्णेन स्वपुरं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैः पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
कथाभिरनुकूलाभिः सह स्थित्वा जनार्दनः ॥ १
ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ।
आरुरुक्षु रथं सत्यामाहयामास भारत ॥ २
सत्यभामा ततस्तत्र खजित्वा द्रुपदात्मजाम् ।
उवाच वचनं हृद्यं यथाभावं समाहितम् ॥ ३
कृष्णे माभूतवोत्कण्ठा मा व्यथा मा प्रजागरः ।
भर्तृभिर्देवसंकाशैर्जितां प्राप्स्यसि मेदिनीम् ॥ ४
न खेवं शीलसंपन्ना नैवं पूजितलक्षणाः ।
प्राप्नुवन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ५
अवश्यं च त्वया भूमिरियं निहतकण्टका ।
भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्द्वन्द्वेति श्रुतं मया ॥ ६
धार्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च ।
युधिष्ठिरस्यां पृथिवीं द्रष्टासि द्रुपदात्मजे ॥ ७
यास्ताः प्रव्राजमानां त्वां माहसन्दर्पमोहिताः ।
ताः क्षिप्रं हतसंकल्पा द्रक्ष्यसि त्वं कुरुक्षेत्रे ॥ ८
तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् ।
विद्धि संप्रस्थितान्सर्वास्तान्कृष्णे यमसादनम् ॥ ९

पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसौमस्तथाविधः ।
श्रुतकर्माञ्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ॥ १०
सहदेवाश्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ।
सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ॥ ११
अभिमन्युरिव प्रीता द्वावल्यां रता भृशम् ।
त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वात्मना स्थिता ॥ १२
प्रीयते तव निर्द्वन्द्वा तेभ्यश्च विगतज्वरा ।
दुःखिता तेन दुःखेन सुखेन सुखिता तथा ॥ १३
भजेत्सर्वात्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा ।
भानुप्रभृतिभिश्चैवान्विशिनष्टि च केशवः ॥ १४
भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
रामप्रभृतयः सर्वे भजन्त्यन्धकटृष्णयः ॥ १५
तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नश्च च मामिनि ।
एवमादि मयि सत्यं हृद्यमुक्त्वा मनोलुगम् ॥ १६
गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति ।
तां कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ १७
आरुरोह रथं शौरैः सत्यभामाऽथ मामिनी ।
स्थित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीं परिसान्त्व्य च ।
उपावर्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात्परंतपः ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

समाप्तमिदं द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥ १२ ॥

महासनाः बहुमुखः । दुष्टाः द्वेषायाकान्ताः । क्षिप्रो वज्र्या
इति शेषः ॥ ११ ॥ भगदैवतमिति श. पाठः । भगदैवतं
भाष्यकरम् ॥ १२ ॥ षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥
संविदं संभाषाम् ॥ १ ॥ खजित्वा आश्लिष्य ॥ ३ ॥

कृष्णे हे द्रौपदि ॥ ४ ॥ निर्द्वन्द्वा निष्प्रतिपक्षा ॥ ६ ॥ प्रणयः
स्नेहः ॥ १६ ॥ उपावर्त्य पाण्डवानिति शेषः ॥ १८ ॥
षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

(अथ घोषयात्रापर्व ॥ १३ ॥)

सप्तत्रिंशदधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

कस्यचिद्वाक्प्राणात्पाण्डवसुतान्तं श्रुतवता धृतराष्ट्रेण पाण्डवाभ्यति परिशोचनम् ॥ १ ॥ तथा पाण्डवपराक्रमाश्रयेण स्वपुत्राणां आविवर्धनधारणपूर्वकं ताभ्यति परिशोचनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं वने वर्तमाना नराभ्याः

शीतोष्णवातातपकर्षिताङ्गाः ।

सरस्तदासाद्य वनं च पुण्यं

ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा

जनं समुत्सृज्य विधाय चेष्टम् ।

वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च

नदीप्रदेशांश्च तदा विचेरुः ॥ २

तथा वने तान्वसतः प्रवीरान्

स्वाध्यायवन्तश्च तपोधनाश्च ।

अभ्याययुर्वेदविदः पुराणा-

स्तान्पूजयामासुरथो नराभ्याः ॥ ३

ततः कदाचित्कुञ्जलः कथासु

विश्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कौरवेयान् ।

स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव

वैचित्रवीर्यं नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४

अथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च

वृद्धेन राज्ञा कुरुसचमेन ।

प्रचोदितः संकथयांबभूव

धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्यमौ च ॥ ५

कृशांश्च वातातपकर्षिताङ्गान्

दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान् ।

तां चाप्यनाथामिव वीरनार्थां

कृष्णां परिक्लेशगुणेन युक्ताम् ॥ ६

ततः कथास्तस्य निश्म्य राजा

वैचित्रवीर्यः कृपयाऽभितप्तः ।

वने तथा पार्थिवपुत्रपौत्रा-

ञ्श्रुत्वा तथा दुःखनर्दी प्रपन्नान् ॥ ७

प्रोवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा

निश्वासवातोपहतस्तदानीम् ।

वाचं कथंचित्स्थिरतामुपेत्य

तत्सर्वमात्मप्रभवं विचिन्त्य ॥ ८

कथंनु सत्यः शुचिरार्यवृत्तः

श्रेष्ठः सुतानां मम धर्मराजः ।

अजातशत्रुः पृथिवीतले स

शेते पुरा राङ्गवकूटशायी ॥ ९

प्रबोध्यते मागधसूतपुत्रै-

र्नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकल्पः ।

पतत्रिसङ्घैः स जघन्यरात्रे

प्रबोध्यते नूनमिलातलस्यः ॥ १०

कथंनु वातातपकर्षिताङ्गो

वृकोदरः क्रोपपरिभुताङ्गः ।

शेते पृथिव्यामतथोचिताङ्गः

कृष्णासमक्षं वसुधातलस्यः ॥ ११

तथाऽर्जुनः सुकुमारो मनस्वी

वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः ।

विद्यमानैरिव सर्वगात्रै-

र्ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १२

यमौ च कृष्णां च युधिष्ठिरं च

भीमं च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तान् ।

विनिःश्वसन्सर्प इवोग्रतेजा

ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १३

तथा यमौ चाप्यसुखौ सुखाहौ

समृद्धरूपावमरौ दिवीव ।

सरो द्वैतवगच्छम् ॥ १ ॥ जनं समुदायम् ॥ २ ॥ वने
द्वैतवने ॥ ३ ॥ नृपं धृतराष्ट्रम् ॥ ४ ॥ रङ्गोर्ध्वविशेषस्य लोम-

राशिमयीवल्गिका राङ्गवकूटम् ॥ ५ ॥ उपतेजा अर्जुनः ॥ १३ ॥

प्रजागरस्थौ ध्रुवमप्रशान्तौ
 क्रोधेन सत्येन च वार्यमाणौ ॥ १४
 समीरणेनाथ समो बलेन
 समीरणस्यैव सुतो बलीयान् ।
 स धर्मपाशेन सितोऽग्रजेन
 ध्रुवं विनिःश्वस्य सहस्रमर्षम् ॥ १५
 स चापि भूमौ परिवर्तमानो
 बध्नं सुतानां मम काङ्क्षमाणः ।
 सत्येन धर्मेण च वार्यमाणः
 कालं प्रतीक्षत्यधिको रणेऽन्यैः ॥ १६
 अजातशत्रौ तु जिते निकृत्या
 दुःशासनो यत्पुरुषाण्यवोचत् ।
 तानि प्रविष्टानि वृकोदराङ्गं
 दहन्ति कक्षाभिरिविन्धनानि ॥ १७
 न पापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो
 धनंजयश्चाप्यनुवर्त्सते तम् ।
 अरण्यवासेन विवर्धते तु
 भीमस्य कोपोऽग्निरिवानिलेन ॥ १८
 स तेन कोपेन विदीर्यमाणः
 करं करेणाभिनिपीड्य वीरः ।
 विनिःश्वसत्पुष्पमतीव घोरं
 दहन्निवेमां मम पुत्रसेनाम् ॥ १९
 गाण्डीवधन्वा च वृकोदरश्च
 संरम्भिणावन्तककालकल्पौ ।
 न शेषयेतां युधि शत्रुसेनां
 शरान्किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ २०
 दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रो
 दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः ।
 मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
 वृकोदरं चैव धनंजयं च ॥ २१

शुभाशुभं कर्म नरो हि कृत्वा
 प्रतीक्षते चेत्स फलं विपाके ।
 स तेन युज्यत्यवशः फलेन
 मोक्षः कथं स्यात्पुरुषस्य तस्मात् ॥ २२
 क्षेत्रे सुकृष्टे ह्यपि ते च बीजे
 देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम् ।
 न स्यात्फलं तस्य कुतः प्रसिद्धि-
 रन्यत्र दैवादिति नास्ति हेतुः ॥ २३
 कृतं मताक्षेण यथा न साधु
 साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन ।
 मया च दुष्पुत्रवशानुगेन
 कुतः कुरुणामयमन्तकालः ॥ २४
 ध्रुवं प्रशाम्यत्यसमीरितोऽग्नि-
 ध्रुवं प्रजास्यत्युत गर्भिणी या ।
 ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाश-
 स्तथा क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५
 कृते च कस्माच्च परे च कुर्यु-
 र्दत्ते च दद्युः पुरुषाः कथंस्मिन् ।
 प्राप्पार्थकालं च भवेदनर्थः
 कथंचन स्यादिति तत्कुतः स्यात् ॥ २६
 कथं न भिद्येत न च सवेत
 न च प्रसिच्येदिति रक्षितव्यम् ।
 अरक्ष्यमाणं शतधा प्रकीर्त्ये-
 द्रुवं न नाशोऽस्ति कुतश्च लोके ॥ २७
 गतो ह्यरण्यादपि शकलोकं
 धनंजयः पश्यत वीर्यमस्य ।
 अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि
 ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८
 स्वर्गं हि गत्वा सशरीर एव
 को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् ।
 अन्यत्र कालोपहताननेका-
 न्समीक्षमाणस्तु कुरुन्मुमूर्षून् ॥ २९

प्रजागरस्थौ ध्रुवि शयते इति शेषः ॥ १४ ॥ अन्यैः अन्येभ्यः
 अधिकः ॥ १५ ॥ उपिते न्युते । एवं मन्त्रिते दुर्योधनादीनां
 च चित्ते वृद्धहितोपदेशो दृष्टा भवतीति भावः ॥ २३ ॥
 मताक्षेण शकुनिना पाण्डवेन च तदानीमेव तान् अनिष्टता

॥ २४ ॥ प्रजास्यति अपत्यं जनयिष्यति । क्षपादौ रात्र्यादौ ।
 एतस्य पापस्य फलं अपरिहार्यमिति भावः ॥ २५ ॥ सप्त-
 त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सव्यसाची
धनुश्च तद्गण्डिवं भीमवेगम् ।
अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य
त्रयस्य तेजः प्रसहेत कोऽत्र ॥

३०

निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य
दुर्योधनं रहिते सौबलोऽथ ।
अबोधयत्कर्णमुपेत्य सर्वं
स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥

३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि षोडशाध्यायः सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

अष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

कर्णश्चकुनिभ्यो दुर्योधनं प्रति स्ववैभवप्रदर्शनेन पाण्डवानां दुःखजननाय द्वैतवनगमनचोदना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य शकुनिस्तदा ।
दुर्योधनमिदं काले कर्णेन सहितोऽब्रवीत् ॥ १
प्रत्राज्य पाण्डवान्वीरान्स्वेन वीर्येण भारत ।
भुङ्क्ते मां पृथिवीमेको दिवि शम्बरहा यथा ॥ २
'तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवनाकारा सहस्रावरजङ्गमा ॥'
माच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः ।
कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ४
या हि सा दीप्यमानेव पाण्डवान्भजते पुरा ।
साऽथ लक्ष्मीस्त्वया राजभवासा भ्रातृभिः सह ॥ ५
इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्यमानां युधिष्ठिरे ।
अपश्याम श्रियं राजन्सुचिरं शोककशिताः ॥ ६
सा तु बुद्धिबलेनेयं राज्ञस्तस्मात्तथाविधात् ।
त्वयाक्षिता महाबाहो दीप्यमानेव दृश्यते ॥ ७
तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ।
शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इति वादिनः ॥ ८
ते वयं पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवना देवी सग्रामनगराकरा ॥ ९
नानावनोद्देशवती पत्तनैरुपशोभिता ।
'नानाजनपदाकीर्णा स्फीतराष्ट्रा महाबला ॥'
चन्दमानो द्विजै राजन्भासि नक्षत्रराडिव ।
पौरुषादिव देवेषु आजसे रश्मिवानिव ॥ ११

रुद्रेरिव यमो राजा मरुद्भिरिव वासवः ।
कुरुभिस्त्वं द्रुतो राजन्भासि नक्षत्रराडिव ॥ १२
यैः ख ते नाद्रियेताज्ञा न च ये शासने स्थिताः
पश्यामस्ताञ्छ्रिया हीनान्पाण्डवान्वनवासिनः ॥
श्रूयते हि महाराज सरो द्वैतवनं प्रति ।
वसन्तः पाण्डवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ॥ १४
स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः ।
तापयन्पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥ १५
स्थितोराज्ये च्युतान्नाज्याच्छ्रियाहीनाञ्छ्रियादृतः
असमृद्धान्समृद्धान्यः पश्य पाण्डुसुतान्पुनः ॥ १६
महाभिजनसंपन्नं भद्रे महति संस्थितम् ।
पाण्डवास्त्वाऽभिबीक्षन्तु ययातिमिव नाहुषं ॥ १७
यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विशांपते ।
पश्यन्ति पौरुषैर्दीप्तां सा समर्था भवत्युत ॥ १८
समस्थो विषमस्यान्धि दुर्हृदो योऽभिबीक्षते ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किमतः परमं सुखम् ॥ १९
न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति ।
प्रीतिं नृपतिशार्दूल यामभित्राघदर्शनात् ॥ २०
किन्तु तस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो धनंजयम् ।
अभिबीक्षेत सिद्धार्थो वल्कलाजिनवाससम् ॥ २१
सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिनसंवृतम् ।
पश्यन्तु दुःखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः ॥
विनिन्दतां तथाऽत्मानं जीवितं च धनच्युतम् ।

प्रतीच्या उदीच्याश्च देशास्तद्वासिनः । ते त्वया ॥ ४ ॥
नाद्रियेत शारता ॥ १३ ॥ सा त्वाम् ॥ १७ ॥ समर्था
सुहृदां इवै कनूणां च शोकं वादयिष्येति शेषः ॥ १८ ॥ अयं

दुःखम् ॥ २० ॥ निर्विद्यतां जीवितादपि विरक्ता भवन्तु
॥ २२ ॥ अष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

‘दाराणां ते श्रियं दृष्ट्वा दीक्षामद्य जनाधिपाः’ २३
न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति ।
वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः स्वलंकृताः ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना सह ।

तूर्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि अष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

कर्णशकुन्यादिभिर्द्वैतवनगमने घोषयात्राया उपायत्वनिर्धारणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्ततः ।
दृष्टो भूत्वा पुनर्दीनो राधेयमिदमब्रवीत् ॥ १
ब्रवीषि यदिदं कर्ण सर्वं मनसि मे स्थितम् ।
न त्वभ्यनुज्ञां लप्स्यामि गमने यत्र पाण्डवाः ॥ २
परिदेवति तान्वीरान्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ ३
अथवाऽप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकं चिकीर्षितम् ।
एतामप्यायति रक्षन्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४
न हि द्वैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत्प्रयोजनम् ।
उन्माद्यनमृते तेषां वनस्थानामपि द्विषाम् ॥ ५
जानासि हि यथा क्षुत्ता द्यूतकाल उपस्थिते ।
अब्रवीद्यच्च मां त्वां च सौबलं वचनं तदा ॥ ६
तानि सर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत्परिदेवितम् ।
विचिन्त्य निश्चयं गच्छे गमनायेतराय वा ॥ ७
ममापि हि महान्हर्षो यदहं भीमफल्गुनौ ।
क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥ ८
न तथा क्षामुयां प्रीतिमवाप्य वसुधामिमाम् ।
दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान्त्वल्कलाजिनवाससः ॥ ९
किंतु स्यादधिकं तस्माद्यदहं दुपदात्मजाम् ।
द्रौपदीं कर्णं पश्येयं काषायवसनां वने ॥ १०
यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
युक्तं परमथा लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११

उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनम् ।

यथा चाभ्यनुजानीयाद्गच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२

स सौबलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च ।

उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तद्वनम् ॥ १३

अहमभ्यनुगच्छामि गमनायेतराय च ।

कल्यमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ॥ १४

मयि तत्रोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुसत्तमे ।

उपायो यो भवेद्दृष्टस्तं ब्रूयाः सहसौबलः ॥ १५

ततो भीष्मस्य राज्ञश्च निश्चम्य गमनं प्रति ।

व्यवसायं करिष्येऽहमनुजीय पितामहम् ॥ १६

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान्मति ।

व्युषितायां रत्नन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७

ततो दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।

उपायः परिदृष्टोऽयं तं निबोध जनेश्वर ॥ १८

घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।

घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ १९

उचितं हि सदा गन्तुं घोषयात्रां विशांपते ।

एवं चेत्त्वां पिता राजन्समनुज्ञातुमर्हति ॥ २०

तथा कथयमानौ तु घोषयात्राविनिश्चयम् ।

गान्धारराजः शकुनिरित्युवाच हसन्निव ॥ २१

उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निरामयः ।

अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयिष्यति चाप्युता ॥ २२

ध्यायतिमुत्तरकालम् ॥ ४ ॥ इतरायावस्थानाय ॥ ७ ॥

लक्ष्म्या उपेतं पश्येतां चेज्जीवितं युक्तमिति संबन्धः ॥ ११ ॥

अहमभ्यय निखिल इति श्रुत्वा, पाठः । कल्पं प्रातः ॥ १४ ॥

यत्रो भीष्मस्य इति श्रुत्वा, पाठः ॥ १५ ॥ घोषा गोत्रजाः ॥ १९ ॥

अथमुपायो घोषयात्रेव ॥ २२ ॥

घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।

घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामः सरः प्रति ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि षोडशाध्यायः ॥ २३ ॥

चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

दुर्योधनेन घोषयात्राव्याजेनानुज्जादिभिः सह द्वैतवनं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय ।

दृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्ट्वा राज्ञा च भारत ॥ १

ततस्तैर्विहितः पूर्वं संगवो नाम वल्लवः ।

समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ २

अमन्तरं च राधेयः शकुनिश्च विशांपते ।

आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३

स्मणीयेषु देशेषु घोषाः संप्रति कौरव ।

सारणे समयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्गनम् ॥ ४

मृगया चोचिता राजन्सिन्धुकाले सुतस्य ते ।

दुर्योधनस्य गमनं त्वमनुज्ञातुर्महसि ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।

मृगया शोभना तात गवां हि समवेक्षणम् ।

विसम्भस्तु न गन्तव्यो वल्लवानामिति स्मरे ॥ ६

ते तु तत्र नरव्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् ।

अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ॥ ७

छयना निर्जितास्ते तु कर्षिताश्च महावने ।

रूपो नित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८

धर्मराजो न संकुल्येद्भीमसेनस्त्वमर्षणः ।

यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥ ९

यूयं चाप्यपराध्येयुर्दर्पमोहसमन्विताः ।

ततो विनिर्देहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १०

अथवा सायुधा वीरा मन्थुनाऽभिपरिहृताः ।

सहिता बद्धनिर्लिङ्गा दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥ ११

अथ यूयं बहुत्वात्तान्भारमध्वं कथंचन ।

अनार्यं परमं तत्स्यादशक्यं तच्च वै मतम् ॥ १२

उषितो हि महाबाहुर्निद्रलोके धनंजयः ।

दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्यागतो वनं ॥ १३

अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता बीभत्सुना पुरा ।

किं पुनः स कृतास्त्रोऽध न हन्यादो महारथः ॥ १४

अथवा मद्वचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ ।

उद्विग्नवासा विसन्धा दुःखं तत्र गमिष्यथ ॥ १५

अथवा सैनिकाः केचिदपकुर्युर्युधिष्ठिरे ।

तदबुद्धिकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६

तस्मादन्ये नरा यान्तु सारणायासकारिणः ।

न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव भारत ॥ १७

शकुनिस्त्वाच ।

धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातं च संसदि ।

तेन द्वादशवर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८

अनुवृत्ताश्च तं सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।

युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो न नः कोपं करिष्यति ॥ १९

मृगयां चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्धते भृशम् ।

सारणं तु चिकीर्षामी न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २०

न चानार्यसमाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति ।

न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रयः ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।

दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२

अनुज्ञातस्तु मान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा ।

निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता वृतः ॥ २३

तज्जम् इत्यतलानि ॥ २४ ॥ एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

समस्तो नाम इति च. पाठः ॥ २ ॥ सारणे सारणहेतौ

कर्मणि गवां संख्यापूर्वकं वयोवर्गजातिनाम्नां केषुने ॥ ४ ॥
ते पाण्डवाः ॥ ७ ॥ वेजोऽग्निरेव ॥ ९ ॥

दुःशासनेन च तथा सौबलेन च धीमता ।
संहृतो भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः २४
तं निर्यान्तं महाबाहुं द्रष्टुं द्वैतवनं सरः ।
पौराश्चानुययुः सर्वे सहदारा वनं च तत् ॥ २५
अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च ।
पत्नयो बहुसाहस्रा हयाश्च नवतिः शताः ॥ २६

शकटापणवेशाश्च वणिजो वन्दिनस्तथा ।
नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७
ततः प्रयाणे नृपतेः सुमहानभवत्स्वनः ।
प्रावृषीव महाबायो रूतितस्थ विशांपते ॥ २८
गव्युतिमात्रे न्यवसद्राजा दुर्योधनस्तदा ।
प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो द्वैतवनं सरः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

एकचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

द्वैतवने सरोऽभितः क्रीडास्थाननिर्माणायाश्चक्षुषां दुर्योधनभृत्यानां पूर्वमेव सत्रागतैर्गन्धर्वैः प्रतिवारणम् ॥ १ ॥ भृत्यै-
र्गन्धर्वैश्चतुर्विधं निवेदितेन दुर्योधनेन तेषामुत्तराण्य सेनाप्रेषणम् ॥ २ ॥ गन्धर्वैः परुषभाषणैर्भीषितैर्भटैर्दुर्योधन-
प्रति तस्मिन्वेदनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
अथ दुर्योधनो राजा तत्रतत्र वने वसन् ।
जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १
रमणीये समाज्ञाते सोदके समहीरुहे ।
देशे सर्वगुणोपेते चक्रुरावस्थानराः ॥ २
तथैव तत्समीपस्थान्पृथगावस्थान्वहून् ।
कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातॄणां चैव सर्वशः ॥ ३
पश्यन्तस्ते तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अङ्गैर्लक्षैश्च ताः सर्वा लक्षयामास पार्थिवः ॥ ४
अङ्कयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतांस्त्वपि ।
बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५
अथ स स्मरणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायनान् ।
वृत्तो गोपालकैः प्रीतो व्याहरत्कुरुनन्दनः ॥ ६
स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः ।
यथोपजोषं चिक्रीडुर्वने तस्मिन्पथाऽमराः ॥ ७
ततोऽध्वगमनाच्छान्तं कुशला नृत्यवादितैः ।
धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन्कन्याश्चैव खलंकृताः ॥ ८
स स्त्रीगणवृत्तो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु ।

तेभ्यो यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९
ततस्ते सहिताः सर्वे तरक्षून्महिषान्मृगान् ।
गवयर्क्षवराहान् समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १०
स ताञ्छरैर्विनिर्मिद्य गजांश्च सुबहून्वने ।
रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११
गोरसालुपपुञ्जान उपभोगांश्च भारत ।
पश्यन्स रमणीयानि वनान्पुपवनानि च ॥ १२
मत्तभ्रमरजुष्टानि बर्हिणाभिरुतानि च ।
अगच्छदानुपूर्व्येण पुष्पं द्वैतवनं सरः ॥ १३
मत्तभ्रमरसंजुष्टं नीलकुण्ठरवाकुलम् ।
सप्तच्छदसमाकीर्णं पुष्पागवकुलैर्पुतम् ॥ १४
ऋक्ष्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् ।
यदृच्छया च तत्रस्थो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५
ईजे राजर्षियज्ञेन साद्यस्केन विशांपते ।
दिव्येन विधिना चैव वन्येन कुरुसत्तम ॥ १६
'विद्वद्भिः सहितो धीमान्ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ।'
कृत्वा निवेशमभितः सरसस्तस्थ कौरव ।
द्रौपद्या सहितो धीमान्धर्मपत्न्या नराधिपः ॥ १७

वेशो वेश्याजनाश्रयः ॥ २७ ॥ गव्युतिः कोशद्वयम् ॥ २९ ॥
चत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

स ददर्श तदा गावः इति श्र. पाठः । अङ्गैर्लक्षैः । लक्षैः
संख्यानैः । लक्षा नपुंसि. संख्यायामिति मेदिनी ॥ ४ ॥ जज्ञे

हातवान् । उपसृतान् दमनार्हान् वसतरान्समीपागतान्वा
कालयामास संख्यातवान् ॥ ५ ॥ त्रिहायनोऽस्त्रिर्धान्वा
व्याहरत् विजहार ॥ ६ ॥ यथोपजोषं यथावधि ॥ ७ ॥
साद्यस्केन एकहसाध्वेन ॥ १६ ॥

ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहानुजः ।
 आक्रीडावसथान्शीघ्रं कुरुष्वं सरसोऽभितः ॥ १८
 ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः ।
 चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडाञ्जग्मुर्द्वैतवनं सरः ॥ १९
 सेनाग्र्यं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं सरः ॥ २०
 प्रविशन्तं वनद्वारि गन्धर्वाः समवारयन् ।
 तत्र गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशापते ।
 कुबेरमवनाद्राजभ्राजगाम गणावृतः ॥ २१
 गणैरप्सरसां चैव त्रिदशानां तथाऽऽत्मजैः ।
 विहारशीलैः क्रीडार्थं तेन तत्संवृतं सरः ॥ २२
 तेन तत्संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः ।
 प्रतिजग्मुस्ततो राजन्यत्र दुर्योधनो नृपः ॥ २३
 स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान्युद्धदुर्मदान् ।
 प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ २४

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयाधिनः ।
 सरो द्वैतवनं गत्वा गन्धर्वानिदमब्रुवन् ॥ २५
 राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ।
 चिक्रीडिषुरिहायाति तदर्थमपसर्पत ॥ २६
 एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः प्रहसन्तो विशापते ।
 प्रत्यब्रुवंस्तान्पुरुषानिदं हि परुषं वचः ॥ २७
 न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
 योऽस्मानाज्ञापयत्येवं वक्ष्यामि दिवौकसः ॥ २८
 यूयं सुमूर्खश्चापि मन्दप्रज्ञा न संशयः ।
 ये तस्य वचनादेवमस्मान्ब्रूय विचेतसः ॥ २९
 गच्छध्वं स्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः ।
 न चेदद्यैव गच्छध्वं धर्मराजनिवेशनम् ॥ ३०
 एवमुक्तास्तु गन्धर्वैः राज्ञः सेनाग्रयाधिनः ।
 संप्राद्रवन्त्यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

गन्धर्वैः सह कौरवाणामायोधनम् ॥ १ ॥ चित्रसेनादिभिर्विरधीकृतेन कर्णेन शणाङ्गणारपलायनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपागमन् ।
 अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवं प्रति ॥ १
 गन्धर्वैर्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
 अमर्षपूर्णः सैन्यानि प्रत्यभाषत भारत ॥ २
 ज्ञासतैनानधर्मज्ञानमम विमिथकारिणः ।
 यदि प्रक्रीडते सर्वैर्देवैः सह शचीपतिः ।
 'वयमत्र यथा प्रीताः क्रीडिष्यामो निरङ्कुशं' ॥ ३
 दुर्योधनवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
 सर्व एवाभिसम्बद्धा योधाश्चापि सहस्रशः ॥ ४
 ततः प्रमथ्य सर्वास्तास्तद्वनं विविशुर्बलात् ।
 सिंहनादेन महता पूरयन्तो दिशो दश ॥ ५
 ततोऽपरैरवार्यन्त गन्धर्वैः कुरुसैनिकाः ।
 'सास्त्रैव तत्र विक्रान्ता मा साहसमिति प्रभो' ॥ ६

ते वार्यमाणा गन्धर्वैः सास्त्रैव वसुधाधिप ।
 ताननादृत्य गन्धर्वास्तद्वनं विविशुर्महत् ॥ ७
 यदा वाचा न तिष्ठन्ति धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
 ततस्ते स्वेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयन् ॥ ८
 गन्धर्वराजस्तान्सर्वानब्रवीत्कौरवान्प्रति ।
 अनार्याञ्छासतेत्येतांश्चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ॥ ९
 अनुज्ञाताश्च गन्धर्वाश्चित्रसेनेन भारत ।
 प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभिद्रवन् ॥ १०
 तान्दृष्ट्वाऽप्यततः शीघ्रान्गन्धर्वाभुद्यतायुधान् ।
 माद्रवंस्ते दिशः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ११
 तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ।
 राधेयस्तु तदा वीरो नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ १२
 आपतन्तीं तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
 महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् ॥ १३

धुरप्रैर्विशिखैर्भल्लैर्वत्सदन्तैस्तथाऽऽयसैः ।
 गन्धर्वाञ्छतशोऽभिर्मल्लघुत्वात्सूतनन्दनः ॥ १४
 पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ।
 क्षणेन व्यधमत्सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीम् ॥ १५
 ते बध्यमाना गन्धर्वाः सूतपुत्रेण धीमता ।
 भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १६
 गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ।
 आपतद्भिर्महावेगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः ॥ १७
 अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।
 दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्ये धृतराष्ट्रजाः ।
 न्यहनन्तस्तदा सैन्यं रथैर्गरुडनिःस्वनैः ॥ १८
 सैन्यमायोधितं दृष्ट्वा कर्णो राजञ्च मृष्यत ॥ १९
 महता रथसङ्गेन रथचारेण चाप्युत ।
 वैकर्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वाः प्रत्यवारयन् ।
 ततः संन्यपतन्सर्वे गन्धर्वाः कौरवं प्रति ॥ २०
 तदा सुतमुलं युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ।
 ततस्ते मृदवोऽभूवन्गन्धर्वाः शरपीडिताः ॥ २१
 उच्चुकुशुश्च कौरव्या गन्धर्वान्प्रेक्ष्य पीडितान् ॥ २२
 गन्धर्वास्त्रासितान्दृष्ट्वा चित्रसेनो ह्यमर्षणः ।
 उत्पपातासनात्कुद्वो वधे तेषां समाहितः ॥ २३
 ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् ।
 वियत्संछादयामास न बभौ तत्र मारुतः ॥ २४
 हस्त्यारोहा हताः पेतुर्हस्तिभिः सह भारत ।

हयारोहाः सह हयै रथैश्च रथिनस्तदा ॥ २५
 पत्तयश्च तथा पेतुर्विशस्ताः शरदृष्टिभिः ।
 तथाऽभ्युद्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ॥ २६
 एकैको हि तदा योधो धार्तराष्ट्रस्य भारत ।
 पर्यवार्यत गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिर्बुधे ॥ २७
 ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता तदा ।
 श्राद्रवन्त रणे भीता यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २८
 भज्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
 कर्णो वैकर्तनो राजंस्तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ २९
 दुर्योधनश्च तेजस्वी शकुनिश्चापि सौबलः ।
 गन्धर्वान्योधयामासुः समरे भृशविश्वताः ॥ ३०
 सर्व एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 जिघांसमानाः संख्याः कर्णमभ्यद्रवत्रणे ॥ ३१
 असिभिः पट्टसैः शूलैर्गदाभिश्च महाबलाः ।
 सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ३२
 अन्येऽस्य युगमच्छिन्दन्ध्वजमन्ये न्यपातयन् ।
 ईषामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् ॥ ३३
 अन्ये स्त्रत्रं वरुधं च बन्धुरं च तथा परे ।
 'अन्ये संचूर्णयामासुश्छत्रे चाक्षौ तथा परे ॥' ३४
 गन्धर्वा बहुसाहस्रास्तिलशो व्यधमत्रयम् ॥ ३५
 ततो रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् ।
 'अंसावलम्बितधनुर्धावमानो महाबलः ।'
 विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाश्चानचोदयत् ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

त्रिचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

चित्ररथेन रणे पराजितस्य दुर्योधनस्य अन्धनपूर्वकं स्वरधारोपणम् ॥ १ ॥ इतरैर्गन्धर्वैर्दुर्योधनश्चादृष्टां तदारानां च
 बन्धनम् ॥ २ ॥ दुर्योधनामास्यादिभिर्बुधेधिराथ तस्मिन्नेवने भीमेन तदनुमोदनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 गन्धर्वैस्तु महाराज भग्रे कर्णे महारथे ।
 संग्राद्रवचमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १
 तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धारतराष्ट्रान्पराबुखान् ।

दुर्योधनो महाराजो नासीत्तत्र पराबुखः ॥ २
 तामापतन्तीं संग्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
 महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिदमः ॥ ३
 अचिन्त्य शरवर्षं तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् ।

भूयश्च योधयामासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः । महता इति श्रुत्वा ।
 पाठः । न मृष्यत नामृष्यत । अहभाव आर्षः ॥ १९ ॥

वरुधं रथगुप्तिम् । बन्धुरं रथबन्धनानि ॥ ३४ ॥ त्रिचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

दुर्योधनं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४
 युगमीषां वरुथं च तथैव ध्वजसारथी ।
 अंशोस्त्रिवेणुमथं च तिलशो व्यधमञ्छरैः ॥ ५
 दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ।
 अभिमुख्य महाबाहुर्जविग्राहमथाग्रहीत् ॥ ६
 'तस्य बाहु महाराज बद्धा रज्ज्वा महारथम् ।
 आरोप्य स महाबाहुश्चित्रसेनो ननाद ह ॥' ७
 तस्मिन्गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं रथे ।
 प्रथमगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य समन्ततः ॥ ८
 विविंशतिं चित्रसेनमादायान्ये विदुदुवुः ।
 बिन्दानुबिन्दावपरे राजदाराश्च सर्वशः ॥ ९
 सेनास्तु धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः ।
 पूर्वं प्रभग्नैः सहिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ १०
 शकटापणवेशाश्च यानयुग्मं च सर्वशः ।
 शरणं पाण्डवाञ्जगृहीयमाणे महीपतौ ॥ ११
 सैनिका ऊचुः ।
 प्रियदर्शी महाबाहो धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
 गन्धर्वैर्हिपते राजा पार्थास्तमनुधावत् ॥ १२
 दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा ।
 बद्धा ह्रियन्ते गन्धर्वैः राजदाराश्च सर्वशः ॥ १३
 इति दुर्योधनामाल्याः क्रोशन्तो राजगृहिनः ।

आर्ता दीनास्ततः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १४
 तांस्तथा व्यथितान्दीनान्भिक्षमाणान्युधिष्ठिरम् ।
 वृद्धान्दुर्योधनामाल्यान्भीमसेनोऽभ्यभाषत् ॥ १५
 महता हि प्रयत्नेन संनह्य गजवाजिभिः ।
 अन्यथा वर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ॥ १६
 अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १७
 दुर्मथितमिदं तावद्राज्ञो दुर्बुध्ददेविनः ।
 'दीनान्दुर्योधनस्यास्मान्द्रष्टुकामस्य दुर्मतेः ॥' १८
 द्वेष्टारमन्ये क्लीबस्य घातयन्तीति नः श्रुतम् ।
 इदं कृतं नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ॥ १९
 दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदसत्प्रिये स्थितः ।
 येनास्माकं हतो भार आसीनानां सुखावहः ॥ २०
 शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कश्चितान् ।
 समुत्थो विषमस्यान्हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ २१
 अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः ।
 ये शीलमनुवर्तन्ति ते पश्यन्ति परामवम् ॥ २२
 अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपलक्षितम् ।
 अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तत्प्रत्यक्षं ब्रवीमि वः ॥ २३
 एवं भुवाणं कौन्तेयं भीमसेनमपस्वरम् ।
 न कालः परुषस्यायमिति राजाऽभ्यभाषत् ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

भीमेन युधिष्ठिरं प्रति दुर्योधनकृतपनयानुसारणपूर्वकं तद्विमोचनस्यासौचित्यमस्तिपादने युधिष्ठिरेण पुनस्तं प्रति तच्चोदनायामर्जुनेन सप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 अस्मानभिगतांस्तात भयार्ताञ्छरणैषिणः ।
 कौरवान्विषमप्राप्तान्कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १
 भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर ।
 प्रसक्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मो न नश्यति ॥ २

यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः मार्ययते कुलम् ।
 न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रधर्षणम् ॥ ३
 जानात्येष हि दुर्बुद्धिरस्मानिह विरोषितान् ।
 स एवं परिभूयास्मानकाशीदिदमप्रियम् ॥ ४
 दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण बलाद्रणे ।

श्रीयप्राह जीवन्तमेव गृहीत्वेति णमुलन्तम् । कथादित्वाद्-
 ग्रहीदित्यनुप्रयोगः ॥ १ ॥ राज्ञो युधिष्ठिरस्य ॥ १८ ॥ क्ली-
 बस्य अशक्यत्वात् ॥ १९ ॥ वेदैर्बहुप्राप्तं तस्य इति स.

पाठः ॥ २३ ॥ अपस्वरं क्रोधेन विकलवर्गे यथा स्यात्तथा
 भुवाणम् ॥ २४ ॥ त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः
 ॥ २४३ ॥

स्त्रीणां बाष्पाभिमर्शश्च हतं भवति नः कुलम् ॥५॥
 शरणं च प्रपन्नानां प्राणार्थं च कुलस्य च ।
 उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सज्जीभवत मा चिरम् ॥६॥
 अर्जुनश्च यमौ चैव त्वं च भीमापराजितः ।
 मोक्षयध्वं नरव्याघ्रा द्वियमाणं सुयोधनम् ॥ ७॥
 एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः काञ्चनध्वजाः ॥८॥
 सखनानघिरोहध्वं नित्यसञ्जानिमात्रथान् ।
 इन्द्रसेनादिभिः स्रुतैः कृतशस्त्रैरधिष्ठितान् ॥ ९॥
 एतानास्थाय वै यत्ता गन्धर्वान्योद्धुमाहवे ।
 सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ १०॥
 'परैः परिभवे प्राप्ते वयं पञ्चोत्तरं शतम् ।
 परस्परविरोधे वयं पञ्चैव ते शतम् ॥' ११॥
 य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
 परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं हृकोदर ॥ १२॥
 'एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पुनर्वाक्यमभाषत ।
 कोपसंरक्तनयनः पूर्ववैरमनुसरन् ॥ १३॥
 पुरा जतुगृहेऽग्नेन दग्धुमस्मान्युधिष्ठिर ।
 दुर्बुद्धिर्हि कृता वीर तदा दैवेन रक्षिताः ॥ १४॥
 कालकूटविषं तीक्ष्णं भोजने मम भारत ।
 उत्त्वा गङ्गां लतापाशैर्बद्धा च प्राक्षिपत्प्रभो ॥१५॥
 रसातलं च संप्राप्य तदा वासुकिमञ्जसा ।
 तत्र दृष्ट्वा तु राजेन्द्र पुनः प्राप्तो महीतलम् ॥१६॥
 घृतकालेऽपि कौन्तेय वृजिनानि कृतानि वै ।
 द्रौपद्याश्च परामर्शः केशग्रहणमेव च ।
 वस्त्रापहरणं चैव सभामध्ये कृतानि वै ॥ १७॥
 राज्यं चाच्छिद्य राजेन्द्र उक्तवान्पुरुषाणि नः ।
 पुरा कृतानां पापानां फलं शुक्लं सुयोधनः ॥१८॥
 अस्माभिरेव कर्तव्यं धार्तराष्ट्रस्य निग्रहम् ।
 अन्येन तु कृतं तद्वै मैत्र्यमस्माकमिच्छता ।
 उपकारी तु गन्धर्वो मा राजन्विमना भव ॥१९॥

वैशंपायन उवाच ।
 एतस्मिन्नन्तरे राजंश्चित्रसेनेन वै हतः ।
 बिललाप सुदुःखार्तो नीयमानः सुयोधनः ॥२०॥
 युधिष्ठिर महाबाहो सर्वधर्मभृतांवर ।
 सपुत्रान्सहदारांश्च गन्धर्वेण हतान्वलात् ॥ २१॥
 पाण्डुपुत्र महाबाहो कौरवाणां यशस्कर ।
 सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ गन्धर्वेण हतं बलात् ।
 रक्षस्व पुरुषव्याघ्र युधिष्ठिर महायशः ॥ २२॥
 भ्रातरं ते महाबाहो बद्धा नयति मामयम् ।
 दुःशासनं दुर्विषहं दुर्मुखं दुर्जयं तथा ॥ २३॥
 बद्धा हरन्ति गन्धर्वा अस्मान्दारांश्च सर्वशः ।
 अनुधावत मां क्षिप्रं रक्षध्वं पुरुषोत्तमाः ॥ २४॥
 यमौ मामनुधावेतां रक्षार्थं मम सायुधौ ।
 कुरुवंशस्य सुमहदयशः प्राप्तमीदृशम् ।
 व्यपोहयध्वं गन्धर्वाञ्जित्वा वीर्येण पाण्डवाः ॥२५॥
 एवं बिलपमानस्य कौरवस्यार्तया गिरा ।
 श्रुत्वा विलापं संभ्रान्तो घृणयाऽभिपरिभ्रुतः ॥२६॥
 युधिष्ठिरः पुनर्वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ।
 सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥' २७॥
 क इवायौ दयेत्प्राणानभिधावेति चोदितः ।
 प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि भ्रुवम् ॥ २८॥
 वरमदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पाण्डवाः ।
 शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशाग्नीणि चैकं च तत्समम् ॥२९॥
 न ह्यस्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः ।
 त्वद्बाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्जते ॥ ३०॥
 स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्दृकोदर ।
 विततो मे क्रतुवीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥३१॥
 साम्रैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् ।
 तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥ ३२॥
 न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
 पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ ३३॥
 अथासौ मृदुयुदेन न श्रुञ्चेज्जीम कौरवान् ।

क इवायौ नयेत्प्राणान् इति थ. पाठः । क इहायौ
 भवेन्नाणं इति थ. पाठः । अभिधाव याहीति चोदित आर्यः
 वन० ५०

प्राणान् दयेत् । स्वप्राणेषु दयां कुर्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥ चतुश्च-
 क्षारिणश्चदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

सर्वोपायैर्विमोक्ष्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥ ३४
एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर ।
वैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत ।
'वरप्रदानं सुमहद्याचकस्य प्रकीर्तितम् ॥' ३५
वैशंपायन उवाच ।
अज्ञातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा ॥ धनंजयः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि धोषयात्रापूर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

भीमादीनां चतुर्णां चित्रसेनाविनिर्गन्धर्वैर्युद्धम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
महृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १
अभेद्यानि ततः सर्वे समनहन्त भारत ।
जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः ।
आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समादधुः २
ते दंशिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ।
पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावकाः ॥ ३
ताम्रधान्तायुसंपन्नान्संयुक्ताञ्जवर्नैर्हयैः ।
आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः ॥ ४
ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ।
प्रयातान्सहितान्दष्टा पाण्डुपुत्रान्महारथान् ॥ ५
जितकाशिनश्च खचरास्त्वरिताश्च महारथाः ।
क्षणेनैव वने तस्मिन्समाजग्मुरभीतवत् ॥ ६
न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ।
दृष्ट्वा रथगतान्वीरान्पाण्डवांश्चतुरो रणे ॥ ७
तांस्तु विभ्राजितान्दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ।
व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ॥ ८
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
ऋमेण मृदुना युद्धमुपक्रान्तं च भारत ॥ ९
च तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः ।

शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं तदा ॥ १०
ततस्तान्युधि दुर्धर्षान्सव्यसाची परंतपः ।
सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचरात्रणे ॥ ११
नैतद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् ।
परदाराभिर्मर्शश्च मानुषैश्च समागमः ॥ १२
उत्सृजध्वं महावीर्यान्धृतराष्ट्रसुतानिमान् ।
दारांश्चैषां प्रमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १३
त एवमुक्ता गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना ।
उत्सयन्तस्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १४
एकस्यैव वयं तात कुर्याम वचनं भुवि ।
यस्य शासनमाज्ञाय चरामो विगतज्वराः ॥ १५
तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्ताम भारत ।
न शास्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तस्मात्सुरेश्वरत् ॥ १६
एवमुक्तः स गन्धर्वैः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
गन्धर्वान्पुनरेवैतान्वचनं प्रत्यभाषत ॥ १७
यदि साम्ना न मुञ्चध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १८
एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः ।
ससर्ज निशितान्दाणान्खचरान्खचरान्प्रति ॥ १९
तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलोत्काटाः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त पाण्डवाश्च दिवौकसः ॥ २०

दंशितः सक्तः ॥ १ ॥ श्रेयः कल्याणम् । प्रतिपादयितुं
प्रापयितुम् ॥ १० ॥ कथयन्, समनमनान् । खचरान्,

गन्धर्वान् ॥ १९ ॥ पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः
॥ २४५ ॥

ततः सुतमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।

बभूव भीमवेगानां पाण्डवानां च भारत ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

अर्जुनेन मायाशक्त्याऽन्तर्धानेन युध्यते चित्रसेनायास्त्रप्रयोगे सति तेनार्जुनप्रति स्वस्य सखित्वकथनम् ॥ १ ॥ ततोऽर्जुनेनास्त्रोपसंहारे भीमादीनां युद्धोपरमपूर्वकं तेन सह संक्षेपः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो दिव्यास्त्रसंपन्ना गन्धर्वा हेममालिनः ।

विसृजन्तः शरान्दीप्तान्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १

चतुरः पाण्डवान्वीरान्गन्धर्वाश्च सहस्रशः ।

रणे संन्यपतत्राजस्तदद्भुतमिवामवत् ॥ २

यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।

गन्धर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३

तान्समापततो राजन्गन्धर्वाञ्छतशो रणे ।

प्रत्यगृह्णन्मरणाघ्नाः शरवर्षैरनेकशः ॥ ४

ते कीर्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः ।

न शेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ॥ ५

अभिकुट्टानभिकुट्टो गन्धर्वानर्जुनस्तदा ।

लक्षयित्वाऽथ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ॥ ६

सहस्राणां सहस्राणि प्राहिणोद्यमसादनम् ।

अजेयानर्जुनः सङ्ख्ये गन्धर्वाणां बलोत्कटः ॥ ७

तथा भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनांवरः ।

गन्धर्वाञ्छतशो राजञ्जघान निशितैः शरैः ॥ ८

माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ ।

परिगृह्णाग्रतो राजञ्जघ्नतुः शतशः परान् ॥ ९

ते बध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैस्त्रैर्महारथैः ।

उत्पेतुः खड्गपादाय धृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ १०

तानुत्पतितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

महता शरजालेन समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ११

ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे ।

वर्षुरर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यृष्टिबृष्टिभिः ॥ १२

गदाशक्त्यृष्टिबृष्टीस्ता निहत्य परमास्त्रवित् ।

मात्राणि चाहनद्भ्रूलैर्गन्धर्वाणां धनंजयः ॥ १३

शिरोभिः प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा ।

अश्मदृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भयम् ॥ १४

ते बध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।

भूमिष्ठमन्तरिक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १५

तेषां तु शरवर्षाणि सव्यसाची परंतपः ।

अस्त्रैः संवार्य तेजस्वी गन्धर्वान्प्रत्यविध्यत् ॥ १६

स्थूणाकर्णेन्द्रजालं च सौरं चापि तथाऽर्जुनः ।

आग्नेयं चापि सौम्यं च ससर्ज कुरुनन्दनः ॥ १७

ते दक्षमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः ।

दैतेया इव शक्रेण विषादमगमन्परम् ॥ १८

ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः ।

विसर्पमाणा भल्लैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १९

गन्धर्वास्त्रासितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण भारत ।

चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् ॥ २०

तस्याभियततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे ।

गदां सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ २१

स गदां बहुधा दृष्ट्वा कृत्वा बाणैस्तरस्विना ।

संवृत्य विद्ययाऽऽत्मानं बोधयामास पाण्डवं ॥ २२

अस्त्राणि तस्य दिव्यानि संप्रयुक्तानि सर्वशः ।

दिव्यैस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारयदर्जुनः ॥ २३

स वार्यमाणस्तैस्त्रैर्जुनेन महात्मना ।

गन्धर्वराजो बलवान्माययाऽन्तर्हितस्तदा ॥ २४

अन्तर्हितं तमालक्ष्य ग्रहरन्तमथार्जुनः ।

ताडयामास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमभितैः ॥ २५

अन्तर्धानवधं चास्य चक्रे क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा ।

तथा तेषां चतुर्णामपि रथान् छद्मान् प्रचक्रिरे गन्धर्वाः ॥ ३ ॥ गृह्य गृहीत्वा ॥ २० ॥ संवृत्य आच्छाद्य । विद्यया

अवर्चनशक्त्या ॥ २२ ॥ पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

शब्दवेषं समाश्रित्य बहुरूपो धनंजयः ॥ २६
 स वध्यमानस्तैरक्षैरर्जुनेन महात्मना ।
 ततोऽस्य दर्शयामास तदाऽऽत्मानं प्रियः सखा ॥
 चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि माम् ।
 चित्रसेनमथालक्ष्य सखायमिति विस्मितः ॥ २८

संजहारास्त्रमथ तत्प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः ॥ २९
 दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहतास्त्रं धनंजयम् ।
 संजहुः प्रहुतानश्चाञ्छवेगान्धनूंषि च ॥ ३०
 चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि ।
 पृष्ट्वा कौशलमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापूर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

चित्रसेनेनार्जुनप्रति दुर्योधनबन्धने कारणान्निधानपूर्वकं युधिष्ठिरसमीपगमनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण गन्धर्वदुर्योधना-
 दीनां बन्धादिमोचनम् ॥ २ ॥ ततो दुर्योधनेन स्वपुत्रप्रति प्रस्थानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं ग्रहसभिदमब्रवीत् ।
 मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः ॥ १
 किं ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे ।
 किमर्थं च सदारोऽयं निगृहीतः सुयोधनः ॥ २
 चित्रसेन उवाच ।
 विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन दुरात्मनः ।
 इन्द्रेण धार्तराष्ट्रस्य सकर्णस्य धनंजय ॥ ३
 वनस्थान्भवतो ज्ञात्वा क्रिश्यमानाननर्हवत् ।
 समस्थो विषमस्थास्तान्द्रक्ष्यामीत्यनवस्थितान् ॥ ४
 इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदी च यशस्विनीम् ।
 ज्ञात्वा चिकीर्षितं त्रैषां मामुवाच सुरेश्वरः ॥ ५
 गच्छ दुर्योधनं बद्धा सहामात्यमिहानय ।
 धनंजयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातृमिराहवे ॥ ६
 स च प्रियः सखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः ।
 वचनादेवराजस्य ततोऽस्मीहागतो ब्रुतम् ॥ ७
 अयं दुरात्मा बद्धश्च गमिष्यामि सुरालयम् ।
 नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकशासनशासनात् ॥ ८
 अर्जुन उवाच ।
 उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्राताऽस्माकं सुयोधनः ।
 धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ९

चित्रसेन उवाच ।
 पापोऽयं नित्यसंदुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
 प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनंजय ॥ १०
 नेदं चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 ते सर्वे एव राजानमभिजगमुर्युधिष्ठिरम् ।
 अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य चेष्टितम् ॥ १२
 अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा ।
 मोक्षयामास तान्सर्वान्गन्धर्वान्प्रशंस च ॥ १३
 चित्रसेनस्तदा वाक्यमुवाच प्रौढया गिरा ।
 मुञ्चध्वं सानुजामात्यं सदारं च सुयोधनम् ॥ १४
 गन्धर्वास्तु वचः श्रुत्वा चित्रसेनस्य वै ब्रुतम् ।
 राजानं मोचयामासुर्बद्धं निगडबन्धनैः ॥ १५
 सदारं सानुगामात्यं बालजालमयेन ये ।
 लुठन्तश्चापि ते सर्वे युधिष्ठिरसमीपतः ॥ १६
 पतिता लजिताश्चैव तस्थुश्चाधोमुखास्तदा ।
 युधिष्ठिरोपि दयया तान्समीक्ष्य तथागतान् ॥ १७
 दिष्ट्या भवद्भिर्बलिभिः शक्तैः सर्वैर्न हिंसितः ।
 दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥ १८
 उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खेचर ।
 कुलं न परिभूतं मे मोक्षेणास्य दुरात्मनः ॥ १९

अलब्धा वचनकः ॥ १० ॥ इदं मद्रूपं समस्थो विषमस्था-
 स्थानं शङ्काभीष्टि ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरोऽपीति । गन्धर्वान्प्रत्यु-

वाचेति शेषः ॥ १७ ॥

आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीतं मां दर्शनेन वः ।
 प्राप्य सर्वानभिप्रायास्ततो व्रजत मा चिरम् ॥ २०
 अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता ।
 सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ २१
 'देवलोकं ततो गत्वा गन्धर्वैः सहितस्तदा ।
 न्यवेदयच्च तत्सर्वं चित्रसेनः शतक्रतोः ॥' २२
 देवराडपि गन्धर्वान्मृतांस्तान्समजीवयत् ।
 दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥ २३
 ज्ञातींस्तानवमुच्यथ राजदारांश्च सर्वशः ।
 कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः २४
 सखीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः ।
 बभ्राजिरे महात्मानः क्रतुमध्ये यथाऽग्रयः ॥ २५
 ततो दुर्योधनं मुक्तं भ्रातृभिः सहितस्तदा ।

युधिष्ठिरस्तु प्रणयादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २६
 मा स तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं क्वचित् ।
 न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २७
 स्वस्तिमान्सहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।
 गृहान्ब्रज यथाकामं वैमनस्यं च मा कृथाः ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधनस्तदा ।
 अभिवाद्य धर्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः ।
 विदीर्यमाणो व्रीडावाञ्छगाम नगरं प्रति ॥ २९
 तस्मिन्गते कौरवेधे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥
 तपोधनैश्च तैः सर्वैर्वृतः शक्र इवामरैः ।
 तथा द्वैतवने तस्मिन्विजहार मुदा युतः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि धोषयात्रापर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

दुर्योधनेन मध्येमार्गे कचन रमणीये देवो सेनादिसंनिवेशनपूर्वकमवस्थानम् ॥ १ ॥ तत्र समागतौ गन्धर्वकृते गन्ध-
 र्मोचने अपरिज्ञानतां कर्णेन भ्रमास्तस्य गन्धर्वजैतृत्वेन रूपेण प्रशंसनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 शत्रुभिर्जितबद्धस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
 मोक्षितस्य युधा पथान्मानिनः सुदुरात्मनः ॥ १
 कथनस्यावलम्बस्य गर्वितस्य च नित्यशः ।
 सदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवानवमन्यतः ॥ २
 दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहंकारवादिनः ।
 प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३
 तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः ।
 प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 धर्मराजनिष्ठस्तु धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
 लज्जयाऽधोमुखः सीदन्नुपासर्पत्सुदुःखितः ॥ ५
 स्वपुरं प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः ।
 शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तमानः पराभवम् ॥ ६

विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसोदके ।
 सन्निविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ।
 हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत् ॥ ७
 अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे ।
 उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये ।
 उपागम्याब्रवीत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ८
 दिष्ट्या जीवसि गान्धारे दिष्ट्या नः संगमः पुनः ।
 दिष्ट्या त्वया जिताथैव गन्धर्वाः कामरूपिणः ९
 दिष्ट्या समग्रान्पश्यामि आर्दस्ते कुरुनन्दन ।
 विजिगीषून्त्रणे युक्तान्निर्जितारीन्महारथान् ॥ १०
 अहं त्वभिद्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव ।
 नाशकुवं स्थापयितुं दीर्यमाणां च नाहिनीम् ।
 शरश्चताङ्गश्च भृशं व्यपघातोऽभिपीडितः ॥ ११
 इदं त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ।

कथनस्यात्मस्तुतिपरस्य ॥ २ ॥ अष्टचत्वारिंशदधिकद्वि-
 शततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

वैमनस्यं वैरं केनचित्सह मा कृथाः मा कुरु ॥ २८ ॥ सप्त-
 चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

अरिष्टानश्चतांथापि सदारबलवाहनान् ।
विमुक्तान्संप्रपश्यामि युद्धात्तस्मादमानुषात् ॥१२॥
नैतस्य कर्ता लोकेऽसिन्धुमान्विद्यति भारत ।

यत्कृतं ते महाराज सह आतुभिराहवे ॥ १३ ॥
एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
उवाचावाकिशरा राजन्वाष्पगद्गदया गिरा ॥ १४ ॥

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि अष्टषत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

दुर्योधनेन कर्णप्रति युद्धे सानुजस्य स्वस्य गन्धर्वैर्वन्धनस्य युधिष्ठिराच्चोदनया भीमादिभिर्गन्धर्वाणां रणे पराजयस्य च कथनम् ॥ १ ॥

दुर्योधन उवाच ।

अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।
जानासि त्वं जिताञ्चशून्गन्धर्वास्तेजसा मया १
ज्ञायोषितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम ।
मया सह महाबाहो कृतशोभयतः क्षयः ॥ २ ॥
भाषाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा विप्रदृताः ।
तदा नो न समं युद्धमभवत्स्वैचरैः सह ॥ ३ ॥
पराजयं च प्राप्ताः सो रणे बन्धनमेव च ।
सभृत्वामात्यपुत्राश्च सदारबलवाहनाः ।
उच्चैराकाशमार्गेण ह्रियमाणाः सुदुःखिताः ॥ ४ ॥
अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथाः ।
उपगम्यान्नुवन्दीनाः पाण्डवाञ्चरणप्रदान् ॥ ५ ॥
एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः ।
सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिवमाश्रितैः ॥ ६ ॥
तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ।
प्ररामर्शो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः ।
'इत्यनुवन्नपान्मुक्ता धर्मराजमुपागताः ॥' ७
एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ।
प्रसाद्य सोदरान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ॥ ८ ॥

अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः ॥९॥
यदा चास्मान् मुमुक्षुर्गन्धर्वाः सान्त्वित्वा अपि ।
'आकाशचारिणो वीरा नदन्तो जलदा इव ॥' १०
ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ ।
मुमुक्षुः शरवर्षाणि गन्धर्वान्प्रत्यनेकशः ॥ ११ ॥
अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः स्वैचरा दिवम् ।
अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः ॥१२॥
ततः समन्तात्पश्यामः शरजालेन वेष्टितम् ।
अमानुषाणि चास्त्राणि प्रमुञ्जानं धनंजयम् ॥१३॥
समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः ।
धनंजयसखाऽऽत्मानं दर्शयामास वै तदा ॥१४॥
चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परस्परम् ।
कुशलं परिप्रश्च्छ तैः पृष्ट्वाप्यनामयम् ॥ १५ ॥
ते समेत्य तथाऽन्योन्यं सन्नाहान्विप्रमुच्य च ।
एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ॥१६॥
'परस्परं समागम्य प्रीत्वा परमया युतौ ।'
अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनंजयौ ॥ १७ ॥

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

दुर्योधनेन कर्णप्रति स्वयन्धनविषये चित्रसेनार्जुनसंवादप्रकारकथनपूर्वकं युधिष्ठिरात्स्वस्य बन्धनमोचनकथनम् ॥ १ ॥
तथा प्रायोपवेशने निजार्थवक्षायकथनपूर्वकं दुःशासनप्रति राज्यपालनविधानम् ॥ २ ॥ कर्णेन दुर्योधनप्रति प्रायो-
पवेशनादिवर्तनाय साम्प्रतिकः ॥ ३ ॥

दुर्योधन उवाच ।

नाभ्यसूयामि दोषवदिति न मम्ये ॥ १ ॥

चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।

एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

इदं वचनमक्रीचमब्रवीत्परवीरहा ॥ १
 आदुर्हसि मे वीर मोक्तुं गन्धर्वसत्तम ।
 अनर्हधर्षणा हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥ २
 एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना ।
 उवाच यत्कर्णं वयं मथयन्तो विनिर्गताः ॥ ३
 'स्थितोराज्ये च्युतान्स्थानाच्छ्रियाहीनांश्रियावृतः'
 द्रष्टासि निःसुखान्वीरान्सदारान्पाण्डवानिति ॥ ४
 तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्तथा ।
 भूमेर्विवरमन्वैच्छं प्रवेष्टुं व्रीहयाऽन्वितः ॥ ५
 युधिष्ठिरमयागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
 असादुर्मथितं तस्मै बद्धांश्चास्माक्यवेदयन् ॥ ६
 स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशं गतः ।
 युधिष्ठिरस्योपहृतः किन्तु दुःस्वमतः परम् ॥ ७
 ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ।
 तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैरेव जीवितम् ॥ ८
 प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ।
 श्रेयस्तद्भविता मम नैवंभूतस्य जीवितम् ॥ ९
 भवेद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात् ।
 प्राप्ताश्च पुण्यलोकाः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः ॥ १०
 यत्त्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ।
 इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान् ।
 आतरश्चैव मे सर्वे यान्त्वद्य स्वपुरं प्रति ॥ ११
 कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये ।
 दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ १२
 न ह्यहं संप्रयास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः ।
 शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तया ॥ १३
 'कामं रणशिरस्यद्य शत्रुभिर्वै विमानितः ।'
 स सुहृच्छोकदो जातः शत्रूणां हर्षवर्धनः ।
 वारणाहयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १४
 भीष्मद्रोणौ कृपद्रौणी विदुरः संजयस्तथा ।
 बाह्लीकः सौमदत्तिश्च ये चान्ये वृद्धसंमताः ॥ १५
 ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ।

किं मां वक्ष्यंति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहं ॥ १६
 रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि ।
 आत्मदोषात्परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् ॥ १७
 दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
 तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाऽहं मदगर्वितः ॥ १८
 अहो वत यथेदं मे कष्टं दुश्चरितं कृतम् ।
 स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽसि संशयम् ॥ १९
 तस्मात्प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितम् ।
 चेतयानो हि को जीवेत्कुञ्जान्छत्रभिरुद्धतः ॥ २०
 शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः ।
 पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमवेक्षितः ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथाब्रवीत् ।
 दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २२
 प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव ।
 प्रज्ञाधि पृथिवीं स्त्रीतां कर्णसौबलपालिताम् ॥ २३
 आदुर्नपालय विसृज्य मरुतो वृत्रहा यथा ।
 बान्धवाश्चोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ २४
 ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः ।
 बन्धूनां सुहृदां चैव भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २५
 ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणान्यथा ।
 गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २६
 नन्दयन्सुहृदः सर्वाञ्चात्रवांश्चावभर्त्सयन् ।
 कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २७
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत् ।
 अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च ॥ २८
 सगद्गदमिदं वाक्यं आतरं ज्येष्ठमात्मनः ।
 प्रसीदेत्यपतद्भूमौ दूयमानेन चेतसा ॥ २९
 दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन् ।
 उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ॥ ३०
 विदीर्यैत्सकला भूमिर्द्यौश्चापि शकलीभवेत् ।
 रविरात्मप्रभां जह्यात्सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ ३१

एवंभूतस्य जीवितं न श्रेय इति संबन्धः ॥ ९ ॥ श्रेणि-
 मुख्याः शिरसिपञ्चातमुख्याः प्रकृतय इत्यर्थः ॥ १६ ॥

विसृज्य सर्वविश्वासे यथा स्यात्तथा ॥ २४ ॥ कर्णं चैनं परिष्व-
 ज्येति ध. पाठः ॥ २७ ॥

वायुः शैथ्यमथो जह्याद्विमवांश्च हिमं त्यजेत् ।
 शुभेचोयं समुद्रेषु वदिरप्युष्णतां त्यजेत् ॥ ३२
 न चाहं त्वद्वते राजन्प्रशासेयं वसुधराम् ।
 पुनःपुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३३
 'शत्रूणां शोककद्राजन्सुहृदां शोकनाशनः ।'
 त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः ॥ ३४
 एवमुक्त्वा स राजानं सुखं प्ररुद ह ।
 पादौ संस्पृश्य मानाहौ आतुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ३५
 तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनमुयोधनौ ।
 अभिगम्य व्यथाविष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत ॥ ३६
 विषीदथः किं कौरव्यौ बालिश्यात्प्राकृताविव ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

कर्णेन बहुधा प्रार्थनेषु दुर्योधनेन प्रायोपवेशाभ्यवसायादपरावर्तनम् ॥ १ ॥

कर्ण उवाच ।
 राजभ्यावगच्छामि तवैव लघुसत्त्वताम् ।
 'अल्पत्वं च तथा बुद्धेः कार्याणामविवेकिताम्' ॥ १
 किमत्र चित्रं धर्मज्ञ मोक्षितः पाण्डवैरसि ।
 सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ २
 सेनाजीविश्च कौरव्य तथा विषयवासिभिः ।
 अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियम् ॥ ३
 प्रायः प्रधानाः पुरुषाः क्षोभयित्वाऽरिवाहिनीम् ।
 निगृह्यन्ते च युद्धेषु मोक्ष्यन्ते च स्वसैनिकैः ॥ ४
 सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये सन्ति मानवाः ।
 तैः संगम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ॥ ५
 यद्येवं पाण्डवै राजन्भवद्विषयवासिभिः ।
 यदृच्छया मोक्षितोऽसि तत्र का परिदेवना ॥ ६
 न चैतत्साधु यद्राजन्याण्डवास्त्वां नृपोत्तमम् ।
 स्वसेनया संभयान्तं नानुयान्ति स्म पृष्ठतः ॥ ७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

न शोकः शोचमानस्य विनिवर्तेत कर्हिचित् ॥ ३७
 यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।
 सामर्थ्यं किं ततः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः ॥ ३८
 धृतिं गृहीतं मा शत्रून्शोचन्तौ नन्दयिष्यथः ।
 कर्तव्यं हि कृतं राजन्पाण्डवैस्तव मोक्षणम् ॥ ३९
 नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ।
 पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः ४०
 नार्हस्येवंगते मन्युं कर्तुं प्राकृतवत्स्वयम् ।
 विषण्णास्तव सोदर्यास्त्वधि प्रायं समास्थिते ॥ ४१
 'तदलं दुःखितानेतान्कर्तुं सर्वान्नराधिप ।'
 उत्तिष्ठ ब्रज भद्रं ते समाश्वासय सोदरान् ॥ ४२

शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ।
 भवतस्ते सभायां वै प्रेक्ष्यतां पूर्वमागताः ॥ ८
 पाण्डवेयानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ।
 सत्त्वस्थान्याण्डवान्पश्य न ते प्रायमुयाविशन् ॥ ९
 'तदलं ते महाबाहो विषादं कर्तुमीदृशम् ।'
 उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ १०
 अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः ।
 प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ ११
 मद्वाक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि ।
 स्वास्यामीह भवत्पादौ शुश्रूषन्नरिमर्दन ॥ १२
 नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभः ।
 प्रायोपविष्टस्तु तथा राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ १४

पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

भवतस्ते सभायां वै इति श्रुत्वा पाठः ॥ ८ ॥ एकपञ्चाशदधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

हिमवांश्च परित्यजेत् इति श्रुत्वा पाठः ॥ ३२ ॥ यदि शोकेन व्यसनं नश्येत्तर्हि स कर्तव्यः ननु तत्त-
 थास्ति मतः शोको न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

विपश्चादधिकद्विस्ततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

शकुन्यादिभिर्बहुधा परिसाधनेन दुर्योधनेन प्रायोपवेशनिश्चयादनिवर्तने पातालवासिभिर्देवैस्तदावस्थमात्रं
जपहोमादिना कृत्वासर्जनम् ॥ १ ॥ तथा कृत्वा प्रायोपविष्टस्य दुर्योधनस्य पातालप्रत्यागमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।

उवाच सान्त्वयन् राजाञ्चकुनिः सौबलस्तदा ॥ १

सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ।

मया हतां श्रियं स्फीतां तां मोहादपहासि किम् ॥ २

त्वमबुद्ध्या नृपवर प्राणानुत्सृष्टुमिच्छसि ।

अद्य वाऽप्यवगच्छामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ॥ ३

यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न नियच्छति ।

स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ॥ ४

अतिभीरुं मृदुं क्लीबं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् ।

व्यसनाद्विषयाक्रान्तं न भजन्ति नृपं श्रिताः ॥ ५

सत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं भवेत् ।

मा कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ६

यत्र हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः ।

तत्र शोचसि राजेन्द्र विपरीतमिदं तव ॥ ७

प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं स्मर ।

प्रयच्छ राज्यं पार्थानां यशो धर्ममवाप्नुहि ।

क्रियामेतां समाज्ञाय कृतघ्नो न भविष्यसि ॥ ८

सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् ।

पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुखमवाप्स्यसि ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमेक्ष्य च ।

पादयोः पतितं वीरं विकृतं आतृसौहृदात् ॥ १०

बाहुभ्यां साधुजाताभ्यां दुःशासनमरिंदमम् ।

उत्थाप्य संपरिष्वज्य प्रीत्याऽजिघ्रत मूर्धनि ॥ ११

कर्णसौबलयोश्चापि संश्रुत्य वचनान्यसौ ।

निर्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।

ब्रीडयाऽभिपरीतात्मा नैराश्वमगमत्परम् ॥ १२

सुहृदां चैव तच्छ्रुत्वा समन्युरिदमब्रवीत् ।

न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया ॥ १३

नैव भोमैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत ।

निश्चितेयं मम मतिः स्थिता प्रायोपवेशने ॥ १४

गच्छध्वं नगरं सर्वे पूज्याश्च गुरवो मम ।

त एवमुक्ताः प्रत्यूच राजानमरिर्मर्दनम् ॥ १५

या गतिस्तव राजेन्द्र साऽस्माकमपि भारत ।

कथं वा संप्रवेक्ष्यामस्त्वद्विहीनाः पुरं वयम् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

स सुहृद्भिरमात्यैश्च भातृभिः स्वजनेन च ।

बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न व्यचाल्यत ॥ १७

दर्मास्तरणमास्तीर्य निश्चयाद्भूतराष्ट्रजः ।

संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतले समुपस्थितः ॥ १८

कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः ।

वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाम्यया ॥ १९

मनसोपचितिं कृत्वा निरस्य च बहिःक्रियाः ।

‘तस्यै प्रायोपवेशेऽथ मतिं कृत्वा सुनिश्चयाम्’ ॥ २०

अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्या दैतेयदानवाः ।

पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्विनिर्जिताः ॥ २१

ते स्वपक्षक्षयं तं तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ।

आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसंभवम् ॥ २२

बृहस्पत्युशनोक्तैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ।

दैन्यवान् । धर्मेण धनेन सौख्येन वा न मम कर्तव्यमिति संबन्धः । धर्मधनभ्यां यत्सौख्यं तेन वा ॥ १३ ॥ मा विहन्यत मम संकल्पं मा नाशय ॥ १४ ॥ वाग्यतो मौनी ॥ १५ ॥ मनसा उप समीपे चित्तिं दाशयै काष्ठसंख्यं कृत्वा संकल्प्य अवश्यं मर्त्यमिति निश्चिन्त्येत्यर्थः । बहिःक्रियाः ज्ञानपानायाः ॥ २० ॥ वैतानसंभवमन्त्रिविस्तारसाध्यं नवकुण्ड्यादिविधानम् ॥ २२ ॥

पार्थं मृत्पात्रम् । आममपक्कम् ॥ ४ ॥ क्लीबं सामर्थ्यहीनम् । दीर्घसूत्रं चिरकारिणम् । प्रमादिनमनवहितम् । व्यसनात् द्युतपानमृगयादिरुपात् । विषयैः रुपादिभिराक्रान्तम् । खं तु तेषां मध्ये प्रमादी विषयाक्रान्तयेति भावः ॥ ५ ॥ पार्थैः कृतं मा नाशयेति संबन्धः ॥ ६ ॥ आत्मानं शरीरं मा त्यज ॥ ८ ॥ विकृतं म्लानम् ॥ १० ॥ निर्वेदं जीविते वैराग्यम् । नैराश्र्यं राज्यलाभे इति शेषः ॥ १२ ॥ समन्युः

अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याश्चौपनिषदाः क्रियाः ।
 मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा समवर्तयन् ॥ २३
 जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत्सुसमाहिताः ।
 ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः सुदृढव्रताः ॥ २४
 'अथर्ववो दानवानां कर्म प्रावर्तयन्ततः ॥' २५
 कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा महाद्भुता ।
 कृत्वा समुत्थिता राजर्निक करोमीति चाब्रवीत् २६
 आहुर्देत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
 प्रायोपविष्टं राजानं धार्तराष्ट्रमिहानय ॥ २७

तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्वा प्रययौ तदा ।
 निमेषादगमन्वापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २८
 समादाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् ।
 दानवानां मुहूर्ताच्च पुरतस्तं न्यवेदयत् ॥ २९
 तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ संगत्य दानवाः ।
 बहृष्टमनसः सर्वे किञ्चिदुत्फुल्ललोचनाः ॥ ३०
 'दृढमेनं परिष्वज्य दृष्ट्वा च कुशलं तदा ।'
 साभिमानमिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि धोषयात्रापर्वणि द्विपञ्चाशदधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

त्रिपञ्चाशदधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

पाताळवासिभिर्देवैस्त्वद्वन्द्वैर्दुर्योधनं प्रति हेतुपन्यासपूर्वकं प्रायोपवेशनिश्चयश्चिवर्तनम् ॥ १ ॥ पुनः कृत्वा दुर्योधनस्य पूर्वस्थानं प्रत्यागमनम् ॥ २ ॥ परेषुः कर्णोदिप्रार्थनया दुर्योधनेन सर्वैः सह स्वपुरं प्रत्यागमनम् ॥ ३ ॥

दानवा ऊचुः ।
 भोः सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्बह ।
 शूरैः परिहृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १
 अकार्षीः साहसमिदं कस्मात्प्रायोपवेशनम् ।
 आत्मत्यागी ह्यधो याति वाच्यतां चायशस्करीम् ॥
 न हि कार्यविरुद्धेषु बहुपापेषु कर्मसु ।
 मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ २
 नियन्त्रेणां मतिं राजन्धर्मार्थसुखनाशिनीम् ।
 यशःप्रतापवीर्यभीं शत्रूणां हर्षवर्धनीम् ॥ ४
 श्रूयतां तु प्रभो तत्त्वं दिव्यतां चात्मनो नृप ।
 निर्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥ ५
 पुरा त्वं तपसाऽस्माभिर्लब्धो राजन्महेश्वरात् ।
 पूर्वकायश्च ते सर्वो निर्मितो वज्रसंचयैः ॥ ६
 अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधःकायश्च तेऽनघ ।
 कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतस्त्रीमनोहरः ॥ ७
 एवमीश्वरसंयुक्तस्तव देहो नृपोरम ।

देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ॥ ८
 क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
 दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९
 तदलं ते विषादेन भयं तव न विद्यते ।
 सहायार्थं च ते वीराः संभूता भुवि दानवाः ॥ १०
 भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।
 यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ११
 नैव पुत्रान्न च आदन्न पिदन्न च बान्धवान् ।
 नैव शिष्याश्च च ज्ञातीश्च बालान्स्थविरान्न च ।
 युधि संग्रहरिष्यन्तो मोक्षयन्ति कुरुसत्तम ॥ १२
 निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ।
 ग्रहरिष्यन्ति बन्धुभ्यः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः ॥ १३
 दृष्ट्वाः पुरुषशार्दूलाः कलुषीकृतमानसाः ।
 अनभिज्ञातमूलाश्च दैवाश्च विधिनिर्मितात् ।
 व्याभाषमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥
 सर्वे शस्त्रास्त्रभोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः ।

उपनिषदि आरण्यके प्रोक्ताः औपनिषदाः । समवर्तयन् संश्रवर्तयन् दैतेयदानवा इति पूर्वेण संबन्धः ॥ २३ ॥ कृत्वा आङ्गा-
 करी देवता ॥ २६ ॥ द्विपञ्चाशदधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः २५२
 कार्यविरुद्धेषु शत्रुजयविरुद्धेषु । पापेषु आत्महत्यादिषु
 ॥ ३ ॥ नियच्छ स्वजेलस्यैः ॥ ४ ॥ पूर्वकायः नामेरुपरि

॥ ६ ॥ घृणां कृपा ॥ ११ ॥ अन्तरात्मनि चित्ते समाक्रान्ते
 दानवैरेव ॥ १३ ॥ दैवादृष्ट्यात् । विधिनिर्मितात् पूर्वकर्मकृ-
 तात् । अविज्ञानविमूढाश्चेति ज्ञ. पाठः । अविज्ञानं कार्याकार्य-
 विज्ञानाभावस्तेन विमूढा । न विमोक्ष्यसे इति व्याभाषमाणाः
 विरुद्धमाभाषन्तः ॥ १४ ॥

स्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १५
 तेपि पञ्च महात्मानः प्रतियोत्सन्ति पाण्डवाः ।
 बधं चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महाबलाः ॥ १६
 दैत्यरक्षोगणाश्चैव संभूताः क्षत्रयोनिषु ।
 योत्स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ॥ १७
 गदाभिर्मुसलैः शूलैः शस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ।
 'प्रहरिष्यन्ति ते वीरास्तवारिषु महाबलाः ॥' १८
 यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसंभवम् ।
 तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै ॥ १९
 हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः ।
 तद्वै संस्मरन्वीर योत्स्यते केशवार्जुनौ ॥ २०
 स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थ विजेष्यति ।
 कर्णः प्रहरतांश्रेष्ठः सर्वांश्चारीन्महारथः ॥ २१
 ज्ञात्वैतच्छ्राना वज्री रक्षार्थं सव्यसाचिनः ।
 कुण्डले कवचं चैव कर्णस्यापहरिष्यति ॥ २२
 तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ।
 नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति ।
 प्रख्यातास्तेऽर्जुन वीरं युधि हिंस्यन्ति मा शुचः ॥ २३
 असपत्ना त्वया हीर्यं भोक्तव्या वसुधा नृप ।
 मा विषादं गमस्तस्माच्चैतच्चयुपपद्यते ॥ २४
 विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव ।
 गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्या कथंचन ।
 त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानां च पाण्डवाः ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम् ।
 समाश्वास्य च दुर्धर्षं पुत्रवद्दानवर्षभाः ॥ २६
 स्थिरां कृत्वा बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च भारत ।
 गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमाप्नुहि चेत्यथ ॥ २७
 तैर्विष्टुष्टं महाबाहुं कृत्या सैवानयत्पुरः ।
 तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् ॥ २८
 प्रतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्या समभिपूज्य च ।
 अनुज्ञाता च राज्ञा सा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९

गतायामथ तस्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
 स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत ॥ ३०
 'संमृश्य तानि वाक्यानि दानवोक्तानि दुर्मतेः ।'
 विजेष्यामि रणे पाण्डूनिति चास्याभवन्मतिः ॥ ३१
 कर्णं संशप्तकांश्चैव पार्थस्याभिप्रयातिनः ।
 अमन्यत वधे युक्तान्समर्थान् सुयोधनः ॥ ३२
 एवमाशा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
 विनिर्जये पाण्डवानामभवद्भरतर्षभ ॥ ३३
 कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्थान्तरात्मना ।
 अर्जुनस्य वधे कूरां करोति स तदा मतिम् ॥ ३४
 संशप्तकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतसः ।
 रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फाल्गुनस्य वधैषिणः ॥ ३५
 भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतसः ।
 न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तोऽभवन्तदा ॥ ३६
 न चाचक्षे कसैचिदेतद्राजा सुयोधनः ।
 'कृत्ययाऽऽनाय्यकथितं यदस्य निशि दानवैः' ॥
 दुर्योधनं निशान्ते च कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ।
 सयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्वचः ॥ ३८
 न भृतो जयते शत्रून्नीवन्मद्राणि पश्यति ।
 भृतस्य मद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः ॥ ३९
 न कालोऽद्य विषादस्य भयस्य मरणस्य वा ।
 परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां स महाभुजः ॥ ४०
 उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन् ।
 शत्रून्प्रताप्य वीर्येण स कथं मर्तुमर्हसि ॥ ४१
 अथवा ते भयं जातं दृष्ट्वाऽर्जुनपराक्रमम् ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ४२
 गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ।
 आनयिष्याम्यहं पार्थान्वशं तव जनाधिप ॥ ४३
 एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा ।
 प्रणिपातेन चाप्येषामुदतिष्ठत्सुयोधनः ॥ ४४
 दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ।
 ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीम् ।

विक्रमे शत्रुजये । शौण्डीरः समर्थः ॥ २९ ॥ जयमाप्नुहि
 चेत्युक्तेति शेषः । अथ तैर्विष्टुष्टमिति संबन्धः ॥ २७ ॥

अन्तरात्मना मनसा ॥ ३४ ॥ पाण्डुपुत्राणां सुपरीति शेषः
 ॥ ३६ ॥ एषां दुःशासनादीनाम् ॥ ४४ ॥

रथनागाश्चकलिलां पदातिजनसंकुलाम् ॥ ४५
 गङ्गायमतिमा चास्य प्रयाणे शुशुभे चमूः ॥ ४६
 श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः ।
 रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव संकुला ॥ ४७
 व्यपेताभ्रघने काले धौरिवासीतु शारदी ।
 'हंसपङ्क्तिमकीर्णा अमत्सारसशोभिता ॥' ४८
 जयाशीभिर्द्विजेन्द्रैः स स्तूयमानोऽधिराजवत् ।
 गृहभञ्जलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ४९

सुयोधनो यथावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् ।
 कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौबलेन च देविना ॥ ५०
 दुःशासनादयश्चास्य आतरः सर्व एव ते ।
 भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाह्लिकः ॥ ५१
 रथैर्नानाविधाकारैर्हथैर्गजवरैस्तथा ।
 प्रयान्तं नृपसिंहं तमनुजग्मुः कुरुद्वहाः ॥ ५२
 'महृष्टमनसः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ॥'
 कालेनाल्पेन राजेन्द्र स्वपुरं विविशुस्तदा ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि धोषयात्रापूर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

भीष्मेण दुर्योधनं प्रति पाण्डवप्रशंसनपूर्वकं तैः सह सन्धिविधानम् ॥ १ ॥ तथा कर्णस्य गह्वणम् ॥ २ ॥ दुर्योधन-
 लुमत्या कर्णेन द्वितीयजयाय निर्गमनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।
 एवं गतेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
 धार्तराष्ट्रा महेष्वासाः किमकुर्वत सत्तमाः ॥ १
 कर्णो वैकर्तनश्चैव शकुनिश्च महाबलः ।
 भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं गतेषु पार्थेषु विष्टे च सुयोधने ।
 आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ।
 भीष्मोऽब्रवीन्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ ३
 उक्तं ताव मया पूर्वं गच्छतस्ते तपोवनम् ।
 बचनं ते न रुचितं मम तन्न कृतं च ते ॥ ४
 ततः प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्वलात् ।
 मोक्षितश्चासि धर्मज्ञैः पाण्डवैर्न च लज्जसे ॥ ५
 प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशांपते ।
 मृतपुत्रोऽपयाद्भीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् ॥ ६
 क्रोशतस्तव राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ।
 'व्यपायात्पृष्ठतस्तस्मात्प्रेक्षमाणः पुनःपुनः ॥' ७
 दृष्ट्वास्ते विक्रमथैव पाण्डवानां महात्मनाम् ।

कर्णस्य च महाबाहो मृतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ८
 न चापि पादभाकर्णः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 धनुर्वेदे च शौर्ये च धर्मे वा धर्मवत्सल ॥ ९
 तस्मादहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तैर्महात्मभिः ।
 सन्धिं सन्धिविदांश्चेष्ट कुलस्यास्य विदुद्वये ॥ १०
 एवमुक्तश्च भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 महस्य सहसा राजन्विप्रतस्ये ससौबलः ॥ ११
 तं तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासनादयः ।
 अनुजग्मुर्महेष्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ १२
 तांस्तु संप्रस्थितान्दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
 लज्जया व्रीडितो राजञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १३
 गते भीष्मे महाराज धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 पुनरागम्य तं देशममच्यत मन्त्रिभिः ॥ १४
 किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते ।
 कथं च सुकृतं तत्स्यान्मभ्यामास भारत ॥ १५
 [कर्ण उवाच ।
 दुर्योधन निबोधेदं यस्यां वक्ष्यामि कौरव ।
 भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ॥ १६]

व्यपेतः अभ्रघनः मेघविस्तारो यस्मिन् शारदीत्यर्थः ॥ ४८ ॥
 अधिराजा सार्वभौमो बुधिष्ठिरस्तद्वत् ॥ ४९ ॥ देविना मृत-
 रत्नेन ॥ ५० ॥ त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

अपयात् अपयात् पलायितः ॥ ६ ॥ सन्धि क्षमं युक्तं
 मन्ये ॥ १० ॥ मञ्जयामोऽयं यद्विदितमिति श. घ. पाठः
 ॥ १५ ॥

त्वद्वेषाच्च महाबाहो मामपि द्वेष्टुमर्हति ।
 विगर्हते च मां नित्यं त्वत्समीपे नरेश्वर ॥ १७
 सोऽहं भीष्मवचस्तद्वै न मृष्यामीह भारत ।
 त्वत्समक्षं यदुक्तं च भीष्मेणामित्रकर्शन ॥ १८
 पाण्डवानां यशो राजस्तव निन्दां च भारत ।
 अनुजानीहि मां राजन्समृत्यबलवाहनम् ॥ १९
 जेष्यामि पृथिवीं राजन्सशैलवनकाननाम् ।
 जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः ॥ २०
 तामहं ते विजेष्यामि एक एव न संशयः ।
 संपश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरुकुलावमः ॥ २१
 अनिन्यं निन्दते यो हि अप्रशंसं प्रशंसति ।
 स पश्यतु बलं मेऽद्य आत्मानं तु विगर्हतु ॥ २२
 अनुजानीहि मां राजन्श्रुवो हि विजयस्तव ।

प्रतिजानामि ते सत्यं राजन्नायुधमालभे ॥ २३
 तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन्कर्णस्य भरतर्षभ ।
 प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ॥ २४
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि यस्य मे त्वं महाबलः ।
 हितेषु वर्तसे नित्यं सफलं जन्म चाद्य मे ॥ २५
 यदा च मन्यसे वीर सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
 तदा निर्गच्छ भद्रं ते ह्यनुशाधि च मामिति ॥ २६
 एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
 सर्वमाज्ञापयामास प्रायात्रिकमरिदम् ॥ २७
 प्रययौ च महेष्वासो नक्षत्रे शुभदैवते ।
 शुभेतिथौ मुहूर्ते च पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २८
 मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजितः ।
 नादयत्रयघोषेण त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

दिग्दिग्जयार्थं गतेन कर्णेन सकलराजवशीकरणपूर्वकं पुनर्हास्तिनपुरं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः कर्णो महेष्वासो बलेन महता वृतः ।
 नृपदस्य पुरं स्म्यं सरोध भरतर्षभ ॥ १
 युद्धेन महता चैनं चक्रे वीरं वशानुगम् ।
 सुवर्णं रजतं चापि रत्नानि विविधानि च ।
 करं च दापयामास नृपदं नृपसत्तम ॥ २
 तं विनिर्जित्य राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ।
 तान्सर्वान्वशगांश्चक्रे करं चैनानदापयत् ॥ ३
 अथोत्तरां दिशं गत्वा वक्षे चक्रे नराधिपान् ।
 भगदत्तं च निर्जित्य राधेयो गिरिमारुहत् ॥ ४
 हिमवन्तं महाशैलं युध्यमानश्च शत्रुभिः ।
 प्रययौ च दिशः सर्वांश्चपतीन्वशमानयत् ॥ ५
 स हैमवतिकाञ्जित्वा करं सर्वानदापयत् ।
 नेपालविषये ये च राजानस्तानवाजयत् ॥ ६

अवतीर्य ततः शैलात्पूर्वां दिशमभिद्रुतः ।
 अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च शुण्डिकान्मिथिलानथ ॥ ७
 मागधान्कर्कषण्डांश्च निवेश्य विषयेऽऽत्मनः ।
 आवशीरांश्च योध्यांश्च अहिक्षत्रांश्च सोऽजयत् ॥ ८
 पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथाऽगमत् ॥ ९
 वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलां मृत्तिकावतीम् ।
 मोहनं पत्तनं चैव त्रिपुरीं कोसलां तथा ॥ १०
 एतान्सर्वान्विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ।
 दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जित्वा महारथान् ।
 रुक्मिणं दाक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः ॥ ११
 स युद्धं तुमुलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सूतजम् ।
 प्रीतोऽसि तव राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ॥ १२
 न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां ममपालयम् ।
 प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि ॥ १३

चतुष्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

शुण्डिकान्मिथिलानिति ख. पाठः ॥ ७ ॥ प्रतिज्ञां क्षत्रधर्मं सप्तपालयं पालितवानसि । क्षत्रधर्मवैकृत्यैव त्वया सह युद्धं

प्रायात्रिकं प्रवातुं राज्ञोऽपेक्षितं शक्रदापणवीध्यादि ॥ २७ ॥
 मङ्गलैः मङ्गलद्वयैः सुगन्धतैलादिभिः स्नातः । शुभैर्वाराजना-
 दिभिः प्रययौ इति संबन्धः ॥ २९ ॥

समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्ड्यं शैलं च सौगमत् ॥ १४
 स केवलं रणे चैव नीलं चापि महीपतिम् ।
 षेणुदारिसुतं चैव ये चान्ये नृपसत्तमाः ।
 दक्षिणस्यां दिशि नृपान्करान्सर्वानदापयत् ॥ १५
 शैशुपालं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनन्दनः ।
 पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन्वशे चक्रे महाबलः ॥ १६
 आवन्त्यांश्च वशे कृत्वा साम्राज्यं भरतर्षभ ।
 दृष्टिभिः सह संगम्य पश्चिमामपि निर्जयत् ॥ १७
 वारुणीं दिशमागम्य यावन्तान्बर्बरांस्तथा ।
 नृपान्पश्चिमभूमिस्थान्दापयामास वै करान् ॥ १८
 विजित्य पृथिवीं सर्वां सपूर्वापरदक्षिणाम् ।
 सम्लेच्छाटविक्रान्तीरः सपर्वतनिवासिनः ॥ १९
 भद्रात्रोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ।
 गणान्सर्वान्विनिर्जित्य नीतिकृत्पुहसन्निव ॥ २०
 शशकान्यवनान्श्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः ।
 नम्रजित्प्रमुखांश्चैव गणाञ्जित्वा महारथान् ॥ २१
 एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महारथः ।
 विजित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाहयमागमत् ॥ २२
 तमागतं महेष्वासं धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
 शत्रुद्रुह्य महाराज सभ्रातृपितृबान्धवः ॥ २३
 अर्चयामास विधिना कर्णमाहवशोभिनम् ।
 आश्रावयच्च तत्कर्म ग्रीयमाणो जनेश्वरः ॥ २४
 यक्ष भीष्मान् च द्रोणाञ्च कृपाञ्च च बाह्लिकात् ।

प्राप्तवानसि भद्रं ते त्वत्तः प्राप्तं मया हि तत् ॥ २५
 बहुना च किमुक्तेन शृणु कर्ण वचो मम ।
 सनाथोसि महाबाहो त्वया नाथेन सत्तम ॥ २६
 न हि ते पाण्डवाः सर्वे कलामर्हन्ति षोडशीम् ।
 अन्ये वा पुरुषव्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिताः ॥ २७
 स भवान्धृतराष्ट्रं तं गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
 पश्य कर्ण महेष्वास अदितिं वज्रभृद्यथा ॥ २८
 ततो हलहलाशब्दः प्रादुरासीद्विशपते ।
 हाहाकाराश्च बहवो नगरे नागसाहये ॥ २९
 केचिदेनं प्रशंसन्ति निन्दन्ति स्म तथा परे ।
 तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ॥ ३०
 एवं विजित्य राजेन्द्र कर्णः शस्त्रभृतांवरः ।
 सपर्वतवनाकाशां ससमुद्रां सनिष्कुटाम् ॥ ३१
 देशैरुच्चावचैः पूर्णो यत्तनैर्नगरैरपि ।
 द्वीपैश्चानूपसंपूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ३२
 कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान् ।
 अक्षयं धनमादाय सूतजो नृपमभ्ययात् ॥ ३३
 प्रविश्य च गृहं राजन्नभ्यन्तरमरिंदम ।
 गान्धारीसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददर्श सः ॥ ३४
 पुत्रवच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित् ।
 धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य श्रेण्या चापि विसर्जितः ॥ ३५
 तदाप्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौबलः ।
 जानाते निर्जितान्पार्थान्कर्णेन युधि भारत ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

दुर्योधनेन राजसूययाजनं प्रार्थितेर्ब्राह्मणेर्हर्तृक्या तन्निवेदनपूर्वकं तं प्रति यज्ञान्तरकरणनियोजनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

जित्वा तु पृथिवीं राजन्सूतपुत्रो जनाधिप ।

अम्रवीत्परवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वचः ॥ १

दुर्योधन निबोधेदं यस्मां वक्ष्यामि कौरव ।

कृतं न त्वज्जिगीषवेति भावः ॥ १३ ॥ शैलं श्रीशैलम् ॥ १४ ॥

आग्नेयान्मालवानिति ख. पाठः ॥ २० ॥ तत्कर्म कर्णविजयं

पुरे उल्लोपयामास ॥ २४ ॥ अभ्युदितेभ्योपि उदिताः श्रेष्ठ-

श्रुत्वा वाचं तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिंदम ॥ २

तवाद्य पृथिवी वीर निःसपत्ना नृपोत्तम ।

तां पालय यथा शक्नो हतशत्रुर्महामनाः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

तमाः ॥ २७ ॥ आकाशः पर्वतवदशोऽन्तरालम् । सखायुत्प-

त्तिभूमिभित्तयः ॥ ३१ ॥ अन्तं सर्वतो जलं देन संपूर्णैः

॥ ३२ ॥ पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाऽब्रवीत्पुनः ।
 न किंचिदुलं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ ४
 सहायश्चानुरक्तश्च मदर्थं च समुद्यतः ।
 अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु यथातथम् ॥ ५
 राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं तदा ।
 मम स्पृहा समुत्पन्ना तां संपादय सूतज ॥ ६
 एवमुक्तस्ततः कर्णेन राजानमिदमब्रवीत् ।
 तवाद्य पृथिवीपाला वदयाः सर्वे नृपोचम ॥ ७
 आहूयन्तां द्विजवराः संभाराश्च यथाविधि ।
 संभ्रियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ ८
 ऋत्विजश्च समाहूता यथोक्तं वेदपारगाः ।
 क्रियां कुर्वन्तु ते राजन्यथाशास्त्रमरिंदम ॥ ९
 बहन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः ।
 प्रवर्ततां महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥ १०
 एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशांपते ।
 पुरोहितं समानाय्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ११
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम् ।
 आहरस्व यथाशास्त्रं यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ १२
 स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजसत्तमः ॥ १३
 'ब्राह्मणैः सहितो राजन्ये तत्रासन्समागताः'
 न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ।
 आहर्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोचम ॥ १४
 दीर्घायुर्जीवति च ते धृतराष्ट्रः पिता नृप ।

अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम ॥ १५
 अस्ति त्वन्यन्महत्सत्रं राजसूयसमं प्रभो ।
 तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम ॥ १६
 य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ।
 ते करान्संग्रह्यन्तु सुवर्णं च कृताकृतम् ॥ १७
 तेन ते क्रियतामद्य लाङ्गलं नृपसत्तम ।
 यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन भारत ॥ १८
 तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
 प्रवर्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः ॥ १९
 एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ।
 एतेन नेष्टवान्कश्चिद्वेदे विष्णुं पुरातनम् ॥ २०
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धत्येष महाक्रतुः ।
 अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत ॥ २१
 निर्विघ्नश्च भवत्येष सफला स्यात्स्पृहा तव ।
 'तस्मादेष महाबाहो तव यज्ञः प्रवर्तताम् ॥' २२
 एवमुक्तस्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
 कर्णं च सौबलं चैव आहूयैवेदमब्रवीत् ॥ २३
 रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः ।
 रोचते यदि शुष्माकं तस्मात्प्रवृत्त माचिरम् ॥ २४
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथेत्युचुरनराधिपम् ।
 संदिदेश ततो राजा व्यापारस्थान्यथाक्रमम् ॥ २५
 हलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः ।
 यथोक्तं च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्वं यथाक्रमम् ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि शोषयाश्रपर्वणि षट्षष्ठांशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

दुर्योधनेन यज्ञसमार्षणानन्तरं सबहुमानं प्रादुर्गिकविप्रनृपेप्रपन्नपूर्वकं निजनगरप्रवेशनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तु शिल्पिनः सर्वे कृतमूर्चुरनराधिपम् ।
 विदुरश्च महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १
 सज्जं क्रतुवरं राजन्कालप्राप्तं च भारत ।
 सौवर्णं च कृतं सर्वं लाङ्गलं च महाधनम् ॥ २

एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धृतराष्ट्रो विशांपते ।
 आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्तनम् ॥ ३
 ततः प्रवृत्ते यज्ञः प्रभूतार्थः सुसंस्कृतः ।
 दीक्षितश्चापि गान्धारिर्धथाशास्त्रं यथाक्रमम् ॥ ४
 ग्रह्यो धृतराष्ट्रश्च विदुरश्च महायशः ।

कृतं घटितमलंकारादिरूपम् । अकृतमन्यत् ॥ १७ ॥
 व्यापारस्थान् शिल्पिनः ॥ २५ ॥

षट्षष्ठांशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ५
 निमग्नार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् ।
 पार्थिवानां च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ॥ ६
 ते प्रयाता यथोद्दिष्टा दूतास्त्वरितवाहनाः ।
 तत्र कञ्चित्प्रयान्तं तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ ७
 गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पाण्डवान्वापयूषणान् ।
 निमग्नय यथान्धायं विप्रांस्तस्मिन्वने तदा ॥ ८
 स गत्वा पाण्डवान्सर्वानुवाचाभिप्रणम्य च ।
 दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ९
 स्ववीर्यार्जितमथौघमवाप्य कुरुसत्तमः ।
 तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः ॥ १०
 अहं तु प्रेषितो राजन्कौरवेण महात्मना ।
 आमन्त्रयति वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 मनोभिलषितं राज्ञस्तं क्रतुं द्रष्टुमर्हथ ॥ ११
 ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम् ।
 अब्रवीन्नृपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः ।
 यजते क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्तिवर्धनः ॥ १२
 वयमप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथंचन ।
 समयः परिपाल्यो नो यावद्वर्षं त्रयोदशम् ॥ १३
 श्रुत्वैतद्भर्मा राजस्य भीमो वचनमब्रवीत् ।
 तदा तु नृपतिर्गन्ता धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १४
 अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तेऽग्नौ यदा तं पातयिष्यति ।

वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं रणसत्रे नराधिपः ॥ १५
 यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
 आगन्तारस्तदा सेति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ १६
 शेषास्तु पाण्डवा राजन्मैत्रोचुः किञ्चिदप्रियम् ।
 दूतश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १७
 अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः ।
 ब्राह्मणाश्च महाभाग धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १८
 ते त्वर्चिता यथाशास्त्रं यथाविधि यथाक्रमम् ।
 मुदा परमया युक्ताः प्रीताश्चापि नरेश्वराः ॥ १९
 धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्र संवृतः सर्वकौरवैः ।
 हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २०
 यथा सुखी जनः सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः ।
 तुष्येत्तु यज्ञसदने तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २१
 विदुरस्तु तदाज्ञाय सर्ववर्णानरिंदम ।
 यथा प्रमाणतो विद्वान्पूजयामास धर्मवित् ॥ २२
 भक्ष्यपेयान्नपानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः ।
 वासोभिविधिविधैश्चैव योजयामास हृष्टवत् ॥ २३
 कृत्वा ह्यवभृथं वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
 सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ।
 विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणां सहस्रशः ॥ २४
 विसृज्य च नृपान्सर्वान्भ्रातृभिः परिवारितः ।
 विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौबलैः ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि धोषयात्रापर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

दुर्योधनसभायां कर्मैर्नार्जुनवधप्रतिज्ञातम् ॥ १ ॥ चारमुत्तात्पाण्डवैस्तच्छ्रवणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 अविज्ञान्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्युतम् ।
 जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तमम् ॥ १
 लाजैश्चन्दनचूर्णैश्च विकीर्य च जनास्ततः ।
 ऊर्जुर्दिष्ट्या नृपाविभ्रः समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २

अपरे त्वनुवंस्तत्र वादिकास्तं महीपतिम् ।
 यौधिष्ठिरस्य यज्ञस्य न समो ह्येष ते क्रतुः ॥ ३
 नैव तस्य क्रतोरेष कलामर्हति षोडशीम् ।
 एवं तत्रानुवन्केचिद्वातिकास्तं जनेश्वरम् ॥ ४
 सुहृदस्त्वनुवंस्तत्र अति सर्वानयं क्रतुः ।

कर्णसौबलैः सौबलायैः ॥ २५ ॥ सप्तपञ्चाशदधिकद्विंश-
 ततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

भागवात् महेश्वरं भागवत् सहस्रशः । इति क. घ.

पाठः ॥ १ ॥ वादिकाः कृतानुवादिनो भूतविशेषाः । वातिका-
 लमिति श्र. पाठः । वातिकाः वातरोमोपहतचेतस उचित-
 भाषणानभिज्ञाः ॥ ३ ॥

‘भवर्तितो ह्ययं राज्ञा धार्तराष्ट्रेण धीमता ॥’ ५
 ययातिर्नहुषश्चापि मान्धाता भरतस्तथा ।
 क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः ॥ ६
 एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदां भरतर्षभ ।
 अविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः ॥ ७
 अभिवाद्य ततः पादान्मतापित्रोर्विशंपते ।
 भीष्मद्रोणकृपादीनां विदुरस्य च धीमतः ॥ ८
 अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृनन्दनः ।
 निषसादासने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ९
 तमुत्थाय महाराजं सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ।
 दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महाक्रतुः ॥ १०
 हतेषु युधि पार्थेण राजसूये तथा त्वया ।
 आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनः ॥ ११
 तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशः ॥ १२
 सत्यमेतत्त्वयोक्तं हि पाण्डवेषु दुरात्मसु ।
 निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ।
 राजसूये पुनर्वीर त्वमेवं वर्धयिष्यसि ॥ १३
 एवमुक्त्वा महाराज कर्णमाश्लिष्य भारत ।
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ॥ १४
 सोऽब्रवीत्कौरवांश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसत्तमः ।
 ‘राधेयसौबलादीन्वै धार्तराष्ट्रो महीपतिः ॥’ १५
 कदा तु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् ।
 निहत्य पाण्डवान्सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ १६
 तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
 पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १७
 कीलालजं न खादेयं करिष्ये चासुरव्रतम् ।
 नास्तीति नैव वक्ष्यामि थाचितो येन केनचित् ॥ १८

अथोत्कुष्टं महेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
 प्रतिज्ञाते फल्गुनस्य वधे कर्णेन संयुगे ॥ १९
 विजितांश्चाप्यमन्यन्त पाण्डवान्वृतराष्ट्रजाः ।
 ‘तदा प्रतिज्ञामारुह्य सूतपुत्रेण भाषिते ॥’ २०
 दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र विसृज्य नरपुङ्गवान् ।
 अविवेश गृहं श्रीमान्यथा चैत्ररथं प्रभुः ॥ २१
 तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वेष्मानि भारत ।
 ‘स्नानिस्नानि महाराज भीष्मद्रोणादयो नृपाः ॥’ २२
 पाण्डवाश्च महेष्वासा दूतवाक्यमचोदिताः ।
 चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त सुखं क्वचित् ॥ २३
 भूयश्च चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता ।
 प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति ॥ २४
 एतच्छ्रुत्वा धर्मसुतः समुद्विग्नो नराधिप ।
 ‘अधोमुखश्चिरं तस्यौ किं कार्यमिति चिन्तयन् ॥’
 अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम् ।
 अनुसरंश्च संलेशाञ्च शान्तिमुपजग्मिवान् ॥ २६
 तस्य चिन्तापरीतस्य बुद्धिर्जिज्ञे महात्मनः ।
 बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं द्वैतवनं वनम् ॥ २७
 धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुंधराम् ।
 भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा ॥ २८
 संगम्य सूतपुत्रेण कर्णेनाहवशोभिना ।
 ‘सततं प्रीयमाणो वै देविना सौबलेन च ॥’ २९
 दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो महीभृताम् ।
 पूजयामास विप्रेन्द्रान्क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ३०
 भ्रातृणां च भियं राजन्स चकार परंतपः ।
 निश्चित्य मनसा वीरो दत्तशुक्तफलं धनम् ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

समाप्तं च घोषयात्रापर्व ॥ १३ ॥

सभाजयिता पूजयिष्यामि ॥ ११ ॥ धावये परेणेति शेषः
 ॥ १७ ॥ कीलालजं मांसम् । असुरं सुरारहितं च व्रतं स्तुति-
 यमं करिष्ये । मयं मांसं च लक्ष्ये इत्यर्थः ॥ १८ ॥ उत्कुष्टं

वन = ५२

उच्चैः शब्दः कृतः ॥ १९ ॥ अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमो-
 ऽध्यायः ॥ २५८ ॥

(अथ सृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥ १४ ॥)

एकोनषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

पाण्डवनिहतभूयिष्ठैर्मृगैर्बुधिष्ठिरं प्रति स्वप्ने स्थानान्तरगमनेन स्वकुसलशोषीकरणप्रार्थना ॥ १ ॥ बुधिष्ठिरेण आचक्षु
स्वीयस्वप्नदर्शनकथनपूर्वकं पुनः काम्यकवचं प्रति गमनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।

दुर्योधनं मोक्षयित्वा पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।

किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः ।

स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्बाष्पकण्ठा बुधिष्ठिरम् ॥ २

तानब्रवीत्स राजेन्द्रो वेषमानान्कृताञ्जलीन् ।

श्रुत यद्वक्तुमासाः स्थ के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३

यवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन यशस्विना ।

प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा बुधिष्ठिरम् ॥ ४

वयं मृगा द्वैतवने हतशिष्टास्तु भारत ।

नोत्सीदेम महाराज क्रियतां वासपर्ययः ॥ ५

भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।

कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ६

बीजभूता वयं केचिदवशिष्टा महामते ।

विवर्धेमहि राजेन्द्र प्रसादात्ते बुधिष्ठिर ॥ ७

तान्वेषमानान्विब्रस्तान्वीजमात्रावशेषितान् ।

मृगान्दृष्ट्वा सुदुःखार्तो धर्मराजो बुधिष्ठिरः ॥ ८

तांस्तथेत्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः ।

यथा भवन्तो भ्रुवते करिष्यामि च तत्तथा ॥ ९

इत्येवं प्रतिबुद्धः स रात्र्यन्ते राजसत्तमः ।

अब्रवीत्सहितान्भ्रातृन्दयापन्नो मृगान्प्रति ॥ १०

उक्तो रात्रौ मृगैरस्मि स्वप्नान्ते हतशेषितैः ।

तनुभूताः स भद्रं ते दद्या नः क्रियतामिति ॥ ११

ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयाऽस्माभिर्वनौकसाम् ।

साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुङ्क्ष्महे ॥ १२

पुनर्वहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् ।

मरुभूमेः शिरःस्थानं दृणबिन्दुसरः प्रति ।

तत्रेमां वसतिं शिष्टां विहरन्तो रमेमहि ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं त्रययुधैर्मकोविदाः ॥ १४

ब्राह्मणैः सहिता राजन्ये च तत्र सहोषिताः ।

इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा ॥ १५

ते यात्वा सुसुखैर्मागैः स्वभैः शुचिजलान्वितैः ।

दृढशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तापसान्वितम् ॥ १६

निविशुस्ते स कौरव्या वृता विप्रर्षमैस्तदा ।

तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मृगस्वप्नोद्भवपर्वणि एकोनषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

समाप्तं च सृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥ १५ ॥

(अथ ग्रीहिद्रौणिकपर्व ॥ १५ ॥)

षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

कदाचन काम्यकवनवासिनः पाण्डवानुपागतेन व्यासेन बुधिष्ठिरं प्रति दानप्रशंसनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।

वासस्य पर्यवः वैपरीत्यं नात्र वक्ष्यामिलक्ष्यः ॥ ५ ॥

वर्षाण्येकादशातीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १

फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।

एकोनषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

प्राप्तकालमनुध्यान्तः सेहिरे वरपूरुषाः ॥ २
 युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम् ।
 चिन्तयन्त महाबाहुर्भ्रातृणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३
 न सुध्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवार्षितैः ।
 दौरात्म्यमनुपश्यन्तत्काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४
 संस्मरन्पूरुषा वाचः सूतपुत्रस्य पाण्डवः ।
 निःश्वासपरमो दीनो दध्ने कोपविषं महत् ॥ ५
 अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ।
 स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बले ॥ ६
 'चिरस्य जातं धर्मज्ञं साम्प्रयमिव ते तदा ।'
 युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहुर्दुःखमनुत्तमम् ॥ ७
 अवशिष्टं त्वल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ।
 वपुरन्यदिवाकार्षुरुत्साहामर्षचेष्टितैः ॥ ८
 कस्यचित्त्वथ कालस्य न्यासः सत्यवतीसुतः ।
 आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ॥ ९
 तमागतमभिषेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ १०
 तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः ।
 तोषयामास शौचेन न्यासं पाण्डवनन्दनः ॥ ११
 तानवेक्ष्य कुशान्पौत्रान्वने वन्येन जीवतः ।
 महर्षिरनुकम्पार्थमब्रवीद्वाष्पगद्गदम् ॥ १२
 युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृतांवर ।
 नातप्ततपसो लोके प्राप्नुवन्ति महत्सुखम् ।
 सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ॥ १३
 नात्यन्तमसुखं कथित्वाप्नोति पुरुषर्षभ ।
 मज्जानांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ॥ १४
 उदयास्तमयज्ञो हि न हृष्यति न शोचति ।
 सुखमापतितं विन्दन्दुःखमापतितं सहन् ॥ १५
 कालप्राप्तमुपासीत सत्त्वानामिव कर्षकः ।
 तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १६

नासाध्यं तपसः किंचिदिति बुध्यस्व भारत ।
 सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ॥ १७
 अनसूयाऽविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।
 साधनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १८
 अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः ।
 कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्ता न सुखं विन्दते जनाः ॥ १९
 इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपशुज्यते ।
 'मूलसिक्तस्य वृक्षस्य फलं शाखासु दृश्यते ।'
 तस्माच्छरीरं युज्जीत तपसा नियमेन च ॥ २०
 यथाशक्ति प्रयच्छेत् संपूज्याभिप्रणम्य च ।
 काले प्राप्ते च हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः ॥ २१
 सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवम् ।
 अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्द्विर्ति लभते पराम् ॥ २२
 दान्तः शमपरः शश्वत्परिकेशं न विन्दति ।
 न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २३
 संविभक्ता च दाता च भोगवान्सुखवासरः ।
 भवत्यहिसकश्चैव परमारोग्यमश्रुते ॥ २४
 मान्यं मानयिता जन्म कुले महति विन्दति ।
 'विन्दते सुखमत्यर्थमिह लोके परत्र च ।'
 व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः ॥ २५
 शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
 प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः ॥ २६
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महाश्रुने ।
 किं सिद्धुगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २७
 न्यास उवाच ।
 दानान्न दुष्करं तात पृथिव्यामस्ति किंचन ।
 अर्थे च महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २८
 'राजन्प्रत्यक्षमेवैतद्दृश्यते लोकसाक्षिकम् ।'
 परित्यज्य प्रियान्प्राणान्प्रविशन्ति रणाजिरम् ।

ध्यान्तः ध्यान्तः ॥ २ ॥ द्यूतोद्भवस्य द्यूतहेतोः शकु-
 न्यादेः ॥ ४ ॥ अवलोककोऽवलोकितुकामः ॥ ९ ॥ नखान्तं
 सुखं कश्चित् इति श्रुत्वा पाठः ॥ १४ ॥ तपसा ज्ञानेन । सहस्रम्
 ॥ १६ ॥ काले दानकाले ॥ २१ ॥ अनयासं श्लेषपरिहारम् ।
 निर्द्विर्तिं सुखम् । परं मोक्षाख्याम् ॥ २२ ॥ संविभक्ता भगवा-

देर्विभागकर्ता । दाता घनादेः ॥ २४ ॥ शुभमेवानुशेते
 शुभपक्षपातिनी बुद्धिर्यस्य । कालधर्मेण मरणेन ॥ २६ ॥
 दानजानां धर्माणाम् । तपसः कायश्लेशकृतस्य रुच्छादेः । एत-
 योर्मध्ये प्रेत्य मृत्वा किं बहुगुणं किं परलोके श्रेष्ठमित्यर्थः
 ॥ २७ ॥

तथैव प्रतिपद्यन्ते समुद्रमटवीं तथा ॥ २९	मनसा हि विशुद्धेन प्रेत्यान्तफलं स्मृतम् ॥ ३४
कृषिगोरक्षमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।	‘श्रद्धा धर्मातुगा देवी पावनी विश्वधारिणी ।
पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ ३०	सवित्री प्रसवित्री च संसारार्णवतारिणी ॥ ३५
तस्मादुःखार्जितस्यैव परित्यागः सुदुष्करः ।	श्रद्धया धार्यते धर्मो महद्भिर्नार्थदर्शिभिः ।
सुदुष्करतरं दानं तस्मादानं मतं मम ॥ ३१	सधना अपि राजानो निःश्रद्धा नरकं गताः ॥ ३६
विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनम् ।	निष्किञ्चनाश्च मुनयः श्रद्धावन्तो दिवं गताः ।
पात्रे काले च देशे च प्रयतः प्रतिपादयेत् ॥ ३२	देशे काले च पात्रे च मुद्गलः श्रद्धयाऽन्वितः ।
अन्यायात्समुपात्तेन दानधर्मौ धनेन यः ।	व्रीहिद्रोणं प्रदायाथ परं पदमवाप्तवान् ॥ ३७
कुरुते न स कर्तारं त्रायते महतो भयात् ॥ ३३	अत्राप्नुदाहरन्तीमतिहासं पुरातनम् ।
पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।	व्रीहिद्रोणपरित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्गलः ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि व्रीहिद्रौगिकपर्वणि षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

एकषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

मुद्गलचित्तपरीक्षणाय दुर्वाससा पदकुरवो याचनेष्वधिकृतमनसा तेन तदातदाऽश्वदानेन तत्तोषणम् ॥ १ ॥ तन्महिम्ना सविमानेन देवपूतेन सशरीरस्यैव मुद्गलस्य स्वर्गप्रत्याह्वानम् ॥ २ ॥ मुद्गलेन संप्रति स्वर्गस्वरूपनिरूपणप्रार्थना ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।	तत्रेन्द्रः सहितो देवैः साक्षात्प्रिभुवनेश्वरः ।
व्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ।	प्रत्यगृह्णान्महाराज भागं पर्वणिपर्वणि ॥ ७
कस्यै दत्तश्च भगवन्निधिना केन चात्य मे ॥ १	स पर्वकाल्यं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः ।
प्रत्यक्षधर्मा भगवान्यस्य तुष्टो हि कर्मभिः ।	अतिथिभ्यो ददावर्षं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८
सफलं तस्य जन्माहं मन्ये सद्धर्मचारिणः ॥ २	व्रीहिद्रोणस्य तत्प्रीत्या ददतोऽन्नं महात्मनः ।
व्यास उवाच ।	अपेर्मात्सर्पहीनस्य वर्धत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९
शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा मुद्गलः संयतेन्द्रियः ।	तच्छतान्यपि मुञ्चन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।
आसीद्राजन्कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ॥ ३	मुनेस्त्यागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धिमृच्छति ॥ १०
अतिथिब्रती क्रियावांश्च कापोर्ती वृत्तिमास्थितः ।	तं तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्गलं संशितव्रतम् ।
सत्रमिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातथाः ॥ ४	दुर्वासो नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजयाम ह ॥ ११
सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव ह ।	विभ्रच्चानियतं वेषमुन्मत्त इव पाण्डव ।
कपोतवृत्त्या पक्षेण व्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ५	विकचः परुषा वाचो व्याहरन्विविधा मुनिः १२
दर्शं च पौर्णमासं च कुर्वन्विगतमत्सरः ।	अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः ।
देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ॥ ६	अत्रार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां मुनिसत्तम ॥ १३

दुःखार्जितस्य धनक्षेत्रे शेषः । मतं श्रेष्ठत्वेन ॥ ३१ ॥
शेषो मानविशेषस्तन्मिता व्रीहयस्तेषां दानात् ॥ ३८ ॥
षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

प्रत्यक्षधर्मो नृपो धर्मस्य वेत्ता । भगवान् ईश्वरः ॥ २ ॥
जन्मः कर्मस्य आदानं कर्मिणाश्चर्जनं शिलोमिति यादवः । दे उमे

वृत्तिर्जीवनं यस्य स शिलोञ्छवृत्तिः ॥ ३ ॥ कापोर्ती शूल
अल्पसंभद्रकाम् । इष्टीकृतं इष्टिभिरेव निर्बलं ननु पश्चादिना
सर्वं यत्नम् ॥ ४ ॥ व्रीहिद्रोणमात्रं यदा विष्यति तदा ददाति
तदा च दीयमानं तद्वर्धति वर्धते ॥ ५ ॥ अृच्छति प्राप्नोति
॥ १० ॥ विकचः हसन्मुग्धो वा ॥ १२ ॥

स्वागतं तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत ।
 पाद्यमाचमनीयं च प्रतिवेद्यान्नमुत्तमम् ॥ १४
 प्रादास्त तपसोपात्तं क्षुधितायातिथिप्रियः ।
 उन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५
 ततस्तदन्नं रसवत्स एव क्षुधयाऽन्वितः ।
 बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्यै च मुद्गलः ॥ १६
 भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ।
 अथाङ्गं लिलिपेऽन्नेन यथागतमगाध सः ॥ १७
 'तेनैवात्मानमालिप्य हसन्गायन्प्रधावति ।
 नृत्यते धावते चैव बुद्ध्या तत्क्रोशते तथा ॥' १८
 एवं द्वितीये संप्राप्ते पर्वकाले मनीषिणः ।
 आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुच्छोपजीविनः ॥ १९
 निराहारस्तु स मुनिश्छन्मार्जयते पुनः ।
 न चैनं विक्रियां नेतुमशक्नुमुद्गलं क्षुधा ॥ २०
 न क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न संश्रमः ।
 सपुत्रदारमुच्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम् ॥ २१
 तथा तमुच्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् ।
 उपतस्थे यथाकालं षट्कृत्वः कृतनिश्चयः ॥ २२
 न चास्य मनसः कश्चिद्विकारो दृश्यते मुनेः ।
 शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः ॥ २३
 तमुवाच ततः ग्रीतः स मुनिर्मुद्गलं तदा ।
 त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्दाता मात्सर्यवर्जितः ॥
 बुद्धर्मसंज्ञां ग्रणुदत्तादत्ते धैर्यमेव च ।
 विषयानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान्प्रति ॥ २५
 आहारप्रभवाः प्राणा मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
 मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाम्यं निश्चितं तपः ॥ २६

श्रेमणोपार्जितं त्यक्तं न च दुःखेन चेतसा ।
 तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २७
 ग्रीताः सोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह ।
 इन्द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः शमः ।
 दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २८
 'लोकाः समस्ता धर्मेण धार्यन्ते सचराचराः ।
 धर्मोपि धार्यते येन धृतियुक्त त्वयाऽऽत्मना ॥ २९
 विशुद्धसत्त्वसंपन्नो न त्वदन्योऽस्ति कश्चन ।'
 जितास्ते कर्मभिलोकाः प्राप्तोसि परमां गतिम् ॥ ३०
 अहो दानं विघुष्टं ते सुमहत्स्वर्गवासिभिः ।
 सशरीरो भवान्गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ ३१
 इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः ।
 देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३२
 हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
 कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ॥ ३३
 उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभर्जितम् ।
 समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोसि परमां मुने ॥ ३४
 तमेवंवादिनमृषिर्देवदूतमुवाच ह ।
 इच्छामि भवता प्रोक्तान्गुणान्स्वर्गनिवासिनां ॥ ३५
 के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
 स्वर्गे तत्र सुखं किं च दोषो वा देवदूतक ॥ ३६
 सतां साप्तपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः ।
 मित्रतां च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ॥ ३७
 यदत्र तथ्यं पथ्यं च तद्वीक्ष्यविचारयन् ।
 श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि त्रीहिद्वौणिकपर्वणि एकषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

द्विषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

देवदूतात्स्वर्गसुखस्यास्थिरतां परिज्ञानता मुद्गलेन स्वर्गानभितोचनपूर्वकं देवदूतस्य स्वर्गप्रति प्रस्थापनम् ॥ १ ॥
 व्यासेन बुध्दिर्भिति मुद्गलोपाख्यानकथनपूर्वकं स्वाश्रमप्रति गमनम् ॥ २ ॥

देवदूत उवाच ।

द्वितीये पक्षे ॥ १९ ॥ क्षुद्र क्षुधा ॥ २५ ॥ त्यक्तं दुःखं शुद्धेन चेतसा इति ख. झ. घ. पाठः ॥ २७ ॥ व्यवसायं निश्चयम्

महर्षेऽकार्यबुद्धित्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।

॥ ३८ ॥ एकषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

संप्राप्तं प्रतिपत्तव्यं विमृशस्वबुधो यथा ॥ १
 उपरिष्टादयं लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः ।
 ऊर्ध्वगः सत्पथः शश्वदेवयानचरो मुने ॥ २
 नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः ।
 नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३
 धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः
 दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहितलक्षणाः ॥ ४
 तत्र गच्छन्ति धर्माय कृत्वा शमदमात्मकम् ।
 लोकान्पुण्यकृतां ब्रह्मन्सद्भिराचरितानृभिः ॥ ५
 देवाः साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः ।
 यामा घामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६
 एषां देवनिकायानां पृथक्पृथगनेकशः ।
 भास्वन्तः कामसंपन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ७
 त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्यमयः ।
 मेरुः पर्वतराड्यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ॥ ८
 'नन्दनान्यतिरम्याणि तत्रोद्यानानि मुद्गल ।
 सर्वकामफलैर्वृक्षैः शोभितानि समन्ततः ॥' ९
 नन्दनादीनि पुण्यानि विहारः पुण्यकर्मणाम् ।
 न क्षुत्पिपासे न म्लानिर्न शीतोष्णे भयं तथा १०
 बीभत्समशुभं वाऽपि रोगो वा तत्र कश्चन ।
 मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ११
 शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने ।
 न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ १२
 ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः ।
 सुकृतैस्तत्र पुरुषाः संभवन्त्यात्मकर्मभिः ॥ १३
 तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
 कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत ॥ १४
 न संखेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च ।
 तेषां न च रजोवस्त्रं बाधते तत्र वै मुने ॥ १५
 न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
 समृद्धान्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधा हि ते ॥ १६
 ईर्ष्याशोकक्रमापेता मोहमात्सर्यवर्जिताः ।

सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ते महायुने ॥ १७
 तेषां तथाविधानां तु लोकानां मुनिपुङ्गव ।
 उपर्युपरि शक्रस्य लोका दिव्या गुणान्विताः १८
 परतो ब्रह्मणस्तस्य लोकस्तेजोमयः शुभः ।
 यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन्पूताः सैः कर्मभिः शुभैः ॥
 ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः ।
 तेषां लोकाः परतरे यान्मजन्तीह देवताः ॥ २०
 स्वयंप्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे ।
 न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न भोगैश्चर्यमत्सरः ॥ २१
 न वर्तयन्त्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः ।
 तथा दिव्यस्त्रीरास्ते न च विग्रहमूर्त्ययः ॥ २२
 नासुखाः सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः ।
 न कल्पपरिवर्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा ॥ २३
 जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च ।
 न दुःखं न सुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ॥ २४
 देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा ।
 दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २५
 त्रयस्त्रिंशदिमे लोकाः शेषा लोका मनीषिभिः ।
 गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः ॥ २६
 सेयं दानकृता व्युष्टिरनुग्राहा सुखं त्वया ।
 तां मुद्गल सुकृतैर्लब्धां तपसा धोतितप्रभः ॥ २७
 एतत्स्वर्गसुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा ।
 गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे २८
 कुतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि ।
 न चान्यत्क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २९
 सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनं च यत् ।
 सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ॥ ३०
 असंतोषः परीतापो दृष्टा दीप्ततराः श्रियः ।
 यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तत्सुदुष्करम् ॥ ३१
 संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् ।
 प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ३२
 आब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य दारुणाः ।

उपरिष्टादयं लोकः इति ख. झ. पाठः ॥ २ ॥ पुंसः पुमांसः ॥ ३ ॥ दारास्तहस्रलक्षणाः इति ख. झ. पाठः ॥ ४ ॥ यामा यामाश्च गणमिषेयाः ॥ ६ ॥ देवानां निकाया आत्म्या येषु

तेषां देवनिकायानाम् ॥ ७ ॥ उपपद्यतामुपपच्छताम् ॥ १४ ॥ त्रयस्त्रिंशदिमे देवा येषां लोका इति ख. झ. पाठः ॥ २६ ॥ व्युष्टिः संपत्तिः ॥ २७ ॥

नाकलोकेसुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥३३
 अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ।
 शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते ॥ ३४
 तत्रापि स महाभागः कुले महति जायते ।
 न चेत्संबुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३५
 इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपशुष्यते ।
 कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्कलभूमिरसौ मता ॥ ३६
 [मुद्गल उवाच ।
 महान्तस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ।
 निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकं तं प्रवदस्व मे ॥ ३७
 देवदूत उवाच ।
 ब्रह्मणः सद्नादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
 शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदुः ॥ ३८
 न तत्र विप्र गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः ।
 दम्भलोभमहाक्रोधमोहद्रोहैरभिद्रुताः ॥ ३९
 निर्मेमा निरहंकारा निर्द्वन्द्वाः संयतेन्द्रियाः ।
 ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ॥ ४०
 एतत्ते सर्वमाख्यतं यन्मां पृच्छसि मुद्गल ।
 तवानुकम्पया साधो साधु गच्छाम माचिरम् ४१
 व्यास उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विममृशे धिया ।
 विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाचह ॥ ४२
 देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् ।

महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥ ४३
 पतनान्ते महादुःखं परितापः सुदारुणः ।
 स्वर्गभाजः पतन्तीह तस्मात्स्वर्गे न कामये ॥ ४४
 यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति चलन्ति वा ।
 तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ४५
 इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् ।
 शिलोच्छट्टतिमुत्सृज्य शममातिष्ठदुचमम् ॥ ४६
 तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
 ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४७
 'निगृहीतेन्द्रियग्रामः समयोजयदात्मनि ।
 युक्तचित्तं यथाऽऽत्मानं युयोज परमेश्वरे ॥' ४८
 ध्यानयोगाद्वलं लब्ध्वा प्राप्य बुद्धिमनुचमाम् ।
 जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणां ४९
 तस्मात्त्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
 राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥ ५०
 सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखम् ।
 पर्यायेणोपसर्पन्ते नरं नेमिमरा इव ॥ ५१
 पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
 वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं ज्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५२
 वैशंपायन उवाच ।
 स एवमुक्त्वा भगवान्व्यासः पाण्डवनन्दनम् ।
 जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि त्रीहिरौणिकपर्वणि द्विषष्ठ्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

समाप्तं त्रीहिरौणिकपर्व ॥ १५ ॥

(अथ द्रौपदीहरणपर्व ॥ १६ ॥)*

त्रिषष्ठ्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

कादाचन शिष्यायुतसहितेन दुर्वाससा दुर्योधनगृहं प्रति गमनम् ॥ १ ॥ दुर्योधनेन स्वपरिषयांसंतुष्टं तं प्रति ब्राह्म-
 णादीनां द्रौपद्याश्च भोजनारवसाभे भोजनं तं पाण्डवान् प्रति गमनप्रार्थना ॥ २ ॥ दुर्वाससा तस्यै तद्वरदानपूर्वकं पाण्डवा-
 न् प्रति प्रस्थानम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।

केमि चकचाराम् । अराः माभिनेमि संधानदारुणि ॥ ५१ ॥

वसस्त्वेवं वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

द्विषष्ठ्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

* इतः परं दुर्वाससपाशानात्मकमध्यायद्वयं क्ष. पुस्तकएव दृश्यते ।

रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ॥ १
 सूर्यदत्ताक्षयाब्जेन कृष्णाया भोजनावधि ।
 ब्राह्मणास्तर्पमाणेषु ये चान्नार्थमुपागताः ।
 आरण्यानां मृगाणां च मांसैर्नानाविधैरपि ॥ २
 धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वे दुर्योधनादयः ।
 कथं तेष्वावर्तन्त पापाचारा महामुने ॥ ३
 दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिताः ।
 एतदाचक्ष्व भगवन्वैशंपायन पृच्छतः ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसतामिव ।
 दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् ॥ ५
 तथा तैर्नैकृतिप्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभिः ।
 नानोपायैरथ तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु ॥ ६
 अभ्यागच्छत्स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशः ।
 शिष्यासु तसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः ॥ ७
 तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ।
 दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ।
 सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमञ्चयत् ॥ ८
 विधिवत्पूजयामास स्वयं किंकरवत्स्थितः ।
 अहानि कतिचित्त्र तस्यौ स मुनिसत्तमः ॥ ९
 तं च पर्यचरद्वाजा दिवारात्रमतन्द्रितः ।
 दुर्योधनो महाराज शापात्तस्य विशङ्कितः ॥ १०
 क्षुधितोऽसि ददस्वाकं शीघ्रं मम वराधिप ।
 इत्युक्त्वा गच्छति स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ॥ ११
 न भोक्ष्याम्यथ मे नास्ति क्षुधेत्युक्त्वैत्यदर्शनम् ।
 अकसादेत्य च ब्रूते भोजयास्मांस्त्वरान्वितः ॥ १२
 कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः ।
 पृथ्वत्कारयित्वाऽन्नं न भुङ्क्ते गर्हयन्स सः ॥ १३
 वर्तमाने तथा तस्मिन् यदा दुर्योधनो नृपः ।
 विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टोऽभवन्मुनिः ॥ १४

आह चैनं दुराधर्षो वरदोऽसीति भारत ॥ १५
 वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ।
 मयि प्रीते तु यद्वर्त्म्यं नालभ्यं विद्यते तव ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
 अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ॥ १७
 प्रागेव मन्त्रितं चासीत्कर्णदुःशासनादिभिः ।
 याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मतिः ॥ १८
 अतिहर्षान्वितो राजन्वरमेनमयाचत ।
 शिष्यैः सह मम ब्रह्मन्यथा जातोऽतिथिर्भवान् ॥ १९
 अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः ।
 वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ।
 गुणवान्शीलसंपन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ॥ २०
 यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ।
 भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्पतींश्च वरवर्णिनी ॥ २१
 विश्रान्ता च स्वयं श्रुत्वा सुखासीना भवेद्यदा ।
 तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राहता मयि ॥ २२
 तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ।
 दुर्वासा अपि विभेन्द्रे यथागतमगात्ततः ॥ २३
 कृतार्थमपि चात्मानं तदा मेने सुयोधनः ।
 करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम् ॥ २४
 कर्णोपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मुदा ।
 दिष्ट्या कामः सुसंवृत्तो दिष्ट्या कौरव वर्धसे ।
 दिष्ट्या ते शत्रवो मया दुस्तेर्यस्यस्यार्णवे ॥ २५
 दुर्वासाः क्रोधजे वह्नौ पतिताः पाण्डुनन्दनाः ।
 स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं तमः ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्थं ते निकृतिप्रज्ञा राजन्दुर्योधनादयः ।
 हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्वस्वं निकेतनम् ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

दुर्वाससा दुर्योधनप्रार्थनासफलीकरणमाकाले पाण्डवान्प्रत्यक्षयानम् ॥ १ ॥ तथा युधिष्ठिरानुमत्या शिष्यायुत्तम सह ज्ञानाय नवीप्रति गमनम् ॥ २ ॥ अत्रान्तरे द्रौपदीप्रार्थनया श्रीकृष्णेन सत्समीपागमनम् ॥ ३ ॥ तथा निवेदित-
दुर्वासोवृत्ताभ्येन तेन स्वीयशुचिवृत्तये द्रौपदीप्रत्यक्षयानम् ॥ ४ ॥ तथाऽज्ञस्य शेषाभावे निवेदितेऽज्ञस्थालीमानायस्य
तत्कण्ठकमपाकपुलाकमक्षणेन सशिष्यस्य दुर्वाससस्तुद्विजनम् ॥ ५ ॥ ततो भोजनाय भीमेनाह्वाने लजितस्य दुर्वाससो
भवाश्लिष्यैः सह पलायनम् ॥ ६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः कदाचिदुर्वासाः सुखासीनास्तु पाण्डवान् ।
भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन्ने मुनिः ।
अभ्यागच्छत्परिवृतः शिष्यैरयुतसंमितैः ॥ १ ॥
दृष्ट्वाऽनन्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ।
जगामभिमुखः श्रीमान्सह आतृभिरच्युतः ॥ २ ॥
तस्मै बद्धाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ।
विधिवत्पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमचयत् ।
आह्निकं भगवन्कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ॥ ३ ॥
जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं शिष्यैः सहानवः ।
भोजयेत्सहशिष्यं मां कथमित्यविचिन्तयन् ॥ ४ ॥
न्यमजस्तलिले चापि मुनिसङ्घः समाहितः ॥ ५ ॥
एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रौपदी योषितां वरा ।
चिन्तामवाप परमामभहेतोः पतिव्रता ॥ ६ ॥
सा चिन्तयन्ती च यदा नाबहेतुमविन्दत ।
मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिषूदनम् ॥ ७ ॥
कृष्णकृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ।
वासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ॥ ८ ॥
विश्वात्मन्विश्वजनक विश्वहर्तः प्रभोऽव्यय ।
प्रवन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर ।
आकूतीनां च चितीनां प्रवर्तक नताऽसि ते ॥ ९ ॥
वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गतिप्रद ।
पुराणपुरुष प्राणमनोवृत्त्याद्यगोचर ॥ १० ॥
सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गतां ।
पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ॥ ११ ॥
नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भास्त्रेक्षण ।
पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ॥ १२ ॥

त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम् ।

परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः ॥ १३ ॥
त्वामेवाहुः परं बीजं निधानं सर्वसंपदाम् ।
त्वया नाथेन देवेश सर्वापद्भ्यो भयं न हि ॥ १४ ॥
दुःशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता यथा ।
तथैव संकटादस्मान्मामुद्धर्तुमिहार्हसि ॥ १५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया भक्तवत्सलः ।
द्रौपद्याः संकटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ॥ १६ ॥
पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः ।
तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ॥ १७ ॥
ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा ।
अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ॥ १८ ॥
ततस्तामब्रवीत्कृष्णः क्षुधितोऽसि भृशतुरः ।
शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात्सर्वं करिष्यसि ॥ १९ ॥
निशम्य तद्वचः कृष्णा लजिता वाक्यमब्रवीत् ।
स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ॥ २० ॥
भुक्तवत्यस्म्यहं देव तस्मादन्नं न विद्यते ।
ततः प्रोवाच भगवान्कृष्णां कमललोचनः ॥ २१ ॥
कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुच्छमेणातुरे मयि ।
शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ॥ २२ ॥
इति निर्बन्धतः स्थालीमानाय ॥ यद्ब्रूहः ।
स्थाल्याः कण्ठेऽथ संलग्नं शाकान्नं वीक्ष्य केशवः ॥ २३ ॥
उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरिरीश्वरः ।
विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्ट्वास्त्विति यज्ञशुक्ल ॥ २४ ॥
आकारय मुनीन्शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् ।
भीमसेनं महाबाहुः कृष्णः क्लेशविनाशनः ॥ २५ ॥

ततो जगाम त्वरितो भीमसेनो महायशः ।
 आकारितुं तु तान्सर्वान्भोजनार्थं नृपोत्तम ।
 स्नातुं गतान्देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन्मुनीन् ॥ २६
 ते चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽधर्मघणम् ।
 दृष्ट्वाद्दारान्सागरसांस्तृप्या परमया युताः ।
 उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्टवन्तः परस्परम् ॥ २७
 दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य ते सर्वे मुनयोऽब्रुवन् ।
 राज्ञा हि कारयित्वाऽन्नं वयं स्नातुं समागताः ॥ २८
 आकण्ठतृप्ता विप्रर्षे किंस्त्रिदुःखामहे वयम् ।
 वृथा पाकः कृतोस्माभिस्तत्र किं करवामहे ॥ २९
 दुर्वासा उवाच ।
 वृथा पाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ।
 माऽस्नानधाक्षुर्दृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ॥ ३०
 स्मृत्वाऽनुभावं राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः ।
 विभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रयाज्जनात् ॥ ३१
 पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
 शूराश्च कृतविद्याश्च प्रतिनस्तपसि स्थिताः ॥ ३२
 सदाचाररता नित्यं वासुदेवपरायणाः ।
 क्रुद्धास्ते निर्दहेयुर्वै तूलराशिमिवानलः ।
 तत एतानपृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ॥ ३३
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वाक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा तदा ।
 पाण्डवेभ्यो भृशं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दश ॥ ३४
 भीमसेनो देवनद्यामपश्यन्मुनिसचमान् ।
 तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विचचार गवेषयन् ॥ ३५

तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विदुतान् ।
 युधिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ॥ ३६
 ततस्ते पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः ।
 प्रतीक्षन्तः कियत्कालं जितात्मानोऽवसस्थिरो ॥ ३७
 निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्नानं चलयिष्यति ।
 कथं च निस्तरेमास्मात्कृच्छ्राद्वैवोपसादितात् ॥ ३८
 इति चिन्तापरान्दष्ट्वा निःश्वसन्तो मुहुर्मुहुः ।
 उवाच वचनं श्रीमान्कृष्णः प्रत्यक्षतां गतः ॥ ३९
 भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषेः परमकोपनात् ।
 द्रौपद्या चिन्तितः पार्था अहं सत्वरमागतः ॥ ४०
 न मयं विद्यते तस्मादपेर्दुर्वाससोऽल्पकम् ।
 तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पलायितः ॥ ४१
 धर्मेनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
 आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ॥ ४२
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वेरितं केशवस्य बभूवुः स्वस्थमानसाः ।
 द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूचुर्विगतज्वराः ॥ ४३
 त्वया नाथेन गोविन्द दुस्तरामापदं विभो ।
 तीर्णाः पुनमिवासाद्य मज्जमाना महार्णवे ॥ ४४
 स्वस्ति साधय भद्रं ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ॥ ४५
 पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपद्या सहिताः प्रभो ।
 ऊषुः प्रहृष्टमनसो विहरन्तो वनाद्रनम् ।
 इति तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ॥ ४६
 एवंविधान्मलीकानि धारतराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
 पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाऽभवन् ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि चतुःषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

पञ्चषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

पञ्चस्यपि पाण्डवेषु भृशयार्थं गतेषु सपरिजनेन सौन्धवेन मार्गवशात्तदाश्रमाभिगमनम् ॥ १ ॥ तत्र द्रौपदीदर्शनशु-
 भितकृता जयश्रवणेन तत्तत्त्वत्किंशसया तत्किंकटं प्रति कोटिकाश्यस्य प्रेषणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्बहुमृगेऽरण्ये अटमाना महारथाः ।

सहदेवो महायश इति स. पाठः ॥ २६ ॥ सहदेवो देवनद्या-
 मिति स. पाठः ॥ ३५ ॥ अश्वीकान्वहितानि ॥ ४७ ॥

काम्यके भरतश्रेष्ठा विजिह्वस्ते यथामराः ॥ १

श्रेष्ठमाणा बहुविधान्वनोद्देशान्समन्ततः ।

चतुःषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

यथर्तुकालरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ २
पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महद्गनम् ।
विजहुरिन्द्रप्रतिमाः कंचित्कालमरिंदमाः ॥ ३
ततस्ते यौगपथेन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् ।
मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थे परंतपाः ॥ ४
द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणविन्दोरनुज्ञया ।
महर्षेर्दीप्तपतो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५
ततस्तु राजा सिंधूनां वार्यक्षत्रिर्महायशः ।
विवाहकामः साल्वेयान्प्रयातः सोऽभवच्चदा ॥ ६
महता परिबर्हेण राजयोग्येन संबृतः ।
राजभिर्बहुभिः सार्धमुपायात्काम्यकं च सः ॥ ७
तत्रापश्यत्प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् ।
तिष्ठन्तीमाश्रमद्वारा द्रौपदीं निर्जने वने ॥ ८
विभ्राजमानां वपुषा विभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाश्रमिव विद्युतम् ॥ ९
अप्सरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्मिता ।

इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् ॥ १०
ततः स राजा सिन्धूनां वार्यक्षत्रिर्जयद्रथः ।
विस्मितस्त्वनवद्याङ्गीं दृष्ट्वा तां दुष्टमानसः ॥ ११
स कोटिकाश्रयं राजानमब्रवीत्काममोहितः ।
कस्य त्वेषाऽनवद्याङ्गी यदि वाऽपि न मानुषी ॥ १२
विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां दृष्ट्वाऽतिमुन्दरीम् ।
एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ १३
गच्छ जानीहि सौम्येमां कस्य वाऽत्र कुतोपि वा ।
किमर्थमागता सुभूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ १४
अपि नाम वरारोहा मामेषा लोकसुन्दरी ।
भजेदद्यायतापाङ्गी सुदती तनुमध्यमा ॥ १५
अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् ।
गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६
स कोटिकाश्रयस्तच्छ्रुत्वा रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि पञ्चषष्ठ्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

षड्षष्ठ्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

अथयत्रचोद्गता कोटिकाश्रयेन द्रौपदीं प्रति तत्पितृभर्तृकुलादिप्रभः ॥ १ ॥

कोटिक उवाच ।

का त्वं कदम्बस्य विनम्य शखां
किमाश्रमे तिष्ठसि शोभमाना ।
देदीप्यमानाऽग्निशिखेव नक्तं
व्याधूयमाना पवनेन सुभूः ॥ १
अतीव रूपेण समन्विता त्वं
न चाप्यरण्येषु विभेषि किंनु ।
देवी नु यक्षी यदि दानवी वा
वराप्सरा दैत्यवराङ्गना वा ॥ २
वपुष्मती वोरगराजकन्या
वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री ।

त्वं देवराज्ञो वरुणस्य पत्नी
यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ॥ ३
आतुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा
शक्रस्य वा त्वं सदनात्प्रपन्ना ।
न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स
न चापि जानीम तवेह नाथम् ॥ ४
वयं हि मानं तव वर्धयन्तः
पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुं च ।
आचक्ष्व बन्धूंश्च पतिं कुलं च
जातिं च यचेह करोषि कार्यम् ॥ ५

परिवर्हेण परिच्छदेन ॥ ७ ॥ नीलाश्रं नीलमेयम् ॥ ९ ॥

पञ्चषष्ठ्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

धातुः प्रजापतेः सरस्वती वा । विधातुः कश्यपस्य रुद्रस्य

वा । अदितिः पार्वती वा । विभोर्विष्णोर्लक्ष्मीर्वा ॥ ४ ॥ प्रभवं पितरम् । प्रभुं महान्तम् । प्रभवं भुवं चेति ध. पाठः ॥ ५ ॥

अहं तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो
यं कोटिकाश्वेति विदुर्मनुष्याः ।
'वश्येन्द्रियः सत्यरतिर्वीरः
वृद्धोपसेवी गुरुपूजकश्च ॥' ६
असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाक्षे
रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव ।
त्रिगर्तराजः कमलायताक्षः
क्षेमंकरो नाम स एष वीरः ॥ ७
अस्मात्परस्त्वेष महाधनुष्मा-
न्पुत्रः कुलिन्दाधिपतेर्वरिष्ठः ।
निरीक्षते त्वां विपुलायताक्षः
सुपुष्पितः पर्वतवासनित्यः ॥ ८
असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे
श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ।
इक्ष्वाकुराजः सुबलस्य पुत्रः
स एव हन्ता द्विषतां सुगात्रि ॥ ९
यस्यानुयात्रं ध्वजिनः ग्रथान्ति
सौवीरका द्वादशराजपुत्राः ।

शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे
मखेषु दीप्ता इव हन्यवाहाः ॥ १०
अङ्गारकः कुञ्जरो गुप्तकश्च
शत्रुञ्जयः संजयसुप्रवृद्धौ ।
प्रभंकरोऽथ भ्रमरो रविश्च
शूरः प्रतापः कुहनश्च नाम ॥ ११
यं षट्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति
नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ।
जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते
सौवीरराजः सुभगे स एषः ॥ १२
तस्मापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा
बलाहकानीकविदारणाद्याः ।
सौवीरवीराः प्रवरा युवानो
राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति ॥ १३
यतैः सहैरूपयाति राजा
मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः ।
अजानतां ख्यापय नः सुकेशि
कस्यासि भार्या दुहिता च कस्य ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि षट्षष्ट्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

सप्तषष्ट्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

कोटिकाश्वं प्रति द्रौपद्या अननादिस्वीयवृत्तान्तकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथान्नवीद्रौपदी राजपुत्री
पृष्टा शिवीनां प्रवरेण तेन ।
अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां
संगृह्णीती कौशिकमुत्तरीयम् ॥ १
बुद्ध्याऽभिजानामि नरेन्द्रपुत्र
न माहृशी त्वामभिभाषुमर्हति ।
न त्वेह वक्ताऽस्ति त्वेह वाक्य-
मन्यो नरो वाऽप्यथवाऽपि नारी ॥ २

एका ह्यहं संप्रति तेन वाचं
ददानि वै भद्रं निबोध चेदम् ।
अहं क्षरण्ये कथमेकमेका
त्वामालपेयं निरता स्वधर्मे ॥ ३
जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं
यं कोटिकाश्वेति विदुर्मनुष्याः ।
तस्मादहं शैव्यं तथैव तुभ्य-
माख्यामि बन्धून्मथितं कुलं च ॥ ४

चयने इष्टकोशये ॥ ७ ॥ पदातिनः पक्षां अतिष्ठं सततं गन्तुं
शीलं येषां ते पदातयः ॥ १२ ॥ षट्षष्ट्यधिकद्विंशततमो-
ऽध्यायः ॥ २६६ ॥

अभिभाषुं अभिभाषितुम् । त्वामपि द्रष्टुमर्हति घ. पाठः
॥ २ ॥ तेन कारणेन ॥ ३ ॥

अपत्यमसि द्रुपदस्य राज्ञः
 कृष्णेति मां शैव्यं विदुर्मनुष्याः ।
 साऽहं वृणे पञ्च जनान्पतित्वे
 ये स्वाण्डवप्रस्यगताः श्रुतास्ते ॥ ५
 युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च
 माथाश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
 ते मां निवेद्येह दिशश्चतस्रो
 विभज्य पार्था मृगयां प्रयाताः ॥ ६
 आर्ची राजा दक्षिणां भीमसेनो
 जयः प्रतीचीं यमजानुदीचीम् ।

मन्ये तु तेषां स्थसत्तमानां
 कालो बहुः प्राप्त इहोपयातुम् ॥ ७
 संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं
 विमुच्य वाहानवरोहयध्वम् ।
 प्रियातिथिर्धर्ममुतो महात्मा
 प्रीतो भविष्यत्यभिवीक्ष्य युष्मान् ॥ ८
 एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा
 शैव्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता ।
 विवेश तां पर्णशालां प्रशस्तां
 संचिन्त्य तेषामतिथिस्वधर्मम् ॥ ९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि सप्तपट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

अष्टपट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

कोटिकाश्वद्रौपदीतत्त्वं विदितवता जयद्रथेन द्रौपदीमेव स्वभाषास्ववाचना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तथाऽऽसीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
 'कोटिकाश्वो जगामाशु सिन्धुराजनिवेशनम् ॥ १
 यदुक्तं कृष्णया सार्धं तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
 कोटिकाश्ववचः श्रुत्वा शैव्यं सौवीरकोऽब्रवीत् २
 यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः ।
 सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ३
 एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शास्त्रासृगस्त्रियः ।
 प्रतिभान्ति महाबाहो सत्यमेतद्वीभि ते ॥ ४
 दर्शनादेव हि मनस्तया मेऽपहृतं भृशम् ।
 तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्याच्छैव्य मानुषी ॥ ५
 कोटिक उवाच ।
 यथा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी संमता भृशम् ॥ ६
 सर्वेषां चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती ।
 तथा समेत्य सौवीर सौवीराभिमुखो ब्रज ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामि द्रौपदीमिति ।
 पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ८
 स प्रविश्याश्रमं पुण्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ।
 आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
 कुशलं ते वरारोहे मर्तारस्तेऽप्यनामयाः ।
 येषां कुशलकामासि तेऽपि कश्चिदनामयाः ॥ १०
 द्रौपद्युवाच ।
 अपि ते कुशलं राजन्नाष्ट्रे कोशे बले तथा ।
 कश्चिदेकः शिवीनाढ्यान्सौवीरान्सह सिन्धुभिः ।
 अनुतिष्ठसि धर्मेण ये चान्ये विदितास्त्वया ॥ ११
 कौरव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अहं च भ्रातरश्चास्य याञ्चान्यान्परिपृच्छसि ॥ १२
 पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनं च नृपात्मज ।
 मृगान्विता मृगीश्वैव भ्रातराशं ददानि ते ॥ १३
 ऐषेयान्पृषताण्यङ्गुहरिणाञ्शरभाञ्छशान् ।
 ऋक्षान्गुल्मशम्बराञ्च गवयाञ्च मृगान्वहन् ॥ १४

जयोऽर्जुनः ॥ ७ ॥ सप्तपट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

सौवीरको जयद्रथः ॥ ७ ॥ यदासां मे मनो रमते तदा

भवान्कथं विनिवृत्त इति योज्यम् ॥ ३ ॥ सिंहगोष्ठं गोष्ठमिव गोष्ठं
 स्थानम् ॥ ९ ॥ अनुतिष्ठसि पालयसि । विदिता कथाः ॥ ११ ॥

वराहान्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः ।
 प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५
 जयद्रथ उवाच ।
 कुशलं प्रातराशस्य सर्वं मे दित्सितं त्वया ।
 एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १६
 गतश्रीकान्हूतराज्यान्कृपणान्गतचेतसः ।
 अरण्यवासिनः पार्थान्नातुरोद्धं त्वमर्हसि ॥ १७
 नैव प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।
 युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संक्षये वसेत् ॥ १८
 श्रिया विहीना राष्ट्राश्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
 अलं ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम् १९
 भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजेनान्मुखमाप्नुहि ।
 अखिलान्सिन्धुसौवीरानाम्नुहि त्वं मया सह २०
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्ता सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनम् ।
 कृष्णः तस्मादपाक्रामदेशात्सञ्चुकुटीमुखी ॥ २१

अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च मुमध्यमा ।
 मैत्रमित्यब्रवीत्कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् २२
 सा काङ्क्षमाणा भर्तृणामुपयातमनिन्दिता ।
 विलम्बयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युञ्जती ॥ २३
 द्रौपद्युवाच ।
 नैवं वद महाबाहो न्याय्यं त्वं न च मन्यसे ।
 पाण्डूनां धार्तराष्ट्राणां स्वसा चैव कनीयसी २४
 दुःशल्ला नाम तस्यास्त्वं भर्ता राजकुलोद्भव ।
 मम आता च न्यायेन त्वया रक्ष्या महारथ २५
 धर्मिष्ठानां कुले जातो न धर्मं त्वमवेक्षसे ।
 इत्युक्तः सिन्धुराजोऽथ वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ २६
 राज्ञां धर्मं न जानीषे स्त्रियो रत्नानि चैव हि ।
 साधारणानि लोकेऽस्मिन्प्रवदन्ति मनीषिणः २७
 स्वसा च स्वस्त्रिया चैव आह्वयार्था तथैव च ।
 सुखं गृह्णन्ति राजानस्ताश्च तत्र नृपोद्भवाः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि अष्टषष्ठ्यधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

एकोनसप्तत्यधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

द्रौपद्या स्त्रामिलायिनो जयद्रथस्य गार्हणम् ॥ १ ॥ तथा बलारस्यवशान्तकर्पिणस्तस्याक्षेपाद्वधःपातनपूर्वकं स्वयमेव
 तद्वयारोहणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 सरोवरागोपहतेन बलुना
 सरागनेत्रेण नतोन्नतध्रुवा ।
 मुखेन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं
 ततोऽब्रवीच्च द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १
 यशस्विनस्तीक्ष्णविषाम्महास्था-
 नभिन्नुवन्मूढ न लज्जसे कथम् ।
 महेन्द्रकल्पाभिरतान्स्वकर्मसु
 स्थितान्समूहेष्वपि यक्षरक्षसाम् ॥ २

न किञ्चिदार्थाः प्रवदन्ति पापं
 वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।
 तपस्विनं संपरिपूर्णविद्यं
 भजन्ति चैवं सुनराः सुवीर ॥ ३
 अहं तु मन्ये तव नास्ति कश्चि-
 देतादृशे क्षत्रियसंनिवेशे ।
 यस्त्वद्य पातालमुखे पतन्तं
 पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत ॥ ४

श्रियः संक्षये सतीति शेषः । हीनलक्ष्मीके इत्यर्थः ॥ १८ ॥
 समाः संवत्सरान् ॥ १९ ॥ विलोभयामास परमिति श्रु-
 पाठः ॥ २३ ॥ अष्टषष्ठ्यधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥
 शेषेण रामो रक्षित्वा सैनं सहितं सरोवरागं तद्रुपहतं च
 म्लानं च येन । बलुना ध्रुवरेण । नवे क्षमापत उन्नते

क्रोधेन ध्रुवो यस्यास्तथा । विस्फूर्य फूत्कारं कृत्वा । सरो-
 वरागोपहतेनेति घ. पाठः ॥ १ ॥ अमि अभिक्रम्य ध्रुवम् ।
 स्थितान्बलान् । यक्षादिभिरप्यजेयानित्यर्थः ॥ २ ॥ भजन्ति
 इव सुनराः सुवीरेति श्रु. पाठः ॥ ३ ॥ क्षत्रियसंनिवेशे द्रुप-
 माजे । पातालमुखे महागते । प्रतिसंहरेत्, प्रतिषेधेत ॥ ४ ॥

नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्प-

मुपत्यकां हैमवतीं चरन्तम् ।

दण्डीव यूथादपसेधसि त्वं

यो जेतुमाशंससि धर्मराजम् ॥ ५

बाल्यात्ममुत्सस्य महाबलस्य

सिंहस्य पक्ष्माणि मुखाहुनासि ।

पदा समाहृत्य पलायमानः

कुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनम् ॥ ६

महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं

जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।

प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि

यः कुद्धमायोत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७

कृष्णोरगौ तीक्ष्णमुखौ द्विजिह्वौ

मत्तः पदा क्रामसि पुच्छदेशे ।

यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां

जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८

यथा च वेषुः कदली नलो वा

फलन्त्यभावाय न भूतयेऽऽत्मनः ।

तथैव मां तैः परिरक्ष्यमाणा-

मादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९

अथ द्रव्य उवाच ।

जानामि कृष्णे विदितं ममैत-

द्यथाविधास्ते नरदेवपुत्राः ।

न त्वेवमेतेन विभीषणेन

शक्या वयं त्रासयितुं त्वयाऽद्य ॥ १०

वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे

कुलेषु सर्वेऽनवमेषु जाताः ।

पद्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीना-

न्मन्यामहे द्रौपदि पाण्डुपुत्रान् ॥ ११

सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा

न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः ।

आशंस वा त्वं कृष्णं वदन्ती

सौवीरराजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२

द्रौपद्युवाच ।

महाबला किंत्विह दुर्बलेव

सौवीरराजस्य मताऽहमसि ।

नाहं प्रमाथादिह संप्रतीता

सौवीरराजं कृष्णं वदेयम् ॥ १३

यस्या हि कृष्णौ पदवीं चरेतां

समास्थितावेकरथे समेतौ ।

इन्द्रोऽपि तां नापहरेत्कथञ्चि-

न्मनुष्यमात्रः कृष्णः कुतोऽन्यः ॥ १४

यथा किरीटी परवीरघाती

निघ्नन्नथस्यो द्विषतां मनांसि ।

मदन्तरे त्वच्छजिनीं प्रवेष्टा

कक्षं दहन्नग्निरिवोष्णगेषु ॥ १५

जनार्दनः सान्धकदृष्टिर्वीरो

महेष्वासाः केकयाश्चापि सर्वे ।

एते हि सर्वे मम राजपुत्राः

ग्रहृष्टरूपाः पदवीं चरेयुः ॥ १६

मौर्वीविसृष्टाः स्तनयितुघोषा

गाण्डीवमुक्तास्त्वतिवेगवन्तः ।

हस्तं समाहृत्य धनंजयस्य

भीमाः शब्दं घोरतरं नदन्ति ॥ १७

उपलक्ष्यमद्विषमोपभूयिष्म । दण्डी दण्डमात्रयुधो यूथात्ममुहा-
दपसेधसि अपकर्षसि ॥ ५ ॥ बाल्यात् मौल्यात् पक्ष्माणि
मुखोपरिस्थकेशान् । पदा समाहृत्य हुनासि छिनत्सि ॥ ६ ॥
वेषादयः फलिता एव नश्यन्ति । कर्कटी च परिणतगर्भा नश्य-
तीति लोकप्रसिद्धम् ॥ ९ ॥ विभीषणेन भयप्रदर्शनेन ॥ १० ॥
सप्तदश अष्टौ कर्मणि नवदशत्वादयश्च नित्यं सन्ति येषु तानि
सप्तदशानि । नित्ययोगे मलर्योर्वीर्यावायश्च । अनवमेषु अवी-
चेषु । वक्रगणाः शौर्येतेजोवृत्तिदाक्षिण्यदानैश्वर्याणि ॥ ११ ॥

शक्याः निवारितुमिति शेषः । पुनरिति पाण्डवपराजयान-
न्तरम् । त्वं मत्प्रसादं आशंस प्रार्थय ॥ १२ ॥ प्रमाथात्
निग्रहात् । प्रतीता ग्रहयाता । सभायां नक्षत्राणिप्रदानेन भग-
वदनुग्रहीतत्वात् । महाबलाः किंत्विह दुर्बला वा सौवीरराजस्य
सुताहमसि । साहं प्रमाथादिह संप्रतीतेति ध. पाठः ॥ १३ ॥
कृष्णौ वासुदेवार्जुनौ ॥ १४ ॥ मदन्तरे अभिमितम् । प्रवेष्टा
प्रकर्षेण वेष्टयिष्यति । उष्णगेषु निदाघेषु ॥ १५ ॥ गाण्डीव-
मुक्ताः शरा इति शेषः ॥ १७ ॥

गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरीरान्
 पतङ्गसङ्घानिव शीघ्रवेगान् ।
 यदा द्रष्टास्वर्जुनं वीर्यशालिनं
 तदा स्वबुद्धिं प्रतिनिन्दितासि ॥ १८
 सशङ्खधोषः सतलत्रधोषो
 गाण्डीवधन्वा मुहुरुद्धहंश्च ।
 यदा शरानर्पयिता तवोरसि
 तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् ॥ १९
 गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं
 माद्रीपुत्रौ संपतन्तौ दिशश्च ।
 अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ
 दृष्ट्वा चिरं तापमुपैष्यसेऽधम ॥ २०
 यथा वाऽहं नातिचरे कथंचि-
 त्पतीन्महार्हान्मनसाऽपि जातु ।
 तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां
 द्रष्टासि पार्थैः परिक्रम्यमाणम् ॥ २१
 न संभ्रमं गन्तुमहं हि शक्ये
 त्वया नृशंसेन विक्रम्यमाणा ।
 समागताऽहं हि कुरुप्रवीरैः
 पुनर्जनं काम्यकमागताऽसि ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 'इत्येवमुक्तस्तु स सिन्धुनाथ-
 स्तां द्रौपदीमाह विशालनेत्राम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

मृगयागतेः पाण्डवैर्दुर्मित्तदर्शनाद्विपदाशङ्कया सत्वरं स्वाश्रमाभिगमनम् ॥ १ ॥ तदा दासा द्रौपदीवृत्तान्तावग-
 मेन जयद्रथपथानुगतैस्तदवलोकनेन कोपस्तमुत्कोशनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो दिशः संपरिवृत्त्य पार्था
 मृगान्वराहान्महिषांश्च हत्वा ।
 धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां
 पृथक्करन्तः सहिता बभूवुः ॥ १

अनविष्वदः भविष्यसीत्यर्थे व्यत्ययेन लङ् ॥ १९ ॥ एकोन-
 सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

आरुह्यतामाशु रथं मदीयं
 मा त्वां बलाद्रौपदि कर्षयेहम् ॥ २३
 सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा
 जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती ।
 प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता
 धौम्यं प्रचुक्रोश पुरोहितं सा ॥ २४
 जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे
 जयद्रथस्तं समवाक्षिपत्सा ।
 तथा समाक्षिप्ततनुः स पापः
 पपात शास्त्रीव निकृत्तमूलः ॥ २५
 प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन
 मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
 सा मृष्यमाणा रथमारुरोह
 धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २६
 धौम्य उवाच ।
 नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
 धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्ष्य जयद्रथ ॥ २७
 क्षुद्रं कृत्वा फलं पापं त्वं प्राप्स्यसि न संशयः ।
 आसाद्य पाण्डवान्वीरान्धर्मराजपुरोगमान् ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
 अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

ततो मृगव्यालजनानुकीर्णं
 महावनं तद्विहगोपघुष्टम् ।
 आरुंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः
 श्रुत्वा गिरो व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २

मृगव्यालगणानुकीर्णं इति श्रुत्वा श्रुत्वा ॥ २ ॥

आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य
 मृगा द्विजाः क्रूरमिमे वदन्ति ।
 आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो
 महाभयं शत्रुभिर्वाञ्जमानम् ॥ ३
 क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगैर्नो
 मनो हि मे दूयति दहते च ।
 बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्तु-
 रुदूयते प्राणपतिः शरीरे ॥ ४
 सरः सुपर्णेन हतोरगेन्द्र-
 मराजकं राष्ट्रमिवेह शान्तम् ।
 एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं
 शौण्डैर्यथा पीतसुरश्च कुम्भः ॥ ५
 ते सैन्धवैरभ्यनिलोऽब्रवेगै-
 र्महाजवैर्वाजिभिर्लुहमानाः ।
 युक्तैर्बृहद्भिः सुरैर्नृवीरा-
 स्तदाश्रमायाभिमुख्य बभूवुः ॥ ६
 तेषां तु गोमायुरनल्पघोषो
 निवर्ततां वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
 ग्रव्याहरत्तत्प्रनिमृश्य राजा
 प्रोवाच भीमं च धनंजयं च ॥ ७
 यथा वदत्येष विहीनयोनिः
 सालावृको वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
 तुव्यक्तमस्मानवमत्य पापैः
 कृतोऽमिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य ॥ ८
 एत्याथ ते तद्वनमाविशन्तो
 महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा ।
 बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं
 धात्रेयिकां प्रेष्यवधुं प्रियायाः ॥ ९
 तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य
 रथादवपुत्य ततोऽभ्यधावत् ।
 प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र
 धात्रेयिकामार्ततरस्तदानीम् ॥ १०

किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां
 किं ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम् ।
 कश्चिन्न पापैः सुनृशंसकृद्भिः
 प्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ।
 'गतेष्वरण्यं हि सुतेषु पाण्डोः
 कश्चित्परैर्नापकृतं वनेऽस्मिन् ॥ ११
 पर्याकुला साधु समीक्ष्य सूत-
 मभ्यापतन्तं द्रुतमिन्द्रसेनम् ।
 उरो घ्नती कष्टतरं तदानी-
 मुच्चैः प्रचुक्रोश हतेति देवी ॥' १२
 इन्द्रसेन उवाच ।
 अनिन्द्यरूपा तु विशालनेत्रा
 शरीरतुल्या कुरुपुत्रवानाम् ।
 'किनात्मनाशाय यदापनीता
 छिद्रं समासाद्य नरेन्द्रपत्नी ॥' १३
 यद्येव देवीं पृथिवीं प्रविष्टा
 दिवं प्रपन्नाऽप्यथवा समुद्रम् ।
 तस्या गमिष्यन्ति पदे हि पार्था-
 स्तथा हि संतप्यति धर्मराजः ॥ १४
 को ह्रीदशानामरिमर्दनानां
 क्लेशक्षमाणामपराजितानाम् ।
 प्राणैः समाभिष्टतमां जिहीर्षे-
 दनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः ॥ १५
 न बुध्यते नाथवतीमिहाद्य
 बहिर्भरं हृदयं पाण्डवानाम् ।
 कस्याद्य कार्यं प्रतिभिद्य घोरा
 महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः शराभ्याः ॥ १६
 मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि
 यथाऽद्य कृष्णा पुनरेष्यतीति ।
 निहत्य सर्वान्द्रिषतः समग्रा-
 न्यार्थाः समेष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या ॥ १७

सहावनं शत्रुभिर्वाञ्जमानं इति श. पाठः ॥ ३ ॥ समा-
 च्छाद्य मोहयित्वा । समन्तुः दैन्यसहितः । प्राणानां आध्या-
 त्मिकानामिन्द्रियाणां पतिमुख्यः प्राणः ॥ ४ ॥ सैन्धवैः

सिन्धुदेशजैर्वाजिभिरर्थैः । सुरैः शोभनरथैः ॥ ६ ॥ प्रेष्य-
 वधुं दासीम् ॥ ९ ॥

अथात्रवीचारुमुखं प्रमृज्य
 धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् ।
 जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य
 पञ्चेन्द्रकल्पान्परिभूय कृष्णा ॥ १८
 तिष्ठन्ति वर्त्मानि नवान्यभूनि
 वृक्षाश्च न भ्रान्ति तथैव भद्राः ।
 आवर्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं
 न दूरयातैव हि राजपुत्री ॥ १९
 सन्नद्धध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा
 महान्ति चारुणि च दंशनानि ।
 गृहीत चापानि महाधनानि
 शरांश्च शीघ्रं पदवीं व्रजध्वम् ॥ २०
 पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता
 प्रमूढचित्ता वदनेन शुष्यता ।
 ददाति कसैचिदनर्हते तनुं
 वराज्यपूर्णमिव भस्मानि मुचम् ॥ २१
 पुरा तुषाग्राविव हूयते हविः
 पुरा इमशाने स्रगिवापविश्र्यते ।
 पुरा च सोमोऽध्वरगोज्वलिद्यते
 शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते ॥ २२
 'पुरा हि पार्थाश्च द्रौपदी च कापिली
 प्रसिच्यते क्षीरधारा यतध्वम् ।'
 महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा
 पुरा सृगालो नलिनीं विगाहते ॥ २३
 'पुरा हि मन्त्राहुतिपूजितायां
 हुताग्निवेद्यां बलिभृङ्गिलीयते ।
 श्रुतिं च सम्यक्प्रसृतां महाध्वरे
 ग्राम्यो जनो यद्वदसौ न नाशयेत् ॥' २४
 मा वः प्रियायाः सुनसं सुलोचनं
 चन्द्रप्रभाञ्च वदनं प्रसन्नम् ।
 स्पृश्याच्छुभं कश्चिदकृत्यकारी
 क्षा वै पुरोडाशमिवाध्वरस्थम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

एतानि वर्त्मान्यनुयात शीघ्रं
 मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगाद्वै ॥ २६
 'शीघ्रं प्रधावध्वमितो नरेन्द्रा
 यावन्न दूरं व्रजतीति पापः ।
 प्रत्याहरध्वं द्विषतां सकाशा-
 ल्लक्ष्मीमिव स्वां दयितां नृसिंहाः ॥' २७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भद्रे प्रतिक्राम नियच्छ वाचं
 माऽसत्सकाशे परुषाण्यवोचः ।
 राजानो वा यदि वा राजपुत्रा
 बलेन मत्ताः पञ्चतां ग्रामुवन्ति ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं
 तान्येव वर्त्मान्यनुवर्तमानाः ।
 मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छ्वसन्तो
 ज्यां विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः ॥ २९
 ततोऽपश्यन्तस्य सैन्यस्य रेणु-
 मुद्धतं वै वाजिसुरमणुग्रम् ।
 पदातीनां मध्यगतं च धौम्यं
 विक्रोशन्तं भीम पार्थेत्यभीक्ष्णम् ॥ ३०
 ते सान्त्व्य धौम्यं परिदीनसत्त्वाः
 सुखं भवानेतिविति राजपुत्राः ।
 श्येना यथैवामिषसंप्रयुक्ता
 जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन् ॥ ३१
 तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां
 संरब्धानां धर्षणाद्याज्ञसेन्याः ।
 क्रोधः प्रजज्वाल जयद्रथं च
 दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थितां च ॥ ३२
 प्रचुक्रुशुश्चाप्यथ सिन्धुराजं
 वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
 यमौ च राजा च महाधनुर्धरा-
 स्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् ॥ ३३

एकसप्तत्यधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

द्रौपद्या जयद्रथमस्ति तत्तच्छरणप्रदर्शनपूर्वकं युधिष्ठिरादिनिर्देशः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो घोरतरः शब्दो वने समभवच्चदा ।
 भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १
 तेषां ध्वजाग्राण्यभिबीक्ष्य राजा
 स्वयं दुरात्मा कुरुपुङ्गवानाम् ।
 जयद्रथो याज्ञसेनीमुवाच
 रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २
 आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो
 मन्ये च कुण्ठो पतयस्तवैते ।
 सा जानती ख्यापय नः सुकेशि
 परंपरं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३
 द्रौपद्युवाच ।
 किं ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरै-
 रनायुष्यं कर्म कृत्वाऽतिघोरम् ।
 एते वीराः पतयो मे समेता
 न वः शेषः कथिदिहास्ति युद्धे ॥ ४
 आख्यातव्यं त्वेव सर्वं मुमूर्षो-
 र्भया तुभ्यं पृष्ट्या धर्म एषः ।
 न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा
 संपश्यन्त्याः सानुजं धर्मराजम् ॥ ५
 यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गो
 नन्दोपनन्दौ मधुरौ सुयुक्तौ ।
 एनं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं
 सदा जनाः कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६
 य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः
 श्रचण्डघोणस्तनुरायताक्षः ।
 एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति
 युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ॥ ७
 अप्येष शत्रोः शरणागतस्य
 दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृवीरः ।

परैक्षेनं मूढ जवेन भूतये
 त्वमात्मनः प्राञ्जलिर्न्यस्तशस्त्रः ॥ ८
 अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं
 महाभुजं सालमिव प्रवृद्धम् ।
 संदष्टौष्ठं भुक्नुटीसंहतभुवं
 वृकोदरो नाम पतिर्ममैषः ॥ ९
 आजानेया बलिनः साधुदान्ता
 महाबलाः शूरमुदावहन्ति ।
 एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि
 भीमेति शब्दोऽस्य ततः पृथिव्याम् ॥ १०
 नास्यापराद्धाः शेषमवाप्नुवन्ति
 नायं वैरं विस्मरते कदाचित् ।
 वैरस्यान्तं संविधायोपयाति
 पश्चाच्छान्तिं न च तत्तप्यतीव ॥ ११
 धनुर्धराय्यो धृतिमान्यशस्त्री
 जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः ।
 आता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य
 धनंजयो नाम पतिर्ममैषः ॥ १२
 यो वै न कामाक्ष भयान्न लोभा-
 त्यजेद्धर्मं न नृशंसं च कुर्यात् ।
 स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः
 कुन्तीसुतः शत्रुसहः प्रमाथी ॥ १३
 यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो
 भयार्तानां भयहर्ता मनीषी ।
 बन्धुप्रियः शस्त्रभृतां वरिष्ठो
 महाहवेष्वातिवार्यवीर्यः ॥ १४
 यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां
 यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ।
 प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै
 स एष वीरो नकुलः पतिर्मे ॥ १५

यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो
महांश्च धीमान्सहदेवोऽद्वितीयः ।
यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व
शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु सङ्गो ॥ १६
शूरो कृतास्त्रो मतिमान्मनस्वी
प्रियंकरो धर्मसुतस्य राज्ञः ।
हुताशचन्द्रार्कसमानतेजा
जवन्जः पाण्डवानां प्रियश्च ॥ १७
बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते
वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ।
स एष शूरो नित्यममर्षणश्च
धीमान्मातुः सहदेवः पतिर्मे ॥ १८
त्यजेत्प्राणान्प्रविशेद्ब्रह्मवाहं
न त्वेवैव व्याहरेद्दर्मबाह्यम् ।

सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे रतश्च
कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः ॥ १९
विशीर्यन्तीं नावमिद्वर्णवान्ते
रत्नाभिपूर्णा मकरस्य पृष्ठे ।
सेनां तवेमां हतसर्वयोधां
विश्वोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः ॥ २०
इत्येते वै कथिताः पाण्डुपुत्रा
यास्त्वं मोहादवमत्स्य प्रवृत्तः ।
यद्येतेभ्यो मुच्यसे रिष्टदेहः
पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीवितं च ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पा-
स्त्यक्त्वा त्रस्तान्माञ्जलींस्तान्पदातीन् ।
यथाऽनीकं शरवर्षान्धकारं
चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतस्ते निगृह्य ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

बुधिविहादीनां जयद्रथादिभिरायोधनम् ॥ १ ॥ जयद्रथेन भीमादिभिः स्वसहायानां निधने द्रौपदीविमोचनपूर्वकं पलायनम् ॥ २ ॥ भीमार्जुनाभ्यां परुषोक्तिपूर्वकं तदनुधावनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
सन्तिष्ठध्वं प्रहरत तूर्णं विपरिधावत ।
इति स सैन्धवो राजा चोदयामास ताभ्युपान् १
ततो घोरतमः शब्दो रणे समभवत्तदा ।
भीमार्जुनयमान्दृष्ट्वा सैन्यानां सयुधिष्ठिरान् ॥ २
शिविसिंधुत्रिगर्तानां विषादश्चाप्यजायत ।
तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्व्याघ्रानिव बलौत्कटान् ॥ ३
हेमबिन्दुं महोत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
प्रगृह्णाभ्यद्रवञ्जीमः सैन्धवं कालचोदितम् ॥ ४
तदन्तरमथावृत्य कोटिकाश्वोऽभ्यहारयत् ।
महता रथबंधेन परिवार्य द्रुकोदरम् ॥ ५
शक्तितोमरनाराचैर्बोरवाहुप्रचोदितैः ।

कीर्यमाणोपि बहुभिर्न स भीमोऽभ्यकम्पत ॥ ६
गजं तु सगजारोहं पदातींश्च चतुर्दश ।
जघान गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७
पार्थः पञ्चशतान्शूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
परीप्तमानः सौवीरं जघान ध्वजिनीमुखे ॥ ८
राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९
ददृशे नकुलस्तत्र रथात्प्रस्कन्द्य खड्गधृत् ।
शिरांसि पादरक्षाणां वीजवत्प्रवपन्मुहुः ॥ १०
सहदेवस्तु संयाय रथेन गजयोधिनः ।
पातयामास नाराचैर्दुर्मेभ्य इव बर्हिणः ॥ ११
ततस्त्रिगर्तः सधनुरवतीर्य महारथात् ।

मूढसल मूढबुद्धेः शतक्रतोर्वा शतक्रतोर्वि ॥ १६ ॥
एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

अन्तरं अभ्यहारयत् भीमजयद्रथयोर्मध्ये प्रवेशेन व्यवधानं कृतवान् । रथबंधेन रथवर्गेण ॥ ५ ॥

गदया चतुरो बाहाव्राजस्तस्य तदाऽवधीत् ॥१२
 तमथाभ्यागतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।
 अर्धचन्द्रेण वाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३
 स भिन्नहृदयो वीरो वक्राच्छोणितमुद्रमन् ।
 पपाताभिमुखं प्राप्तिश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १४
 इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात्प्रस्कन्ध धर्मराट् ।
 हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५
 नकुलं त्वभिसंवार्य क्षेमंकरमहामुखौ ।
 उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् ॥ १६
 तौ शरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ ।
 एकैकेन विपाठेन जप्ते माद्रवतीसुतः ॥ १७
 त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याथ गजधूर्गतः ।
 रथमाश्लेषयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८
 नकुलस्त्वपभीस्तसाद्रथाचर्मासिपाणिमान् ।
 उद्गम्य स्थानमास्थाय तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ १९
 सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।
 श्रेषयामास सक्त्रोधमत्पुच्छितकरं ततः ॥ २०
 नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः ।
 सविषाणं भुजं मूले सखेन निरकुन्तत ॥ २१
 स विनय महानादं गजः किङ्किणिभूषणः ।
 पतन्नवाक्शिरा भूमौ हस्त्यारोहमपोययत् ॥ २२
 स तत्कर्म महत्कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः ।
 भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महारथः ॥ २३
 भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकाश्यस्य संगरे ।
 सूतस्य नुदतो बाहान्धुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४
 न बुबोध हतं सूतं स राजा बाहुशालिना ।
 तस्याश्वा व्यद्रवन्सङ्क्षेपे हतसूतास्ततस्ततः ॥ २५
 विरथं हतसूतं तं भीमः प्रहरतांवरः ।
 जघान तल्लुप्येन प्राप्तेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६
 द्वादशानां सर्वेषां सौवीराणां धनंजयः ।
 चकर्त निशितैर्मल्लैर्वधूनि च शिरांसि च ॥ २७
 शिवीनिध्वाकुसुम्यांश्च त्रिगर्तान्सैन्धवानपि ।
 जघानातिरथः सङ्क्षेपे बाणगोचरमागतान् ॥ २८

सूदिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः सव्यसाचिना ।
 सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ॥ २९
 प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति ।
 शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३०
 श्वगृध्रकङ्काकोलभासगोमायुवायसाः ।
 अतृप्यन्तत्र वीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥ ३१
 एवं तीक्ष्णशरज्ज्वालैर्गाण्डीवानिलचोदितैः ।
 सेनेन्धनं ददाहाशु सरोपः पार्थपावकः ॥ ३२
 चक्राणां पतितानां च धुगानां च महीपते ।
 तूणीराणां पताकानां ध्वजानां च रथैः सह ॥ ३३
 ईषाणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनां तथैव च ।
 अक्षाणामथ योक्राणां प्रतोदानां च सशयः ॥ ३४
 शिरसां पतितानां च कुण्डलोष्णीषधारिणाम् ।
 भुजानां मकुटानां च हाराणामङ्गदैः सह ॥ ३५
 छत्राणां व्यजनानां च चर्मणां वर्मणां तथा ।
 छिन्नानां कार्मुकाणां च पट्टसानां तथैव च ॥ ३६
 शक्तीनामथ खड्गानां दण्डानां सह तोमरैः ।
 राशयश्चात्र दृश्यन्ते तत्रतत्र विशांपते ॥ ३७
 पतितैश्चैव मातङ्गैः सयोधैः पर्वतोपमैः ।
 हयैर्द्विधाकृतैः सार्धं सादिभिः सायुधैस्तथा ॥ ३८
 विप्रविद्धै रथैश्चैव निहतैश्च पदातिभिः ।
 अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ ३९
 हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
 विमुच्य कृष्णां संत्रस्तः पलायनपरोऽभवत् ॥ ४०
 स तस्मिन्संकुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य ताम् ।
 प्राणप्रेप्सुरुपाधावद्वनं तत्र नराधमः ॥ ४१
 द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा घौम्यपुरस्कृताम् ।
 माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ४२
 ततस्तद्विद्वतं सैन्यमपयाते जयद्रथे ।
 आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः ॥ ४३
 सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् ।
 वारयामास निघ्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥ ४४

क्षेमंकरमुमालवौ इति क. पाठः । क्षेमंकरमहामुखौ इति य.
 अ. पाठः ॥ १६ ॥ सविषाणं भुजं सद्यन्तं शुण्डादण्डम् । मूले

गण्डप्रदेशे ॥ २१ ॥ तल्लुप्येन मुष्टियुजेन ॥ २६ ॥

अर्जुन उवाच ।

यस्यापचारात्प्राप्तोऽयमस्त्रान्केशो दुरासदः ।
तमस्त्रिंशत्समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ४५
'मूढं नैकृतिकं दुष्टं द्रौपद्याः क्लेशकारिणम् ।'
तमेवान्विष भद्रं ते किं ते योधैर्निपातितैः ।
अनामिषमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ॥ ४६
वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ।
युधिष्ठिरमभिप्रेत्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ४७
हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठं विद्वता दिशः ।
गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्ततु भवानितः ॥ ४८
यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।
प्राप्याश्रमपदं राजन्द्रौपदीं परिसान्त्वय ॥ ४९
न हि मे मोक्ष्यते जीवन्मूढः सैन्धवको नृपः ।
पातालतलसंस्थोपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ५०
युधिष्ठिर उवाच ।
न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्माऽपि स सैन्धवः ।
दुःशलामभिसंस्मृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ॥ ५१
वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया ।
कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा यती भीमार्जुनावुभौ ॥ ५२
कर्तव्यं चेत्प्रियं मह्यं वध्यः स पुरुषाधमः ।
सैन्धवापशदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ५३
भार्यामिहर्ता वैरी यो यश्च राज्यहरो रिपुः ।
याचमानोऽपि संग्रामे न मोक्तव्यः कथंचन ॥ ५४
इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः ।
राजा निवृत्ते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ५५
स प्रविश्याश्रमपदमपविद्वद्ब्रसीकटम् ।

मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ५६
द्रौपदीमनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समाहितैः ।
समेयाय महाप्राज्ञः सभार्यो भ्रातृमध्यगः ॥ ५७
ते स तं मुदिता दृष्ट्वा पुनरभ्यागतं नृपम् ।
जित्वा तान्सिन्धुसौवीरान्द्रौपदीं चाहतां पुनः ॥ ५८
स तैः परिहृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह ।
प्रविवेशाश्रमं कृष्णायमाभ्यां सह भामिनी ॥ ५९
भीमसेनार्जुनौ चापि श्रुत्वा क्रोशगतं रिपुम् ।
स्वयमश्वासुदन्तौ तौ ज्वेनैवाभ्यधावताम् ॥ ६०
हृदमत्यद्भुतं चात्र चकारातिरथोऽर्जुनः ।
क्रोशमात्रगतानश्चान्सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ६१
स हि दिव्यास्त्रसंपन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसंभ्रमः ।
अकरोदुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमन्तितैः ॥ ६२
ततोऽभ्यधावतां वीराकुभौ भीमघनंजयौ ।
हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ६३
सैन्धवस्तु हतान्दृष्ट्वा तथाऽश्वान्स्वान्सुदुःखितः ।
'रथात्प्रस्कन्ध पश्यां वै पलायनपरोऽभवत् ॥' ६४
दृष्ट्वा विक्रमकर्माणि कुर्वाणं च धनंजयम् ।
पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम् ॥ ६५
सैन्धवं त्वमिसंप्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ।
अनुयाय महाबाहुः फल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६६
अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ।
राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ॥ ६७
कथं ह्यनुचरान्हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ।
इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्तत ॥ ६८
तिष्ठतिष्ठेति तं भीमः सहसाऽभ्यद्रवद्बली ।
सा वधीरिति पार्थस्तं दद्यावान्त्रत्यभाषत ॥ ६९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

समाप्तं च द्रौपदीहरणपर्व ॥ १६ ॥

(अथ जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥ १७ ॥)

त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

भीमेन केशग्रहणेन निपातितस्य जयद्रथस्य मूर्ध्नि पादग्रहारपूर्वकं क्षुरमेण पञ्चव्यूहीनिर्माणम् ॥ १ ॥ भीमेन बभ्रु-
पूर्वकमानोतस्य तस्य युधिष्ठिरेण मोचनम् ॥ २ ॥ जयद्रथेन सपञ्चसादितान्महादेवाद्भुवनवर्जमेकस्मिन्ने पाण्डवजयरूप-
वराऽऽवाप्तम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य आतराबुधतायुधौ ।
प्राधावत्पूर्णमव्यग्रो जीवितेषुः सुदुःखितः ॥ १
'लताभिः संवृते कक्षे किरीटं रत्नभास्वरम् ।
अपविध्य ग्रधावन्तं निलीयन्तं वनान्तरे ॥ २
भीमसेनस्तु तं कक्षे लीयमानं भयाकुलम् ।
मार्गमाणोऽवतीर्याशु रथाद्रत्नविभूषितात् ।
अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षे ह्यमर्षणः ॥ ३
समुद्यम्य च तं भीमो निष्पिपेष महीतले ।
गले गृहीत्वा राजानं पातयामास चैव ह ॥ ४
पुनः स जीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः ।
पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ॥ ५
तस्य जानू ददौ भीमो जप्ते चैनमरत्निना ।
स मोहमगमद्राजा ग्राहवरपीडितः ॥ ६
सरोषं भीमसेनं तु वारयामास फल्गुनः ।
दुःशलायाः कृते राजा यत्त्वामाहेति कौरव ॥ ७
भीम उवाच ।
नायं पापसमाचरो मत्तो जीवितुमर्हति ।
कृष्णायास्तदनर्हायाः परिकेष्टा नराधमः ॥ ८
किन्तु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
त्वं च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्यान्मबाधसे ॥ ९
एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
अर्धचन्द्रेण बाणेन किञ्चिदब्रुवतस्तदा ॥ १०
विकल्पयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः ।
जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ ११
दासोऽसीति त्वया वाच्यं संसत्सु च समासु च ।
एवं चेज्जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ १२

एवमस्त्विति तं राजा कृच्छ्रमाणो जयद्रथः ।
भोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् ॥ १३
तत एनं विचेष्टन्तं बद्धा पार्थो वृकोदरः ।
रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुकुण्ठितम् ॥ १४
तसस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा ।
अध्यमाश्रममध्यस्थमभ्यगच्छयुधिष्ठिरम् ॥ १५
दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम् ।
तं राजा प्राहसदृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १६
राजानं चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्यै कथयेति वै ।
दासभावं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १७
तमुवाच च ततो ज्येष्ठो आता सप्रणयं वचः ।
मुञ्चेममधमाचारं प्रमाणा यदि ते वयम् ॥ १८
द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् ।
दासोऽयं मुच्यतां राजस्त्वया पञ्चशिरः कृतः ॥ १९
'एवमुक्तः स भीमस्तु आत्रा चैव च कृष्णया ।
मुमोच तं महापापं जयद्रथमचेतनम् ॥ २०
स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ।
ववन्दे विहलो राजा तांश्च वृद्धान्मुनींस्तदा ॥ २१
तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना ॥ २२
अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् ।
स्त्रीकामुक धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षत्रसहायवान् ॥ २३
एवंविधं हि कः कुर्यात्त्वदन्यः पुरुषाधमः ।
'कर्म धर्मविरुद्धं वै लोकदुष्टं च दुर्मते ॥ २४
गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ।
संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ॥ २५
धर्मे ते वर्षतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कथाः ।

घृणी दयावान् । बालिशया सत्पत्न्या । बाधसे शत्रुं हन्तुं न
ददासि ॥ ९ ॥ सटाः जटाः केशसंनिवेशे मध्ये मध्ये पञ्चसु

स्थानेषु अर्धचन्द्रेण बाणेन सौरवद्वापयामासेत्यर्थः ॥ १० ॥
विकल्पयित्वा राजानमिति श्रु. पाठः ॥ ११ ॥

साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ॥ २६
 एवमुक्तस्तु सत्रीडं तूष्णीं किंचिदवाच्युखः ।
 जगाम राजा दुःखार्तो गङ्गाद्वाराय भारत ॥ २७
 स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ।
 तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥ २८
 बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणसिलोचनः ।
 वरं चास्मै ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु ॥ २९
 समस्तान्तरथान्पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् ।
 इति राजाऽब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ ३०
 अजय्याश्चाप्यवध्याश्च वारयिष्यसि तान्युधि ।
 ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरम् ॥ ३१
 वदर्यां तप्ततपसं नारायणसहायकम् ।
 अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम् ॥ ३२
 मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् ।
 अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादीन्स महाशरान् ॥ ३३
 देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः सुरगुरुः प्रभुः ।
 प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान् ॥ ३४
 युगान्तकाले संग्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् ।
 सपर्वतार्णवद्वीपं सशैलवनकाननम् ।
 निर्दहन्नामलोकांश्च पातालतलचारिणः ॥ ३५
 अथान्तरिक्षे शुमहन्नानावर्णाः पयोधराः ।
 धोरस्वरा विनदिनस्तटिन्मालावलम्बिनः ।
 समुत्तिष्ठन्दिशः सर्वा विवर्षन्तः समन्ततः ॥ ३६
 ततोऽपि श्रमयामासुः संवर्ताशिनियामकाः ।
 अक्षमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य सर्वशः ॥ ३७
 एकार्णवे तदा तस्मिन्नुपशान्तचराचरे ।
 नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ।
 चतुर्ध्रुगसहस्रान्ते सलिलेनाप्लुता मही ॥ ३८
 ततो नारायणाख्यस्तु सहस्राक्षः सहस्रपाद् ।

बलि उपहारम् ॥ २९ ॥ महाबाहुं देवैरपि दुरासदम् इति व.
 पाठः ॥ ३१ ॥ शृणाति हिनस्तीति शरमसम् ॥ ३३ ॥
 नारायणसहायकस्यैव वक्तुं नारायणमाहारम्यमेवाह देवदेव
 इत्यादिना ॥ ३४ ॥ कालाग्निरूपो नारायणो निर्दहते ॥ ३५ ॥
 विनदिनः गर्जेन्तः । समुत्तिष्ठन् समुदतिष्ठन् । उत्तिष्ठन्तीत्यर्थः
 ॥ ३६ ॥ श्रमयामासुः पयोधरा इति प्रपूर्वेणान्वयः । अक्ष-
 मात्रैः रथाक्षमात्राभिः स्थूलभिः । सामान्ये नपुंसकम् ॥ ३७ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः स्वमुकामस्त्वतीन्द्रियः ॥ ३९
 फणासहस्रविकटं शेषं पर्यङ्कभोगिनम् ।
 सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातममितद्युतिम् ।
 कुन्देन्दुहारगोक्षीरमृणालकुमुदप्रभम् ॥ ४०
 तत्रासौ भगवान्देवः स्वपञ्जलनिधौ तदा ।
 नैशेन तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विशुः ॥ ४१
 सत्वोद्रेकात्प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत् ।
 इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४२
 आपो नारास्तत्तनव इत्यपां नाम शुश्रुमः ।
 अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः ॥ ४३
 प्रधानसमकालं तु प्रजाहेतोः सनातनः ।
 ध्यातमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ॥ ४४
 ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभिपद्माद्विनिःसृतः ।
 तत्रोपविष्टः सहसा ब्रह्मा लोकापितामहः ॥ ४५
 शून्यं दृष्ट्वा जगत्कृत्स्नं मानसानात्मनः समान् ।
 ततो मरीचिप्रमुखान्महर्षीन्सृजन्नव ॥ ४६
 तेऽसृजन्सर्वभूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।
 यक्षराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ॥ ४७
 सृजते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः ।
 रौद्री भावेन श्रमयेचिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ ४८
 न श्रुतं ते सिन्धुपते विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
 कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ४९
 जलेन समनुप्राप्ते सर्वतः पृथिवीतले ।
 तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेकाकाशे प्रभुश्चरन् ॥ ५०
 निशायामिव खद्योतः प्रादृक्काले समन्ततः ।
 प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाऽभवत् ॥ ५१
 जले निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्तुं मनसेच्छति ।
 किन्तु रूपमहं कृत्वा सलिलादुद्धरे महीम् ॥ ५२
 एवं संचिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।

अव्यतिष्ठदिति शेषः ॥ ४० ॥ नारायणपदं निर्वृत्तिं आप
 इति । नराज्जाता नाराः तत्तनवः नारायणस्यैव तनवः नाराः
 आपः जयनं निवासस्थानं यस्य ॥ ४३ ॥ तस्मिन् पद्मे पितान-
 मह उपविष्ट इति क्रमभेदेन योज्यम् ॥ ४५ ॥ त्रसानि जं-
 गमानि ॥ ४७ ॥ हे सिन्धुपते । ते तव श्रुतं श्रवणं नास्ति ।
 यतो विष्णोरद्भुतकर्मणः कथ्यमानानि कर्माणि न वेत्सीति शेषः
 ॥ ४९ ॥

जलक्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमसरत् ॥ ५३
 कृत्वा वराहवपुषं बाष्पयं वेदसंमितम् ।
 दशयोजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनम् ॥ ५४
 महापर्वतवर्ष्माभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिम् ।
 महामघौघनिर्घोषं नीलजीमूतसन्निभम् ॥ ५५
 भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः संप्राविशत्प्रभुः ।
 दंष्ट्रैर्नैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविशन्नहीम् ॥ ५६
 पुनरेव महावाहुरपूर्वां तनुमाश्रितः ।
 नरस्य कृत्वाऽर्धतनुं सिंहस्यार्धतनुं प्रभुः ॥ ५७
 दैत्येन्द्रस्य सर्भां गत्वा पाणिं संस्पृश्य पाणिना ।
 दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः ॥ ५८
 दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात्संरक्तलोचनः ।
 शूलोद्यतकरः स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ ५९
 मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभचयसन्निभः ।
 देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् ॥ ६०
 समुत्पत्य ततस्तीक्ष्णैर्मृगेन्द्रेण बलीयसा ।
 नारसिंहेन वपुषा दारितः करजैर्भृशम् ॥ ६१
 एवं निहत्य भगवान्दैत्येन्द्रं रिपुघातिनम् ।
 भूयोऽन्यः पुण्डरीकाक्षः प्रश्लोकहिताय च ।
 कश्यपस्यात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः ॥ ६२
 पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रसूता भर्गमुत्तमम् ॥ ६३
 दुर्दिनाभोदसदृशो दीप्ताक्षो वामनाकृतिः ।
 दण्डी कमण्डलुधरः श्रीवत्सोरसि भूषितः ।
 जटो यज्ञोपवीती च भगवान्बालरूपधृक् ॥ ६४
 यज्ञवाटं गतः श्रीमान्दानवेन्द्रस्य वै तदा ।
 बृहस्पतिसहायोऽसौ मविष्टो बलिनो मखे ॥ ६५
 तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो बलिरमवीत् ।
 ग्रीतोसि दर्शने विम श्रूहि त्वं किं ददानि ते ॥ ६६
 एवमुक्तस्तु बलिना वामनः प्रत्युवाच ह ॥ ६७

स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः सयमानोऽभ्यभाषत् ।
 मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ॥ ६८
 बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे ।
 ततो दिव्याद्भुततमं रूपं विक्रमतो हरः ॥ ६९
 विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु स मेदिनीम् ।
 ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः ॥ ७०
 एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः ।
 तेन देवाः प्रादुरासन्वैष्णवं चोच्यते जगत् ॥ ७१
 असतां निग्रहार्थाय धर्मसंरक्षणाय च ।
 अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षयं ।
 स एवं भगवान्विष्णुः कृष्णेति परिकीर्त्यते ॥ ७२
 अनाद्यन्तमजं देवं प्रभुं लोकनमस्कृतम् ।
 यं देवं विदुषो गान्ति तस्य कर्माणि सैन्धव ॥ ७३
 यमाहुरजितं कृष्णं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 श्रीवत्सधारिणं देवं पीतकौशेयवाससम् ॥ ७४
 प्रधानं सोऽस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ ७५
 सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुलविक्रमः ।
 समानस्यन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ॥ ७६
 न शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः ।
 कः पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थ विजेष्यति ॥ ७७
 तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं बलम् ।
 चतुरः पाण्डवाभ्राजन्दिनैकं जेष्यसे रिपून् ॥ ७८
 'तस्मात्त्वं पार्थरहितान्पाण्डवान्भारयिष्यसि ।
 एतद्भिः पुरुषव्याघ्र मया दत्तो वरस्तव ॥' ७९
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ।
 उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्दनः ॥ ८०
 वामनैर्विकटैः कुञ्जैश्चभ्रवणदर्शनैः ।
 हतः पारिषदैर्धोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ८१

अलक्रीडावामभिरुचितं प्रीतिर्यस्य ॥ ५३ ॥ वराहवपुषमात्मानं
 मिति शेषः । बाष्पयं चतुर्वेदमयम् । वेदसंमितं वेदप्रमित-
 यङ्गरूपम् ॥ ५४ ॥ वर्ष्मा शरीरम् ॥ ५५ ॥ दंष्ट्रेण दंष्ट्राया
 न्यविशत् न्यवेशयत् ॥ ५६ ॥ गर्भे धारितः गर्भधारितः
 ॥ ६२ ॥ दुर्दिनं प्राग्ददिनं तत्र भवोऽभोदः कृष्णमेघस्तत्स-
 दृशः । श्रीवत्सेनोरसि भूषित इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ वाटं स्थानम् ।
 बलिनो बलेः । अयसिकारान्त इत्यन्तश्च शब्दो दृश्यते ॥ ६५ ॥

दिव्यं च तदद्भुततमं च रूपं बभूवेति शेषः ॥ ६९ ॥ अवती-
 र्णोऽवतरणं कुर्वन्नजायत आविर्भूतः । यदुक्षये यद्गतां गृहे
 ॥ ७२ ॥ तस्य कर्माणि विदुषो विद्वांसः गान्ति गायन्ति
 ॥ ७३ ॥ सोऽर्जुनः अस्त्रविदुषां प्रधानं श्रेष्ठः यं अजितमाहु-
 स्तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ ७५ ॥ तेन कृष्णसहायत्वेन हेतुना ।
 भावः पूज्यतमः । भावः पूज्यतमे लोके इत्यनेकार्थः ॥ ७७ ॥
 दिनैकमेकदिनमेव न सर्वदा ॥ ७८ ॥

व्यम्बको राजशार्दूल भगनेत्रनिपातनः ।

उमासहायो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ८२

एवमुक्तस्तु नृपतिः स्वमेव भवनं गयौ ।

पाण्डवाश्च वने तस्मिन्वसन्क्राम्यके तथा ॥ ८३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि जयद्रथविमोक्षणपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

समाप्तं च जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥ १७ ॥

(अथ रामोपाख्यानपर्व ॥ १८ ॥)

चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

बुधिहिरेण मार्कण्डेयमति स्वसमानदुःखितताप्रभः ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।

अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।

आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो बुधिष्ठिरः ॥ २

तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।

मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पाण्डुनन्दनः ॥ ३

भगवन्देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्यवित् ।

संशयं परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ॥ ४

दुपदस्य सुता शेषा वेदिमध्यात्समुत्थिता ।

अयोनिजा महाभागा स्तुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५

मन्ये कालश्च भगवान्दैवं च दुरतिक्रमम् ।

भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

मार्कण्डेयेन बुधिहिरेमति रामोपाख्यामकथनारम्भः ॥ १ ॥ तत्र रामाष्टरूपसिद्धयपूर्वकं रावणोत्पत्त्युपोदात्ततया कुबेरोत्पत्तिकथनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।

अथार्योऽपि मन्दात्रा स्वमेवेति ह. पाठः ॥ ८३ ॥ त्रिसप्त-
त्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

दैवं च निश्चिन्मितमिति ह. च. पाठः । तत्र दैवं धर्माधर्मौ
विधिः सप्ततर्कमैत्री तात्पर्यं निर्मितम् ॥ ६ ॥ ईदृशो भावः

रक्षसा जानकी तस्य हता भार्या बलीयसा ॥ १

आश्रमाद्राश्वसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।

परेण हरणम् ॥ ७ ॥ मिथ्याव्यवसितैः दुरातापसवेवधरैः ।

इयं हिंसा कियत इति शेषः ॥ १२ ॥ मया सम इति शेषः

॥ १३ ॥ चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

रावणेन विद्वत्पत्न्या इति च. च. पाठः ॥ २ ॥

मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २
 प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
 बद्धा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शितैः शरैः ॥ ३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कस्मिन्नामः कुले जातः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।
 रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४
 एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।
 'त्वया प्रत्यक्षतो दृष्टं यथा सर्वमशेषतः ।'
 श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 अजो नामाभवद्राजा महानिश्चाकुर्वंशजः ।
 तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्ताध्यायवाञ्छुचिः ॥ ६
 अभवत्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।
 रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७
 रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।
 सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८
 विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो ।

यां चकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ ९
 एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् ।
 रावणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ १०
 पितामहो रावणस्य साक्षादेवः प्रजापतिः ।
 स्वयंभुः सर्वलोकानां प्रभुः सृष्टा महातपाः ॥ ११
 पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दमितः सुतः ।
 तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत्प्रभुः ॥ १२
 पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः ।
 तस्य कोपात्पिता राजन्ससर्जात्मानमात्मना ॥ १३
 स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्धेन वै द्विजः ।
 प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १४
 पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह ।
 अमरत्वं घनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १५
 ईशानेन तथा सख्यं पुत्रं च नलकूबरम् ।
 राजधानीनिवेशं च लङ्कारक्षोगणान्विताम् ॥ १६
 विमानं पुष्पकं नाम कामगं च ददौ प्रभुः ।
 यक्षाणामाधिपत्यं च राजराजत्वमेव च ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

सुमित्रेण विक्ष्वसा भार्याश्रये रावणादीनामुत्पादनम् ॥ १ ॥ सानुजेन रावणेन तपस्तोषितस्य ब्रह्मणो वरात्पुष्पका-
 पहरणपूर्वकं कूबेरस्य निष्कासनेन लङ्कायां निवासः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्थदेहोऽभवन्मुनिः ।
 विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १
 बुबुधे तं तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।
 कूबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स सदा नृप ॥ २
 स राजराजो लङ्कायां न्यवसन्नराहनः ।
 राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ३
 ताः सदा तं महात्मानं संतोषयितुमुद्यताः ।

ऋषिं भरतशार्दूल नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४
 पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशांपते ।
 अन्योन्यस्पर्धया राजञ्ज्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥ ५
 स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
 लोकपालोपमानुपुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ६
 पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
 कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥ ७
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।

त्वष्टा यो राममहिषी इति य. ध. पाठः । त्वष्टा प्रजापतिः स्वयमेव
 संकल्पेन चकार ननु मैथुनद्वारा । अयोनिजमित्यर्थः ॥ ९ ॥
 गवि गोसंहायां भार्यायाम् ॥ ११ ॥ तस्य वैश्रवणस्य कोपात्
 मां सक्त्या गवितरं सेवत इत्यतिज्वलनात् । वैश्रवणं गविषु

पुलस्त्यएव योगबलेन विश्रवःसंज्ञं देहान्तरं चक्रे इत्यर्थः ॥ ११ ॥
 पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

पितरं विश्रवसम् । राक्षसेश्वरः कूबेरो रक्षःपुरीतायकत्वात्
 ॥ २ ॥ पुष्पोत्कटा बलाका च इति ध. पाठः ॥ ५ ॥

राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥ ८
 विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
 स च भूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९
 दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः ।
 महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥ १०
 कुम्भकर्णो बलेनासीत्सर्वेभ्योऽभ्यधिको युधि ।
 मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११
 खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विद् पिशिताशनः ।
 सिद्धविघ्नकरी चापि रौद्री शूर्पणखा तदा ॥ १२
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
 ऊषुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३
 ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् ।
 पित्रा सार्धं समासीनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ १४
 जातामर्षास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
 ब्रह्माणं तोषयामासुर्वरेण तपसा तदा ॥ १५
 अतिष्ठेदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
 वायुमक्षो दशग्रीवः पञ्चाभिः सुसमाहितः ॥ १६
 अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः ।
 विभीषणः शीर्णपर्णमेकमभ्यवहारयन् ॥ १७
 उपवासरतिर्धोमान्सदा जप्यधराग्रणः ।
 तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं तप उदारधीः ॥ १८
 खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः ।
 परिचर्या च रक्षां च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥ १९
 पूर्णे वर्षसहस्रे ॥ शिरश्छित्त्वा दशाननः ।
 जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनानुष्यज्जगत्प्रभुः ॥ २०
 ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्ताप्यवारयत् ।
 प्रलोभ्य वरदानेन सर्वानेव पृथक्पृथक् ॥ २१
 ब्रह्मोवाच ।
 प्रीतोऽसि वो निवर्तध्वं वरान्मृणुत पुत्रकाः ।
 यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथाऽस्तु तत् ॥ २२
 यद्यदसौ हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया ।
 तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सया ॥ २३
 वैरूप्यं च न ते देहे कामरूपधरस्तथा ।

भविष्यसि रणेऽरीणां विजेता न च संशयः ॥ २४
 रावण उवाच ।
 गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा ।
 सर्पकिंनरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभवः ॥ २५
 ब्रह्मोवाच ।
 य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योस्ति मयं तव ।
 ऋते मनुष्याद्भद्रं ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
 अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान्पुरुषादकः ॥ २७
 कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः ।
 'वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रीतोऽसीति पुनःपुनः' ।
 स वव्रे महतीं निद्रां तमसा ग्रस्तचेतनः ॥ २८
 तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह ।
 वरं वृणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽसीति पुनःपुनः ॥ २९
 विभीषण उवाच ।
 परमापद्रवस्तस्यापि नाधर्मे मे मतिर्भवेत् ।
 अशिक्षितं च भगवन्ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ३०
 ब्रह्मोवाच ।
 यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रकर्शन ।
 नाधर्मे धीयते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ ३१
 मार्कण्डेय उवाच ।
 राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशांपते ।
 लङ्कायाध्यावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२
 हित्वा स भगवाँल्लङ्कामाविशद्रन्ध्रमादनम् ।
 गन्धर्वयक्षानुगतो रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३
 विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः ।
 दशाप तं वैश्रवणो न त्वामेतद्वहिष्यति ॥ ३४
 यस्तु त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्वहिष्यति ।
 अवमत्य गुरुं मां च क्षिप्रं त्वं न भविष्यसि ॥ ३५
 विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां मार्गमनुसरन् ।
 अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६

तस्मै स भगवांस्तुष्टो आत्ता आत्रे धनेश्वरः ।
सैनापत्यं ददौ धीमान्यश्वराक्षससेनयोः ॥ ३७
राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महाबलाः ।
सर्वे समेत्य राजानमभ्यपिञ्चन्दशाननम् ॥ ३८

दशग्रीवश्च दैत्यानां दानवानां बलोल्लूकः ।
आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहंगमः ॥ ३९
रावयामास लोकान्यक्षसाद्रावण उच्यते ।
दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत् ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

रावणोपहितदेवगणप्रार्थितेन ब्रह्मणा श्रीहरे रामत्वेन प्रादुर्भावनिवेदनपूर्वकं तान्प्रति तत्साहाय्यार्थं वानरादिभावेन जननचोदना ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धा देवर्षयस्तथा ।
हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १
अग्निरुवाच ।
योसौ विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
अबध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २
स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नस्मात्तु भगवान्भान्यस्मात्ता हि विद्यते ॥ ३
ब्रह्मोवाच ।
न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ।
विहितं तत्र यत्कार्यमभितस्तस्य निग्रहः ॥ ४
तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्त्रियोगाच्चतुर्भुजः ।
विष्णुः महरतां श्रेष्ठः स तत्कर्म करिष्यति ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
पितामहस्तत्तेषां संनिधौ शक्रमब्रवीत् ।
सर्वैर्देवगणैः सार्धं संभव त्वं महीतले ॥ ६
विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः ।
जनयध्वं सुतान्वीरान्कामरूपबलान्वितान् ॥ ७
'ते यथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् ।
ससृजुर्देवगन्धर्वाः पुत्रान्वानररूपिणः ॥' ८

ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतर्तुं महीं सर्वे मन्त्रयामासुरञ्जसा ॥ ९
'अवतेरुर्महीं स्वर्गादंशैश्च सहिताः सुराः ।
ऋषयश्च महात्मानः सिद्धाश्च सह किन्नरैः ।
चारणाश्चासृजन्धोरान्वानरान्वनचारिणः ॥ १०
यस्य देवस्य यद्रूपं वेषस्तोजश्च यद्विधम् ।
अजायन्त समास्तेन तस्य तस्य सुतास्तदा ॥' ११
तेषां समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः ।
शशस वरदो देवो गच्छ कार्यार्थसिद्धये ॥ १२
पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वीं दुन्दुभीं ततः ।
मन्थरा मानुषे लोके कुञ्जा समभवत्तदा ॥ १३
शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः ।
वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ॥ १४
तेऽन्ववर्तन्पितृन्सर्वे यशसा च बलेन च ।
भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां सालतालशिलायुधाः ॥ १५
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वेऽमोघबलास्तथा ।
कामवीर्यबलाश्चैव सर्वे बुद्धिविशारदाः ॥ १६
नागायुतसमग्राणां वायुवेगसमा जवे ।
यथेच्छविनिपाताश्च केचिदत्र वनौकसः ॥ १७
एवं विधाय तत्सर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।
मन्थरां बोधयामास यद्यत्कार्यं त्वया तथा ॥ १८

शेषः ॥ ३६ ॥ रत्नानि जातौ जातौ यदुल्लूकं तद्वत्प्रमन्त्रिधी-
यते । विहंगमः क्षेत्रः ॥ ३९ ॥ रावयामास हिंसार्थस्य रुहो
रूपसिद्धम् ॥ ४० ॥ षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

विप्रकारैर्विधैः प्रकारैः ॥ ३ ॥ ओजसा तेजसा युक्ता-

न्यशसा इति य. व. पाठः ॥ १५ ॥ वज्रसंहननाः वज्रव-
हवाक्ताः ॥ १६ ॥ यत्रेच्छकनिवासाश्च इति ख. म. पाठः ।
यत्रेच्छा तत्रैव निवासो येषां ते यत्रेच्छकनिवासाः ॥ १७ ॥
यद्यत्कार्यं कैकेयीप्रलोभनं रामप्रव्रजनादि च ॥ १८ ॥

सा तद्वचः समाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा ।

इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसंधुक्षणे रता ॥ १९

॥ इति श्रीमद्भारतम् अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

रामेण स्वस्य यौवराज्याभिषेचनोद्युक्ते दशरथे मन्थराबोधितायाः कैकेय्या वचनात्सीतालक्ष्मणाभ्यां सह वनरामनम् ॥ १ ॥ तथा लक्ष्मणकरेण शूर्पणखावैरूप्यकरणपूर्वकं खरादिहमनम् ॥ २ ॥ ततः क्रुद्धेन रावणेन रामविप्रविकीर्णया मारीचसमीपं प्रति गमनम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक्पृथक् ।

प्रस्थानकारणं ब्रह्मञ्छ्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ १

कथं दशरथी वीरौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ।

प्रस्थापितौ वने ब्रह्मन्मैथिली च यशस्विनी ॥ २

मार्कण्डेय उवाच ।

जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवन्नृप ।

क्रियारतिर्धर्मरतः सततं दृढसेविता ॥ ३

क्रमेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्धन्त महौजसः ।

वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदेषु पारगाः ॥ ४

चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव ।

दृष्ट्वा रामं दशरथः प्रीतिमानभवत्सुखी ॥ ५

ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां रमयामास हि प्रजाः ।

मनोहरतथा धीमान्पितुर्हृदयनन्दनः ॥ ६

ततः स राजा मतिमान्मत्वाऽऽत्मानं वयोधिकम् ।

मन्त्रयामास सचिवैर्मन्त्रज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ७

अभिषेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत ।

प्राप्तकालं च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥ ८

लोहिताक्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् ।

कम्बुग्रीवं महोरस्कं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ९

दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादनवरं वले ।

पारगं सर्वधर्माणां बृहस्पतिसमं भूतौ ॥ १०

सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् ।

जितेन्द्रियमभिप्राणामपि दृष्टिमनोहरम् ॥ ११

संक्षुब्धे वीरने ॥ १९ ॥ सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

रामपदं निर्वक्ति ज्येष्ठ इति ॥ ६ ॥ सर्वेषां अनुरक्ताः प्रकृतयः प्रजा मन्त्रिस्तैः सर्वानुरक्तप्रकृतिम् ॥ ११ ॥ भद्रं ते

नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।

धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतास्मपराजितम् ॥ १२

पुत्रं राजा दशरथः कौसल्यानन्दवर्धनम् ।

संदृश्य परमां प्रीतिमगच्छत्कुलनन्दनम् ॥ १३

चिन्तयंश्च महातेजा गुणान्नामस्य वीर्यवान् ।

अभ्यभाषत भद्रं ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १४

अद्य पुण्यो निशि ब्रह्मन्पुण्यं योगमुपैष्यति ।

संभाराः संश्रियन्तां मे रामश्चोपनिमन्यताम् ॥ १५

‘अ एव पुण्यो भविता यत्र रामः सुतो मया ।

यौवराज्येऽभिषेक्तव्यः पौरैश्च सह मन्त्रिभिः ॥’ १६

इति तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्थरा ।

कैकेयीमभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १७

अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं महत् ।

आशीविषस्त्वां संकुदश्छन्नो दशति दुर्भगे ॥ १८

सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।

कुतो हि तव सौभाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥

सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वाभरणभूषिता ।

वेदी निलग्रमध्येव विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २०

विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्मिता ।

राजानं तर्जयन्तीव मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१

सत्यप्रतिज्ञं यन्मे त्वं काममेकं विष्टुष्वान् ।

उपाकुरुष्व तद्राजस्तसान्मुञ्चस्व संकटात् ।

‘तदद्य कुरु सत्यं मे वरं वरद भूपते ॥’ २२

इति युधिष्ठिरं प्रति आशीर्वचनम् । पुरोहितं वल्लिष्ठम् ॥ १४ ॥

अद्य पुण्या तिथिर्ब्रह्मन्पुण्ययोगमुपैष्यतीति ध. पाठः ॥ १५ ॥

प्रणयं व्यजयन्तीव इति श. पाठः ॥ २१ ॥ कामं वरं उपा-

कुरुष्व वेदि । संकटात् कटात् ॥ २२ ॥

राजोवाच ।

वरं ददानि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि ।
 अवध्यो वध्यतां कोद्य वध्यः कोऽद्य विशुच्यतां २३
 वनं ददानि कस्याद्य द्वियतां कस्य वा पुनः ।
 ब्राह्मणस्वादिवान्यत्र यत्किञ्चिद्विद्वत्तमस्ति मे ॥ २४
 पृथिव्यां राजराजोऽसि चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।
 यस्तेऽभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि माचिरं २५
 सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् ।
 आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ २६
 आभिषेचनिकं यत्ते रामार्थमुपकल्पितम् ।
 भरतस्तदवामोतु वनं गच्छतु राघवः ॥ २७
 'नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
 चीराजिनजटाधारी रामो भवतु तापसः ॥' २८
 स तं राजा वरं श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् ।
 दुःस्वार्तो भरतश्रेष्ठ न किञ्चिद्वाजहार ह ॥ २९
 ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्यवान् ।
 वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्यो भवत्विति ३०
 तमन्वगच्छलक्ष्मीवान्धनुष्माल्लक्ष्मणस्तदा ।
 सीता च भार्या भद्रं ते वैदेही जनकात्मजा ३१
 ततो वनं गते रामे राजा दशरथस्तदा ।
 समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ ३२
 रामं तु गतमाज्ञाय राजानं च तथागतम् ।
 अनार्या भरतं देवी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३
 गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ ।
 गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ३४
 तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं बत ते कृतम् ।
 पतिं हत्वा कुलं चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३५
 अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने ।
 सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुद ह ॥ ३६
 स चारित्रं विशोध्याथ सर्वप्रकृतिसन्निधौ ।
 अन्वयाद्वातरं रामं विनिवर्तनलालसः ॥ ३७
 कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च सुदुःखितः ।

अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३८
 वसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः ।
 पौरजानपदैः सार्धं रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३९
 ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणम् ।
 तापसानामलंकारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ४०
 'उवाच ब्राह्मलिर्भूत्वा प्रणिपत्य रघूत्तमम् ।
 शशंस मरणं राज्ञः सोऽनाथांश्चापि कौसलान् ४१
 नाथ त्वं प्रतिपद्यस्व स्वराज्यमिति चोक्तवान् ॥
 स तस्य वचनं श्रुत्वा रामः परमदुःखितः ।
 चकार देवकल्पस्य पितुः स्नातोदकक्रियाम् ४२
 अत्रवीत्स तदा रामो आतरं आतृवत्सलम् ।
 पादुके मे भविष्येते राज्यगोप्यौ परंतप ।
 एवमस्त्विति तं प्राह भरतः प्रणतस्तदा ॥ ४३
 विसर्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा ।
 नन्दिग्रामेऽकरोद्वाज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ४५
 रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजानपदागमम् ।
 प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ४६
 सत्कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः ।
 नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४७
 वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम् ।
 खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४८
 रक्षार्थं तापसानां तु राघवो धर्मवत्सलः ।
 चतुर्दशसहस्राणि जघान शुवि राक्षसान् ॥ ४९
 दूषणं च खरं चैव निहत्य सुमहाबलौ ।
 चक्रे क्षेमं पुनर्धोमान्धर्मारण्यं स राघवः ॥ ५०
 हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः ।
 ययौ निरुत्तनासोष्ठी लङ्कां आतुर्निवेशनम् ॥ ५१
 ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्च्छिता ।
 पपात पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ५२
 तां तथा विकृतां दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 उत्पपातासनात्कुद्धो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ५३
 खानमात्यान्विमृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः ।

केनाखेवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमत्य च ॥५४
 कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वमात्रेषु सेवते ।
 कः शिरस्त्रिमाधाय विश्वस्तः स्वपते सुखम् ॥५५
 आशीविषं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।
 सिंहं केसरिणं मत्तः स्पृष्ट्वा दंष्ट्रासु तिष्ठति ॥५६
 इत्येवं ब्रुवतस्तस्य नेत्रेभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ।
 निश्चेरुर्दह्यतो रात्रौ वृक्षस्येव खरन्ध्रतः ॥ ५७
 तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
 खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५८
 ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः कालचोदितः ।

रामस्य वधमाकाङ्क्षन्मारीचं मनसागमत् ॥ ५९
 स निश्चित्य ततः कृत्यं सागरं लवणाकरम् ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥६०
 त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च ।
 ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम् ॥ ६१
 तमतीत्याथ भोक्तृमभ्यगच्छद्दशाननः ।
 दयितं स्थानमन्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ६२
 तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्वामात्यं दशाननः ।
 पुरा रामभयादेव तापसं त्रियजीवितम् ॥ ६३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

एकोनाशीत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

रावणेन निष्कुवेवधारणपूर्वकं मारीचेन मृगरूपधारिणा सह रामाश्रमाभिगमनम् ॥ १ ॥ मृगग्रहणाय सीताचोपनया
 तवतुधाधिना रामेण राक्षसबुद्ध्या मृगहन्तनम् ॥ २ ॥ त्रियमाणस्य मारीचस्य ह्यस्तीते कृष्णमेति रामस्वरसमानस्वर-
 षणेन विषण्णायाः सीतायाः परुषजावणश्रवणाच्छ्रमणेन राममार्गाजुसरणम् ॥ ३ ॥ अभ्रान्तरे रावणेन निजरूपधारणपू-
 र्वकं सीतापहरणम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावणमागतम् ।
 पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्ततः ॥ १
 विश्रान्तं चैनमासीनमन्वासीनः स राक्षसः ।
 उवाच प्रश्रितं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् २
 न ते प्रकृतिमान्वर्णः कश्चित्क्षेमं पुरे तव ।
 कश्चित्प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥ ३
 किमिहागमने चापि कार्यं ते राक्षसेश्वर ।
 कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ४
 शशंस रावणस्तस्मै तत्सर्वं रामचेष्टितम् ।
 समासेनैव कार्याणि क्रोधामर्षसमन्वितः ॥ ५
 मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् ।
 अलं ते राममासाद्य वीर्यज्ञो ह्यसि तस्य वै ॥ ६
 बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ।

प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ।
 विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना ॥ ७
 तमुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ।
 अकुर्वतोऽसद्वचनं स्थान्मृत्युरपि ते ध्रुवम् ॥ ८
 मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ।
 अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ॥ ९
 ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो रक्षसांवरम् ।
 किं ते साह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोपि तत् ॥
 तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ।
 रत्नशृङ्गो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः ॥ ११
 ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामं चोदयिष्यति ।
 अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीतां वश्या भविष्यति ॥
 तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ।
 भार्यावियोगादुर्बुद्धिरेतत्साह्यं कुरुष्व मे ॥ १३

विंशं ध्वजम् । केसरिणं सदाबन्तं मृगराजम् ॥ ५६ ॥ तस्य
 कोतोभ्य इति श. पाठः । कोतोभ्यश्चक्षुरादिरन्ध्रेभ्यः । तेज-
 सोर्चिषोऽमेर्ध्वकाः ॥ ५७ ॥ खरदूषणसंयुक्तं तत्परामवसहि-

तम् ॥ ५८ ॥ विधिं रक्षाम् ॥ ६० ॥ अष्टसप्तत्यधिकद्विंशत-
 तमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

राममासायालं रामं नैवासादयेतिरर्थः ॥ ६ ॥

इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्वोदकमथात्मनः ।
 रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत्सुदुःखितः ॥ १४
 ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 चक्रतुस्तद्यथा सर्वश्रुभौ यत्पूर्वमत्रितम् ॥ १५
 रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृत् ।
 मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः ॥ १६
 दर्शयामास मारीचो वैदेहीं मृगरूपधृत् ।
 चोदयामास तस्यार्थं सा रामं विधिचोदिता ॥ १७
 रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन्धनुरादाय सत्वरः ।
 रक्षार्थं लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्सया ॥ १८
 स धन्वी बद्धतूणीरः खड्गगोधाकुलित्रवान् ।
 अन्वधात्रन्मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा ॥ १९
 सोऽन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो ब्रजन् ।
 चर्षभं महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः ॥ २०
 निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिमानवान् ।
 अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् ॥ २१
 स रामबाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा ।
 हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्तस्वरेण ह ॥ २२
 शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां कर्षणां गिरम् ।
 सा प्रापतत्ततः सीता तामुवाचाथ लक्ष्मणः ॥ २३
 अलं ते शङ्कया भीरु को रामं प्रहरिष्यति ।
 मुहूर्ताद्रक्ष्यसे रामं भर्तारं त्वं शुचिस्मितम् ॥ २४
 इत्युक्ता सा प्ररुदती पर्यशङ्कत लक्ष्मणम् ।
 हता वै स्त्रीस्वभावेन शुद्धचारित्रभूषणा ॥ २५
 सा तं परुषमारब्धा वक्तुं साध्वी पतिव्रता ।
 नैष कामो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थयसे हृदा ॥ २६
 अप्यहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ।
 पतेयं गिरिशृङ्गाद्वा विशेषं वा हुताशनम् ॥ २७
 रामं भर्तारमुत्सृज्य न त्वहं त्वां कथञ्चन ।
 निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूली क्रोष्टुकं यथा ॥ २८

एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ।
 विधाय कर्णौ सद्बुद्धः प्रस्थितो येन राघवः ॥ २९
 स रामस्य पदं गृह्य प्रससार धनुर्धरः ।
 अत्रीक्षमाणो बिम्बोष्ठीं प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ॥ ३०
 एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यद्वयत ।
 अभव्यो मन्यरूपेण भस्मच्छन्न इवानलः ॥ ३१
 यतिवेषप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ।
 'उयागच्छत्स वैदेहीं रावणः पापनिश्चयः ॥' ३२
 सा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा ।
 निमग्नयामास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥ ३३
 अवमत्य ततः सर्वं स्वं रूपं प्रत्यपद्यत ।
 सान्त्वयामास वैदेहीं कामी राक्षसपुङ्गवः ॥ ३४
 सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विद्युतः ।
 मम लङ्कापुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३५
 तत्र त्वं नरनारीषु शोभिष्यसि मया सह ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम् ॥ ३६
 एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा तस्याथ जानकी ।
 पिधाय कर्णौ सुश्रोणी मैवमित्यब्रवीद्बुधः ॥ ३७
 प्रपतेऽसौः सनक्षत्रा पृथिवी शकलीभवेत् ।
 'शुष्येत्तोयनिधौ तोयं चन्द्रः शीतांशुतां त्यजेत् ॥
 उष्णांशुत्वमथो जह्यादादित्यो वह्निरुष्णताम् ॥'
 त्यक्त्वा शैत्यं भजेन्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम् ॥ ३९
 कथं हि भिन्नकरटं पद्मिनीं वनगोचरम् ।
 उपस्थाय महानागं करेणुः सूकरं स्पृशेत् ॥ ४०
 कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम् ।
 लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति स्मरेः ४१
 इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं ततः ।
 क्रोधात्पस्फुरमाणौष्ठी विधुन्वाना करौ मुहुः ४२
 तामभिहित्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्येषधयत् ॥ ४३

उदकमौर्ध्वदेहिम् ॥ १४ ॥ गोधा ज्याघातधारणं अङ्गुलित्रं
 च तद्वान् । तारासृगं तारारूपं मृगम् । प्रजापतिः स्वां दुहि-
 तरं मृगो भूत्वा जगाम तस्य रुद्रः शिरोऽच्छिनत्तदेतन्मृग-
 शीर्षं नाम नक्षत्रम् ॥ १९ ॥ पर्यशङ्कत लक्ष्मणो मन्थभि-
 लाषवानिति शङ्कामकरोत् ॥ २५ ॥ नैव कालो स्वयं मूढेति
 वन० ५६

क. घ. ध. पाठः ॥ २९ ॥ भिन्नकरटं भिन्नगण्डस्थलं मत्तम् ।
 करेणुहेलिनी ॥ ४० ॥ माध्वीकं मधुपुष्पजं मद्यम् । मधु-
 माधवीं क्षीदृजां सुराम् । सौवीरं काञ्चिकम् ॥ ४१ ॥
 एकोनवत्सधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण गतचेतनाम् ।
मूर्धजेषु निजग्राह ऊर्ध्वमाचक्रमे ततः ॥ ४४

तां ददर्श ततो गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः ।
रुदतीं रामरामेति हियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४५

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

अशित्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

सीतामादाय गच्छता राक्षणेन निरोधकस्य जटायुषो युद्धे हननपूर्वकं लङ्काप्रवेशः ॥ १ ॥ मृगहननपूर्वकं प्रतिनिवृत्तेन रामेण मध्येमार्गे संगतस्य लक्ष्मणस्य विजने सीताख्यजनेन हेतुना गर्हणपूर्वकं स्वावास्यगमनम् ॥ २ ॥ सीतान्वेषिणा सकृद्विजने रामेण मार्गे स्वग्राहिणः कबन्धस्य वधः ॥ ३ ॥ कबन्धदेहाभिर्गतेन गन्धर्वेण रामं प्रति पश्यातदे सुग्रीवं प्रति रामनचोदना ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सखा दशरथस्यासीजटायुररुणात्मजः ।

गृध्रराजो महावीरः संपातिर्व्यस्य सोदरः ॥ १

स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्गतां स्नुषाम् ।

सक्रोधोऽभ्यद्रवत्पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २

अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्चमुञ्चेति मैथिलीम् ।

प्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ॥ ३

न हि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे बधूम् ।

उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त नखैरर्भुशम् ॥ ४

पक्षतुण्डप्रहारैश्च शतशो जर्जरीकृतम् ।

चक्षार रुधिरं भूरि गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ५

स बध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ।

खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥ ६

निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम् ।

ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाऽङ्केन राक्षसः ॥ ७

यत्रयत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममण्डलम् ।

सरो वा सरितो वाऽपि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥ ८

सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुङ्गवान् ।

तत्र वासो महद्विष्यमुत्सर्ज मनस्विनी ॥ ९

तत्तेषां वानरेन्द्राणां पयात पवनोद्धतम् ।

मध्ये सुपीतं पञ्चानां विधुन्मेघान्तरे यथा ॥ १०

अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ।

ददर्शथि पुरीं रम्यां बहुद्वारां मनोरमाम् ॥ ११

प्राकारवप्रसंवाधां निर्मितां विश्वकर्मणा ।

प्रविवेश पुरीं लङ्कां ससीतो राक्षसेश्वरः ॥ १२

एवं हतायां वैदेक्षां रामो हत्वा महामृगम् ।

निवृत्तो ददृशे दूराद्भातरं लक्ष्मणं तदा ॥ १३

कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेविते ।

इति तं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ १४

मृगरूपधरेणाथ रक्षसा सोपकर्षणम् ।

भ्रातुरागमनं चैव चिन्तयन्पर्यतप्यत ॥ १५

गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् ।

अपि जीवति वैदेहीमिति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १६

तस्य तत्सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः ।

यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥ १७

दृश्यमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।

स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १८

राक्षसं शङ्कमानस्तं विकृष्य बलवद्भुजः ।

अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सहलक्ष्मणः ॥ १९

स तावुवाच तेजसी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।

गृध्रराजोऽस्मि भद्रं वां सखा दशरथस्य वै ॥ २०

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे ।

कोयं पितरमस्माकं नाम्नाऽहेत्युचतुश्च तौ ॥ २१

ततो ददृशुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं खगम् ।

प्रियमाणे जीवति ॥ ३ ॥ नखैः नखैः ॥ ४ ॥ चक्षार
मुखाव ॥ ५ ॥ अङ्केन उत्तरेण ॥ ७ ॥ गिरिप्रस्थे पर्वतशि-
खरे ॥ ९ ॥ प्राकारः परिधिभिः ॥ अश्रुत्वा द्वाभ्यां वेणुमयं दुर्गं

ताभ्यां संवाधा दुर्गमा ॥ १२ ॥ कथं प्राप्तोऽसीति संवन्धः
॥ १४ ॥ वां युवयोः ॥ २० ॥ आह ब्रूते ॥ २१ ॥

तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थं रावणाद्वधम् ॥ २२
 अपृच्छद्राघवो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः ।
 तस्य गृध्रः शिरःकम्पैराचचक्षे ममार च ॥ २३
 दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वाऽस्य तदिक्रितम् ।
 संस्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन्पितुः ॥ २४
 ततो दृष्ट्वाऽऽश्रमपदं व्यपविद्धवृसीकटम् ।
 विध्वस्तकलशं शून्यं गोमायुशतसंकुलम् ॥ २५
 दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्दितौ ।
 जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परंतपौ ॥ २६
 बने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
 ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः ॥ २७
 शब्दं च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्धतः ।
 अपश्येतां मुहूर्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् ॥ २८
 मेघपर्वतसंकाशं सालस्कन्धं महाभुजम् ।
 उरोगतविशालार्धं महोदरमहामुखम् ॥ २९
 यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् ।
 विषादमगमत्सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ ३०
 स राममभिसंप्रेक्ष्य कृप्यते येन तन्मुखम् ।
 विषण्णश्चाज्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम ॥ ३१
 हरणं चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः ।
 राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा ॥ ३२
 नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोसलागतम् ।
 द्रक्ष्यामि प्रथिते राज्ये पितृपैतामहे स्थितम् ॥ ३३
 द्रक्ष्यन्त्यार्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीदलैः ।
 अभिषिक्तस्य वदनं सोमं शान्तवनं यथा ॥ ३४
 एवं बहुविधं धीमान्विललाप स लक्ष्मणः ।
 तमुवाचाथ काकुत्स्थः संप्रमेध्वप्यसंप्रमः ॥ ३५

मा विषीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
 'शक्तो धर्षयितुं वीर सुमित्रानन्दवर्धन ।'
 छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सन्धो मया भुजः ॥
 इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः ।
 खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ३७
 ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान्वली ।
 सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य आतरं राघवं स्थितम् ॥ ३८
 पुनर्जघान पार्श्वं वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् ।
 गतासुरपतङ्गमौ कबन्धः सुमहांस्ततः ॥ ३९
 तस्य देहाद्दिनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः ।
 ददृशे दिवमास्याथ दिवि सूर्य इव ज्वलन् ॥ ४०
 पप्रच्छ रामस्तं वाम्नी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः ।
 कामया किमिदं चित्रमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ४१
 तस्याचचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ।
 आसौ ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेविताम् ॥ ४२
 रावणेन हता सीता लङ्कायां संनिवेशिता ।
 सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते साह्यं करिष्यति ॥ ४३
 एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता ।
 ऋश्यमूकस्य शैलस्य संनिकर्षे तटाकिनी ॥ ४४
 वसते तत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह ।
 आता वानरराजस्य बालिनो हेममालिनः ॥ ४५
 तेन त्वं सहसंगम्य दुःखमूलं निवेदय ।
 समानशीलो भवतः साहाय्यं सकरिष्यति ॥ ४६
 एतावच्छक्यमसाभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम् ।
 ध्रुवं वानरराजस्य विदितो रावणालयः ॥ ४७
 हत्युक्त्वाऽन्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः ।
 विस्रयं जग्मतुश्चोभौ प्रवीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

एकाशीत्यधिकविंशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

रामेण सुग्रीवेण सख्यकरणपूर्वकं बालिहननम् ॥ १ ॥ रावणेनाशोकवने सीतानिवेशनपूर्वकं सद्रुशीकरणाय राक्षसीनां भिद्योजनम् ॥ २ ॥ तत्र त्रिजटया रामरावणयोरिष्टानिष्टसूचकस्वदृष्टस्वामप्रकारकथनेन सीतायाः परिसान्त्वनम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्थलाम् ।
सीताहरणदुःखार्तिः पम्पां रामः समासदत् ॥ १
मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृतगन्धिना ।
सेव्यमानो वने तस्मिन्निगम मनसा प्रियाम् ॥ २
विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुसरन् ।
कामबाणाभिसंतप्तं सौमित्रित्तमयाब्रवीत् ॥ ३
न त्वामेवंविधो भावः स्प्रष्टुमर्हति मानद ।
आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं दृष्टसेविनम् ॥ ४
प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च ।
तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५
अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्य हरिपुङ्गवम् ।
मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्रितम् ॥ ६
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः ।
उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्ये चानन्तरोऽभवत् ॥ ७
निषेव्य वारि पम्पायास्तर्पयित्वा पितृनधि ।
प्रवस्यतुह्यमौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ८
तादृश्यमूकमभ्येत्य बहुभूलफलद्रुमम् ।
गिर्यग्रे वानरान्पञ्च वीरौ ददृशुस्तदा ॥ ९
सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः ।
बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ १०
तेन संभाष्य पूर्वं सौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ।
सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्तदा नृप ॥ ११
'ततः सीतां हतां श्रुत्वा सुग्रीवो बालिना कृतम् ।
दुःखमाख्यातवान्सर्वं रामायामितवेजसे ॥' १२
तद्भासो दर्शयामास तस्य कार्यं निवेदिते ।
वानराणां तु यत्सीता ह्रियमाणा व्यपासृजत् १३
तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं पुनगाधिपम् ।

पृथिव्यां वानरैश्चर्यं स्वयं रामोऽभ्यषेचयत् ॥ १४
प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे बालिनो वधम् ।
सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥ १५
इत्येवं समर्थं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
अभ्येत्य सर्वे किष्किन्वां तस्थुर्बुद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥
सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्वां ननादौघनिभस्वनः ।
नास्य तन्ममृषे बाली तारा तं प्रत्यषेधयत् ॥ १७
यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः ।
मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निष्क्रान्तुमर्हसि १८
हेममाली ततो बाली तारां ताराधिपाननाम् ।
प्रोवाच वचनं वाम्नी तां वानरपतिः पतिः ॥ १९
सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता ।
केन चाश्रयवान्प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ॥ २०
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु तारा ताराधिपप्रभा ।
पतिमित्यब्रवीत्प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर ॥ २१
हृतदारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः ।
तुल्यारिभिज्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २२
भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः ।
लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये २३
मैन्दश्च द्विविदश्चापि हनूमांश्चानिलात्मजः ।
जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः ॥ २४
सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
अलं तव विनाशाय रामवीर्यव्यपाश्रयाः ॥ २५
तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः ।
पर्यशङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम् ॥ २६
तारां परुषमुक्त्वा तु निर्जगाम गुहामुखात् ।
स्थितं माल्यवतोऽभ्याशे सुग्रीवं सोभ्यभाषत् २७
असकृत्वं मया क्लीबं निर्जितो जीवितप्रियः ।

अविदूरे समीपे । नलिनीं पुष्करिणीम् ॥ १ ॥ अमृतग-
न्धिनाऽमृतघण्डेन ॥ २ ॥ उपपादय सफलीकुरु ॥ ५ ॥
अनन्तरः संसर्गः ॥ ४ ॥ पञ्चमस्कं पर्वतम् ॥ ९ ॥

ओषो जनवृन्दस्तन्निभः खनो यस्य ॥ १७ ॥ आश्रयवान्
परबलाश्रितः ॥ १८ ॥ ईदुरीर्ष्याढः ॥ २६ ॥

मुक्तो गच्छसि दुर्बुद्धे कथंकारं रणे पुनः ॥ २८
 इत्युक्तः ग्राह सुग्रीवो आतरं हेतुमद्वचः ।
 प्रासकालममित्रं रामं सम्बोधयन्निव ॥ २९
 हतरान्यस्य मे राजन्हृतदारस्य च त्वया ।
 किं मे जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागतम् ३०
 एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ सचिपेततुः ।
 समरे वालिसुग्रीवौ सालतालशिलायुधौ ॥ ३१
 उभौ जघनतुरन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः ।
 उभौ ववल्गतुश्चित्रं घृष्टिभिश्च निजघ्नतुः ॥ ३२
 उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिक्षितौ ।
 शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३३
 न विशेषस्तयोर्बुद्धे यदा कथन दृश्यते ।
 सुग्रीवस्य तदा मालां हनुमान्कण्ठ आसजत् ३४
 स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया ।
 श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ॥ ३५
 कृतचिह्नं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः ।
 विचर्क्य धनुःश्रेष्ठं वालिमुद्दिश्य लक्ष्यन् ॥ ३६
 विष्कारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा बभौ ।
 वितत्रास तदा वाली शरेणाभिहतो हृदि ॥ ३७
 स भिन्नहृदयो वाली वक्राच्छोणितमुद्रमन् ।
 ददर्शवस्थितं रामं ततः सौमित्रिणा सह ॥ ३८
 गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्च्छितः ।
 तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिमिव च्युतम् ॥ ३९
 हते वालिनि सुग्रीवः किष्किन्धां प्रत्यपद्यत ।
 तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ४०
 रामस्तु चतुरो मासान्पृष्ठे माल्यवतः शुभे ।
 निवासमकरोद्धीमान्सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः ॥ ४१
 रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात्कृतः ।
 सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ॥ ४२
 अशोकवनिकाभ्यां तापसाश्रमसन्निभे ।
 भर्तृस्मरणतन्वङ्गी तापसीवेषधारिणी ॥ ४३

उपवासतपःशीला ततः सा पृथुलेक्षणा ।
 उवास दुःखवसतिं फलमूलकृताशना ॥ ४४
 दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः ।
 प्रासासिशूलपरशुमुद्रालातधारिणीः ॥ ४५
 व्यक्षीं व्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ।
 त्रिस्तनीमेकपादां च त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ४६
 एताश्चान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करभोत्कटमूर्धजाः ।
 परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः ॥ ४७
 तास्तु तामायतापाङ्गीं पिशाच्यो दारुणस्वराः ।
 तर्जयन्ति सदा रौद्राः परुषव्यञ्जनस्वराः ॥ ४८
 खादाम पाटयामैनां तिलुशः प्रविभज्य ताम् ।
 धेयं भर्तारमस्माकमवमत्येह जीवति ॥ ४९
 इत्येवं परिभर्त्सन्तीस्त्रासयानाः पुनः पुनः ।
 भर्तृशोकसमाविष्टा निःश्वसेदमुवाच ताः ॥ ५०
 आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे लोभोस्ति जीविते ।
 विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ५१
 अद्यैवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता ।
 शोषयिष्यामि गात्राणि बली तलगता यथा ॥ ५२
 न त्वन्यमभिगच्छेयं पुमांसं राघवाद्यते ।
 इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यदनन्तरम् ॥ ५३
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसस्ताः खरस्वनाः ।
 आरुणातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत्सर्वमादितः ॥ ५४
 गतास्तु तास्तु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी ।
 सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा प्रियवादिनी ॥ ५५
 सीते वक्ष्यामि ते किञ्चिद्विश्वासं करु मे सखि ।
 भयं त्वं त्यज वामोरु शृणु चेदं वचो मम ॥ ५६
 अविन्ध्यो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुङ्गवः ।
 स रामस्य हितान्वेषी त्वदर्थे मामच्युदत् ॥ ५७
 सीता मद्वचनाद्वाच्या समाश्वास्य प्रसाद्य च ।
 भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो बली ॥ ५८
 सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा ।

मुक्तो गच्छसि दुर्बुद्धे कथं चोरे रणे पुनरिति क. पाठः ।
 मुक्तो हातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः इति झ. पाठः
 ॥ २८ ॥ जीवितसामर्थ्यं जीवनस्य श्लाघ्यत्वन् ॥ ३० ॥

करभोत्कटमूर्धजाः उद्गृह्यशक्यः ॥ ४७ ॥ परुषव्यञ्जनस्व-
 रात्मकाः शब्दा यस्यां ताः ॥ ४८ ॥ ब्याली तालगता यथेति
 ख. झ. पाठः ॥ ५२ ॥

कृतवान्नाश्रवः श्रीमांस्त्वदर्थे च समुद्यतः ॥ ५९
 मा च ते भूज्यं भीरु रावणालोकमर्हितात् ।
 नलकूबरशापेन रक्षिता ह्यसि नन्दिनि ॥ ६०
 शप्तो ह्येष पुरा पापो बभूव रम्भां परामृशन् ।
 न शक्नोत्यवशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥ ६१
 क्षिप्रमेध्यति ते भर्ता सुग्रीवेणाभिरक्षितः ।
 सौमित्रिसहितो धीमांस्त्वां चेतो मोक्षयिष्यति ॥
 स्वप्ना हि सुमहाघोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शनाः ।
 विनाशयास्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यस्य कुलस्य च ॥ ६३
 दारुणो ह्येष दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः ।
 स्वभावाञ्जीलदोषेण सर्वेषां भयवर्धनः ॥ ६४
 स्पर्धते सर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः ।
 मया विनाशलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६५
 तैलाभिषिक्तो विकचो मज्जन्पङ्के दशाननः ।
 असकृत्स्वरयुक्ते तु रथे नृत्यन्निव स्थितः ॥ ६६
 कुम्भकर्णादयश्चेमे नग्नाः पतितमूर्धजाः ।
 गच्छन्ति दक्षिणामाशां रक्तमाल्यानुलेपनाः ॥ ६७

श्वेतातपत्रः सोष्णीषः शुक्रमाल्यानुलेपनः ।
 श्वेतपर्वतमारुढ एक एव विभीषणः ॥ ६८
 सचिवाश्वास्य चत्वारः शुक्रमाल्यानुलेपनाः ।
 श्वेतपर्वतमारुढा मोक्षयन्तेऽस्मान्महाभयात् ॥ ६९
 रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिक्षिप्ता ससागरा ।
 यशसा पृथिवीं कृत्स्नां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ७०
 हस्तिसक्थिसमारुढो भुञ्जानो मधुपायसम् ।
 लक्ष्मणश्च मया दृष्टो दिग्बधुः सर्वतो दिशम् ॥ ७१
 रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता ।
 असकृच्च मया दृष्टा गच्छन्ती दिशमुत्तराम् ॥ ७२
 हर्षमेध्यसि वैदेहि क्षिप्रं भर्ता समन्विता ।
 राघवेण सहभ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ७३
 इत्येतन्मृगशाबाक्षी तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः ।
 बभूवाशावती बाला पुनर्भर्तृसमागमे ॥ ७४
 तावदभ्यामता रौद्र्यः पिशाच्यस्ताः सुदारुणाः ।
 ददृशुस्तां त्रिजटया सहासीनां यथापुरम् ॥ ७५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

इकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

राघवेन सीतासमीपमेव बहुधा प्रलोभनेऽप्यधिकृतमानसया स्या प्रत्याख्यामे स्वावात्सल्यं गमनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततस्तां भर्तृशोकार्ता दीनां मलिनवाससम् ।
 मणिशेषाभ्यलंकारां रुदतीं च पतिव्रताम् ॥ १
 राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले ।
 रावणः कामवाणार्तो ददर्शोपससर्प च ॥ २
 देवदानवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषैर्बुधि ।
 अजितोशोकवनिर्कां ययौ कन्दर्पपीडितः ॥ ३
 दिव्याम्बरधरः श्रीमान्सुसृष्टमणिकुण्डलः ।
 विचित्रमाल्यश्लकुटो वसन्त इव मूर्तिमान् ॥ ४
 न कल्पवृक्षसदृशो यत्नादपि विभूषितः ।
 श्मशानचैत्यद्रुमवद्भूषितोऽपि भयंकरः ॥ ५

स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः ।
 ददृशे रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥ ६
 स तामामभ्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशराहतः ।
 इदमित्यब्रवीद्वाक्यं व्रस्तां रौद्रीमिवाबलाम् ॥ ७
 सीते पर्याप्तमेतावत्कृतो भर्तुरनुग्रहः ।
 प्रसादं कुरु तन्वह्नि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८
 भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाम्बरा ।
 भव मे सर्वनारीणामुत्तमा वरवर्णिनी ॥ ९
 सन्ति मे देवकन्याश्च गन्धर्वाणां च योषितः ।
 सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानां चापि योषितः ।
 'तासामद्य विशालाक्षि सर्वासां मे भवोत्तमा ॥'

बभूव सुपाय ॥ ६१ ॥ परिक्षिप्ता व्याप्ता ॥ ७० ॥ एकाशीत्य-
 धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

उपास्यन्तीसुपास्यमानाम् ॥ २ ॥ रौद्री हरिणीम् ॥ ७ ॥
 परिकर्म वस्त्राभरणादिना प्रसाधनम् ॥ ८ ॥

चतुर्दश पिशाचीनां कोट्यो मे वचने स्थिताः ।
 द्विस्तावत्पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११
 ततो मे त्रिगुणा यथा ये मद्रचनकारिणः ।
 केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥ १२
 गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा ।
 उपतिष्ठन्ति वामोरु यथैव भ्रातरं मम ॥ १३
 पुत्रोऽहमपि विप्रर्षेः साक्षाद्विश्रवसो मुनेः ।
 पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥ १४
 दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च
 यथैव त्रिदशेशस्य तथैव मम भामिनि ॥ १५
 क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि यथा मण्डोदरी तथा १६
 इत्युक्ता तेन वैदेही परिवृत्य शुभानना ।
 तृणमन्तरतः कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥ १७
 अश्विनेनातिवामोरुरजसं नेत्रवारिणा ।
 स्तनावपत्तिर्न बाला संहतावभिवर्षती ॥ १८
 'व्यवस्थाप्य कथंचित्सा विषादादतिमोहिता ।'
 उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता ॥ १९
 असकृद्ददतो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ।
 विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया ।
 तद्भद्रमुख भद्रं ते मानसं विनिवर्त्यताम् ॥ २०

परदाराऽस्म्यलभ्या च सततं च पतिव्रता ।
 न चैवौपयिकी भार्या मानुषी तव राक्षस ॥ २१
 विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि ।
 प्रजापतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ।
 न च पालयसे धर्मं लोकपालसमः कथम् ॥ २२
 भ्रातरं राजराजं तं महेश्वरसखं प्रभुम् ।
 धनेश्वरं व्यपदिशन्कथं त्विह न लज्जसे ॥ २३
 इत्युक्त्वा ग्राहदत्सीता कम्पयन्ती पयोधरौ ।
 शिरोधरां च तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा ॥ २४
 तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घा वेणी सुसंयता ।
 ददृशे स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्धनि ॥
 श्रुत्वा तद्रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिश्चरम् ।
 मत्प्राख्यातोऽपि दुर्मेधाः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ २५
 काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकरध्वजः ।
 न त्वामकामां सुश्रोणीं समेधे चारुहासिनीं ॥ २६
 किन्तु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् ।
 आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे ॥ २७
 इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षसमहेश्वरः ।
 तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम् २८
 राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककशिता ।
 सेव्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि ब्रह्मीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

ब्रह्मीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

शमेष शरदागमेऽपि विषयासंक्या स्नानुपसर्पिणे सुग्रीवप्रति लक्ष्मणप्रेषणम् ॥ १ ॥ सुग्रीवेण सह रामान्तिकमाग-
 सेन लक्ष्मणेन तंप्रति सीताग्वेषणाय सुग्रीवकृतवानरप्रेषणनिवेदनम् ॥ २ ॥ ततो लङ्कापुरातप्रतिनिबुधेन हनुमताऽङ्ग-
 दिभिः सह भगुवनभङ्गपूर्वकं रामाय सीतावृत्तान्तादिनिवेदनपूर्वकं सहचरचूडामणिदानम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः ।
 वसन्माल्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ १
 स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् ।
 ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयान्तममित्रहा ॥ २

कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना ।
 महीधरस्यः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३
 प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः ।
 सीतां संस्मृत्य धर्मात्प्रा रुद्रां राक्षसवेश्मनि ॥ ४
 गच्छ लक्ष्मण जानीहि किंकिधायां कपीश्वरम् ॥

विनिवर्त्यतां मया इति शेषः ॥ २० ॥ औपयिकी उपयोगार्हा

॥ २१ ॥ ब्रह्मीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५
 योसौ कुलाधमो मूढो मया राज्येऽभिषेचितः ।
 सर्ववानरगोपुच्छा यमृक्षाश्च भजन्ति वै ॥ ६
 यदर्थं निहतो बाली मया रघुकुलोद्भव ।
 त्वया सह महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ॥ ७
 कृतघ्नं तमहं मन्ये वानरापशब्दं भुवि ।
 यो मामेवंगतो मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ८
 असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपालनम् ।
 कृतोपकारं मां नूनमवमत्याल्पया धिया ॥ ९
 यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः ।
 नेतव्यो बालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १०
 अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुङ्गवः ।
 तमावायैव काकुत्स्थ त्वरावान्भव माचिरम् ॥ ११
 इत्युक्तो लक्ष्मणो आत्रा गुरुवाक्यहिते रतः ।
 प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समार्गणगुणं धनुः ॥ १२
 किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः ।
 सक्रोध इति तं भत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः ॥ १३
 तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
 पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १४
 तमब्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः ।
 स तत्सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रहः कृताञ्जलिः ॥ १५
 सभृत्यदारो राजेन्द्र सुग्रीवो वानराधिपः ।
 इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १६
 नास्मि लक्ष्मण दुर्मेधा नाकृतज्ञो न निर्धृगः ।
 श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्येषणे कृतः ॥ १७
 दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
 सर्वेषां च कृतः कालो मासेऽभ्यागमने पुनः ॥ १८
 यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा ।
 विचेतव्या मही वीर सग्रामनगराकरा ॥ १९
 स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ।
 ततः श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत्प्रियम् ॥ २०
 इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता ।

त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥ २१
 स रामं सहसुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितम् ।
 अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य मत्यवेदयत् ॥ २२
 इत्येवं वानरेन्द्रास्ते समाजग्न्यः सहस्रशः ।
 दिशस्तिष्ठो विचित्याथ न तु ये दक्षिणां गताः ॥
 आचख्युस्तत्र रामाय महीं सागरमेखलाम् ।
 विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वा ॥ २४
 गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानरपुङ्गवाः ।
 आशावांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानातोऽभ्यधारयत् ॥
 द्विभासोपरमे काले व्यतीते प्लवगास्ततः ।
 सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २६
 रक्षितं बालिना यत्तत्स्फीतं मधुवनं महत् ।
 त्वया च प्लवगश्रेष्ठ तद्गुह्ये पवनात्मजः ॥ २७
 बालिपुत्रोऽङ्गदश्चैव ये चान्ये प्लवगर्षभाः ।
 विचेतुं दक्षिणामाशां राजन्प्रस्थापितास्त्वया ॥ २८
 तेषामपनयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् ।
 कृतार्थानां हि भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २९
 स तद्रामाय मेधावी शशंस प्लवगर्षभः ।
 रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टां तु मैथिलीम् ॥ ३०
 हनुमत्प्रमुखाश्चापि विश्रान्तास्ते प्लवङ्गमाः ।
 अभिजगमृर्हरीन्द्रं तं रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ ३१
 गतिं च मुखवर्णी च दृष्ट्वा रामो हनूमतः ।
 अगमत्प्रत्ययं भूयो दृष्ट्वा सीतेति भारत ॥ ३२
 हनूमत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानसाः ।
 प्रणमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ॥ ३३
 तानुवाचानतान् रामः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
 अपि मां जीवविष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३४
 अपि राज्यमयोध्यायां कारविष्याम्यहं पुनः ।
 निहत्य समरे शत्रूनाहृत्य जनकात्मजाम् ॥ ३५
 अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रणे रिपून् ।
 इतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३६
 इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्मजः ।

प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ३७
 विचित्र्य दक्षिणामाशां सर्पवतवनकराम् ।
 भ्रान्ताः काले व्यतीते स दृष्टवन्तो महागुहां ३८
 प्रविशामो वयं तां तु बहुयोजनमायताम् ।
 अन्धकारां सुविपिनां गहनां कीटसेविताम् ॥३९॥
 गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य मभां ततः ।
 दृष्टवन्तः स तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ४०
 मयस्य किल दैत्यस्य तदा सदेष्टुम राघव ।
 तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥ ४१
 तथा दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च ।
 श्रुत्वा लब्धबलाः सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ४२
 निर्याय तस्मादुद्देशात्पश्यामो लवणाम्भसः ।
 समीपे सख्यमलयौ दर्दुरं च महागिरिम् ॥ ४३
 ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् ।
 विषण्णा व्यथिताः स्त्रिणा निराशा जीविते भृशम्
 अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिम् ।
 तिमिरकक्षपावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ॥ ४४
 तत्रानशनसंकल्पं कृत्वाऽऽसीना वयं तदा ।
 ततः कथान्ते गृध्रस्य जटायोरभवत्कथा ॥ ४५
 ततः पर्वतशृङ्गारं घोररूपं भयावहम् ।
 पक्षिणं दृष्टवन्तः स वैनतेयमिवापरम् ॥ ४६
 सोऽस्मान्तर्कयद्भोक्तुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
 भोः क एष मम आतुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४७
 संपातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः ।
 अन्योन्यस्पर्धया रूढावावामादित्यसत्पदम् ॥ ४८
 ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः ।
 तस्मान्मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ५०
 निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन्महागिरौ ।
 'द्रष्टुं वीरं न शक्नोमि भ्रातरं वै जटायुषम् ॥ ५१
 तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः ।
 व्यसनं भवतश्चेदं संक्षेपाद् निवेदितम् ॥ ५२
 स सम्पातिस्तदा राजञ्छ्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
 विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मानरिदम् ॥ ५३

कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ।
 इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रोतुं पुनरसत्तमाः ॥ ५४
 तस्याहं सर्वमेवैतद्भवतो व्यसनागमम् ।
 प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरशोऽब्रुवम् ॥ ५५
 सोऽस्मानाश्वासयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ।
 रावणो विदितो ममं लङ्का चास्य महापुरी ॥ ५६
 दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ।
 भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा ॥ ५७
 इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वरः ।
 सागरक्रमणे ममं मन्त्रयामः परंतप ॥ ५८
 नाध्यवास्वद्यदा कश्चित्सागरस्य विलङ्घनम् ।
 ततः पितरमाविश्य पुष्ट्वेष्टं महार्णवम् ।
 शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५९
 तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती ।
 उपवासतपःशीला मर्तुर्दर्शनलालसा ।
 जटिला मलदिग्धाङ्गी कुशा दीना तपस्विनी ॥ ६०
 निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ।
 उपसृज्याब्रवं चार्यामभिगम्य रहोगताम् ॥ ६१
 सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो मारुतात्मजः ।
 त्वदर्शनमभिप्रेषुरिह प्राप्तो विहायसा ॥ ६२
 राजपुत्रौ कुशलिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 सर्वशास्त्रामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ ॥ ६३
 कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ।
 सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वाऽनुपृच्छति ॥ ६४
 क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सर्वशास्त्रामृगैः सह ।
 प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः ॥ ६५
 मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ।
 अवैमि त्वां हनूमन्तमविन्ध्यवचनादहम् ॥ ६६
 अविन्ध्यो हि महाबाहो राक्षसो हृद्भयसंमतः ।
 कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्वृतः ॥ ६७
 गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिम् ।
 धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता ॥ ६८

प्रत्ययार्थं कथां चेमां कथयामास जानकी ।
क्षिप्तामिषीकां काकाय चित्रकूटे महागिरौ ॥६९॥
भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ।

‘एकाक्षिविकलः काकः सुदुष्टात्मा कृतश्च वै ॥’ ७०
ग्राहयित्वाऽहमात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् ।
संप्राप्त इति तं रामः मिथवादिनमार्चयत् ॥ ७१ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

वामरसेनापतिभिः स्वस्वसैन्यैः सह रामसुग्रीवोपासनम् ॥ १ ॥ वानरसेनभिः सह सागरतीरमुपगत्य रामेण
सेनानां सागरतरणाय समुद्राराधनार्थं नियमेन दर्भसंस्तरे शयनम् ॥ २ ॥ सागरेण रामप्रति स्वप्ने स्वप्नप्रदर्शनपूर्वकं
भक्षेन सेतुनिर्माणघोदना ॥ ३ ॥ रामेण शरणार्थिनो विनीषणस्य लङ्काराज्येऽभिषेचनपूर्वकं सेतुमार्गेण सैन्यैः सह
लङ्कारागमनम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १ ॥
दृढः कोटिसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ।
श्वशुरो बालिनः श्रीमान्सुषेणो राममभ्ययात् ॥ २ ॥
कोटीशतहतो वाऽपि गजो गवय एव च ।
वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक्पृथग्दृश्यताम् ॥ ३ ॥
षष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन्प्रत्यदृश्यत ।
गोलाङ्गुलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ४ ॥
गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।
कोटीशतसहस्राणि हरीणां समकर्षत ॥ ५ ॥
पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ।
कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पञ्च प्रकर्षति ॥ ६ ॥
श्रीमान्दधिमुखो नाम हरिद्वद्वोऽतिवीर्यवान् ।
प्रचकर्ष महासैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७ ॥
कृष्णानां मुखपुण्ड्राणामृक्षाणां भीमकर्मणाम् ।
कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान्प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥
एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः ।
असंख्येया महाराज समीयु रामकारणात् ॥ ९ ॥
गिरिकूटनिभाङ्गानां सिंहानामिव गर्जताम् ।
श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १० ॥
गिरिकूटनिभाः केचित्केचिन्महिषसन्निभाः ।

शरदभ्रप्रतीकाशाः केचिद्विड्गुलकाननाः ॥ ११ ॥
उत्पतन्तः पतन्तश्च ध्रुवमानाश्च वानराः ।
उद्धुन्वन्तोऽपरे रेणून्समाजग्मुः समन्ततः ॥ १२ ॥
स वानरमहासैन्यः पूर्णसागरसन्निभः ।
निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३ ॥
ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते ॥ १४ ॥
तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्तयन्निव ।
प्रययौ राघवः श्रीमान्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ १५ ॥
मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनुमान्मारुतात्मजः ।
जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६ ॥
बद्धगोधाङ्गुलिश्रानौ राघवौ तत्र जग्मतुः ।
ब्रूतौ हरिमहामात्रैश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहैरिव ॥ १७ ॥
अबभौ हरिसैन्यं तत्सालतालशिलायुधम् ।
सुमहृच्छालिभवनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥ १८ ॥
नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता ।
ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥ १९ ॥
विविधेषु प्रशस्तेषु बहुमूलफलेषु च ।
प्रभूतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिवेषु च ॥ २० ॥
निवसन्ती निरावाधा तथैव गिरिसानुषु ।
उपायाद्धरिसेना सा क्षारोदमथ सागरम् ॥ २१ ॥
द्वितीयसागरनिभं तद्वलं बहुलध्वजम् ।

मुक्ते पुण्ड्रस्तिके येषां ते । ललाटे ऊर्ध्वपुण्ड्राकारेण चिह्नेन
चिह्नितानाम् ॥ ६ ॥ क्षिरीषकसुभाङ्गानां सिंहानामिति ध.

पाठः ॥ १० ॥ शालिभिर्नीतीति शालिभं तत्र तद्वनं पक्ष्या-
लिभवनं तद्वतीतवर्णमित्यर्थः ॥ १८ ॥

बेलावनं समासाद्य निवासमकरोत्तदा ॥ २२
ततो दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
मध्ये वानरमुख्यानां भासकालमिदं वचः ॥ २३
उपायः कोनु भवतां मतः सागरलङ्घने ।
इयं हि महती सेना सागरश्चातिदुस्तरः ॥ २४
तत्रान्ये व्याहरन्ति स वानराः पटुमानिनः ।
समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तत्कुत्सस्य वानराः ॥ २५
केचिन्नौभिर्व्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः पुत्रैः ।
नेति रामस्तु तान्सर्वान्सान्त्वयन्प्रत्यभाषत ॥ २६
शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः ।
क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥ २७
नावो न सन्ति सेनाया बह्वस्तारयितुं तथा ।
वणिजामुपघातं च कथमस्मद्विधश्वरेत् ॥ २८
विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेण वै परः ।
प्लवोडुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९
अहं त्विमं जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः ।
प्रतिशेष्याम्युपवसन्दर्शयिष्यति मां ततः ॥ ३०
न चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं ततः ।
महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्रिपवनोज्ज्वलैः ॥ ३१
इत्युक्त्वा सहसौभिन्निरूपस्पृश्याथ राघवः ।
प्रतिशिष्ये जलनिधिं विधिवत्कुशसंस्तरे ॥ ३२
सागरस्तु ततः स्वमे दर्शयामास राघवम् ।
देवो नदनदीभर्ता श्रीमान्यादोगणैर्दृतः ॥ ३३
कौसल्यामातरित्वेवमाभाष्य मधुरं वचः ।
इदमित्याह रत्नानामाकरैः शतशो दृतः ॥ ३४
ब्रूहि किं ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
ऐश्वराको ह्यसि ते ज्ञाती राम सत्यपराक्रम ।
एवमुक्तः समुद्रेण रामो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३५
मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ।
येन गत्वा दशग्रीवं हन्याम कुलपांसनम् ।
'राक्षसं सानुबन्धं तं मम भार्यापहारिणम् ॥' ३६
यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे भवान् ।

इवः अलाबुघटादिमयं तरणवाहनम् । उडुपं क्षुद्रनौका
ताभ्यां प्रतारस्तरणम् ॥ २९ ॥ समारप्स्यामि आराधयिष्यामि
॥ ३० ॥ मधुरं वच इदं अग्निसाहेति शेषेण योज्यम् ॥ ३४ ॥

शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमभितैः ॥ ३७
इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः ।
उवाच व्यथितो वाक्यमिति बद्धाङ्गलिः स्थितः ॥ ३८
नेच्छामि प्रतिघातं ते नासि विभ्रकरस्तव ।
शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९
यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतोऽऽज्ञया ।
अन्येऽप्याज्ञापयिष्यन्ति मामेवं धनुषो बलात् ॥ ४०
अस्ति त्वत्र नलो नाम वानरः शिल्पिसंमतः ।
त्वष्टुः काकुत्स्थ तनयो बलवान्विश्वकर्मणः ॥ ४१
स यत्काष्ठं तृणं वाऽपि शिलां वा क्षेप्यते मयि ।
सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२
इत्युक्त्वाऽन्तर्हिते तस्मिन्नामो नलमुवाच ह ।
कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम ॥ ४३
तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् ।
दशयोजनविस्तारमायत् शतयोजनम् ॥ ४४
नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो ब्रुवि ।
रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य धार्यते गिरिसंनिभः ॥ ४५
तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समामञ्चद्विभीषणः ।
आता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६
प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः ।
सुग्रीवस्य शङ्काऽभूत्प्रणिधिः स्वादिति स ह ॥ ४७
राघवः सत्यचेष्टाभिः सम्यक् चरितेज्जितैः ।
यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत्त एनमपूजयत् ॥ ४८
सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यपिञ्चद्विभीषणम् ।
चक्रे च मन्त्रसचिवं सुहृदं लक्ष्मणस्य च ॥ ४९
विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम् ।
ससैन्यः सेतुना तेन मार्गेणैव नराधिपः ॥ ५०
ततो गत्वा समासाद्य लङ्कोद्यानान्यनेकशः ।
भेदयामास कपिभिर्महान्ति च बहूनि च ॥ ५१
तत्रास्तां रावणामात्यौ राक्षसौ शुकसारणौ ।
चरौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२

आह्वयेति च्छेदः । पूर्वैरुपमाप्यम् ॥ ४० ॥ प्रणिधिश्छलकृत
गुप्तचारो वा ॥ ४७ ॥ सासेनैव नराधिप इति अ. पाठः
॥ ५० ॥ चतुरशीत्यधिकद्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

प्रतिपन्नौ यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ ।

दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादवाहजद् ॥ ५३ ॥

निवेश्योपवने सैन्यं स शूरः प्राज्यवानरम् ।

प्रेषयामास दूत्येन रावणस्य ततोऽहम् ॥ ५४ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

अकृतेन रावणाय रामसंदेशनिवेदनपूर्वकं पुनः रामसमीपगमनम् ॥ १ ॥ घानरैः रामाज्ञया लङ्काप्राकारादिविभेदन-
पूर्वकं राक्षसैः सह योधनम् ॥ २ ॥ ततो रामेण स्वसेनानामवहारः ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

प्रभूताक्रोदके तस्मिन्बहुमूलफले वने ।

सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत्पर्यरक्षत ॥ १ ॥

रावणः संविधं चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मिताम् ।

प्रकृत्यैव दुराधर्षा दृढप्राकारतोरणा ॥ २ ॥

अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ।

बभूवुः सप्त दुर्धर्षाः खादिरैः शङ्कुभिश्चिताः ॥ ३ ॥

कर्णाटयन्त्रा दुर्धर्षा बभूवुः सहडोपलाः ।

साशीविषयटायोधाः ससर्जरसपांसवः ॥ ४ ॥

सुसलालावनाराचतोमरासिपरश्वरैः ।

अन्विताश्च शतभीमिः समधूच्छिष्टमुद्रराः ॥ ५ ॥

पुरद्वारेषु सर्वेषु गुल्माः स्यावरजङ्गमाः ।

बभूवुः पत्तिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६ ॥

अद्भुदस्त्वथ लङ्कायां द्वारदेशमुपागतः ।

विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविवेश गतव्यथः ॥ ७ ॥

मध्ये राक्षसकोटीनां बहीनां सुमहाबलः ।

शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संहृतः ॥ ८ ॥

स समासाद्य पौलस्त्यममाल्यैरभिसंवृतम् ।

रामसंदेशमामन्त्र्य वाग्मी वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९ ॥

आह त्वां राघवो राजन्कोसलेन्द्रो महायशः ।

प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व सुदुर्मते ॥ १० ॥

अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।

चिन्तयन्त्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ॥ ११ ॥

त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता बलात् ।

वधायानपराद्धानामन्येषां तद्भविष्यति ॥ १२ ॥

ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः ।

ऋषयो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चाप्यवमानिताः ॥ १३ ॥

राजर्षयश्च निहता रुदत्यश्चाहताः स्त्रियः ।

तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४ ॥

हन्तासि त्वां सहामात्यैर्युध्यस्य पुरुषो भव ।

पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य निशाचर ॥ १५ ॥

मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्षयसि कर्हिचित् ।

अराक्षसमिमं लोकं कर्ताऽसि निशितैः शरैः ॥ १६ ॥

इति तस्य भुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः ।

श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १७ ॥

इक्षितज्ञास्ततो भर्तुश्चत्वारो रजनीचराः ।

चतुर्ध्वजेषु जगृहुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८ ॥

तांस्तथाज्ञेषु संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् ।

आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥ १९ ॥

वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः ।

श्रुवि संभिन्नहृदयाः प्रहारवरपीडिताः ॥ २० ॥

संसक्तो हर्म्यशिखरात्क्ष्मात्पुनरवापतत् ।

लङ्कयित्वा पुरीं लङ्कां सुबेलस्य समीपतः ॥ २१ ॥

कोसलेन्द्रमथागम्य सर्वमावेद्य वानरः ।

विश्राम स तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२ ॥

ततः सर्वाभिसारेण हरीणां वातरंहसाम् ।

संविधं सम्यग्विजान्यनया तां यात्रादिसंपत्तिम् ॥ २ ॥

सङ्क्रुषाः सोपलक्षः । हुङ्कं मूत्राणुस्पर्जनार्थं शङ्कम् । उपलाः

प्रक्षोभ्या योलकाः । कपाटयन्त्रदुर्धर्षा इति श्र. पाठः ॥ ४ ॥

समधूच्छिष्टमुद्रराः समधूच्छिष्टं क्षौद्रं मधु ॥ ५ ॥ गुल्माः

पुष्टोपवेशनस्थानानि ॥ ६ ॥ गतव्यथो निर्भयः ॥ ७ ॥ आमन्त्र्य

हैरावण इति संबोध्य ॥ ९ ॥ तदादत्स्व कुरुष्व चेति श्र. पाठः

॥ १० ॥ सर्वाभिसारः युगपत्सर्वेषामभिसारो यज्ञस्तेन ॥ २३ ॥

भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३
 विभीषणश्चाधिपती पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः ।
 दक्षिणं नगरद्वारमासुद्रादुरासदम् ॥ २४
 करभारुणगात्राणां हरीणां युद्धशालिनाम् ।
 कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५
 प्रलम्बबाहुरूकरजडान्तरविलम्बिनाम् ।
 क्रक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः कोट्यो न्यवस्थिताः ॥
 उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च वानरैः ।
 नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २७
 शालिप्रभूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः ।
 तरुणादित्सदृशैः शण्णगौरैश्च वानरैः ॥ २८
 प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात्कपिलीकृतम् ।
 राक्षसा विस्मिता राजन्सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २९
 विभिदुस्ते मणिस्तम्भान्कर्णादृशिस्तराणि च ।
 मणोन्मथितशृङ्गाणि यश्त्राणि च विचिक्षिपुः ॥ ३०
 परिगृह्य शतग्रीश्च सचक्राः सगुडोपलाः ।
 चिक्षिपुर्ध्रुजवेगेन लङ्कामध्ये महास्रनाः ॥ ३१
 प्राकारस्याथ ये केचिन्निशाचरगणास्तथा ।
 प्रदुद्रुवुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

रामलक्ष्मणादीनां राक्षणेन्द्रजिह्वादग्निः सह द्रन्दुयुद्धम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततो निविशमानांस्तान्तैनिकात्रावणालुगाः ।
 अभिजग्मुर्गणाऽनेके पिशाचभुद्रक्षसाम् ॥ १
 यर्वणः पतनो जम्भः स्वरः क्रोधवशो हरिः ।
 प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥ २

ऋक्षाधिपतिर्जाम्बवान् ॥ २४ ॥ करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तं
 हस्तप्रदेशस्तद्वदरुणाः ॥ २५ ॥ शणो गोपीसूत्रोपादानवीर्यवत्
 ॥ २८ ॥ कर्णस्तिर्यग्यायं तेन प्रकारेण यत्पाषाणादिमिस्त्ररेण
 क्रियते तत्तद्गृहविशेषं कर्णोऽस्मिन् इति वदन्ति ॥ ३० ॥ स्वम्मतः
 स्वम्भैर्वानरोपासैः । रणे भग्ना रणभग्नाः ॥ ३६ ॥ केशाकेशि
 ज्योत्स्न्यं केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तम् ॥ ३७ ॥ निष्ठनन्तः शब्द-

ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरूपिणः ।
 निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसङ्कुशः ॥ ३३
 शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयित्वा जनौकसः ।
 प्राकारं शोभयन्तस्ते परं विस्मयमास्थिताः ॥ ३४
 स माषराशिसदृशैर्बभूव क्षणदाचरैः ।
 कुतो निर्वाणरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३५
 पेतुः शूलविभिश्चाङ्गा बहवो वानरर्षभाः ।
 स्तम्भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ३६
 केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह ।
 नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३७
 निष्ठनन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः ।
 हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥ ३८
 रामस्तु शरजालानि वर्ष वर्ष जलदो यथा ।
 तानि लङ्कां समासाद्य जघ्रस्तात्रजनीचरान् ॥ ३९
 सौमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितकुमः ।
 आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्पातयामास राक्षसान् ॥
 ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाङ्गया ।
 कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धलक्ष्यो जयोत्तरः ॥ ४१

ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् ।
 अन्तर्धानवर्षं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ ३
 ते दृश्यमाना हरिभिर्बलिभिर्दूरपातिभिः ।
 निहताः सर्वशो राजन्महीं जग्मुर्गतासवः ॥ ४
 अमृष्यमाणः सबलो रावणो निर्ययावथ ।

कुर्वन्तः ॥ ३८ ॥ आदिश्य संमुखीकृतोत्तरैः ॥ ४० ॥ प्रत्य-
 वहारः शिबिरेप्रति गमनम् । लब्धा आयुधैः प्राप्ता लक्ष्या
 वेष्ट्या यस्मिन्नवन्ध्यप्रहार इत्यावत् । जयोत्तरो जयोत्तरै-
 वान् ॥ ४१ ॥ पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥
 गणा अनेके इति च्छेदः ॥ १ ॥ अन्तर्धानवधमन्तर्धान-
 शफेनांशम् ॥ ३ ॥

राक्षसानां बलैर्धैरैः पिशाचानां च संवृतः ॥ ५
 युद्धशास्त्रविधानज्ञ उशना इव चापरः ।
 व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीनभ्यवहारयत् ॥ ६
 राघवस्तु विनिर्यान्तं व्यूढानीकं दशाननम् ।
 बार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रतिव्यूह्य दृष्टवत् ॥ ७
 समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः ।
 युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ८
 विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः ।
 पौण्ड्रेण च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ९
 विषह्यं यं हि यो मेने स स तेन समेयिवान् ।
 युयुधे युद्धवेलायां स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ १०

स संप्रहारो वयुधे भीरूणां भयवर्धनः ।
 रोमसंहर्षणो धोरः पुरा देवासुरे यथा ॥ ११
 रावणो राममानच्छक्तिशूलासिधृष्टिभिः ।
 निशितैरायसैस्तीक्ष्णै रावणं चापि राघवः ॥ १२
 तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः ।
 इन्द्रजिह्वापि सौमित्रि विभेद बहुभिः शरैः ॥ १३
 विभीषणः ग्रहस्तं च ग्रहस्तश्च विभीषणम् ।
 खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षद्गतव्यथः ॥ १४
 तेषां बलवतामासीन्महास्त्राणां समागमः ।
 विच्यथुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि षडशीत्यधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

सप्तशतित्यधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

विभीषणहतुमन्त्रां ग्रहस्तधूमाक्षवधश्रवणनिर्विण्णेन रावणेन युद्धाय कुम्भकर्णप्रेषणम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः ग्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभीषणम् ।
 गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशम् ॥ १
 स तयाऽभिहतो धीमान्गदया भीमवेगया ।
 नाकम्पत महाबाहुर्हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २
 ततः प्रगृह्य विपुलां शतघण्टां विभीषणः ।
 अनुमम्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ॥ ३
 पतन्त्या स तया वेगाद्राक्षसोऽशनिवेगया ।
 हृतोत्तमाङ्गो दृष्टो वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ४
 तं दृष्ट्वा निहतं सङ्क्षेपे ग्रहस्तं क्षणदाचरम् ।
 अभिदुद्राव धूमाक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ५
 तस्य मेघोपमं सैन्यमापतन्नीमदर्शनम् ।
 दृष्ट्वैव सहसा दीर्णां रणे वानरपुङ्गवाः ॥ ६
 ततस्तान्सहसा दीर्णान्दृष्ट्वा वानरपुङ्गवान् ।
 निर्ययौ कपिशार्दूलो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ७
 तं दृष्ट्वाऽवस्थितं सङ्क्षेपे हरयः पवनात्मजम् ।
 महत्सा त्वरया राजन्सैन्यवर्तन्त सर्वशः ॥ ८

ततः शब्दो महनासीत्पुल्लो रोमहर्षणः ।
 रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ९
 तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे धोरे रुधिरकर्दमे ।
 धूमाक्षः कपिसैन्यं तद्भावयामास पत्रिभिः ॥ १०
 तं स रक्षोमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित् ।
 प्रतिजग्राह हनुमांस्तरसा पवनात्मजः ॥ ११
 तयोर्बुद्धमभूद्धोरं हरिराक्षसवीरयोः ।
 जिगीषतोर्बुधाऽन्योन्यमिन्द्रग्रहादयोरिव ॥ १२
 गदाभिः परिघैश्चैव राक्षसो जघ्निवान्कपिम् ।
 कपिश्च जघ्निवाञ्छः सस्कन्धविटपैर्दुर्मैः ॥ १३
 ततस्तमतिकोपेन साश्वं सरथसारथिम् ।
 धूमाक्षमवधीत्कुद्धो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १४
 ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूमाक्षं राक्षसोत्तमम् ।
 हरयो जातविसम्भा जघ्नुर्मन्ये च सैनिकान् ॥ १५
 ते बध्यमाना हरिभिर्बलिभिर्जितकाशिभिः ।
 राक्षसा भग्नसंकल्पा लङ्कामभ्यपतन्मयात् ॥ १६
 तेऽभिपत्य पुरं मग्ना इतशेषा निशाचराः ।

हरीन् वानरान् । अभ्यवहारयदावेष्टितवान् ॥ ६ ॥ आनच्छे-
 दपीडयत् ॥ १२ ॥ षडशीत्यधिकद्विसप्ततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

रक्षोमहामात्रं रक्षःश्रेष्ठम् ॥ ११ ॥

सर्वे राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७
 श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं निहतं युधि ।
 धूम्राक्षं च महेष्वासं ससैन्यं सहराक्षसैः ॥ १८
 सुदीर्घमिव निःश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् ।
 उवाच कुम्भकर्णस्य कर्मकालोऽयमागतः ॥ १९
 हत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहास्वनैः ।
 शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ २०
 प्रबोध्य महता चैनं यत्नेनाऽऽगतसाध्वसः ।
 स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः ।
 ततोऽब्रवीदशुग्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ २१
 धन्योसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णेयमीदृशी ।
 य इदं दारुणं कालं न जानीषे महाभयम् ॥ २२
 एष तीर्त्वाऽर्णवं रामः सेतुना हरिभिः सह ।

अवमत्येह नः सर्वान्करोति कदनं महत् ॥ २३
 मया त्वपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ।
 तां नेतुं स इहायातो बद्धा सेतुं महार्णवे ॥ २४
 तेन चैव प्रहस्तादिर्महाक्षः स्वजनो हतः ।
 तस्य नान्यो निहन्ताऽस्ति त्वामृते शत्रुकर्षणम् ॥ २५
 स दंशितोऽभिनिर्याहि त्वमद्य बलिनांवर ।
 रामादीन्समरे सर्वाञ्जहि शत्रून्निन्दम ॥ २६
 दूषणावरजौ चैव वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
 तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ॥ २७
 इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
 संदिदेशेतिकर्तव्ये वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ २८
 तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ ।
 कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

कश्मणेन कुम्भकर्णवधः ॥ १ ॥ इदमस्मीलाम्नां वज्रवेगप्रमाथिनोर्वधः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततो निर्याय स्वपुरात्कुम्भकर्णः सहानुगः ।
 अपश्यत्कपिसैन्यं तजितकाश्यप्रतः स्थितम् ॥ १
 स वीक्षमाणस्तत्सैन्यं रामदर्शनकाङ्क्षया ।
 अपश्यच्चापि सौमित्रिं धनुष्पाणिं व्यवस्थितम् ॥ २
 समभ्येत्याशु हरयः परिवव्रुः समन्ततः ।
 'शैलवृक्षायुधा नादानमुञ्चन्भीषणास्ततः ॥' ३
 अभ्यग्नश्च महाकार्यैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ।
 करजैरतुदंशान्ये विहाय भयमुत्तमम् ॥ ४
 बहुधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः पुर्वंगमाः ।
 नानाप्रहरणैर्भीमै राक्षसेन्द्रमताडयन् ॥ ५
 स ताड्यमानः प्रहसन्भक्षयामास वानरान् ।
 बलं चण्डबलारुहं च वज्रबाहुं च वानरम् ॥ ६
 तदृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य रक्षसः ।

उदक्रोशन्परित्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा ॥ ७
 तानुच्चैः क्रोशतः सैन्याञ्श्रुत्वा स हरियूथपान् ।
 अभिदुद्राव सुग्रीवः कुम्भकर्णमपेतभीः ॥ ८
 ततो निपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ।
 सालेन जग्निवान्मूर्ध्नि बलेन कपिकुञ्जरः ॥ ९
 स महात्मा महावेगः कुम्भकर्णस्य भूर्धनि ।
 चिमेद सालं सुग्रीवो न चैवान्यथयत्कपिः ॥ १०
 ततो विनद्य सहसा सालस्पर्शविबोधितः ।
 दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरद्वलात् ॥ ११
 ह्रियमाणं तु सुग्रीवं कुम्भकर्णेन रक्षसा ।
 अवेक्ष्याभ्यद्रवद्वीरः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ १२
 सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्गवं महाशरम् ।
 प्राहिणोत्कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १३
 स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ।

आगतसाध्वसः जातमयः ॥ २१ ॥ सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

जितकाशि दृढमुष्टि । काशिर्मुष्टिः प्रकरचनादिति यात्कः ॥ १ ॥

जगाम दारयन्भूमिं रुधिरं समुक्षितः ॥ १४
 तथा स भिन्नहृदयः समुत्सृज्य कपीश्वरम् ।
 वेगेन महताऽऽविष्टस्तिष्ठतिष्ठेति चान्वीत् ॥ १५
 कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः ।
 अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १६
 तस्याभिषततस्तूर्णं क्षुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ ।
 चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ १७
 तानप्यस्य भुजान्सर्वान्मगृहीतशिलायुधान् ।
 क्षुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १८
 स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः ।
 तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाराद्रिचयोपमम् ॥ १९
 स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे ।
 महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ २०
 तं दृष्ट्वा वृत्रसंकाशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
 गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन्भयात् ॥ २१
 तथा तान्द्रवतो योधान्दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ ।
 अवस्थाप्याथ सौमित्रिं संकुद्वावभ्यधावताम् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

एकोनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

कक्षणेन्द्रजितोर्बुद्धम् ॥ १ ॥ अक्षवेनेन्द्रजिद्रथभङ्गे माधवा तस्मान्स्पर्धामे च रामेणापि तत्रासमनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः श्रुत्वा हतं सङ्क्षेपे कुम्भकर्णं सहानुभम् ।
 प्रहस्तं च महेष्वासं धूम्राक्षं चातितेजसम् ॥ १
 पुत्रमिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यभाषत ।
 जहि रामममित्रं सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥ २
 त्वया हि मम सत्पुत्रं वशो दीप्तमुपार्जितम् ।
 जित्वा वज्रधरं सङ्क्षेपे सहस्राक्षं शचीपतिम् ॥ ३
 अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः ।
 जहि शत्रून्मित्रं मम शस्त्रभृतांवर ॥ ४
 रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
 समर्थाः प्रतिस्रोतुं च कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५

वन्धा कनेचरा वानराः ॥ १० ॥

तावाद्रवन्तौ संकुद्बौ वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
 अभिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः ॥ २३
 ततः सुतुमुलं युद्धमभवद्रौमहर्षणम् ।
 दूषणानुजयोः पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ २४
 महता शरवर्षेण राक्षसौ सोऽभ्यवर्षत ।
 तं चापि वीरौ संकुद्बावुभौ तौ समवर्षताम् ॥ २५
 मुहूर्तमेवमभवद्वज्रवेगप्रमाथिनोः ।
 सौमित्रेण महाबाहोः संग्रहारः सुदारुणः ॥ २६
 अथाद्रिशङ्खमादाय हनुमान्मारुतात्मजः ।
 अभिदुत्याददे प्राणान्वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २७
 नीलश्च महता ग्राव्या दूषणावरजं हरिः ।
 प्रमाथिनमभिदुत्य प्रमथाय महाबलः ॥ २८
 ततः प्रावर्तत पुनः संग्रामः कटुकोदयः ।
 रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २९
 शतशो नैर्ऋतान्वन्या जघुर्वन्यांश्च नैर्ऋताः ।
 नैर्ऋतास्तत्र वध्यन्ते प्रायेण न तु वानराः ॥ ३०

अर्गतां वा प्रहस्तेन कुम्भकर्णेन चानघ ।
 खरस्यापचितिः सङ्क्षेपे तां गच्छ त्वं महाभुज ॥ ६
 त्वमघ निशितैर्बाणैर्हत्वा शत्रून्सैनिकान् ।
 प्रतिनन्दय मां पुत्र पुरा जित्वेव वासवम् ॥ ७
 इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः ।
 प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ ८
 ततो विश्राव्य विस्पष्टं नाम राक्षसपुङ्गवः ।
 आहवामास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९
 तं लक्ष्मणोऽभ्यधावन् प्रगृह्य सशरं धनुः ।
 त्रासपंस्तलघोषेण सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १०
 तयोः समभवद्युद्धं सुमहजयगृदिनोः ।

अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्धिनोस्तदा ॥११
 रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
 ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठदलिनं वरः ॥ १२
 तत एवं महावेगैरदयामास तोमरैः ।
 तानागतान्स चिच्छेद सौमित्रिनिशितैः शरैः ॥१३
 ते निकृताः शरैस्तीक्ष्णैर्यपतन्धरणीतले ।
 'साधका रावणेराजौ शतशः शकलीकृताः ॥१४
 तमङ्गदो वालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ।
 अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि ॥ १५
 तस्येन्द्रजित्संभ्रान्तः आसेनोरसि वीर्यवान् ।
 प्रहर्तुमैच्छत् चास्य मासं चिच्छेद लक्ष्मणः ॥१६
 तमभ्याशगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ।
 गदयाऽताडयत्सव्ये पार्श्वे वानरपुङ्गवम् ॥ १७
 तमचिन्त्य महारं स बलवान्नालिनः सुतः ।
 ससर्जेन्द्रजितः क्रोधात्सालस्कन्धं तथाङ्गदः ॥१८
 सोऽङ्गदेन लघोत्सृष्टो वधायेन्द्रजितस्ततः ।
 जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारथिम् ॥१९

ततो हताश्चात्मस्कन्ध रथात्स हतसारथिः ।
 तत्रैवान्तर्दधे राजन्मायया रावणात्मजः ॥ २०
 अन्तर्हितं विदित्वा तं बहुमायं च राक्षसम् ।
 रामस्तं देशमागम्य तत्सैन्यं पर्यरक्षत ॥ २१
 स राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ।
 विव्याध सर्वगात्रेषु लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २२
 तमदृश्यं शरैः शूरो माययाऽन्तर्हितं तदा ।
 बोधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ ॥ २३
 स रूपा सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषैर्सिंहयोः ।
 न्यसृजत्सायकान्भूयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥२४
 तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान् ।
 हरयो विविशुष्योर्म मगृह्य महतीः शिलाः ॥ २५
 तांश्च तौ चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ।
 स सृशं ताडयामास रावणिर्मायया वृतः ॥ २६
 तौ शरैर्दितौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महामारुते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि एकोनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

इन्द्रजित्पुत्रजालकन्धेन मोहाधिगमपूर्वकं भूमौ पतितयो रामलक्ष्मणयोर्विभीषणेन प्रशानाक्षेण मोहापनोदयम् ॥ १ ॥
 तथा सुग्रीवेण महौषध्या तयोर्विश्वीकरणम् ॥ २ ॥ ततो रामादीनां नेत्रेषु कुबेरदूतानीतप्रलुप्तमार्जनेनासीन्द्रियबन्धु-
 र्दर्शनशक्तमुदयः ॥ ३ ॥ ततः पुनरुपागतस्येन्द्रजितो लक्ष्मणेन पथः ॥ ४ ॥ ततः पुन्रवधामर्षेण सीतावधोद्यतस्य रावण-
 स्वाविन्मन्त्रेण वृद्धामात्येन साक्षा ततो विनिवर्तनम् ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 बबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १
 तौ वीरौ शरज्जालेन बद्धाविन्द्रजिता रणे ।
 रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव पञ्जरे ॥ २
 दृष्ट्वा निपतितौ भूमौ सर्वाङ्गेषु शराचितौ ।
 सुग्रीवः कपिभिः सार्धं परिवार्योपतस्थिवान् ॥ ३
 सुषेणमैन्द्रद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च ।

हनुमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः ॥ ४
 ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः ।
 बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रमोहितौ ॥ ५
 विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनैतौ चकार ह ।
 विशल्यथा महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥ ६
 तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विशल्याबुदतिष्ठताम् ।
 उभौ गतकमौ चास्तां क्षणेनैतौ महारथौ ॥ ७
 ततो विभीषणः पार्थ राममिक्ष्वाकुनन्दनम् ।

ससर्ज उत्सृष्टवान् । सालस्कन्धं महास्कन्धं ततम् ॥ १८ ॥
 तान् हरीन् । तौ च रामलक्ष्मणौ ॥ २६ ॥

उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिर्दिदं वचः ॥ ८
 अवमम्भो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् ।
 गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेताचवत्सकाशमरिदम् ॥ ९
 इदमम्भः कुबेरस्ते महाराज प्रयच्छति ।
 अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥ १०
 अनेन मृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्मुत ।
 भवान्द्रक्ष्यति यस्यै च भवानेतत्पदास्यति ॥ ११
 तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्णाभिसंस्कृतम् ।
 चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२
 सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनुमानद्भदस्तथा ।
 मैन्दद्विविदनीलाश्च प्रायः पुवगससमाः ॥ १३
 तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः ।
 श्वणेनातीन्द्रियाण्येषां चक्षुष्यासन्धुषिष्ठिर ॥ १४
 इन्द्रजित्कृतकर्मा तु पित्रे कर्म तदाऽऽत्मनः ।
 निवेद्य पुनरागच्छस्वरयाऽऽजिशिरःप्रति ॥ १५
 समागतं तु संकुदं पुनरेव युयुत्सया ।
 अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६
 अकृतादिकमेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् ।
 शरैर्जघान संकुदः कृतसंज्ञोऽथ लक्ष्मणः ॥ १७
 तयोः समभवद्युद्धं तदाऽन्योन्यं जिगीयतोः ।
 अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८
 अविध्यदिन्द्रजिषीक्षैः सौमित्रिर्मर्मभेदिभिः ।
 सौमित्रिश्चानलस्पशैरविध्यद्रावणिं शरैः ॥ १९
 सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ।
 असृजल्लक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविषोपमान् ॥ २०
 तस्येषून्पावकस्पशैः सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिभिः ।
 'वारयामास नाराचैः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ २१
 असृजल्लक्ष्मणश्चाष्टौ राक्षसाय शरान्पुनः ।
 तथा तं न्यहनद्दीरस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २२
 एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् ।
 द्वितीयेन तु बाणेन भुजमन्यमपातयत् ॥ २३
 तृतीयेन ॥ बाणेन श्वितधारेण भास्वता ।
 जहार सुनसं चापि शिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ २४
 विनिकृत्तभुजस्कन्धः कबन्धाकृतिदर्शनः ।
 'पपात वसुधायां तु छिन्नमूल इव द्रुमः ॥' २५
 तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनांवरः ।
 लङ्कां प्रवेशयामासुस्तं रथं वाजिनस्तदा ॥ २६
 ददर्श रावणस्तं च रथं पुत्रविनाकृतम् ।
 स पुत्रं निहतं श्रुत्वा त्रासात्संभ्रान्तमानसः ।
 रावणः शोकमोहातो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २७
 अशोकवनिकास्यां तां रामदर्शनलालसाम् ।
 खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह ॥ २८
 तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् ।
 शमयामास संकुदं श्रूयतां येन हेतुना ॥ २९
 महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
 हतैवैषा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते वशे ॥ ३०
 न चैषा देहभेदेन हता स्यादिति मे मतिः ।
 जहि भर्तारमेवास्या हते तस्मिन्दृता भवेत् ॥ ३१
 न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि शतक्रतुः ।
 असकृद्धि त्वया सेन्द्रास्त्रासितास्त्रिदश युधि ॥ ३२
 एवं बहुविधैर्वाक्यैरविन्ध्यो रावणं तदा ।
 कुदं संशमयामास जगृहे च स तद्वचः ॥ ३३
 निर्याणे स मतिं कृत्वा नियन्तारं क्षपाचरः ।
 आज्ञाययामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति ॥ ३४
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

हृत्पुङ्गवोवाक्त्राण्येन स्वयमेव युदाय रामं प्रत्यभिधानम् ॥ १ ॥ तदा इन्द्रेण रामाय मातलिस्तनायक मित्ररथस्य
प्रेषणम् ॥ २ ॥ श्रीरामेण मायायोधिनो रावणस्य ब्रह्मास्त्रेण हननम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः क्रुद्धो दशग्रीवः श्रिये पुत्रे निपातिते ।
निर्ययौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १
संवृतो राक्षसैर्घोरैर्विविधायुधपाणिभिः ।
अभिदुद्राव रामं स पोथयन्हरियूथपान् ॥ २
तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मैन्दनीलनलाकृदाः ।
हनुमाञ्जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पर्यवारयन् ॥ ३
ते दशग्रीवसैन्यं तदक्षवानरपुङ्गवाः ।
ह्रुमैर्विध्वंसयांचक्रुर्दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ ४
ततः स्वसैन्यमालोक्य वध्यमानमरातिभिः ।
मायावी चासृजन्मायां रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५
तस्य देहविनिष्क्रान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ।
राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशृङ्गवृष्टिपाणयः ॥ ६
तात्रामो जम्बिवान्सर्वान्दिव्येनास्त्रेण राक्षसान् ।
अथ भूयोपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७
कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत ।
अभिदुद्राव रामं च लक्ष्मणं च दशाननः ॥ ८
ततस्ते राममर्च्छन्तो लक्ष्मणं च क्षपाचराः ।
अभिपेतुस्तदा रामं प्रगृहीतशरासनाः ॥ ९
तां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिक्ष्वाकुनन्दनः ।
उवाच रामः सौमित्रिमसंभ्रान्तो बृहद्वचः ॥ १०
जहीमात्राक्षसान्पापानात्मनः प्रतिरूपकान् ।
इत्युक्त्वाऽभ्यहनद्रामो लक्ष्मणश्चात्मरूपकान् ॥ ११
ततो हर्यश्चयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
उपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ १२
मातलिरुवाच ।
अयं हर्यश्चयुज्जैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
'त्वदर्धमिह संभासः संदेशाद्वै शतक्रतोः ॥' १३
अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ।
शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जम्बिवान् ॥ १४

तदनेन नरव्याघ्र मया यत्नेन संयुगे ।
स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः ॥ १५
इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽशङ्कत मातलेः ।
मायैषा राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः ॥ १६
नेर्यं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ।
तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते ॥ १७
ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ।
रथेनाभिपपाताथ दशग्रीवं रूपाऽन्वितः ॥ १८
हाहाकृतानि भूतानि रावणे समभिद्युते ।
सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्यास्तथाऽनदन् ॥ १९
[दशकन्धरराजसून्वोस्तथा युद्धमभून्महत् ।
अलब्धोपममन्यत्र तयोरेव तथाऽभवत् ॥] २०
स रामाय महाघोरं विससर्ज निशाचरः ।
शूलमिन्द्राशनिप्रख्यं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ २१
तच्छूलं सत्वरं रामश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।
तदृष्ट्वा दुष्करं कर्म रावणं भयमाविशत् ॥ २२
ततः क्रुद्धः ससर्जाशु दशग्रीवः शिताञ्छरान् ।
सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च ॥ २३
ततो भृशगुण्डीः शूलानि मुसलानि परश्वथान् ।
शक्तीश्च विविधाकाराः शतमीश्च शितान्छुरान् ॥ २४
तां मायां विविधां दृष्ट्वा दशग्रीवस्य रक्षसः ।
मयात्प्रदुद्बुधुः सर्वे वानराः सर्वतोदिशम् ॥ २५
ततः सुपत्रं सुमुखं हेमपुङ्खं शरोत्तमम् ।
तूणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह ॥ २६
तं प्रेक्ष्य बाणं रामेण ब्रह्मास्त्रेणानुमन्त्रितम् ।
जहृषुर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरोगमाः ॥ २७
अल्पावशेषमायुश्च ततोऽमन्यन्त रक्षसः ।
ब्रह्मास्त्रोदीरणाच्छत्रोर्देवदानवकिनराः ॥ २८
ततः ससर्ज तं रामः शरमप्रतिमौजसम् ।

रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मदण्डमिवोधतम् ॥ २९
मुक्तमात्रेण रामेण दूराकृष्टेन भारत ।
स तेन राक्षसश्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः ।
प्रज्ज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभिपरिप्लुतः ॥ ३०
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः सहगन्धर्वचारणाः ।

निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्रिष्टकर्मणा ॥ ३१
तत्पुत्रं महाभागं पञ्चभूतानि रावणम् ।
अशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ ३२
शरीरघातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च ।
नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धा न च भस्माप्यहस्यत ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

रावणवचनान्तरमविन्ध्यनासा राक्षससूदेन रामसमीपं प्रति सीताया आनयनम् ॥ १ ॥ सीताया स्वशीलकृत्तिनो राम-
स्थानङ्गीकारवचनश्रवणेन भूसौ एतनम् ॥ २ ॥ अन्तरिक्षगतैर्ब्रह्मादिभिः सीतायाः सौशील्यरूपापनपूर्वकं रामं प्रति सङ्-
्गणधोदया ॥ ३ ॥ रामेण सीतालक्ष्मणादिभिः सहायोध्यां प्रति प्रस्थानम् ॥ ४ ॥ दूत्येन भरतं प्रति हनुमत्प्रेषणपूर्वकं
नन्दिग्रामनागतेन रामेण भरतादिभिः सहायोध्यां प्रत्यागमनम् ॥ ५ ॥ वसिष्ठादिभिः सीताया सह राक्षसेभिरभित्तेन
रामेण सुग्रीवविभीषणादीनां सबहुमानं स्वस्वपुरप्रेषणपूर्वकं प्रजापालनम् ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुरद्विषम् ।
बभूव हृष्टः ससुहृदामः सौमित्रिणा सह ॥ १
ततो हते दशग्रीवे देवाः सर्पिपुरोगमाः ।
आशीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्चुस्तं महाशुभम् ॥ २
रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः ।
गन्धर्वाः पुष्पवर्षैश्च वाग्मिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३
पूजयित्वा रणे रामं प्रतिजगमुर्यथागतम् ।
तन्महोत्सवसंकाशमासीदाकाशमच्युत ॥ ४
ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायशः ।
विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरंजयः ॥ ५
सतः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृताम् ।
अविन्ध्यो नाम सुभञ्जो दृष्ट्वा मात्तो विनिर्ययौ ॥ ६
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितम् ।
प्रतीच्छ देवीं सहृदां महात्मज्ञानकीमिति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादवतीर्य रथोत्तमात् ।
सन्ध्यापिहितां सीतां ददर्शेत्स्वाकुनन्दनः ॥ ८
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककशिताम् ।
भलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९

उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशुद्धितः ।

‘लक्षयित्वेक्षितं सर्वं प्रियं तस्यै निवेद्य सः ॥’ १०
गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतम् ।
मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि ।
जरां व्रजेथा इति मे निहतोसौ निशाचरः ॥ ११
कथं ह्यसद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयम् ।
परहस्तगतां नारीं सुहूर्तमपि धारयेत् ॥ १२
सुहृत्तामसुहृतां वाऽप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥ १३
ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ।
पथात देवी व्यथिता निकृत्ता कदली यथा ॥ १४
योप्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागः पुराऽभवत् ।
क्षणेन स पुनर्नेष्टो निःश्वासादिव दर्पणे ॥ १५
ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् ।
गतासुकल्या निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६
ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ।
पद्मयोनिर्जगत्सृष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७
शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ।
यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८

पद्मसूतायै तत्प्रशस्तिं इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एकनवत्यधिकद्वि-
शततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

त्रिदशालयः स्वर्गस्तस्याः ॥ ३ ॥

राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
 विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९
 ततोऽन्तरिक्षं तत्सर्वं देवगन्धर्वसंकुलम् ।
 शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलम् ॥ २०
 तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
 उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१
 राजपुत्र न ते कौपं करोमि विदिताहि मे ।
 गतिः स्त्रीणां नराणां च शृणु चेदं वचो मम ॥ २२
 अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
 स मे विमुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३
 अग्निरापस्तथाऽऽकाशं पृथिवी वायुरेव च ।
 विमुञ्चन्तु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २४
 यथाऽहं त्वद्वृत्ते वीर नान्यं स्वप्नेऽप्यचिन्तयम् ।
 तथा मे देव निर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ॥ २५
 ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सुभगा लोकसाक्षिणी ।
 पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २६
 वायुरुवाच ।
 भोभो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
 अपापा मैथिली राजन्संगच्छ सह भार्यया ॥ २७
 अग्निरुवाच ।
 अहमन्तःशरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
 सुसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २८
 वरुण उवाच ।
 रसा वै मत्प्रसूता हि भूतदेहेषु राघव ।
 अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २९
 यम उवाच ।
 'धर्मोऽहमस्मि काकुत्स्थ साक्षी लोकस्य कर्मणाम् ।
 शुभाशुभानां सीतेयमपापा प्रतिगृह्यताम् ॥' ३०
 ब्रह्मोवाच ।
 पुत्र नैतदिहाश्चर्यं त्वयि राजर्षिधर्मणि ।
 साधो सद्गुण काकुत्स्थ शृणु चेदं वचो मम ॥ ३१
 शशुरेव त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् ।
 यक्षाणां दानवानां च महर्षीणां च पातितः ३२
 अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात्पुराऽभवत् ।

कस्माच्चित्कारणात्पापः कंचित्कालमुपेक्षितः ॥ ३३
 वधार्थमात्मनस्तेन हता सीता दुरात्मना ।
 नलंकृवरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३४
 यदि ह्यकामामासेवेत्स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् ।
 शतधाऽस्य फलेन्मूर्धा इत्युक्तः सोभवत्पुरा ॥ ३५
 नात्र शङ्का त्वया कार्या भतीच्छेमां महामते ।
 कृतं त्वया महत्कार्यं देवानामभितप्रभ ॥ ३६
 दशरथ उवाच ।
 प्रीतोऽसि वत्स भद्रं ते पिता दशरथोऽसि ते ।
 अनुजानामि राज्यं च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३७
 राम उवाच ।
 अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
 गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ३८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 तमुवाच पिता भूयः ग्रहृष्टो भरतर्षभ ।
 गच्छायोध्यां प्रशाधि त्वं राम रक्तान्तलोचन ।
 संपूर्णानीह वर्षाणि चतुर्दश महाद्युते ॥ ३९
 ततो देवान्ममस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ।
 महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया स समेयिवान् ॥ ४०
 ततो वरं ददौ तस्मै ह्यविन्ध्याय परंतपः ।
 त्रिजटां चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् ४१
 तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रपुरोगमैः ।
 कौसल्यामातरिष्ठास्ते वरानघ ददानि कान् ॥ ४२
 वव्रे रामः स्थितिं धर्मे शत्रुभिश्चापराजयम् ।
 राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुज्जवम् ॥ ४३
 ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा ।
 समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥ ४४
 सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ।
 रामकीर्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति ॥ ४५
 दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृताः सदा ।
 उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स्म हरिलोचन ॥ ४६
 ततस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
 अन्तर्धानं ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ ४७
 दृष्ट्वा रामं तु जानक्या संगतं शक्रसारथिः ।

उवाच परमप्रीतसुहृन्मध्य इदं वचः ॥ ४८	यथागतैन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ६०
देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ।	अयोध्यां स समासाद्य पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ।
अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम ॥ ४९	भरताय हनूमन्तं दत्तं प्रास्थापयद्भुतम् ॥ ६१
सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।	लक्षयित्वेज्जितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य वै ।
कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ५०	वायुपुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपाविशत् ॥ ६२
इत्येवमुक्त्वाऽनुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृतांवरम् ।	स तत्र मलदिग्धार्कं भरतं चीरवाससम् ।
संपूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ ५१	‘नन्दिग्रामगतं रामः सशशुभ्रं सराधवः ।’
ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ।	अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ॥ ६३
सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः ॥ ५२	समेत्य भरतेनाथ शशुभ्रेण च वीर्यवान् ।
विधाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ।	राधवः सहसौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ ॥ ६४
संततार पुनस्तेन सेतुना मकरालयम् ॥ ५३	ततो भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ।
पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ।	वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः ॥ ६५
कामगेन यथा मुख्यैरमात्यैः संवृतो वशी ॥ ५४	तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायातिसत्कृतम् ।
ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र शिष्ये स पार्थिवः ।	न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा ॥ ६६
तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्ववानरैः ॥ ५५	ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिजितेऽहनि ।
अथैनान्नाधवः काले समानीयाभिपूज्य च ।	वसिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिञ्चताम् ॥ ६७
विसर्जयामास तदा रत्नैः संतोष्य सर्वशः ॥ ५६	सोभिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृजनम् ।
गतेषु वानरेन्द्रेषु गोपुच्छर्षेषु तेषु च ।	विभीषणं च पौलस्त्यमन्वजानाद्ब्रह्मन्प्रति ॥ ६८
सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धां पुनरागमत् ॥ ५७	अभ्यर्च्य विविधै रत्नैः प्रीतियुक्तौ मुदा युतौ ।
विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ।	समाधायेतिकर्तव्यं दुःखेन विससर्ज ह ॥ ६९
पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन्वनम् ॥ ५८	पुष्पकं च विमानं सत्पूजयित्वा स राधवः ।
किष्किन्धां तु समासाद्य रामः प्रहरतांवरः ।	प्रादाद्वैश्रवणाथैव प्रीत्या स रघुनन्दनः ॥ ७०
अद्भुतं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ५९	ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
ततस्तेरैव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ।	शताश्वमेधानाजहे आरूढ्यान्स निरर्गलान् ॥ ७१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि द्वित्वत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

मार्कण्डेयेन स्थासुपसदुःस्थामुमिवृज्जुया शोचतो सुविहिरस्य रामोपाख्यानकथनपूर्वकं हेतुपन्थासेन शोकापनो-
दयम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।

यत्र शिष्ये पूर्वं समुद्रप्रार्थनार्थं शयनं कृतवान् ॥ ५५ ॥

लक्षयित्वेज्जितैः सर्वैरिति च पाठः ॥ ६२ ॥ गुरुणा रामेण

॥ ६५ ॥ वैष्णवे नक्षत्रे अभयम् ॥ ६७ ॥ आरूढ्यान् त्रिगुण-

प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १

भा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोसि परंतप ।

दक्षिणानित्यर्जुनमित्रः ॥ ७१ ॥ द्वित्वत्यधिकद्विशततमोऽ-

ध्यायः ॥ २९२ ॥

बाहुवीर्याश्रये मार्गे वर्तसे दीप्तनिर्णये ॥ २
 न हि ते वृजिनं किञ्चिदृश्यते परमण्वपि ।
 अस्मिन्मार्गे निषीदेयुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३
 संहत्य निहतो वृधो मरुद्भिर्वज्रपाणिना ।
 नमुचिश्चैव दुर्धर्षो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ४
 सहायवति सर्वार्थाः संतिष्ठन्तीह सर्वशः ।
 किन्तु तस्याजितं सङ्क्षेपे यस्य आता धनंजयः ॥ ५
 अयं च बलिनांश्रेष्ठो भीमो भीमपराक्रमः ।
 युवानौ च महेष्वासौ वीरौ माद्रवतीसुतौ ॥ ६
 एभिः सहायैः कस्यात्वं विषीदसि परंतप ।
 य इमे वज्रिणः सेनां जयेयुः समरुद्रणाम् ॥ ७
 त्वमध्येभिर्महेष्वासैः सहायैर्देवरूपिभिः ।
 विजेष्यसि रणे सर्वानभिन्नान्भरतर्षभ ॥ ८

इतश्च त्वमिमां पश्य सैन्यवेन दुरात्मना ।
 बलिना वीर्यमत्तेन हतामेभिर्महात्मभिः ॥ ९
 आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 जयद्रथं च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ १०
 असहायेन रामेण वैदेही पुनराहता ।
 हत्वा सङ्क्षेपे दशग्रीवं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ ११
 यस्य शाखामृगा मित्राण्यृक्षाः कालमुखास्तथा ।
 जात्यन्तरगता राजभेतदुद्ध्याऽमुचिन्तय ॥ १२
 तस्मात्सर्वं कुरुश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ ।
 त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परंतप ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता ।
 त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरप्येनमब्रवीत् ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

समाप्तं च रामोपाख्यानपर्व ॥ १८ ॥

(अथ पतिव्रतामाहात्म्यपर्व ॥ १९ ॥)

चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति सावित्र्युपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ अथपतिनाम्नो मद्राजस्य स्त्रीयव्रतचर्यासंस्तुष्टसावित्री-
 देवीप्रसादात्सावित्रीनामककन्याजननम् ॥ २ ॥ यौवनस्थया तया पित्राज्ञया ब्रह्माभालैः सह राजर्षीणामाश्रमेषु स्वी-
 तवरान्वेषणम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 नात्मानमनुशोचामि नेमान्भ्रातृन्महाह्वने ।
 हरणं चापि राज्यस्य यथेमां दुपदात्मजाम् ॥ १
 शूते दुरात्मभिः क्रिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।
 जयद्रथेन च पुनर्वनाच्चापि हता बलात् ॥ २
 अस्ति सीमन्तिनी काचिदुष्टपूर्वाऽपि वा श्रुता ।
 पतिव्रता महाभागा यथेवं दुपदात्मजा ॥ ३
 मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु राजन्कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
 सर्वमेतद्यथाग्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४

आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
 ब्रह्मण्यश्च महात्मा च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ५
 यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
 पार्थिवोऽथपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६
 क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
 अतिक्रान्तेन वयसा संतापमुपजग्मिवान् ॥ ७
 अपत्योत्पादनार्थं च तीव्रं नियममास्थितः ।
 काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८
 हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।
 षष्ठेष्टे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ९

दीप्तनिर्णये असंदिग्धे प्रत्यक्षफले ॥ २ ॥ त्रिनवत्यधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

सावित्र्या सावित्री सवित्रकन्या तद्वैवल्या कन्या सा च । सोमो
 वभूयुरभवदित्यादिः । षष्ठेकाले अष्टवाभिभक्त्याहः षष्ठेष्टे ॥ ५ ॥

एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ।
 पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ॥ १०
 रूपिणी तु तदा राजन्दर्शयामास तं नृपम् ।
 अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महताऽन्विता ॥ ११
 उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ।
 सा तमश्वपतिं राजन्सावित्री नियमे स्थितम् ॥ १२
 ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
 सर्वात्मना च भक्त्या च तुष्टाऽस्मि तव पार्थिव ॥ १३
 वरं वृणीष्वश्वपते मद्राज यदीप्सितम् ।
 न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन ॥ १४
 अश्वपतिरुवाच ।
 अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मेऽस्य मया ।
 पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभावनाः ॥ १५
 तुष्टाऽसि यदि मे देवि वरमेतं वृणोम्यहम् ।
 संतानं परमो धर्म इत्याहुर्मां द्विजातयः ॥ १६
 सावित्र्युवाच ।
 पूर्वमेव मया राजन्प्रियायमिमं तव ।
 ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः ॥ १७
 प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयं विहितवत्यहम् ।
 कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १८
 उत्तरं च न ते किञ्चिद्वाहर्त्तव्यं कथंचन ।
 पितामहनियोगेन तुष्टा खेतद्वीमि ते ॥ १९
 स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।
 प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतन्नविध्यति ॥ २०
 अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वपुरं नृपः ।
 स्वराज्ये चावसद्वीरः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ २१
 कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ।
 ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥ २२
 राजपुत्र्यास्तु गर्भः स मानव्या भरतर्षभ ।
 व्यवर्धत तदा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ॥ २३
 मासे काले तु सुषुप्ते कन्यां राजीवलोचनाम् ।

क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे च नृपसत्तमः ॥ २४
 सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
 सावित्रीत्येव नामास्याश्चकुर्विप्रास्तथा पिता ॥ २५
 सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्धत नृपात्मजा ।
 कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था वभूव ह ॥ २६
 तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ।
 प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः ॥ २७
 तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
 न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ॥ २८
 अथोपोष्य शिरःस्नाता देवतामभिगम्य सा ।
 हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ॥ २९
 ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ।
 पितुः समीपमगमदेवी श्रीरिव रूपिणी ॥ ३०
 साऽभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ।
 कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वमास्थिता ॥ ३१
 यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ।
 अयाच्यमानां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३२
 राजोवाच ।
 पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
 स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३३
 प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
 विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥ ३४
 श्रुतं हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
 तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३५
 अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयनपतिः ।
 मृते पितरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३६
 इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ।
 देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३७
 एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
 व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतां चेत्यचोदयत् ॥ ३८

उत्तरं पुत्रार्थं प्रार्थनावचनम् ॥ १९ ॥ प्रतिज्ञायाश्चीकृत्य
 ॥ २० ॥ मानव्या मनुपुत्र्याः ॥ २३ ॥ प्रतिवारितोऽभिमतः
 ॥ २४ ॥ सुमनस इष्टदेवतायाः । शेषाः प्रसादपूर्वकं दत्तानि
 माह्वानि ॥ ३० ॥ अयाच्यमानां तु नैरिति भ. पाठः ॥ ३२ ॥

प्रार्थित इच्छितः ॥ ३४ ॥ वाच्यो निन्द्यः । अनुपयन् ऋता-
 वगच्छन् ॥ ३६ ॥ अनुयात्रं यात्रोपकरणं वाहनादि ॥ ३८ ॥
 चतुर्नवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

साऽभिवाद्य पितुः पादौ व्रीहितेव मनस्विनी ।
पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३९
सा हैमं रथमास्थाय स्वविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

मनसा स्वात्तुगुणनिर्धारणपूर्वकं घनादागतया सावित्र्या नारदेन सह संभाषमाणस्य पितुरभित्कमेत्य त्रयोः पादा-
भिवादनम् ॥ १ ॥ नारदसंनिधौ पित्रा पृष्टया तथा शुमत्सेनसुतोः सत्यवतः पतित्वेन मनसा वरणकथनम् ॥ २ ॥
पित्रा नारदवचनासंस्मरणानुष्ठानिर्बेदनपूर्वकं वरान्तरवरणं चोदितयापि तथा स्वाध्यवसायादनिवर्तनम् ॥ ३ ॥ राज्ञापि
तस्या निर्बन्धाभारदवचनान्न तस्या एव तस्या दानाध्यवसानम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १
ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
आजगाम पितुर्वैष्णवं सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ २
नारदेन सहासीनं सा दृष्ट्वा पितरं शुभा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३
नारद उवाच ।
क गताऽभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
किमर्थं युवतीं भद्रं न चैनां संग्रयञ्जसि ॥ ४
अश्वपतिरुवाच ।
कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
एतस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
तदैव तस्य वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६
आसीत्साल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
शुमत्सेन इति ख्यातः पश्चाच्चान्धो बभूव ह ॥ ७
विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
सामीप्येन हृतं राज्यं छिद्रेऽसिन्पूर्ववैरिणा ॥ ८
स बालवत्सया सार्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।

महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवाननुरूपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥ १०
नारद उवाच ।
अहो वत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अज्ञानन्त्या यदनया गुणवान्सत्यवान्भृतः ॥ ११
सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।
तथाऽस्य ब्राह्मणाश्चकुर्नमैतत्सत्यवानिति ॥ १२
बालस्याश्वाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ।
चित्रेऽपि विलिखत्यश्वांश्चित्राश्च इति चोच्यते ॥ १३
राजोवाच ।
अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान्पितृवत्सलः ॥ १४
नारद उवाच ।
विवस्त्रानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।
महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५
अश्वपतिरुवाच ।
अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यश्चापि सत्यवान् ।
रूपवानप्युदारो वाऽप्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १६
नारद उवाच ।
सांकुते रन्तिदेवस्य स्वशक्त्या दानतः समः ।

कथायोगेन कथाप्रसङ्गेन ॥ १ ॥ सामीप्येन समीपवासिना ।
छिद्रे भग्नत्वे सति ॥ ८ ॥ सत्यवामागतः ॥ १० ॥ तेजस्वी
वन० ५९

प्रभाववान् ॥ १४ ॥ सांकुतेः संकृतिपुत्रस्य ॥ १७ ॥

ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिबिरौशीनरो यथा ॥ १७
 ययातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
 रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८
 'स वदान्यः स तेजस्वी धीमांश्चैव क्षमान्वितः ।'
 ■ दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः संयतेन्द्रियः ।
 सन्मैत्रः सोनमूयश्च स ह्रीमान्द्युतिर्मांश्च सः ॥ १९
 नित्यशश्वार्जवं तस्मिन्धृतिस्तत्रैव च ध्रुवा ।
 संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २०
 अश्वपतिरुवाच ।
 गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन्मन्त्रवीषि मे ।
 दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१
 नारद उवाच ।
 एक एवास्व दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
 स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २२
 एको दोषोऽस्ति नान्योऽस्य सोद्यमभृति सत्यवान् ।
 संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २३
 राजोवाच ।
 एहि सावित्रि गच्छस्व अन्यं वरय शोभने ।
 तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थितः ॥ २४
 यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ।
 संवत्सरेण सोऽप्यायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २५

सावित्र्युवाच ।
 सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
 सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २६
 दीर्घायुरथवाऽल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
 सकृद्भृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २७
 मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।
 क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २८
 नारद उवाच ।
 स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
 नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन ॥ २९
 नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
 प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ ३०
 राजोवाच ।
 अविचाल्यमेतदुक्तं तथ्यं च भवता वचः ।
 करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३१
 नारद उवाच ।
 अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
 साधयिष्याम्यहं तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३२
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्त्वा स्वमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
 राजाऽपि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

अथपतिरा राजा द्युमत्सेनाश्रमनेत्य सत्यवते स्वपुत्र्याः सावित्र्या दानेन वैवाहिकोत्सवनिर्वर्तनपूर्वकं स्वनगरा-
 गमनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
 समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १
 ततो वृद्धान्द्रिजान्सर्वानृत्विक्सम्यपुरोहितान् ।
 समाहूय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २

मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः ।
 पद्यामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥ ३
 तत्रापश्यन्महाभागं सालवृक्षमुपाश्रितम् ।
 कौश्यां वृक्षां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४
 स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथाऽर्हतः ।

आक्रम्य अभिभूय ॥ २२ ॥ अंशः काष्ठपाषाणदेः प्राकलः
 सकृन्निपतति । कृतस्य करणं नालीत्यर्थः ॥ २६ ॥ एतत्
 सावित्र्या वचनं अविचाल्यं भवता च तथ्यं उक्तम् ॥ ३१ ॥

साधयिष्यामि गमिष्यामि ॥ ३२ ॥ पञ्चनवत्यधिकद्विशततमो-
 ऽध्यायः ॥ २९५ ॥

वैवाहिकं भाण्डं विवाहोचितमुपकरणम् ॥ १ ॥ कौश्यां

वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५
 तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
 किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६
 तस्य सर्वमभिप्रायमिति कर्तव्यतां च ताम् ।
 सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७
 सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ।
 तां स्वधर्मेण धर्मज्ञं सुषार्थे त्वं गृहाण मे ॥ ८
 द्युमत्सेन उवाच ।

च्युताः स राज्याद्वनवासमाश्रिता-
 श्राम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।
 कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे
 सहिष्यति क्लेशमिमं मुता तव ॥ ९
 अश्वपतिरुवाच ।

सुखं च दुःखं च भवाभवात्मकं
 यदा विजानाति मुताऽहमेव च ।
 न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृशं
 विनिश्चयेनाभिगतोऽसि ते नृप ॥ १०
 आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्प्रणतस्य च ।
 अभितआगतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न माऽर्हसि ॥ ११
 अनुरूपो हि युक्तश्च त्वं ममाहं तवापि च ।
 सुषां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्या सत्यवतस्ततः ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

कदाचन नारदनिर्दिष्टे सत्यवतो मृतिदिवसे सावित्र्या परशुहस्तस्य वनंगच्छतो भर्तुरनुगमनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
 प्राप्तः स कालो मर्त्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १

कुशमर्त्या वृक्षाभासने ॥ ४ ॥ आत्मनिवेदनमश्वपतिरहमिति
 ह्यापनम् ॥ ५ ॥ भवाभवात्मकमुत्पत्तिविनाशात्मकम् । ते तां
 प्रति ॥ १० ॥ सा माम् ॥ ११ ॥ निर्वर्ततु निष्पद्यताम् ॥ १४ ॥
 सपरिच्छदं पारिवर्द्धितम् ॥ १६ ॥ परिचरैः सेवितैः । मुनिः

द्युमत्सेन उवाच ।
 पूर्वमेवाभिलषितः संबन्धो मे त्वया सह ।
 अष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३
 अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
 स निर्वर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः ॥ १४
 ततः सर्वान्समानाद्य द्विजानाश्रमवासिनः ।
 यथाविधि समुद्गाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५
 दत्त्वा सोऽश्वपतिः कन्यां यथाहं सपरिच्छदम् ।
 ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६
 सत्यवानपि तां भार्या लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
 मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेऽप्यितम् ॥ १७
 गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ।
 जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥ १८
 परिचरैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
 सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमादधे ॥ १९
 श्वश्रूं शरीरसत्कारैः सर्वैराज्यादनादिभिः ।
 श्वशुरं देवसत्कारैर्वीचःसंयमनेन च ॥ २०
 तथैव प्रियवादेन नैपुणेन शमेन च ।
 रहश्चैवोपचारेण भर्तारं पर्यतोषयत् ॥ २१
 एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् ।
 कालस्तपस्यतां कश्चिदपाक्रामत भारत ॥ २२
 सावित्र्या ग्लायमानायास्तिष्ठन्त्यास्तु दिवानिशम्
 नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते ॥ २३

गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसेदिवसे गते ।
 यद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥ २
 चतुर्थेऽहनि मर्त्यमिति संचिन्त्य भामिनी ।

शीलसत्यादिभिः । प्रश्रयेण स्नेहेन । दमेन धितेन्द्रियतया ।
 सर्वकामक्रियाभिः सर्वेषामिष्टसंपादनेन ॥ १९ ॥ षण्णवत्य-
 धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताऽभवत् ॥ ३
 'त्रयोदश्यां चोपवासं प्रतिपत्सु च पारणम् ।
 आयुष्यं वर्धते भर्तुर्व्रतेनानेन भारत ॥' ४
 तं श्रुत्वा नियमं तस्या भृशं दुःखान्वितो नृपः ।
 उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन् ॥ ५
 अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयाऽऽरब्धो नृपात्मजे ।
 तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुश्चरम् ॥ ६
 सावित्र्युवाच ।
 न कार्यस्ताव संतापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
 व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ७
 धुमत्सेन उवाच ।
 व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथंचन ।
 पारयस्वेति वचनं युक्तमसाद्विधो वदेत् ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्त्वा धुमत्सेनो विरराम महामनाः ।
 तिष्ठन्ती चैव सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ९
 शोभते भर्तुर्मरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
 दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सारात्रिव्यत्यवर्तत १०
 अद्य तद्विवसं चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ।
 युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वोक्तिकीः क्रियाः ॥ ११
 'व्रतं समाप्य सावित्री स्नात्वा शुद्धा यशस्विनी ।'
 ततः सर्वान्द्रिजान्दृष्ट्वाञ्छ्रृं श्वशुरमेव च ।
 अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ १२
 अवैधव्याशिषस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।
 ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १३
 एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
 मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनी ॥ १४
 तं कालं तं ब्रूते च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
 यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥ १५
 ततस्तु श्वश्रूश्चशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
 एकान्तमास्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १६
 व्रतं यथोपदिष्टं तथा तत्पारितं त्वया ।

आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १७
 सावित्र्युवाच ।
 अस्तं गते मयाऽऽदित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
 एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
 स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १९
 सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
 सह त्वया गमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ २०
 सत्यवानुवाच ।
 वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भामिनि ।
 व्रतोपवासक्षामा च कथं पश्यां गमिष्यसि ॥ २१
 सावित्र्युवाच ।
 उपवासाश्च मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।
 गमने च कृतोत्साहो प्रतिषेद्धं न मर्हसि ॥ २२
 सत्यवानुवाच ।
 यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।
 मम त्वामश्रय गुरुन् मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 साऽभिवाद्याब्रवीच्छ्रृं श्वशुरं च महाव्रतार ।
 अयं गच्छति मे मर्तो फलाहारो महावनम् ॥ २४
 इच्छेयमभ्यनुज्ञाता आर्यया श्वशुरेण ह ।
 अनेन सह निर्गन्तुं न मेऽयं विरहः क्षमः ॥ २५
 गुर्वभिहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।
 न निवार्यो निवार्यः सादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २६
 संवत्सरः किञ्चिद्नो न निष्क्रान्ताऽहमाश्रमात् ।
 वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतुहलं हि मे ॥ २७
 धुमत्सेन उवाच ।
 यदा प्रभृति सावित्री पित्रा दद्या स्तुषा मम ।
 नानयाऽभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं सराम्यहम् ॥ २८
 तदेषा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः ।

वसतीनां स्थानं भोजनत्रयनिरोधः । उपवसतीत्यादौ वस-
 तेत्यादर्थ्यदर्शनात् ॥ ६ १ पारयिष्यामि समापयिष्यामि ।

व्यवसायकृतमुद्योगकृतम् ॥ ७ ॥ युगं इत्यनुपूर्व्यं । उपरि याते ॥ ११ ॥

अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २९
मार्कण्डेय उवाच ।

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ ३०
सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।
मयूरगणजुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३१

नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पिताश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुरं वचः ॥ ३२
निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।
मृतमेव हि तं मेने काले मुनिवचः सरन् ॥ ३३
अनुव्रजन्ती भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।
द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सप्तमव्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

सावित्र्या सह वनं प्रविष्टेन सत्यवता फलाहरणपूर्वकं काष्ठविपाटनम् ॥ १ ॥ तथा शिरोवेदनादुत्तया काष्ठपाटनानु-
परमपूर्वकं भार्योत्सङ्गे शिरोनिघानेन भूतले शयनम् ॥ २ ॥ ततः सत्यवतोऽसुहरणाय समागतं यमं दृष्टवत्या सावित्र्या
सञ्जलिवन्धं तदागमनप्रयोजनप्रश्नः ॥ ३ ॥ यमेन ताम्रिति सत्यवनपूर्वकं पाशबन्धनेन सत्यवतस्तदीयशरीरादशकर्मण-
पूर्वकं स्वलोकेप्रति प्रस्थानम् ॥ ४ ॥ तमनुगच्छन्त्याः सावित्र्याः स्तुतिवचनसंश्रुतेन यमेन तस्यै वरदानपूर्वकं बन्धवि-
मोचनेन सत्यवतो विसर्जनम् ॥ ५ ॥ ततः पुनरुज्जीवितेन सत्यवता सावित्र्यासह पितुराश्रमं प्रति प्रस्थानम् ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ १
तस्य पाटयतः काष्ठं खेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥ २
सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ।
व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥ ३
अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च ।
अस्वस्थमिव चात्मानं लक्ष्ये मितभाविणि ॥ ४
शूलैरिव शिरो विद्वमिदं संलक्षयाम्यहम् ।
'श्रमन्तीव दिशः सर्वाश्चक्रारूढं मनो मम ।'
तत्स्वमुमिच्छे कल्याणि न स्यातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ५
सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च ।
उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ॥ ६
ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।
तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ७
'हन्त प्राप्नोः स कालोऽयमिति चिन्तापरा सती ।'
मुहूर्तादेव चापश्यत्पुरुषं रक्तवाससम् ।

बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ८
श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।
स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ९
तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।
कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपती ॥ १०
दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्व्यमानुषम् ।
कामया ब्रूहि देवेश कस्त्वं किंच चिकीर्षसि ॥ ११
यम उवाच ।
पतिव्रताऽसि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।
अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ १२
अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।
नेष्यामि तमहं बद्धा विद्ध्येतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १३
सावित्र्युवाच ।
श्रूयते भगवन्दूतास्तवागच्छन्ति मानवान् ।
नेतुं किल भवान्कस्मादागतोसि स्वयं प्रभो ॥ १४
मार्कण्डेय उवाच ।
इत्युक्तः पितुराजस्तां भगवान्स्वचिकीर्षितम् ।
यथावत्सर्वमारुमातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १५

सर्ववस्थमतन्द्रिता इति क. थ. पाठः । सरमिति व्यत्ययेन
पुंस्त्वम् ॥ ३३ ॥ सप्तमव्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

कठिनं स्थालीम् ॥ ११ ॥ युयोज अनुचिन्तितवर्त ॥ १७ ॥ पुरुषं
पीतवाससमिति क. थ. पाठः ॥ ८ ॥ कामया इच्छया ॥ ११ ॥

अयं च धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।
 नाहो मत्पुरुषैर्नेतुमतोसि स्वयमागतः ॥ १६
 ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशंगतम् ।
 अकुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्क्य यमो बलात् ॥ १७
 ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हृतप्रभम् ।
 निर्विचेष्टं शरीरं तद्वभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १८
 यमस्तु तं ततो बद्धा प्रयातो दक्षिणामुखः ।
 सावित्री चैव दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ॥ १९
 'भर्तुः शरीररक्षां च विधाय हि तपस्विनी ।
 भर्तारमनुगच्छन्ती तथावस्यं सुमध्यमा ।'
 नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ २०
 यम उवाच ।
 निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वस्यौर्ध्वदैहिकम् ।
 कृतं भर्तुस्त्वयाऽऽनृण्यं यावद्भूम्यं गतं त्वया २१
 सावित्र्युवाच ।
 यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
 मया च तत्र गन्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥ २२
 तपसा गुरुभक्त्या च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च ।
 तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २३
 ग्राहुः सात्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
 मित्रतां च पुरस्कृत्य किञ्चिद्रक्ष्यामि तच्छृणु २४
 नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति
 धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।
 विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
 तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २५
 एकस्य धर्मेण सतां मतेन
 सर्वे स तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।

अनात्मवन्तः अजितेन्द्रियाः । वने धर्मं यज्ञादिरूपं न चरन्ति ।
 जितेन्द्रिया एव वने ग्रामे वा यज्ञादीन्जीवन्मुक्तान् धर्मान्कुरु-
 ष्वन्ति । तेन गृहस्थवानप्रस्थयोः संग्रहः । वासे गुरुकुलवासं
 ब्रह्मचर्यम् । परिश्रमं परित्यागरूपमाश्रमं संन्यासम् । विज्ञानतः
 चतुर्थ्यर्थे सर्वविभक्तिकलासिः । धर्मस्य फलं आत्मविज्ञानमि-
 त्यर्थः ॥ २५ ॥ एतेषामाश्रमधर्माणां समुच्चयं नारयति एक-
 स्येति । चतुर्णामन्यतमस्यैकस्याश्रमस्य धर्मेण सतां मतेन
 दम्भादिरहितवद्वया धर्म्यगुप्तिवैत्यर्थः । सर्वे तं मार्गं ज्ञान-

मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे
 तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २६
 यम उवाच ।
 निवर्त तुष्टोसि तवानया गिरा
 स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
 वरं वृणीष्वेह विनाऽस्य जीवितं
 ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २७
 सावित्र्युवाच ।
 च्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो
 विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
 स लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृप-
 स्तव प्रसादाञ्जलनार्कसंनिभः ॥ २८
 यम उवाच ।
 ददानि तेऽहं तमनिन्दिते वरं
 यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
 तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्ष्ये
 निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २९
 सावित्र्युवाच ।
 श्रमः कुतो भर्तुसमीपतो हि मे
 यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
 यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः
 सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ ३०
 सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं
 ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
 न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं
 ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥ ३१
 यम उवाच ।
 मनोमुकुलं बुधबुद्धिवर्धनं
 त्वया यदुक्तं वचनं हिताश्रयम् ।

मार्गे प्रपन्नाः प्राप्ताः अतो धर्मं च वासं च प्रतिश्रयं चेति पाठ-
 कमापेक्षया द्वितीयं नैष्ठिकं गुरुकुलवासं दाराऽकरणरूपं तृतीयं
 पारिव्राज्यं दारादित्यागरूपं वा न वाञ्छे । ज्ञानहेतोः प्रधान-
 भूतस्य धर्मस्याधेपि सिद्धेरित्यर्थः । मद्भर्तुर्हरणेनावयोर्धर्मं मा
 नाशयेति भावः ॥ २६ ॥ निवर्त निवर्तस्व । स्वर उदात्तादिः ।
 श्वशुरमकारादि । व्यञ्जनं ककारादि । एतद्युक्तात्वेन वाक्यस्य
 शब्दतो निर्दोषत्वमुक्तम् । हेतुयुक्तात्वेन युक्तियुक्तत्वमुक्तम्
 ॥ २७ ॥

विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ॥ ३२
सावित्र्युवाच ।

हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः
स्वमेव राज्यं लभतां स पार्थिवः ।
जह्यात्स्वधर्मान् च मे गुरुयथा
द्वितीयमेतद्व्रज्यामि ते वरम् ॥ ३३

यम उवाच ।
स्वमेव राज्यं प्रतिषत्स्यतेऽचिरा-
न् च स्वधर्मात्परिहीयते नृपः ।
कृतेन कामेन मया नृपात्मजे
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३४
सावित्र्युवाच ।

प्रजास्त्वयैता नियमेन संयता
नियम्य चैता नयसे निकामया ।
ततो यमत्वं तव देव विश्रुतं
निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ३५
अद्भोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३६
एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।
सन्तस्त्वेवाप्यभिन्नेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३७
यम उवाच ।

पिपासितस्येव भवेद्यथा पय-
स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३८
सावित्र्युवाच ।

ममानपत्याः पृथिवीपतिः पिता
भवेत्पितुः पुत्रशतं तथौरसम् ।
कुलस्य संतानकरं च यद्भवे-
त्तृतीयमेतद्व्रज्यामि ते वरम् ॥ ३९

शुक्रः श्वशुरः ॥ ३३ ॥ समेन शत्रुमित्रादितरतम्यहीनेन
तव धर्मेण प्रशासनेन ताः प्रजाश्चरन्ति । त्वदाज्ञावशमा
इत्यर्थः । अतएव तव नाम धर्मराज इति । धर्मेणैव राजते
धर्मोऽस्य राजत इति वा ॥ ४२ ॥ लौकिकेष्वपि विश्वासं कुरु-

यम उवाच ।
कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं
शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४०
सावित्र्युवाच ।

न दूरमेतन्मम भर्तृसन्निधौ
मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
अथ ब्रजन्नेव गिरं समुद्यतां
मयोच्चमानां शृणु भूय एव च ॥ ४१
विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवां-
स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।
समेन धर्मेण चरन्ति ताः प्रजा-
स्ततस्त्वहेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४२

आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु यः ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४३
सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४४
यम उवाच ।

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने
शुभे न तादृक् त्वद्वते श्रुतं मया ।
अनेन तुष्टोऽसि विनाऽस्य जीवितं
वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४५
सावित्र्युवाच ।

ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं
भवेदुभाभ्यामिह बत्कुलोद्भवं ।
शतं सुतानां बलवीर्यशालिना-
मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४६

यम उवाच ।
शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां
भविष्यति प्रीतिकरं तवाबले ।

अष्टतिद्धि प्राप्नोति किमुत त्वयि धर्मराजे इत्याशयेनाह
आत्मन्यपीति । सर्वैः प्रणमते नर इति क. थ. पाठः ॥ ४३ ॥
ते त्वया ॥ ४५ ॥

परिश्रमस्ते न भवेच्छृपात्मजे

निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४७

सावित्र्युवाच ।

सतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः

सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।

सतां सद्भिर्नाफलः संगमोस्ति

सद्यो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ४८

सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं

सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।

सन्तो गतिर्भूतमव्ययस्य राज-

न्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४९

आर्यशुभमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।

सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ति प्रतिक्रियाः ॥ ५०

न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो

न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।

यस्मादेतन्मियतं सत्सु नित्यं

तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ५१

यम उवाच ।

यथायथा भाषसि धर्मसंहितं

मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।

तथातथा मे त्वयि भक्तिरुचमा

वरं वृणीष्वप्रतिमं पतिव्रते ॥ ५२

सावित्र्युवाच ।

न तेऽपवर्गः सुकृताद्भिना कृत-

स्तथा यथाऽन्येषु वरेषु मानद ।

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं

यथा मृता ह्येवमहं पतिं विना ॥ ५३

शाश्वतो धर्मः पत्युः सकाशादेवापज्योत्वादनं सतां मादृशानां साराणां तत्रैव वृत्तिः । ननु गतायुषि पत्यौ कथं तत् स्यादित्यत आह संत इति । वरं दत्त्वा सन्तो न व्यथन्ति नापि सीदन्ति किंतु उक्तं निर्वहन्त्येवैष्यः । अत्यन्ताशङ्क्येऽर्थे कथं स्यादित्यत आह सतामिति । सतामशङ्क्यमपि नास्ति । भयं चान्यस्य तेभ्यो नास्तीति । तपसाहं निर्भयास्मीति भावः ॥ ४८ ॥ त्वयापि सत्यं स्वीयं रक्षणीयमित्याह सन्तो इति । भूतमव्ययस्य भूतस्य भविष्यस्य च ॥ ४९ ॥ एतत् त्रयं प्रसादोऽर्थो मानश्च । दक्षि-

न कामये भर्तृविनाकृता सुखं

न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।

न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं

न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५४

वरातिसर्गः शतपुत्रता मम

त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ।

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं

तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५५

मार्कण्डेय उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।

धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५६

एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।

‘तोषितोऽहं त्वया साध्वि वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः’ ॥ ५७

अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थः स भविष्यति ।

चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्धमवाप्स्यति ॥ ५८

इष्टा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ।

त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाञ्छनमिष्यति ॥ ५९

ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ।

ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ॥ ६०

पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।

मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।

आतरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ६१

एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः व्रतापवान् ।

निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ६२

सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।

जगाम तत्र यत्रास्मा भर्तुः श्रावं कलेवरम् ॥ ६३

सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगृह्य च ।

उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६४

इत्य प्रसादो नाभार्य । धीमतां प्रसादोऽर्थकृदपि न मानदः ।

सतां तु मानद इति । खले तु प्रसाद एव नास्ति । अतस्त्रयं

त्वय्येव स्थितमिति त्वं रक्षितास्माकं भवेति भावः ॥ ५१ ॥

ते लज्जः । अपवर्गः पुत्रफलप्राप्तिः सुकृताद्भिना समीचीनाहा-

म्यत्ययोपाहृते क्षेत्रज्ञादिपुत्रार्पणेन न कृतो निष्पादितो भवति ।

यथान्येषु वरेषु भर्तुः भर्तुः मदयन्त्यां वसिष्ठस्येव न तद्वत् । यस्मा-

देवं तस्माद्दूरं वृणे ॥ ५३ ॥ व्यवसामि शक्नोमि ॥ ५४ ॥

त्वन्नामधेयाः सावित्रा इति ॥ ६० ॥

Col-
127/4176

S.V.I

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

Call No. 9004
SaSKm/Vya/K.V

Author—Krishnacharya, T.R
and Vyasacharya, T.R

Title—Sriman Mahabharata
tan.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.